

ISSN 1303-5290
E-ISSN 2667-7768

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Ankara University Institute of Turkish Revolution History

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Bahar / Spring 2024

Sayı / Issue **74**

ATATÜRK YOLU DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

E-ISSN: 2667-7768
ISSN: 1303-5290

Bahar / Spring 2024

Sayı / Issue: 74

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayımlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, TR-Dizin (ULAKBİM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS ve SOBIAD Sosyal Bilimler Atıf Dizini tarafından dizinlenmektedir. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar yazara iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir. Dergiye gönderilen yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlenir.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

The Journal of Atatürk Yolu is an international, peer-reviewed and scholarly journal, published biannually (Spring/May and Autumn/November) by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University. The publication language of the journal is Turkish and English.

The journal is indexed by TR-Index (ULAKBIM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS and SOBIAD. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author. Manuscripts sent to the journal are checked by iThenticate programme against plagiarism.

Teknik Sekreter/Technical Secretary: Sevinç AKTAŞ
Mizanpaj/Layout: Ankara Üniversitesi Basımevi
Yönetim Yeri/ Place of Administration: Ankara Üniversitesi
Yazışma Adresi/ Correspondence Address: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören-Ankara

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Mesut ÇAPA

EDİTÖR/EDITOR

Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)

Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)

Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)

Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)

Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)

Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)

Zafer KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Ayten SEZER ARIĞ (Hacettepe Üniversitesi)

Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)

Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi)

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Sevinç ALİYEVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan)

Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Nihada DELIBEGOVIC DZANIC (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek)

Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)

Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi)

Barış METİN (Uşak Üniversitesi)

Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)

Olca ÖZKAYA (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)

Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)

Recep ŞKRIYEL (Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Taşansu TÜRKER (Ankara Üniversitesi)

Rafal WITKOWSKI (Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya)

Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

YAYIN POLİTİKASI

Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı olarak yayımlanan Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasal ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını, başta akademik çevreler olmak üzere topluma ulaştırmayı amaçlar. Dergide, arşiv çalışmalarına, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşmesine dair araştırmalara, alanla ilgili kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine yer verilir.

Etik İlkeler

1- Atatürk Yolu Dergisi, etik ilke ve değerlere ilişkin COPE (Committee of Publication Ethics) tarafından belirlenen ölçütleri ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirlenen esasları dikkate alır.

2- Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

3- Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.

4- Tezden üretilen makaleler, çift yazarlı (danışman-öğrenci) değilse, tez danışmanından feragat yazısı alınmış olmalıdır.

5- Yazarların Sorumluluğu: Yazar, dergiye gönderdiği yazının, derginin benimsediği etik kurallara, yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol ve taahhüt eder.

6- Hakemlerin Sorumluluğu: Hakem, kendisine gönderilen yazıyı COPE tarafından belirlenen esasları dikkate alarak değerlendirir ve yazıyla ilgili görüşlerini içeren raporu, tanınan süre içerisinde editör kuruluna iletir.

7- Editörlerin Sorumluluğu: Editör;

- din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür,
- hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz,
- değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır,
- değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar,
- Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular,
- dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

Yayın İlkeleri

1- Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından elektronik ortamda yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanır.

2- AYOD, açık erişim politikasını benimser.

3- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Diğer dillerde yazılan ve dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu'nun onayı ile değerlendirmeye alınır.

4- Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez.

5- Yazarların dergiye yazı göndermeleri, AYOD'un yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.

6- Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, tüm yayın haklarına AYOD sahiptir.

7- Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır. Yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlendikten sonra Yayın Kurulu tarafından değerlendirilerek hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazıların basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.

8- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir.

9- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun en az sekiz üyesinin kabulüyle yayımlanır.

PUBLICATION POLICY

Aim and Scope

Being published biannually since 1988, the Journal of Atatürk Yolu aims to convey original historical researches on social, cultural, political and economic fields of Turkey during the National War of Independence and the Republic Period, to the society, especially to the academic circles. The journal includes archival studies, researches which can bring new interpretations to the Modern Turkish historiography, critical analyzes that can contribute theoretically and methodologically to the field, studies on Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic Period, book reviews and article translations on the field.

Ethical Principles

1- Regarding ethical principles values, the Journal of Atatürk Yolu takes into account the criteria determined by the COPE (Committee of Publication Ethics) and the principles determined in the YÖK (Council of Higher Education) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

2- For researches requiring ethics committee permit, approval of ethics committee is obligatory. This approval should be stated and documented in the article.

3- Manuscripts sent to the journal, yet detected as against the rules of research and publication ethics during the evaluation process will be rejected. If any contradiction is found out after the publication process, the article will be removed from the publication.

4- If the manuscript derived from a thesis is not two-authored (supervisor-student), a statement of renounce must be received from the thesis supervisor.

5- Authors' Responsibility: The author ensures that the manuscript submitted to the journal is in accordance with the ethical rules, publication principles and writing rules adopted by the journal.

6- Referees' Responsibility: The referee evaluates the manuscript by taking into account the principles determined by COPE and submits the report containing his/her opinions about the manuscript to the editorial board within the given time.

7- Editors' Responsibility: Editor;

- conducts the evaluation process of manuscripts submitted to the journal in a fair manner without any regard to religion, language, race, gender, nationality, seniority or institutional relationship,
- does not share the referee evaluation process with third parties by keeping it confidential,
- takes into account the COPE guidelines in terms of compliance of the evaluation process with ethical standards,
- provides the necessary cooperation and coordination to complete the evaluation process within the given time,
- applies the sharing of information with the Editorial Board regarding the evaluation and publication processes within the framework of COPE guidelines,
- complies with the standards set by COPE when duplicate publication, slicing, plagiarism, fictitious data, conflict of interest and suspicion of unfair authorship arise regarding a manuscript submitted to the journal for publication or published in previous issues.

Publication Principles

1- The Journal of Atatürk Yolu (JOAY) is published biannually in Spring (May) and Autumn (November) by Ankara University, Institute of Turkish Revolution History.

2- The JOAY adopts the open access policy.

3- The language of the journal is Turkish and English. Manuscripts written in other languages and sent to the journal are evaluated with the approval of the Editorial Board.

4- No payment is requested from the authors who submit manuscripts to the journal and no royalties are paid to the authors.

5- If the authors submit their manuscripts to the journal, it means that they accept the JOAY's publication principles.

6- Manuscripts submitted to the journal must not have been published elsewhere or sent elsewhere for publication. Manuscripts should be prepared in accordance with scientific research criteria and publication ethics. The JOAY owns all publication rights from the moment the manuscripts are accepted.

7- Manuscripts sent to the journal are evaluated on condition that they comply with the spelling rules. The evaluation period of the manuscripts is three months on average. After the manuscripts are checked with the iThenticate Plagiarism Program, they are evaluated by the Editorial Board and sent to the referees, and in line with the reports from the referees, it is decided to print / request / reject the manuscripts.

8- An extended abstract in English is requested for articles in Turkish after evaluation process is approved.

9- After approval process, the manuscripts are published with the acceptance of at least eight members of the Editorial Board.

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREEES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. BENGÜL BOLAT (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. FEVZİ ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. NURETTİN GÜLMEZ (Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. ABDULLAH GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. MEHMET KAYA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. FAHRİ KILIÇ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. ZAFER KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. OLCAY ÖZKAYA (Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. SERDAR SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. SELÇUK URAL (Kafkas Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKAN UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. ÖZGÜR YILMAZ (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. EROL AKCAN (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. ORHAN AVCI (Kırıkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. YAŞAR BAYTAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. SEDEF BULUT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. NURTEN ÇETİN (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. HASAN DİNÇER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. TUĞBA ERAY BİBER (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Doç. Dr. GÖKHAN ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. MURAT GEÇİKLİ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. AHMET ŞAMİL GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. HÜSEYİN KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. RIFAT KARAKOÇ (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇİĞDEM KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. MERYEM ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. MURAT SOYSAL (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇAĞLA DERYA TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. HÜLYA TOKER (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. KADRİ UNAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. FATMA UYGUR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. NASRULLAH UZMAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. MEŞKURE YILMAZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi LEMİ ATALAY (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi ERDAL KORKMAZ (Milli Savunma Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İRŞAT SARIALIOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

ARZU NESLİHAN AKCAN

KİMLİK ALGISI ÜZERİNDEN PONTUS MESELESİ
PONTUS ISSUE THROUGH PERCEPTION OF IDENTITY

1-17

YUSUF AYDIN

BATI TÜRKİSTAN'DA OSMANLI CİHADININ YANSIMALARI
REFLECTIONS OF THE LAST OTTOMAN JIHAD IN RUSSIAN TURKESTAN

18-44

MEHMET BALYEMEZ

KIBRIS TÜRK HALKININ GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK İLE MİLLİ GÜN VE SEMBOLLERE DAİR
HASSASİYETLERİ (1919'DAN GÜNÜMÜZE)
*SENSITIVES OF THE TURKISH CYPRIOT PEOPLE TOWARDS GAZI MUSTAFA KEMAL AND NATIONAL DAYS AND
SYMBOLS (FROM 1919 TO PRESENTS)*

45-70

ARZU ERMAN

NEON KİTİON GAZETESİNE GÖRE 1878 KIBRIS KONVANSİYONU VE KIBRIS RUM TOPLUMU ÜZERİNDEKİ
YANSIMALARI
*"THE CYPRUS CONVENTION OF 1878" AND ITS REFLECTIONS ON THE GREEK CYPRIOT COMMUNITY ACORDING
TO NEON KİTİON NEWSPAPER*

71-82

NEJLA GÜNAY

DOĞU CEPHESİ KOMUTANI KAZIM KARABEKİR VE ERMENİLER
OTTOMAN EASTERN FRONTIER COMMANDER KAZIM KARABEKIR AND ARMENIANS

83-98

AHMET ŞAMİL GÜRER

İSVİÇRELİ CASUS JEAN CHEVRIER VE ROCHEFORT PROJESİ HAKKINDAKİ RAPORU
JEAN CHEVRIER, THE SWISS AGENT AND HIS REPORT ON THE ROCHEFORT PROJECT

99-109

CEYHUN ÖĞRETEN

TÜRK TÛTÜNÜNÜN TÜRK-ALMAN TİCARETİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ (1930-1953)
THE PLACE AND IMPORTANCE OF TURKISH TOBACCO IN TURKISH-GERMAN TRADE (1930-1953)

110-130

SEZÂİ KÛRŞAT ÖKTE

BALKAN HARBİNDE "BOLAYIR MUHAREBELERİ VE ŞARKÖY ÇIKARMASI" (8-9 ŞUBAT 1913)
IN THE BALKAN WAR "THE BOLAYIR OPERATION AND THE ŞARKÖY LANDING"(8-9 FEBRUARY 1913)

131-150

AYŞE ÖMÜR ATMACA

İSMAİL CEM: A UNIQUE IMPRINT IN TURKISH FOREIGN POLICY

İSMAİL CEM: TÜRK DİŞ POLİTİKASINDA BENZERSİZ BİR İZ

151-163

YAŞAR PINAR ÖZMEN

TÜRKİYE'DE 2000-2023 DÖNEMİNDE YAPILAN MEVZUAT DEĞİŞİKLİKLERİ KAPSAMINDA TOPLUMSAL CİNSİYET
EŞİTLİĞİ VE KADININ STATÜSÜ

*GENDER EQUALITY AND THE STATUS OF WOMEN IN THE SCOPE OF LEGISLATIVE CHANGES IN TÜRKİYE DURING THE
PERIOD 2000-2023*

164-181

ÖZLEM SEYHAN

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SAĞ VE SOL CENAHTA MİLLİYETÇİLİK VE HÜMANİZM ANLAYIŞI:
TÜRK YURDU VE YURT VE DÜNYA DERGİSİ KIYASLAMASI

*THE UNDERSTANDING OF NATIONALISM AND HUMANISM ON THE RIGHT AND LEFT WINGS DURING THE SECOND
WORLD WAR: COMPARISON OF TÜRK YURDU AND YURT VE DÜNYA MAGAZINE*

182-198

BİGE SÜKAN

I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI DÖNEMDE SYKES-PİCOT ANLAŞMASI KAYNAKLI SORUNLAR

PROBLEMS ARISING FROM THE SYKES-PICOT AGREEMENT IN THE PERIOD AFTER WORLD WAR I

199-214

KADRİ UNAT

A SHORT EVALUATION ON THE ESTABLISHMENT, FUNCTIONING, AND TRIAL PROCEDURES OF THE EASTERN
INDEPENDENCE COURT

ŞARK İSTİKLAL MAHKEMESİNİN KURULUŞU, İŞLEYİŞİ VE YARGILAMA USULLERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

215-225

FATMA UYGUR

BALKAN SAVAŞLARINDA DÜVEL-İ MUAZZAM'IN GÜÇLÜ AKTÖRLERİ:
SAZONOV, POİNCARE VE GREY'İN SAVAŞ ÖNCESİ VE SONRASI "STATÜKO"CU POLİTİKALARI

*POWERFUL ACTORS OF GREAT STATES IN THE BALKAN WARS:
THE PRE-WAR AND POST-WAR "STATUCO" POLICIES OF SAZONOV, POİNCARE, AND GREY*

226-243

HAKAN UZUN

DEMOKRAT PARTİ'NİN ATATÜRK VE TÜRK İNKILABI İLE İMTİHANI:
"ATATÜRK ALEYHİNE İŞLENEN SUÇLAR HAKKINDA KANUN"
THE DEMOCRATIC PARTY'S CHALLENGE WITH ATATÜRK AND TURKISH REVOLUTION:

"THE LAW ON CRIMES COMMITTED AGAINST ATATÜRK"

244-270

Kitap İncelemesi / Book Review

İHSAN AKAR

Octave Gréard. 1789'DAN GÜNÜMÜZE FRANSA'DA İLKÖĞRETİM MEVZUATI, CİLT. 1: KANUN, KARARNAME,
YÖNETMELİK, EMİR,... TARİHSEL GİRİŞ

271-277

YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 1-17.

Geliş/Received: 03.01.2024

Kabul/Accepted: 04.04.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1414348

(Araştırma Makalesi/Research Article)

KİMLİK ALGISI ÜZERİNDEN PONTUS MESELESİ PONTUS ISSUE THROUGH PERCEPTION OF IDENTITY

ARZU NESLİHAN AKCAN*

ÖZ

Avrupa'daki milliyetçilik akımının etkisiyle Yunanistan'ın 1830 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi sonucu, yeni bağımsızlığını kazanan ülke, yavaş yavaş topraklarını genişletmeye başlamıştır. Megali İdea hayaliyle hareket etmekte olan Yunanistan, Rum azınlıkları bahane ederek özellikle Osmanlı'dan toprak alma gayreti içine girmiştir. Karadeniz'de Rumlardan oluşan bağımsız bir "Pontus Devleti" kurmak ve bu ülkeyi Yunanistan'a ilhak etmek düşüncesi, bu toprak genişletme politikası içindedir.

Var olmayan bir kimlik üzerinden Yunan üst kimliği oluşturulmuş ve Pontus kimliği de bu üst kimlik ile bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Bu sayede canlı tutulmaya çalışılan "Pontus Meselesi" ise özellikle Yunanistan'ın I. Dünya Savaşı'na son anda dahil olması ile yeniden parlatılmaya çalışılmıştır. Mondros Mütarekesi sonucu İtilaf Devletleri ile birlikte Anadolu'yu işgale başlayan Yunanistan, uzun süreden beri hayalini kurduğu Megali İdea düşüncesine yakınlaşması için en büyük adımı atmıştır. Buradaki işgali meşru kılmak ve işgalin süresini uzatmak amacıyla Yunanistan, Pontus meselesini de bir yandan kaşımaya başlamıştır. Ancak Anadolu topraklarında 1919 yılında başlayan Milli Mücadele süreciyle büyük yenilgi alan Yunanistan, Anadolu'dan çekilmek durumunda kalmış ve Megali İdea düşüncesi en büyük darbeyi burada almıştır. Yine de Yunanistan idealinden hiç vazgeçmeyerek bu meseleyi uluslararası arenaya taşımaktan geri kalmamış ve meselenin halen sorun teşkil etmesi için uğraşmaktadır. Bu çalışmada sosyolojik açıdan Pontus meselesine bakılırken konunun tarihsel boyutu da göz ardı edilmeden aktarılmaya çalışılmış ve bu amaca hizmet eden tarihi ve sosyolojik kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Kimlik, Megali İdea, Pontus, Yunanistan.

ABSTRACT

As a result of Greece declaring its independence from the Ottoman Empire in 1830, under the influence of the nationalist movement in Europe, the newly independent country gradually began to expand its territory. Acting with the dream of Megali Idea, Greece attempted to take land, especially from the Ottoman Empire, using the Greek minorities as an excuse. The idea of establishing an independent "Pontus State" consisting of Greeks in the Black Sea and annexing this country to Greece is within this policy of territorial expansion.

A Greek super-identity was created over a non-existent identity, and Pontus identity was tried to be reconciled with this super-identity. In this way, the "Pontus Question", which was tried to be kept alive, was tried to be brightened again, especially with Greece's involvement in World War I at the last minute. Greece, which started to occupy Anatolia together with the Allied Powers as a result of the Armistice of Mudros, took the biggest step towards getting closer to the Megali Idea it had dreamed of for a long time. In order to legitimize the occupation here and prolong the duration of the occupation, Greece started to scratch the Pontus issue. However, Greece, which suffered a great defeat with the War of Independence that started in Anatolia in 1919, had to withdraw from Anatolia and the Megali Idea received the biggest blow here. Nevertheless, Greece never gave up on its ideal and did not hesitate to bring this issue to the international arena is trying ensure that the issue still poses a problem. In this study, while looking at the Pontus issue from a sociological perspective, it has been tried to be conveyed without ignoring the historical dimension of the issue, and historical and sociological sources that serve this purpose have been used.

Keywords: Black Sea, Identity, Megali Idea, Pontus, Greece.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, arzu.neslihan.akcan@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0133-8273.

Extended Abstract

The Greeks carried and tried to convey Greek consciousness within the scope of goals such as keeping alive the idea of Megali Idea, which they saw as the world image, and seizing the areas that were seen as so-called “deserved”. Within the scope of this Greek consciousness, which does not coincide with the theory of nations having a finite border, they wanted to own more land and seize the areas where people they considered Greek lived. It is an emerging reality that the people they see as Greek are border, which is expressed as a finite border. However, the Greeks, who tend to gather supporters by establishing a “lost bond”, have always had problems with Turkey, which is their border neighbour at this point. The emergence of the Greek independence movement constitutes an important turning point in terms of the emergence of these problems. The Greeks, who have continued to demand more rights and land on Turkey since their independence, have placed Turkey in the position of the other and in the perception of the enemy within the scope of the great ideal they created. This situation remains a major factor in damaging the relationship between the two countries. Greece, which garners Western sympathy and attention as it puts forward the idea of being the ancestor of Western world, also gathers supporters in the international arena in line with its great ideal.

The Black Sea region is among the lands that Greece is interested in within the scope of the Megali Idea. The main basis for the location of this region is the establishment of a Pontus State with a long history. It is a historical fact that the Pontus State, founded on the plane of existence, has no ties to Greece or the Greeks. Nevertheless, Greece, which established a connection between this state and the people living here later, puts forward the imagination that the people living in today’s Black Sea of the Pontus State, which was formerly established in this region, and goes beyond just putting forward a thesis in this ambiguity, and goes beyond the importance of the people in the region and the international community. He wants the community to believe in this thesis. In fact, not only does it desire it, but it goes further and sometimes tries to create confusion in the region in terms of identity and origin.

The period in which the greatest struggle for the Greek consciousness to be active in this region took place after World War I, during the occupation period of Turkey. In this period, by taking advantage of the gravity of the situation, they tried to create a seriously different perception of identity in the region and to the origins of the Pontus State, the awareness of “Greekness”, based on a “lost” identity connection that did not actually exist. By bringing Greek and Christian elements to the region at certain times, it can be seen that a provocative line was taken in terms of realizing the historical imagination in question. It was claimed that there were more people with Greek identity in the region than Muslim Turks, and efforts were made to bring foreign elements to the region to serve this purpose. However, when compared to real population data, it has come to light that the situation is exactly the opposite as expected.

In order to establish a Pontus State and include this state in the territory of Greece, it was a matter of fact gathering supporters and entering into a strict propaganda process. With the propaganda made during this period, the so-called Greek identity in the region was tried to be underlined and the Greek population of the region was tried to be overstated in order to gather more supporters and embrace this cause. Exhibitions, demonstrations were organized and other means of communication were used effectively, and a serious attempt was made to gather international supporters. However, there has not been sufficient success in finding a response to these initiatives and making a decision. Because, in fact, the fact that a certain nation does not permanently remain in the area where the Pontus State is located, which lived in the region a long time ago but was destroyed and replaced by other nations, makes it difficult or even impossible to establish a bond between the Pontus identity, whose traces have been erased, and the Greeks who exist today. The fact that there is no definitive data is also important in supporting this situation. In this study, it is underlined that the Pontus issue is conceptually and historically far from the Greek identity, and argues that Greece’s claim to rights in the Black Sea region today is due to an unfounded reason. It is also underlined that it is not a correct attitude to establish a layered relationship pattern between two communities in a sociological sense.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde II. Mehmet döneminde oluşan 'millet sistemi' çerçevesinde her etnik ve dini cemaate mensup olanların inançlarını Ekümenik Ortodoks Kilisesi kontrolünde yaşamalarına izin verilirken bir süre sonra bu kilisenin Yunan olmayanları Yunanlılaştırma politikası güttüğü görülmüştür. Balkanlardaki Ortodoks cemaatlerin kilise ve dil-egitim üzerinden Yunanlılaştırmaya tepki olarak kendi kiliselerini kurma isteği, bir anlamda etno-dini kimlik talebinin bir uzantısı olarak görülebilirdi. Nitekim 1870 tarihinde berat alan Bulgar Eksarhlığı'nın bu tür bir tepki sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir. Hülasa bu tür bir asimilasyon politikası, Balkan coğrafyasında milli kiliselerin açılmasını tetiklemiştir. Milli kiliseler, aslında Fransız İhtilali'yle oluşan milliyetçiliğin bu bölgede etkili olmasında alan açmıştır.¹ Din ve mezhep farklılıkları üzerinden toplumu çeşitli parçalar ile değerlendiren millet sistemi ile Osmanlı Devleti içindeki farklı milletlerden oluşan cemaatlere sağlanmış olan temel inanç hak ve özgürlükleri, Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikri ve 1821 yılında ortaya çıkan Yunan isyanı sonucu uygulanabilirliği yara almıştır.² Esas olarak Osmanlı millet sistemi, eşit vatandaşlık hakkı üzerine kurulu Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile artık pratik anlam ve önemini kaybetmiştir.³

Avrupa'da yaşanan bu hareketlenmelerden Osmanlı İmparatorluğu içinde en fazla etkilenenler Avrupa'ya en yakın noktada bulunan Balkanlar adı verilen bölge olmuştur. Nitekim ilk bağımsızlık hareketleri de bu bölgede başlamıştır.⁴ Bu bölgede yer alan Yunanistan'ın bağımsızlık hareketinin temelinde, Yunanistan merkezli eski Bizans Devleti'ni yeniden kurmakla ilgili büyük bir hayal vardı. 'Büyük fikir' anlamına gelen bu hayale 'Megali İdea' denmektedir. İstanbul'da yer alan Fener Rum Patrikliği, Eski Bizans'ın tekrardan diriltilmesi için Bizanslı olma ruhunu canlı tutmaya çalışmıştır. Patrikhane kapısının üzerindeki Bizans kartalı, her yıl parlatılmış ve Bizans ruhu, Rum kiliselerinde yaşatılmaya devam etmiştir.⁵ Bu ülkü kapsamında, 1830 yılında Yunan Devleti kurulmuştur. Yunanistan'ın kurulmasıyla beraber devletin en büyük hedefi, Megali İdeayı gerçekleştirmek olmuştur. Bunu yaparken de ilk yöneleceği veya yönelmek istediği topraklar Anadolu'dan geçmektedir.⁶

Ülküsel olarak yaratılmak istenen Yunanistan aslında daha geniş kapsamlıdır. "Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir; Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük, en yoksul bir parçasıdır. Yunanlılar sadece Krallık içinde oturanlar değildirler, aynı zamanda Yanya'da ya da Selanik'te, Serez'de ya da Edirne'de İstanbul ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adası'nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Helenizmin iki büyük merkezi vardır. Krallığın başkenti Atina'dır. İstanbul, büyük başkent bütün Yunanlıların kenti, düşü, umududur." (Smith, 2002:17) Kendilerinin olmasını planladıkları bu topraklarda yer alan Rumlarla irtibat kurmak, onları yüreklendirmek bakımından Islahat Fermanıyla aktifleşen Yunanistan, bunun da ötesine giderek bu azınlık grupların bağımsızlık kazanarak Yunanistan Devleti çatısı altında toplanmalarını sağlamak istemiştir. Bu hayallerle Yunanistan'ın etkin rol oynadığı alanlardan biri de Osmanlı'nın kuzeyinde yer alan ve Rum azınlığının yer aldığı Karadeniz bölgesi olmuştur. Yunanistan burada bir Pontus Devleti kurmak hayali içinde olmuştur.

Pontus meselesinin nereden doğduğuna bakılacak olursa; Pontus kelimesi, Helen kökenli bir kelime olmamakla birlikte ilk kez MÖ 750 yılında Homeros'un *Ilias (İlyada)* adlı eserinde⁷ *hırçın, kırçıl deniz* ifadeleri yerine kullanılmıştır.⁸ Eski çağlarda Grekler tarafından Karadeniz'de ticaret yaparken karşılaşılan zorlukları ifade etmek amacıyla kullanılmış olan *Pontos Aexeinos* terimi *dost olmayan deniz* anlamına gelmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle ve denize daha dayanıklı olan gemilerin yapılmasıyla bu kavram yerini dost, konuksever deniz anlamına gelen *Pontos Eukseinos* kavramına bırakmıştır.⁹ Esasen coğrafi bir yer adı olarak kullanılmış olan Pontus, Karadeniz bölgesini ifade etmek için kullanılmıştır. "Pontus Kapadokyası" olarak adlandırılan bölgeye daha sonraları Latinler ve Grekler tarafından Anadolu'nun kuzey ve kuzey doğu kısmını ifade etmek için Pontus

¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, 20.

² Murat Saraçlı, *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Azınlıklar*, Ankara: Adres Yayınları, 2012, 92-93.

³ Temel Meri, "Millet Sistemi", *Milliyetçilik*, Ed. Tefvik Erdem, İstanbul: Otorite Yayınları, 2020, 1021-1032.

⁴ Barbara Jelavich, *History The Balkans 20. Century*, United States of America: Cambridge University Press, 1985, 13-45.

⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma Devri (18. Ve 19. Asırlarda)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 8. Seri- No.1, 1940, 17-18.

⁶ Mesut Çapa, Veyssel Usta, *Ortahisar Tarih Müzesi Arşivi Belgelerinde Pontus Meselesi*, İstanbul: Tarih Müzesi Yayınları-1, 2017, 15.

⁷ İsmail Hakkı Demircioğlu, Rahmi Çiçek, Mehmet Okur, *Karadeniz'de İsyân Mübadele ve Propaganda*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020, 13-15. (Homeros'un İlyada eserinde "pontus" kelimesi geçen yerlere detaylı olarak bakmak için: Homeros, İlyada, Ed. D. B. Monro ve T. W. Oxford (Çev. N. Kazantsaki, I. Kakridi), 1920, B 120, H 60, F 55.)

⁸ Homeros, *İlyada*, Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958, 1; 350.

⁹ Mehmet Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesinde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 14 (2007), 1-28.

ya da Pontos kavramı kullanılmıştır.¹⁰ İran asıllı Mithradates ailesi tarafından Amasya merkezli MÖ 281 yılında kurulan ve MS 63 yılında yıkılan Pontus Krallığı, Pontus isminin kullanıldığı tek devlet olmuştur.¹¹ Yunanlılık ile ilgisi olmayan bu devletten söz ederken MÖ 4. Yüzyılda Isocrat'ın Asya'yı İran'la Avrupa'yı Yunanistan'la kimliklendirmesi¹² bu bilgiye dayanak oluşturması bakımından önemlidir. Ancak burada salt bir Yunanlılık ve İrânlılık söz konusu olan bölgelerde hâkimdi diyebilmek açısından destekleyici bir veri yoktur.

Ancak Pontus'un İran, Türk ve Rum kimliklerinin sentezinden bir araya geldiğini ve daha da önceye bakmak gerekirse Sümer, Gutti, Kimmer, Hitit kültürlerinin etkisini burada görmek mümkündür. Aslında Pontus'un tamamen Rum olduğunu belirtenler bulunsa da kimlik bakımından bunu doğrulayacak bir bilgi yoktur.¹³ Eğer burada salt bir Rum varlığından söz edilecek olursa diğer kimliğe ait olan unsurların yok sayılması problemi doğacaktır.

Kimlik tanımlaması yapılırken de toplumsal anlamda bir aidiyet bağının yeterli olduğu ile ilgili algı¹⁴ gerçek dışıdır. Çünkü bireyin hiç ait olmadığı bir yere veya topluma aidiyet bağının olduğunu söylemesi ile bu durumun gerçek olması olanaksız bir retoriktir. Pontus meselesi bağlamında bölge halkı üzerinde zaten Yunanlılık bağlamında bir aidiyet bağı başlangıçta yoktur. Ancak bağımsız Yunanistan'ın, bu algının kurulmasına çanak tuttuğu bir gerçektir.

Yunanistan'ın milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlığını kazanması sonucu Anadolu'da yaşayan Ortodoks Hıristiyanlar arasında zaman içinde Yunan milliyetçiliği baş göstermiş¹⁵ ve Batum'dan İnebolu'ya kadar uzanan Pontus adı verilen bölgede de İslahat Fermanıyla bu düşünceler yayılmaya başlamıştır. Bu bölgedeki Rumları Yunanlılaştırarak yeni bir devlet oluşumunu sağlamak ve bu yeni devleti de enosis ile topraklarına katmak isteyen Yunanistan, kurulduğu günden itibaren bu hedef doğrultusunda adımlar atmıştır.¹⁶

Pontus Üzerinden Kimlik İnşası: Yunanlılık

Bir toplumu simgeleyen şeyler, toplumun bu simgelere indirgenmesi veya bu simgeler tarafından söz konusu olan toplumların belirlenmesi anlamına gelmemektedir. Toplum anlamak bakımından onu simgeleyen kimlik ve kökenin toplum tarafından kendi kendine sorulması demek, aynı zamanda o toplumun varlık ile ilgili bir sorununun olduğu anlamına gelmektedir. Simgesel nitelikteki şeylerin üzerindeki imgeselin nüfuzundan hareketle toplumsal anlamda imgesel imlemlere bakıldığında, bireyselden farklı olarak, bir düş niteliği taşımaktan daha geniş bir anlam ve alan ifade etmekte ve belirli bir var olma sınırına hapsolmemektedir. Yunanlıların "dünya imgesi" buna örnek olarak verilebilir.¹⁷ Yunanlıların dünya imgesi, "Yunanistan Devleti" olmanın dışında geniş anlamda bir egemenlik, yani Megali İdeayı ifade etmektedir.

Çok eski tarihlerde Yunan şair Rigas, büyük bir Yunanistan hayali ile bir harita çizmiş ve sınırlarını çok geniş tutarak Karadeniz'e kadar uzatmıştır. Yunanlılar tarafından olması gereken sınırların olduğu bu haritada¹⁸ Balkanlardan Anadolu topraklarına kadar uzanan 'Helen Cumhuriyeti' adında bir ülkeye yer verilmiştir.¹⁹ Bu da Megali İdea hayalinin simgeselden öte giderek imgesel bir anlam ifade etmesine hizmet etmiştir. Buradan hareketle; Karadeniz bölgesinde bir kimlik ve köken karmaşasının yaratılması, aslında bölgede Pontus varlığıyla ilgili bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır.

Anthony Smith'e göre; karmaşıklık içeren milli kimlik, gelecekteki idealara ulaşmak hedefiyle oluşturulan mitlerden biri olan milliyetçiliğin de kökeninde yer aldığı milletten türetilmektedir. Değişen şartların ve dönemin etkisiyle araçsal bir nitelik halini alan milli kimlik, tarihsel bir ürün olarak görülse de nihayetinde bunun yozlaşması ve ardından belki de yok olması tarihi bir olay olmaktadır.²⁰ Bir milli kimliğin yok olmasının

¹⁰ Mikail Kolutek, *Tarih Perspektifiyle Yunan Meselesi*, Doktora Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

¹¹ Çapa, Usta, Ortahisar Tarih Müzesi, 16.

¹² Gerard Delanty, *Avrupa'nın İcadı*, Ankara: Adres Yayınları, 2004, 29.

¹³ Orhan Türkdöğân, *Etnik Sosyoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999, 234,240.

¹⁴ Der. Uğur Biryol, *Karadeniz'in Kaybolan Kimliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 13-14.

¹⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 58, 61-62, 91.

¹⁶ Çapa, Usta, Ortahisar Tarih Müzesi, 15-16.

¹⁷ Cornelius Castoriadis, *Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar? Cilt 1: Marksizm ve Devrimci Kuram*, Çev. Hülya Tufan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, 226, 244-245, 255.

¹⁸ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılıma*, 19-20.

¹⁹ Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

²⁰ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik* Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları 2016, 39, 41.

olağanlığından hareketle meseleye açıklık getirmek bakımından Pontus meselesinin nasıl doğduğuna göz atmakta fayda bulunmaktadır.

Ksenophon'a göre; MÖ 400 yılında farklı etnik gruplardan insanlar, Anadolu'nun içlerinden veya Kafkaslardan gelip bu bölgeye yerleşmişlerdir. Bölgedeki yer isimleri ve yapılan kazı sonuçları, İskitlerin bu bölgede yaşamış olduğu ortaya çıkarmış, daha sonra bölgeye Medler ve Persler hâkim olmuş, ardından MÖ 334 yılında Büyük İskender hakim olmuştur.²¹ Bölgede Helenler tarafından İÖ 750-550 yıllarında küçük kentlerin kurulmuş veya göçmenler yardımı ile bölgenin Helenleştirilmiş olduğu söylene de Ksenophon'un MÖ 380'lerde yazdığı Anabasis adlı eserinde bu küçük kentlerin Anadolu halktan oluştuğu ve bölgede Helenleşmenin küçük girişimlerden öteye gidemediği yer almıştır. Büyük İskender'in bölgeye hâkim olması ile de Helenleşme iç bölgelere sızamamıştır. Ancak daha sonra Helen kültüründen etkilenilmesi söz konusu olmuştur.²²

İskender İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla İran asıllı Pers satrapının oğlu I. Mithridates tarafından bölgede kurulan Pontus Krallığı, MÖ 63 yılında yıkılmıştır. Bu devletin yıkılmasıyla Roma, Anadolu'nun tek hâkimi konumuna yükselmiş ve Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla da Doğu Roma bu bölgeye hakim olmaya başlamıştır. Bu dönemde Hıristiyanlık, bölgede yoğun bir şekilde yayılmış ve Doğu Roma'nın güç kaybetmesi ardından 1207 yılında bölgede, Doğu Roma prensi Alexy Komnen tarafından Trabzon Devleti kurulmuştur. Soyu Doğu Roma'ya dayanan bir kısım aile, bu devletin sınırları içine yerleştirilmeye başlanmıştır. Pontus Devleti ile Romalı prens tarafından kurulan Trabzon Devleti arasında hiçbir bağ bulunmamakta ve Trabzon Devleti'nin vatandaşları; Anadolu halktan, İranlılardan ve az sayıda bölgeye yerleştirilen Rumlardan oluşmaktadır.²³ Aslına bakılırsa Trabzon Devleti hakkında yetersiz bilgiden kaynaklı olarak Batılı tarihçilerin bu devleti, Bizans İmparatorluğu'ndan ayrı tutmamaları söz konusudur. Bunun aksine Fallmerayer, çalışmasında antik Helenlerle Karadeniz bölgesindeki halkın çok az bağlantısı olduğuna yer vermiştir.²⁴ Yunan uygarlığı, Helen uygarlığının devamı değil, her iki uygarlıktan bazı öğelerin bir araya toplanmasıyla ortaya çıkan bir oluşumdur.²⁵

Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Türkmen topluluklarının Anadolu'ya yayılması, 1071 Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması, bölgenin Türkleşmesine katkı sunmuştur.²⁶ Bölgede 1203 yılında kurulan Trabzon Devleti'nin dışında diğer devletlerin ve toplulukların oluşturulmaya çalışılan Yunan üst kimliğiyle ve Yunanistan'la hiçbir ilgisinin bulunmadığı açıktır.

Büyük Selçuklu Devleti döneminde ele geçirilen bölge, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde ise bağımsız olmuştur.²⁷ Komnenos Hanedanlığı tarafından 1203 yılında Trabzon Devleti, kurulmuş ve Osmanlı Devleti tarafından fethedileceği 1461 yılına kadar ayakta kalmıştır.²⁸ Büyük oranda Türkleşmiş olan bölge, 1461 yılında Osmanlı egemenliğine girerek Türkleşme sürecini tamamlamıştır.²⁹ Bölgenin tarihi akış içindeki durumunun incelenmiş olması, Yunanlıların dünya imgesine bu bölgenin hizmet etmemiş olduğunu ve etmeyeceğini göstermesi bakımından önemlidir.

İmkânsızlığı üstlenen cemaatin sonluluğu ve aşırılığı sunmasını savunan Maurice Blanchot'a³⁰ benzer bir bakış açısı sunan Benedict Anderson'a göre ise, "*Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur... sınırlı olarak hayal edilir, çünkü belki de bir milyar insanı kapsayan en büyüğünün bile, ötesinde başka uluslara mensup insanların yaşadığı, esnek de olsa sonlu sınırları vardır. Hiçbir ulus kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal etmez.*" (Anderson, 2004: 20-21) Yunan ulusunun kökenlerini eskiye dayandırmak şartıyla sonlu sınırlarını geniş bir

²¹ Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya" 1.

²² Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998, 11-12, 15. (Pers prensi Kyros, kardeşini tahttan indirmek için paralı asker topluyor ve toplanan Yunan askerlerin içinde yer alan komutan Ksenophon'un yaşadıklarından hareketle kaleme aldığı Anabasis adlı eserinde bölgede var olan yerli halklardan bahsedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için: Ksenophon, Anabasis (Çev. Tanju Gökçöl), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974, s. 13-14, 166-171))

²³ Ertan Köse, *Yunanistan'ın Türkiye ve Balkanlar Üzerindeki Stratejik Hedefleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

²⁴ Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22 (2017), 209-226.

²⁵ Ali Rattansi, Sallie Westwood, *Batı Cephesinde Irkçılık, Modernite ve Kimlik*, Çev. Sevdâ Akyüz, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, 163.

²⁶ Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, 81-85.

²⁷ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:135, Sayı 3, Sayı A.37, Ankara, 1993, 2-3.

²⁸ Mustafa Serdar Palabıyık, Yıldız Deveci Bozkuş, "Pontus Meselesi: Genel Bir Bakış", *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 11/12 (2011), 77-139.

²⁹ Okur, "Pontus Meselesinin Ortaya" 1.

³⁰ Maurice Blanchot, *İtiraf Edilemeyen Cemaat*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997, 21.

çerçeve de çizimleri ve bu konuda çok esnek bir tavır takındıklarından söz etmek mümkündür. Bu durum, hayali bir tarih icat etmeye ve hatta imgesel bir var olma çabası güdüldüğüne işaret etmektedir. Milli bir kimlik oluşturma kapsamında Yunanistan tarafından geniş çaplı bir idea çizilse de Antik Yunan medeniyeti ile aralarında bir kopukluk veya kayıp bir bağ olduğunu kabul etmek istememektedirler.

Benzer bir şekilde Eski Yugoslavya ülkelerinin de hayali bir tarih icat etmeleri sonucu, geçmişle bugünü doğru bir şekilde analiz edip birbirinden ayırt etmelerinin yolu kapanmış olmaktadır.³¹ Yugoslavya ülkelerinden hareketle Yunanistan'ın dünya ve kurmaca tarih imgesine bakılacak olursa Megali İdea kapsamında pek çok alanda hak iddiasında ve ciddi anlamda toprak talebinde bulduklarını görmek mümkündür.

Yunanistan'ın toprak talebi içinde; İstanbul, Girit, Tesalya, Epir, Makedonya, Trakya, Ege Adaları, Batı Anadolu, Marmara çevresi, Kıbrıs, Trabzon ve çevresi yer almaktadır. Bu sayede büyük Yunanistan kurmayı hedeflemektedir.³² 1830 yılında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmış olması, Megali İdea hedeflerini gerçekleştirmek bakımından bir dayanak oluşturmuş ve Avrupa devletlerinin de desteğini almıştır. Megali İdea kapsamında gelişen Pontus meselesinin başarılı olması adına Mavri Mira Cemiyeti, Fener Rum Patrikhanesi, Rum Muhacirun Komisyonu gibi oluşumlar destekleyici görev üstlenmişlerdir.³³ Antik Yunan medeniyetinden geldiklerine inanan Avrupalılar, Yunanistan'a sempati duymuş ve bu oluşumların başarılı olması açısından Yunanlıları her açıdan desteklemişlerdir.³⁴ Yunanistan, eski Yunan medeniyetinin varisi konumunda yer aldığı her zaman vurgulamış ve bu durumu her fırsatta kullanmıştır. Avrupalılar, yıkılmaya başlamış olan Osmanlı Devleti'nden pay alabilmek ve bu yıkılış sürecini kısaltmak bakımından bölge ile ilgilenmiştir. Yılmaz Kurt'un deyişiyle, "*Megalo İdeacı kahramanlar boğulmadan çaydan bile geçememişler*" (Kurt, 1995:62) ve bu doğrultuda Avrupalıları hep yanlarına çekmeye çalışmışlardır.

Yunanistan'ın dış mesele olarak en fazla gördüğü ve ilgilendiği ülke konumunda ise Türkiye'nin olmasını Megali İdea fikriyle açıklamak mümkün olduğu gibi aynı zamanda milliyetçilik düşüncesinin etkileriyle açıklamak da mümkündür. Bu düşüncenin temeli, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında gerçekleşen Aydınlanma düşüncesine dayanmaktadır. Milliyetçilik düşüncesinin zirve yaptığı dönem ise Megali İdea doktrininin uygulanmaya başlandığı dönemdir. Bu ekole göre Türkler, Rumları kendilerinden üstün bir uygarlık olarak görerek kiskanmakta ve bu nedenle tehdit etmektedirler. Türkiye, Yunanistan tarafından sürekli olarak öteki olarak görülmekte ve düşman olarak algılanmaktadır.³⁵ Yunanistan'ın kurulmasıyla Antik Yunanla kendisini kimlik bakımından eşdeğer gören Yunanlıların Helen üst kimliği taşıdıkları fikri hâkimdir. Yunan olmayanın barbar olarak tanımlanması ve öteki algısı da bu Helen ayrıcalıklı üst kimliğinin oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.³⁶ Milliyetçi kimliklerin diğerleri ile ilişkileri sonucu inşa edildiği³⁷ bilgisinden hareketle; Yunanistan'ın öteki algısı temelinde, sürekli olarak Türkiye'nin yer aldığı ve kimliğini buradan hareketle inşa ettiklerini söylemek mümkündür. Nitekim geçmişten günümüze kadar dış politika ve stratejini bu alanda geliştirmişlerdir.

Öteki olarak nitelendirilen topluluklarla ilişkiler sonucu, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla ulusçu tarih anlayışı ortaya çıkmış ve buradan hareketle pek çok ulus, kökenlerini çok eskilere, yani antik dünyaya dayandırmaya başlamıştır. Yunanistan'da da aynı durum geçerli olmuş ve antik Yunanlılarla soydaş olduklarını ortaya atmışlardır. Aslına bakılırsa Antik Yunan'a kökenini dayandırma fikrine Ortodoksluk ve Bizans karşıydı. Ancak paradoksal bir çelişki olarak Yunanlılar, kökenlerini Ortodoksluğa ve Bizans'a da dayandırmaktadır. Ulusçu tarih anlayışına göre, bugünkü ulus devletler ile antik dünyadan bağ kurdukları topluluklar arasında kesintisiz bir bağlantı vardır. Ancak bu iddiayı körü körüne savunmak anlamsız olmaktadır. Çünkü söz konusu olan antik dünya ile günümüz ulus devletleri arasında geçen süre zarfında ulusun şekillenmesi bakımından bir çeşitlilik söz

³¹ Jean-François Bayart, *Kimlik Yanılsaması*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999, 128.

³² Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı 1919-1923*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009.

³³ Rahmi Doğanay, Milli Mücadele Döneminde İtilaf Devletlerinin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3 (2017), 59-73.

³⁴ Ömer Kul, "Karadeniz Bölgesinde Dış Destekli Pontus Faaliyetlerinin Amaç ve Hedefleri", *Pontus Meselesi Olaylar, Algular ve Gerçekler*, Ed. Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019, 79.

³⁵ Alexis Heraclides, *Yunanistan ve "Doğu'dan Gelen Tehlike" Türkiye Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları*, Çev. Mihalis Vasilyadis, Herkül Millas, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, 41-44.

³⁶ Esra Özşüer, *Türkokratia*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, 213-214, 243-248.

³⁷ Thomas Hylland Eriksen, *Etnisite ve Milliyetçilik*, İstanbul: Avesta Yayınları, 2002, 169.

konusudur.³⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere saf bir Yunan ırkından söz etmek çok da doğru olmayacaktır. Antik Yunan'a dayanma fikri bilimsel olarak kanıtlanmamış olmasına rağmen Yunanlılar, bu durumu çok iyi kullanmakta ve Megali İdea savunuculuğunu şiddetli bir şekilde devam ettirerek Batı'nın da ataları olarak gördüğü Antik Yunan'ın devamı rolünü üstlenmektedirler.

19. yüzyılda 'Yunan sever' anlamına gelen ve Batıda Bizans hayranlığını ifade etmek için kullanılan Filhellenizm akımı nedeniyle Batı dünyası, Rum isyanlarını desteklemiştir.³⁹ Avrupa'nın icat edilmiş bir tarihi gerçekliğinden söz edecek olursak Yunan kökenine sahip oldukları da kurgusal bir tarih anlatımından öteye gitmemektedir. Amaçları, bu kültüre ait bir gelenek yaratmak ve yine Batı kaynaklı bir tarih algısı oluşturmaktır.⁴⁰ Batı devletlerinin ulusal kimlikleri bakımından ampirik çalışmalar yetersizdir.⁴¹ Geçmişte gerçek veya imgesel bir şekilde "ötekiler" ile karşılaşmalarının nasıl olduğunu bilmek, bu devletlerin tarihlerini anlamak ve kimlik oluşumlarına tanık olmak bakımından önemlidir.⁴² Yunanistan özelinde bakıldığında ötekiler ile kurduğu bağa ulus anlayışı çerçevesinde yorumlamak ve buradan hareketle bir sonuca varmak olasıdır.

Tarihsel ulus anlayışına bakıldığında doğruluğu tartışır olan temellerden beslenildiği görülmektedir. Bu anlayışın devlet oluşumuna katkı sunacak kadar etkili olması ise şaşırtıcı olmaktadır. Balkan bölgesindeki bağımsızlık hareketleri düşünüldüğünde, 1878 Berlin anlaşmasına göre bir devlet içinde yer alan herkesin yurttaş olarak kabul edildiği görülmektedir. Milliyet unsuru, anlaşmaya göre bu şekilde tayin edilirken bazıları bunun dışında din ve etnik kökeni milliyet olma bakımından gerekli saymıştır. Söz konusu olan anlaşma kapsamında Balkan Devletleri, ulus tanımlamasını, milliyetle bağdaştırmadan keyfi olarak geniş bir sınır içinde almaya çalışmışlardır. Genel olarak cemaat milliyetçiliği üzerinden hareket etmekte olan bu devletlerin yöneticileri ise düşman algısı içinde Helenleştirme politikası peşinde olan Yunanlılara yer vermiştir.⁴³ Düşman algısı içinde bunlara yer verilmesi nedeni, sahip oldukları ulus anlayışına göre keyfi bir tutum sergilemelerinin diğer uluslara olumsuz etki etmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da cumhuriyetçi olarak nitelendirilen kontrata dayalı ve cemaatçi olarak da nitelendirilen kolektif ruha dayalı iki ulus anlayışı vardır. Kolektif ruha dayalı olan ulus anlayışında önce ulus sonra devlet oluşumu söz konusu iken kontrata dayalı ulus anlayışında milliyet, doğal bir belirleyen olmayıp geleceğe yönelik inşa fikri söz konusudur. Kontrata dayalı veya cemaatçi ulus anlayışında ulus, siyasal örgütlenmenin bir sonucu niteliğindedir.⁴⁴ Avrupa devletlerinin kolektif ruha dayalı olan ulus anlayışına sahip olmaları ve bu anlayışın ifade ettiklerinden hareketle Yunanistan, bu minvalde bir ulus anlayışına sahiptir demek mümkündür. Yunanistan, 1830'da zaten antik Yunan kökenlerine sahip olduğu hayali ile devlet kurduğunda Megali İdea kapsamında adımlar atmış ve bu şekilde özellikle Anadolu içlerinde yer alan Rumları, Yunanlılık bilinci ile aşılama çalışmıştır. Karadeniz'deki halk arasında Pontus ruhunun yani 'Yunanlılık' bilincinin diri tutulması için çalışan Yunanistan'ın Yunan ulusunu en geniş anlamda tutması ve bunun için çalışmalarda bulunması için elbette bazı duygulara dokunması ile olmaktadır.

Yunanlılık bilincinin aşılması açısından Patrikhane'ye bağlı olan Karadeniz bölgesindeki Rumlar, çocuklarını eğitim almak bakımından Avrupa'ya göndermişlerdir. Bölgede yer alan Rumların Yunanlılaştırılması bakımından gerekli eğitimi alarak Avrupa'dan gelen bu çocuklar, Yunan üst kimliğinin oluşturulmasında gerekli zemini oluşturmuşlardır.⁴⁵

Althusser'e göre, Hıristiyan din ideolojisinde öznel, devletin ideolojik aygıtlarının gerçekleşmesi bakımından hareket etmektedir ve sadece tabiiyet altında bulunmak için varlardır. Dini anlamda "amin" düsturunun bu kişiler arasında benimsenmesi ise ideolojik açıdan destekleyici ve birleştirici bir unsur olmaktadır. Toplumsal temsil açısından ise kiliseler ve okulların egemen ideolojiye tabii olarak veya bir ideolojinin hakim olması açısından işlevsel olduğu görülmektedir.⁴⁶ Nitekim dinin ideolojik amaca hizmet etmesi bakımından Temmuz 1919'da

³⁸ Herkül Millas, *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 21-23, 39, 55-56.

³⁹ İnan Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in", 209-226.

⁴⁰ Delanty, *Avrupanın İcadı*, 4, 28.

⁴¹ Hasting Donnan, Thomas M. Wilson, *Sınırlar, Kimlik, Ulus ve Devletlerin Uçları*, Çev. Zeki Yaş, Ankara: Ütopya Yayınları, 2002, 22.

⁴² Rattansi, Westwood, *Batı Cephesinde*, 49.

⁴³ Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2004, 7-18.

⁴⁴ Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, İzmir: Aşına Kitaplar-Turmaks Yayıncılık, 2007, 258-260.

⁴⁵ Özgür Yılmaz, "Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri 19. Yüzyılın Trabzon Rumları Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 31 (2008), 161-196.

⁴⁶ Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İthaki Yayınları, 2010, 159, 208, 209.

Patrikhane kapısı üzerine çifte kartal taşıyan eski Bizans bayrağı asılması,⁴⁷ Pontus meselesinin ortaya çıkışında da dini kurumlar ve din adamlarının ön sırada gelmesi göze çarpan belirlenimlerdendir. Fener Rum Patrikhanesi,⁴⁸ Amerikalı Rum asıllı göçmen olan rahip Klematyos tarafından 1904 yılında İnebolu'da Manastır adı verilen tepede kurulan ilk Pontus teşkilatı, bu teşkilata bağlı alt teşkilatlar, 1908 yılında kurulan Müdafaa-i Meşruta ve şubeleri, Samsun Rum Muhacirin Cemiyeti, Pontus İdman Kulübü, İrfan Perverler Kulübü, Rum Teceddüt ve İhya Cemiyeti, Rum Muhacir Cemiyeti İnebolu şubesi meselenin ideolojik olarak destekleyicileridir.⁴⁹

Dinin ideolojiye hizmet etmesinden hareketle, kiliselerin Yunanlılık bilinci aşılmasındaki etkisine bakılacak olursa 19. Yüzyılda Yunan milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve Osmanlı içindeki kiliselerin faal durumda olması sonucu ülkedeki her Hristiyan'ın Yunanlılaşma eğilimi içine girdiği ve kendilerini milliyetçilik etkisi ile Yunan kimliği altında tanımladığı görülse de söz konusu bölgede yaşayan Hristiyanların, 4. Yüzyılda Hristiyanlaştırılmaya başlanmış olan Gürcülerden geldikleri ve Rumcanın yerel bir versiyonunu konuştukları bilinmektedir. Helen kültüründen olanların buraya gelmesi ise Trabzon İmparatorluğu dönemine denk gelmektedir.⁵⁰ Milliyetçilik akımının etkisiyle Hristiyanlar arasında oluşturulan Yunan üst kimliği ile Yunanistan'ın kurgusal hayali kapsamında Hristiyan nüfusu fazla gösterip Karadeniz bölgesinin elde edilmesinin önünü açmak amacı vardı.

Kilisedeki rahiplerden okullardaki öğretmenlere kadar bir cemaatin grup üyelerinin iletişim içinde bulunduğu kişiler ve ortamlar, üyelere mevcut grubun tutumunun kademeli olarak edinmelerine yardımcı olmaktadır. Bu kazanılan edinimlerin doğruluğu ise bir başka grubun yanlışları üzerine temellendirilmektedir.⁵¹ Pontus meselesinde özellikle Anadolu'daki rahiplerin ve okulların etkisi bilinen bir gerçeklik haline dönmüş ve 1920 yılında Merkez Ordusu tarafından Merzifon Kolejine baskın düzenlenerek Pontus Krallığı, Büyük Yunanistan ve Ermenistan başlıkları altında hazırlanmış haritalar ele geçirilmiştir. Bu haritalarda kurulması planlanan Pontus Devleti'nin sınırları Batum'dan İnebolu'ya kadar geniş bir alanı kapsamış ve devletin merkezi olarak Samsun ili gösterilmiştir. Bunun yanında bu kolej, Rumlara gizli silah taşımış ve Rum çetelerini beslemiştir. 9 Şubat 1921 yılında alınan kararla İstanbul ve İzmir'deki papazlar sınır dışı edilmişlerdir.⁵² Meseleye dair tutumun hızlı bir şekilde benimsetilmek istenmesi açısından bu araçlar sıklıkla tercih edilmiştir.

Anadolu'dan sürekli olarak toprak talebi olan Yunanistan için gerekli olan fırsat, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla elde edilmiş ve galip devletler, barış görüşmeleri sonucu Osmanlı'yı, şartları ağır olan bir mütareke anlaşması imzalamak zorunda bırakmışlardır.⁵³ Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesine göre, İtilaf Devletleri'nin güvenliğini tehdit eden bir durum meydana geldiğinde söz konusu tehdidin meydana geldiği yeri işgal edebileceklerdir.⁵⁴ Zaten 1904'ten başlayarak Pontus teşkilatlarının açılması ve bunların şubeler halinde yayılması söz konusu olmuş ve bu kuruluşlarla Karadeniz'de Samsun merkezli bir Pontus devleti kurmak bakımından bölgedeki Rumlara teşkilatlandırılmaya çalışılmıştır. Pontus adıyla da bir gazete çıkararak Pontusçular Fener Rum Patrikhanesi ve Merzifon Amerikan Koleji tarafından yoğun olarak desteklenmişlerdir. Bu dönemde bölgede oluşan çeteler, sürekli olarak ayaklanmışlar ve Mondros Antlaşmasının 7. Maddesine uygun olarak bölgenin işgaline basamak oluşturmuşlardır. 1. Dünya Savaşı'na gelindiğinde devletin seferberlik emrine uymayan Pontusçular, devlete karşı savaş ilan etmişlerdir.⁵⁵ Ağustos 1920'de I. Dünya Savaşı'nın ağır bir bilançosu olan Sevr Antlaşması İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti arasında imzalanmış ve buna göre Osmanlı Devleti parçalara ayrılmaya çalışılmıştır.⁵⁶ Yunan ordusu ise bu anlaşma sonrasında Türklere karşı savaşlar açmış ve sonuç olarak Türk orduları başarılı olmuştur.⁵⁷ Bu başarıdan dolayı Yunanistan ile Mudanya Mütarekesi imzalanmış ve Yunan ordusu, Meriç Nehri gerisine kadar çekilmiştir. Sonuç olarak Temmuz 1923'te ise Türkiye

⁴⁷ Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara: TBMM Basımevi, 1995, 33-35.

⁴⁸ Elçin Macar, *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 70-71.

⁴⁹ Yusuf Sarıay, Hamit Pehlivanlı, Abdullah Saydam, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 85.

⁵⁰ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 346-347.

⁵¹ Teun A. van Dijk, *İdeoloji Multidisipliner Bir Yaklaşım*, Çev. Ayşe Demir, Ankara: Hece Yayınları, 2019, 368,383.

⁵² Kenan Esengin, *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975, 198-199,206.

⁵³ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, 88.

⁵⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA), 2305-21, M-01-01-1920, (12.08.2023)

⁵⁵ Durmuş Yalçın ve diğerleri, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, 163,166,201,212.

⁵⁶ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl*, İstanbul: Küre Yayınları, 2019, 138-139.

⁵⁷ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi IV 1921-1922, Cumhuriyete Doğru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, 19-23, 146-152, 191-193.

ile İtilaf Devletleri arasında Lozan Antlaşması imzalanmıştır.⁵⁸ Süreç içinde Pontus meselesini değerlendirmek gerekirse; Balkan Savaşları ile ortaya çıkan ve I. Dünya Savaşı'nda faaliyetlerini hızlandıran Pontusçular, ülkeye kayıplar verdimiş, bölgenin düzenini bozmuştur. Ülkenin parçalanma tehdidi ve milli mücadele verilmeye başlanması ile bu mesele, ayrı bir çaba verilmesini gerektirmiş ve Ermeni meselesiyle beraber askeri kuvvetlerin bölünerek ülkeyi savunmada gecikmelere neden olmuştur.

Lozan Antlaşması sonucunda, 1 Mayıs 1923 tarihinde, Yunanistan ve Türkiye arasında 1926'ya kadar sürecek olan nüfus mübadelesi başlamıştır.⁵⁹ 30 Ocak 1923'te imzalanan Türk-Yunan Ahali Mübadelesi Sözleşmesi sonucu, Batı Trakya dışında Yunanistan'dan 400.000'i aşkın Müslüman-Türk nüfusun Türkiye'ye; İstanbul dışında Türkiye'den yaklaşık 1.250.000 Rum'un Yunanistan'a zorunlu mübadelesi gerçekleşmiştir. Kimlerin bu sözleşmeye dahil edilip edilmeyeceği sorunu yüzünden etabli meselesi ve diğer sorunlar, 1930 yılında karşılıklı anlaşma ile çözülmüş ve Lozan mübadelesi süreci bu şekilde sonlanmıştır.⁶⁰ Pontus meselesi kapsamında Karadeniz ve Anadolu bölgesinde var olan 190.000 Rum'un, mübadele anlaşması gereğince büyük bir kısmı Yunanistan'a tahliye edilmiş ve bunların içinde Türk Ortodoksları da yer almıştır.⁶¹ Pontus meselesi de yüksek oranda bu antlaşma ile bir süreliğine de olsa çözüme kavuşmuş ve Megali İdeacılar bir dönem sessiz kalmışlardır.

Bir grubun ulus haline gelebilmesi demek, o grubun aidiyet ve sadakat duygusunun yoğun bir şekilde gelişmiş olması demektir. Uluslar, kendileri için bir taraftar toplama eğilimindedir. Bu taraftar toplama olayı, ulustan ulusa değişkenlik göstermektedir ancak her ulus için ortak olan özellik, fazla taraftar toplama isteğidir. Taraftar, bir diğer adıyla üye, toplama isteğinde olan uluslar, aynı zamanda bunu bir sınırlılık içinde yapmaktadırlar. Etnik bağı önemseyen gruplarda bu sınırlılık genel olarak kan bağıının olmasıdır.⁶² Etnik bağı önemseyen toplulukların yanı sıra Pontus meselesi örneğinde de görüldüğü üzere Yunanistan, bu alanda en fazla üyeyi toplama eğiliminde olup Patrikhane ile beraber, Osmanlı içinde yer alan Rum halkı ayaklandırmak için Mütareke dönemine kadar geçen son 50 yılda 30.000'den fazla göçmeni bölgeye getirmiştir. Batı Anadolu'yu işgal etme amacı olan Yunanistan'a İtilaf Devletleri izin vermiş ve buradaki hedeflenen yerlerin işgali sonucu Venizelos, Pontus meselesi üzerinde daha fazla kafa yormaya başlamıştır. Venizelos, Pontusçuların Ermenilerle anlaşmasını ve birlikte hareket etmelerini savunmuştur. Bu doğrultuda Hrisantos, Ermenilerle iş birliği yoluna gitmiş ve Ermeni isteklerini ön planda tutmuştur. Türklerin güvenini kazanmak açısından da başarılı olmuştur. Bununla Hrisantos'un Pontus meselesi bakımından hareketsiz kaldığını söylemek de mümkün değildir. Pontus meselesinin yurt içinde faaliyetlerini Hrisantos sürdürürken yurt dışında ise Konstantinides bu meselenin ön planda bulunan savunucusu konumundadır.⁶³

Bu amaçla da Yunanlı olmanın en büyük ve tek şartı, Yunan soyundan gelmek; yani bir Yunan olarak doğmaktır.⁶⁴ Ortak dil, din, kültür gibi herhangi bir paydada tüm Yunanlıları toplamak zordur. Özellikle de Megali İdea kapsamında hak iddiasında bulunulan yerlerdeki halk üzerinde etki kurmak ve Yunanlılık bilincini yaşatmak bakımından 'Yunanlı olmak, sadece Yunan soyundan gelmekle kazanılır' inancı bulunmaktadır. Üye toplama isteğinde olan Yunanistan bakımından geniş ölçekte taraftar toplamak önemlidir. Yunanistan, bundan dolayı Megali İdea kapsamında yer alan Karadeniz bölgesindeki insanları da Yunan olduklarına inandırmak için birtakım çabalar vermiş olup halen bunun için mücadele etmektedir.

İşbu nedenden kaynaklı olarak Yunanistan, söz konusu olan bölgedeki Rumların nüfusu konusunda sürekli bir çarpıtmada bulunmuştur. 1831 yılında Trabzon'da 46.890 Müslüman, 11.431 Rum ve diğer azınlık vardır. 1881/1882-1893 yılları arasında yapılan sayıma göre Giresun'da 56.774 Müslüman, 11.369 Rum yer almıştır. 1897 yılına gelindiğinde Trabzon'da 933.728 Müslüman varken 181.044 Rum olduğu tespit edilmiştir. 1906 yılında, 1869 yılıyla kıyaslandığında, Rum nüfus %5,9 artış göstermiştir.⁶⁵ Genel olarak bölgeye bakılacak olursa Merkez Ordusu'nun 1921 verilerine göre, 2.391.316 Türk'e karşılık bölgede sadece 273.733 Rum yer

⁵⁸ Temuçin Faik Ertan, "Mutanka Mütarekesinden Lozan Antlaşması'na", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. Temuçin Faik Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011, 145-146.

⁵⁹ Çağla Derya Tağmat, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Yunanistan'daki Etkileri", *Balkanlar ile Anadolu Arasında Bir Köprü*, Ed. Mustafa Kılınç, Ankara: PEGEM Akademi, 2022, 36.

⁶⁰ M. Murat Hatipoğlu, "Gerçek ve Sanal Ortamlarda "Pontus Meselesi": Uluslararası İlişkilerde Asılsız İddialara ve Bilgi Kirliliğine Somut Bir Örnek", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları 12/2*, 831-847.

⁶¹ Engin Berber, *Mübadeleye Bugünden Bakmak*, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu 6 Ekim 2003 Bildirileri, Ankara, 2005.

⁶² Lawrence M. Friedman, *Yatay Toplum*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, 202-205.

⁶³ Sarıncay, vd., *Pontus Meselesi*, 17.

⁶⁴ Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, 17.

⁶⁵ Çapa, *Pontus Meselesi Trabzon*, 10-11.

almaktadır.⁶⁶ Ancak Yunanistan'a göre bu durum daha farklı lanse edilmiş ve Rumların bölgede azınlık oldukları kabul edilmemiştir. Yunanistan'ın taraftar toplama stratejisinin burada da etkili olmaya çalıştığını görmekteyiz. 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması ile sonuçlanan bu mesele, her fırsatta açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır.

1940-1941 yıllarında Samsun bölgesinde Türk Tarih Kurumu tarafından arkeolojik kazılar yapılmış ve bu kazılar; bölgede yerli bir kültür olduğunu, Rum yerleşim yerinin olmadığını ortaya koyması bakımından önemli olmuştur.⁶⁷ Bu sayede Yunanların bölgenin Pontus Devleti zamanından beri Rum yerleşim yeri olduğuna dair iddiaları asılsızdır. Bu tarihi gerçeklik Yunanlıların dile getirdiği argümanların bilimsel bir niteliğe sahip olmadığını göstermektedir. Ancak millet, milliyetçilik ve kimlik olguları için bu tür bir tarihi gerçeklikten ziyade insanların inanmak istedikleri şeye inanmaları ya da onlara sunulan kurmaca tarih algısının gerçek olduğuna inanmaları daha öncelikli görülmektedir. Nitekim Eric Hobsbawm'a göre; millet, icat edilen bir olgudur. Aydınlar, tarihçiler ve kültür insanları tarafından icat edilir eğitim kurumları aracılığıyla da insanlara benimsetilir. Bir millete ait olanların bazı durumlarda söz konusu olan millete aidiyetlikleri bakımından tatmin edici bir veriden söz etmek mümkün değildir. Din, soy bağı gibi kriterlerden birinin ortak payda oluşturması milleti doğurmak için kabul görürken asıl milletler pek çok unsuru bir arada barındırmaktadır. Bir milletin parçası olmak, tarihin yanlış yazılmasıyla da mümkündür.⁶⁸ Bu makalenin ele aldığı konu örneğinde olduğu gibi Yunanlılar için tarih gerçeklikten çok onların "icat ettiği" sözde gerçekliğin gerçek olarak algılanması daha önemlidir.

Yunanistan'ın taraftar toplama stratejisi kapsamında yaptıklarına bakıldığında; 1962 yılında Küçük Asya Araştırmaları Merkezi kurulmuş ve Pontus meselesiyle alakalı olarak araştırmalar başlatmıştır. Müzik alanında yapılan bu araştırmalar, 1922 yılındaki yenilgi sonrası oluşan nüfus mübadelesi ile Yunanistan'a giden mültecilerin hafızasını ve kültürel mirasını korumak bakımından ortaya çıkmış olan bir kuruluştur.⁶⁹ Melpo ve Oktave Merlier tarafından kurulan bu merkezde; mülteci Rumların fonografik, sinematografik ve müzikolojik yönleri tespit edilerek arşivlenmiş ve sözde Pontus Soykırımı söyleminde bir söylem niteliği taşımıştır.⁷⁰ Ancak geçmişten itibaren Anadolu'ya yapılan Türk akınları, yerli halkı kültür bakımından her ne kadar etkilemişse de onları yok etmeye veya da yerinden etmeye neden olacak bir girişimde bulunmamıştır.⁷¹ Bu durumda Anadolu'da sadece Pontus davası güdenlere değil hiçbir yerli halka zulüm edilmemiştir.

3 Eylül 1974 yılında Andreas Papandreou tarafından Panhelenik Sosyalist Hareket Partisi yani kısa adı ile PASOK kurulmuş ve bu partinin Türkiye'ye karşı birtakım faaliyetleri söz konusu olmuştur. PASOK merkez yönetim kurulunun üyesi olan Mihalis Haralambidis, bu kapsamda Pontus, Ermeni ve PKK meselelerini desteklemiştir. Karadeniz bölgesinde birtakım faaliyetler yürütmekte olan Savas Kalenderidis ise Yunan İstihbarat Örgütü (EYP)'ne mensuptur. Kalenderidis tarafından bölgedeki gençler sosyal ve ekonomik anlamda desteklenmiş ve Yunanistan'da eğitim görmeleri bakımından teşvik edilmişlerdir. Bu amaç ile bölgede işsiz ve üniversite kazanamamış olan gençler, Yunanistan'a götürülerek bu imkânlar sağlanmıştır. Yunan istihbarat görevlisi Kalenderidis, 1999 yılında Abdullah Öcalan'ın Kenya'ya geçmesinde büyük rol oynamıştır.⁷² Buradan da anlaşılacağı üzere Yunanistan, Türkiye'de bölücü faaliyetlerde bulunan bir terör örgütü ile irtibat halinde olmuş ve sürekli olarak destek sağlamıştır. Bu sayede Türkiye'yi bölmenin ve Megali İdea kapsamında olan yerleri ele geçirmenin yollarını aramıştır.

PASOK partisinin "Ege Savaşı Kürdistan'dan başlar" seçim sloganı, partinin iktidara gelmesinden sonra devlet politikası niteliği taşımıştır.⁷³ Parti 1981 yılında iktidara gelmiş ve Pontus meselesi ülkenin gündemine taşınmıştır.⁷⁴ PASOK partisinin tutumu, Türklere düşmanca bir tavır içine girilmesine sebebiyet vermiş ve Pontus hülyasının canlanmasında etkili olmuştur.

Yunanistan, 1974 yılından itibaren 450'nin üzerinde Türkiye aleyhine çalışmalar yürüten dernek kurmuş ve bunlardan 52 tanesi ise Türkiye üzerinde toprak talebinde bulunmuştur. Dünyanın farklı yerlerine 176 Pontus

⁶⁶ Sarıncay, vd., Pontus Meselesi, 98-99.

⁶⁷ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

⁶⁸ E. J. Hobsbawm, Çev. Osman Akınhay, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, "Program, Mit, Gerçeklik", İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, 9,17,19-20,24,27-28,115.

⁶⁹ Historical Overview of the Centre for Asia Minor Studies (helleniccomserve.com) Erişim 06.01.2023.

⁷⁰ Hatipoğlu, Gerçek ve Sanal Ortamlarda, 831.

⁷¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970, 4.

⁷² Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

⁷³ Ali Güler, *Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar*, Ankara: TÜRKAR Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu Yayınları, 2007, 142.

⁷⁴ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

derneği kurmuş olan Yunanistan, bu dernekleri ise Pan-Helenik Pontuslular Derneği ve Güney Yunanistan Pontus Dernekleri Federasyonu altında toplamıştır. Doğu Karadeniz'den göçen Rumlar tarafından ise Pontus meselesi kapsamında dernekler kurulmuştur. Bunlardan en önemlileri; ABD ve Kanada Pontus Dernekleri Federasyonu, Avustralya Pontus Dernekleri Federasyonu Rusya Yunanlıları Evrensel Birliği ve Almanya Pontus Dernekleri Federasyonu olmuştur.⁷⁵ Bu dernekler, belirli zaman aralıklarında Pontus Helenizmi Kongreleri düzenlemekte ve bu kongrelere üst düzey devlet görevlileri katılmaktadır. Bu kongrelerde 350 bin Pontusluya Türkiye'nin soykırım yaptığı iddiaları yer almakta ve bunların I. Dünya Savaşı esnasında ve Milli Mücadele döneminde olmak üzere 2 aşamalı gerçekleştiğini savunmaktadırlar. Bunlara göre, Türkiye'de 700.000 Pontuslu vardır ve 350.000'i katliam ve sürgün yoluyla yok edilmiştir, 180.000'i Yunanistan'a gönderildi. Bu kongrelerde Türkiye'nin bu soykırımı tanıyıp tazminat ödemesi savunulmaktadır. Yunanistan, Avrupa Parlamentosu merkezi, İngiltere, Almanya ve Rusya'da çeşitli sergiler düzenlenmektedir. Mütareke döneminde 250-260 bin civarında olan Rum nüfusunun 350 bininin katledilmiş olduğunu savunmaları hayal ürünü olmaktadır. 1980'lere gelindiğinde Yunanistan düşmanın düşmanı olarak atfettiği PKK terör örgütünü destekleyerek İran, Suriye ve Ermenistan'la yakınlık kurmaya çalışmış ve 1990'larda ise aynı mantıkla Mısır, İsrail, Ermenistan, İran, Gürcistan, Rusya, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk ve Suriye ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir.⁷⁶ Bu yolla Türkiye'yi çevreleme politikasına giren Yunanistan, Türkiye'nin komşularıyla iyi geçinme ve ilişkileri geliştirme politikasını uygulamış ve halen de uygulamaktadır.

PKK terör örgütüne destek verilmesinin yanı sıra Ermeni terör örgütü ASALA'ya da Yunanistan destek vermiştir.⁷⁷ Yunanlıların PKK'ya destek vermesinin temelinde sözde Kürt dostu bir tavır takınırken aynı tutumu İran, Irak ve Suriye'deki Kürtler söz konusu olduğunda terk etmektedir.⁷⁸ Türkiye'deki Kürtler söz konusu olduğunda ilgisini saklamayan Yunanistan'ın Türkiye karşıtı bir tavır içinde olduğunu buradan anlamak mümkündür.

Varlığın belirlenmiş bir şey olmasından düşüncesiyle kendileri tanımlayan Yunan-Batı düşüncesini Castoriadis, özerkliğin bireysel ve toplumsal manada bir şeffaflığa yol açmadığı bilgisinden hareketle, toparlamacı kimliklendirici bir mantık çerçevesinde değerlendirmektedir.⁷⁹ Toplumsal şeffaflıktan uzak bir çizgide yer alan Yunanistan, sözde soykırım iddiası noktasında Vatikan, Amerika ve Fener Rum Patrikhanesi tarafından desteklenmektedir. 1982'de Anavatanları Kurtarma Dünya Komitesi adına Yunan Kültür Bakanı Melina Merkuri tarafından dağıtılan kartta yer alan haritada Türkiye; Pontus, Kürdistan ve Ermenistan olarak parçalanmış bir şekilde gösterilmiştir.⁸⁰ Yunanistan'ın aradan uzun yıllar geçmesine rağmen Pontus meselesini canlı tutmaya çalışması ve uluslararası arenada bu konunun dillendirilmesi isteği söz konusu olmaktadır. Nitekim halen daha Yunanistan bu meseleyi gündemde tutmaya çalışmaktadır.

Bir cemaatin yeni bir teori geliştirmesi söz konusu olduğunda kimliğini de bu çerçeveden yeniden tanımlaması gerekmektedir. Durumsal bir kimlik geliştirmenin de mümkün olduğu bu durumda oluşturulan kimlik tanımlanması, çöküşe geçebilir veya tam tersi de mümkün olabilir.⁸¹ Sonradan oluşturulan Pontus teorisi kapsamında Yunanistan'ın yeniden kimlik tanımlaması açısından sesini duyurmakta her basamağı denemesi söz konusudur.

1982'de Pontus meselesini ve Megali İdeayı konuşmak bakımından bir haftalık bir konferans düzenlenmiş, 1984 yılında Yunanistan'da yaşayan Pontuslular ile alakalı olarak bir dizi film çekilmiştir. 1988 yılında yine Selanik'te Pontus meselesi kapsamında bir kongre toplanmış, 1990 yılında devlet denetimi altında olan bir Yunan kanalında 'İstanbul: Konstantin'in kenti' adıyla bir program yayınlanmıştır.⁸²

1990 yılında Avrupa Parlamentosu binasında sergi düzenlenmiş ve Yunanistan'da Küçük Asya Bankası kurulmuştur. 1991 yılında da Alman Pontus Dernekleri Federasyonu tarafından 1916-1923 yılında katledilen Pontuslular ile alakalı olarak bir fotoğraf sergisi açılmıştır. BM ve AĞİK'e Panhelenik Pontuslular Derneği sürekli olarak yazılar göndermiş ve dünyanın ilgisi bu konuya çekilmeye çalışılmıştır. 1993 yılında yine kongre,

⁷⁵ Sarımay, vd., Pontus Meselesi, 109-110.

⁷⁶ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

⁷⁷ Sarımay, vd., Pontus Meselesi, 60.

⁷⁸ Heraclides, *Yunanistan ve "Doğu'dan Gelen Tehlike"*, 77.

⁷⁹ Kanakis Leledakis, *Toplum ve Bilinçdişi*, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2000, 143-151.

⁸⁰ Kemal Çelik, "Gümüşhane ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8, (2019), 143-152.

⁸¹ Dijk, *İdeoloji Multidisipliner Bir Yaklaşım*, 183, 184, 186-187.

⁸² Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

sempozyumlar ve Doğu Karadeniz bölgesine unutulmayan vatanlara gezi adı altında seyahatler düzenlenmiştir. 16 Ocak 1994'te Sümela Pontuslular Derneği tarafından Selanik'te konuyla ilgili panel düzenlenmiştir.⁸³

1992 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİT), İstanbul'da imzalanan bir antlaşma ile kurulmuş ve Yunanistan'da bu örgüte dâhil olmuştur.⁸⁴ Yunanistan'ın Karadeniz'e sınırı olmayıp bu örgüte dâhil olması ise düşündürücü bir durumdur.

Pontus soykırımının tanınması bakımından ilk girişim Amerika'dan gelmiş ve 23 Şubat 1994 yılında "Pontus Rumları İçin İnsani Yardım Çağrısı" isimli bir yasa tasarısı New York Senatörü Alphonso Marcello d'Amato tarafından Amerikan Senatosu'na sunulmuştur. Bu yasa tasarısının senatoya sunulmasından sadece 1 gün sonra, 24 Şubat 1994'te, Yunan Parlamentosu'nda Pontus Rum Soykırımını tanıyan bir yasa oy birliği ile kabul edilmiştir. Yunan Cumhurbaşkanı Constantine G. Karamanlis tarafından 7 Mart'ta onaylanan 2193 sayılı kabul edilen yasaya göre, 19 Mayıs Pontus Helenlerinin Soykırımını Anma Günü olarak kabul edilmiştir.⁸⁵ Buradan Amerikan ve Yunanların birlikte koordineli bir karar aldıkları anlaşılabilir.

Koordineli bir şekilde yapılan tüm bu faaliyetlerin yanı sıra meselenin kuramsal sınırları ile dini inanç sistemlerinin dayanıklı olması arasındaki örüntüde hareketle⁸⁶ 1993 yılında Sümelalı Meryem Ana Vakfı tarafından düzenlenen toplantıda Yunan Başbakanı Mitsotakis, Anadolu'daki Helenizm'in köklerinden koparıldığına değinmiştir. 1996 yılında Sümela Manastırında I. Karadeniz Helen Toplulukları Kongresi düzenlenmiş ve kongreye Türkiye'ye dostane bir tutum içinde olmayan Yunan kuruluşları da davet edilmiştir. Aynı yıl Karadeniz'de festival ve kültürel etkinlikler düzenlenmiş ve bölge halkının konu ile ilgili nabzı ölçülmüştür.⁸⁷

Durchein'a göre dinin kolektif duygu ve düşünceleri devam ettirme ve kuvvetlendirme ihtiyacının olması teoreminden⁸⁸ hareketle Yunanistan'ın da sürekli olarak dini, Pontus meselesini devam ettirmekte ve kuvvetlendirmekte kullandığını görebiliriz. Nitekim 1997 yılının eylül ayında yapılan Din, Bilim ve Çevre Sempozyumu, Fener Rum patriği Bartholomeos tarafından gündeme gelmek ve Pontus meselesini desteklemek bakımından düzenlenmiştir. Sempozyum, Yunan bandralı olan Venizelos gemisinde gerçekleştirilmiş ve Trabzon limanı ilk durak olmuştur. Buradan Batum, Novorossisk, Yalta, Odessa, Köstence, Varna, İstanbul ve Selanik limanlarına da giden gemideki heyet Trabzon limanına yaklaştığında halktan tepki görmüş, şehir gezisi ve Pontik dans gösterisi fikirleri ise bu durumda iptal edilmiştir.⁸⁹

1998 yılında Yunan Parlamentosu, 14 Eylül'ü Küçük Asya Helenlerinin Türkler tarafından soykırıma uğramasının yıldönümü olarak kabul etmiştir. 19 Mayıs'ın milli bayram olarak anılması, eğitim kurumlarında konuya ilişkin konuşmaların yapılması, kiliselerde ayinlerin düzenlenmesi kararı alınmış ve aynı kararın benzeri Kıbrıs Rum Temsilciler Meclisi tarafından da alınmıştır.⁹⁰ Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesiminde alınan kararların benzerlik göstermesi, iki devletin bu mesele etrafında birlikte hareket ettiğini göstermek açısından önemli olmaktadır.

Tehdit algılaması bakımından Türkiye'yi ilk sıraya koyan Yunanistan; Türkiye'deki Rumları kışkırtmak, terör örgütlerini desteklemek, Türkiye aleyhine çalışmalar yapmak, Kıbrıs'taki Rumları kışkırtmak ve iki ülke arası sorunları dünya kamuoyuna duyurarak destek toplamaya çalışmıştır.⁹¹ Kimlik olgusuna bakıldığında ben ve öteki üzerinden oluşturulan bir kimlik tanımlaması karşımıza çıkmaktadır. Yunanistan kimlik meselesini, öteki olarak tanımladığı Türkiye üzerinden biçimlendirmeye çalışmıştır.

Yunanlılar, Osmanlı Devleti döneminden başlayarak bir göç dalgası hareketi başlatmışlar ve icat ettikleri tarihin gerçek olmasını dilediklerinden dünyada pek çok ülkede yayılmışlardır. Özellikle Amerika ve Avustralya gibi

⁸³ Sarıay, vd., Pontus Meselesi, 59, 110-113.

⁸⁴ Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

⁸⁵ Palabıyık, *Deveci Bozkuşu*, "Pontus Meselesi", 77.

⁸⁶ Mathew Guest, "Dinin Yeniden Üretimi ve İletimi", Çev. İlkay Şahin, *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*, Der. Peter B. Clarke, Çev. Ed. İhsan Çapçıoğlu, Ankara: İmge Kitabevi, 2012, 95.

⁸⁷ Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

⁸⁸ Roberto Cipriani, *Din Sosyolojisi Tarih ve Teoriler*, Yay. Haz. Ali Coşkun, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, 116.

⁸⁹ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

⁹⁰ Çelik, "Gümüşhane ve Çevresinde" 143.

⁹¹ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

ülkelerde yoğunluk gösteren Yunanlılar, dünyanın pek çok ülkesinde diaspora özelliği göstermektedirler.⁹² Bu sayede yarattıkları kimlik algısı üzerinden yer aldıkları ülkelerin kamuoylarını etkileyebilmektedirler.

2001-2002 yılında Yunanistan, Ankara Büyükelçiliği tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi'ne devlet bursu vermek için başvurmuş, 2002 yılında Fener Rum Patriği Batholomeos tarafından Kastamonu'ya bir gezi düzenlenmiş ve aynı yıl Milli Güvenlik Kurulu tarafından yapılan bir toplantıda misyonerlik faaliyetleri görüşülmüştür. 2004 yılında Yunanistan'dan turist adı altında Karadeniz bölgesine gelenler ve yöre halkı ile temas kuranlar olmuştur.⁹³ 2005 yılında Selanik'te düzenlenen Pontus Soykırımının tanınmasıyla alakalı gösteride Türkiye Başkonsolosluğu etrafında sözde soykırımla alakalı bildiriler dağıtılmış ve Türk bayrakları yakılarak yerlerde çiğnenmiştir. Aynı yıl Mayıs ayında Eurovision şarkı yarışmasında sözde Pontus ezgileriyle oluşan ancak Karadeniz müziği tarzında bir müzikle Yunanistan yarışmaya katılmıştır.⁹⁴

2005 yılında Yunanistan'da Pontus soykırımı ve Helenizm yönelimi ile alakalı bir ders lise müfredatına eklenmiştir. 15 Ağustos 2010 yılında Sümela Manastırı'nda ayin yapılmasına izin verilmiş ancak bölgede Ortodoks Hristiyan olmamasından dolayı Ermenistan, Yunanistan ve Rusya'dan Hristiyan kişiler Trabzon'a gelmiştir. Törende bir anda Yunanistan bayrakları çıkarılmış, Pontus haritası baskılı kıyafetler giyilmiştir. Bu şekilde ayin, bir propaganda aracı olmuştur. 2015 yılında sözde Ermeni soykırımını kabul etmeyenlerin hapis veya para cezasına çarptırılmasıyla alakalı olarak Yunan Meclisi tarafından bir yasa kabul edilmiştir. Bu yasa kapsamında hem Ermeni hem de Pontus soykırımını inkâr etmek yasaklanmıştır. 2015 yılında 19 Mayıs Pontus Rumları Soykırımı anma töreni gerçekleştirilmiştir ve 353.000 Pontuslu Rum'un soykırıma uğradığı iddia edilmiştir. Bu törende yaklaşık 3.000 gösterici toplanmış ve protesto eylemlerinde bulunulmuştur. Bunlar arasında Abdullah Öcalan'ı Kenya'ya kaçırarak Savaş Kalenderidis'te bulunmaktadır.⁹⁵ Yunanistan, günümüzde bile Pontus davasını gütmekte ve bu noktada çalışmalarını sürdürmektedir. Ülkenin gündeminde en fazla Türkiye'ye yer verilmektedir.⁹⁶ Vatandaşlarının kimliğini Türk düşmanlığı üzerinden şekillendiren Yunanistan, bu sayede kendi vatandaşları için bir tehdit olarak öne çıkardığı Türk algısı üzerinden Yunan kimliğini perçinlemektedir.

Bazı ulusların kanıtlanabilir bir veri olmaksızın daha fazla icat edildiğine istinaden ortak bir soy ve aidiyet bağının iddia edilmesinde milliyetçilik en büyük destekçi olmaktadır. Tek bir soy bağının tarihin gerçekliğiyle çakışması ise soy bağının olduğu sıcak etnisiteye değil, hesaplamalarla ortaya atılan yani icat edilen soğuk bir etnisite varlığını ortaya koymaktadır.⁹⁷ Yunanistan'ın ortak soy bağına dayanan büyük bir devlet kurma arzusunu milliyetçilik duygusu ile perçinlemektedir. Burada Yunanistan'ın icat ettiği tarihi algıdan hareketle, Pontusla ilgili olarak soğuk bir etnisite oluşturmak istediğinden bahsedilebilir.

Yunanistan, aynı zamanda plastik sanatlar bakımından da Pontus meselesinin canlı tutulması bakımından çalışmalar yürütmüş ve sınırları içinde bugüne kadar 57 heykel/anıt inşa etmiştir.⁹⁸ 7 Mayıs 2006 yılında Selanik'te Pontus Rum Soykırımı anıtı dikilmiştir.⁹⁹ Yunanistan tarafından Karadeniz'de Lazcılık Politikası da uygulanmakta ve bununla bölge halkının aslında Rum olduğunu, dillerinin yok olmasının engellenmesini her alanda vurgulamaktadır. Bu yolla ayrılıkçı fikirler, bölge halkına empoze edilmeye çalışılmaktadır. Yunanistan'daki Ogni Dergisi, Lazcılık politikasının savunucusu olarak faaliyet göstermektedir.¹⁰⁰ Yunan kimliği ile özdeşleştirilen Karadeniz'deki sözde Pontus varisi olan halk ile sadece kimlik bakımından özdeşleşme fikri yetersiz kalmakta ve bu bağlamda arada oluştuğuna inanılan bağ, güçlendirilmek için sürekli olarak çalışılmaktadır.

Günümüzde Türk ders kitaplarında Osmanlı döneminde var olan Ortodoksların hoşgörü ile yönetildiğinden ve Yunanca konuşmadıklarından bahsedilirken aynı durum Yunan ders kitaplarında görülmemektedir.

⁹² Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, 15-17.

⁹³ Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

⁹⁴ Hatipoğlu, "Gerçek ve Sanal Ortamlarda", 831.

⁹⁵ Kolutek, *Tarih Perspektifiyle*.

⁹⁶ <https://www.kathimerini.gr/> Bu haber sitesinde Türkiye'ye sürekli olarak yer verildiğini görebilirsiniz.

⁹⁷ Steve Fenton, *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, Çev. Nihat Şad, Ankara: Phoneix Yayınevi, 2001, 128, 129, 241.

⁹⁸ Neval Konuk Kalaçoğlu, "Kamuoyu Oluşturmada Propaganda Aracı: Pontus Anıtları", *Pontus Meselesi Olaylar, Algılar ve Gerçekler*, Ed. Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019, 111.

⁹⁹ Palabıyık, Devenci Bozkuş, "Pontus Meselesi", 77.

¹⁰⁰ Köse, *Yunanistan'ın Türkiye*.

Pontusluların zorla Müslüman olmaya zorlandıkları ve inançlarını gizliden gizliye devam ettirdikleri bilgilerine yer verilmektedir.¹⁰¹

Yunanistan, ders kitaplarında yer verilen bilgilerin yanı sıra günümüzde özellikle Doğu Karadeniz ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde gizli Hristiyanların yaşadığını zaten her fırsatta iddia etmektedir. Buna göre sözde Hristiyan olan kişiler, İslamiyet'i kabul etmiş görünerek Hristiyan inançlarını gizliden gizliye yaşamaktadır. Karadeniz'e turistik gezi adı altında giden Yunanlar, bölge halkının dini inançlarını ve etnik kimliklerini sorgulamalarına ve şüpheye düşmelerine neden olacak faaliyetlerde bulunmaktadırlar.¹⁰² Var olan günümüz uluslararası sistem koşulları neticesinde askeri anlamda bir dış müdahale gerçekleştirme noktasında kısıtlı olan Yunanistan, Pontus meselesini canlı tutmak bakımından bölge halkını yanında tutmaya ve bu meselesi uluslararası mecrada dile getirmeye çalışmaktadır. Ancak gerçek dışı olan soykırım iddiaları, Türkiye için herhangi bir sorun teşkil etmemektedir.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika tarafından kurulması planlanan dünya düzenine ilişkin görüşlerin yer aldığı Wilson Prensiplerinin Türk yönetiminde bulunan diğer unsurların tam özgürlüklerinin sağlanmasıyla ilgili 12. Maddesi kapsamında Yunanistan, Pontus meselesi ile ilgili Doğu Karadeniz bölgesinde karışıklık çıkarmaya çalışmıştır. Bölgedeki Rumların Türklerin baskısından mustarip oldukları söylenirken aynı zamanda bölgeye yapılan Rum göçleri de dikkat çekmektedir. Bölgede Türkler tarafından Rumlara veya başka bir azınlık gruba yapıldığı söylenen baskılar gerçek dışıdır. Bölgedeki Rumların çete faaliyetlerine katılmaları ve ileri gitmiş olmalarında Yunanistan ve İngiltere etkili olmuştur.

Aslında kayıp bir kimlik algısı üzerinden yaratılmaya çalışılan Ermenivari bir söylemle hareket eden Pontusçuların Yunanlı bir bilinçle ve Yunanistan destekli hareket ettikleri, sözde kurulacak olan Pontus Devleti için tasarlanmış olan bayraktan anlaşılmaktadır. 1920 yılında Londra'da Fener Rum Patrikhanesi tarafından açılan bir cemiyetin Hristiyan dünyasının merhametinin uyandırılması bakımından faaliyetler yürütmesi ile bundan bir yüzyıl öncesinde Yunanistan'ın kurulmasından önce çıkan isyanlarda da Batılı devletlerin desteği görülmesinin benzerliği, buradaki ayrılıkçı fikir kaynaklarının her zaman Batı tarafından korunduğunu belki de icat edildiğini söylemek mümkün olmaktadır.

Lozan Antlaşması ile aslında sonuçlanmış görünen meselenin aslında Yunanistan açısından çözüme kavuşmadığı ve devam ettiği açık bir şekilde görülmektedir. Türkiye açısından sorun çözüme çoktan kavuşmuştur. Ancak Yunanistan, sorunu içselleştirmiş ve eğitim uygulamaları ile ülkedeki gençlerin de içselleştirip konuyu savunmalarına ortam hazırlamıştır. Bu pratikler, kimlik meselesinin basitçe kültürel ya da psikolojik bir sorun olmadığını siyaset alanı tarafından şekillendirilen ve manipüle edilen bir olgu olduğunu göstermektedir. Nitekim Yunanistan'ın hayata geçirmeye çalıştığı bu örnekte Pontus kimliği, Yunan kimliğinin bir cüzü olarak ele alınmakta ve Yunan gençlerine eğitim kurumları aracılığıyla enjekte edilmeye çalışılan bir siyasi ve kültürel kimlik haline dönüşmektedir. Helenleştirme politikası güden Yunanlılar, Balkan devletlerinin bağımsızlık ilan ederlerken her ne kadar düşman algısı içinde yer alıyorsa bugün de bu politikayı gütmeye ve düşman algısı çerçevesine dâhil olmaya niyet etmektedirler.

Pontus meselesini tekrardan kaşıyıp kanatmaya çalışan Yunanistan olmuş ve 1990 yılında Pontus meselesine olan ilgi zirveye çıkmıştır. Pontus meselesinin yeniden canlandırılmasında; Kıbrıs, Ege kıta sahanlığı, Yunan adalarının silahlandırılması, 1980 Deniz Hukuku'nun yenilenmesi, Ermeni Soykırımı'nın 1980'lerden sonra canlandırılması etkili olmuştur. Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği sürecini de etkilemekte olan bu sorunlar, sık sık Yunanistan tarafından dile getirilmekte ve uluslararası camiada Türkiye aleyhine kullanılmaktadır. Pontus Soykırımını Türkiye'nin tanınamış olması, Avrupa Birliği sürecinde engel oluşturmaktadır.

İcat edilmiş bir tarih algısından hareketle tarihi çok öncelere dayanan Pontus meselesi, Yunanlılar tarafından zaman zaman bölge halkının yıpranmasına zaman zaman da Rum milletinin yıpranmasına yol açtığı bilinmektedir. Soykırım olarak anılması bakımından yoğun çabalar veren ve kendi ülkesinde bunu yasalastırma girişiminde bulunan Yunanistan, uluslararası camiada da sürekli gündem olma peşindedir. Bugün eğer bir soykırımdan bahsedilecek olursa bu, Yunanların 1821 yılında Osmanlı Devleti'nden ayrılmak için çıkardıkları Mora İsyanı sırasındaki Tripoliçe Soykırımı olmalıdır. 30.000'den fazla olduğu tahmin edilen Türkler, bu katliam

¹⁰¹ Betül Ayanoğlu, *Türk-Yunan Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

¹⁰² Çelik, "Gümüşhane ve Çevresinde" 143.

sırasında hayatlarını yitirmiştir. Yunanistan, aynı zamanda kuruluşundan beri ortaya koyduğu Megali İdeası bağlamında toprak alma hevesi içinde olmuştur. Karadeniz bölgesinde eskiden beri kurulmasını beklediği ve düşlediği Pontus Devleti'nin kurulmaması, Yunanistan'a göre bir ihlaldir. Ancak burada gerçek bir ihlal durumundan bahsedilecek olursa bu, Yunanistan'ın kurulduğunda 32.000 km² iken günümüzde 131.957 km²'ye ulaşması olmalıdır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

Kaynakça

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Telif Eserler

Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (18. Ve 19. Asırlarda)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1940.

Althusser, Louis. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2010.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İstanbul: Metis Yayınları, 2004.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*. İstanbul, Timaş Yayınları, 2013.

Ayanoğlu, Betül. *Türk-Yunan Ders Kitaplarında Karşılaştırmalı Öteki*. Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Bayart, Jean-François. *Kimlik Yanılsaması*. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.

Berber, Engin. *Mübadeleye Bugünden Bakmak, 80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyumu 6 Ekim 2003 Bildirileri*, Ankara, 2005.

Bilgin, Nuri. *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar-Turmaks Yayıncılık, 2007.

Biryol, Uğur. *Karadeniz'in Kaybolan Kimliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Blanchot, Maurice. *İtiraf Edilemeyen Cemaat*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.

Castoriadis, Cornelius. *Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar? Cilt 1: Marksizm ve Devrimci Kuram*. Çev. Hülya Tufan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Cipriani, Roberto. *Din Sosyolojisi Tarih ve Teoriler*. Yay. Haz. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Clogg, Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Çapa, Mesut. *Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:135, Sayı 3, Sayı A.37,1993.

Çapa, Mesut, Usta, Veysel. *Ortahisar Tarih Müzesi Arşivi Belgelerinde Pontus Meselesi*. İstanbul: Tarih Müzesi Yayınları-1, 1. Baskı, Ekim 2017.

Çelik, Kemal. "Gümüşhane ve Çevresinde Pontus Rum Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/8 (2019) 143-152.

Delanty, Gerard. *Avrupa'nın İcadı*. Ankara: Adres Yayınları, 2004.

Demircioğlu, İsmail Hakkı, Çiçek, Rahmi, Okur, Mehmet. *Karadeniz'de İsyân Mübadele ve Propaganda*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.

Dijk, Teun A. van. *İdeoloji Multidisipliner Bir Yaklaşım*. Çev. Ayşe Demir. Ankara: Hece Yayınları, 2019.

- Doğanay, Rahmi. "Milli Mücadele Döneminde İtilaf Devletlerinin Pontusçu Faaliyetlere Yaklaşımı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3 (2017), 59-73.
- Donnan Hasting, Wilson, Thomas M. *Sınırlar, Kimlik, Ulus ve Devletlerin Uçları* (Çev. Zeki Yaş). Ankara: Ütopya Yayınları, 2002.
- Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı 1919-1923*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2009.
- Eriksen, Thomas Hylland. *Etnisite ve Milliyetçilik*. İstanbul: Avesta Yayınları, 2002.
- Ertan, Temuçin Faik. "Mudanya Mütarekesinden Lozan Antlaşması'na", *Başlangıcından Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ed. Temuçin Faik Ertan. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011.
- Esengin, Kenan. *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*. İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975.
- Fenton, Steve. *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*. Çev. Nihat Şad, Ankara: Phoneix Yayınevi, 2001.
- Friedman, Lawrence M. *Yatay Toplum*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Goloğlu, Mahmut. *Milli Mücadele Tarihi IV 1921-1922, Cumhuriyete Doğru*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Guest, Mathew. "Dinin Yeniden Üretimi ve İletimi". Çev. İlkay Şahin, *Din Sosyolojisi Çağdaş Gelişmeler*. Der. Peter B. Clarke. Çev. Ed. İhsan Çapçioğlu. Ankara: İmge Kitabevi, 2012: 91-121.
- Güler, Ali. *Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar*. Ankara: TÜRKAR Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu Yayınları, 2007.
- Hatipoğlu, M. Murat. "Gerçek ve Sanal Ortamlarda "Pontus Meselesi": Uluslararası İlişkilerde Asılsız İddialara ve Bilgi Kirliliğine Somut Bir Örnek", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları* 12/2, 831-847.
- Heraclides, Alexis. *Yunanistan ve "Doğu'dan Gelen Tehlike" Türkiye Türk-Yunan İlişkilerinde Çıkmazlar ve Çözüm Yolları*. Çev. Mihalis Vasilyadis, Herkül Millas, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Hobsbawm, E. J. *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik, "Program, Mit, Gerçeklik"*. Çev. Osman Akinhay, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Homeros. *İlyada*. Çev. A. Erhat, A. Kadir, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1958.
- İnan Aliyazıcıoğlu, Zeynep. "Jakob Philipp Fallmerayer'in Trabzon İmparatorluğu Tarihi Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22 (2017), 209-226.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Jelavich, Barbara. *History The Balkans 20. Century*. ABD: Cambridge University Press, 1985.
- Karpat, Kemal. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Kolutek, Mikail. *Tarih Perspektifiyle Yunan Meselesi*. Doktora Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Konuk Kalaçoğlu, Neval, "Kamuoyu Oluşturmada Propaganda Aracı: Pontus Anıtları", *Pontus Meselesi Olaylar, Algılar ve Gerçekler*, Ed. Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Köse, Ertan. *Yunanistan'ın Türkiye ve Balkanlar Üzerindeki Stratejik Hedefleri*. Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, 2005.
- Kul, Ömer. "Karadeniz Bölgesinde Dış Destekli Pontus Faaliyetlerinin Amaç ve Hedefleri", *Pontus Meselesi Olaylar, Algılar ve Gerçekler*, Ed. Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, Yüksel Küçükler, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Kurt, Yılmaz. *Pontus Meselesi*, Ankara: TBMM Basımevi, 1995.
- Leledakis, Kanakis. *Toplum ve Bilinçdışı*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi, 2000.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970.
- Macar, Elçin. *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Meri, Temel. "Millet Sistemi", *Milliyetçilik*, Ed. Tefik Erdem, İstanbul: Otorite Yayınları, 2020.
- Millas, Herkül. *Yunan Ulusunun Doğuşu*, İletişim Yayınları.
- Okur, Mehmet. "Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesinde Pontusçu Faaliyetler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 14 (2007), 1-28.

Özsüer, Esra. *Türkokratia*, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

Palabıyık, Mustafa Serdar, Deveci Bozkuş, Yıldız. "Pontus Meselesi: Genel Bir Bakış", *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi*, 11/12 (2011), 77-139.

Rattansi, Ali, Westwood, Sallie. *Batı Cephesinde Irkçılık, Modernite ve Kimlik*, Çev. Sevda Akyüz, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.

Saraçlı, Murat. *Avrupa Birliği ve Türkiye'de Azınlıklar*, Ankara: Adres Yayınları, 2012.

Sarınay, Yusuf, Pehlivanlı, Hamit, Saydam, Abdullah. *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Smith, Anthony D. *Milli Kimlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları 2016.

Smith, Michael Llewellyn. *Yunan Düşü*, Çev. Halim İnal, Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

Tağmat, Çağla Derya. "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Yunanistan'daki Etkileri", *Balkanlar ile Anadolu Arasında Bir Köprü*, Ed. Mustafa Kılınç, Ankara: PEGEM Akademi, 2022.

Türkdoğan, Orhan. *Etnik Sosyoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 1999.

Umar, Bilge. *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.

Yalçın, Durmuş ve diğerleri. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.

Yerasimos, Stefanos. *Milliyetler ve Sınırlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Yılmaz, Özgür. Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri 19. Yüzyılında Trabzon Rumları Üzerine, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 31 (2008), 161-196.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

İnternet Kaynakları

Historical Overview of the Centre for Asia Minor Studies (helleniccomserve.com) Erişim 06.01.2023

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 18-44.

Geliş/Received: 19.01.2024

Kabul/Accepted: 26.05.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1422338

(Araştırma Makalesi/Research Article)

BATI TÜRKİSTAN'DA SON OSMANLI CİHADININ YANSIMALARI REFLECTIONS OF THE LAST OTTOMAN JIHAD IN RUSSIAN TURKESTAN

YUSUF AYDIN*

ÖZ

Kasım 1914'te ilan edilen Cihad-ı Ekberin ardından Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Batı Türkistan'a çok sayıda ajan gönderildi. Rusya, kendi Müslümanlarından ciddi endişe duyuyordu. Türklüğün ve İslam'ın merkezi olan İstanbul, Rusya için endişe sebebiydi, zira İstanbul'da Türkistan'dan çok sayıda talebe ve aydın barınıyor ve Hacılar da Hicaz'a gidiş-dönüşlerinde buraya uğruyor, bu da Türkistan'da Hilafet'in nüfuzunu artırıyordu. Özbekler Tekkesi Panislamist merkez konumundaydı. Rusya'nın Türkistan'ı zapt etmesiyle birlikte Orta Asya-İstanbul hattında Panislamist canlanma oldu. 29 Ekim 1914'te Türkiye, yorgun bir halde harbe girdi, hedefi, Kafkasya'yı alıp Elviye-i Selase'ye ulaşmaktı. Ancak Rusya, Osmanlı cihadını kendi müftüleriyle çürütmeğe çalıştı. Zaten Rusya'ya sadık bir din sınıfı doğmuş, Şii ve Sünnî ulema, muhtelif fetvalarla Osmanlı cihadını çürütüyorlar, eşraf da Çarlığa maddî-manevi yardımda bulunuyordu.

Almanlar, İslam ülkelerinde olduğu gibi Rus Türkistan'ında da isyan çıkarmaya çalışıyordu. Bu maksatla Doğu Türkçesiyle çeşitli propaganda broşürleri gönderdiler. Rusya Türkleri Panislamizm'i seçtilerse de cihadın mühim bir ağırlığı olmadı. Ancak büyük harp sırasında da Rus Türkistan'ında, ağır vergiler, zorla harbe sevkîyat vs yüzünden isyanlar oldu. Temmuz 1916'da isyan patladı. Türkistan halkı büyük kıyımlara uğradı ve cihat başarılı olamadı. Bu çalışmada son Osmanlı cihadının Batı Türkistan'daki yansımaları incelenmiştir. Fransız arşiv ve periyodiklerine ve Türk kaynaklarına müracaat edilmiş olup 1914-1918 yılları kapsam alanına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alman Propagandası, Cihat, Panislamizm, Pantürkizm, Türkistan.

ABSTRACT

After the declaration of the Great Jihad in November 1914, numerous agents were sent to Western Turkistan through the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). Russia was seriously concerned about its own Muslims. Istanbul, being the center of Turkic and Islamic culture, was a cause of anxiety for Russia, as a significant number of students and intellectuals from Turkistan resided there, and pilgrims stopped by on their way to and from the Hejaz, increasing the influence of the Caliphate in Turkistan. The Uzbek Lodge was a Pan-Islamist center. With Russia's occupation of Turkistan, there was a Pan-Islamist revival along the Central Asia-Istanbul line. On October 29, 1914, Turkey, already exhausted, entered the war with the aim of capturing the Caucasus and reaching Elviye-i Selase. However, Russia tried to undermine the Ottoman Jihad through its own muftis. A religious class loyal to Russia had already emerged, with Shia and Sunni scholars refuting the Ottoman Jihad through various fatwas, and the notables providing material and moral support to the Tsar.

The Germans were trying to incite rebellion in Russian Turkistan, as they had in other Islamic countries. To this end, they sent various propaganda brochures in Eastern Turkic. Although the Russian Turks chose Pan-Islamism, the Jihad did not have significant weight. However, during the great war, there were rebellions in Russian Turkistan due to heavy taxes, forced conscription, and other reasons. A rebellion broke out in July 1916. The people of Turkistan suffered great massacres, and the Jihad was not successful. This study examines the reflections of the last Ottoman Jihad in Western Turkistan. French archives and periodicals, as well as Turkish sources, have been consulted, covering the years 1914-1918.

Keywords: Jihad, German Propaganda, Pan-Islamism, Pan-Turkism, Turkestan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Polis Akademisi, yusufaydin47@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-9667-9246.

Extended Abstract

The Ottoman Empire, pursuing a Caliphate and Pan-Islamist policy, remained distant from the nationalism movement and showed little interest in the Turks outside its borders. However, Tsarist Russia, growing stronger and pursuing a Pan-Slavist policy, needed to first occupy Turkestan to enter India. Recognizing the Tsarist policy, Fatih Sultan Mehmet took Moldavia in 1476, Kefe in 1478, and Anapa in 1479, turning the Black Sea into a Turkish lake to block the Russians. Nonetheless, Russia's unstoppable rise posed a severe threat to Western Turkestan. Faced with Tsarist Russia, Turkestan khanates sent delegations to the Caliphate's center in Istanbul for help. Thus began an Islamic-Christian struggle between the khanates and Russia. During this period, Istanbul, being the center of Islam, received pilgrims from Turkestan who stopped in Istanbul, saw the Caliph from afar, and continued their journey, returning through Istanbul. Pilgrims kept Pan-Islamism alive with the brochures they brought, fervently propagating the Caliphate in Turkestan. Additionally, Istanbul was a center for students from Turkestan who stayed at the Uzbek Lodge, which acted as a hub for Pan-Islamism. Sultan Abdulaziz was recognized as the caliph throughout Turkestan, and sermons were delivered in his name. The Kashgar state in East Turkestan was under Ottoman rule, and coins were minted in the Caliph's name. After the occupation of Tashkent in 1865, relations between the Ottoman Empire and Turkestan khanates developed in a Pan-Islamic context. During the reign of Sultan Abdulhamid II, the state's official policy shifted towards Pan-Islamism, attracting scholars from all over. Thus began the Islamic-Christian struggle. Meanwhile, Turkish nationalist activities among the Tatars developed slowly, with ideas disseminated through newspapers and magazines. Under Russian pressure, Tatar intellectuals sought refuge in Istanbul, forming various associations.

As a result of imperialist competition, the Great War broke out in 1914. The Unionists, who governed the Ottoman government, supported Germany to save the Ottoman state from collapse. Due to a secret agreement signed on August 2, 1914, and German pressures, the Ottoman navy bombed Russian ports on October 29, 1914, entering the war. Following the war's onset, the "Sultan's War Proclamation" with a Pan-Islamic nature was issued on November 11, 1914; it mentioned Russia's 300-year ambitions and the Entente Powers (Triple Entente) holding millions of Muslims captive. The proclamation by the General Headquarters, published the same day, carried the same message. Subsequently, under German pressure, the Sacred Jihad fatwa was issued on November 13, 1914. The proclamation by the Sheikh-ul-Islam, filled with many verses, supported the same idea. The Unionists pursued an irredentist policy and aimed to reclaim the Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum), lost in the 1877 Turkish-Russian war. Towards the end of the war, the Turkish Army would advance to Baku. Germany also supported the Turks' Pan-Islamist and Pan-Turkist policies and claimed to be the defender of 300 million Muslims. During the war, the Unionists aimed to enter both Turkestan and India, attempting but failing to realize a Turkish-Iranian-Afghan alliance. In response, Russia declared a sacred jihad against Germany and Austria, with priests encouraging people to join the Russian jihad.

Before the Ottoman state officially entered the war, around 30,000 agents were sent to Islamic countries and Russian, British, and French colonies to incite rebellion among Muslims. Germany, in particular, engaged in intense propaganda activities. Propaganda materials were sent to Turkestan via neutral states, written in Eastern Turkish. The Unionists, through the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa) they established in 1913, had already been active in Turkestan.

When Russia seized the Caucasus and Turkestan, it announced that it would not recruit soldiers from these regions. However, this policy lasted until 1916. With Russian forces dwindling against the Germans, an imperial decree (Ukaz) decided to recruit soldiers from Turkestan. Between 1914 and 1916, there were significant anti-Russian activities in Turkestan, known to the Russian secret service "Obrana." However, the populace, supporting Pan-Islamism, could do little, and the tide was in favor of the Russians. The Tsarist regime, angered by the Caliph-Sultan's call for jihad, exerted pressure on the population, forcing prayers for the Tsar in mosques, extracting forced contributions, and seizing the treasury of the Bukhara government. The people were compelled to abandon their properties and lands. Due to Russian pressures, they reluctantly appeared to side with Russia. However, since the reign of Catherine II, the Tsarist regime had cultivated a loyal religious class; these clerics and muftis, out of fear, pressure, ignorance, and self-interest, tried to invalidate the Sacred Jihad declared by the Caliph-Sultan, encouraging Turkestan's population to show loyalty to Russia. They invited people to pray for the great and noble homeland Russia and provide material and spiritual support. Pan-Turkist and Pan-Islamist intellectuals joined this movement, and the people donated hundreds of thousands of pounds of meat and millions of cotton. However, part of the donated money was shared among the generals. In 1916, when soldiers

from Turkestan were dispatched to the German front and Russian soldiers harassed women, a rebellion broke out, but it had no chance of success. The people sought refuge in China; by the end of the rebellion, while the Russians suffered 4,200 casualties, the Turks lost a million lives. The 1916 rebellion did not stem from Pan-Islamism; corruption, heavy taxes, pressures, forced conscription, etc., led to the uprising in Western Turkestan.

Giriş

Orta Asya Türklerin anayurdudur; ancak bura Türklerini ne Osmanlı Türkleriyle ne de Suriye ve Irak Türkleriyle karıştırmamalı. Bunlar Hunların göçle ayrılmış bir kolu olup Orta Çağ'da, Orta Asya'dan çıkan istilacıların torunlarıdır. Asıl Türkler, Türkistan Türkleri olup oldukça muhariptirler. Türkistan, Tanrı dağlarının yüksek bariyerleriyle iki tabii mıntıkaya ayrılmıştır: Çin Türkistanı: Küçük Buhara (Doğu Türkistan); diğer yanda ise eski adıyla Büyük Tataristan veya Büyük Buhara: Rus Türkistanı. Bir zamanlar Türkistan çok kalabalıktı. Hâlbuki bugün çöl değilse de devamlı verip durduğu göçlerle oldukça seyrek bir nüfusa sahiptir. Bölge kuruya kuruya yaşanmaz haline gelince yerliler Batı'ya yürüdü, bu da Roma imparatorluğunun çöküşüne sebep oldu.¹

Özbeklerin Timur devletini yıkmasıyla üç devlet ortaya çıktı: 1500'de Buhara Hanlığı, 1511'de Hive Hanlığı (Harezmi) ve 1700'de Hokand Hanlığı.² Ancak Deli Petro'nun vasiyeti gereği Ruslar Hindistan'a girebilmek için önce Türkistan'a girdiler.

İslam ahalinin Rusya'ya katılmaları muhtelif tarihlerde ve hayli sert oldu. 16. yy'da Volga ve Sibirya Tatarları; 1783'te Kırım Tatarları; 1783-1868 arası Kafkasya Müslümanları; 18. ve 19. yy'da Kırgızlar; 1868 ve 1876'da Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları; 1783 ve 1886'da Trans-Hazar Türkmenleri Rusya tarafından ilhak edildi ve farklı idari sistemler uygulandı. Mesela Rusya'nın kalbinde yer alan Kazan, uzun zaman, Rus sivil kurumlarıyla yönetildi. Kafkasya, bir kısım askerî eyaletlerin içerdiği (fakat zemstvos şeklinde olmayan) kraliyet naibliği (vice-royauté) şeklindeydi. Transcaspie (Hazar ötesi) ve Türkistan, Rus ihtilaline kadar askerî idareyle yönetildi. Hive ve Buhara, doğrudan Rusya tarafından yönetilmedi, bunların rejimi mahmilik (protégé) şeklindeydi ve İngiliz Hindistan'ını andırıyordu.³

Osmanlı devleti, bugünkü manada "Türk milliyetçiliği" fikrine dayanan bir siyaset gütmeyeceği gibi,⁴ Kırım ve Azerbaycan hariç Türk dünyası ile pek ilgilenemedi. Türkiye'nin Kırım'la ilgilenmesinin ciddi sebepleri vardı; zira Kuzey'de Rusya, Kıpçakların tasallutunu atlattığından beri devamlı kuvvetleniyordu. Fatih'in 1460'ta Güney Mora'yı fethetmesiyle Mora despotu Papa'ya sığındı. Papa da onun kızı Sophia'yı Rus prensi İvan'la evlendirdi. 1482'den itibaren Moskova, Bizans, İtalyan kültürlerinin ve Ortodoksluğun merkezi oldu. Artık İvan kendisini Doğu Roma'nın varisi sayıyordu. Bu fikir Bolşevik ihtilaline kadar sürdü. Fatih, Moskova'nın gelişmesini engellemek için 1476'da Boğdan'ı, 1478'te Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe'yi ve 1479'da da Kuzey-Doğu'daki Anapa'yı aldı. Artık Karadeniz bir Türk gölüydü⁵. Osmanlıların Türkistan'a olan ilgisi Yavuz devrinde canlı idiye de zaman bulamadı; hedefi, aradaki İran engelini ortadan kaldırarak Türkistan'a ulaşmaktı.⁶ Kanuni devrinde de Türkiye-Orta Asya ilişkilerinde zayıf hareketler görülür.⁷

Osmanlı devlet adamları (Cevdet Paşa, Mustafa Reşid Paşa) "Hive, Buhara, Hokand ve Afgan emaretlerinin ve sair milletlerin Babîli riyasetinde bir konfederasyon gerçekleştirmeliler" diyordu; fakat bu gerçekleşemedi.⁸ Hive ve Buhara gibi Orta Asya hükümetlerinin gönderdiği sefirler yıllarca misafirhanelerde çürüdü. Nameri Türk

¹ Edouard Blanc, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", *Revue des Deux Mondes*, (RDM), 127, 1895, 153-156.

² Bu üç Hanlık ve Rusların Türkistan'ı işgali için bkz. Edouard Blanc, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", *RDM*, 127, 1895, 153-186; Edouard Thouvenel, "Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale", *RDM*, 28, (15 décembre 1841); Eugène-Melchior de Vogüé, "L'annexion de Merv à la Russie", *RDM*, 52, (1884) : 191; G. Valbert, "La Question Indo-russe d'après deux voyageurs français", *RDM*, 90, (1888) : 201 vd.; Cuchéval-Clarigny, "L'avenir de la puissance anglaise", *RDM*, 69, (15 Juin 1885): 791 vd.; A. Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli, Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. Baskı, 1981.

³ "Le mouvement pantouranien", *L'Asie Française*, (AF), 171, (octobre-décembre 1917) : 178. Coğrafi, lisanî, mezhebî, içtimai, iktisadî ve kültürel farklılıklar için bu makaleye bkz. Türk dünyası ve coğrafyası hakk. Bkz. Yusuf Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1987.

⁴ Ahmet Temir, *Vatanım Türkiye*, Ankara: TTK, 2011, 208.

⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt I. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971, 333 vd.; Fatih'in cihangirliği hak. Bkz. Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, 69-128.

⁶ Geniş bilgi: Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yayınları 1969.

⁷ Bu dönem, (1550'li yıllar) Türk-Özbek ilişkileri için bkz. Ahmed Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti*, İstanbul: Büyük Kitaplık, 1972, 171-172; Türk-Kırım ilişkileri hakk. Bkz. Asrar, *Kanuni Devrinde*, 161; Kazan Hanlığı ve Ruslar hakk. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı, (1437-1556)", *AÜDTCF*, C.12, sayı: 2-4, 245; ayrıca bkz. Asrar, *Kanuni Devrinde*, 178-179.

⁸ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992, 335.

şivesiyle olduğu halde yıllarca tercüme odasında bekledi.⁹ Ancak Türkistan hanlıkları, Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemek şeklinde ilişkileri oldu. 1865'te Taşkent'in işgalinden sonra Buhara hanı, Muhammed Parsa Efendi'yi İstanbul'a göndererek yardım istedi. Onun Osmanlı sadrazamı Mehmet Emin Âli Paşa'ya emir Muzafereddin'den getirdiği mektup panislamik içerikliydi; Rus kâfirine karşı İslam halifesinden yardım isteniyordu.¹⁰ Böyle örnekler çoktur.

II. Abdülhamit devrinde de Orta Asya sorunları canlıydı. Rus ilerlemeleri karşısında Orta Asya Türklerine bir takım yardımlar söz konusu oldu. Bu yardımları Ali Suavi 1874'te Paris'te yazdığı *Hive* adlı eserinde ele aldı. Suavi'nin maksadı eski ve yeni hükümetin tavırlarını ifşa etmek, soydaş Hive Türklerine karşı olan sorumlulukları hatırlatmaktı. Orta Asya işgalinin tamamlanması II. Abdülhamit devrine rastlar. Bu da Osmanlı Türklerini duygu birliğine yöneltti. 1877 harbiyle birlik duyguları ve dış Türklere olan ilgi, Sultan'ın Panislamist politikasıyla daha da kuvvetlendi.¹¹

Dünya'da Türkçe konuşan nüfusun 2/3'ü Rus hâkimiyetindeydi.¹² Rusya'da önemli sayılabilecek bir Türk nüfus yaşıyordu ve asıl birleştirici unsur İslam idi, Rusya Müslümanlarının yaklaşık % 85'i Türkçe konuşuyordu ve bunların % 90'ına yakını Müslümandı.¹³ Zaten Rusya, İslam'a karşı daima Hristiyanlığı savunmuştu.¹⁴ Rusların buraları Hristiyanlaştırmaları ve farklı etnisiteler buralarda bölünmelere yol açtı. İşte bu Rus istilaları zamanında Orta Asya-İstanbul arasında Panislamist mahiyette işbirliği olduysa da modern Rusya karşısında başarı sağlanamadı.¹⁵ Bu teşebbüsler daha çok Rusya'ya karşı Hilafet'ten yardım istemek şeklindeydi. Orta Asya'dan gelen heyetler Kırım Harbi öncesine rastlar. Cevdet Paşa, Kırım harbi sürerken Hive sefirinin İstanbul'a ulaşan mektubundan bahseder. Kırım Harbi'yle Asya hanları nisbeten rahat nefes aldıysa da 1865'ten sonra Rus istilasının önü alınamayınca Buhara, Hive, Hokant hanları tekrar İstanbul'a elçiler gönderdi. 1867 tarihli Buhara-Rus antlaşmasından önce Buhara, yardım talebi için İstanbul'a elçi gönderdi. Babialı de, Özbekler şeyhi Süleyman Efendi'yi tahkikat için Buhara'ya gönderdi. Hoca dönüşünde Buhara sefiri Abdulhay Efendi ile birlikte Babialı'ye verdiği raporda, idarî ve malî durumun düzeltilmesi, Rusya ile geçici bir antlaşma yapılmasını öneriyordu. Buhara sefiri Şubat 1872'de ikinci defa gelmişti. Süleyman Efendi ile birlikte verdiği rapor "muavenet ve imdat" yalvarmalarıyla bitiyordu. Yardım talebi reddedildiyse de *Basiret*'e göre sefir askerî uzmanlarla geri döndü. Bundan sonra Buhara, İngiltere ve Afganistan'la ittifak arayışına girdiyse de bir netice alınmadı.¹⁶

Rusya, daimi bir İslam fobisi yaşıyordu; Abdülaziz devrinde bütün Türkistan'da hutbeler Osmanlı sultanı adına okunuyordu. Doğu Türkistan'daki Kaşgar devleti de resmen Osmanlı tabiiyetine geçtiği gibi¹⁷ sikkeler de Sultan Abdülaziz adına basılıyordu.¹⁸ Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist siyaseti, 20. yy'ın başlarından itibaren Rus basınına yansdı. *Novoye Vremya* şunları yazıyordu: "*Son zamanlarda memalik-i şahane'de ahali-i müslime Hristiyanlık aleyhine teşvik ediliyor. Sünnî-Şiî ayırımının giderilmesine çalışılıyor.*" Bu da Rusya'nın tepkisini çekiyor ve Türklerin millî, dinî ve kültürel faaliyetlerinin takibine sebep oluyordu.¹⁹

1905'ten önce Volga ve Ural Tatarları, *Kuran*'larını Rus matbaalarında bastırıyorlardı. 1905'ten itibaren de Kazan Tatarları tarafından Orenburg ve Ufa'da 12 kadar büyük matbaa açıldı. Arap harfli kitaplar Mısır, Hicaz, Hindistan ve Endonezya'ya kadar gönderiliyordu. Yine bu merkezlerde, 20-30 günlük ve haftalık süreli yayınlar Tatarca

⁹ Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, 205-206.

¹⁰ Alaeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006, 199 vd.

¹¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876-1908*, Çev. Mehmet Zeki, İstanbul, Ay Köprüsü Yayınları, 2004, 82-83; Ali Suavi, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus yayılmacılığı*, İstanbul: Orkun Yayınları, 1977.; Bu sıralarda II. Abdülhamit İslam aleminin dört bir tarafından Panislamist ulema ve meşayih sarayına çekiyordu. Colonel Schaefer, "La Turquie Parlementaire", *La Revue*, 5, (1 Mars 1909): 5.

¹² Metin Hülagü, *Pan-islamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994, 26.

¹³ François Georjon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. B., 1996, 7.

¹⁴ Saint-René Taillandier ; « La guerre du Caucase - le prince Woronzoff et le prophète Shamyrl », 4, *RDM*, (1853) : 445. ; Yeni mühtedi Özbek Han, henüz İslam'ın taasubundan bihaberdi. Bu yüzden kız kardeşi Kõnçeke'yi Knez Yuri'ye nikâhladı. O da tanassur edip Agathia adını aldı. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, 1970, 357; Togan, "Ruslaştırma siyaseti", *Son Havadis*, 14.2.1967; Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: 1970, 92-96. Togan, Türklerin nasıl Ruslaştırıldığını anlatır.

¹⁵ Mehmet Saray, *Rus işgali döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul: 1984.

¹⁶ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, 153-155.

¹⁷ Yalçınkaya, *Türkistan*, 199 vd.

¹⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1978, 62.

¹⁹ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 338-339.

yayınlanıyordu.²⁰ Bu arada Buhara'da *Turan ve Ruzname-i Buhara-i Şerif* adlı gazeteler basılıyor, modern eğitim sistemi ile Türkçülük ve Panislamizm yavaş yavaş güçleniyordu.²¹

Öte yandan Türk-Tatar kardeşliğinin öncüleri Yusuf Akçura, Ahmet Agayef gibi aydınlar 1908 Jön-Türk ihtilalinden sonra İstanbul'a kaçmışlardı. Artık İstanbul, Orta Asya Türk ve Müslümanlarının uyanış merkezi olduğundan Rusya'nın korktuğu bir şehir olmuştu.²² Akçura bunların önderliğini yaparak 25 Mart 1912'de Türk Ocağı adlı bir dernek kurdu, ayrıca Pantürkist akımını Rusya'da yaymak için özel grupları örgütledi. 1908'de Kırimlı Öğrenciler Birliği, 1909'da Buharalılar İlim Yayma Derneği, Tatar mülteci Derneği, Rusya Türkleri Öğrenci Derneği... gibi birçok dernek kuruldu.²³ Artık Pantürkizm revaçtaydı. Bu dernekleri kuranların Ufa'da da bir yayınevi açıp faaliyete geçeceklerinden Rusya haberdardı; alınan tedbirlerle Panislamist faaliyetler izlendi, halkla temasta olan öğretmen ve din adamları gözaltına alındı, edebî ve dinî yayınlar sıkıca denetlendi.²⁴ Harpten önceleri, Kırim'daki yeraltı faaliyetlerinde paralar toplanıyor, İslami eserler dağıtılıyordu. Rus gizli servisinin elinde Kırim'ın yeniden kurulmasına dair raporlar ve teşkilat üyelerinin adları vardı.²⁵ Ruslar Kırim Harbi'nden itibaren Osmanlı nüfuzunu silmeye çalışıyorlardı. Bunun için de Panislamist faaliyetlerin denetlendiği bir büro, öğretmen ve din adamlarının kontrolü, her türlü edebi ve ilmî makalelerin sansürü... gibi tedbirler alındı.²⁶ Sonraları kısmî gevşeme olmuşsa da²⁷ harbin başladığı yılların öncesinde Rusya artık Pantürkist ve Panislamist propagandasının rahatlıkla yapılabildiği bir memleket değildi; zira son Duma'da sadece 9 Türk temsilci vardı.²⁸ Rusya, Hacılardan da ürküyordu; İstanbul üzerinden yapılan Hac ziyaretleri yine de Panislamizm'i canlı tutuyordu; Hacılar, İngiliz ve Rus aleyhtarı broşürlerle dönüyorlar ve halifenin Türkistan'daki nüfuzunu artırıyorlardı.²⁹ Bunda Özbekler Tekkesinin rolü büyüktü. İstanbul'a tahsile gelen Orta Asyalılar ve Hacılar burada kalıyorlardı.³⁰

Alınan tüm tedbirlere rağmen Rusya'da, Pantürkist ve Panislamist gelişmeler sürüyordu. Bunun sebebini Panslavizm'de aramak lazımdır. Zira Pangermanizm'e tepki olarak Panslavizm ve buna tepki olarak da Pantürkizm doğdu. Çünkü her birinin arazileri ve insan kaynakları diğerinin hudutlar içindeydi. Zayıf da olsa birlikte gelişen Pantürkizm ve Panislamizm'e sempati vardı. Aydınlar da Osmanlılarla kültürel alanda işbirliği istiyorlardı.³¹ Bunda 1854 Kırim ve 1877 Türk-Rus harplerinin etkisi vardı. Mevzumuz olan büyük harp sırasında Türkler ve Almanlar bundan faydalanmaya çalışacaklardır.

Büyük harbin arifesinde Rusya'nın karşısında bitkin bir Türkiye vardı. Ancak Rusya da, 1904'te Japonya'dan yediği esaslı darbeyle ve 1905'te uğradığı büyük isyanla sarsılmıştı. Rusya Türkleri 1905, 1906 ve 1907'de ikisi Nijni Novgorod'ta ve biri de Petrograd'ta olmak üzere kongreler yapmışlardı. Bu Kongrelerde Türk-İslam birliği projeleri söz konusuydu.³² Rus hükümeti, alınan kararlara sert tepki ve ağır baskılar uygulayınca Türk milliyetçileri İstanbul'a kaçmışlardı.³³

A- Cihad-ı Ekber'in ilanı: Avrupa'da hızla yükselen bir Almanya'ya³⁴ dayanan Osmanlı hükümeti, 2 Ağustos 1914 tarihli gizli bir antlaşmayla Almanlarla ittifak imzalayıp 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını topa tutarak büyük

²⁰ «Le mouvement pantouranien », *AF*, 171, (octobre-décembre 1917) : 179.

²¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (TİT), Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991, 277; Landau, *Panturkizm*, 22.

²² René Cayral, « Le Pantouranisme », *Le Temps*, no: 20328, 3 mars 1917, 2; Paul İbrahim Oglanier Bey'in Fransız hükümetin'e verdiği gizli raporda, İslam âleminin üç mühim merkezinden bahseder: Hilafet merkezi İstanbul; Kâbe'yi içinde bulunduran Mekke; El-Ezher üniversite ve camiinin olduğu ve Fatimî halifelerinin eski merkezi Kahire. Yusuf Aydın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2015, 390.

²³ Serge A., Zenkovski, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Çev. Ali Nejat Ongun, Ankara: Günce Yayıncılık, 2000, 103.; Türk Ocağı ve Türkçü dernekler hakk. bkz. Aydın, *Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, 266 vd.; Ayrıca bkz. Temir, *Vatanım Türkiye*, 214 vd. ; Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.; Yusuf Sarımay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.

²⁴ Eraslan, *İslam Birliği*, 339.

²⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: TTK, 1999, 228.

²⁶ Ali Merthan Dünder, *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2006, 62.

²⁷ Zenkovski, *Rusya'da Türkçülük*, s. 23.

²⁸ «Le mouvement pantouranien », *AF*, no: 171, (octobre-décembre 1917): 179.

²⁹ Eraslan, *İslam Birliği*, 333.

³⁰ Geniş bilgi: Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1984): 41.

³¹ Jacob M. Landau, *Pan-İslam Politikaları*, Çev. Nigar Bulut, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, 180-183.; Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991, 272.

³² Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 272.; Jacob M. Landau, *Panturkizm*, Çev. Mesut Akin, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, 23

³³ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 274-275.; René Cayral, « Le Pantouranisme », *Le Temps*, no: 20328, 3 mars 1917, 2.

³⁴ Geniş bilgi: Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1984), 41.

³⁴ Alman yükselişi ve pangermanizm hakk. Bkz. Paul Gaultier, « Les origines de la Barbarie allemande » *RDM*, t. 28, (1915): 132 vd. Bu makalede Almanların kültür, militarizm, dinî görüşleri hakkında ayrıntı vardır; Avrupa'da 'silahlı barış' devri ve önlenemeyen Alman yükselişi hakk. bkz. J.

harbe girmişti. Ardından ilan edilen ve panislamik mahiyet taşıyan Padişah'ın Harb Beyannamesi'nde (11 Kasım 1914) olayların tarihçesi veriliyor, neden harbe girildiği, Rusya'nın Osmanlı donanmasına ve Şark hudutlarına tasallutları, Rusya'nın 300 yıllık emelleri, Fransız ve İngilizlerin Çanakkale'ye tecavüzleri ve İtilaf devletlerinin esaret altında tuttuğu milyonlarca Müslüman zikredildikten sonra 300 milyonluk âlem-i İslam'dan medet umuluyordu. Aynı gün yayınlanan Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi de aynı mahiyette olup peygamber ve ashaptan medet umuluyordu³⁵. Ardından Osmanlı hükümetinin verdiği cihat fetvası 13 Kasım'da basında yayınlandı.³⁶ Meşihat tarafından 21 Kasım'da ilan edilen ve Cihad-ı Ekber ile aynı mahiyette olan Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi bol ayetlerle desteklendi. Beyanname'de 28 âlimin imzası vardı.³⁷ İttihatçıların programlarında Pantürkist ve Panislamist ihtiraslar vardı. Zaten Almanya tarafından bu iki ideoloji şiddetle destekleniyor, Kayser Wilhelm, 300 milyon Müslümanın hamisi olduğunu söylüyordu. Almanlar, iki Azerbaycan'ı, Hive, Kafkasya, Kırım, Volga, Türkistan, Buhara, Mısır ve Libya'yı Türkiye'ye vermeyi vaad ediyordu.³⁸ Proje Alman desteğiyle ve Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle yürütülecekti. İttihatçıların başta gelen liderlerinden Enver Paşa, Almanya'nın Rusya'yı yeneceğini düşünüyor, böylece Türk-Alman ittifakı sayesinde Orta Asya Türklerinin bağımsızlıklarını kazanacaklarına inanıyordu.³⁹ *Türk Yurdu* ilk sayısında “-Dünyayı idare edenler Türkler ve Almanlardır. Dünyayı yine bu iki millet idare edecektir”⁴⁰ diyordu. Bu sıralarda Turan efsanesi doruktaydı. Turancı gazeteler Çarlığın yıkılacağını ve büyük Turan imparatorluğunun kurulacağını yazıyordu.⁴¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Panislamist ve Pantürkist politikaları gereği daha harpten çok önceleri Türkistan'a yönelmişti. Gizli Rus vesikalarına göre Kırım'daki siyasî faaliyetlerde Jön-Türkler başroldeydi. 1904'ün başında Jön-Türk ajanları Bahçesaray'a tüccar, komisyoncu... vs. kılıklarıyla girmişler, buralarda ufak çapta toplantılar düzenlemişler, mollalar, müezzinler, talebeler, muallimler ve Türkiye'de tahsil yapmış şahıslarla temas kurmuşlardı. 1905'te de Kırım'da, aralarında İsmail Bey'in de olduğu Genç Tatarlar adlı bir siyasî teşkilat kurulmuştu.⁴²

İTC, daha büyük harp başlamadan Türkistan hakkında planlarını yapmıştı. İlk fırsatta İngiltere ve Rusya gafil avlanacaktı. Enver Paşa, Teşkilat-ı Mahsusa'yı 1913'te kurduktan sonra Türkistan programını hemen tatbik etmemişti. Balkan Harbi'nden sonra Türkistan ve Hindistan'a ağırlık verdi. Rusları devirmek için Türkistan'da etkili hücreler kurulacaktı. Bunun için de en yakın Osmanlı elçiliklerine, mesela Tiflis'e ajanlar gönderilecekti; daha harp patlamadan Eşref Bey ve kardeşi gibi maceraperestleri at ve astragan kürk tüccarları kılığıyla Hindistan'a göndermişti. Daha gemi yoldayken harp patlayınca Eşref Bey, İngilizlere karşı isyan hazırlıkları için Maskat'a gitmişti.⁴³ Bu ajanlardan 5 kişi de Ekim 1914 ortalarında Hindistan'a gitmek üzere İzmir'den ayrıldılar, ama Türkistan'a gittiler. (Selim Sami Kuşçubaşı, Hüseyin Emrullah Barkın, Hüseyin Bey, İbrahim Hakler, Adil

Isaac-A. Lesaffre, *Histoire 2*, Paris: Classique Hachette, 1962, 158-169, 210.; H. Busson-J. Fèvre-H. Hauser, *L'Europe*, Paris: Librairie Felix Alcan, 1922, 224.; Panslavizm'in Pangermanizm'e tepki olarak doğuşu hakk. bkz: Emile de Laveleye, « L'Angleterre et la Russie en Orient », *RDM*, 40 (1880): 453 vd.; H. Desprez, « La Russie et le Slavisme », *RDM*, 6, (1 mai 1850): 525 vd.; Anonyme, « L'Allemagne vers l'Est », *RDM*, 9, (1902).; O.K. [Olga Kiréef], *Russia and England, 1876-1880*, y.y.ty.. Bu kitap Rusya'da yasaklanmıştı.; Hans Kohn, *Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie*, Paris: Payot, 1963.

³⁵ “Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi”, *Tanin*, 13 TS 1914, 2; SHAT, 7 N 2103; “A travers les journaux”, *Revue du Monde Musulman (RMM)*, 30, (1915): 344.

³⁶ Cihad-ı Ekber'in ilanı hakk. teferruat: Aydın, *Cihat İlanı ve Orta-Doğu*, 91-179.

³⁷ “Meclis-i Ali-i İlmî Beyannamesi”, *Tanin*, 26 T.S. 1914, 1; MAE. Vol. 896, Guerre de 1914-1918, Turquie, “Proclamation du Grand Conseil des Ulémas”, *La Turquie*, 30 Novembre 1914.

³⁸ J. de Morgan, “Bakou”, *Mercure de France*, 1.12. 1918, s. 457 vd.; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, (Çev. Kemal Turan), İstanbul: Kayihan Yayınları, 1990, 89, 173, 325.

³⁹ Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008, 19.

⁴⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 105; Bismarck, kolonyalizme karşıydı ve “Ben arpalık istemiyorum” dediyse de Alman koloni programı belli olmuştu. Kayser Guillaume II. “Tanrı bizi dünyayı medenileştirmeye davet etti” diyordu. Bir profesör de “Eğer biz, yeni topraklar kazanmazsak mahvoluruz. Brezilya'da, Sibiryada, Anadolu'da, Güney Afrika'da olsun, ne önemi var” diyordu. J. Isaac-A. Lesaffre, *Histoire 2*, 83.; Alman imparatorluğunun kuruluşu ve temelleri: Ernest Denis, *Fondation de l'Empire Allemand*, A. Colin, Paris, 1906.

⁴¹ “Turan nedir?”, *Yeni Mecmua*, 31, (8 Şubat 1918).; Ziya Gökalp, “Türkçülük ve Türkiyatçılık”, 51 *Yeni Mecmua*, 482.; Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*, 38 (4 Nisan 1918).; Necip Türkçü, çeşitli makalelerinde ve Türk ocağında verdiği Konferanslarda Ziya Gökalp'in fikirlerine ve Turan Mefkûresi'ne şiddetle çatar. Gökalp'in aksine toplumdaki ziyade ferde, ferdi vasıfların geliştirilmesine önem verir. Turancılığı zararlı, Türk'e yabancı, ütöpik bir hayal olarak görür ve reddeder. Ona göre Türkçülük Anadolu ve Rumeli'ye dayanan ilmî bir ideal olmalıdır. Faruk Huyugüzel, *Necip Türkçü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 164.

⁴² Nadir Devlet, *İsmail Bey -Gaspıralı-*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 74.; Ziya Gökalp, “Rusya'daki Türkler ne yapmalı”, *Yeni Mecmua*, 4 Nisan 1918, Sayı: 38, 233.; M. Şemseddin, “Şimal Türkleri ve Tatarlık”, 51 *Yeni Mecmua*, 494.

⁴³ Eşref Sencer Kuşçubaşı, *Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul: 1993, 226-228; Arif Cemil, *1.Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997, 13 vd.; Ayrıca bkz: Mehmet Ubeydullah Efendinin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları, Haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002, 211.

Hikmet Bey). Bu 5 kişi 1916 tarihli Türkistan isyanında Yedisu mintikası isyanını yönetecekler ve kısmen de olsa Ruslara zayıf verdireceklerdir.⁴⁴ Çarlık Rusyasındaki panislamik faaliyetlerde Osmanlı ajanları hayli aktif idi. Çarlık Müslümanları, İslam ya da Panislamizm adına birleşmek istiyorlardı.⁴⁵

Daha Cihat ilan edilmeden, seferberlik ilanından hemen sonra ajanlar Rusya'ya gönderilmişti. İTC Merkez-i Umumi azası Bahaeddin Şakir, Doğu Kafkasya'ya; Ömer Naci ve Ruşeni beyler İran'a, Süleyman Şefik Paşa, Rauf Bey ve Ubeydullah Efendi Afganistan'a gideceklerdi. İlk kâtib-i mes'uller Erzincan'a gidecekler, orada emir bekleyeceklerdi. İş son derece gizliydi. Sadece gittikleri mahallin en yüksek amirine kendilerini tanıtacaklardı. 1914 ağustos ayı sonlarında ajanlar Rusya'ya daldılar.⁴⁶

Türkiye'nin Türkistan politikası da Almanya gibi İran merkezliydi.⁴⁷ 14 Ekim 1915'te 6. Ordu Komutanlığı'na atanan von der Goltz, İran'ın iç politikasını Alman menfaatlerine göre düzenliyordu. Bu maksatla aylık 80.000 markla Nizamussaltana İran Ordusu Komutanı olarak atandı.⁴⁸ İran kat edilecek, Rusların hâkimiyetindeki Batı Türkistan'a ve İngilizlerin hâkim olduğu Hindistan'a Afganistan üzerinden girilecekti.⁴⁹ *Tanın* tüm gücüyle İran ve Afganistan'ı ve buralardaki kabileleri tahrik etmekte ve ileri merkezleri işaret etmektedir: "Eğer büyük meydan muharebeleri söz konusu değilse ve de düşmanın tanımadığı araziler söz konusu ise kabile teşkilatları pek mühimdir. İran'a lazım olan meydan muharebeleri değil, sadece düşmanı rahatsız etmektir. Bu cengâver kabileler, önümüzdeki baharda kuzeye, Türkistan'a doğru harekete geçerlerse düşman için kâbus olurlar."⁵⁰

Türkistan'a ulaşmak için Türk ordusu Kafkasya'da ileri harekâta geçti. Hedef İran ve Kafkasya Müslümanlarını isyana sevk etmekteydi.⁵¹ Bu maksatla Türkiye ile Azerbaycan arasındaki Ermenistan engeli bertaraf edilecekti.⁵² Böylece Türkiye, Kafkasya ve Türkistan Türklerine bağlanacak ve 1878'de kaybedilen Elviye-i Selase ve bütün Kafkasya geri alınacaktı, ayrıca bütün Hazar, Volga, Batı Sibirya, Türkistan ve İran Halifenin nüfuzuna girecekti.⁵³ Bu sıralarda Rusya'daki Türk nüfus 20 milyon idi, hâlbuki Osmanlı devletindeki Türk nüfus 8 milyonu geçmiyordu.⁵⁴

B- Harp sırasında Rusya Türklerinin durumu: Kırım Kurucu Meclis üyesi Bekir Sıtkı Bey'in Türk Ocağı'nda gençlerle yaptığı bir konuşmada Rusya Türklerinin siyasi faaliyetlerini 3 safhaya ayırır: 1-1905 inkılabından evvel, 2-1905-1912 arası, 3-Harb-i umumiden sonra. İlk devrede derin bir cehalet içinde olan Müslümanların dinî idareleri milli bir ittihat için çalışacağına bilakis ihtilaf için çalışıyordu. Ancak 1905'ten sonra gençlerde uyanış başlamış ve parçalanmış bir kitlenin unsurları olduklarını anlamışlar ve gazete ve risalelerle millî duyguları uyandırmışlardı. 3.cü devrede ise gençler artık muvaffak olmuşlardı. Çünkü tüm millet onların tarafına geçmişti. Hemen ardından Rusya Müslümanlarının hızlanan siyasi faaliyetleri önceleri büyük mâniyalarla karşılaşmışlarsa da ardından Çarlık devrilmişti. Ama karşılarında merkezi ve milliyetçi bir idare vardı. Ancak her şeye rağmen kendi mekteplerini, şer'î mahkemelerini vs... kurabilmişlerdi.⁵⁵

a- Osmanlılar harbe girmeden önce: Bu sıralarda Türk büyükleri Rusya'ya sadık kaldılar, paralar, ianeler topladılar, hastaneler vs inşasında yardım ettiler. Rusya, Kafkasya ve Türkistan'ı ele geçirdikleri sıralarda yerli halkı askere almayacaklarını vaad etmişlerdi. 1916 yılına kadar da bu sözlerinde durdular. Kafkasya ve Türkistan hariç diğer ahali askerî hizmetlere alınıyorlardı. Bununla birlikte çeşitli kıskırtmalarla Azerbaycan Türklerinden Almanlara karşı savaşmak üzere birlikler kuruldu ve masraflarını da ünlü Azeri petrol kralı Takizade verdi. Asker vermeyen Türkistan ise para, on binlerce at, deve vs gönderdi. Bu doğal bir durumdu. Zira başlarında kudretli bir devlet vardı ve olağanüstü şartlar söz konusuydu. Nitekim Avusturya Slavları da aynı şeyi yapmışlardı. Ancak işin iç yüzü öyle değildi. Togan bu durumu şöyle anlatır:

⁴⁴ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999, 287-89; Philip H. Stoddard; *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 3. Baskı, 2003, 74.

⁴⁵ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 192.

⁴⁶ Arif Cemil, *Teşkilat-ı Mahsusa*, 13-14, 45.

⁴⁷ A. Ersat Aydın, *Les Relations Turco-Persans pendant la première Guerre Mondiale*, Mémoire de DEA, Université March Bloch, Strasbourg, 2005.

⁴⁸ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004, 172.

⁴⁹ "La Perse et la Guerre", *Journal des Débats*, (JD) no: 227, 14 août 1916, Başmakale.

⁵⁰ "İran'ın Kuvvetleri", *Tanın*, no: 2000, 4 Şubat 1915, Başmakale; Tafsilat: "İran'da kabileler, Hayatları- Taşkilatları- Kuvvetleri", *Tanın*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 3.

⁵¹ «Proclamation contre les Jeunes-Turcs», *Le Temps*, no: 19586, 20 janvier 1915, 2.

⁵² Zenkovski, *Türkçülük*, 106.

⁵³ Maurice Larcher, Çev. Mehmed Nihad, *Büyük Harpte Türk Harbi*, Cilt 2, Erkânıharbiye, 1928, 339.

⁵⁴ «Le mouvement pantouranien», *AF*, no: 171, (octobre-décembre 1917), 178.

⁵⁵ "Rusya Müslümanlarının faaliyet-i siyasiyesi", *Tanın*, no: 3376, 4 Mayıs 1918, 3.

“Harbin başlamasıyla birlikte Türkistan’da yeni ümitler doğdu. Harbin ilanından 3-4 gün sonra Buhara’da Tatar ve Buharalı muallimlerin gizli bir meclislerindeydim. Herkes derin ümitler içindeydi. Kemal Nogay adlı bir Tatar muallim Türkiye’nin Alman saflarına geçeceğini ve belki de bir gün Buhara’ya kadar geleceğini söylüyordu. Harp, Türkistan’da siyasi faaliyetler doğurdu. Fakat gizli toplantılar ciddi bir siyasi teşkilat haline alamadı. Bunun içindir ki 1916 isyanında münevverler ortaya çıkamadılar ve 1917 isyanına hazırlıksız girdiler.”⁵⁶

Rusya Müslümanlarının bir kısmı savaşta hayatta kalmanın yanında kendilerini dinî meselelere de verdiler. Tatar avukat Giray Alkin, 22 Ekim 1914’te *Kazanski Tyelyegraf*’ta yazdığı yazıda Panislamizm’in dinî olmaktan çok siyasî olduğunu söyledi. Cemal Velidi de 1916’da yazdığı yazıda İslam birliğinin ayakta kalabilmesi için iktisadî, siyasî, hatta kültürel değil, dinî dayanaklara ihtiyaç olduğunu söyledi. Ona göre Müslümanları sadece din ayakta tutuyordu.⁵⁷

b- Osmanlılar harbe girdikten sonra:

ba: Legal ve illegal faaliyetler: İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşiyef ve Yusuf Akçura tarafından kurulan İttifak mebusları Duma’da Rus politikasından şikâyetçiydi. 1868’den beri Saint-Petersburg’ta çıkan *Novoyé Vremia* gazetesinin 16 ağustos 1915 tarihli haberine göre Kafkas mebusu Caferof 15 Ağustos 1915’te Müslümanların baskı altında ve savunmasız olduğunu... canından malından emin olmadığını... erkeklerin sürüler halinde yurtlarından sürüldüklerini... hamisiz kadın ve kızların taciz edildiğini... bir parça ekmeğe muhtaç olduklarını... bu hususta hükümete yapılan müracaatların kaale alınmadığını etraflıca anlatır.⁵⁸ İttifak mebuslarının başkanı Kutluk Muhammed Mirza Tüfekliyef de, 1905-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Rus Yasama Meclisi Duma’da Türklerin gördükleri mezalimi canlı ifadelerle anlatıyordu. Ayrıca hastanelerde yatan yaralı Müslüman askerlerinin *Kuran* okumalarının yasaklandığını, ellerine zorla İncil verildiğini, Ortodoks mezhebine girmeleri için baskı yapıldığını... Batum’da Ortodoks askerlerin ve halkın Müslümanların emvalini gasp ettiklerini söylüyordu.⁵⁹ Ekim 1915’te Resulzade *Açık Söz* gazetesinde yeni okulların açılması, mahallî dilde eğitim, yeni medreseler, halkın kendi imamlarını seçmesi, hükümetin el koyduğu vakfiyelerin iadesi... gibi o günler için cesaret isteyen bir takım isteklerde bulundu.⁶⁰

Reç gazetesi, Duma’da Müslüman Fırkası (İttifak-ı Müslimin) namına Kutluğ Mirza Tüfekliyef’in şu beyanatta bulunduğunu yazıyor:

“Harbin başlarında harp hassasiyetlerinden dolayı yapılan davete millet icabet ederek eski hesapları unuttu. Ama hükümet şimdi dâhilî meselelerle meşgul. Sabık başvekilin iyi niyetli izahatına rağmen boyunduruk altındaki milletlere ama bilhassa Müslümanlara karşı izlenen politika harp öncesi gibidir. Tek fark, harbin getirdiği sıkıntılar yüzünden Müslümanların uğradığı bazı zorluklardır. Ekseriyetin Müslüman olduğu bir vilayette İslam aleyhine tantanalı bir misyoner toplantısı yapıp İslam aleyhtarı kararlar alındı. Diğer piskoposlar da matbu risaleler ve konferanslarla İslam’a hakaret ediyorlar. Askeri hastanelerde yatan Müslüman yaralıları, hükümetin teşvikiyle *Kuran* yerine zorla tatarca İncil okutuyorlar, ortodoksluğa zorluyorlar. Vatan için ölen yüzbinlerce Müslümanın böyle bir dinî siyasetten sıkıntı duydukları sırada, hükümet bu Müslümanların gönlünü alacak bir siyaset izlemiyor.

“Milyonlarla Müslümanın ruhani reisi olan müftü tayin edilirken cemaatin da reyi sorulmalıyken, bilakis hükümet istenmeyen birini tayin etti. Mamafih, ağır, hafif yaralı Müslüman askerlere imam göndermek gerekirken bu iş savsaklanıyor. Müslümanların kendi milli mekteplerinde kendi lisanlarında talim hususu da keza. Zakapliski Uplasti ile Kafkasya’da verilen jurnal üzerine mahalli memurların reyile, sebebi meçhul isabetsiz sürgün ve tutuklamalar yapıldı. Ama bu zulümler Batum ve Kars oblastlarında (eyalet, bölge) oynanan

⁵⁶ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 280.; Togan, Başkurdistan burjuva aydınlarının tipik bir figürüdür. Her türlü derin sosyal inkılabı karşı çıkan bir burjuva milliyetçisi olarak iç savaş sırasında Beyazların küçük milletlerin taleplerini küçümsemesi sebebiyle Bolşeviklere yönelmişti. İç savaşın sonunda Bolşeviklere muhalif oldu. Sonraları Basmacı’lara katıldı. Meşhur bir panturan propagandisti oldu ve bir Alman üniversitesine yerleşti. Türkiye’ye döndü, 1944’te panturan faaliyetlerinden ve vatana ihanetten mahkûm edildiyse de sonunda Türk yetkililerle anlaştı. 1948’de yazdığı son derece Rus muhalifi *Türkistan Tarihi* İngilizceye çevrilecektir. E. Hallet Carr, *La Révolution Bolchévique (1917-1923)*, *La Formation de l’URSS*, Paris : 1969, 332.

⁵⁷ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, s. 193.

⁵⁸ “Rusya’daki müslümanların hali”, *Tanin*, no: 2394, 17 ağustos 1915, 1.

⁵⁹ “Rusya’daki müslümanlar hakkında”, *Tanin*, no: 2593, 3 Mart 1916, 4.; 1905 ihtilalinden sonra 1906’da 478 sandalyeli ilk Duma seçimlerinde Müslümanlar 25 sandalye kazanmışlardı. 20 Şubat-1 Haziran 1907’de kapanan 2. Duma’da Müslümanlar 35 sandalye kazandılar. 3. Duma seçimlerinde Müslümanlar 10 milletvekilliğine sahip oldu, öne çıkan isim Sadri Maksudof idi. En uzun ömürlüsü 4. Duma’da (15 Kasım 1912-16 Şubat 1917) İttifakçılar sadece 6 sandalye kazanabildiler. Samir Babaoğlu, “Rusya Müslümanlarının ilk partisi”, *Mecra*, 13 Aralık 2023, 1.

⁶⁰ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 281.

faciaların yanında bir hiçtir. Mezkûr oblastların müslüman ahali bir den bir kanun dıŖı ilan edildiler. Alenen cebir, Ŗiddet, gasp, kadın, kız, çocuk ve ihtiya rlara tecavüzler, gençler katliam edilmiş, failler de cezasız kalmıştır. Yüzlerce Müslüman köyü yağmalanmıştır. Yiyecek ve içecekten ve meskenden mahrum yüzbinlerce yetim kendi hallerine terkedilmiş ve mahalli hükümetten yardım talebi cevapsız kalmıştır. Ne yapılacağına dair açık bir beyanat olmadığı gibi itimat eden de yok. Progressistlerin ortaya sürdüğü arzulara katılmakla beraber aşağıdaki tedbirlerin alınmasını derhal istiyoruz: -Mektepler, medreseler ve milliyetle alakadar tüm sınırlandırmaların kaldırılması, -Mezhep değiştirme hakkında kanun tanzimi, -Duma seçim kanununun düzenlenmesi.”⁶¹

Reç gazetesi, Duma’da Sosyal Demokrat fırkası namına söz alan Gürcü Çengeli’nin verdiği nutkun bazı kısımlarını şöyle yazıyor: “Batum ve Kars oblastlarında Acaralar zorla kovulmuş ve meskenleri yakılmış ve malları mülkleri yağma edilmiştir. Bu hususta hayli izahattan sonra nutkunu şöyle bitirdi: *Hükümet kendi eski mevkiini tahkim için bu harpten istifadeyle diğer milletleri sıkıŖtırmaya devam ve memleketin iktisadî hayatını tahrip etmiştir.*

Tüfekliyef harbin başlarında Rusya’ya hayli para yardımında bulunmuştu. Duma’daki bu konuşma artık Türklerin nasıl fikir değiştirdiğini gösterir. Rusya’nın Müslümanlara nasıl davrandığını Duma’daki bir mebus Ŗu ifadelerle anlatır:

“1 ve 2.ci Duma meclisinin oturumunda İslamlardan oluşan fırka evvela 24, sonra 42 azaya malikti. Bundan dolayı diğer fırkalar bunlara önem verirdi. Ama 3.cü Duma’da İslamlar bambaŖka bir vaziyete girdiler. Rusya’da bütün seçim hakkı mülk sahiplerine, ruhbanaya ve memurlara verilerek hükümet hazinesi ecnebi unsurları ve Müslümanları Duma’ya fazla mebus göndermekten mahrum edince İslamların fırkası 8-10 azaya kadar düŖtü, nüfuzunu kaybetti. Fırka azası Duma’da solda oturur, ekseriyetle muhalif fırka ile birlikte oy verirdi. Hâlbuki sonraları Rus milliyetperverliği fikri İslamlar aleyhine dahi düşmanlık besledi ve 4.cü Duma’da bu hal pek açık bir suret aldı. Geçen yaz Duma, Polonya hezimetlerinin tesiriyle toplantıya davet edildiğinde muhtelif fırkaların azaları konferanslar verdiler. Bu konferanslardan birinde İslam azalar hazır bulunup İslamların dinî, iktisadî ve millî talepleri dikkate alınmak şartıyla İslam fırkasının da yeni fırkaya katılmasını teklif ettiyse de dinlenmedi. Yeni Terakkiperveren Fırkası İslamlar dâhil olmadan kuruldu. Çünkü aşırı rusperver idi. Bu da harpte üzücü hadiselere sebep oldu.

“Nihayet İslam azalardan biri Duma’da, Rus İslamlarına yapılan katliamlardan, yağmacılıktan Ŗikâyet etti. Rusya’nın liberal matbuatı bundan haberdar olduğu halde tek kelime yazmadı. Demek ki Müslümanlar, liberal fırkalardan da bir Ŗey bekleyemezler. Bunun üzerine Volga Tatarları matbuatı Liberal fırkası aleyhinde yazmağa başladı. Fakat sonraları aralarında çıkan anlaşma üzerine isteklerini beraber kabul ettirmeğe çalışıyorlar: Ruslarla eşit hukuka sahip olmak... Ayrıca Duma’ya mebus göndermeğe hakkı olmayan Türkistan ve stepler halkının 1905’te verilen fakat iki yıl sonra da geri alınan siyasi hakların iadesini ve bu havalideki arazi meselelerinin hallini isterler. Türkistan ve stepler bölgesinin Duma’ya mebus göndermeyi engellemesi, 1907’de Stolipin’in yaptığı hükümet darbesiyle oldu; bu da Rusya’nın eşkiyaca ziraat siyasetinin izlemesine yol açtı. Rusya, Kazakların iskânı için Semireçe’de geniş Kırgız arazisini zapt etmek istediğinden ve harpten sonra bu siyaset daha da genişleyeceğinden Türkistan ahali hakkındaki talepleri çok önem kazanacaktır.

(...) “Duma açılmadan birkaç gün evvel hükümet bu defa Müslümanlara bir müsaade verdi. Bazı şartlarla Müslümanlar avukat mesleğine girebileceklerdir. Bu Musevilere de yasaktı. Ama Müslümanlar bununla yetinmeyeceklerdir.”⁶²

Müslümanların nasıl fikir değiştirdikleri ve Rusya’dan bir takım haklar istediğini ABD başkanı Wilson’a çektikleri telgraftan da anlaşılır. Litvanya, Lehistan, Ukrayna temsilcileri Rusların mezalimini ayrıntılarıyla anlatıyorlar⁶³. Bunlar bir kısım legal faaliyetlerdi. Ŗimdi de kısaca illegal olanlara bakalım.

1914-1916 yıllarında Kırım ve Kazan’da Türkiye’den yana Rus muhalifi gizli çalışmalar vardı. Türk İhtilalci Sosyalistlerinin Osmanlı Halifesine yardım çağrıları vardı. Şöyle deniyordu: “*Ŗimdi faaliyete geçmezsek hürriyetimiz için yarın çok geç olur*” tarzında yazılar Fergana’da gizlice dağıtılıyordu⁶⁴. Çarlık polisi 1915’te bu durumu biliyordu. Para bağışı veya askere giderek halifeye bağlılıklarını göstermek istiyorlardı. Bu hususta çarlık gizli polisi Ohrana’nın rivayetlere dayanan çeŖitli raporları, Sultana gönderilen paraların kaynağının Rusya

⁶¹ “Rusya’daki kardeşlerimiz”, *Tanin*, no: 2626, 5 Nisan 1916, 1.

⁶² “Rusya’daki Müslümanlar”, *Tanin*, no: 2608, 18 Mart 1916, 1.

⁶³ “Rusya’daki mazlumların istimdadı”, *Tanin*, no: 2673, 22 Mayıs 1916, 2. Rus olmayan milletlerin çektiği çok uzun bir telgraftur.

⁶⁴ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 282.

Müslümanları olduğunu belirtiyordu. Kesin olan şey şuydu ki Panislamizm'in Rusya'da yapacak fazla bir şeyi olmadığıydı. Müslüman liderler ve kitleler çarın ordusuna girdiler.⁶⁵

Rusya Türklerinin 1914 harbi hakkındaki görüşleri Akçura'nın çıkardığı *Türk Yurdu*'nda açıkça belli olmaktadır: "*Türk mahfilleri Osmanlı Devleti'nin harbe girmezlik edemeyeceğini zannediyordu. Türkçüler, Türkiye'nin dış Türkleri ve Müslümanları da bu harple kurtaracağını düşünüyordu.*"⁶⁶ Ama öyle olmadı.

C- Almanlar ve Türkistan: Alman planları ilkin Fransa'yı ezip sonra Rusya'nın üzerine yürümeye göre planlanmıştı. Bunun için de İslam'dan faydalanacaktı ve İstanbul'un vereceği sinyale güveniyorlardı. Alman âlimleri bu büyük projenin hizmetine alındı, Alman misyonları faaliyet alanlarını genişletmek ve gerekli irtibatları sağlamak için Kuzey Afrika'yı ve Asya'yı kat ettiler.⁶⁷ 3. Cumhuriyet'in radikal sosyalisti M. Henri Gout'nun (1876-1953) Fransız parlamentosunda yaptığı konuşmaya göre harbin hemen akabinde, Rusya Müslümanlarının nüfusu 16-20 milyon arasındaydı. Fransa'nın 20-30 milyon, İngiltere'nin de 60-100 milyon civarında İslam tebaası vardı.⁶⁸ Almanlar, bir İslam âlemi isyanının peşindeydi ve bu Müslüman nüfus üzerinde büyük ümitler besliyordu. Bunun için hedef İran'ı kazanmak, buradan da Afganistan vasıtasıyla Türkistan'a ve Hindistan'a uzanmaktı. Bu maksatla harpten çok önceleri hazırlıklarını yapmıştı.⁶⁹ *Ruskoye Slovo* gazetesi, Almanya'nın, Rusya Müslümanları arasında karışıklık çıkarmakta olduğunu, Türkiye'nin harbe girişiyle beraber İran ve Afganistan'ı Türkiye'ye yakınlaştırarak bir ittifak teşebbüsüne çalıştığını yazıyordu.⁷⁰ Bu sıralarda Almanya, Sırbistan'ı ezmmişti, Rusya'yı da kuvvetli bir orduyla ezmeye, çetelerle de yıpratmaya çalışıyordu. Alman subayların kumandasındaki bu çeteler, Çin, Mançurya, Moğolistan üzerinden Rusya'ya giriyorlardı. Bunların vazifesi, Transsibirya demiryolu hattını yıkmak, Amerika ve Japonya'nın erzak, mühimmat, askerî teçhizat ve levazımata naklini engellemektir.⁷¹

Almanya'nın Türkistan ve Kafkasya'da cihat faaliyetleri harbin sonlarına kadar devam edecektir. Bunun için de büyük bir panislamik hareketi yaratmaya çalışıyorlardı. Bu maksatla Afganistan ve Buhara'ya geçen iki Alman misyonunu görüyoruz. Elbette ki hedef, "Afganistan'ı kazandıktan sonra" tarikatlar vasıtasıyla Türkistan ve Hindistan'da etkin olmaktı.⁷²

Almanya, Rusya Müslümanları hakkında faaliyet halindeydi. Buna göre Türk-Alman ittifakının Rusya'ya, Kafkasya'ya, Hazar denizi kıyılarına, Orta Volga'ya, Türkistan'a acil girişleri, pek de uzun sayılmayacak bir zamanda Almanların yoğun İslam ahaliyle irtibatını sağlayacaktır. Bu bölgede sakin 19 milyon Müslüman mutlu bir idare altında olup Çar'a sadakatle bağlıydılar. Ama şimdi, "Müslümanların hamisi" Almanlar tarafından kuşatılmış olan Türk sultanının otoritesine girmeye hazır haldedirler.⁷³

Peşte'de çıkan *Esti Oyzak* gazetesine göre cihadın ilanı ile beraber Galiçya ve Karpatlardaki Rus kıtaları arasında karışıklıklar çıktı. Müslüman askerler daimi bir isyan halindedir. Bir Çerkez alayı herkesin önünde mahvedildi. Öte yandan Güney Sibirya ordusuna mensup 17. Alay efradı muayeneden geçirilmiş, birçok ihtilal beyannameleri ele geçirilmiş, bazı askerler üzerinde de şöyle bir vesika bulunmuştu: "*İslam'ın düşmanı Rus ordusunu terk edin, Halife'nin dostu olan Alman ve Avusturya ordusuna katılın.*" Bir Rus alayının küçük subaylarından bir heyet dindaşlarının hali hakkında teminat almak üzere komutana müracaat edince heyet tutuklanmış Lamberge'ye gönderilmiş, mezkûr alay da başka yere sevk edilmiş.⁷⁴ *Ustauba Viyedemosti* gazetesi Türkistan'da Rusya için pek tehlikeli olacak tarzda Cihat faaliyetlerinin başladığını ve Rusya'nın bunu önlemekte zorlanacağını

⁶⁵ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 193.

⁶⁶ "Cihan Harbi ve Türkler", *Tanin*, 11 KE 23 Aralık 1914, 2.

⁶⁷ "La guerre sainte", *Le Temps*, no: 19555, 20 janvier 1915, Başmakale.

⁶⁸ MAE, vol. 1670, "Guerre 1914-1918. Panislamisme », Procès verbal de la séance de la Commission interministérielle des Affaires Musulmaes du 5 août 1915, s. 28. « Note au sujet du califat ».

⁶⁹ «La Perse et la Guerre », *JD*, no : 227, 14 août 1916, Başmakale.

⁷⁰ "Rusya Müslümanları hakkında", *Tanin*, no: 2582, 21 Şubat 1916, 3.

⁷¹ «La propagande allemande », *AF*, no: 169, avril-juin 1917, s. 80. ; Teferruat: Yusuf Aydın, « I. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri », *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Cilt 16, Sayı: 32, (2020).

⁷² SHAT, 7 N 679, Ministère de la Guerre, EMA, 2. Bureau, section: Les renseignements généraux, le 15 avril 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no: 25.

⁷³ SHAT, 7 N 2081, "L'Allemagne et le mouvement panislamique". EMA, Section d'Afrique no: 4492/II, Paris, le 27 juin 1918, Dossier no: Bulletin de renseignement/Questions musulmans; MAE. "Guerre 1914-1918. Panislamisme », Affaires Musulmanes. Ministère de la Guerre, Section d'Afrique, no: 4492-9/11. Paris le 28 juin 1918.

⁷⁴ "İlan-ı Cihad ve Rus ordusu", *Tanin*, no: 2193, 28 KS 1915, 4.

kaydediyordu.⁷⁵ Bu tür haberler hayli fazladır. Ama aslında harp patladığında Çarlık Türkleri bir ikilem içinde kaldılar, bocaladılar, neticede Panislamizm'i seçtiler. İstanbul'dan yapılan cihat ilanı Rusya'yı az da olsa etkiledi.⁷⁶

Panislamist cereyandan medet uman Alman misyonları Kuzey Afrika ve Asya'da ahaliyle irtibat sağlamak ve faaliyet alanlarını saptamak için hareket halindeydiler.⁷⁷ Cihat ilanından sonra Cezayir, Fas, Tunus, Mısır, Trablusgarp, İran, Afganistan ve Türkistan'a gönderilen ajanların sayısı binlerle ifade edilir⁷⁸. Bu maksatla, tarafsız veya İtilaf devletlerine tabi Müslüman memleketlerde: Felemenk Hindistanı'nda (Endonezya), Sibiryaya ve Moğolistan, Volga ve Kırım Tatarları arasında binlerce hicviye broşürleri ve küçük propaganda malzemeleri dağıtıldı ve buralara 30.000 civarında ajan gönderildi.⁷⁹

Öncelikle şiddetli bir propaganda lazımdı. Türkistan'a yapılan propagandanın ABD, İsviçre, İspanya, Filipinler gibi tarafsız ülkeler üzerinden yapıldığı gibi Uzak-Doğu üzerinden de yapılıyordu⁸⁰. İspanyol bandıralı gemilerle gönderilen Panislamist propaganda içerikli çeşitli sandıklar Siyam ve Filipinlerde ortaya çıktı. Zira Siyam, harbin başlarında tarafsızdı; bu da Türk ve Alman ajanların Uzak-Doğu'da üs kurlmalarını sağlıyordu. Birmanya ve Laos'a sınırdaş olan bu memleketler, Hindistan'a, Çin Hindi'ne (Indochina) ve Türkistan'a bağlanmakta rahatlık sağlıyordu⁸¹. Zira buralar, Panislamizm'in uygulama sahalarıydı. 1915'te, Bangkok'tan, Amsterdam'dan Malezya ve Siyam'a (Tayland) gönderilen ve Cihad-ı Ekber'e katılmayı propaganda eden yığınlar halinde yüzlerce sandık bulundu⁸². Bu sandıklardaki broşürler Doğu Türkçesi ve Azeri şivesiyle yazılmış ve özellikle Rusya Müslümanlarına yönelikti. Ama asıl hedef, bura Müslümanlarını Çarlığın Müslüman tebaasını isyana kışkırtmak ve Türkler ve Almanlarla ittifak sağlamaktı⁸³. Bu maksatla Almanlar Türkistan'da propaganda için hiçbir fedakârlıktan çekinmemişlerdir. Çeşitli Türk lehçeleriyle propaganda broşürleri hazırlandı, Kazan, Astrahan ve diğer Müslümanlara sandıklarla gönderildi.⁸⁴ Bunlar, Çin Hindi'ne, Çin'e, Hindistan'a, Türkistan'a altları iki katlı sandıklarla gönderiliyordu.⁸⁵

Aslında bu propaganda işi tam yapılamamıştı. Rus ordusunda çarpışan Müslüman askerlerin cihattan haberdar olmadıkları anlaşılıyor. Mesela Bukovina cephesinde Avusturyalılar tarafından esir edilen Çerkezlerin Cihat'ın ilanından haberdar olmadıkları anlaşılmalı ve Türklerin müttefikleri olan Avusturyalılarla harp ettiklerinden üzüntü duyduklarını ifade etmişlerdir. *Tanin*, ilan edilen Cihat fetvalarının Rus ordusundaki Müslümanlara daha çabuk dağıtılacağını ümit ediyordu.⁸⁶

Rus cephelelerine atılan beyannamelerde, Müslüman askerlerin Osmanlı kuvvetlerine katılmaları isteniyordu. Böylece İslam düşmanı Ruslar yenilecek ve harp kısa zamanda bitecekti. Bir vesikada "Bu galebemizden siz Rusya Müslümanları da şeref kazanacaksınız. Dünyada ve ahirette Allah'a karşı isyan etmemiş olmak için bizlere katılmalısınız" deniyordu.⁸⁷ Türkmenlere hitaben yazılmış bir beyannamede şunlar yazılı: "Ey Müminler! Karşuğuzda bulgan müslümanlarga ve Müslüman dostları bulgan Alman-Avusturya askerlerine karşı miltık atmangız. (...) Karşuğuzda bulgan müslümanlarnıg ve müslümanlarnıg dostlarınca karşı miltık atmayınca teslim bulungız. Müslümanlık için Müslüman bulgan keşige başka yol yoktur." Beyannamede Türklere ve onların müttefikleri Almanlara kurşun atılmaması isteniyordu.⁸⁸

Türkistan'dan Arabistan körfezine uzanan silahlı birliklerin bir ağırlığı yoktu. İngilizler, denize kadar Bercend hattını tutuyorlardı ve anayollar üzerinde birkaç karakolları vardı. Kuzeyde Ruslar da Türkistan'da Bercend yolunu tutuyorlardı. Ruslar bu hattı iki süvari alayı ve bir piyade taburuyla kuşatmışlardı. Ama Merv'den Hazar'a

⁷⁵ "Türkistan'da harekât-ı cihad", *Tanin*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 1.

⁷⁶ Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 192.

⁷⁷ "La guerre sainte", *Le Temps*, no: 19555, 20 janvier 1915, Başmakale.

⁷⁸ SHAT, 7 N 723. « Le mouvement panislamique », EMA, le 13 février 1917.

⁷⁹ SHAT, 7 N 2103. EMA. Ministère des Affaires Etrangères au Ministère de la Guerre. Paris, le 16 décembre 1914.

⁸⁰ «La propagande allemande dans les pays musulmans », *AF*, 169, (Avril-Juin 1917). SHAT. 7 N 2104. Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand. Etude d'une brochure intitulée *L'Islam dans l'Armée Française*.

⁸¹ «La Propagande allemande dans les pays musulmans » *AF*, 169, (avril-juin 1917), 38.

⁸² SHAT, 7 N 2104. MAE, Télégramme du résident français à Bangkok. Le 23 décembre 1915.

⁸³ «La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 76.

⁸⁴ «La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 78.

⁸⁵ "Propaganda malzemeleri", *Tanin*, 27 TS 1915, 2.

⁸⁶ "Cihad-ı Ekber ve tesirâtı", *Tanin*, no: 2207, 11 Şubat 1915, 4.

⁸⁷ Sadık Sarısan, *Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Atase Yayınları, 1999, 18.

⁸⁸ Sarısan, *Psikolojik Harp*, 18.

kadar olan demiryolu hattı üzerindeki sakin Türkmenlerde bir kıpırdama görülüyordu. Türkistan valisi General Kuropatkin bu eyalete bir süvari alayı ve piyade taburu istemişti.⁸⁹

Şimdi de Almanların Kazan ve Astrahan Müslümanları için hazırladıkları propaganda broşürlerine bakalım:

Kazan ve Astrahan Müslümanları için Doğu Türkçesiyle neşredilen propaganda broşürleri:

1-*Oumoûmi soughouch daghi bir yellek Wak'e'alarenen khoulasase, yel 1914-1915* : 1914-1915 Dünya harbinin en mühim olayları, Doğu Türkçesi. 54 sayfa. Tarihî özet.

2-*Guirmanyada İktisadi dormouch hem Soughouch* : Almanya'daki ekonomik durum ve Avrupa krizi. Doğu Türkçesi. 56 sayfa. Resimler ve grafikler.

3-*Iran dovlati ve Avrupa soughouch* : İran hükümeti ve Avrupa krizi. Doğu Türkçesi. Farsça yayınlanan bu broşürün sonucu : Tarafsızlaşma mümkün mü ?.

4-*Fransouzalareng general rezidentining Marok'ta seuiléken seuzléri munasèbètilé* : Fransa'nın Fas Genel valisinin nutku hakkında. Doğu Türkçesi. 22 sayfa. 2 şekil. Gen. Lyautey'nin portresi Faslıların kesik başları. Arapçadan çevrilmiş, farsça baskısı bulunan bir broşür. Gen. Lyautey'nin Suk-el Arba'da Arap ulema tarafından cümle cümle yorumlanarak dindaşlarının Fransa mezalimine karşı uyarılması. Yazar, Berlin'de yaşadığını ve İslam aleminin en ince teferruatına kadar tanıdığını söylüyor.

5-*Rouslareng zulmlèri* : Rus vahşeti. Doğu Türkçesi. Dikdörtgen. 12 sayfa. Memel'in işgali sırasında Rus mezalimini anlatan fotoğraflı tasvirler. *Al-Fadhayi' ar-Roussiya* (Rus vahşetleri) başlıklı makaleye bakınız.⁹⁰

D- Batı Türkistan'da Cihat ve yansımaları: İlan edilen cihadın ağırlığı Rusya'da az görülür. Büyük harpte Türkistan'ın milyonlarca Müslümanının cihada katılacakları zannediliyordu. En azından bunlar Türkiye'ye sempati duyuyorlardı ve İstanbul üzerinden Hac'a giden Türkistanlıların da bu sempatiyi artırdığı biliniyordu.⁹¹ Rusya, büyük harpten hemen önce Osmanlı hükümetinin Rus İslamları arasına Panislamist ve Pantürkist ajanlar gönderdiğine dair şüpheler taşıyordu. Bu şüpheler polis raporlarında da Rus basınında da görülebilir. *Novoye Vremya*, Panislamist tehlikeyi tırmandırarak Jön-Türkleri bu propagandayı yürütmekle suçluyordu.⁹² Zaten bu sıralarda II. Abdülhamit'in Panislamist politikası İttihatçıların elinde şekil değiştirmiş daha çok Pantürkizm'e dönüşmüştü.⁹³ Osmanlı basını, Rus ordusundaki Müslümanların cihadın ilanı ile birlikte isyan ettiklerini propaganda ediyor⁹⁴ ve Rusların bu isyanları bastıramayacağını,⁹⁵ Cihadın ilanı ile birlikte Rusların, Lamberg'de Rus ordusundaki Türklere ve Çerkez'lere hücum ettiklerini,⁹⁶ Macar gazetelerine göre cihat ilanı beyannameleri Rus ordusundaki Müslümanlara dağıtılmalı beri devamlı isyanların başladığını,⁹⁷ Karpatlarda ve her tarafta Rus ordusundan Müslümanların cihat ilanını duyduklarında firar edip Avusturya ordusuna geçtiğini⁹⁸ yazıyordu.

Tanin, 2 Kasım 1914 tarihli nüshasında şunları yazıyordu:

“Çarın zulmü altında ezilen 40 milyon Türk isyan edecek; kendileri için kurtuluş günü geldi. Ya onlar, ya biz, seçim yapılacaktır. İslam'ın zafer gününü sağlayacak olan muharebeye katılacağız. Biz vazifemizi yapacağız, milli şerefimizi, adaleti ve insanlığı temin edecek olan harbe katılacağız. 300 milyon Müslümanın itimatlarını hüsrana uğratmayacağız.”⁹⁹

E- Cihad'a karşı Rus tepkisi: Ruslar Cihadın ilanından itibaren Kafkas ahalisini zorla silahlı hale getirdi. Acara, Çürüksu, Batum civarındaki Müslümanlar Rus ordusuna gönüllü girmelerine dair Rus hükümeti tarafından yapılan teklifi şiddetle reddettiklerinden ihtiyarlar ve zenginler tutuklandı¹⁰⁰. Ruslar, Türkistan'da ahaliden zorla

⁸⁹ SHAT, 7 N 723, Le colonel de la Panouse, Attaché Militaire à Londres, à M. Le Ministre de la Guerre. Le 6 février 1917.

⁹⁰ « La propagande allemande », *AF*, 169, (avril-juin 1917), 78.

⁹¹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 94.

⁹² Landau, *Pan-İslam Politikaları*, 204.

⁹³ SHAT, 7 N 723, « Le mouvement panislamique », le 13 février 1917.

⁹⁴ “Rus ordusundaki kardeşlerimiz”, *Tanin*, no: 2191, 24 KS 1915, 4/1.

⁹⁵ “Türkistan'da cihad harekâtı”, *Tanin*, no: 2202, 6 Şubat 1915, 1/2.

⁹⁶ *Tanin*, no: 2158, 24 KE 1914, 3/4.

⁹⁷ « Rus ordusundaki kardeşlerimiz », *Tanin*, no: 2191, 24 KS 1915, 4.

⁹⁸ “Avusturya'da Müslüman esirler”, *Tanin*, no: 2353, 7 Temmuz 1915, 4.

⁹⁹ “A travers les journaux”, *RMM*, t. XXX, 1915, 343-344.

¹⁰⁰ “Rusya Müslümanları” *Tanin*, no: 2072, 27 Eylül 1914, 3.

yardım topladı. Afgan *Sirac-ul Ahbar* gazetesinin Meşhed muhabiri şunları yazıyordu: “Moskoflar Rus Türkistan’ında cahil avamı nasıl kandırmağa çalışıyorlar. Fakat tüm gayretlerine rağmen ahaliden pek az miktarda at temin edebilmişlerdir. Kısa süre sonra Çar’ın ailece bir resmini bütün dükkânlara astırmışlar ve Müslümanlara hitaben “Müslümanların duası kabul olur, Çarınıza dua edin !” demişler. Herkes bir şey söylemiş, kimi dua, kimi beddua etmiş. Sonra da Ruslar, zorla bütün dükkânlardan yardım toplamışlar. Borç adı altında Buhara hükümetinin hazinesini de gasp ettiler.”¹⁰¹ Fransız *Le Temps* gazetesinin Buhara emiri hakkında yayınladığı bir haber enteresandır: « Çar maiyetine Buhara emirini yaver-i harb olarak tayin etti ve kendisine gönderdiği emirnamede Buhara’nın huzur ve asayışı için sarf ettiği gayretleri, harp sırasında Rusya için gösterdiği sempatiyi ve mühim miktarda topladığı ianeleri zikretmiştir. »¹⁰²

Osmanischer Lloyd’da okunduğuna göre Rus hükümeti Kırım’daki Osmanlı Müslümanlarını içerilerdeki Militopol esir kampına sürüp şüpheli Rus tebaalarını başka tarafa nakletmişler. Maksatları iki taraf Müslümanlarını birbirinden ayırmaktır. İskhan köyü, Dürte İslam cemaati ve Maarif cemiyetleri tatil edilip Müslüman çiftlik sahiplerinin erzak ve hayvanları gasp edildi. Türkçülük ithamıyla 100 kişi tutuklanıp Meritopol karargâhına sevk edildi. Sivastopol komutanı kıyılara yakın yerlerde Müslüman ahali istemiyor. Akmescit ve Ogatur Müslümanları emlak ve arazilerini askeriyeğe terke mecbur oldu. Güya ilerde geri almak için vesikalar, senetler verilmiş. Burunçuk’ta mallarını vermeyen 40 Müslüman tutuklandı. Fırıncılar da ekmeğe zehir kattıkları iddiasıyla askeri fırınlarda zorla çalıştırılıyorlar.¹⁰³

Rusya’nın da Alman ve Avusturyalılara cihat ilan ettiğini görüyoruz. *Zeit de Vienne* gazetesine göre, Saint-Synode, Almanya ve Avusturya’ya karşı Cihad-ı Ekber ilan etti. Cihat ilanı ile görevli papazlar, minber üzerinden cihada katılacak olan her bir Rus’un en büyük ilahî nimete kavuşacağını vaaz ediyorlardı.¹⁰⁴

Erzurum’da çıkan *Albayrak*’ta okunduğuna göre, bundan iki ay evvel Ruslar Türk karakollarına attıkları beyannamelerde « Biz dininize hürmetkârız. Rus Çarı ile Osmanlı padişahı kardeştirler, öyleyse neden savaşıyoruz! » diyorlar. Ama biz ateşle karşılık verince şimdi de süngüyle parçalanmış Alman erlerinin resimlerini atıyorlar¹⁰⁵.

F- Büyük harpte Rusya’ya bağlılık: Harp başladığında Rus şehir ve köylerinde olduğu gibi Türk beldelerinde de “Büyük Rusya’nın zaferi” için mitingler yapıyordu. Mesela Kazan’da bilhassa Türkiye’nin harbe girmesinden sonra Türkler bu mitinglere gönülsüz bir şekilde katılmışlardı. Zira Rus basını Ayasofya üzerine Haç dikileceğini yazıyordu¹⁰⁶. İşte bu sırada Çara sadık müftüler devreye giriyor, Rusya’ya sadık tebaa olduklarını bildirilerle beyan ediyorlardı. *L’Asie Française* de Rusya Müslümanlarının sadakatinden bahseder¹⁰⁷. Ancak unutmamalı ki 1907-1914 yılları arasında Tatarlarla Ruslar arasında bir uzlaşma vardı. Bu uzlaşma savaşın ilk haftalarında Türkleri, tereddütlü de olsalar Rusya’ya sadık tebaa olmaya zemin hazırlamıştı. Çeşitli vesilelerle Türkler, Rusya’ya bağlılıklarını bildiriyorlar, harp malullerine yardım için örgütler kuruyorlardı. İttifak’ın en eski azalarından ve Duma’nın eski mebuslarından Said Giray Alkin basın yoluyla Müslümanlara Rus hükümetini desteklemelerini, hastaneler ve teberrular vasıtasıyla Rus ordusuna hizmet etmelerini istedi, Kazan’ın Tatar mahallesinde çıkan bir yangında Rusların da Tatarlara hayli yardım yaptıklarını da ayrıca hatırlattı. Müslüman gazeteleri, müftüler, sosyal yardım örgütleri bu çağrıyı cevapsız bırakmadı. Çarlığın Müslüman kesimlerinden para yardımları akmaya başladı. Tatar gazetesi *Turmuş Hayat*¹⁰⁸ bu hususta şunları yazıyordu: “Hatırlayabildiğimiz zamanlardan beri Rusya Müslümanları Rus hükümetine sadık kalmışlar, zor günlerinde yardımdan sakınmamışlardır. Tarih onları Ruslarla aynı kadere bağlamıştır. Savaş alanlarında Ruslardan çok Türklerin feragat göstermeleri doğaldır.”¹⁰⁹ Duma’daki Müslüman temsilciler de Bünyamin Ahtemov ve M. Y. Caferov imzalı bir bildiriye “Rusya’nın evlatlarıyız, Rusya’ya kurban vermeye, Rusya’nın şerefi için her türlü

¹⁰¹ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, *Tanin*, no: 2487, 18 TS 1915, 2.

¹⁰² « Boukharie- Le Tsar à l’émir de Boukhara », *Le Temps*, no: 19921, 21 janvier 1916, 2.

¹⁰³ “Kırım’daki Müslümanlar ve Rus tazyikâtı”, *Tanin*, no: 2173, 8 KS 1915, 2.

¹⁰⁴ “La guerre sainte proclamée en Russie”, *Le Figaro*, no: 22 septembre 1914, 2.

¹⁰⁵ « Ruslar şimdi de resim atmağa başladılar », *Tanin*, no: 2343, 27 Haziran 1915, 1.

¹⁰⁶ Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri”, *24 DTCF Dergisi*, sayı 3-4, (1966), 190.

¹⁰⁷ « Le mouvement pantouranien », 171 *AF*, (octobre-décembre 1917), 179. Nisan 1901-Nisan 1940 yılları arasında 6 ayda bir yayınlanan Fransa Hariciyesinin yayın organı. Daha çok Asya’daki kolonilerle ilgileniyor ve Rothschild ailesi tarafından maddi destek görüyordu.

¹⁰⁸ Ziyaeddin Fahreddin ve bacanağı Viz Nevruz ile birlikte Ufa’da çıkardığı bir gazete olup 18.10.1913-28.4.1916 yılları arasında 832 nüsha yayınlandı. Ömer Özcan, “T.D.V. İslam Ansiklopedisi Zeki Kadiri Ugan maddesindeki hatalar”, *Türk Yurdu*, Cilt 33, sayı 131, Ankara, 2013, 77.

¹⁰⁹ Zenkovski, *Türkçülük*, 118.

fedakârlığa hazırız" dediler.¹¹⁰ Birçok gazeteci ve Türkçü de bu yolda yazılar yazdılar veya yazmak zorundaydılar. Halifenin bütün Müslümanlar tarafından seçilmediği için uydurma olduğu sözü de yayılıyordu.¹¹¹

Kafkasya'da Azeri, Gürcü ve Ermeni burjuvaları Rusya'yı desteklemek zorundaydı. Duma azası Caferov, *Milliyet* gazetesinde (21 Ağustos 1914) Müslümanlara Müracaat adlı bildirisinde Müslümanları Rusya'yı kurtarmaya davet ediyordu. Öte yandan yerli basın da Rusya'yı destekleyen yazılar yazmak zorundaydı. Musavat partisi lideri Resulzade 2 Ekim 1915 tarihli günlük yayınlanan *Açık Söz*¹¹² gazetesinde "*Biz de bütün vatandaşlar gibi Rusya'ya başarılar diliyoruz*" diyordu. Tüccarların yayın organı *Dirlik* de aynı şeyleri söylüyordu. Aksi takdirde kapatılacaklardı, sansür vardı.¹¹³ Ancak her şeye rağmen Türkiye lehine dönüşebilecek bir hareket tarzı da içlerinde saklıydı. Her şey Türkiye ve Almanya'nın kazanacakları askeri zaferlere bağlıydı.¹¹⁴

Tatarlar gibi diğer Türk-İslam liderleri de aynı bağlılığı gösterdiler. Said Giray Alkin gibi onlar da askeri yardımlar, maluller için hastane tesisi ve teberrularda bulundular. Duma'nın Müslüman grubu da Rusya Müslümanlarının Rusya'nın şerefi ve toprak bütünlüğü için savaşmaya hazır olduklarını, bütün Müslümanların, Rusya'nın evlatları olduğunu belirtti. Sosyal örgütler, maluller için yardım toplandı. Köylerdeki küçük Müslüman grupları bile 70-100 ruble yardım yaptı. Nakiyef ve Takizade gibi büyük zenginler defalarca asgari 100.000 ruble bağış yaptılar. Takizade, Almanlara karşı çarpışan Azeri gönüllü birliklerinin masraflarını da ayrıca üstlendi, Baku'da kurulan bir hastaneyi tek başına destekledi. Orta Asya ve Kazakistan halkları da 2.400.000 ruble, 70.000 at, 12.797 deve, 40 milyon pud (yaklaşık 16.38 kg.) pamuk, 300 000 pud et... vs yardımında bulundular.¹¹⁵

Bu arada Buhara emiri de Rusya'ya yardımda bulundu. Emir, Rus hükümetinin emrine 1.000.000 ruble tahsis etti. Bu meblağ, Çar'ın takdirine bağlı olarak harp ihtiyaçları için sarf edilecek veya hasta ve yaralı askerlere yardım olarak dağıtılacaktı.¹¹⁶ Emir'in bu sadakati üzerine Çar, onu kendisine yaver olarak tayin etti¹¹⁷. Kafkasya'da Türk askerî ameliyatlarının başlaması münasebetiyle Belediye Meclisinin düzenlediği fevkalade celsede Rus, Gürcü, Ermeni ve Müslüman meclis azaları, Kafkas nüfusunu teşkil eden farklı milletlerin oy birliğiyle birliğini onaylayarak düşmanı müşterek vatandan kovma kararı alındı. Hazırûn, Kafkasya Genel valisine en samimi ihtiramlarını sunma kararı verdi. Celse, alkışlar arasında kapandı.¹¹⁸

Aralık 1914'te Rusya Müslümanları Fevkalade Kongresi toplandığında, askerî hastanelere yardım yapan Müslümanlar da toplanmıştı. Bu kongrede Pantürkist Tatar ve Azeriler daha geniş temsil ediliyorlardı. Yaralılara yardım komitesinde Duma azası Ahtiyamof, eski işçi mebusu Devletşin, Sait Giray Alkin, K.M. Tevkelef (Tifkilef/Tüfekliyef), Haydar Sırtlanof, S. Şatgupof, Müftüzade ve Yusuf Caferov gibi liderler vardı Rusya Müslümanları, Alkin'in yazdığı gibi "Büyük Anavatan Rusya" için yalnız mallarını değil, canlarını da vereceklerini bildirdiler. Bu bildiri lafta kalmadı. Gönüllüler Rus ordusuna akın akın girdiler. Avusturya cephesinde çarpışan Dikaia Divisia: Vahşi Tümen Dağıstanlı gönüllülerden oluşuyordu. Müslüman generaller de rüşterini ispatladı. 2. Kafkas Kolordusu Komutanı Gen. Mihmandarof savaşın muhteşem kahramanı olarak görülüyordu. Nahcivan

¹¹⁰ Kurat, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", 191.

¹¹¹ Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 280.

¹¹² Bu gazete hakkında bkz. Telli Korkmaz, "Azerbaycan Bağımsızlığına giden Yolda 'Açık Söz' gazetesi (1915-1918), *Türk Yurdu*, (Nisan 2018), Sayı 368, 77 vd.

¹¹³ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 228-229.

¹¹⁴ Nitelik bu tür sadakatler diğer büyük devletlerin tebaası arasında da görülür: Macaristan'daki Rumenlerin, Avusturya'daki Sırların durumu gibi. Bistriç'te Belediye başkanının vazifeye başlaması dolayısıyla Rumen murahhaslar, Rumenlerin Macaristan'da sulh ve selamet içinde olduklarını ve vatanları Avusturya-Macaristan için canlarını fedaya hazır olduklarını bildirmişlerdir "Macaristan'da Rumenlerin sadakati", *Tanin*, no: 2133, 29 TS 1914, 2.; Avusturya ordusuna Rumenlerin gönüllü girişleri « Avusturya Ordusundaki Rumen Gönüllü Alayları », *Tanin*, no: 2197, 1 Şubat 1915, 2.; Avusturya'daki Slavların Avusturya ordusuna sadakatleri, "Avusturya Slavlarının sadakati", *Tanin*, no: 2208, 12 Şubat 1915, 2.; Bosna Reis-ul Ulemasının neşrettiği beynamede Müslümanların Avusturya'ya sadakat göstermeleri gerektiği... "Bosna Müslümanlarının sadakati", *Tanin*, no: 2016, 3 ağustos 1914, 2.; Ulah ihtiyatlarının Macaristan ordusuna sadık kalacaklarını bildirerek silahaltına girmeleri ve Kont Tizza'nın teşekkürü... "Macaristan'daki Ulahların sadakati", *Tanin*, no: 2017, 4 Ağustos 1914, 1.; Sırp eşrafi ve Sırp Ortodoks cemaati reisi M. Bilo'nun mal ve canlarını Avusturya uğrunda fedaya hazır olduklarını bildirmeleri... Bihak Sırları ve Ortodoks ahalinin Avusturya imparatoruna sarsılmaz sadakatlerini arz etmeleri... Versec Sırp Ortodoks piskoposunun yayınladığı beynamede Habsburg hanedanının, Sırların can, mal ve namuslarını muhafaza ettiğini ve harbe katılmayan asker kaçaklarının derhal silahaltına girmelerini istemesi... "Avusturya'daki Sırlarının tezahürati", *Tanin*, no: 2014, 1 Ağustos 1914, 1.; Büyük harbin başladığı sırada Fransa'daki Osmanlıların Fransa'dan memnun olduklarını ve Türkiye'yi kınamaları, "Les Ottomans résidant à Bordeaux expriment leur gratitude envers la France", *Le Petit Parisien*, no: 13897, 16 novembre 1914, 3, vs bu kabildendir.

¹¹⁵ Zenkovski, *Türkçülük*, 119.; Bayur, *TİT*, Cilt 3/4, 279-280.

¹¹⁶ « Le loyalisme des Géorgiens », *Le Temps*, no : 19734, 18 juillet 1915, 2.

¹¹⁷ « Boukharie- Le Tsar à l'émir de Boukhara », *Le Temps*, no : 19921, 21 janvier 1916, 2.

¹¹⁸ "Les musulmans russes", *Le Figaro*, no : 307, 3 novembre 1914, 2.; "Les Musulmans russes", *Le Temps*, no : 19478, 4 novembre 1914, 2.

Han'ı Rus asillerinin görev yaptığı 16 alaydan oluşan Rus muhafız kolordusu komutanıydı. Şubat 1917'de Rusların zor günlerinde Çar'a, birliklerinin ve özel kuvvetlerinin emrinde olduğunu söyleyen birkaç kişiden biriydi. Kırımlı Müslüman ve süvari alayları da hünerlerini gösterdiler. Tatar ve Başkurt askerleri düzenli Rus ordularının ön saflarında çarpıştılar. Subayları da onları, disiplin ve savaşkanlıklarından dolayı övdü.¹¹⁹ Romanya cephesinde çarpışan Rus kolordusu Müslüman askerlerden oluşuyor ve başında da Süleyman Sulkeviç isimli bir Müslüman general bulunuyordu.¹²⁰

Novoié Vremia, Kasım ayının başlarında şunları yazıyordu:

«Müslümanlar, Alman imparatorunun harp planlarını bozdular. Afrika'dan gelen 50.000 Müslüman, Fransız ordusunda Almanya'ya karşı çarpışıyor. Hindistan'dan gelen aynı sayıda Müslüman askerler de İngiliz bayrağı altında harp ediyor. Ve on binlerce Rusya Müslümanı, Rus yoldaşlarıyla birlikte Doğu Prusya, Polonya ve Galiçya'da Almanlara karşı ateş ve barut içinde çarpışıyor. Kafkasya Müslümanları, silahlı alınmak için gönüllü olarak bir süvari fırkası teşkil ettiler. Rusya'daki Müslüman topluluklar, Rusya imparatorluğunun diğer halklarıyla, fiilen işbirliği yapıyor. Nihayet, Hindistan Müslümanları İttihadı lideri, Müslümanlara Berlin diplomasisinin büyüsunü bozan bir çağrıda bulundu.»¹²¹

G- Büyük harpte Rusya Müslümanları ve Türkiye: Rusya Müslümanları, Alman emperyalizmine ve Kayser'e sempati duymadı. Ancak Türkiye için durum değişti. Öncelikle Türkiye, Rusya Müslümanları için ilham kaynağıydı, fakat yine de ibre Ruslardan yanaydı. 24 Ağustos 1914'te Rusya Müslümanları bir gösteri yapıp Türkiye'nin tarafsızlıktan ayrılarak Rusya'yla savaştığı için Padişah'a bir protesto telgrafi çektiler. Bu küçük bir guruptu ama çoğunluğu temsil ediyordu.¹²²

Rusya Türklerinin bu hassas durumunu Fransız Hariciyesi'nin resmi yayın organı *L'Asie Française*, şöyle yorumluyordu:

“Daha acil endişeler karşısında, harbin Rusya Müslümanları üzerinde yaratabileceği tesir pek az endişeye yol açtı ve bu hususta mevcut malumat da yetersizdir. Bilinen tek şey, Çar hükümetinin Rusya Müslüman tebaası açısından hiçbir zorlukla karşılaşmadığı ve çok sayıda İslami otoritenin, Almanların dikte ettiği Cihad-ı Ekber çağrısını açıkça kınadıklarıdır. Rus rejimi her bakımdan takdire şayan değilse de Rusya, Müslümanların ve Hristiyanların emniyet içinde yaşadıkları ülkedir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki fark ekonomik ve kültürel gelişmeler bakımından malumdur. Bu da hayata yön veren fikirler değil de daha çok dinî itikatlardan kaynaklanır. Batı'ya nazaran az gelişmiş olan Rusya için bu iki cemiyet arasındaki ihtilaf çok da büyük değildir. Müslümanlar, Rus toplumuna entegre olmuşlardır.”¹²³

Harbin başlamasından birkaç hafta sonra Rus Çarı Tiflis ziyaretinde her kesimi ziyaret ettiği gibi Şii ve Sünni camilerini de ziyaret etmiş ve huzurunda dualar okunmuştur.¹²⁴ Bundan sonra Çar, Baku'dadır, burada Büyük Cami'de toplanan Müslümanlar Çar'a sadakat yemini ve sıhhatine dualar ve her çeşit fedakârlığa hazır olduklarını beyan ettiler.¹²⁵ Bir yazısında *Tanin*, bu sadakat beyannamelerini şöyle yorumluyordu:

“İngiltere, Avrupa ve Asya'daki müstemlekelerde bazen menfaat vaatleriyle bazen de baskıyla Müslümanlara sadakat ve muavenet beyannameleri imzalattıkları gibi Ruslar da hâkimiyet alanlarındaki bazı camilerde Müslüman ahaliyi Rusya'nın muvaffakiyeti için dua etmeye zorluyor. Alexandropol'da (Gümüş) Vali camiye

¹¹⁹ Zenkovski, *Türkçülük*, 119-120.; Vahşi Tümen hakk. bkz: Naki Keykerun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara: İlke Yayınları, 1998, 43-49.

¹²⁰ Kırmer, *Bazı Hatıralar*, 253.; Rus askeri akademisi 19 yy'da Müslümanlara açıldı (Tatarlar, Kuzey Kafkasyalılar, Kazaklar dahil; Transoxian'lar - Hokand, Buhara Hive- hariç). Sadece gönüllü Müslüman alaylar (Karabağ taburu gibi) yoktu, zira Müslümanlar (Tatarlar ve Başkırler hariç) askerlikten muaftı. Alaylarda Müslüman subaylar da vardı. Bu da Fransız ve İngiliz alaylarında yerli Alay'larda metropoliten subaylar görevlendiriliyordu. Rus ordusunda çok sayıda Müslüman generaller vardı; 1914 harbinde Azerilerden Sikhlinsky ve Hüseyin Han Nakhichevansky, Litvanya Tatarlarından Süleyman Sulkiewicz. 19. yy. sonlarında St-Petersburg'ta Tsarskoye-Selo kraliyet sarayı parkında bir cami inşa edildi; bu cami Müslüman ileri gelenlerin çocuklarının Çar'ın sarayında Rus usulü eğitim alanlar içindi; nitekim müstakbel Buhara emiri Âlim Han burada tahsil gördü. Olivier Roy, *La Nouvelle Asie Centrale ou la Fabrication des Nations*, Paris: Editions du Seuil, 1997, 61-68.

¹²¹ « La guerre et les musulmans de Russie », 160, *L'Asie Française (AF)*, (juillet-décembre 1914), 291-292.

¹²² Zenkovski, *Türkçülük*, 120.

¹²³ “La guerre et les musulmans de Russie”, 160 *AF*, (juillet-décembre 1914), 291-292.

¹²⁴ “Çar'ın Tiflis ziyareti”, *Tanin*, no: 2152, 18 KE 1914, 1.

¹²⁵ “Une adresse au Tsar de ceux du Caucase”, *Le Matin*, no : 11208, 4 novembre 1914, 3.; « Le loyalisme musulman s'affirme”, *L'Excelsior*, no : 1450, 4 novembre 1914, 3.; “La guerre sainte proclamée en Russie”, *Le Figaro*, no : 308, 4 novembre 1914, 1.; “Les musulmans du Caucase », *Le Temps*, no : 19479, 5 novembre 1914, 2.

gelerek evvelce tertip edildiği şekilde Müslüman cemaatini Rusya'nın muvaffakiyetine dua ettirmiştir. Böyle sahte duaların hiçbir tesirinin olmadığı malum ise de düşmanın ne tür süflî vasitalara başvurduğu ortadadır."¹²⁶

H- Rusya'da Müftülük Kurumu: Rusya için Müftülük hassas bir makamdır. II. Katerina (1762-1796) devrinde Müslümanlara baskıdan, asimilasyon ve Hristiyanlaştırmadan vazgeçilince 1794'te Bahçesaray müftüsü Müslümanların dini lideri olarak resmen tanınmıştı. Bundan sonra müftüler, Çarlık tarafından seçildi ve 1917 Bolşevik ihtilaline kadar sürdü.¹²⁷ II. Katerina'nın teşvikiyle Buhara ve Taşkentliler Kazak bölgelerinde İslam propagandası başlatmış, camiler inşa ettirmişti vs... Maksudı belliydi: Rusya'ya sadık mollalar vasıtasıyla ahaliyi Rusya'ya bağlamak, Hac ve İstanbul'un tesiriyle yapılan propagandayı kırmaktı.¹²⁸

Hindistan'da olduğu gibi Türkistan'da da ilk çatlak sesler din âlimlerinden gelmişti. Zaten Ruslar, 1841'den itibaren müftü seçimlerine son verip kendi kuklalarını müftü tayin etmeye başlamıştı. Bu müftülerin birincisi Süleymanof, onun da halefi, Hantimirof'tu; bu da İslam'dan bihaber, cahil biriydi. Onların derdi, sadece maaş almaktı.¹²⁹ Zaten Müftüler cahil, dinden, imandan habersiz, hatta okuma yazma bile bilmezlerdi, "Biz doğuştan müftüyüz" derlerdi. Kırım Müftülerinin ve Mirzalarının büyük kısmı ya asilzadeler kulübünde ya da müftülük makamındaki mevkileriyle hükümet mekanizmasının emrindelerdi.¹³⁰ Duma'daki bir mebus müftülük makamı hakkında kürsüde şunları söylüyordu: "İslam idare-i ilmiyesi Rus Sinod teşkilatına tabidir. Müslümanlar evvela müftü seçmek hakkını istiyorlar. Şimdiye kadar müftü, Rusya tarafından seçiliyordu. Bu müftüler hep bozuk ve şüpheli kişilerdir."¹³¹ Bu cahil müftüler Rus işgali sırasında -Elinizdeki silahlar domuz yağı ile yağlanmış. Domuz'a ve domuz yağına dokunmak haramdır, demişlerdi.¹³²

Rusya'da üç müftülük vardı: Orenburg, Kafkasya ve Kırım müftülükleri. *Türk Yurdu* bu hususta şu malumatı verir:

"Şeyhülislamlık Kafkasya'dadır. Ehl-i teşeyyü' (Şiiler), teşkilat-ı kaziyi ve diniyenin (Kadılık ve din teşkilatı) en yüksek derecesidir. Kırım, Kafkasya ve Türkistan-ı vasatî, Kazakistan ve Maveraya-yı Bahr-i Hazer'den gayrı tüm Rus memalikinde bulunan Müslümanların, yani Volga havzasıyla Avrupaî Rusya'da ve Sibirya'da yaşayan Kuzey Türklerinin cümlesi Orenburg İdare-i Ruhaniyesi'ne (Müftülük) bağlıdır. Kafkas müftülüğü, Kafkasya'daki Müslümanların, Kırım Müftülüğü ise Kırım ve Litvanya'daki Müslümanların umur-u diniye ve kazaiyesiyle iştigal eder. Orenburg müftüsünün resmi unvanı, 'Orenburg İdare-i Ruhaniye-i Muhammediyesi'dir. Burayı bir müftü ve üç kadı idare eder. Yeri Ufa'da, büyük bir evdir. Arapça Mahkeme-i Şer'iyeye-i Orenburg yazılıdır."¹³³

Orenburg müftüsü Muhammed Yar Mirza ölünce yerine Petersburg ahundu¹³⁴ Muhammed Safa, Rus hükümeti tarafından atandı¹³⁵. Rusya'nın kurduğu Orenburg Diniyesi esas olarak Müslümanların düşüncelerini ve durumunu ilgili makamlara iletmekten ibaretti: yani Çarlık polisinin bir organı idi.¹³⁶ Tahsin Paşa Hatıralarında, ismini zikretmediği Kırım/Orenburg müftüsünden şöyle bahseder:

"Orenburg müftüsü özel bir misyonla görevli idi. Zahirten Hac farızası için İstanbul'dan transit geçerken Hünkâr'a uğrar, Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret ederdi. Ardından Mekke ve Medine'de bir kaç ay kalır, eşraf ve ulemaya Rusya'nın faziletlerini ve Osmanlı Devletinin kötülüklerini anlatır, fesat tohumları ekerdi. Rusya'ya dönüşünde müşahedelerini ve halka olan telkinlerini muhtevi bir eser yazıp Rus hükümetine verirdi. Eserin hatimesinde de « -Eğer Arap lisanı ve adetlerine vakıf ve siyaseten mahir konsoloslar Arabistan'a gönderilirse ve iyice masraf yapılırsa Osmanlıların hiçbir nüfuzu kalmaz. » diye yazardı."¹³⁷

¹²⁶ "Düşmanlarımızın İslam vicdanına yeni bir taarruzu daha", *Tanin*, no : 2201, 5 Şubat 1915, 1.

¹²⁷ Devlet, *İsmail Bey*, 4-5.

¹²⁸ Togan, *Bugünkü Türkili*, 248.

¹²⁹ İsmail Türkoğlu, *Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 37.

¹³⁰ Kırmer, *Bazı Hatıralar*, 161.

¹³¹ "Rusya'daki Müslümanlar", *Tanin*, no: 2608, 18 Mart 1916, 1.

¹³² Yavuz Bülent Bakiler, *Türkistan, Türkistan*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1986, 293.; Böyle bir durum Sovyetler birliği zamanında da görülecektir. Müftülerin ve din adamlarının bağlı oldukları yönetimlerin emirlerine göre fetva vermek zorunda oldukları her zaman görülmüştür. Taşkent'te, Sovyet idaresindeki Müslümanların Diyanet İşleri ruhani bürosu namazın farz olmadığını söyleyecektir. Elisabeth E. Bacon; *Esir Orta Asya*, Çev. Tansu Say, Tercüman, 1001 Temel Eser, y.y.t.y., 188.; 1985'te büyük mezalime ve baskıya uğrayan ve göçe zorlanan Bulgaristan Türkleri hakkında müftü Topçiyef, "Hiçbir baskının söz konusu olmadığını bilakis verdiği her türlü destekten dolayı Bulgar hükümetine teşekkür etmek gerektiğini" ilan etti. "Küstah Müftü", *Milliyet*, 8 Mart 1985, 2.; Bulgaristan Türkleri hakkındaki mezalim için bkz. Bilal N. şimşir; *Türk Basınında Bulgaristan Türkleri*, Ocak-Nisan 1985, Ankara: 1985, 399.

¹³³ "Yeni Orenburg müftüsü", *Türk Yurdu*, Yıl 5, Cilt 9, sayı 1, (10 Eylül 1331), 2754-2755.

¹³⁴ Ahund: üstad, imam, molla, din adamı.

¹³⁵ Muhammed Safa hakk. bkz. "Yeni Orenburg müftüsü", *Türk Yurdu*, Yıl 5, c. 9, sayı 1, (10 Eylül 1331), 2752.

¹³⁶ Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, 114.

¹³⁷ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, 406.

Nitekim SSCB'nin tayin ettiği bir müftü namazın farz olmadığını söylüyordu.¹³⁸ Çok kötü bir şöhrete sahip olan Safa Beyazıtov son Çarlık müftüsüdür.¹³⁹ Türk Yurdu, Beyazıtov hakkında şunları yazar:

“Molla Safa Beyazıtov, babası Ataullah Ahund ile Rus hükümeti tarafından yetiştirildi. Babası Rus Hariciye nezaretine girdi. Oğlu Safa, Petersburg Şark Dilleri mektebinden âlim değil, “Çinovnik” olarak çıktı. Daha 30'una varmadan cübbesi üzerinde muhtelif Haçlar vardı. Babası ölünce yerine geçti. Babası 45 yaşında girdiği hariciyeye kendisi 25 yaşında girdi. Rusya Müslümanları İttifakı aleyhine Sırat-ı Müstakim adlı bir hükümet fırkası teşkiline çalıştıysa da Müslümanların tepkisi üzerine daha fırka doğmadan öldü. Beyazıtov, halen en yüksek mevkidedir.”¹⁴⁰

Türk Yurdu, Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultanof hakkında da şunları yazar: “Sultanof, hiç Türk-İslam terbiyesi görmeden Rus Askeri Mekteplerinde okumuş ve mülazım-ı sanilikle (Teğmen) Rus ordusunda hizmet ederken Dâhiliye nazırının emriyle birdenbire 5-6 milyon Müslümanın ve birkaç bin ulema-yı İslam'ın dinî reisi oldu. Sultanof, meşhur Rus oryantalist İlminski'nin tavsiyesiyle müftü oldu. Türklüğe zararlı bir müftüdür.”¹⁴¹ Sultanof, Rusya Müslümanlarına yayınladığı Beyanname'de şunları söylüyordu: “Osmanlı hükümetinin başında olup Alman tesirindeki birkaç kişi Türkiye'yi Rusya'ya karşı harbe soktu... Bütün Rusya Müslümanları düşmana karşı vatanlarını savunmalıdırlar...”¹⁴² Panislamist Tatar Abdürreşid İbrahim, Sultanof'tan şöyle bahseder: “Muhammedyar Sultanov, Rus Darülfünûnunda yetişmiş, Türkçe okuyup yazma bilmeyen, Rus mezalimine alet olarak tayin edilmiş, Müslüman adlı bir haindir.”¹⁴³

Birçok gazeteci ve Türkçüye de bu yolda yazılar yazdırıldı. Halifenin bütün Müslümanlar tarafından seçilmediği için uydurma olduğu sözü yayıldı. Çarlık, Türkleri Hilafet'ten uzak tutmak için de Tavrid eyaletinin kuzeyindeki Nogayları Rusya'nın iç taraflarına nakletti. 15-20 yıldır Petersburg hükümeti nakledilenlerin yerine Rusları iskân etti. Fakat nüfusun % 25'ini geçemediler. Kırımlılar, Tavrid'in % 48'ini Permkob boğazının dışındaki 3 sancak hariç, Kırım yarımadasının % 68'ini teşkil ediyorlardı.¹⁴⁴

Büyük harpte de Müftünün durumu bundan farklı değildi ve olamazdı. Nihayet Rusya'nın bir memuru sıfatıyla çalışıyordu. Yine Müftüyü Hac'ta görüyoruz, Rus propagandası yapıyor ve Cihadın geçersiz olduğunu söylüyordu. Cihadın ilanından hemen sonra bir Müftüler beyanat ve beyannameleri furçası görülüyor. Meşihat makamının Rusya'ya yönelik tahrik edici beyanatlarında Rusya Müslümanlarının Cihad'a katılmaları, asker olanların da firar etmeleri isteniyordu. Rusya da kendi müftüleri vasıtasıyla karşı propagandada bulunuyordu.

J- Müftülerin Cihat ve Türkiye aleyhine beyanatları: Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalaması ve Türkiye'nin Rusya'ya harp ilan etmesi karşısında Müftü Muhammedyar Sultanof şunları söylüyordu: “Osmanlı hükümetinin başındaki birkaç adam Almanya'nın baskısıyla Rusya'ya savaş açtı. Biz Rusya Müslümanları anavatanımızı düşmanlara karşı koruyacağız”. Bu sözleri Seyyid Giray Alkin de destekledi: “Panislamizm, Müslümanların kan akrabalığını değil manevi yakınlığını savunur. Müslümanlar dindışlarını ancak inançları için olan kavgada savunur. Siyasi çıkarlar için değil.”¹⁴⁵ Bakü, Orenburg, Petersburg, Tiflis, Kazan ve diğer kentlerdeki Müslümanların gösteri, bildiri ve telgrafları müftünün ve Alkin'in sözlerini destekliyordu. Buradaki mesaj açıktı: Türkiye bir din savaşı değil siyasî menfaatler peşindeydi; bu durumda Rusya Müslümanları Türkiye'ye yanaşmak zorunda değildi.

Orenburg müftüsü, Rus tebaası olan Müslümanlara yaptığı çağrıda Türkiye'ye karşı olduğu kadar, Almanya ve Avusturya'ya karşı da savaşmalarını istedi. Bu çağrı, Petrograd Ulu Camiinde okundu.¹⁴⁶ Birjeviya Viédomosti, Türk Şeyhülislamının fetvası hakkında “Alman propagandası, yalnız Türkiye ile sınırlı değildi, bütün İslam âlemini hedef almaktadır” diyordu. Bu sırada Türk ve Alman cihat propagandası tüm hızıyla sürüyordu. Şeyhülislam'ın Cihat fetvası, Rusya Müslümanlarının da tahrik edildiği bir zaman dilimine rastlıyordu. İstanbul'da Şeyhülislam, yayınladığı fetvada Üçlü İtilaf devletlerinin tebaası olan Müslümanlara firar etmelerini ve Türklere karşı

¹³⁸ Bacon, *Esir Orta Asya*, 188. Bolşevikler ve İslam hakk. bkz: s. 167 vd.

¹³⁹ Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, 114.

¹⁴⁰ “Türk Dünyasından”, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 2, *Türk Yurdu*, 2769.

¹⁴¹ “Yeni Orenburg müftüsü”, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 1, *Türk Yurdu*, (10 Eylül 1331), 2755.

¹⁴² Bayur, *TİT*, Cilt 3/4. 280.

¹⁴³ Türkoğlu, *Abdürreşid İbrahim*, 29.

¹⁴⁴ “Kırım'daki Türkler”, *Tanin*, no: 3335, 24 Mart 1918, 3.

¹⁴⁵ Zenkovski, *Türkçülük*, 120.

¹⁴⁶ « L'attitude des musulmans à l'égard la Turquie », *Le Petit journal*, no : 18979, 13 décembre 1914, 3; « L'échec de la guerre sainte », *L'Humanité*, no : 3892, 13 décembre 1914, 2.; « Le loyalisme des musulmans », *Le Temps*, no : 19517, 13 décembre 1914, 3.

savaşmamalarını istiyordu. 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viédemosti*, Müslümanların *İkdam* ve *Tanin* gazetelerinde yayınlanan fikirlere resmen tezat teşkil eden Petrograd ahundu Bayazıtov'un fikirlerini de yayınladı.

Petrograd ahundu, Bayazıtov bu husustaki görüşlerini şöyle ifade ediyordu:

«Ne Kur'an, ne hadis, ne fıkıh ve ne de usul bu fetvanın İslam'ın bir sıfatı olduğuna dair en ufak bir atıfta bulunamaz. Cihat her ne kadar İslam'ın şerefini müdafaa için Müslümanlara mukaddes bir çağrı olarak görüne de, işbu fetvanın İslam'la bir alakası yoktur. Fetva, şer'î hitap, hüküm ve karar manasındadır ve fetvayı veren kişinin sahip olduğu salahiyetin kapsamı dışında Müslümanlar için mecburiyet gerektirmez. Bu durumda Şeyhülislam'ın görüşü, Türkiye ile harp halindeki ülkelerin Müslümanlarına farz addedilebilir mi? Şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki, İstanbul Şeyhülislamının fetvasının, muhatapları üzerinde hiçbir tesiri olmayacağı gibi, bilakis dünya Müslümanlarının nezdinde de itibarı ve otoritesi sarsılacaktır. Bu fetva, Türkler ve Almanlar tarafından Şeyhülislam'a yazdırılmış ısmarlama bir fetvadır. Cihat propagandasında mutlak mağlubiyete uğradıktan sonra itibarını kaybeden Alman baskısı altındaki Türk hükümeti, fetvaya suda batan birinin saman çöpüne sarıldığı gibi sarıldı ve bu sayede Fransa tebaası olan Fas Müslümanlarını, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan Müslümanlarını ve Avrupa ve Asya Rusya'sı Müslümanlarını kazanacağına inanıyordu.

«Türk hükümetinin, Şeyhülislam'ın fetvalarından medet umması ilk defa değildir. Abdülhamid'in azledildiği sırada, yaptıklarını halk önünde meşru göstermek isteyen hükümet, yine Şeyhülislam'a müracaat etmişti. Aldığı emir üzerine Şeyhülislam, Şeriata müracaatla hükümetin işbu fiilin Şeriata aykırı olmadığını ama bilhassa İslam'dan kaynaklandığını açıklayan bir fetva yayınladı. İşte bu andan itibaren, siyasi menfaatlerin kölesi olan Şeyhülislam'ın otoritesi, İslam dünyası nezdinde sarsıldı ve fetvası, İslam âlemi tarafından kaygısızlıkla karşılandı. Rusya Müslümanlarının edindikleri izlenimlere gelince: Daha harbin başlarında, Kafkasya Müslümanlarının liderleri, yani Şiî Şeyhülislam ve Sünnî müftü, Türk-Alman icadı olan sunî fetvayı cemaatlerine teferruatiyle bildirmişlerdi. Kafkasya Müslümanları da bu çağrıya hayatlarını ve mallarını vatan uğrunda feda ederek karşıladılar, bunu fiilen de ispat ettiler ve Rusya'nın düşmanlarına karşı fedakâr bir mücadelede öldürülerek sadakatlarını gösterdiler. Şu anda Volga, Kırgız ve diğer Müslümanların en üst otoritesi olan Ufa müftüsünden de benzer bir cevap alındı ve Petrograd Müslümanları da dinî meselelerde Ufa müftüsünün salahiyetine verildi. Ufa müftüsünün cevabî mesajında, Rusya'nın bu zor günlerinde, mevcut otoriteye itaatkâr olmalarını ve müşterek gayretlerle yardıma koşmalarını emreden Kur'an adına birlik ve beraberlik göstermelerini istedi.

Buradaki din kardeşlerimi gözlemledikten sonra hiçbir kuvvet, din kardeşlerimi vatanımıza ve dinî liderimize olan bağlılığından alıkoyamayacaktır. Rusya bizim vatanımızdır; bizi o yetiştirdi, büyüttü ve hiçbir davet, Rusya Müslümanlarını Rusya'ya karşı yürümeye ikna edemeyecek.»¹⁴⁷

Aynı şekilde Rusça yayınlanan 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viédemosti*, Transkafkasya'nın Sünnî müftüsü Hussein Efendi Haibov'un Osmanlı Müslümanlarına olan aşağıdaki çağrısını yayınladı.¹⁴⁸ Besmele, tazim, dua ve islamî istilahlardan sonra:

“Muhterem Müslümanlar! Kur'an- Kerim, 'Mü'minler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin çekişmelerine son verin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz' (Hucurat: 49/10) diyor. Son Peygamberin 'Emrolduğunuzu iletin, eğer reddedilirse bu sizin hatanız olmayacaktır' demiştir. Ben insanlar arasındaki ihtilafları gidermekle görevliyim. 'Âlimler, peygamberlerin varisleridir' hadisi ve manevi vazifem gereği size sunu bildirmekle mükellefim:

“Cümle âlem biliyor ki, Üçlü İtilaf ile Almanya ve Avusturya arasında üç aydan fazla bir zamandan beri sürdürülen harp, çok sayıda insanın ölümüne, yaralanmasına ve mutlak sefaletle sebep olmaktadır. Bu süre zarfında Türkiye tarafsızlığını korudu ve dâhilî teşkilatlanmasıyla meşgul oldu. Üçlü İtilaf devletlerinin ağır hezimetlerine uğrayan Almanya ve Avusturya, şanlı Rus ordusuna bir üstünlük sağlayamadığı gibi Rus ordusundan kaçıp milyonlarca ölü ve yaralı bırakmıştır; şimdi de bu iki devlet çeşitli entrikalarla vaziyeti kurtarmaya çalışmaktadır. Ey Müslümanlar, bunlar büyük Rusya ile sizi şeriata aykırı bir surette harbe sürüklemeyi başardılar, Kur'an-ı Kerim'in şu ayetini hatırlayın: Kendinizi kendi ellerinizle ve gözleri kapalı bir şekilde bile bile uçuruma atmayın¹⁴⁹. Allah yine şöyle buyurur: “Kim bir insanı öldürürse veya yeryüzünde düzeni bozarsa, insanlığın katili sayılacaktır”¹⁵⁰. Siz donanmanızla Karadeniz limanlarına saldırdınız, haneleri tahrip ettiniz, masum insanları öldürdünüz. Kardeşlerim, bu ayet, dini ve milliyeti ne olursa olsun tek bir insanı

¹⁴⁷ “En Russie- A propos de la fetwa du Cheikh-ul-Islam Turc”, *RMM*, Tome XXX, 1915, 394-397.

¹⁴⁸ “Appel du mufti sunnite de Transcaucasie Hussein Effendi Haibov”, *RMM*, t. XXX, 1915, 398-400.

¹⁴⁹ Habibov, Bakara 2/195 no.lu ayetini zikrediyor.

¹⁵⁰ Maide 5/32.

öldürmenin büyük günahlardan olduğunu söyler; hele hele birçok insan öldürmek! Keza bu ayetin devamında, “Kim bir insanı hayata kavuşturursa bütün insanlığı kurtarmış sayılır”. Bir insanın, hele birçok insanın hayatını kurtarmak ne şerefli iştir.

“Kardeşlerim, dünyada telafisi olmayan tek musibet ölümdür; bunun dışında her şeyin çaresi vardır. Dolayısıyla, Türkiye ile Rusya arasındaki harp durdurulabilir. Yine Kur’an’a dönelim: “Sulh sizin için daha hayırlıdır”¹⁵¹, ama sizi saptıran mel’un Almanların tardedilmesi şartıyla. Yılan tabiatı gereği kötü olduğundan görüldüğü yerden kovulur. Fitne uykudadır, uyandırana lanet olsun¹⁵². Kardeşlerim, bu hakikatleri tarafsızlıkla nazara alırsanız, amacımızın imanımızın ve Müslümanların kurtuluşunu istediğimizi görürsünüz. Sözlerimi şu ayetle biriyorum: Allah, dilediğini hidayete erdirir.¹⁵³

Transkafsa Sünnileri Müftüsü, Hussein Efendi Haibov.

Aynı zamanda 4 Kasım 1914 tarihli *Birjeviya Viedomosti*, Transkafkasya Şif ulemasından Mevlazade'nin de Müslümanlara bir çağrısını yayınladı:

“Müslümanlar! Bir hadise göre “Allah’ın lütf olarak verip de değerini takdir edemediğimiz iki nimet vardır: biri sıhhat, diğeri mal ve can emniyeti. Bunlar tabii haklarımızdır ve ancak kaybedildiğinde kıymeti anlaşılır. Tarih, halkların refahının, hükümdarın azametiyle alakadar olduğunu söyler. Ülkelerin tarihlerinde nesilden nesile aktarılan sefaletlerin, hezimetlerin ve yıkılışların örnekleri çoktur. Tarih, zenginlerin nasıl sefalete düştüğünü, mamur şehir, kasaba ve köylerin nasıl harabeye dönüştüğünü gösteren hikmetlerle doludur. Bunlar, kötü rejimlerin kaçınılmaz akıbetleridir. Eğer modern İran’ın tarihini incellerseniz, kurbanlar ve gözyaşları görürsünüz! Şu anda bizimle beraber olan ve Beyaz Çar’ın himaye ve şefkatine nail olan İranlılara sorun, memleketlerinin nasıl kısa sürede insan telefata uğradığını; şehirlerinin yağmalandığını; kadınlarının namuslarının kirletildiğini, çocuklarının yetim kaldığını teferruatıyla anlatacaklar. Bugün sevgili imparatorumuzun nimetlerinden Farslar da yararlanmaktadır. Biz Müslümanlar, imparatorumuzun kudretiyle övünmeli ve dehşetli günlerde onun kudretini desteklemeliyiz. Evvela, Aziz peygamberimizin hadisi: ‘Çar’a itaat eden Allah’a itaat etmiş olur’. İkincisi, mallarımız ve canlarımızla kendimizi fedaya hazırız.

Müslüman kardeşlerim, bizim refahımız Çar hz.lerinin refahı ile beraberdir. Avrupa ve Arabistan’da çok dolaştım. Hac farızasını ifa edenler Rus pasaportunun sihirli bir güç gibi Bedevilerin aç gözlülüğünü nasıl bastırıldığını iyi bilirler. Zengin, fakir herkes, vatanını yüceltmelidir, “Vatanını sevmeyen mümin değildir” diyor Hz. Peygamber. Rusya, anavatanımızdır, doğduğumuz ülkedir; mallarımız, kadınlarımız, çocuklarımız, ebeveynlerimiz, akrabalarımız, ekmeğimiz, sanatımız ve ecdadımızın mezarları buradadır. Kanımızın son damlasına kadar vatanımızı savunmalıyız”¹⁵⁴.

Ayrıca Kırım Tatarları müftüsü Karaçayski'nin Rus *Outro* gazetesinde Kırım Müslümanlarına çağrısını görüyoruz:

“Aziz vatanımız büyük imtihanlarla karşı karşıyadır. Rusya, çok kuvvetli milletlere, Almanya ve Avusturya’ya harp açmak zorunda kaldı. Üçüncü bir düşman da İkili İtilaf’ın saflarında yer aldı. Türkiye, önceleri harp ilanı olmadan Müslümanların da anavatanı olan aziz Rusya’mıza saldıрмаğa cüret ediyor. Halen binlerce Müslüman kardeşimiz, Rus ordusunun saflarında kahramanca çarpışıyor, aziz vatanımızın müdafaasında canlarını veriyor. Ne kadar anne-babanın evlatsız, ne kadar evladın ebeveynlerini kaybedeceğini ve ne kadar kadının dul ve desteksiz kalacağını ancak Allah bilir. Müslümanlar, bu imtihanda Rusya’daki tüm yurttaşlarımızla bir olmalı, düşmanı yurdumuzdan kovmalı, Rusya’nın zaferine katkıda bulunmalıyız. Yaralı cesur askerlere bakım, desteksiz kalan ailelere yardım için Rus hükümetinin maddi ve manevi yardımına koşmak Müslümanların vicdan borcudur. Rus kardeşlerimiz bizim için canlarını veriyorlar ve biz de onlara yardım etmeliyiz. Rusya Müslümanları mazide Rusya’yı savunmada fedakârlık göstermişlerdir. Aziz Rusya’ya olan samimi duygularınızı bir kez daha ispat edeceksiniz”¹⁵⁵

Yukarıda da değinildiği gibi, Orenburg müftüsü de Rusya Müslümanlarına verdiği beyanatta Almanya ve Avusturya’ya karşı olduğu kadar Türkiye’ye karşı da mücadele edilmesini istiyordu¹⁵⁶. Bir diğer beyanat da Buhara şeyhine aittir. *Dimineatza* gazetesi Buhara şeyhi Molla Muhammed’in Hac dönüşünde, kalabalık bir cemaatin eşlik ettiği Romanya ziyareti sırasında “*Cihad-ı Ekber için gerekli temel şartlar mevcut olmadığından*

¹⁵¹ Nisa 4/128.

¹⁵² Hadis-i şerif zikrediliyor.

¹⁵³ Bakara 2/272.

¹⁵⁴ “Mandement de l’Akhound Mevlazadé, membre de l’Assemblée ecclésiastique Chiite”, *RMM*, Tome XXX, 1915, 401-402.

¹⁵⁵ SHAT, 7 N 2140, EMA, Section de l’Afrique, 6 Mars 1915. Bu arşiv vesikasında ayrıca şu ibareler de mevcuttur: « *Alman diplomasisinin tüm dalaverelerine rağmen pekçok müslümanın mevcut harbi hiçbir surette ‘mukaddes harp’ olarak görmediğini bir kez daha ispat edecek olan bu vesikaya dikkat çekmenin enteresan olduğuna inanıyoruz* ».

¹⁵⁶ « L’échec de la guerre sainte », *L’Humanité*, no : 3892, 13 décembre 1914, 2.

tanınmaması gerektiğini, Rusya Müslümanlarının herhangi bir şikâyetlerinin olmadığını, Rusya'ya sadakatlerinin devam ettiğini, yaptığım Hac farızasının amacının Hz. Peygamber'in merkadinin başında dua etmek, müminlerin İslam'dan ayrılmamalarını ve daima Rusya'nın refahını dilemek" olduğunu söyledi.¹⁵⁷ Ama Rusperver müftülerin yayınladıkları cihat karşıtı beyannameleri Rusya'yı kurtarmadığı gibi Türk-Alman propagandaları da Cihadı Rusya'da başarılı kılamadı. Zira Rusya Müslümanları oldukça bölünmüş durumdalar: coğrafi, iktisadî, lisanî ve kültürel... bir birlik yoktu.¹⁵⁸

K- Rusya'da isyan öncesi hareketler: Büyük harbin arifesinde Rusya'da olağanüstü pahalılık vardı. Rus hükümeti de ahalinin elindeki hayvanları çoğu zaman yok pahasına el koyuyor¹⁵⁹, bu da ahalinin hoşnutsuzluğuna sebep oluyordu. Kazaklar ve Kırgızlar, Ruslarla aynı haklara sahip olmak istiyorlardı. Ayrıca topraklarına devamlı yerleştirilen Rus göçmenler ayrı bir rahatsızlık konusuydu. Yaygın rivayetlere göre askere alınanların çocukları, eşleri Ruslara peşkeş çekilecek, namusları kirletilecek, ev ve arazileri Ruslara verilecek, domuz eti yedirilecekti... Vaziyet oldukça gergindi¹⁶⁰. Bu hoşnutsuzluk haberleri Osmanlı basınında sıklıkla işleniyordu. *Tanin*'in *Naçalo*'dan naklettiğine göre, cephe gerisi istihdam üzerine Ruslara karşı şiddetli nefret yüzünden Rus ordusu gönüllü asker bulmakta zorlanıyordu. *Naçalo*, bunu 55 yıldan beri uygulanan askerî ve iktisadî istibdada bağlıyordu. *Naçalo* o günlerde, Irak ve Kafkaslardaki Türk askerî ilerlemelerini, Anadolu ve Suriye'yi birbirine bağlayan tünellerden birinin açıldığını da hatırlatıyordu.¹⁶¹ O günlerde İran'ın Kuzey-Doğusu Türk askerî işgali altındaydı. Irak'ta Kutul Amare'de Türklerin İngilizlere karşı kazandığı parlak zafer, Gen. Townshend'in 143 günlük direnişten sonra teslim oluşu, 13. Kolordunun Hemedan'a girmesi söz konusuydu.

Şubat 1916'da, Rus basınında bilhassa *Türkistanski Vedomosti*: (Türkistan Haberleri) gazetesinde askeri hizmetlerden muaf Rus olmayan herkesin cephe hizmetine sevk edileceklerini yazdı. Bu da Türkistan'da şiddetli tepkilere sebep oldu. Mayıs 1916'da Semerkant'ta manevi lider Hoca Muhammed Behbudi'nin evinde Türkistan eşrafi toplandı. (Münevver Kari, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca, Kari Kamil, Abidcan Mahmud). Seferberlikte ısrar edilmesi halinde isyan edileceği ve Türkistan'a istiklal isteneceği kararı alındı.¹⁶²

Kazaklar Petersburg'a birçok heyet gönderdi: ilki 3 Şubat 1916 tarihliydi. Ama Ruslar dinlemek istemedi. 25 Haziran 1916'da mecburî askerlik kanunlaşınca hoşnutsuzluk çok büyüdü. Kararname de öylesine acele ve tutarsız yazılmıştı ki kimlerin askere alınacağı bile belli değildi. Normalde 19-45 yaş arası olmalıydı. Türk ve Alman ajanları da bu memnuniyetsizliği körüklediler. Asker alımıyla birlikte kıpırdamalar da başlıyordu.¹⁶³ Ruslar her köy ve kasabaya birer kota vermişlerdi, bunu mollalar yapacaktı. Böylece 250 bin kişilik bir kuvvet sağlanacaktı. Ancak bu kotalar bazı yerlerde nüfus oranına dayanmıyordu. Pamuk hasadı yapılan yerlerde bu kotaya uyulmuyordu. Küçük çiftçiler, hasadı kaldırmak için çoğu zaman bir tek nüfusa bile muhtaçtı. Pahalılık zirvedeyken pamuk fiyatlarının düşük tutulması da ayrıca hoşnutsuzluk sebebiydi. Zenginler rüşvetle askerlikten muaf tutulunca fakirler öfkeleni; bu yaygın bir uygulamaydı. Bir diğer sebep de Rusça bilmeyen Türklerin eğitimsiz bir şekilde cephelere gönderilecekleriydi.¹⁶⁴

Orta Asya Rus kolonilerindeki bu karışıklıklar üzerine Rus çarı yayınladığı Ukaz'la (emirname) Hive'de sıkıyönetim ilan etti.¹⁶⁵ Bu hoşnutsuzluk Mart 1916'da Taşkent'te de büyük karışıklıklara ve gösterilere sebep oldu.¹⁶⁶ Çar'ın bu kararnamesi yürürlüğe girip Türkistan'da infial başlayınca, Gen. Koropatkin Türkistan'a genel vali olarak gönderildi. Sıkıyönetim gereği sivil memurlar askerin emrine verildi. Buhara, Hive ve Simon eyaletlerinde gündüzün sokaklarda durmak, kahvehanelerde toplanmak, geceleri saat 6'dan sonra sokağa çıkmak yasaklandı. Bunun üzerine Duma'da Kafkasya mebusu Caferof, Duma reisi Rocyenko'ya bir muhtıra vererek Orta Asya'da durumun tehditkâr bir şekil aldığını, kamuoyunun infial halinde olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Duma reisi Petersburg'taki bütün mebusları özel bir oturuma çağırdı. Burada Caferof, "*Türkmenlerin, Buharalılarının,*

¹⁵⁷ « Les Musulmans russes », *Le Figaro*, no : 18, 18 janvier 1915, 2.; « Les Musulmans contre la guerre sainte », *Le Temps*, no : 19554, 19 janvier 1915, 2.

¹⁵⁸ « Le mouvement pantouranien », 171 *L'Asie Française*, (octobre-décembre 1917), 179.

¹⁵⁹ Abdulkadir İnan, "Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma", *Türk Kültürü*, Cilt 1, sayı: 12, (1963), 26.

¹⁶⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 127; İbrahim Yarkın, "Türkistan'da 1916 yılı İsyanı Hakkında bazı Bilgiler", 68 *Türk Kültürü*, (Haziran 1968), 564-68.

¹⁶¹ « Türkistan'da askerlik », *Tanin*, no: 2824, 24 TE 1916, 1.

¹⁶² Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, 18-19.

¹⁶³ Zenkovski, *Türkçülük*, 127.

¹⁶⁴ Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, 1995, 289.

¹⁶⁵ "Türkistan ve Hiva'da idare-i örfiye", *Tanin*, no:2620, 30 Mart 1916, 2.

¹⁶⁶ "Taşkent'te ihtilal", *Tanin*, no: 2638, 17 Nisan 1916, 1.

Hivelilerin, Sartların hiçbir zaman silahaltına alınmayı kabul etmeyeceklerini, mecbur tutulmaları halinde direneceklerini” söyledi.¹⁶⁷

Türkistan'da vaziyet gergindi. Ahali de ihtilale hazırды, Ruslar tamamen gözden düşmüştü. Kuropatkin, yayınladığı beyannamede toplanmaları yasakladı ve bir hadise anında derhal askerin müdahalede bulunmasını emretti. Rus liberal çevreleri Türkistan'ın durumunu tetkik için parlamento azasından oluşan bir soruşturma komisyonunun tayini ve Türkistan ahalisini teskin için son bir teşebbüste bulunmak üzere Müslüman mebuslardan Caferof'un olay mahalline gönderilmesini gerekli gördü.¹⁶⁸

L- İsyanın patlaması: Büyük harbin başladığı sıralarda Moskova'da yayınlanan *İl* gazetesine göre Çar II. Nikola'nın 30 milyon Türk tebaası vardı.¹⁶⁹ Bu harpte Türkler, Ruslara sadıktı, hastane kurmuşlar, orduya paralar, teberrular toplamışlardı... Ancak 1916'da işlerin gidişatı değişmişti. 1914-15 yıllarında Almanlar karşısında hezimete uğrayan Rus subay kadroları da eridikçe eriyordu. Bunun üzerine çıkarılan bir kararname ile 18,5 milyon kişi silahaltına alındı. Askerlik hizmetinden muaf tutulan Müslümanlar da askere alınacaktı.¹⁷⁰ *Novoyé Vremya*, Rus hükümetinin Kırgızları silahaltına alacağını, böylece 400.000 süvarinin kazanılacağını bildiriyordu. Sabık Harbiye nazırı Sohomlinof ise Kırgızların İttihad-ı İslam'a ve Hilafete bağlılıklarından dolayı bunların orduya alınmalarına karşıydı.¹⁷¹ 1914 harbinde Türkistan ahalisine ağır vergiler yüklendi. Rusya 'mecburi teberrulara' başvurdu. Türkistan Genel valisi Kuropatkin 'harp vergisi' adı altında topladığı 2.400.000 rublenin büyük kısmını generaller ve yüksek bürokratlarla birlikte yedi.¹⁷² Taşkent'teki bir Rus albayı 18 Temmuz'daki dinî bayramda bir isyan olacağı haberini almıştı. Taşkent ve Semerkand'ın zenginleri değerli eşyalarını saklayıp şehri terk ettiler. İsyanın liderleri destek için Afganistan'a temsilciler gönderdi. Zaten Pantürkist propaganda 1890'lardan beri Türkistan'da revaçtaydı. Şimdi de ajanlar cirit atıyorlardı. Berlin ve İstanbul'da hazırlanan cihat broşürleri de ortalıktaydı. Rusların eline geçen bir cihat broşüründe şunlar yazılıydı: “*Kendimizi Kâfir Rusların idaresinden kurtarmanın zamanı gelmiştir. Halifenin güçlü müttetikleri vardır. Bu savaş, Müslümanların hürriyeti için fırsattır. Cihada katılmayan Allah'ın düşmanıdır.*”¹⁷³

Çar II. Nikola tarafından çıkarılan 25 Temmuz 1916 kararıyla 19-43 yaşındaki Türkistanlılar geri hizmete sevk edildiler. Sart, Özbek, Tacik, Türkmen ve Kazaklardan oluşan 'amele taburları' kuruldu. Bunlar yatak, yorgan vs ile cephe gerisine giderken ahali isyan etti.¹⁷⁴ Parola, “Çar ve Ruslar defolsun!” idi. Diğer bir parola da “Biz bir İslam devleti kurmak istiyoruz” idi.¹⁷⁵ İsyın 4 Temmuz 1916'da Hocent'te oldu. Hocent, Cizzak ve Özbek bölgelerindeki çarpışmalarda 83 Rus öldü, 73'ü esir alındı. Ruslar kadınları taciz edince halk Cihat ilan etti. İsyın 21 Temmuz'da bastırıldı.¹⁷⁶ Katliamdan kurtulan bir köylü daha sonra Sovyet Soruşturma heyetine şunları

¹⁶⁷ “Koropetkin niçin Türkistan'a gitti?”, *Tanin*, no: 2761, 20 Ağustos 1916, 1.

¹⁶⁸ “Türkistan'da vaziyet”, *Tanin*, no: 2766, 25 Ağustos 1916, 4.

¹⁶⁹ «Büyük bayram», *Tanin*, no: 3116, 15 ağustos 1917, 1.

¹⁷⁰ Zenkovski, *Türkçülük*, 125.; Keykerun, *Azerbaycan İstiklal*, 46-49.

¹⁷¹ «Rusya Kırgızları silahaltına alıyor», *Tanin*, no: 2470, 1 TS 1915, 4.

¹⁷² Kurat, *Rusya Tarihi*, 427.

¹⁷³ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 91. Türklerin Ruslara karşı isyanı ilk değildi. Genellikle ağır baskılardan, yüksek vergilerden, arazilerinin gasp edilmesinden, din duygularının rencide edilmelerinden vs isyan etmişlerdi. Nitekim 1645 Ufa isyanı bu sebeplerle olmuş, bastırılmış da 1664'te tekrar başlamıştı. 1675-1683 yılları arasında Türk isyanları zirvedeydi. İsyın liderleri çoğu zaman Aksakal'lardı. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara: TTK, 2.B., 1978, 226-227.; Dostoyevski'nin dostu Kazak şair Çokan Velikhanof (1837-1865) bu tür baskılar yüzünden üniformasını çıkarıp Bozkır'a çekilmiş ve orada veremden ölmüştü Sir Olaf Caroe, *Sömürülen Topraklar*, Cilt 2, 319.; 1785 tarihini Hayit isyanlar devrinin başlangıcı olarak belirler. İlk ayaklanma Sırım Batur'un (1783-1797) Küçük Cüz'deki isyanıydı. Bunu 1837'de İsatay isyanı izledi. Ruslar, 1835'te kale yapmak için 10 bin verst² (1 verst: 1.06 km) Kazakistan/Orta Cüz arazisine el koyunca Abilay Han'ın torunu Sultan Kinesarı Kasım isyan etti. 1837'de Aktav'daki Rus kalesine saldırdı. Bu sırada Küçük Cüz'de İsatay isyanı da sürüyordu. Fakat Ruslar üstünlüğü sağladığından irtibat kesilmişti. Kinesarı 1838 sonbaharında Kökçe-Tav ve Akmolla'daki Rus kalelerine saldırdı. Çarpışmalarda Ruslar zorlanıyordu. Bu durum 1843'e kadar sürdü. Buhara ve Hive, Kinesarı'yı meşru **Han** olarak tanıdı. Ancak Kırgızların ihanetiyle 1846'da esir düştü. Mücadeleyi oğlu Sultan Sadık sürdürdüyse de başarı sağlayamadı. Aynı yıllarda İzzet Katıbar da Ruslara karşı efsanevi mücadele veriyordu. Hayit, *Türkistan*, 179-187.; İsyınlara toplu bir bakış için bkz. İbrahim Yarkan, “Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyınlar”, 87 *Türk Kültürü*, (Ocak 1970), 215-221.; Ali Bademci, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Cilt 1, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975.; 1856 tarihli Can Hoca isyanı, 1898 tarihli Dükçi İşın (Muhammed Ali Halife) isyanı mühim isyanlardır ve diğer isyanlara ilham kaynağı olmuştu. Abdulkadir İnan, “Dükçi İşın İsyanı”, 11 *Türk Kültürü*, (1963), 10.; Kurat, *Rusya Tarihi*, 427.; Türkistan Milli hareketleri hakk. Bkz. Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul: 1945, 18-19.; Togan, *Bugünkü Türkili*, 306.; Rusya, 1834'dan beri Müslümanları askerlikten muaf tutuyordu. Zenkovsky, *Türkçülük*, 70.; Togan, *Bugünkü Türkili*, 265.

¹⁷⁴ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁷⁵ Hayit, *Türkistan*, 207.

¹⁷⁶ Zenkovski, *Türkçülük*, 128.; Maria J. Cokayeva, *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Haz. Erol Cihangir, İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2000, 62.; Hayit, *Türkistan*, 207 vd.

anlatıyordu: “Rus komutan askerlerine ortalığı ateşe verme emri verdi, köyler basıldı, rastlanan herkes öldürüldü, askerler kadınları taciz etti. Topladığımız ürünler gasp edildi.”¹⁷⁷

Taşkent'te çıkan *Kirgolos* gazetesi, Müslüman ahalinin 27 Ağustos 1916'da silahlıta alınacağını yazdı. Bunun üzerine bin kadar Müslüman Polis merkezlerini basarak bir polisi öldürüp birçoğunu yaraladı. Bunun üzerine 25 kişi tutuklandı, Beş kişi idam cezasına, bir kişi kürek cezasına, gerisi de hafif cezalara çarptırılırken bir kısmı beraat etti.¹⁷⁸ Bu tepkiler üzerine Türkistan'daki birçok şehirde ahali mecburî askerlikten muvakkaten vazgeçtilerse de olaylar sürüyordu.¹⁷⁹ Kafkasya da karışıktı. *Tanin*, Çarın emirnamesini şu şekilde tenkit ediyordu:

“Rusların Kafkasya'da ne kadar ikiyüzlü oldukları şu beyannameden anlaşılır. Bunda Rus Çarının Kafkasya'da mukim İslamların evvela ilan olunduğu vecihle amele olarak silahlıta alınmasını emrettiği bildiriliyor. Ama şu cümleler Çar'ın maksadını pek güzel izah ediyor: “Eminim ki Çar'ın emirnamesi çıkar çıkmaz İslamlar daha şerefle vazifelerini ifa ederek harpte temayüz edeceklerdir. Anlaşıldığı kadarıyla asker sıkıntısı çeken Rusya şimdiye kadar verdiği imtiyazlara aykırı olarak memleketteki bu sınıf halkı da silahlıta almak istiyor. Grandük tarafından neşredilen bu beyannamenin ne kadar hararetle karşılandığı, ilanından sonra Kafkasya'da kargaşalıkların çıkmasıyla ve Nikola'nın beyannamesini geri almağa mecbur olmasıyla pek güzel anlaşılıyor.”¹⁸⁰

Bu kararın 1916 yılı sonlarına doğru geri çekildiği anlaşılıyor.¹⁸¹

Bişkek'te başlayan isyan 2.000 Rus'un canına mal oldu. Ama Kırgız kaybı 10.000'leri buluyordu. 300 bin Kırgız Çin'e kaçtı.¹⁸² Kazakistan isyanı Kırgız isyanına nazaran bölgeseldir. Kazakların bir kısmı da Kırgızlar gibi Çin'e kaçtı. Amangeldi İmanof 1916 Eylül'ünde Ruslarla çatıştı. 2.000'i aşkın gerilla, Rusları Kırgız'a püskürttü. Kasım ayında Turgay kuşatıldı. Ruslar 24 Şubat 1917'de isyanı bastırabilirdi. Ancak Kazak kayıpları, Kırgızlara nazaran azdır. *Kazak* gazetesi de sulhtan yana yayın yapıyordu, Kazakların kazanma şansı yoktu.¹⁸³ Hive ve Kırım'a da olaylar sıçradı. Göçebeler, Hive hanına ve Özbeklere saldırdı. Han ağır kayıplar verdiyse de Rus birlikleri Han'ı göçebelerden kurtararak sükûneti sağladılar. Tatarlar, Kırım'ın bazı yerlerinde, “Bütün Kırım Müslümanlarının birleşmeleri ve Türkiye'ye yardım” hususunda yoğun faaliyetlerde bulundu. Kazan ve yöresinde tahrikler oldu, Tatar ihtilalci Sosyalistleri bildiri dağıtarak “Tatarlar Uyanım” çağrısında bulundu. “Osmanlı Halifesine yardım edin. Hemen harekete geçin, Yoksa Müslümanlar hiçbir zaman Rus keferesinden kurtulamayacaktır”¹⁸⁴ diyorlardı. Bu bildirin kaynağı açıktı. Alman ve Türk ajanları İran ve Afganistan'dan sızmışlar ve bu tür bildirimleri ilk olarak Fergana'da dağıtmışlardı. Türkmenistan'da da isyan oldu. Türkmenler ağır kayıplar verdi. Gen. Madridov, Türkmenlerden büyük miktarda gümüş, halı vs yi zorla aldı. Her Rus subayı rütbesine göre soygun yaptı. Hatta isyana İran Türkleri de katıldı.¹⁸⁵ Osmanlı basınında yer alan haberlere göre Hive, Şahrud, Bakhburd havalisindeki Türkmen kabileleri Rus mezaliminden kurtulmak için karşı cihat ilan etti. Son kanlı çarpışmalarda Ruslar ağır hezimetlere uğradı, Ruslar, İran hududuna kadar geriledi¹⁸⁶. Şimdiye kadar Ruslara taraftar görünen Hive hanı, Türkmenlerin safına geçti; bütün Şif kabileler isyana katıldı. Türkistan komutanlığına tayin edilen Gen. Koropatkin, vaziyetin pek nazik olduğunu söylüyordu. Dağlarda çete muharebeleri oluyor, bu da Türkmen baskınlarını kolaylaştırıyordu. Ancak diğer mntıklar gibi Türkmen isyanı da başarıya ulaşamadı.¹⁸⁷

Müslümanlar artık seferberliğe direnmenin manasız olduğunu anladılar. Ruslar da pamuk hasadının toplanmasını bekliyordu. İlk gurup 18 Eylül'de trenle Taşkent'ten Avrupa Rusyasına gönderildi. Bir ay içinde 36 tren dolusu insan askere alındı. Ancak Türkistan'ın uzak köşelerinde isyan bitmiş değildi. Kuzey'de ve doğuda konar-göçer Kazak ve Kırgızlar da isyan ettiler. Bu uzak diyarlara ulaşabilecek asker olmadığından isyan uzun ve

¹⁷⁷ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 91.

¹⁷⁸ “Taşkent'te”, *Tanin*, no: 2788, 16 Eylül 1916, 1/2; Kurat'a göre bu tarih 25 Temmuz 1916'dır. Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429. Seferberlik kararname 8 Temmuz 1916'da yayınlanmıştı. Hayit, *Türkistan*, 207.

¹⁷⁹ “Koropatkin niçin Türkistan'a gitti?”, *Tanin*, no: 2761, 20 Ağustos 1916, 1.

¹⁸⁰ “Kafkasya İslamları ve Harp”, *Tanin*, no: 2843, 12 TS 1916, 1.

¹⁸¹ Bacon, *Esir Orta Asya*, 163.

¹⁸² Zenkovski, *Türkçülük*, 129-130.

¹⁸³ Zenkovski, *Türkçülük*, 13; Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, 18-19; İsyandan sonra çok ağır cezalar verildi. Kazakistan'da nüfusun 1/3'ü imha edildi. Her görülen Rus subayına diz çökerek selamlama talimatnamesi çıkarıldı. Hayit, *Türkistan*, 210 vd.; Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan, “Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma”, *Türk Kültürü* Cilt I, sayı 12, (1963), 26-30.; Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 336 vd. Togan, 1916 isyanını teferruatıyla anlatır.

¹⁸⁴ Zenkovski, *Türkçülük*, 122.

¹⁸⁵ Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, 239-240, 244.

¹⁸⁶ “İran, Afgan ve Türkistan haberleri”, *Tanin*, no: 2487, 18 TS 1915, 2.

¹⁸⁷ “Türkistan'da Rusların hali vahim”, *Tanin*, no: 2760, 19 ağustos 1916, 1.

etkili oldu. Taşkent ve diğer garnizonlardan yardım birlikleri gelene kadar Ruslar milis kuvvetlerle vaziyeti idare etti. Buraya yerleşen Rus çiftçiler için bu bir fırsattı, Kazak ve Kırgızların verimli arazilerine yerleşeceklerdi. Gelen Rus birliklerine dayanamayan Kazak ve Kırgızlar çocuklarını ve yaşlılarını bile bırakıp kaçtılar. Sömürge felsefesine uygun olarak Ruslar korkunç mezalimler yaptılar. Aralık sonlarında direniş bitmişti, ahali askerî hizmete girmeyi kabullendi. Bütün Türkistan'da 4.000 Rus sivil ve 200 memur ve asker ölmüştü. Ama Türklerin kaybı hiçbir zaman bilinemeyecek. Kıyımdan kaçan Kazak ve Kırgızlar Çin'e kaçtı. Çoğu yolda açlık ve soğuktan öldü, bir kısmı da geri dönmeye çalışırken yollarda öldü. Bir Sovyet uzmanı savaş yıllarında Müslüman nüfusun bir milyon eksildiğini söyler.¹⁸⁸

Bu arada isyan açısından bir şanssızlık oldu. Alman ajanları Hentig ve Niedermeier, 10 aydan beri Afgan emiri tarafından kabul edilmeyince artık Kabil'de duramazlardı ve 21 Mayıs 1916'da Niedermeier İran'a; Hentig de Doğu Türkistan'a gitti. Bu iki ajan Batı Türkistan'a gitmiş olsalardı muhtemelen isyan çok kanlı olurdu.¹⁸⁹

1916 isyanı sonrasında halkta Rus nefreti başladı.¹⁹⁰ İsyen Rusların mühim kuvvetini Türkistan'a bağladığından harbin gidişatını etkiledi. Rusya'nın yıkılışını hızlandırdığından Türkiye'nin menfaatine oldu.¹⁹¹ Artık Türkistan'da milli hisler ön plandaydı. 300 yıllık Romanoflar hanedanı çökmüştü.¹⁹² Zaten 1905 ihtilalinden sonra Gasprinski, Akçurin, Rızaeddin Fahreddin vs... başta olmak üzere münevverlerin yaydıkları Türkçülük, İslamcılık fikirleri Türkiye'ye karşı avama kadar yayılan bir sempati yaratmıştı. Çanak kale ve Alman zaferleri Türkistan'da ahaliyi coşturuyordu. Türk esirlere yardımlar yapıldı. Bazı Türk subay ve generalleri Sibiryadan kaçırıp Türkiye'ye dönmelerine yardım edenler oldu.¹⁹³

Rusya'da esir olan Türk subaylarından Ragıp Bey, hatıralarında anlatır: "*Bir kısım Tatarlar Rusya ile kaynaşmış ise de millî ve dinî mevcudiyetlerini koruyanlar az değildir. Bayram namazında Tatar mescidindeydik. İmam Arapça hutbe ve vaazdan sonra esirler için para toplanmasını nasihat etti. Cemaat coşkuyla yardımda bulundu. Zengin Tatarlar da bayram yemeği için evine birer ikişer esir götürdü.*"¹⁹⁴

1916 isyanı Panislamist siyasetten kaynaklanmadı. Asıl sebep, Türkistan halkının zorla silah altına alınmaları, mallarının gaspı, ağır vergiler, kadınların taciz edilmesi vs idi. Cihat çağrılarına uyum sınırlı oldu. Ancak Bolşevik ihtilali kapıdadır. Türkiye, Brest Litovsk muahedesiyle 1877 harbinde kaptırdığı Elviye-i Selase'yi (Kars-Ardahan-Batum) geri alacak, Çarlık bitecek ve Sovyet idaresi başlayacaktır.

Sonuç

Osmanlı devleti, Türk milliyetçiliği siyasetini gütmediği gibi Türkistan'la da az ilgilendi. Fatih, Rus yayılmasının önünü kesmek için 1476'da Boğdan'ı, 1478'de Kefe'yi, 1479'da da Anapa'yı alarak Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirdi. Çarlık Rusya'sının devamlı kuvvetlenmesiyle Türkistan heyetleri Osmanlı halifesinden yardım istemeye başladı. Bundan sonra, Osmanlılar kısmen de olsa Türkistan'a yöneldiler. 1877 Osmanlı-Rus harbiyle birlikte Batı Türkistan'a yönelik Panislamist faaliyetler başladı. Artık Türk-Rus mücadelesi, İslam-Hristiyan ideolojik mücadelesine dönüştü. Rusya, islamofobi yaşıyordu. Türkistan'dan gelen aydınlar, talebeler, hacılar vasıtasıyla İstanbul, ikinci Hicaz olmuştu. Hacılar, uzaktan halifeyi gördükten sonra Haclarının tamamlandığını düşünüyorlardı. Türkistanlılar, İstanbul'da muhtelif dernekler kuruyor ve çok okunan dergiler çıkarıyorlardı. İstanbul'daki Özbekler Tekkesi bir ekol idi. Rusya'nın Panslavist siyaseti, Pantürkizm'i canlandırdı ve Panislamizm'le birleşti. Türkiye bir oldu-bitti ile son derece yorgun bir halde harbe girmişken, Çarlığın durumu da farklı değildi, Rusya ayakları kilden koca bir beden idi.

Padişah'ın Harb Beyannamesi'nin ardından 13 Kasım'da Alman baskısıyla ilan edilen, Panislamist mahiyette ve İslam âlemine yönelik olan Cihat fetvasıyla Türkiye kendini garantiye almağa çalıştı. Başkumandanlık Vekâleti Beyannamesi de padişahın beyannamesini destekliyordu. Fetva ve beyannameler, Müslümanları İtilaf devletlerine karşı topyekûn cihada davet ediyordu. 21 Kasım'da Meşihat makamının ilan ettiği Meclis-i Ali-i İlmî

¹⁸⁸ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 293; Kayıplar, sürgünler, ağır cezalar için bkz. Hayit, *Türkistan*, 210 vd.

¹⁸⁹ Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda*, 270-275; Hentig misyonu hakk. Bkz. Commandant M. Larcher, *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale*, Paris: Berger-Levrault & Cie, 1926, 463-464.

¹⁹⁰ Bacon, *Esir Orta Asya*, 163; İçindeki Rus nefretinden dolayı Akçura Rusça'yı öğrenmek istememişti. Ahmet Temir, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, 21.

¹⁹¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁹² Hayit, *Türkistan*, 211; Togan, Bugünkü Türkili, 336-345.

¹⁹³ Kurat, *Rusya Tarihi*, 428-429.

¹⁹⁴ Başkatıpzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım- Tahsil, Harp, Esaret, Kurtuluş Hatıraları*, Haz. M. Bülent Varlık, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996, 95-96.

Beyannamesi çıktı. Daha resmen harbe girilmemişken, seferberlikle birlikte, Ağustos 1914'ten itibaren 30.000 civarında ajan İslam memleketlerine dağıldı. İttihatçıların Türkistan siyaseti, İran merkezli olduğundan Türk-İran-Afgan İttifakına önem verildiyse de modern ordulardan mahrum bu son iki devlet herhangi bir cihat faaliyetine samimiyetle sarılamadı. Zaten Rusya'daki Türk eşraf ve ileri gelenler ve "diniye sınıfı" Rusya'ya mecburen sadıktı. Cahil Şii ve Sünni müftüler, cahillikten ziyade korku, tehdit ve şahsî menfaatler altında yayınladıkları beyannameler ve fetvalarla Osmanlı cihadını geçersiz ilan ettiler, bütün Rusya Müslümanlarını, anavatan Çarlık Rusya'sına sadakate davet ettiler. Çok sayıda gazeteci ve Türkçü de bu furyaya katıldılar veya katılmak zorunda kaldılar. Türk büyükleri, "Büyük anavatan Rusya" için canlarını, mallarını fedaya hazır olduklarını bildirdiler. 1916 yılına kadar silahaltına alınmayan Azerbaycan Türkleri, bir emrivaki ile silahaltına çağrıldı, masraflarını da ünlü petrol kralı Zeynelabidin Takiyef üstlendi. Asker vermeyen Türkistan halkı ise para, binlerce at ve deve tedarik etti, hastaneler inşa ederek Rus yaralılarına hizmet verdi, milyonlarca ruble toplandı, yüzbinlerce pud et ve milyonlarca pud pamuk yardımı yapıldı. Bundan sonra Rus hükümeti, Türkler üzerindeki baskıları alabildiğine artırdı. Türkler legal ve illegal olmak üzere tepkilerini dile getirdilerse de yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Öte yandan Almanya, Cihad-ı Ekber ile İslam âlemini ayaklandırmayı düşünüyordu. Bu maksatla Doğu lehçesiyle çok sayıda propaganda broşürleri bastırdı ve ajanları vasıtasıyla Türkistan'da dağıttı. Osmanlı basını da cihat hakkında mübalağalı haberler verdi, Kafkasya ve Türkistan Müslüman askerlerinin Rus ordusunda karışıklıklar çıkardığını, Türkistan'da da cihat ilanı ile birlikte tehlikeli vukuatın başladığını ve ordudaki Müslümanların isyan edebileceklerini sıklıkla yazdı. Ancak Ruslar da karşı tedbirler alarak olayları daha cenin halindeyken engelledi. Ancak Çarlığın Türkleri silahaltına alması ve koyduğu ağır vergiler, 1916'da Türkistan'da isyana sebep oldu. Neticede isyan bastırıldıysa da Çarlık için zor günler kapıda idi. Brest Litovsk antlaşmasıyla Türkler, istediklerini Ruslardan alacaklarsa da kapıda Mondros mütarekesi vardı. Cihad-ı Ekber, Türkistan'da başarılı olamadıysa da Rusya'da Çarlığın çöküşüne katkıda bulundu.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Ministère des Affaires Étrangères (MAE)

MAE, "Guerre 1914-1918. Panislamisme," Procès-verbal de la séance de la Commission interministérielle des Affaires Musulmanes du 5 août 1915, vol. 1670, p. 28.

MAE, "Guerre 1914-1918. Panislamisme," Affaires Musulmanes, Ministère de la Guerre, Section d'Afrique, no: 4492-9/11, Paris, le 28 juin 1918.

Archive historique de l'Armée de Terre (SHAT)

SHAT, 7 N 679, Ministère de la Guerre, EMA, 2. Bureau, section: Les renseignements généraux, April 15, 1918, Bulletin d'Information de quinzaine, no. 25.

SHAT, 7 N 723, "Le mouvement panislamique," February 13, 1917.

SHAT, 7 N 2081, "L'Allemagne et le mouvement panislamique." EMA, Section d'Afrique no. 4492/II, Paris, June 27, 1918, Dosya no: Bulletin de renseignement/Questions musulmans.

SHAT, 7 N 2103. EMA. Ministère des Affaires Étrangères au Ministère de la Guerre. Paris, December 16, 1914.

SHAT. 7 N 2104. Direction politique et commerciale. M. Lutaud à M. Briand. Etude d'une brochure intitulée L'islam dans l'Armée Française.

SHAT, 7 N 2140, EMA, Section de l'Afrique, March 6, 1915.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Y.A., Dosya no: 259, Gömlek no: 1, January 1309.

BOA, HR.TO., Dosya no: 347, Gömlek no: 75, March 21, 1892.

Telif Eserler

Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.

Ahmed Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti*, İstanbul: Büyük Kitaplık, 1972.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük*, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1978

"Appel du mufti sunnite de Transcaucasie Hussein Effendi Haïbov", *Revue du Monde Musulman*, Tome XXX, 1915.

Arai, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.;

Arif Cemil, *1.Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997.

Avcı, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu 1914-1918*, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.

Babaoğlu, Samir, "Rusya Müslümanlarının ilk partisi", *Mecra*, 13 Aralık 2023.

Bacon, Elisabeth E., *Esir Orta Asya*, Tercüman Yayınları, y.y.t.y.

Bademci, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, Cilt 1, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975.

Bakiler, Yavuz Bülent, *Türkistan, Türkistan*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 1986.

Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım- Tahsil, Harp, Esaret, Kurtuluş Hatıraları*, Haz. M. Bülent Varlık, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.

Baysun, Abdullah Recep, *Türkistan Millî Hareketleri*, İstanbul: 1945.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 3/4, Ankara: TTK, 1991.

Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1984.

Blanc, Edouard, "Notes de voyage en Asie centrale, le Turkestan Russe", 127 *Revue des Deux Mondes*, 1895.

Bonvalot, Gabriel, *Eski Yurt*, Çev. M. Reşat Tüzmen, Tercüman Yayınları, y.y.t.y.

Busson, H., J. Fèvre, H. Hauser, *L'Europe*, Paris, Librairie Felix Alcan, 1922.

Caroe, Sir Olaf, *Sovyet İmparatorluğu, Sömürülen Topraklar*, C. II. Çev. Zerhan Yüksel. Tercüman Yayınları, y.y., t.y.

Carr, E. Hallet, *La Révolution Bolchévique (1917-1923), La Formation de l'URSS*, Paris, 1969.

Cayral, René, "Le Pantouranisme", *Le Temps*, no : 20328, 3 Mars 1917.

Cokayeva, Maria J., *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Çev. Erol Cihangir, İstanbul, Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2000.

Cucheval-Clarigny, "L'Asie Centrale et le réveil de la Question d'Orient", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXI, 1877.

Cuchéval-Clarigny, "L'avenir de la puissance anglaise", *Revue des Deux Mondes*, Tome LXIX, 15 Juin 1885.

Çolak, Mustafa, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt IV, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.

Desprez, H., "La Russie et le Slavisme", *Revue des Deux Mondes*, Tome VI, 1 Mai 1850.

Devleştin, Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, Çev. Mehmet Emircan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Devlet, Nadir, *İsmail Bey -Gaspıralı-*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1999.

Dönmez, Yusuf, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. B., 1987.

Dündar, Ali Merthan. *Panislamizm'den Büyük Asyacılığa*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

"En Russie - A propos de la fetwa du Cheikh-ul-Islam Turc", *Revue du Monde Musulman*, Tome XXX, 1915.

Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.

Ertürk, Hüsametdin, *İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1964.

- « La guerre et les musulmans de Russie », 160, *L'Asie Française*, (juillet-décembre 1914)
- Gaultier, Paul, "Les origines de la Barbarie allemande", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXVIII, 1915.
- Georgeon, Français, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. B., 1996.
- Hablemitoğlu, Gülşen-Necip Hablemitoğlu, *Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi, 1893-1920*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. B., 2004.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ Yayınları, 1976.
- Hopkirk, Peter, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Yeni Yüzyıl Tarih Dizisi, 1995.
- Huyugüzel, Faruk, *Necip Türkcü*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Hülagü, Metin, *Pan-islamist Faaliyetler 1914-1918*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- İlgar, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Isaac, J.-A. Lesaffre, *Histoire 2*, Paris: Classique Hachette, 1962.
- İnan, Abdulkadir, "Dükçü İnan isyanı." *Türk Kültürü*, no. 11, Ankara: 1963.
- İnan, Abdulkadir, "Türkistan'da 1916 yılındaki ayaklanma", *Türk Kültürü*, Cilt I, Sayı 12, 1963.
- Keykerun, Naki, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara: İlke Yayınları, 1998.
- Kırimer, Cafer Seydahmed, *Bazı Hatıralar*, İstanbul: Emel Yayınları, 1993.
- Kohn, Hans, *Le Panslavisme, Son Histoire et Son Idéologie*, Paris: Payot, 1963.
- Korkmaz, Telli, "Azerbaycan Bağımsızlığına giden Yolda 'Açık Söz' gazetesi (1915-1918)", *Türk Yurdu*, (Nisan 2018), Sayı 368.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Hanlığı (1437-1556)." *AÜDTCF*, Cilt XII, Sayı : 2-4.
- Kurat, Akdes Nimet, "Kazan Türklerinde Medeni Uyanış Devri", *DTCF Dergisi*, Cilt XXIV, Sayı 3-4, 1966.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: TTK, 1978.
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, 1876-1908*, Çev. Mehmet Zeki, İstanbul: Ay Köprüsü Yayınları, 2004.
- Kuşçubaşı, Eşref Sencer, *Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1993.
- Landau, Jacob M., *Pan-İslam Politikaları*, Çev. Nigar Bulut. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Landau, Jacob M., *Panturkizm*, Çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Larcher, Commandant M., *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale*, Paris: Berger-Levrault & Cie, 1926.
- Laveleye, Emile de, "L'Angleterre et la Russie en Orient", *Revue des Deux Mondes*, Tome XL 1880.
- "Mandement de l'Akhound Mevlazadé, membre de l'Assemblée ecclésiastique Chiite", *RMM*, Tome XXX, 1915.
- Mehmet Ubeydullah Efendinin Malta Afganistan ve İran Hatıraları*. Haz. Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2002.
- J. de Morgan, "Bakou", *Mercure de France*, 1.12. 1918.
- O.K. [Olga Kiréef], *Russia and England, 1876-1880*, y.y t.y.
- Oğuz, Burhan. "Turan ve İslam Birliği Ülküsü", *Cumhuriyet*, 22 Février 1997.
- Roy, Olivier, *La Nouvelle Asie Centrale ou la Fabrication des Nations*, Paris: 1997.
- Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Saray, Mehmet, *Rus işgali döneminde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler*, İstanbul: 1984.
- Sarımay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.
- Sarısaman, Sadık, *Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara: Atase Yayınları, 1999.
- Stoddard, Philip H., *Teşkilat-ı Mahsusa*, Çev. Tansel Demirel, İstanbul: Arma Yayınları, 2003.
- Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.
- Şimşir, Bilal N., *Türk Basınında Bulgaristan Türkleri*, Ankara: 1985.

- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamit, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Taillandier, Saint-René, "La guerre du Caucase - le prince Woronzoff et le prophète Shamy", *Revue des Deux Mondes*, Tome IV, 1853.
- Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara: MEB Yayınları, 1969.
- Temir, Ahmet, *Vatanım Türkiye*, Ankara: TTK, 2011.
- Temir, Ahmet, *Yusuf Akçura*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Thouvenel, Edouard, "Progrès de la Russie dans l'Asie Centrale", *Revue des Deux Mondes*, Tome XXVIII, December 15, 1841.
- Togan, A. Velidi, *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 2. B., 1981.
- Togan, Zeki Velidi, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, İstanbul: 1970.
- Togan, Zeki Velidi. "Ruslaştırma siyaseti." *Son Havadis*, 14 Şubat 1967.
- Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar*, İstanbul: 1969.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Cilt I. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2. B., İstanbul: 1970.
- "Türk Dünyasından", *Türk Yurdu*, Yıl 5, Cilt 9, Sayı 2.
- Türkoğlu, İsmail, *Meşhur Seyyah Abdürreşid İbrahim*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Türköne, Mümtazer, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Valbert, G., "La Question Indo-russe d'après deux voyageurs français", *Revue des Deux Mondes*, Tome XC, 1888.
- Vogüe, Eugène-Melchior de, "L'annexion de Merv à la Russie", *Revue des Deux Mondes*, Tome LII, 1884.
- Yalçınkaya, Alaeddin, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan, 1856'dan Günümüze*, Ankara: Lalezar Kitapevi, 2006.
- Yarkın, İbrahim, "Türkistan'da 1916 yılı İsyanı Hakkında bazı Bilgiler", *Türk Kültürü*, Sayı: 68, Haziran 1968.
- Yarkın, İbrahim, "Türkistan'da Çarlık Rusyasının Baskı ve Sömürme İdaresine Karşı İsyanlar", *Türk Kültürü*, sayı: 87, Ocak 1970.
- Yeni Orenburg müftüsü", Yıl 5, Cilt 9, Sayı 1, *Türk Yurdu*, (10 Eylül 1331).
- Yusuf Aydın, "I. Dünya Savaşında Çin-Alman Faaliyetleri," *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, c. 16, Sayı: 32, 2020.
- Zenkovski, Serge A. *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Çev. Ali Nejat Ongun, Ankara: Günce Yayıncılık, 2000.

Tezler

- Aydın, A. Ersat. *Les Relations Turco-Persans pendant la première Guerre Mondiale*, Mémoire de DEA, Université March Bloch, Strasbourg, 2005.
- Aydın, Yusuf. *Birinci Dünya Savaşı'nda Cihat İlanı ve Orta-Doğu*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2015.

Sürelî Yayınlar

- Journal des Débats*
L'Asie Française
L'Excelsior
L'Humanité
La Revue
Le Figaro
Le Petit journal
Le Petit Parisien
Le Temps
Mecra
Mercure de France
Revue des Deux Mondes
Revue du Monde Musulman
Son Havadis
Tanin
Türk Kültürü
Türk Yurdu
Yeni Mecmua

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 45-70.

Geliş/Received: 01.01.2024

Kabul/Accepted: 30.04.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1412929

(Araştırma Makalesi/Research Article)

KIBRIS TÜRK HALKININ GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK İLE MİLLİ GÜN VE SEMBOLLERE DAİR HASSASİYETLERİ (1919'DAN GÜNÜMÜZE)

SENSITIVES OF THE TURKISH CYPRIOT PEOPLE TOWARDS GAZI MUSTAFA KEMAL AND NATIONAL DAYS AND SYMBOLS (FROM 1919 TO PRESENTS)

MEHMET BALYEMEZ*

ÖZ

Kıbrıs 1571 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Kıbrıs'taki Osmanlı dönemi 307 yıl sürdükten sonra 1878 yılında Ada'nın yönetimi geçici olarak İngiltere'ye verilmiştir. Kıbrıs Türk halkı Ada'nın yönetiminin İngiltere'ye devredildiği 1878 yılından sonra Var Olma Mücadelesi vermeye başlamıştır. Kıbrıs Türkleri, Osmanlı döneminde toplumsal görevlerde asli unsur iken İngiliz yönetiminde tali düzeyde kalmış ve önceden sahip olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik haklarını yitirmeye başlamıştır. Kıbrıs Türklerinin toplumsal haklarını geri almak ve Ada'nın Yunanistan'a bağlanmasını önlemek amacıyla yaptıkları girişimler 19'uncu yüzyılın sonlarından itibaren başlamış, ancak hem Balkan Savaşları hem de Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle başarılı olamamıştır. Bu süreç Milli Mücadele döneminden itibaren yeniden başlamış ve Kıbrıs Türklerinin toplum haklarını elde etme girişimleri Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ilkeleri doğrultusunda günümüze kadar devam etmiştir. Bu makalede, Kıbrıs Türk halkının, 100 yılı aşan Var Olma Mücadelesinde hem milli kimliklerini koruma hem Ada'nın geleceğinde söz sahibi olma hem de devletleşme süreçlerinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile O'nun ilke ve devrimlerini kendilerine rehber edinme süreci kronolojik olarak tartışılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan doküman inceleme tekniği kullanılmış, Kıbrıs Türk halkının Gazi Mustafa Kemal Atatürk ile O'nun ilkelerine dair hassasiyetleri birinci ve ikinci elden kaynaklarda yapılan taramalar sonucunda elde edilen bilgiler, KKTC'de yapılan sözlü tarih görüşmeler ile desteklenmiştir.

ABSTRACT

Cyprus was conquered by the Ottoman Empire in 1571. After the Ottoman period in Cyprus lasted 307 years, the administration of the island was temporarily given to England in 1878. Turkish Cypriot people started to Struggle for Existence after 1878, when the island was given to England. While Turkish Cypriots were the main element in social duties during the Ottoman period, they remained in a secondary level under the British rule and began to lose the political, social and economic rights they previously had. The attempts of the Turkish Cypriots to take back their social rights and prevent the island from being annexed to Greece began in the late 19th century, but they were not successful due to the impact of both the Balkan Wars and the First World War. This process started again after the War of Independence, and the attempts of the Turkish Cypriots to obtain social rights have continued until today under the guidance of Gazi Mustafa Kemal Atatürk. In this article, the process of the Turkish Cypriot people protecting their national identity, having a say in the future of the Island, and taking the principles and revolutions of Gazi Mustafa Kemal Atatürk as their guide in the process of nationalization in their Struggle for Existence, which has lasted over 100 years, will be discussed chronologically. Document analysis technique, which is one of the qualitative research methods, was used in the study, and the sensitivities of the Turkish Cypriot people regarding Gazi Mustafa Kemal Atatürk and his principles were supported by oral history and on-site interviews.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Kıbrıs Türkleri, Liderlik, Milli Semboller, Var Olma Mücadelesi.

Keywords: Atatürk, Leadership, National Symbols, Struggle for Existence, Turkish Cypriots.

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, mbalyemez@baskent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1532-0643.

Extended Abstract

Societies have often needed the leadership/guidance of a leader when making decisions about their future or struggling to obtain their rights. When this hypothesis is read in reverse, the person who stands out as a core group or leader compared to the general society has taken responsibility by leading the struggle for rights, including the future of the society, and has managed to mobilize the society/groups in line with his own opinion. People who took their place among historical figures and pioneered their country's/society's struggle for independence and rights have also become role models for similar movements in different geographies. While some of these people can mobilize societies only with their thoughts, others are taken as examples with both their thoughts and actions. Just like Gazi Mustafa Kemal Atatürk!

The Turkish presence in Cyprus started in 1571, when the Ottoman Empire conquered the island. Muslim Turks took part in decision-making bodies throughout the Ottoman Empire's rule in Cyprus. The Ottoman Empire's sovereignty over Cyprus was temporarily given to England in 1878, and this situation became de facto permanent in 1914. Turkish Cypriots were concerned about their future throughout the British rule on the island and were in a constant struggle to obtain community rights. In this process, which can also be called the Struggle for Existence of the Turkish Cypriots, a core group, sometimes consisting of the Mufti and sometimes community leaders, assumed leadership and took responsibility. However, the demands of the Turkish Cypriots regarding their rights were not taken into consideration by the British administration, especially in the period until the Lausanne Peace Treaty.

The struggle of the Turkish Cypriots to seek their rights has been followed by a group of intellectuals who describe themselves as Kemalist Populists since the post-Lausanne period. Gazi Mustafa Kemal Atatürk and His Revolutions; M. Necati Özkan in the 1930s, Dr. Fazıl Küçük and Faiz Kaymak became the guide and road map of this struggle, which continued under the leadership of Rauf Raif Denktaş in the 1970s.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk's struggle against colonialist imperialist powers enabled the Republic of Turkey to emerge as an independent state and enabled the Turkish society to evolve into a modern structure in the Western sense. This success was appreciated in a wide geography from Asia to Latin America, and the struggle led by Atatürk became a model for other oppressed nations. However, this process developed differently for the Turkish Cypriots. The Turkish Cypriot people did not see Gazi Mustafa Kemal as a leader who ensured the independence of another nation, but accepted him as the pioneer of the Turkish nation.

Since the period after the Lausanne Peace Treaty, the Turkish Cypriot community has begun to take Gazi Mustafa Kemal Pasha as its guide while struggling to seek rights, especially under the leadership of the Kemalist Populist group. Gazi Mustafa Kemal Pasha's guidance was not limited only to his combative and determined leadership, but Atatürk's Revolutions were also quickly adopted and implemented by the Turkish Cypriot community. However, the most striking thing is that the national holidays celebrated in Turkey, such as 19 May, 23 April, 29 October, which are the important days of the War of Independence, have started to be celebrated simultaneously in Cyprus, and the Crescent and Star Turkish Flag and the National Anthem have started to be celebrated in Cyprus. It is also accepted as a national symbol in the Turks' Struggle for Existence.

The nationalization process of the Turkish Cypriot community has taken a different path since the Republic of Cyprus was declared in 1960 and afterwards. Turkish Cypriots, the founding partner of the Republic of Cyprus, have been excluded from constitutional bodies since the last week of December 1963 and have been virtually abandoned to their own fate. Despite 11 years of intense Greek pressure, attacks and isolation, Turkish Cypriots have not given up on their Struggle for Existence. The military coup made by Nikos Sampson against Makarios on July 15, 1974 was a development that directly affected the future of the Turkish Cypriots and the Island. After the Greek Cypriot coup, the Republic of Turkey intervened militarily in Cyprus on 20 July 1974, using its guarantor right arising from the Zurich Treaty signed in 1959. This intervention of Turkey accelerated the statehood process of the Turkish Cypriots, and the Autonomous Turkish Cypriot Administration declared its independence in 1974, the Turkish Cypriot Federated State in 1975, and finally the Turkish Republic of Northern Cyprus in 1983.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk and his Revolutions directly affected the state formation process of the Turkish Cypriots. This detail is expressed in several places in the Constitutions of both the Turkish Federated State of Cyprus, which was established in 1975, and the Constitution of the Turkish Republic of Northern Cyprus, whose independence was declared in 1983. In addition, the principles of Atatürk's Principles and Revolutions have been determined as the target in the laws and regulations of the institutions and organizations that prepare the teachers who will educate the youth and the education of the youth, which Gazi Mustafa Kemal Atatürk considered as the future of the society and gave great importance to. It is possible to see these details in the TRNC National Education Law and the regulations of the Atatürk Academy operating in TRNC.

However, the regulations regarding Gazi Mustafa Kemal Atatürk did not remain only at the legislative level. The Turkish Cypriot people, who took Atatürk as a role model in the subsequent period, including the British Colonial Administration, determined him and his principles as a red line for themselves. Unlike Turkey, there are no verbal or physical attacks against Atatürk and his principles in the TRNC, and the expressions of gratitude and gratitude towards Atatürk and his struggle in oral history interviews with people who took an active part in the Turkish Cypriot National Struggle should also be emphasized in detail. In addition, it is a striking detail that a legal regulation such as the "Law on Crimes Committed Against Atatürk" no. 5816, which has been in force in Turkey for almost 100 years, has never been made in the TRNC, nor is it even needed.

Finally, there are still photographs of Gazi Mustafa Kemal Atatürk in all official positions in the TRNC, along with Rauf Raif Denktaş and Dr. Fazıl Küçük, who devoted his life to the Turkish Cypriot National Struggle. I can say that the hanging of Fazıl Küçük's photographs together is an indication that the perception of Gazi Mustafa Kemal Atatürk among the Turkish Cypriots is accepted at the highest level. Dr. who devoted his life to the Turkish Cypriot national struggle. It would not be wrong to say that none of the Turkish Cypriot political leaders, especially Fazıl Küçük and Rauf R. Denktaş, put themselves in the shoes of Gazi Mustafa Kemal Atatürk.

The aim of this article is to reveal the sensitivities of Turkish Cypriots regarding Gazi Mustafa Kemal Atatürk and national symbols (from 1919 to the present). In the few studies conducted in this field, the time limitation was mostly considered as the Atatürk period, and no determinations were made regarding its impact until today. While preparing this study, which is unique in its field, qualitative research method was used, and the information and documents obtained from the scanning of primary and second-hand sources were completed with oral history interviews held in TRNC.

Giriş

Kıbrıs, Türkiye'ye 40 deniz mili uzaklıkta olup hem Anadolu'nun güney ve güneydoğusundaki limanları kontrol etmesi hem de Orta Doğu ile Kuzey Afrika'ya olan yakınlığından dolayı her dönem stratejik olarak değerlendirilmiş ve egemen güçlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Bu durum Kıbrıs'ın çok sayıda egemen gücün yönetimi altında girmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti de XIV. yüzyıldan itibaren hakimiyet kurmaya başladığı Akdeniz'deki egemenliğini pekiştirmek amacıyla 1571 yılında Kıbrıs'ı fethetmiş ve 307 yıl boyunca Ada'da hükümran olmuştur.

Kıbrıs'taki Türk varlığının da başlangıcını oluşturan fetihten sonra Ada'da kurulan Osmanlı toplum düzeni XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri koşullar Kıbrıs'ın da geleceğini doğrudan etkilemiş ve 4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan gizli Kıbrıs Konvansiyonu ile Ada İngiltere'ye "geçici" olarak verilmiştir.¹ Kıbrıs Türkleri, Ada'nın İngiltere'ye verilmesini üzüntü ile karşılasalar da geçicilik statüsünün er ya da geç sona ereceğini ummuşlar ve Anavatan ile tekrar birleşecekleri günün beklentisi içinde olmuşlardır.

Ancak 20'nci yüzyılın ilk çeyreğindeki gelişmeler Kıbrıs Türklerinin beklentilerini boşa çıkarmış ve Kıbrıs'taki İngiliz egemenliği geçicilikten "kalıcılığa" dönmüştür. Bu dönüşümün sebebi Birinci Dünya Savaşı olmuştur.

¹ Mehmet Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, 9-10; Ata Atun, *Kıbrıs Andlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*, C. I, Lefkoşa: Mağusa Tarihi Araştırma ve Yazın Vakfı Yayını, No:26, 2007, 11; Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, 3; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000, 22-23; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, 3. bs., Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1975, 271.

Osmanlı Devleti'nin savaşta Almanya safında yer almasını bahane eden İngiltere, 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs Konvansiyonu'nu tek taraflı olarak feshetmiş ve Kıbrıs'ı ilhak etmiştir.² Osmanlı Devleti, İngiltere'nin bu tek yanlı girişimi karşısında etkili bir tepki verememiş, savaşın başarı ile sonuçlanmasına odaklanmıştır.

Kolağası rütbesindeki Mustafa Kemal Bey'in cepheden cepheye koşturduğu bu dönemde Kıbrıs Türkleri henüz bu isimle tanışmamışlardır. Bunun için birkaç yılın daha geçmesi beklenmiştir. Mustafa Kemal'in bilinirliği ve görünürlüğü Çanakkale Savaşı ile artmıştır. Miralay Mustafa Kemal'in Arıburnu ve Conkbayırı muharebelerindeki başarısı hem Anadolu hem Avrupa hem de Kıbrıs'ta duyulmuştur. Mustafa Kemal'in Kıbrıs'ta duyulmasına yardımcı olan bir başka faktör ise Mağusa yakınlarındaki Monarga'da kurulan İngiliz esir kampı olmuştur.³ Çanakkale Savaşı'nda İngilizlere esir düşen askerlerin bir kısmı Monarga'daki kampa getirilmişlerdir. Çanakkale esirlerinin anlatıları Kıbrıs'ta hızla yayılmıştır. Öyle ki; Dr. Mehmet Esat, Dr. Behiç Hüseyin ve Hasan Karabardak gibi bazı vatansever Kıbrıs Türkleri kamptaki esirleri kaçırarak İngilizlere karşı direnişe geçmeyi bile planlamışlardır. Ancak İngiliz yönetimi bu girişimi önceden öğrenerek hemen tedbir almış ve söz konusu kişileri tutuklayarak düşüncenin eyleme geçmesini engellemiştir.⁴

Miralay Mustafa Kemal'in Çanakkale başta olmak üzere diğer cephelerde elde ettiği başarılar O'nun tanınırlığını arttırırken savaşın da yarattığı koşullardan dolayı ümitsizliğe kapılan Kıbrıs Türklerinin umudunu çoğaltmıştır. Birinci Dünya Savaşı, 1918 yılında Almanya'nın mağlubiyeti ile sonuçlanınca İttifak Devletleri de bu sonucu kabul etmek zorunda kalmıştır. İngiltere'nin de içinde olduğu İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş durduran gelişme 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması olmuştur. İtilaf Devletlerinin, Antlaşma'nın mürekkebi daha kurumadan Anadolu'yu işgal etmeye başlaması Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki kadroda milli mücadele düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır. Milli Mücadele, altı aya yakın süren fikri hazırlıklardan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı 19 Mayıs 1919 tarihinden itibaren eylem safhasına geçmiştir.

Bu çalışmanın amacı Kıbrıs Türk halkının Var Olma Mücadelesinde Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve O'nun Devrimlerinin etkileri tartışılmıştır. Kıbrıs Türk tarihi ile ilgili literatürde bu konu ile ilgili çalışma sayısının az olduğunu söylemek beis olmayacaktır. Söz konusu çalışmaların büyük kısmı ya Atatürk dönemine ait ya da Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs'a yansımaları ile sınırlandırılmış, 1919'dan günümüze kadar olan geniş bir dönem ele alınmamıştır. Makalede dayanak olarak kullanılan bilgilere nitel araştırma yönetimi doküman tarama metodu ile ulaşılmıştır. Makaleyi özgün kılan faktörler ise, Kıbrıs Türk Milli Arşivi, T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, İngiliz Ulusal Arşivi ile Kıbrıs Türk tarihinde siyasi bir aktör olan Osman Örek kişisel arşivinden istifade edilmesidir. Söz konusu arşivlerdeki çalışmalara ilave olarak özellikle 1928-1968 yıllarını kapsayan Kıbrıs Türk basında yapılan ayrıntılı taramalar sonucunda elde edilen bilgilerle elde edilen bulgular Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'nde gerçekleştirilen sözlü tarih görüşmeleriyle tamamlanmıştır.

1. Milli Mücadele Döneminde Kıbrıs Türkleri ve Mustafa Kemal Paşa

Kıbrıs Türkleri, Anadolu'daki milli mücadele ile ilgili gelişmeleri yerel basını takip ederek haberdar olurken Mustafa Kemal Paşa'nın ismini de daha sık duymaya başlamışlardır. Bu dönemde Ada'da hükümran olan ve Kuvayı Milliye güçlerinin Anadolu'da savaştığı İngiltere'nin engelleme çabalarına rağmen Kıbrıs Türklerinin Milli Mücadele'ye karşı duyarlılıkları yüksek seviyede olmuştur. Kıbrıs Türkleri Milli Mücadele'ye destek olmak amacıyla kendi aralarında düzenledikleri piyes, tiyatro vb. etkinlikler ile bağışlar aracılığıyla topladıkları paraları Londra üzerinden Anadolu'ya göndermişler, hatta bu yardımların daha organize olması maksadıyla "*Muhacirini İslamiye-i Muavenet Cemiyeti*"ni de kurmuşlardır.⁵ Bununla birlikte bazı Kıbrıs Türk gençleri de gizlice gittikleri Mersin kıyılarından Kuvayı Milliye güçlerine bizzat katılarak Milli Mücadele'ye fiziki olarak da destek vermişlerdir.⁶

² "War with Turkey, Declaration by Great Britain, Annexation of Cyprus", *The Times*, 06 November, 1914.

³ Mağusa yakınlarında kurulan Monarga Kampı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil AYTEKİN, *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

⁴ Sibel Akgün, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Kıbrıs Türk Aydınları ve Jön Türk Hareketi ile olan İlişkileri (1865-1918)", *History Studies, International Journal of History*, 3/3, (2011), 16; George Hill, *A History of Cyprus*, Volume IV, The Ottoman Province The British Colony, 1571-1948, (Ed.) by Harry Luke, England: Cambridge at The University Press, 1952, 597.

⁵ Sabahattin İsmail, Ergin Birinci, *Atatürk Döneminde Türkiye- Kıbrıs İlişkileri (1919-1938)*, Lefkoşa: Akdeniz Haber Ajansı-8, ?, 3-5.

⁶ Özgür Nasıfoğlu ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, Girne 20 Mayıs 2023.

Kıbrıs Türkleri Anadolu'da yedi düvele karşı verilen mücadeleyi kendi imkânları nispetinde desteklerken yerel basında da bu konuyla ilgili haberler oldukça sık yayımlanmaya başlamıştır. Söz konusu dönemde Kıbrıs Türk yerel basını temsil eden Doğru Yol, Söz, İrşad ve Ankebut vasıtasıyla Milli Mücadele, Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu'daki işgal kuvvetlerine dair haberler sütunlara taşınmıştır.⁷

İrşad'da 1920 yılında yayımlanan bir haberde, vatana bağlılığı sürdürmek ve Kurtuluş Savaşı'nda yardımlaşmayı sağlamak temel ilke olarak kabul edildiği belirtilirken, Ankebut'ta yayımlanan haberlerin hemen hemen tamamında ise Milli Mücadele ile ilgili gelişmelere yer verilmiş ve halkın moralini yükseltecek yayımlar yapılmıştır. Söz Gazetesi'nin sahibi Mehmet Remzi (Okan) Bey, 12 Ocak 1920 tarihinde "*Felaketzede Kardeşlerimize Muavenet*" başlıklı yazısında;

Anadolu, Türk'ün son yurdu, son mercidir. Oradaki kardeşlerimizin böylesine sefaletler, mahrumiyetler içinde helak olmasına seyirci kalırsak dünyada en alçak insanlar bizler oluruz... İzmir ve civarında yedi ay zarfında 60,000 Türk şehit edilmiş, 40,000 kişi terk-i diyar etmeye mecbur kalmış ve 200 milyon liralık servetleri gaspolmuştur. İşte bugün yersiz ve yurtsuz kalmış bu binlerce kardeşimiz bizden muavenet bekliyor...⁸

Doğru Yol Gazetesi'nde 5 Nisan 1920 tarihinde yayımlanan bir başka haberde ise Ortodoks Kilisesi'nin desteklediği Yunan Kaldanos'un "...bir ayağı Avrupa'da bir ayağı Asya'da beş denize hâkim büyük Yunanistan'ın kurulacağı gün yakındır..."⁹ açıklaması hayalperestlik olarak değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir.

Ankebut'ta 3 Mayıs 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ile ilgili alıntı bir haber yayımlanmıştır. Morning Post'tan alıntılanan haberde; Mustafa Kemal Paşa'nın kişilik özelliklerinden bahsedilmiş, Türkiye'de başka bir kişinin Milli Mücadeleyi yapamayacağı belirtilmiş ve O'nun Çanakkale'de elde ettiği başarılarla ve mütevazı kişiliği ile emrindeki askerlerin de sevgisini kazanan namuslu bir Komutan olduğu vurgulanmıştır.¹⁰

Bu dönemde hem Anadolu'daki mücadele hem de Mustafa Kemal Paşa ile ilgili haberler Kıbrıs yerel basınında sıkça yer almıştır. Mehmet Remzi (Okan) Bey, Kıbrıs Türk toplumunun milli duygularını, Büyük Taarruz'dan bir ay önce, 29 Temmuz 1922 tarihinde yayımlanan Söz gazetesinde şöyle duyurmuştur:¹¹ "... *Değil yalnız Kıbrıs Rumlarına, bütün Yunaniliğe, bütün cihana ilan edelim ki, Türkiye mahvolmadı ve olmayacaktır. Kürre-i zemin üzerinde güneş neşri-i envar ettikçe Türklük Kemal-i istikrara ile berdevam edecektir.*"

Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milli Mücadeleyi yerel basın aracılığıyla takip eden Kıbrıs Türklerindeki mevcut milli duygular günden güne çoğalırken bu mücadelenin olumlu sonuçlanması halinde Kıbrıs'ın 1878 yılından önce olduğu gibi doğrudan Anadolu'ya bağlanacağına dair beklentiler de artmıştır.¹²

Kıbrıs Türkleri, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'daki Milli Mücadele'yi desteklemekle birlikte kendi geleceklerini belirlemek amacıyla bir başka özgün girişim daha yapmışlardır. Bu girişim, Milli Mücadele'nin askeri safhasını sonlandıran Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından birkaç gün sonra 15 Ekim 1922 tarihinde Lefkoşa'da yapılmıştır. Bafta faaliyet yürüten Türk kulüplerinin yaptığı çağrıya Lefkoşa ve diğer kazalardaki Kıbrıs Türk kulüpleri de olumlu cevap vermişler ve avukat Bahaeddin Efendi'nin Lefkoşa'daki ofisinde 15 Ekim 1922 tarihinde toplanmışlardır. Toplantıda; Kıbrıs'ın Türkiye ile birleşmesi veya bunun gerçekleşmemesi halinde ise Ada'daki İngiltere'nin yönetimine razı olunarak mevcut durumun korunması ve Kıbrıs Türk toplumunun Evkaf ve Şer'iyye Mahkemeleri ile ilgili beklentileri tartışılmıştır.¹³

Kıbrıs Türklerinin Lozan Konferansı öncesindeki bu özgün girişimini rapor eden İngiliz polis teşkilatında görevli kişi toplantı gündeminde Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçilmesi konusunun görüşülüp görüşülmediğini de raporunda özellikle belirtmiştir.¹⁴ Muhtemeldir ki, Kıbrıs Türk aydınlarının Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan

⁷ Sibel Akgün, "Atatürk İlke ve İnkılâplarının Kıbrıs'a ve Kıbrıs Türk Kadınlarına Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22/ 64-65-66, 417- 418.

⁸ İsmail ve Birinci, *Atatürk Döneminde*, 7, 24.

⁹ İsmail ve Birinci, *Atatürk Döneminde*, 10.

¹⁰ İsmail ve Birinci, *Atatürk Döneminde*, 31.

¹¹ İsmail ve Birinci, *Atatürk Döneminde*, 17.

¹² *Foreign and Commonwealth Office (Bundan sonra FCO) 141-2398- 11*, From Acting Local Commandant of Police to Office of The Cyprus, Local Commandant of Office, Nicosia, No: S/C VII/22, Confidential, 16th October, 1922.

¹³ *FCO 141-2398*, Lefkoşa Yerel Polis Kumandanının 15 Ekim 1922 ve 16 Ekim 1922 tarihinde Lefkoşa Komiserine gönderilen Nu: S.C. VII/22 kodlu "Gizli" yazılar; *Söz*, 14 Ekim 1922; " Milli Toplantı", *Doğru Yol*, 14 Ekim 1922.

¹⁴ *FCO 141-2398*, Lefkoşa Yerel Polis Kumandanının 15 Ekim 1922 ve 16 Ekim 1922 tarihinde Lefkoşa Komiserine gönderilen Nu: S.C. VII/22 kodlu "Gizli" yazılar.

temasa geçmek konusundaki niyetlerinin/girişimlerinin olup olmadığı İngiliz yönetiminin özellikle öğrenmek isteği konuların başında gelmiştir.

İngiliz yönetiminin Mustafa Kemal Paşa ile ilgili kaygısı çok geçmeden Kıbrıs'ta görülmeye başlanmıştır. Kıbrıs Türk toplumu, kadın-erkek, yaşlı-genç demeden Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı lider ve O'nun İlkelerini kendi mücadelelerine rehber olarak kabul etmişlerdir.¹⁵

2. İngiliz Sömürge Yönetimi Döneminin İlk Yıllarında Mustafa Kemal Atatürk Algısı ve Milli Sembollere Karşı Hassasiyetler (1925-1938)

Kıbrıs Türk halkının Mustafa Kemal Paşa ve O'nun önderliğinde yürütülen Milli Mücadele'den beklentileri yüksek düzeyde olmuştur. Kıbrıs Türkleri, Milli Mücadele'nin başarılı olması halinde Kıbrıs'ın gerçek sahibi olan Türkiye'ye verileceğini ummuşlardır. Ancak dönemin şartları Kıbrıs Türklerinin beklentilerini karşılamamış ve Misakı Milli sınırları dışında kalan Ada, Lozan Barış Antlaşması'nın 20'nci maddesi gereğince İngiltere'ye hukuken verilmiştir.¹⁶

Bu durumun Kıbrıs Türklerinde kısa bir süre hayal kırıklığı yarattığı ve kafa karışıklığına yol açtığı söylenebilir. Lakin Lozan Barış Antlaşması'nın 21'inci maddesi amir hükmü gereğince Kıbrıs Türklerine İngiliz ya da Türk vatandaşlığını tercih etme anlamında kullanılan "*Hakkı Hıyar*" seçeneği getirilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını tercih edecek olanların iki yıl içinde Ada'yı terk etmeleri istenmiştir.¹⁷

Kıbrıs Türklerinden 10 bine yakın kişi bu hüküm doğrultusunda Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını tercih edip Anavatan'a göç etmiştir. Türkiye Hükümeti, Kıbrıs Türklerinin Anavatan'a göçünü başlangıçta desteklemiş, ancak daha sonra bu karardan vazgeçerek Kıbrıs'taki Türk varlığının gücünü ve etkisini kaybetmesini önleyecek politikaları uygulamaya sokmuştur.¹⁸

İngiltere, Lozan Barış Antlaşması'ndan iki yıl sonra 1925 yılı mart ayında Ada'da sömürge yönetimini ilan etmiştir.¹⁹ Kıbrıs Türkleri, sömürge döneminin ilk yıllarından itibaren toplum haklarını arama mücadelesini ilk kez Kıbrıs Türk aydınlarının liderliğinde yapmaya başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra; Söz gazetesi sahibi ve başyazarı Başöğretmen Mehmet Remzi (Okan), Doğru Yol gazetesi sahibi Ahmet Raşit (Doğruyol), Dr. Eyüp, Belig Paşa, Dr. Rauf Bey²⁰, Mehmet Ratib Efendi, Hüseyin Nazif Efendi, Bahaeddin Efendi, Mehmet Arif Efendi, Dr. Mustafa Fehmi, İbrahim Sıtkı Efendi, Hasip Bey, Tayyar Naim Efendi ve M. Necati Bey (Özkan) Kıbrıs Türk aydınları olarak öne çıkmışlar ve toplum haklarını arama mücadelesinde birlikte hareket etmişlerdir.²¹ İngiliz Sömürge Yönetimi kendi politikalarını uygularken Kıbrıs Türklerinin birlikte hareket etmesinden endişelenmiş ve bu hareketi sürekli takip etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edildiği ve yeni bir devletin inşa sürecinin başladığı 1920'li yılların ikinci yarısından itibaren Kıbrıs Türk toplumu bu değişimi yakından takip etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Türkiye'de yürürlüğe sokulan reformlar Kıbrıs Türkleri tarafından da uygulanmaya başlanmıştır. Kıbrıs yerel basınının önemli yayın organlarından olan Söz gazetesinin 05 Eylül 1925 tarihli nüshasında yer alan bir haberde Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın "*Şapka Kanunu*" ve medeni kıyafetler konusundaki açıklamaları manşetten verilmiş, bu düzenlemelerin Kıbrıs Türkleri tarafından da benimsenmesi istenmiştir.²²

Kıbrıs Türk toplumunun önemli bir kısmı bu çağrıyı olumlu karşılamış ve İngiliz Sömürge Yönetimi'nin karşı çıkmasına rağmen feslerini çıkartarak şapka giymeye başlamıştır.²³ Kıbrıs Türk toplumunun Türkiye'de uygulamaya sokulan Şapka Kanununu hemen benimsemiş olmasına bir katkı da Kıbrıs Müftüsü'nden gelmiştir.

¹⁵ Elif Evrim Şencan, "Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10/ 20 (2014), 217.

¹⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, 42-46.

¹⁷ Mehmet Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, 30.

¹⁸ Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde*, 77-81.

¹⁹ *The Cyprus Gazette*, Extraordinary, No:1, S.1691, 1 Mayıs 1925; http://cypruslibrary.moec.gov.cy/ebooks/The_Cyprus_Gazette_1925/index.html (Erişim.17.05.2023).

²⁰ KKTC Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf. R. Denктаş'ın babasıdır.

²¹ *FCO 141-2398*, Lefkoşa Yerel Polis Kumandanının 15 Ekim 1922 ve 16 Ekim 1922 tarihinde Lefkoşa Komiserine gönderilen Nu: S.C. VII/22 kodlu "Gizli" yazılar.

²² Beria Remzi Özorun, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (4)", *Türk Kadın Dergisi*, 34, (Mart 1969), 26.

²³ Kübra Öz, *Atatürk Dönemi Türkiye Kıbrıs İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 3/6.

Uzun yıllar Kıbrıs Türklerinin toplum lideri olarak öne çıkan ileri görüşlü Müftü Hacı Hafız Ziyai Efendi, şapka giyilmesinin İslâm dinine göre sakıncalı olmadığını açıklayan bir fetva yayımlamıştır.²⁴ Nitekim Kıbrıs Türk yerleşim yeri olarak bilinen Lefke'nin tanınmış kişilerinden olan Fadıl Nekipzade fesini çıkartıp şapka giyerek Lefke sokaklarında dolaşmış ve Lefkelileri aynı şekilde hareket etmesi için yüreklendirmiştir.²⁵

Kıbrıs Türklerinin Türkiye'deki reformlara uyumlanmak amacıyla verdikleri tepki sadece kıyafet düzenlemeleri ile sınırlı kalmamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe soktuğu "*Harf Devrimi*" de Kıbrıs Türk toplumu tarafından hemen benimsenmiştir. Söz gazetesinde 1928 yılı eylül ayında yayımlanan yazıda; "*Aziz Gazi'nin milletinden aldığı intiba ve ilhamdan yarattığı mukaddes inkılâp devam ediyor... Türkiye'de olduğu gibi Türkiye dışındaki Türk münevverlerine düşen vazife yeni harfleri benimsemek ve derhal tatbik koymaktır....*" denmiştir.²⁶

Söz'de yayımlanan yazıda dikkati çeken detay Türkiye'de uygulamaya konan reformların milli sınırlar dışında kalmış Türkler tarafından da hemen uygulanması gerektiğine dair yapılan vurgudur. Kıbrıs Türkleri, Türkiye ile mevcut bağların korunması ve geliştirilmesine engel olacak eski dönem uygulamalarını eş zamanlı olarak terk etmek istemişlerdir.

Dönemin Kıbrıs Türk aydınlarından Mehmet Remzi Bey, bu amaçla izlenecek stratejiyi de belirlemiş ve yeni harflerin öğretilmesi amacıyla gece mekteplerinin halk eğitimini üstlenmesi gerektiğini belirtmiş, hatta Kıbrıs Türk kulüplerinin de bu konuda sorumluluk üstlenmelerinin önemine vurgu yapmıştır.²⁷ Kıbrıs Türk kulüpleri M. Remzi Bey'in çağrısı doğrultusunda yeni harflerin öğretilmesi konusunda üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmişler hem öğreticileri yetiştirmişler hem de öğretmen olarak görev almışlardır.²⁸

Mehmet Remzi Bey, sahibi olduğu Söz gazetesi matbaasında da Latin harfleriyle baskı yapılabilmesi için gerekli olan teknik malzemeyi Başbakan İsmet Paşa'dan talep etmiştir.²⁹ Hükümet, Mehmet Remzi Bey'in isteğini kabul etmiş ve Söz gazetesine hem teknik malzeme yardımı yapılmış hem de maddi destek sağlanmıştır.³⁰

İngiliz Sömürge Yönetimi, Kıbrıs'taki politikalarının uygulanmasını kolaylaştırmak amacıyla Kıbrıs Türklerini kontrolü altında tutmayı önemsemiş ve bu amaçla Mehmet Münir'i kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış ve O'nu bazı kamusal görev ile ayrıcalıklarla da taltif etmiştir.³¹

Sömürge Yönetimi'nin adamı M. Münir'in İngiliz politikaları doğrultusunda hareket etmesi ve Kıbrıs Türk toplum haklarının elde edilmesi yönünde yeteri kadar çaba göstermemesi Kemalist ideolojiyi benimseyen ve kendilerini Halkçı olarak nitelendiren³² grubun liderliğini üstlenen M. Necati Bey (Özkan)'in öne çıkmasının koşullarını oluşturmuştur. M. Necati Bey önce 1926 yılında yapılan Lefkoşa Belediye Meclisi üyeliği seçimlerini kazanmış, sonra da 1930 yılında yapılan Kavanin Meclisi seçimlerinde Girne-Lefkoşa Bölgesinden adaylığını koyan M. Münir'e rakip olmuştur.

M. Necati Bey, 15 Ekim 1930 tarihinde yapılan seçimde %56,6 oranında oy almış ve Kavanin Meclisi'ndeki üç Türk üyeden biri olmuştur. M. Necati Bey'in seçim zaferinin Kıbrıs Türk liderliğinin tescillenmesi bakımından önemli olduğu söylenebilir. Lakin İngiliz Sömürge Yönetimi'nin ilk Kavanin Meclisi seçimlerinde, 15 Ekim 1925, M. Münir ile avukat Bahaeddin Bey yarışmış ve M. Münir büyük bir farkla seçimleri kazanmıştır. İngilizlerin adamı

²⁴ Beria Remzi Özorun, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (5)", *Türk Kadın Dergisi*, 35, (Nisan 1969), 30.

²⁵ Reşat Akar, *Atatürk'çü Kıbrıs Türkleri*, İstanbul: Veb Ofset İleri Matbaacılık A.Ş., 1981, 33-34.

²⁶ "Mehmet Remzi, "Yeni Harfleri Benimsemek Vazifemizdir", Söz, 13 Eylül 1928'den aktaran Öz, *Atatürk Dönemi Türkiye*. 72.

²⁷ Öz, *Atatürk Dönemi Türkiye Kıbrıs*, 3/6.

²⁸ Beria Remzi Özorun, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (6)", *Türk Kadın Dergisi*, 37, (Haziran 1969), 28.

²⁹ Rahmi Çiçek, "Cumhuriyet Hükümetleri, Atatürk Devrimleri ve Kıbrıs Türk Basını (1920-1940)", Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 2004, 154-155.

³⁰ Cumhurbaşkanlığı *Cumhuriyet Arşivi (Bundan sonra BCA) 030-10-00-28-159-2*; Kıbrıs'ta Yayımlanan Söz Gazetesi'ne yardım yapılması konusundaki resmi yazı.

³¹ Sir Mehmet Münir, Kıbrıs Türk toplumunun malvarlığını kontrol eden Evkaf idaresinde 1925 - 1947 yılları arasında, Yürütme Meclisinde de 1927-1946 yılları arasında murahhas olarak görev yapmış, bazıları onursal üyelik üzere (İcraat Meclisi üyesi, Eğitimle ilgili Merkezi Kurulun ex officio üyesi, Müslüman orta eğitimle ilgili Şehir Komitesi Başkanı, Merkezi İdare Meclisi'nin atanmış üyesi, Kıbrıs Müzesi Komitesi üyesi, Tali Okullar Komisyon Başkanlığı, Yürütme Sulama Kurulu üyeliği, Müftü Dairesi Başkanı, Kamuya ait Borç Para Verme Komiserliği üyeliği, Kıbrıs Müzesi Komitesi üyeliği, Kıbrıs Sosyal Sağlık Kurulu üyeliği, Britanya İmparatorluğu Cüzamhlılara Yardım Derneği üyeliği, Müslüman Şer'i Mahkemeleri Başkanı vb.) farklı kamu görevini aynı zamanda yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet An, *Dinsel Toplumdan Ulusal Topluma Geçiş Süreci ve Kıbrıs Türk Liderliğinin Oluşması (1900-1942)*, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 1997, 116; *BCA 30-10-0-0-235-590-35*, Dışişleri Bakanlığı Birinci Daire Umum Müdürlüğü, "Kıbrıs Evkaf Murahhası Mehmet Münir'e verilen rütbe h." 11 Temmuz 1947.

³² Balyemez, *İngiliz Yönetimi*, 88.

olarak da bilinen M. Münir'in Kıbrıs Türk toplum haklarını korumak ve elde etmek adına izlediği politika toplum tarafından yetersiz bulunmuş ve liderlik görevi M. Necati Bey'e verilmiştir. İngiliz Sömürge Yönetimi, M. Necati Bey'in Kavanin Meclisi'ne seçilmesinden endişe duymuş ve M. Necati Bey'in Ada'da uygulanan İngiliz politikalarına destek verip vermeyeceğini öğrenmek istenmiştir. Ancak Kavanin Meclisi'nin yeni Türk üyesi M. Necati Bey ne İngilizlerin politikalarına ne de Rumların Enosis amaçlarına hizmet edeceğini söylemiş ve hedefinin Kıbrıs Türklerinin toplum haklarını elde etmek olduğunu açıklamıştır³³.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine rehber edinen M. Necati Bey, Kıbrıs Türklerinin haklarını tespit etmek ve bunları elde etmek için izlenecek politikaları belirlemek amacıyla 1 Mayıs 1931 tarihinde Milli Kongre'yi toplamıştır. M. Necati Bey, tıpkı 23 Nisan 1920 tarihinde toplanan Büyük Millet Meclisi (BMM)'nde olduğu gibi Milli Kongre toplantısını cuma gününe denk getirmiştir. Milli Kongre 1 Mayıs Cuma günü yaptığı toplantıda Kıbrıs Türklerinin toplum sorunlarını ilk kez yazılı olarak İngiliz Sömürge Yönetimi'ne iletmiş, bunlara yapılacak işlemleri takip etmek amacıyla Merkez Heyeti'ni seçerek görevlendirmiş ve İngiliz yönetiminin 1928 yılında kaldırdığı Müftülük makamına Baflı avukat Ahmet Sait Efendi'yi görevlendirmiştir.³⁴ M. Necati Bey'in girişimi İngiliz Sömürge Yönetimi tarafından ciddiye alınmamış ve görevlendirilen Müftü Ahmet Sait Efendi'nin bu görevi yapamayacağı ilan edilmişse de buna uyulmamış, yeni Müftü Lefkoşa'ya gelerek çalışmalarına başlamıştır.³⁵

Kavanin Meclisi üyesi M. Necati Bey ile arkadaşlarının tutum ve eylemleri Kemalist olarak tanımlanmıştır. İngiliz arşiv belgelerinde de M. Necati Bey'in liderliğini üstlendiği Halkçı grubun faaliyetlerinin Kemalist akımdan etkilendiği raporlaştırılmıştır.³⁶

Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Türkiye'de yürürlüğe sokulan reformların bir başkası ise 1934 yılında olmuştur. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nde 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen 2525 sayılı kanun gereğince³⁷ her Türk vatandaşına soyadı verilmesi hükümleştirilmiştir. Kıbrıs Türk toplumu Soyadı Kanunu'nu da tıpkı diğer reformlarda olduğu gibi hemen benimsemişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bu kanun kapsamında olmak üzere; Mehmet Remzi Bey'e "*Okan*", M. Necati Bey'e "*Özkan*" ve diplomat Fatih Bey'e ise "*Güvendiren*" soyadlarını bizzat kendisi vermiştir.³⁸

Bu dönemde Kıbrıs Türk liderliği Kemalist akımdan etkilenip Türkiye'de hayata geçirilen Devrimleri Ada'da uygularken kamuoyu da milli günleri coşkuyla kutlamış ve Anavatan ile bağıını sürekli canlı tutmuştur. Milli Mücadele'nin dönüm günlerini temsil eden; 23 Nisan, 19 Mayıs ve 29 Ekim Kıbrıs Türk toplumunda da aynı duyguyu yaratmıştır.³⁹

Türkiye'de 29 Ekim gününün Cumhuriyet Bayramı olarak kutlanması kararı⁴⁰, Kıbrıs Türk toplumunda da karşılık bulmuştur. Söz gazetesinde 17 Ekim 1925 tarihinde yer alan "*Muhterem Gazi'nin açtığı nurlu ve feyizli yolda yürümek her Türk'ün milli vazifesidir.*" başlıklı yazıda⁴¹ Cumhuriyet Bayramının Kıbrıs Türkleri tarafından da coşku ile kutlanması istenmiştir. Nitekim Kıbrıs Türkleri sonraki yıllarda her 29 Ekim'i Türkiye'deki coşkuya benzer şekilde kutlanmış, hatta 29 Ekim günü de dâhil olmak üzere Türkiye'de kutlanan 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos günlerinin resmî tatil olması için İngiliz Sömürge Yönetimi'ne başvuruda da bulunulmuştur.⁴²

³³ Ergin Birinci, *Necati Özkan (1899-1970)*, C. I, Lefkoşa: Necati Özkan Vakfı, 1997, 141; İ. Baydü Özkan (M. Necati Özkan'ın oğlu) ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, 24 Ağustos 2023, Girne-KKTC.

³⁴ Hikmet Afif Mapolar, *Aslar, Bir Devre Adını Yazanlar-1987*, Lefkoşa: Necati Özkan Vakfı Yayınları, 2016, 56; Balyemez, *İngiliz Yönetimi*, 100-110.

³⁵ "Milli kongre ve ittihaz ettiği mukarrerat", *Söz*, 7 Mayıs 1931, 1 ve 2; "Hükümet ilânı münasebetile", *Söz*, 21 Mayıs 1931, 3, 5; "Yeni müftünün Lefkoşa'ya teşrihi, Halkın yüksek tezahüratı", *Söz*, 28 Mayıs 1931, 1,3.

³⁶ *FCO 141-2465-474-749*, Political Situation in Cyprus From October 1934 to the end of April 1935, Secret.

³⁷ *T.C. Resmi Gazete*, 2 Temmuz 1934, Sayı:2741.1.

³⁸ Erdal Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkâlâplarının Kıbrıs'ta Uygulanması*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2002, 91; Birinci, *Necati Özkan*, C.I, 224.

³⁹ "Büyük Gazi Eserini İkmal etti", *Söz*, 28 K.Sani 1932; "Yarın Türk Dünyasının En Büyük Bayramının Yıldönümüdür", *İstiklal*, 28 Ekim 1949; *KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (Bundan sonra MAAD) KTY 04-32-01*, "(H) Şaşmaz tarafından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye gönderilen 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı Kutlaması; Dr. Fazıl Küçük, "30 Ağustos", *Halkın Sesi*, 30 Ağustos 1944; Dr. Fazıl Küçük, "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramımız Kutlu Olsun", *Halkın Sesi*, 19 Mayıs 1944; Dr. Fazıl Küçük, "23 Nisan 1920 Türk Kâbesinde Milli Hâkimiyetin ve Cumhuriyet Çocuklarının Bayramını Tanıtan bir gündür. Bayramımız kutlu olsun", *Halkın Sesi*, 23 Nisan 1944.

⁴⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C.18, İ.106, C.1, 19 Nisan 1925, 156-157.

⁴¹ "Muhterem Gazi'nin açtığı nurlu ve feyizli yolda yürümek her Türk'ün milli vazifesidir.", *Söz*, 17 Ekim 1925'den aktaran Yurdakul, *Kıbrıs Türkleri*, 69.

⁴² *MAAD KTY 04-1943-172-01*, KATAK Lefkoşa Federasyon Toplantısı kararları; *FCO 141-2816-13,14*, KATAK Başkanı M. İzzet tarafından 21 Haziran

Kemalist M. Necati Özkan, zaman zaman Türkiye'nin Kıbrıs Konsolosu'na Ada'daki gelişmeler konusunda bilgi vermiştir.⁴³ İngiliz Sömürge Yönetimi hem Kemalist Halkçı grubun faaliyetleri hem de Kıbrıs Türklerinde günden güne çoğalan Anavatan'a olan bağlılık karşısında tepkisiz kalmamış ve istihbarat faaliyetlerini Kıbrıs Türk liderlerine yöneltmiş ve Kemalist Halkçı grup üyelerini İngiliz karşıtı olarak fişlemiştir.⁴⁴

Deniz Harp Okulu öğrencilerini taşıyan Hamidiye zırhlısının 1938 yılı haziran ayındaki Kıbrıs ziyareti de Atatürk ve Türkiye coşkusu arttıran bir başka gelişme olmuştur. Anavatan'dan askeri bir geminin Kıbrıs'a geldiğini duyan binlerce kişi Mağusa limanına gitmiş⁴⁵ ve "Yaşasın Atatürk" tezahüratları ile sevinç gösterileri yapmışlardır.⁴⁶

Kıbrıs Türklerinin Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ü ve Devrimlerini benimsemelerinin sonucu olarak yükselen milli bilinçleri İngiliz Sömürge Yönetimi'ni tedirgin etmiştir. İngiliz yönetimi milli duyguları kontrol etmek amacıyla; Türk Bayrağı'nın kullanılması, Atatürk'ün fotoğraflarının asılması, Türkiye'den Ada'ya görevli gelen öğretmenlerin çalışma izinlerinin kısıtlanması/kaldırılması vb. politikaları bir süreliğine de olsa yürürlüğe sokmuştur.⁴⁷ Ancak İngiliz Sömürge Yönetimi'nin engellemelerine rağmen Kıbrıs Türkleri, Türk bayraklarını evlerinde bulundurmaya devam etmişler, hatta Türk ilkokullarında görevli öğretmenlerin gizlice sınıfa getirdikleri Türk bayrakları öğrenciler tarafından öpüldükten sonra derse başlanmıştır.⁴⁸

İngiliz Sömürge Yönetimi'nin bu kapsamdaki bir başka uygulaması ise 1938 yılında olmuş ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde vefat etmesi üzerine Türkiye'de hazırlanan Atatürk belgeselinin Kıbrıs'a girişini engellemiştir. Bu engelleme karşısında İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi 24 Aralık 1938 tarihinde Dışişleri Bakanlığına çağırılmıştır. Dışişleri Bakanlığı Genel Müdürü Esat Atuner ile görüşen İngiliz Büyükelçiliği Müsteşarı Morgan, Hamidiye zırhlısının Mağusa'yı ziyaretinden dolayı çoğalan Kıbrıs Türk milli duygularının daha da artacağı endişesi ile Atatürk belgeselinin Ada'ya girişinin yasaklandığını ifade etmiş, İngiliz karşıtı ve Kemalist hareketin lideri M. Necati Özkan'ın desteklenmemesi önerisinde bulunmuştur.⁴⁹

Kıbrıs'ta 1931 yılındaki Rum İsyanı sonrası yürürlüğe giren Kıbrıs Türklerinin milli duygularını kontrol altında tutma politikası İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiştir. İngiliz Sömürge Yönetimi bu politikanın uygulanması amacıyla bir yandan Türk Bayrağının asılmasını vb. engellemeleri yürürlüğe sokarken diğer yandan da Kıbrıs Türk liderlerini yakından takip etmiş, M. Necati Özkan gibi Atatürkçüleri ise hem fişlemiş hem de Türkiye'ye şikâyet etmiştir.

3. Kıbrıs'taki Yeni Dönemde Atatürk ve Milli Semboller Algısı (1941-1960)

İngiltere daha İkinci Dünya Savaşı devam ederken Kıbrıs politikasını değiştirme kararı almış ve yerel toplumlara siyasi örgütlenme hakları tanımıştır. Bu kapsamda olmak üzere Kıbrıs Rumları 1941 yılında Çalışan Halkın İlerici Partisi (AKEL)'i, Kıbrıs Türkleri ise 1943 yılında Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu (KATAK)'ı kurmuştur.⁵⁰

İngiliz Sömürge Yönetimi İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde. 1931 yılından itibaren uyguladığı milli duyguları kontrol altına alma yönündeki politikasından vazgeçmiş, bu durum Kıbrıs Türklerinin milli günlerin kutlanması ve milli sembollerin taşınması konusundaki isteklerinin hayata geçirilmesini kolaylaştırmıştır. Daha önce olduğu gibi bu dönemde de yerel basında milli günler ile ilgili haberlere sıkça yer verilmiş, görünür yerlere Türk bayrakları serbestçe asılmış, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ilkeleri Kıbrıs Türk toplum haklarını arama mücadelesinde rehber olmuştur.

1944 tarihinde İngiliz Sömürge Yönetimi'ne gönderilen ve Kıbrıs Türk toplumu taleplerini içeren resmi yazı; MAAD KTY 04-1944- 71-01, KATAK Baf Federasyon Başkanı İhsan Ali'nin KATAK Başkanına gönderdiği yazı, 26 Mart 1944; MAAD, KTY 04-1944-104-01, "KATAK Konfederasyon Sekreterliğinden", 3 Mayıs 1944.

⁴³ BCA 030-10-124-886-14, Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Konsolosunun Hariciye Vekâletine gönderdiği 4-5 Teşrinisani 1936 tarihli Kıbrıs Türkleri hakkındaki raporu.

⁴⁴ FCO 141-2551, 3, Lefkoşa Polis Karargâhından Sömürge Sekreterine Gönderilen yazı, 2 Kasım 1936, Gizli, C.I.D.No:1099/55.

⁴⁵ Söz, 18 Haziran 1938, Sayı:1180, 2; Birinci, Necati Özkan, C.I, 235.

⁴⁶ İngiliz Arşiv belgesi Public Record Office (PRO) (FO 371/21935)'den aktaran Birinci, Necati Özkan, C.I, 235-236.

⁴⁷ BCA 030-10-124-886-14, Türkiye Cumhuriyeti Lefkoşa Konsolosunun 4-5 Teşrinisani 1936 tarihli Kıbrıs Türkleri hakkındaki Raporu; Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi:1878-1960, Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*, İstanbul: İmge Yayınevi, 1984, C. I, 141-147.

⁴⁸ İsmail Bozkurt ile KKTC'de yapılan sözlü tarih görüşmesi, 6 Aralık 2023; İ. Baydü Özkan ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, 24 Ağustos 2023; Fuat Veziroğlu ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, 18 Mayıs 2023, Lefkoşa/KKTC.

⁴⁹ Public Record Office (PRO/ FO 371/23296'dan aktaran Birinci, Necati Özkan, C.I, 246.

⁵⁰ Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri konusundaki ayrıntılı bilgi için bkz. Balyemez, *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.

İngiliz Sömürge Yönetimi, bu dönemde de Kıbrıs Türk liderlerini fişlemeye devam etmiştir. Daha İkinci Dünya Savaşı devam ederken Kıbrıs Türk toplum haklarını arama mücadelesine başlayan Kıbrıs Milli Türk Halk Partisi Kurucu Başkanı ve Halkın Sesi gazetesi sahibi Dr. Fazıl Küçük, “Kemalist ve İngiliz karşıtı” olarak rapor edilmiştir.⁵¹ Söz konusu bilginin yer aldığı ve yetmiş yıl erişim yasağı getirilmiş İngiliz arşiv belgesinde dikkati çeken ayrıntının ise İngiliz karşıtlığının ve Kemalist olmanın birlikte değerlendirilmiş olduğu ifade edilebilir.

Kıbrıs Türk toplum ileri gelenleri özellikle Türkiye’de iktidarın değiştiği 1950 yılından sonra Atatürkçü politikaların Ada’da uygulanması konusunda zaman zaman tepkiyle de karşılaşmışlardır. Bu konudaki bir gelişme 1951 yılında Ankara’da yaşanmıştır. Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu (KTKF) Başkanı Faiz Kaymak, 1951 yılı kasım ayında resmi temaslarda bulunmak üzere Türkiye’ye gelmiştir. Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, Faiz Kaymak ile yaptığı görüşmede; yeni seçilen Kıbrıs Müftüsünün iyi ve onurlu bir kişi olduğunu, Kıbrıs’taki siyasi provokatörlerin eski Müftü hakkında propaganda yaparak yeni Müftüyü eleştirdiklerini ifade ettikten sonra Kıbrıs’ta ezanın Türkçe okunmasına dair eleştirilerini de söylemiştir. Diyanet İşleri Başkanı ezanın Arapça okunması konusundaki düşüncesini söyleyince KTKF Başkanı Faiz Kaymak buna karşı çıkmış ve Atatürk’ün ezanın Türkçe okunması konusunda direktifi olduğunu Kıbrıs Türk toplumunun buna uygun davranmak istediğini belirtmiş ve Diyanet İşleri Başkanı’nın önerisini reddetmiştir.⁵²

Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu başkanı Faiz Kaymak, İzmir’in Yunan işgalinden kurtuluşu ve Lefkoşa’nın Osmanlı ordusu tarafından fethi münasebetiyle 9 Eylül 1952 tarihinde düzenlenen toplantıda yaptığı konuşmada Anadolu’daki Kurtuluş Savaşı’na vurgu yapmış ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ü anmıştır.⁵³

Kıbrıs’taki Atatürk sevgisinin görünürlüğünü daha da arttıran gelişmeler 1957 yılından sonra başlamıştır. Bu yöndeki ilk girişim Lefkoşa Türk Ortaokul Komisyonu tarafından alınmış ve açılacak yeni okula “Lefkoşa Atatürk İlkokulu” adının verilmesini kararlaştırmıştır.⁵⁴

Kıbrıs Türkleri, 1 Nisan 1955 yılında başlayan Rum saldırılarından sonra direniş örgütleri kurmaya başlamışlar ve yaklaşık üç buçuk yıl süren bir dönem boyunca çatışma halinde olmuşlardır.⁵⁵ Kıbrıs Türk direniş örgütlenmelerinin sonucusu olan ve 1957 yılı kasım ayında kurulan Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT)’ye üye kabulünde uyguladığı ritüel Türkiye Bayrağı-silah ve Kuran’ı Kerim’in üzerine el bastırmak suretiyle yemin ettirmek olmuştur.⁵⁶ Kıbrıs’taki çatışmalar, 1958 yılı ağustos ayında sona ermiş ve taraflar arasında görüşmeler başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri’nin de aktif olarak katıldığı bu görüşmeler 1959 yılında uzlaşma ile sonuçlanmış ve şubat ayında önce Zürih’te sonra da Londra’da imzalanan antlaşmalarla Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kuruluşuna giden süreç başlamıştır.⁵⁷

Kıbrıs’ta 1959-1960 yılları Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasasını hazırlama çalışmaları ile İngiltere’nin Ada’daki egemenliğini devretmesine dair esasların tespit edilmesiyle geçmiştir. Kıbrıs Türkleri bu dönemde eğitim sistemini Türkiye ile paralel bir yapıya getirmek konusunda Milli Eğitim Bakanlığı uzmanlarından teknik ve danışmanlık desteği almaya başlamışlardır.⁵⁸

Bu dönemde bir başka gelişme daha yaşanmıştır. Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş⁵⁹ 28 Mayıs 1959 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığına gönderdiği yazıda Kıbrıs’taki şehir meydanlarına konulmak üzere sekiz adet Atatürk büstüne ihtiyaç olduğunu bildirmiştir.⁶⁰

⁵¹ FCO 141-3234-35, Turkish Politicians and Personalities, Nicosia District.

⁵² FCO 141-3234-28, Lefkoşa Komiseri’nin 1.11.52 tarihli Aylık Raporu.

⁵³ FCO 141- 3234-15, Intelligence Weekly, Turkish Affairs, 11.9.52.

⁵⁴ Osman Örek Arşivi, Tasnif Edilmemiş Belge, Osman Örek tarafından Lefkoşa Kıbrıs Türk Ortaokul Komisyonu’na 6 Aralık 1957 tarihinde gönderilen yazı; EK-1.

⁵⁵ Kıbrıs’ta 1955 yılında başlayan toplumlararası çatışmalar için bkz. Balyemez, *İngiliz Yönetimi*, 330-352.

⁵⁶ Fikret Kürşat ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, Lefkoşa 16 Mayıs 2023; Çetin Serez ile yapılan sözlü tarih görüşmesi, Lefkoşa 07 Aralık 2023.

⁵⁷ Zürih ve Londra Antlaşmaları için bkz. FCO 141-4405, 1959-60, Courts, Implementaiton Zurich& London Aggrements.

⁵⁸ Kıbrıs Türklerinin eğitim sistemlerini kurma girişimleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Balyemez, Tuba Yavaş, “Kıbrıs Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Kıbrıs Türk Eğitim Sistemi’nin Belirlenmesine Yönelik Girişimler”, *Kıbrıs’ta Türk Varlığı*, Ed. Adem Çalışkan, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2022, 427-458.

⁵⁹ Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu’nun 1957 yılı ekim ayında yapılan olağan genel kurul toplantısında, kurulduğu günden itibaren Başkanlık yapan Faiz Kaymak’ın yerine Rauf R. Denктаş seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Balyemez, *İngiliz Yönetimi*, 279-297.

⁶⁰ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, T.C. Maarif Vekâleti’nin KTKF Başkanına 29 Temmuz 1959 tarihinde gönderdiği “(8) Tane Atatürk büstünün gönderildiği h.” konulu yazısı, Sip. No: 800-801, Seri: C, EK-2.

T.C. Maarif Vekâleti, KTKF Başkanı Denктаş'ın istediği Atatürk büstlerini İstanbul Sultan Ahmet Erkek Sanat Enstitüsü'ne yaptırmış ve 10 Temmuz 1959 tarihinde Marmara Vapuru ile Kıbrıs'a göndermiştir.⁶¹

Maarif Vekâleti, Kıbrıs'taki Türk kurumlarına konulmak üzere dört adet daha Atatürk büstünün İzmir Mithat Paşa Erkek Sanat Enstitüsü'ne hazırlatıldığını, söz konusu büstlerin tamamlanmasından sonra Kıbrıs'a gönderileceğini aynı yazıda belirtmiştir.⁶²

Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu, Maarif Vekâleti'nin gönderdiği Atatürk büstlerinin konulacağı kaza merkezleri ile kurumları tespit etmek amacıyla öncelikle kendisine bağlı örgüt merkezlerinden istekleri toplamış⁶³, daha sonra ise 1959 yılı haziran ayında bu yerleri kararlaştırdıktan sonra bir yazı ile ilgili yerlere bildirmiştir. Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş, Maarif Vekâleti tarafından gönderilen Atatürk büstlerinden beşinin; Galatya Ortaokulu, Lefke, Larnaka, Leymason (Limasol) ve Mağusa kaza merkezlerine konulmasına karar vermiştir.⁶⁴ Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu, Atatürk büstlerinin konulacağı kaza merkezleri ile kurumların tespit edildiği günlerde, Maarif Vekâleti'ne gönderdiği yazıda, talep edilen Atatürk büstlerinin hazırlanarak gönderilmesinden duyulan memnuniyet " ... *Bu vesile ile yavruvatan ve Kıbrıs Türkleri hakkında gösterilen derin alaka ve şefkatten minnet ve şükran dolu bütün varlığımızla Anavatan sarsılmaz bağlılığımızı bir kez daha teyit eder(iz)...*" şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁵ Maarif Vekâleti tarafından hazırlattırılan ve Kıbrıs'a gönderilen Atatürk büstleri 17 Temmuz 1959 tarihinde Larnaka'ya gelmiş ve ilgilileri tarafından teslim alınmıştır.⁶⁶

Kıbrıs Türk halkı Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluş hazırlıklarının yapıldığı 1959 yılında Atatürk büstlerini Ada'nın önemli kazaları ile resmi kurumlara koydurmak suretiyle hem Rumlara hem de İngilizlere açık bir mesaj vermiştir: Kıbrıs Türk halkının Var Olma ve Bağımsızlık mücadelesinde rehber kabul edilen Gazi Mustafa Kemal Atatürk Kıbrıs Türklerinin de kahramanıdır. Bununla birlikte Kıbrıs'ı fetheden Padişah II. Selim, Sadrazam Alemdâr Mustafa Paşa veya bir başka Kıbrıs Türk aydınının büstü yerine Atatürk'ün tercih edilmiş olmasını da Gazi'nin toplumun uzlaşısı ile kabul ettiği bir lider olarak benimsenmesinin dışı vurumu olduğu söylenebilir.

4. Kıbrıs Cumhuriyeti ve Sonrası Dönemde Atatürk ve Milli Semboller Algısı (1960-2023)

Kıbrıs Cumhuriyeti, 16 Ağustos 1960 tarihinde imzalanan Lefkoşa Antlaşması ile ilan edilmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasal yapısı, "*Fonksiyonel Federasyon*" olarak tasarlanmış ve "*Başkanlık*" rejimi öngörülmüştür. Kıbrıs Türkleri ile Rumluların kurucu ortak olarak yer aldıkları Kıbrıs Cumhuriyeti'nde, yerel halklara kendi Cemaat Meclislerini kurmaları ve toplum ihtiyaçlarına yönelik düzenleme yapmaları hakkı tanınarak "*kısmi özerklik*" de verilmiştir.⁶⁷

Kıbrıs'taki anayasal düzen 1963 yılı aralık ayına kadar devam etmiştir. Bu dönem, bir yandan Cumhurbaşkanı Makarios'un Kıbrıs Türklerine sağlanan anayasal hakların verilmemesi için yaptığı hukuk dışı uygulamaları ile kamu düzeninin Rumlular lehine değiştirilmesine dair girişimlerine diğer yandan ise Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'ün Kıbrıs Türk halkına tanınmış hakların korunması/ elde edilmesine yönelik çabalarına şahit olmuştur.⁶⁸

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin iki kurucu ortağının dinamik olarak içinde bulunduğu bu gelişmeler 1963 yılı kasım ayının son günlerinden itibaren yeni bir sürece evrilmiştir. Cumhurbaşkanı Makarios, Kıbrıs Türk halkına tanınan hakların anayasal düzenin çalışmasına engel olduğu gerekçesi ile 13 maddelik anayasa değişiklik önergesini 30

⁶¹ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, T.C. Maarif Vekâleti'nin KTKF Başkanına 29 Temmuz 1959 tarihinde gönderdiği.

⁶² MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, T.C. Maarif Vekâleti'nin KTKF Başkanına 29 Temmuz 1959 tarihinde gönderdiği.

⁶³ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın örgütlerine gönderdiği tarihsiz yazı taslağı EK-3.

⁶⁴ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın Lefke ve Galatya Ortaokul Müdürlüğüne gönderdiği 05 Haziran 1959 tarihli yazı. EK-4. (Yazının üstüne tükenmez kalem ile Atatürk Büstlerinin gönderileceği diğer kaza merkezleri not olarak yazılmıştır.)

⁶⁵ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın T.C. Maarif Vekâleti Mesleki ve Teknik öğretim Teknik Büro Müdürlüğüne gönderdiği 3 Haziran 1959 tarih ve "Kıbrıs için Atatürk Büstleri" konulu yazı. EK-5.

⁶⁶ MAAD, *Tasnif Edilmemiş Belge*, Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın T.C. Maarif Vekâleti Teknik Büro Müdürlüğüne gönderdiği 31/7/59 tarih ve No:159/176/59 numaralı yazı. EK-6.

⁶⁷ Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası için bkz. https://www.parliament.cy/images/media/assetfile/Syntagma_TU.pdf. (Erişim. 05.08. 2023)

⁶⁸ Dr. P.N. Vanezis, *Makarios, Faith&Power*, London-New York-Toronto: Abelard-Schuman Ltd. 1971, 141-151; Zaim M. Necatigil, *The Turkish Republic of Northern Cyprus in Perspective*, Lefkoşa: Tezel Offset and Printing Co. Lmt., 1985, 4; Vehbi Zeki Serter, *Adım Adım Kıbrıs Cumhuriyeti (1960-1963)*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2014, 79-152.

Kasım 1963 tarihinde Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'e vermiştir.⁶⁹ Bu önemli gelişmeden birkaç gün sonra Kıbrıs Türk halkının manevi dünyasında çok önemli bir konumda olan ve 29 Ekim 1963 tarihinde Lefkoşa Girne kapısına dikilen⁷⁰ Atatürk heykeline 5 Aralık Perşembe günü bombalı saldırıda bulunulmuştur. Kıbrıs Rum örgütü EOKA tarafından yapıldığı iddia edilen bu saldırı sonrası iki toplum arasındaki gerginlik daha da artmış ve İçişleri Bakanı Poligarbos Yorgacis'in hazırladığı Kıbrıs Türklerini yok etmeyi amaçlayan "*Akritas Planı*" 21 Aralık Cumartesi gününün erken saatlerinden itibaren uygulanmaya başlanmıştır.⁷¹

Kıbrıs Türkleri ve Rumlar arasında 1963 yılı aralık ayında başlayan toplumlararası çatışmalar, zaman zaman kesintiye uğrasa da 1967 yılına kadar devam etmiştir. Kıbrıs Türkleri 1967-1974 yılları arasında bir yandan Rumlarla yapılan müzakerelere yoğunlaşmış diğer yandan da geleceklerine dair belirsizlikleri gidermeye çalışmışlar ve bir bakıma Var Olma Mücadelesi vermeye devam etmişlerdir.

Kıbrıs Türk halkının bu mücadelesindeki önemli bir safha da Türkiye'nin 20 Temmuz 1974 Cumartesi günü başlattığı Barış Harekâtı olmuştur. Yunan Cunta Hükümeti'nin destelediği Nikos Sampson liderliğindeki EOKA-B örgütünün Cumhurbaşkanı Makarios'a karşı 15 Temmuz 1974 tarihinde yaptığı darbe sonrasında Türkiye, 1959 Zürih Antlaşması'nda yer alan "*Garantörlük*" hakkını kullanmış ve Kıbrıs'ta bozulan anayasal düzeni tekrar sağlamak amacıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihinde milli güç unsurlarının katıldığı ilk ve tek sınır dışı üçlü harekâtı başlatmıştır. Kıbrıs Barış Harekâtı, 16 Ağustos 1974 tarihine kadar sürmüş ve aynı gün imzalanan ateşkes antlaşması ile çatışma durumu sona ermiştir.

Kıbrıs Türklerinin yaklaşık 11 yıldır yakından hissettikleri güvenlik kaygısını ortadan kaldıran Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan yaklaşık altı ay sonra, 13 Şubat 1975 tarihinde Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD) kurulmuştur. Kıbrıs Türklerinin milli iradeleri ile kurdukları Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası 8 Haziran 1975 tarihinde halkoyuna sunulmuş ve kabul edilmiştir. KTFD Anayasası Birinci Kısım Genel İlkeler alt başlığında Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin şekli ve nitelikleri "*Kıbrıs Türk Federe devleti, demokrasi, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğü ilkelerine dayanan laik bir Cumhuriyettir.*" olarak ifade edilmiştir.⁷²

KTFD Anayasası Birinci Kısım'da ifade edilen bir detayın dikkat çekici olduğu söylenebilir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün çok önemseydiği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesinin en önemli unsurlarından biri olan "*Laik ve Sosyal Hukuk Düzeni*" ifadesi KTFD Anayasası'nda da aynen yer almıştır. Bu ifade de açıkça görüldüğü üzere Kıbrıs Türk halkının devletleşme sürecinin önemli bir aşamasında da Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ilkeleri göz önünde bulundurulmuştur.

KTFD Anayasası'nda Atatürk'ü referans eden başka düzenlemeler de yapılmıştır. Kıbrıs Türk siyasi partilerinin uymaları gereken esaslara dair 57'nci maddede yapılan düzenlemede; "*Siyasal partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve özgürlüklerine dayanan demokratik ve laik devlet ile Atatürk ilkelerine uymak zorundadır, bunlara uymayan partiler temelli kapatılır.*"⁷³ hükmü yer almıştır.

Yapılan düzenlemede Atatürk ilkelerine uymayan siyasi partilerin kapatılacağına dair yaptırım da içeren hüküm, Kıbrıs Türk halkının ve siyasi liderlerinin Atatürk İlke ve İnkılâplarına olan hassasiyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

KTFD niteliklerini düzenleyen Anayasa 1'nci madde ile Kıbrıs Türk Siyasi Partileri'nin uyacağı esasları düzenleyen 57'nci madde haricindeki başka düzenlemeler 64 ve 80'nci maddelerde yer almıştır. Söz konusu maddelerde milletvekillerinin ve KTFD Başkanının göreve başlamadan önce etmeleri zorunlu olan yemin içerikleri yer almıştır. Her iki yemin metninde de ortak olan "*...Atatürk ilkelerine saygı göstereceğime...*"⁷⁴ dair ayrıntıda KTFD'nin en üst düzeydeki makam olan KTFD Başkanı ile yasama ve yürütme organlarının görevlerini icra ederken Atatürk ilkelerini dikkate almaları istenmiştir.

⁶⁹ "Hayır Türk Bombası Değil Palikarya Bombası", *Nacak*, 6 Aralık 1963, 1.

⁷⁰ Serter, *Adım Adım Kıbrıs*, 1.

⁷¹ Akritas Planı ayrıntılı bilgi için bkz. Rauf R. Denктаş, *Akritas Planı ve Gençliğe Sesleniş*, Lefkoşa: Yorum Yayınları, 1994; Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. <https://www.mfa.gov.tr/akritas-plan.en.mfa> (Erişim: 24.12.2023).

⁷² Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası için bkz. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Mahkemeler web sayfası; <https://www.mahkemeler.net/cgi-bin/anayasa.aspx> (Erişim: 10.08.2023); Hamza Eroğlu, "KKTC'yi yaratan Tarihi Sürec ve Son Gelişmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/ 54, 735-793

⁷³ Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası.

⁷⁴ Kıbrıs Türk Federe Devleti Anayasası.

KTFD Meclisi, sekiz yıla yakın bir süre Kıbrıs Türk halkının milli iradesini ve anayasal düzeni oluşturan kurumları bünyesinde barındırdıktan sonra, dönemin gelişen dinamikleri gereğince 15 Kasım 1983 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC)'ye dönüşmüştür. KKTC Anayasası 5 Mayıs 1985 tarihinde yapılan halkoylaması sonucu kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.⁷⁵

KKTC Anayasası'nda da Atatürk İlke ve İnkılâplarına dair vurgular yapılmıştır. Anayasa'nın "Başlangıç" bölümünde "Kıbrıs Türk Halkı"na hitap edilen kısımda;

Egemenliğin kayıtsız şartsız sahibi olarak;

....insan hak ve özgürlüklerini, hukukun üstünlüğünü, kişilerin ve toplumun huzur ve refahını korumayı içeren çok partili, demokratik, laik ve sosyal hukuk devletini gerçekleştirmek; ve Atatürk ilkelerine bağlı kalmak ve özellikle O'nun "**Yurtta barış, dünyada barış**" ilkesini yaygınlaştırmak amaçları ile.. 15 Kasım 1983 tarihinde kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Anayasası olarak kabul ve ilân eder...⁷⁶

Bu bölümde dikkati çeken ayrıntının; 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı ile "Yurtta Barış"ı sağlayan Kıbrıs Türk halkının milli iradesiyle kurulan Devlet'in uluslararası örgütler ve bağımsız devletler tarafından tanınmayarak izolasyona ve ekonomik ambargolara maruz bırakılmasına tepki olarak Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politika ilkesinin barışçı bir yaklaşımla KKTC Anayasası'nda da yer alması olduğu söylenebilir.

KKTC'nin "Devlet Şekli ve Nitelikleri"nin ifade edildiği Madde 1'de tıpkı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda olduğu gibi demokrasi, sosyal adalet, hukukun üstünlüğü ve laiklik kavramları kullanılmış, Madde 9'da ise bu kavramların "Değiştirilemez" olduğu belirtilmiştir.⁷⁷

KKTC Anayasası'nın üç farklı maddesinde daha "Atatürk İlke ve Devrimleri" ifadesi geçmektedir. Anayasa'nın 59'uncu maddesinde düzenlenen "Öğrenim ve Eğitim Hakkı" başlıklı kısmındaki hüküm şu şekilde ifade edilmiştir:⁷⁸ "Halkın öğrenim ve eğitim gereksinimlerini sağlama Devletin başta gelen ödevlerindedir. Devlet, bu ödevini, Atatürk İlkeleri ve Devrimleri doğrultusunda, ulusal kültür ve manevi değerlerle bezenmiş bir muhteva, çağın ve teknolojinin gelişmesine, kişinin ve toplumun istek ve gereksinimlerine yanıt verecek planlı bir şekilde yerine getirir."

KKTC'de faaliyet yürütecek olan siyasi partilerin uyacağı ilkeleri belirleyen 71'nci maddede ise hiçbir siyasi partinin tüzük, program ve çalışmalarında Atatürk İlke ve İnkılâplarına aykırı bir madde olamayacağı ifade edilmiştir.⁷⁹

KKTC Anayasası Madde 82 ve 100'de ise, tıpkı KTFD Anayasası'nda olduğu gibi, Cumhurbaşkanı ve milletvekillerinin göreve başlamadan önce ant içme töreninde söyleyecekleri metinde "...hukukun üstünlüğüne, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti ve Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlı kalacağıma..." ayrıntısına yer verilmiştir.⁸⁰

KKTC Anayasası'nda yer alan "Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlı olmak" ifadesi Milli Eğitim Kanunu'nda da belirtilmiştir. KKTC Milli Eğitim Yasası (17-1986) İkinci Kısım'da yer alan "Milli Eğitim Sistemini Düzenleyen Genel Esaslar" başlığı altında yer alan "Amaçlar" alt başlığında yer alan ilkelere biri de aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:⁸¹ "Kıbrıs Türk Milli Eğitiminin genel amacı,... (1) Atatürk ilke ve devrimleri ile yurttaşlar arasında bir fikir ve duygu ortaklığını amaçlayan, çağdaşlaşmayı hedefleyen ve Türk milletini milli bilince vardırıran Atatürk milliyetçiliğine, demokrasi, sosyal adalet ve hukukun üstünlüğü ilkelerine bağlı, bunları koruyan ve geliştiren yurttaşlar olarak yetiştirmek;..."

⁷⁵ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası, <https://www.mahkemeler.net/cgi-bin/anayasa.aspx> (Erişim: 10.08.2023).

⁷⁶ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

⁷⁷ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

⁷⁸ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

⁷⁹ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

⁸⁰ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası.

⁸¹ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim Yasası (17/1986); <http://www.mebnet.net/sites/default/files/yasalar/17-1986.pdf> (Erişim:10.08.2023).

Aynı Yasa'nın "İkinci Bölüm Milli Eğitimin Temel İlkeleri" 16'ncı maddesi ise "Atatürk İlke ve Devrimleri ile Atatürk Milliyetçiliği" alt başlığında düzenlenmiştir:⁸² "Kıbrıs Türk Milli Eğitim sisteminin her derece ve türü ile ilgili eğitim ve öğretim programlarının hazırlanıp uygulanmasında, Atatürk ilke ve devrimleri ile Atatürk milliyetçiliği temel olarak alınır."

Kıbrıs Türk halkının Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e olan saygısını gösteren bir başka düzenleme 2006 yılında yapılmıştır. Kıbrıs Türk eğitimi sisteminin temeli olan öğretmenlerin yetiştirilmesi ile ilgili 1936 yılında kurulan Omorfo Öğretmen Okulu'nun ismi ve çalışma prensiplerini yeniden belirleyen düzenleme 2006 yılında yürürlüğe girmiştir.⁸³ "Akademi Öğretmen Akademisi Kuruluş Yasası (60-2000)" başlığı ile yapılan düzenlemenin Md.1 amir hükmü doğrultusunda Omorfo Öğretmen Okulu'nun ismi "Atatürk Öğretmen Akademisi" olarak değiştirilmiştir. Söz konusu düzenlemenin İkinci Bölüm Md. 4 "Akademinin Kuruluşu ve Amaçları" başlığı ile yapılmıştır. Atatürk Öğretmen Akademisi Kuruluş Yasası Md.4 fıkra 2'de "Akademinin temel amacı, eğitim ve öğretim etkinlikleri aracılığı ile öğrencilerin" sahip olması gerek nitelikleri belirlenmiştir. Bu fıkranın C bendinde ise eğitim öğretim sürecindeki öğrencilerin "Atatürk İlkelerine bağlı, laikliği, demokrasiyi, insan haklarını özümsemiş ve hukuk devleti ilkelerini benimsemiş;..." olmalarına vurgu yapılmıştır.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasası kamu kurum ve kuruluşlarının planlamalarında ve uygulamalarında dikkate alacakları en yüksek düzeydeki hukuki düzenlemedir. Kıbrıs Türk halkı Atatürk ve O'nun İlke ve İnkılâplarına karşı olan hassasiyetlerini kanuni düzenlemelerindeki hükümlerle göstermişlerdir. Bu algının dışı vurumu ise kamu görevlilerinin makam odalarında asılı olan Atatürk fotoğrafı olmuştur. KKTC kamu kurumları kurum amirleri makamlarının duvarlarında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafı orta üstte bulunurken, altında ise Kurucu Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Yardımcısı Dr. Fazıl Küçük'ün fotoğrafları asılıdır.⁸⁴

Kıbrıs Türk halkının Atatürk'e ve O'nun İlke ve İnkılâplarına olan hassasiyetlerine dair bir başka örneğe ise yakın geçmişte şahit olunmuştur. Kıbrıs Türk halkının Var Olma Mücadelesi'nde önemli görevler üstlenmiş Fuat Veziroğlu ile 2023 yılı mayıs ayında Lefkoşa'da yapılan sözlü tarih görüşmesinde Veziroğlu'nun gelecek kuşaklara yönelik bir mesajı olup olmadığı sorulmuştur. Fuat Veziroğlu'nun mesajı şu şekilde olmuştur:⁸⁵ "...gelecek nesillere söylemek istediğim şudur: Atatürk ilkelerinin izinden ayrılmayın onun içinde her şey vardır."

Sonuç

Toplumlar kendi geleceklerine dair kararlar alırlarken veya haklarını elde etmek için mücadele ederken genellikle bir liderin öncülüğüne/rehberliğine ihtiyaç duymuşlardır. Bu hipotez tersten okunduğunda ise toplumun geneline göre çekirdek bir grup veya lider olarak öne çıkan bir kişi toplumun geleceği de dahil olmak üzere hak arama mücadelesine öncülük ederek sorumluluk almış ve toplumu/grupları kendi düşüncesi doğrultusunda mobilize etmeyi başarmıştır. Tarihi şahsiyetler arasında yerini almış ve ülkelerinin/toplumlarının bağımsızlık ve/veya hak arama mücadelesine öncülük etmiş kişiler farklı coğrafyalardaki benzer hareketlere de rol model olmuşlardır. Söz konusu kişilerin bazıları sadece düşünceleri ile toplumları harekete geçirebilirken bazıları ise hem düşünce hem de eylemleri ile örnek olarak alınmışlardır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, bu liderlerden biri olarak küresel anlamda kabul görmüştür. Atatürk'ün, sömürgeci emperyalist güçlere karşı vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesi Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasını sağlarken, Türk toplumunun da Batılı anlamda modern bir yapıya evrilmesini sağlamıştır. Bu başarı Asya'dan Latin Amerika'ya kadar geniş bir coğrafyada takdir görmüş ve Atatürk'ün liderliğindeki mücadele diğer mazlum milletlere de model olmuştur. Kıbrıs Türkleri için bu süreç farklı gelişmiştir. Kıbrıs Türk halkı Gazi Mustafa Kemal'i başka bir milletin bağımsızlığını sağlayan bir lider olarak kabul etmemiş, Türk milletinin lideri olarak görmüştür.

Kıbrıs Türklerinin Mustafa Kemal ismiyle ilk tanışıklığı Çanakkale Savaşı döneminde olmuştur. İngilizler, Çanakkale'de esir aldığı Osmanlı ordusu askerlerinden bir kısmını Mağusa'daki esir kampına getirmişlerdir. Çanakkale esirlerinin Miralay Mustafa Kemal'in Arıburnu ve Conkbayırı'ndaki başarılarına ve kahramanlığına dair anlatıları kısa sürede Ada'da yayılmıştır.

⁸² Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Eğitim Yasası.

⁸³ Atatürk Öğretmen Akademisi Yasal Mevzuat; <http://www.aoa.edu.tr/yasalar.html> (Erişim: 14.12.2023).

⁸⁴ KKTC Cumhurbaşkanı Ersin Tatar ve KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanı Olgun Amcoğlu'nun makamlarına ait fotoğraflar EK-7'dedir.

⁸⁵ İsmail Bozkurt ve Fuat Veziroğlu ile Lefkoşa'da 18 Mayıs 2023 tarihinde yapılan Sözlü Tarih Çalışması. Bkz. EK-8.

Kıbrıs Türkleri, sonraki dönemde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da başlayan Milli Mücadeleye hem maddi hem de fiziki destek vermişler, Anadolu'nun kurtuluşu ile kendi geleceklerini dair belirsizliklerin giderilmesini aynı düzlemde değerlendirmişlerdir. Ancak bu beklenti Lozan Barış Antlaşması ile yerini kısa bir süre karamsarlığa bırakmıştır. Kıbrıs Türk toplumu özellikle Lozan Barış Antlaşması sonrasındaki dönemden itibaren Kemalist Halkçı grubun önderliğinde Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı kendisine rehber edinmeye başlamış ve üzerindeki karamsarlığı atmayı başarmıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın rehberliği sadece O'nun mücadelecisi, kararlı ve karizmatik liderliği ile sınırlı kalmamış, Atatürk Devrimleri de hızlı bir şekilde Kıbrıs Türk toplumu tarafından benimsenerek uygulanmaya konmuştur. Bununla birlikte en dikkat çekici olan ise Milli Mücadele'nin önemli günleri olan 19 Mayıs, 23 Nisan, 29 Ekim gibi Türkiye'de kutlanan milli bayramların eş zamanlı olarak Kıbrıs'ta da kutlanmaya başlanmış olması, hatta Ay Yıldızlı Türk Bayrağının ve İstiklal Marşı'nın Kıbrıs Türklerinin Var Olma Mücadelesi'nde de milli sembol olarak kabul edilmesidir.

Kıbrıs Türk toplumunun devletleşme sürecinde de Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Devrimleri ilham kaynağı olmuştur. 1975 yılında kurulan Kıbrıs Türk Federe Devleti ile 1983 yılında bağımsızlığı ilan edilen Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Anayasalarında bu durum ilke olarak benimsenmiş, her iki Anayasada da Atatürk İlke ve İnkılaplarına dair göndermeler birkaç yerde kendine yer bulmuştur. Bununla birlikte Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün toplumların geleceği olarak kabul ettiği ve çok önem verdiği gençliğin eğitimi ile onları yetiştirecek öğretmenleri hazırlayan kurum ve kuruluşların kanun ve yönetmeliklerinde de Atatürk İlke ve İnkılaplarına dair esaslar hedef olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda KKTC Milli Eğitim Kanunu ile KKTC'de faaliyet yürüten Atatürk Öğretmen Akademisi yönetmeliğinde bu ayrıntıları görmek mümkündür.

Bununla birlikte Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e dair düzenlemeler sadece mevzuat düzeyinde kalmamıştır. İngiliz Sömürge Yönetimi de dahil olmak üzere sonra sonraki dönemde Atatürk'ü kendisine rol model alan Kıbrıs Türk halkı, O'nu ve ilkelerini kendisine kırmızı çizgi olarak belirlemiştir. Türkiye'nin aksine KKTC'de Atatürk ve O'nun ilkelerine yönelik sözel ve fiziksel saldırıların hiç olmaması ile Kıbrıs Türk Milli Mücadelesinde aktif rol almış kişilerle yapılan sözlü tarih görüşmelerinde Atatürk'e ve O'nun mücadelesine dair minnet ve şükran ifadeleri de ayrıca vurgulanması gereken bir detaydır. İlave olarak, Türkiye'de neredeyse 100 yıla yakın bir zamandır yürürlükte olan 5816 sayılı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun"⁸⁶ gibi bir hukuki düzenlemenin KKTC'de hiç yapılmaması, buna ihtiyaç bile duyulmaması da dikkat çekici bir ayrıntıdır.

Halen KKTC'deki bütün resmi makamlarda, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün fotoğrafı ile birlikte Kıbrıs Türk Milli Mücadelesine ömrünü vakfetmiş olan Rauf Raif Denktaş ile Dr. Fazıl Küçük'ün fotoğraflarının birlikte asılı olması Gazi Mustafa Kemal Atatürk algısının KKTC'de en üst düzeyde kabul edildiğine dair bir gösterge olup Kıbrıs Türklerinin mücadelesine önderlik etmiş kişiler bile kendilerini O'nun yerine koymamıştır.

Son olarak yukarıda yaptığım değerlendirmeyi destekleyen bir yazı KKTC'de 2022 yılında yayımlanmıştır. Kıbrıs Türk siyasi ve kültür hayatında uzun yıllardır önemli görevler üstlenmiş hem Kıbrıs Türk Federe Devleti hem de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Kurucu Meclislerinde görev almış İsmail Bozkurt, 2022 yılı ekim ayında kaleme aldığı köşe yazısında Atatürk'ün Kıbrıs Türk halkındaki algısı ve toplumun bu konudaki hassasiyetlerini aşağıdaki cümlelerde ifade etmiştir:

"... Atatürk benim için Türkiye'de/dünyada/evrende "tek"tir ve eşi benzeri yoktur. "İflah olmaz" bir Atatürkçü olmaktan gurur duyarım. Yalnız ben değilim Atatürkçü, Kıbrıs Türklerinin ezici çoğunluğu benim gibi düşünür. Kıbrıs Türkleri, ta baştan Türk Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki Kemalist çizgi ile özdeşleştiler. Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal'i ve Cumhuriyet'i adım adım izlediler. İngiliz Yönetiminin hem Atatürk çizgisini önlemeye çalışmasına hem de Türk kimliğini reddetmesine karşı Kıbrıs Türk'ü, özümstedikleri Atatürk çizgisinin moral gücüyle Kıbrıs'ta Varoluş Savaşımını daha bilinçli verdiler. Kıbrıs Türklerinin efsanevi varoluş ve direnişlerinin moral gücünün başında Atatürk'e inanmışlık, bu efsanevi savaşımın yarattığı Kıbrıs Türk kimliğinin mayasında Atatürk / Atatürkçülük vardır..."⁸⁷

⁸⁶ "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun", Kanun Numarası: 5816, *T.C. Resmi Gazete*, 25 Temmuz 1951, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.3.5816.pdf> (Erişim: 12.10.2023).

⁸⁷ İsmail Bozkurt, "Bu Ankara Kenti ki (2)", *Vatan*, 13 Aralık 2022.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

İngiltere National Archive Foreign and Commonwealth (FCO).

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD).

Osman Örek (KKTC) Kişisel Arşivi.

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Akar, Reşat. *Atatürk'çü Kıbrıs Türkleri*. İstanbul: Veb Ofset İleri Matbaacılık A.Ş., 1981.

Akgün, "Sibel Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Kıbrıs Türk Aydınları ve Jön Türk Hareketi ile olan İlişkileri (1865-1918)", *History Studies, International Journal of History*, 3/3, (2011), 1-22.

Akgün, Sibel, "Atatürk İlke ve İnkılaplarının Kıbrıs'a ve Kıbrıs Türk Kadınlarına Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22/ 64-65-66, 415-436.

An, Ahmet. *Dinsel Toplumdan Ulusal Topluma Geçiş Süreci ve Kıbrıs Türk Liderliğinin Oluşması (1900-1942)*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları, 1997.

Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 3. bs., 1975.

Atun, Ata. *Kıbrıs Andlaşmaları, Planları ve Önemli BM, AB Kararları (1571-1983)*. C. I, Lefkoşa: Mağusa Tarihi Araştırma ve Yazın Vakfı Yayını, No:26, 2007.

Aytekin, Halil. *Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Balyemez, Mehmet. *İngiliz Yönetimi Döneminde Kıbrıs Türklerinin Siyasi Örgütlenmeleri (1923-1960)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Balyemez Mehmet, Tuba Yavaş, "Kıbrıs Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Kıbrıs Türk Eğitim Sistemi'nin Belirlenmesine Yönelik Girişimler", *Kıbrıs'ta Türk Varlığı*, Ed. Adem Çalışkan, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2022, 427-458.

Birinci, Ergin. *Necati Özkan (1899-1970)*. C. I, Lefkoşa: Necati Özkan Vakfı, 1997.

Bozkurt, İsmail, "Bu Ankara Kenti ki (2)", *Vatan*, 13 Aralık 2022.

Çiçek, Rahmi, "Cumhuriyet Hükümetleri, Atatürk Devrimleri ve Kıbrıs Türk Basını (1920-1940)", Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 2004.

Denktaş, Rauf R., *Akrıtas Planı ve Gençliğe Sesleniş*, Lefkoşa: Yorum Yayınları, 1994.

Eroğlu, Hamza, "KKTC'yi yaratan Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVIII/ 54, 735-793.

Gürel, Şükrü Sina. *Kıbrıs Tarihi:1878-1960, Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika*. İstanbul: İmge Yayınevi, C. I, 1984.

Hill, George, *A History of Cyprus*, Volume IV, The Otoman Province The British Colony, 1571-1948, (Ed.) by Harry Luke, England: Cambridge at The University Press, 1952.

İsmail, Sabahattin, Ergin Birinci, *Atatürk Döneminde Türkiye- Kıbrıs İlişkileri (1919-1938)*, Lefkoşa: Akdeniz Haber Ajansı-8, (?).

Küçük, Dr. Fazıl, "19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramımız Kutlu Olsun", *Halkın Sesi*, 19 Mayıs 1944.

Küçük, Dr. Fazıl, "23 Nisan 920 Türk Kâbesinde Milli Hâkimiyetin ve Cumhuriyet Çocuklarının Bayramını Tanıtan bir gündür. Bayramımız kutlu olsun", *Halkın Sesi*, 23 Nisan 1944.

Küçük, Dr. Fazıl, "30 Ağustos", *Halkın Sesi*, 30 Ağustos 1944.

Mapolar, Hikmet Afif. *Aslar, Bir Devre Adını Yazanlar-1987*. Lefkoşa: Necati Özkan Vakfı Yayınları, 2016.

Necatigil, Zaim M. *The Turkish Republic of Northern Cyprus in Perspective*. Lefkoşa: Tezel Offset and Printing Co. Lmt., 1985.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000.

Öz, Kübra, *Atatürk Dönemi Türkiye Kıbrıs İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Özoran, Beria Remzi, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (4)", *Türk Kadın Dergisi*, 34, (Mart 1969), 26-27.

Özoran, Beria Remzi, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (5)", *Türk Kadın Dergisi*, 35, (Nisan 1969), 29-31.

Özoran, Beria Remzi, "Atatürk İnkılâpları ve Kıbrıs Türk'ü (6)", *Türk Kadın Dergisi*, 37, (Haziran 1969), 27-28.

Serter, Vehbi Zeki. *Adım Adım Kıbrıs Cumhuriyeti (1960-1963)*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 2014.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Şencan, Elif Evrim, "Dört Mekân Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10/ 20 (2014), 195-220.

Yavuz, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

Yurdakul, Erdal. *Kıbrıs Türkleri ve Atatürk İnkılâplarının Kıbrıs'ta Uygulanması*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2002.

Vanezis, Dr. P.N. *Makarios, Faith&Power*. London-New York-Toronto: Abelard-Schuman Ltd. 1971.

Sürelî Yayınlar

Doğru Yol

İstiklal

Nacak

Söz

The Cyprus Gazette

The Times

İnternet Kaynakları

https://www.parliament.cy/images/media/assetfile/Syntagma_TU.pdf. Erişim. 05.08. 2023

<https://www.mfa.gov.tr/akritas-plan.en.mfa> Erişim.24.12.2023

<https://www.mahkemeler.net/cgi-bin/anayasa.aspx> Erişim.10.08. 2023

<https://www.mahkemeler.net/cgi-bin/anayasa.aspx> Erişim. 10.08. 2023

<http://www.mebnet.net/sites/default/files/yasalar/17-1986.pdf> Erişim. 10.08. 2023

<http://www.aoa.edu.tr/yasalar.html> Erişim. 14.12.2023

http://cypruslibrary.moec.gov.cy/ebooks/The_Cyprus_Gazette_1925/index.html Erişim17.05.2023

Sözlü Tarih Görüşmeleri

Bozkurt, İsmail, Lefkoşa/KKTC 18 Mayıs 2023.

Bozkurt, İsmail, Lefkoşa/ KKTC 6 Aralık 2023.

Kürşat Fikret, Lefkoşa/KKTC 16 Mayıs 2023.

Nasıfoğlu, Özgür, Girne/KKTC 20 Mayıs 2023.

Serez, Çetin, Lefkoşa/KKTC 07 Aralık 2023.

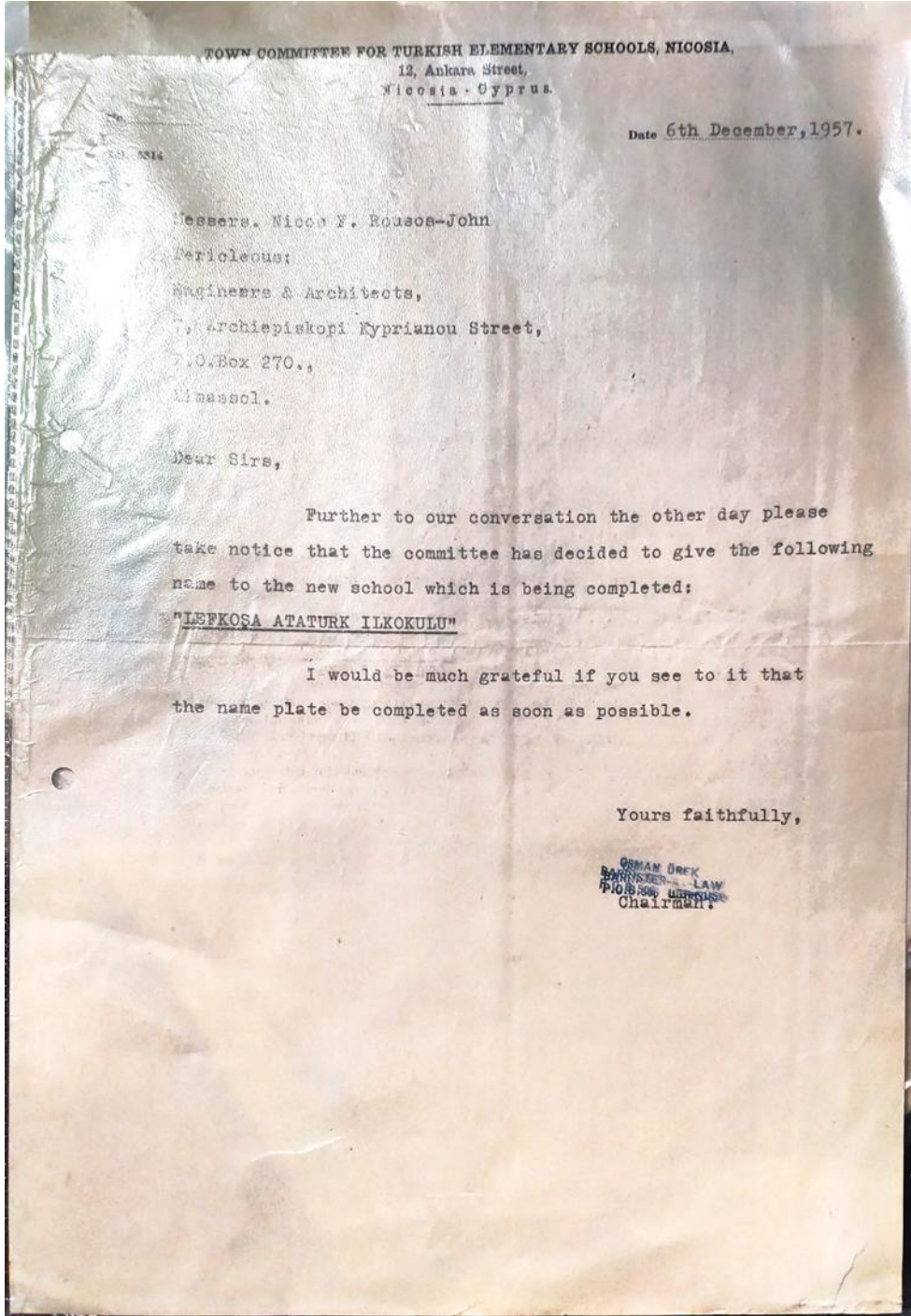
Veziroğlu Fuat, Lefkoşa/KKTC 18 Mayıs 2023.

İ. Baydü Özkan, Girne/KKTC 24 Ağustos 2023.

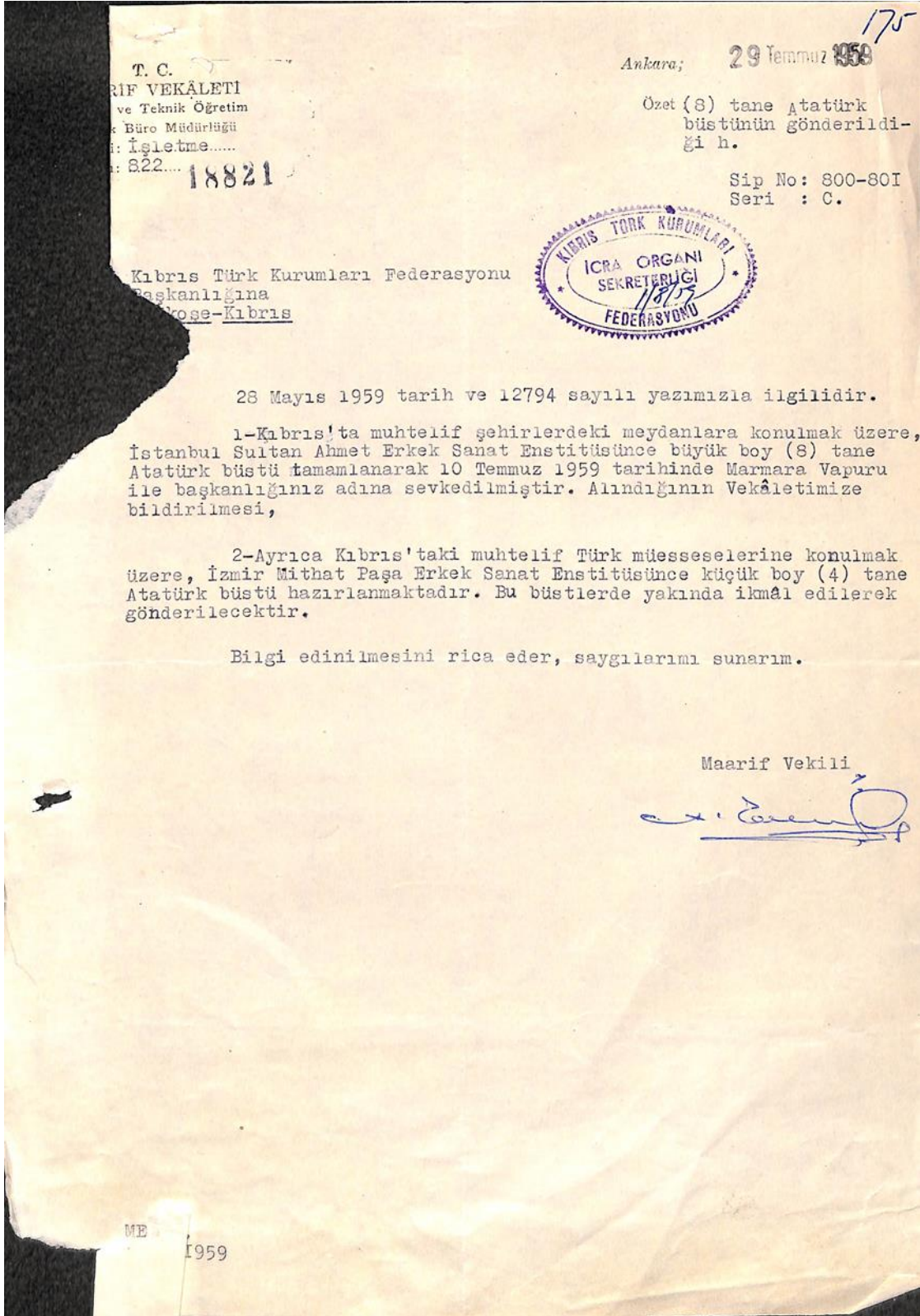
EKLER

EK-1

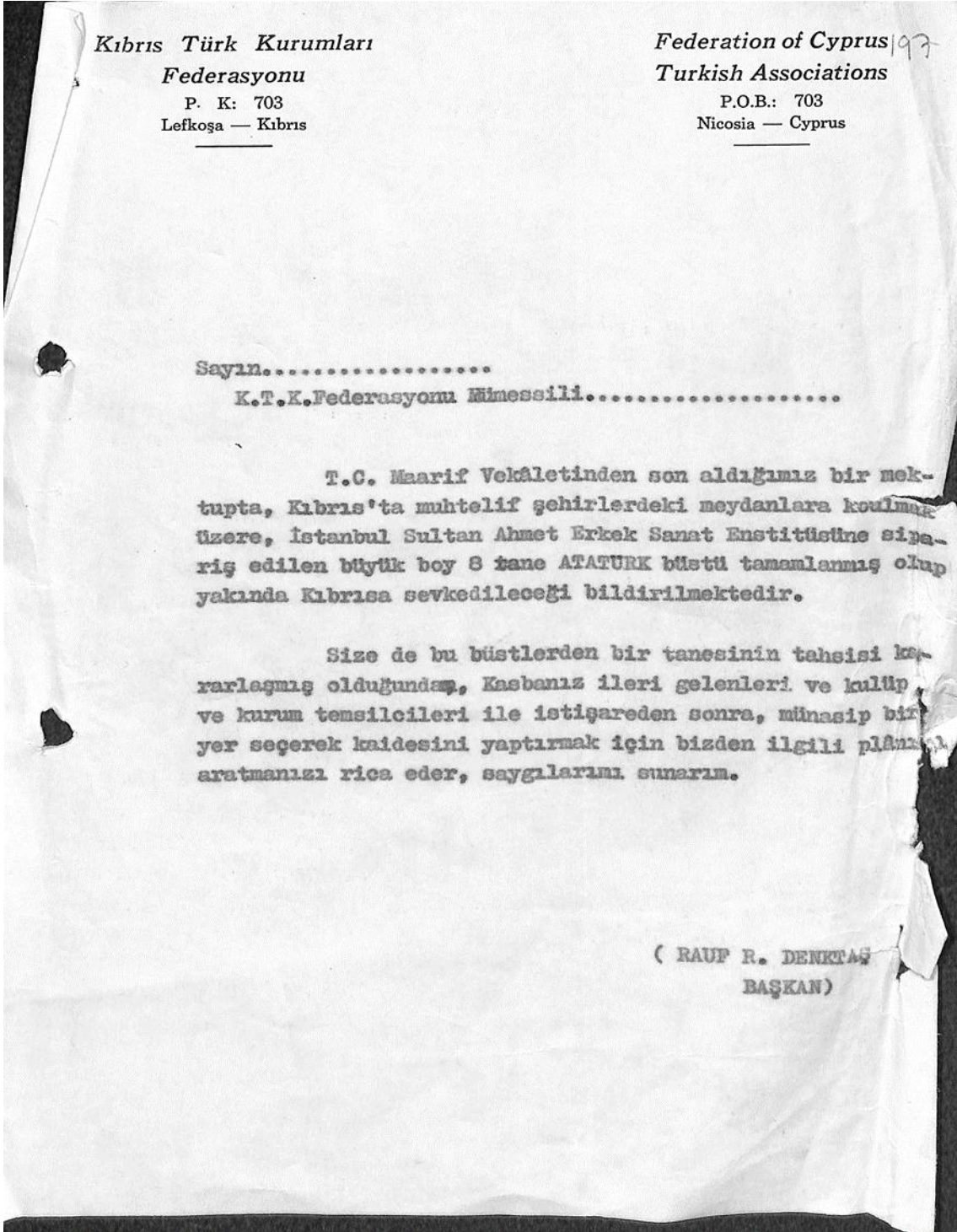
Osman Örek Kişisel Arşivi (KKTC), Osman Örek tarafından Lefkoşa Kıbrıs Türk Ortaokul Komisyonu'na 6 Aralık 1957 tarihinde gönderilen yazı.

EK-2

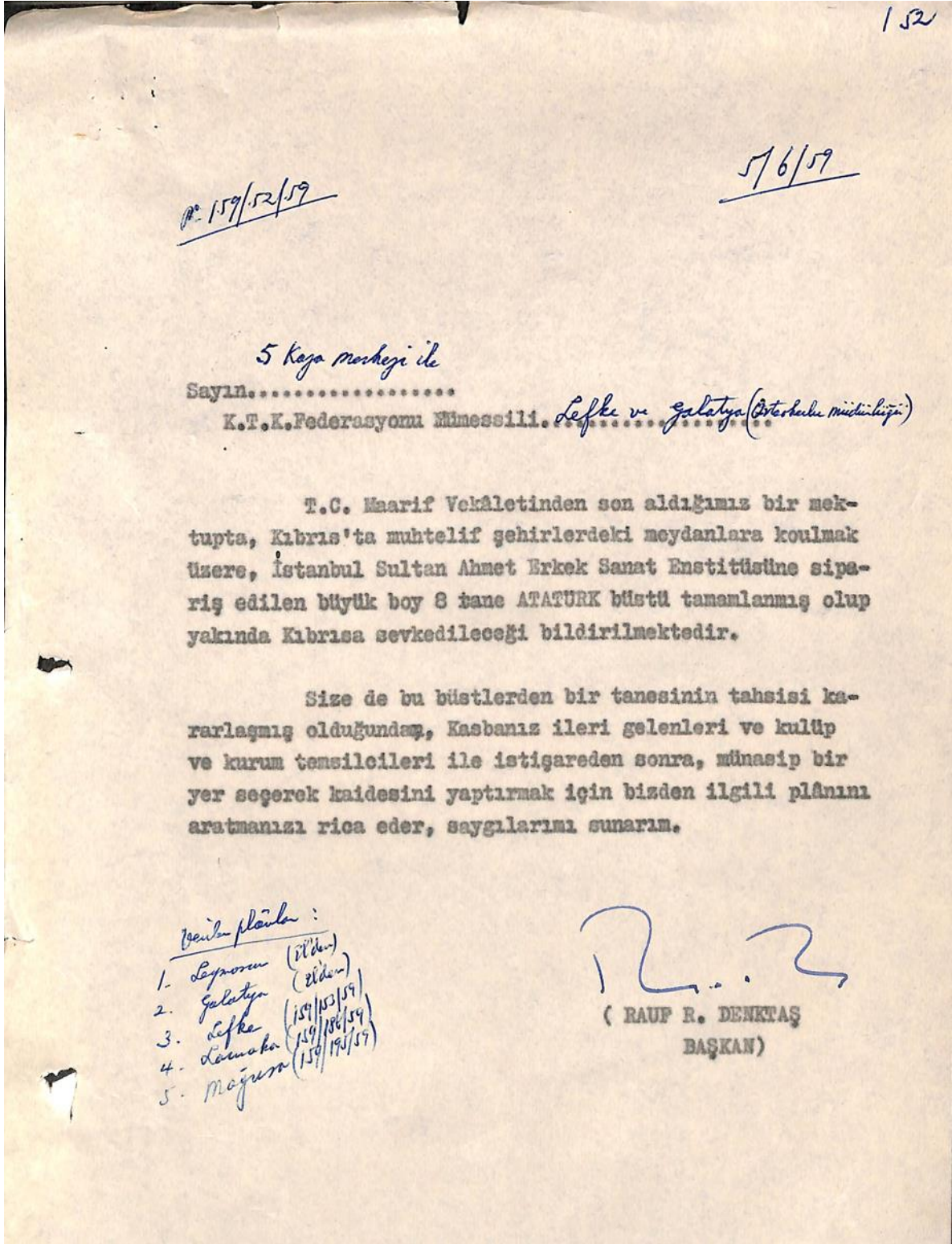
KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD), Tasnif Edilmemiş Belge, T.C. Maarif Vekâleti'nin KTKF Başkanına gönderdiği " (8) Tane Atatürk büstünün gönderildiği h." Konulu yazısı, Sip. No: 800-801, Seri: C.

EK-3

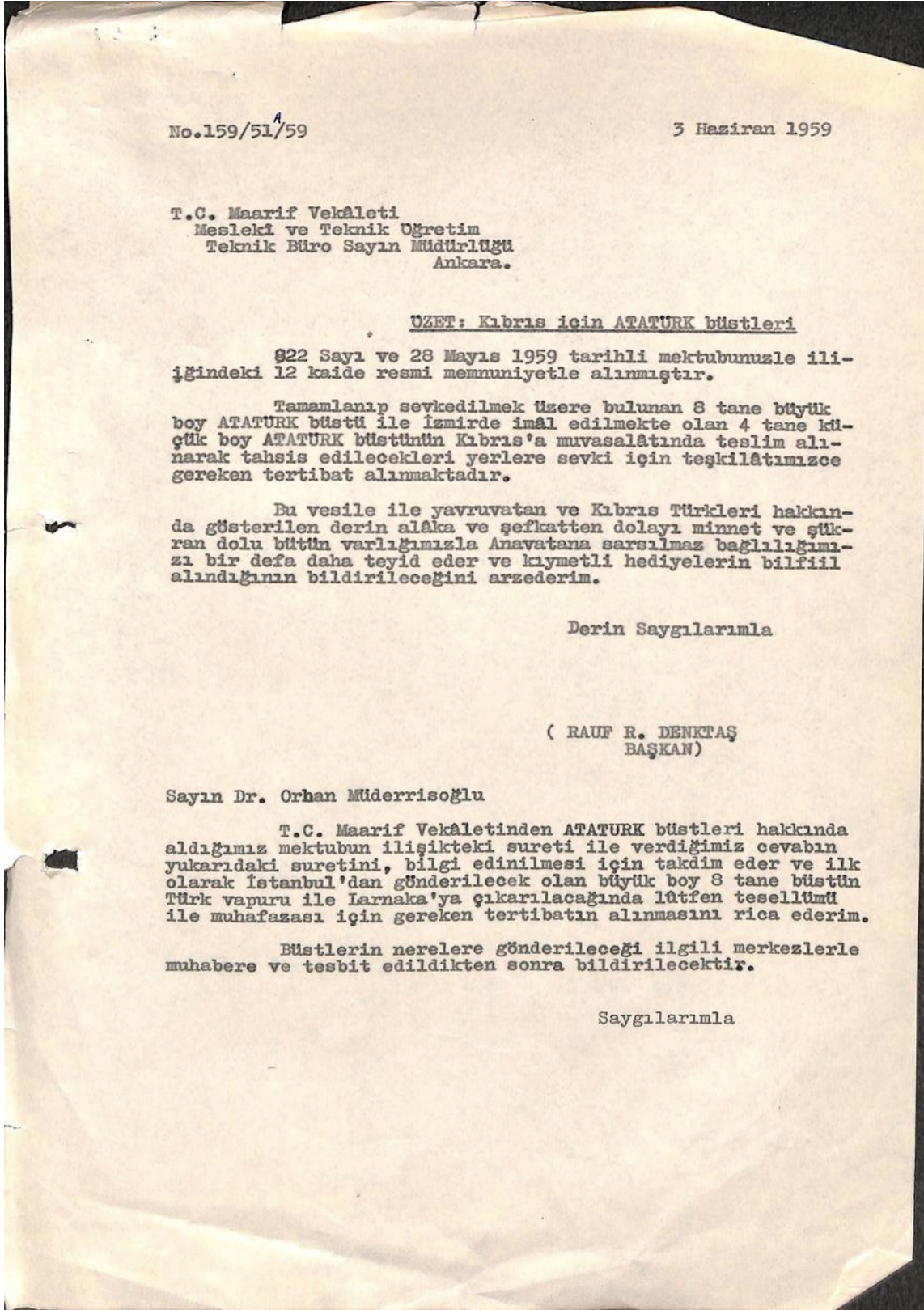
KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD), Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu Başkanı Rauf R. Denktaş'ın örgütlerine gönderdiği tarihsiz yazı taslağı.

EK-4

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD), T.C. Maarif Vekâleti tarafından Kıbrıs'a gönderilen Atatürk Büstlerinin Konulacağı Kurumların Tespitine Dair Yazı.

EK-5

No.159/51/59

3 Haziran 1959

T.C. Maarif Vekâleti
Mesleki ve Teknik Öğretim
Teknik Büro Sayın Müdürlüğü
Ankara.

ÖZET: Kıbrıs için ATATÜRK büstleri

922 Sayı ve 28 Mayıs 1959 tarihli mektubunuzla il-
ğindeki 12 kaide resmi memnuniyetle alınmıştır.

Tamamlanıp sevkedilmek üzere bulunan 8 tane büyük
boy ATATÜRK büstü ile İzmirde imâl edilmekte olan 4 tane ki-
çük boy ATATÜRK büstünün Kıbrıs'a muvasalatında teslim ali-
narak tahsis edilecekleri yerlere sevki için teşkilâtımızca
gereken tertibat alınmaktadır.

Bu vesile ile yavruvatan ve Kıbrıs Türkleri hakkın-
da gösterilen derin alâka ve şefkatten dolayı minnet ve şük-
ran dolu bütün varlığımızla Anavatanı sarsılmaz bağlılığımı-
zı bir defa daha teyid eder ve kıymetli hediyelerin bilfiil
alındığının bildirileceğini arz ederim.

Derin Saygılarımla

(RAUF R. DENKTAŞ
BAŞKAN)

Sayın Dr. Orhan Müderrisoğlu

T.C. Maarif Vekâletinden ATATÜRK büstleri hakkında
aldığımız mektubun ilişikteki sureti ile verdiğimiz cevabın
yukarıdaki suretini, bilgi edinilmesi için takdim eder ve ilk
olarak İstanbul'dan gönderilecek olan büyük boy 8 tane büstün
Türk vapuru ile Larnaka'ya çıkarılacağına lütfen tesellümü
ile muhafazası için gereken tertibatın alınmasını rica ederim.

Büstlerin nerelere gönderileceği ilgili merkezlerle
muhabere ve tesbit edildikten sonra bildirilecektir.

Saygılarımla

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD), Kıbrıs Türk Kurumlar Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın T.C. Maarif Vekâleti Mesleki ve Teknik öğretim Teknik Büro Müdürlüğüne gönderdiği 3 Haziran 1959 tarih ve " Kıbrıs için Atatürk Büstleri" konulu yazı.

176.

No 159/176/59

31/7/59

T. C. Maarif Vekâleti
Teknik Büro Müdürlüğü,

822 Sayı ve 29/7/59 tarihli yazınıza cevaptır:

10/7/59 tarihli ile Sultanahmet Erkek Sanat Enstitüsü Müdürlüğünden aldığımız 822-1/974 sayılı mektup üzerine aynı gün Marmara Vapuru ile İstanbul'dan gönderildiği bildirilmiş olan 8 Atatürk Büstü, Marmara Vapurunun Hayfa dönüşü 17 Temmuzda Larnakaya muvasalatında teslim alınmış olduğunu teşekkürlerimizle bildiririm.

Diğer 4 küçük boy Atatürk Büstü'nün de hazırlanmakta olup yakında ikmâl edilerek gönderileceği haberi de memnuniyetle kaydedilmiştir.

Saygılarımla

(RAUF R. DENKTAŞ
BAŞKAN)

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi (MAAD), Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu Başkanı Rauf R. Denктаş'ın T.C. Maarif Vekâleti Teknik Büro Müdürlüğüne gönderdiği 31/7/59 tarih ve No:159/176/59 numaralı yazı.

EK-7

KKTC Cumhurbaşkanı ve Milli Eğitim Bakan Odalarındaki Atatürk Fotoğrafları.

EK-8

Fuat Veziroğlu ve İsmail Bozkurt ile Lefkoşa'da 18 Mayıs 2023 tarihinde gerçekleştirilen Sözlü Tarih çalışmasına ait fotoğraf.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu,74 (2024), 71-82.

Geliş/Received: 01.01.2024

Kabul/Accepted: 30.03.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1412995

(Araştırma Makalesi/Research Article)

NEON KİTİON GAZETESİNE GÖRE 1878 KIBRIS KONVANSİYONU VE KIBRIS RUM TOPLUMU ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI*

“THE CYPRUS CONVENTION OF 1878”AND ITS REFLECTIONS ON THE GREEK CYPRIOT COMMUNITY ACORDING TO NEON KİTİON NEWSPAPER

ARZU ERMAN*

ÖZ

16. yüzyılda Türk egemenliğine giren Kıbrıs adası, 1877-78 savaşında Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yenilmesinin ardından İngiltere ile yapmış olduğu bir savunma antlaşmasının ön koşulu olarak geçici surette İngiltere'ye bırakılmıştır. Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kaldığı sürede pek çok defa yönetim şeklinde değişikliğe gittiği Kıbrıs'ta 1878 senesinde İngiliz idaresi altında yeni bir yönetim ihdas edilmiştir. Uzun süreli Osmanlı yönetimi sonrası oluşan bu yeni dönemin Kıbrıs'ta çok yönlü yansımaları olmuştur. Nüfusunun önemli bir kısmını oluşturan Rumlar, adada İngiliz yönetiminin başlamasını kendi idealleri adına önemli bir fırsat olarak değerlendirmişlerdir. İngiltere'den, adanın Yunanistan ile birleşmesi, özerk ya da bağımsız bir devlet olması gibi siyasi beklentilerinin yanı sıra bu süper gücün adanın ekonomik gelişmesine katkı sağlamasını ümit etmişlerdir. Bu nedenle dönemin en liberal devleti olarak gördükleri İngiltere'nin Kıbrıs'ta kuracağı yeni düzende nüfus çoğunluklarının verdiği avantajı kullanarak Rumlar lehine birtakım haklar ve ayrıcalıklar talep etmişlerdir. Ancak adanın statüsünün belirsizliği ve Osmanlı Devleti'ne iade edilebileceği ihtimali adadaki Rumları, talepleri konusunda dikkatli olmaya sevk etmiştir. Kıbrıs'taki İngiliz yönetiminin ada için yapmış olduğu reformlar Rum toplumunun beklentilerinin altında kalmış olsa da Osmanlı yönetimine nazaran İngiliz yönetimini tercih ederek her fırsatta onlardan birtakım haklar ve ayrıcalıklar elde etmenin yollarını aramışlardır. *Neon Kition* gazetesi Kıbrıslı Rumların adada kamuoyu oluşturmak ve taleplerini dile getirmek için kullandıkları önemli bir araç olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, 1878 Kıbrıs Konvansiyonu, Neon Kition, Osmanlı Devleti, Yunanistan.

ABSTRACT

The island of Cyprus, which came under Turkish sovereignty in the 16th century, was temporarily left to England as a precondition for a defense treaty with Britain after the defeat of the Ottoman Empire to Russia in the 1877-78 war. In 1878, a new administration was granted under British rule in Cyprus, where it changed the way it was governed many times during the period under the rule of the Ottoman Empire. This new era, which occurred after long-term Ottoman rule, had multifaceted reflections in Cyprus. The Greeks, who make up a significant part of the population of Cyprus, considered the start of British rule on the island as an important opportunity for their own ideals. They expected the Greek Cypriots to contribute to the economic development of the island, as well as their political expectations of the island's unification with Greece and the fact that it is an autonomous or independent state. For this reason, they used the advantage of the population majorities in the new order that they saw as the most liberal state of the period, and demanded certain rights and privileges in favor of the Greeks. However, the uncertainty of the island's status and the possibility of extradition to the Ottoman Empire prompted the Greeks on the island to be careful about their demands. Although the reforms of the British administration in Cyprus for the island fell short of the expectations of the Greek community, they preferred the British administration over the Ottoman administration and sought to obtain some rights and privileges from them at every opportunity. *Neon Kition* newspaper has been and important tool used by Greek Cypriots to create form public opinion on the island and express their demands.

Keywords: Cyprus, Cyprus Convention of 1878, Neon Kition, Greece, Ottoman Empire.

* Bu çalışma 22-24 Kasım 2021 tarihinde Antalya'da gerçekleştirilen Kıbrıs'ın Fethinin 450. Yılı Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuş olan bildirinin genişleterek gözden geçirilmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, arzuerman@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3657-0246.

Extended Abstract

The island of Cyprus, located in the Eastern Mediterranean, has been the scene of the struggle for dominance of various states throughout history due to its strategic importance. Conquered from the Venetians in 1571, Cyprus remained under the rule of the Ottoman Empire for 361 years without interruption. In the 1877-78 war, Russian armies came to the front of Istanbul and the Ottoman Empire had to sign the Treaty of Ayastefanos. However, this treaty had extremely harsh conditions in terms of the dynamics of the Ottoman Empire as well as Britain and other European states. Therefore, the Berlin Congress was organized to review this treaty. The possibility of a Russian attack on the Suez Canal via the Dardanelles threatened the route to India, Britain's most important colony, and would lead to a weakness in the defense of the Ottoman Empire in the event of a Russian invasion of Anatolia. This situation increased Britain's need for bases in the region. For this reason, with the Cyprus Convention concluded between the Ottoman Empire and Britain before the Treaty of Berlin, the administration of Cyprus was temporarily left to Britain, although its sovereignty remained with the Ottoman Empire.

The Muslim Turkish people and the rulers of the island, who characterized the transfer of administration to the British as a temporary situation, did not show any resistance during the transfer of administration. However, since the Greeks considered this change of administration as a step towards the island's separation from the Ottoman rule, they began to express their demands through the press by making certain political, administrative, social and economic expectations.

The *Neon Kition* newspaper, the first issue of which was published in Larnaca on June 4, 1879 and published until June 9, 1884, became a very important tool for the Greeks to form public opinion. The newspaper was published by Theodoulos Konstantinidis, who is considered the pioneer of the Greek Cypriot press. At that time, three ideas prevailed among the Greek Cypriots regarding the future of Cyprus. The primary desire was the unification of Cyprus with Greece. In particular, the transfer of the administration of Cyprus to Britain, similar to Britain's transfer of the Ionian islands to Greece in 1863, which were previously left to it in accordance with the decisions taken at the Vienna Congress, created an expectation that this place would also be left to Greece in the future. This situation started to be openly voiced with the first British administrator's arrival in Cyprus. Because according to the Greeks, the origin of Cyprus is Greek. Therefore, the priority is the unification of the island with Greece. Within the scope of enosis activities in Greece, Estia, Pira and Acropolis newspapers contributed to the formation of the infrastructure for this demand by forming a commission for annexation. While the unification of the island with Greece is a vital demand for the Greeks, Cyprus becoming an autonomous or independent state is among the other acceptable options. Because even this would be an important step for Greekness and Cyprus would become a reliable ally of Greece in the Eastern Mediterranean.

The Greeks attached importance to recording all their demands and conveying them to the British. In this context, one of the main expectations from Britain was the opening of a parliament composed of Cypriots. This parliament should be shaped according to the population arithmetic of the island and should only consist of Cypriots. In addition, they also demanded that there should be only one law in force, that mayors should be elected by the people instead of government appointees, and that Greek should be accepted as the official language in Cyprus, claiming that only 6% of Greek Cypriots speak English. One of the most important demands in the economic field is the issue of taxation. Because, although there were many taxes imposed by the Ottoman administration in Cyprus, according to the Cyprus Convention, the remainder of the island's annual income was to be paid to the Ottoman Empire as tax. However, the Greeks demanded the abolition of all taxes on the island. According to the news and articles in the *Neon Kition* newspaper, it was harshly criticized that the expectations of the Greeks from the British were not fully met, and European-style reforms were not realized to the desired extent. Even if their political, social and economic demands were not realized, the Greeks preferred the British administration in Cyprus to the Ottoman administration despite all kinds of criticism and negativity. The British, on the other hand, never considered the demands of the Greeks as disloyalty to British citizenship. In the face of all kinds of demands of the Greeks, the prominent Turkish Cypriots also organized themselves and fought against enosis expectations and assimilation.

Giriş

Kıbrıs, stratejik ve jeopolitik önemi nedeniyle tarih boyunca Ortadoğu ve Güneydoğu Asya'ya ulaşmak isteyen devletler için önemli bir üs konumunda olmuştur. Akdeniz'de yer alan adalar arasında üçüncü büyük ada olan Kıbrıs'ta birçok farklı siyasi yönetim görülmüş ve 1571 yılında Osmanlı egemenliğine girmesiyle birlikte ada kesintisiz olarak 361 yıl Türk egemenliği altında kalmıştır.

Kıbrıs, 1489- 1571 yılları arasında¹ büyük topraklara sahip olmadığı halde mali, ticari ve donanma kaynakları nedeniyle on altıncı yüzyıl ortasının siyasi satranç tahtasında, önemli bir oyuncu konumunda olan Venedik'in egemenliğinde kalmış ve Venedikliler, adayı 1571'de Osmanlılar alıncaya kadar ellerinde tutmuştur.² II. Selim tarafından fethedilen ada, hukuki olarak Osmanlı Devleti ve Venedikliler arasında yapılan 7 Mart 1573 tarihli antlaşma sonucu Osmanlı yönetimine bırakılmıştır. Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliği boyunca istikrar sağlamak amacıyla pek çok defa farklı yönetim şekli denenmiş ve bu durum Kıbrıs'ın 1878 tarihinde İngiltere'ye devrine kadar devam etmiştir. Adanın nüfusu Osmanlı Devleti'nin fetihden hemen sonra yaptırdığı tahrire göre yaklaşık 170.000- 175.000 civarında olup ada halkının çoğunluğu Ortodoks Rumlardan oluşmaktadır. İlerleyen dönemde Osmanlı Devleti, yapmış olduğu göçlerle adadaki Türk nüfusunu arttırmaya³ çalışmıştır.⁴

On altıncı yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerle yeni yerlerin keşfedilmesine paralel olarak, sömürgecilik faaliyetleri artmış ve büyük sömürge imparatorlukları kurulmuştur. Portekiz ve İspanya'nın ardından İngiltere de deniz aşırı ülkelerde sömürgecilik yarışına girerek bu alanda büyük bir üstünlük sağlamıştır.⁵ İngiltere'nin sömürgeleri arasında kendisine sanayi devrimi için gerekli hammadde ve pazar sağlayan ülke Hindistan'dır. Bu nedenle İngiltere için ülkesi ile Hindistan arasındaki ulaşım yolunun güvenliğinin sağlanması son derece önemli olmuştur. Ancak on sekizinci yüzyılda Napolyon'un Mısır'ı işgali, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki varlığı açısından büyük bir tehdit haline gelmiştir.⁶ Dolayısıyla İngiltere için Kıbrıs, önemli ve elde edilmesi gereken stratejik bir yer olarak değerlendirilmiştir. İngiltere, 1878'de Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü siyasi zafiyetten yararlanarak Kıbrıs'ın yönetimini elde etmeyi başarmıştır.⁷

Bu çalışmada yaklaşık dört yüz yıllık Türk egemenliği sonrasında Kıbrıs'ta yönetimin "geçici" olarak el değiştirmesinin, Kıbrıs Rum toplumunda nasıl yankı bulduğu incelenecektir. Bunun için, toplumun bir nevi aynası olan ve onun siyasi, sosyo-ekonomik, dini, milli talep ve beklentilerini yansıtan önemli bir araç olması nedeniyle *Neon Kition* gazetesi kaynak olarak seçilmiştir. Söz konusu gazete, adaya İngilizlerin gelmesiyle birlikte oluşan liberal ortamdan yararlanan Rumlar tarafından çıkartılmıştır. Bu gazete, Theodoulos Konstantinis tarafından adanın yöneticisi Yüksek Komiser Sir Garnet Wolseley'den izin alınarak çıkartılmaya başlanmıştır.⁸ Kıbrıs Rum basınının öncüsü kabul edilen gazeteci ve matbaacı Konstantinidis, adada ilk önce Yunanca ve İngilizce yayınlanan *Kipros (Κύπρος)* gazetesini çıkartmıştır. Ancak çok kısa süre sonra gazetenin yabancı bir yöneticiye geçmesi nedeniyle *Kipros gazetesini* kaybeden Konstantinidis, *Neon Kition* gazetesini çıkartmaya başlamıştır. İlk sayısı 4 Haziran 1879'da çıkan gazete arkalı önlü 4 yaprak (8 sayfa) şeklinde haftalık olarak yayınlanmış ve 9 Haziran 1884'e kadar yayın hayatında kalmıştır. Beş yıl içinde 220 sayısı yayınlanan *Neon Kition* gazetesinde Konstantinidis, yerel ve dış haberlerin yanı sıra İngilizlerin Kıbrıs'taki kötü yönetimini eleştiren makalelere de yer vermiştir.⁹ Bu çalışma, *Neon Kition* gazetesinin konu ile ilgili nüshalarının ışığında Osmanlı arşiv belgeleri ve Kıbrıs üzerine yapılmış araştırmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Adanın tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Işın Demirkent, "Kıbrıs-Tarih", *TDVİA*, Cilt 25, Ankara: İSAM, 2002, 371-374.

² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev. Aysel Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, 56.

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Harry Charles Luke, *Cyprus under the Turks*, London: Oxford University Press, 1921.

⁴ Kemal Çiçek, "Kıbrıs-Osmanlı Dönemi", *TDVİA*, Cilt 25, Ankara: İSAM, 2002, 374- 376.

⁵ Ahmet Kavas, "Sömürgecilik", *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul: İSAM, 2009, 396.

⁶ Cemil Çelik, İdari ve Sosyal Dinamikleriyle İngiliz Yönetiminde Kıbrıs (1878- 1914), İstanbul: Libra Kitapçılık, 2021, 45.

⁷ İngiltere'nin Kıbrıs'ta 1878-1914 yılları arasındaki yönetimi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Stefanos Papageorgiou, *Η Πρώτη Περίοδος της "Αγγλοκρατίας" στην Κύπρο (1878-1914) Εκσυγχρονισμός και Κοινωνικές Αδράσεις*, Atina: Papazisi, 1996.

⁸ Andreas Kl. Sofokleous, *Η Συμβολή των Κυπριακών Εφημερίδων των Ελλήνων της Κύπρου*, Doktora Tezi, Panteion University of Social and Political Sciences, Lefkoşa, Kıbrıs, 1994, 90-91.

⁹ <https://www.polignosi.com/cgibin/hweb?-A=8000&-V=limmata> Erişim 26.02.2024.

1. Kıbrıs'ın İngiliz Yönetimine Geçmesi

Rusya, 1870'lerin sonunda, dikkatini Yakın Doğu'ya çevirmiştir. Ancak bu dönemde Balkanlar'da da önemli olaylar¹⁰ meydana gelmiştir. Slavlar üzerindeki Türk egemenliği, Bulgaristan'da olduğu gibi Bosna- Hersek'te de isyanlara neden olmuş, Türkler de bu isyanları bastırmaya çalışmıştır. 1876'da İstanbul'da toplanan konferansta Avrupalıların, Slav toplulukları için yapılmasını istedikleri reformların Bâb-ı Âli tarafından reddedilmesi üzerine 24 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Rusya aynı yılın sonbaharında hem Balkan hem de Kafkasya cephelerinde önemli başarılar elde ederek Kars'ı ele geçirmiştir. Rus ordularının İstanbul yakınlarına ulaşması karşısında Türkler, 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşmasını¹¹ imzalamak durumunda kalmıştır.¹² Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'ne çok sert koşullar dayatan Rusya, geniş toprak kazanımları elde etmesinin yanı sıra İstanbul'a çok yakın mesafede ve Rusya'nın kontrolünde olacak olan bir Bulgar Prensiği'nin de kurulmasını kabul ettirmiştir. Ancak, İngiltere ve diğer Avrupalı güçler, bu antlaşma şartlarını kendi dinamikleri açısından çok ağır buldukları için antlaşma maddelerinin yeniden gözden geçirilmesini istemişlerdir.¹³ Bu nedenle 13 Haziran- 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin'de bir kongre düzenlenmiştir. İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı Devleti, Almanya, İtalya ve Fransa'nın temsilcilerinin katıldığı Berlin Kongresi'nde Rusların Ayastefanos'ta Osmanlı Devleti'ne dayattığı koşulların kısmen yumuşatılması amaçlanmıştır.¹⁴

Yaşanan gelişmeler karşısında İngiltere'nin, Rusya'nın Kafkasya'nın güneyine yayılacağına dair endişeleri artmıştır. Özellikle de Rusya'nın Çanakkale üzerinden Süveyş kanalına saldırması ihtimali karşısında Hindistan yolunun güvenliği açısından İngiltere'nin bir üsse ihtiyacı ortaya çıkmıştır.¹⁵ Bu nedenle İngiltere, 1877'de Ermenistan'ı ve Anadolu'yu Rusya'nın saldırısına karşı savunmak adına Doğu'da bir üs arayışına başlamıştır. Kıbrıs, Limni, Midilli, Girit ve İskenderun isimleri üzerinde tartışılarak İskenderun üzerinde durulmuştur. Ancak buranın ana karada olması, doğal fiziki sınırları olmaması ve de Suriye'den toprak almanın Fransa'nın düşmanlığına neden olması ihtimali nedeniyle İskenderun seçeneği elenerek Kıbrıs ön plana çıkmıştır.¹⁶ İngiltere, bu emeli için Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanmıştı. Anadolu'ya yönelik bir Rus istilası karşısında Osmanlı Devleti ile savunma ittifakı yapacağı teminatı vererek Kıbrıs'ın kendisine askeri bir üs olarak verilmesini istemiş fakat Osmanlı Devleti bu fikre sıcak bakmamıştır. İngiltere ise adanın işgaline yönelik olarak hazırladığı anlaşma taslağını Bâb-ı Âli'ye sunarak bunun 48 saat içinde kabul edilmesini istemiştir. Antlaşmanın reddedilmesi halinde, İngiltere'nin kendilerini yalnız bırakacağı tehdidiyle karşılaşan Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması¹⁷ öncesinde 4 Haziran'da bu teklifi kabul etmiş ve iki devlet arasında Kıbrıs Antlaşması¹⁸ imzalamıştır. Buna göre İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı Asya topraklarını koruması karşılığında Kıbrıs'ı işgal edecek ancak Kıbrıs, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalacaktır. Söz konusu bu antlaşmanın ardından 15 Temmuz 1878'de adanın geçici olarak İngiltere'nin idaresine girdiği ilan edilmiştir.¹⁹

Uluslararası hukuk uzmanı Sir. R. Phillimore'a göre bu anlaşmalarla Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ı İngiltere'nin "kullanımına" ve "yönetimine" vermiştir. Bu koşullar kısa süre önce Avusturya'ya bırakılan Bosna-Hersek için geçerli olan koşulların aynısı olup yeni ve muğlaktır. İngiltere, adanın mülkiyetine değil, belli istisnalar ve mecburi bir meblağ ödenmesi şartıyla yalnızca kullanım hakkına sahiptir.²⁰ İngiltere, Kıbrıs'ın yönetimini

¹⁰ Balkanlar'da 1870-1878 arasında gelişen olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, İstanbul: Küre Yayınları, 2013,382-391.

¹¹ Antlaşma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, Cilt 4, İstanbul: İSAM, 1991, 225.

¹² George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul: Selenge Yayınları, 2019, 282-283.

¹³ Feroze A. K. Yasame, *Abdülhamid'in Dış Politikası Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878- 1888*, Çev. Yusuf Selman İnanç, İstanbul: Kronik Yayınları, 2018, 37.

¹⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, 430.

¹⁵ George Hill, *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571- 1948*, Çev. Nazım Can Serbest, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 228.

¹⁶ Britanya'nın Kıbrıs Sözleşmesi ile ilgili politikası hakkında ayrıntı için bakınız: Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Cambridge: Harvard University Press, 1934.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul: İSAM, 1992,516-517.

¹⁸ Resmi adı Kıbrıs Mukavelenâmesi olan 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmaya ek olarak 1 Temmuz 1878'de İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında 6 maddelik 4 Haziran tarihli bir antlaşma daha imzalanmıştır. Kıbrıs Antlaşması ve maddeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Fakir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyaseti 1789- 1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, 522-526.

¹⁹ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010,223; Halil Fikret Alasya, "Kıbrıs-İngiliz İşgali ve İdaresi", *TDVİA*, Cilt 25, Ankara:İSAM2002, 380.

²⁰ Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 345-346.

devraldıktan sonra hakimiyetini tesis etmek için adanın nasıl yönetileceğine dair Kıbrıs'ın İngiliz yönetimindeki ilk anayasası olarak değerlendirilen 28 maddelik bir emirname yayınlamıştır. Ardından da Yüksek komiserlik, Kavanin meclisi ve yürütme meclisi kurulması için çalışmalara başlamıştır. Kıbrıs, yapılan antlaşma gereği İngiliz yönetiminde olsa da burası Osmanlı toprağı olduğu için Kıbrıs'a doğrudan vali atanmamıştır. Bunun yerine burası İngiltere açısından İngiliz hakimiyet bölgesi olarak düşünülmüş ve bu nedenle adaya yüksek komiser, görevlendirilerek İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu durum Lozan Antlaşması'ndan sonra 10 Mart 1925 tarihine kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra Kıbrıs'a İngiliz sömürgesi olarak valiler atanmıştır.²¹

2. İngiliz Yönetiminde Kıbrıs Toplumunu

Adanın İngiliz yönetimine geçişi sırasında bilindiği kadarıyla fiilen ciddi bir problem yaşanmamış, Türk yetkililer ve halk direnç göstermemiştir. Hill'e göre Britanya idaresinde adadan ayrılan tek Türkler, İstanbul hükümetinin memurları olmuştur.²² Kıbrıs'ın yönetiminin, geçici olarak İngiltere'ye devrinin, adanın Rum toplumu üzerinde çeşitli yansımaları olmuştur. Nitekim Rumlar, bunu Osmanlı yönetiminden kurtuluşun bir adımı olarak görmüş bu süreçte İngiltere'den siyasi ve sosyo-ekonomik birtakım beklentiler içine girerek İngiliz yönetiminin kendileri için sunabileceği her fırsatı değerlendirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamdaki talepleri aşağıda belirtilmiştir.

2.a. Rumların Siyasi Talebi: Enosis

Kıbrıs'ın İngiltere'nin yönetimine geçmesinin ardından İngiliz yönetimi, ilk dakikadan itibaren Kıbrıslı Rumların Yunanistan ile birleşme isteği sorunuyla karşılaşmıştır. Ancak Rumlar, ilk aşamada söz konusu isteklerini açıkça dile getirmekten kaçınmışlardır. Zira Rumların en büyük korkusu adada terk edilmek ve Kıbrıs'ın yeniden Osmanlı yönetimine verilmesi ihtimalidir.²³

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanabilmek için Yunanların 1821 Mart'ında Tuna Beylikleri'nde başlattıkları ayaklanma, başarısız olsa da isyanın adalara ve Mora'ya sıçraması Osmanlı Devleti ile uzun soluklu bir silahlı çatışmanın başlamasına neden olmuştur. 1830 yılında Büyük Güçlerin yardımları ve de onların kendi aralarında uzlaşmalarını nedeniyle bu mücadele bağımsız bir devlet olarak Yunanistan Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanmıştır.²⁴ Ancak Krallığın sınırları içinde kalan nüfusun, Osmanlı Devleti topraklarındaki Yunan nüfusunun üçte birinden bile az olması yeni kurulan bu devleti, yayılmacı bir politika takip etmeye sevk etmiştir. Dolayısıyla Yunan Devleti, Yakındoğu'daki bütün Yunan yerleşim bölgelerinin yanı sıra Yunan tarihi ya da Yunan soyuyla ilişkili olanların da Yunan olduğu iddiasıyla bu nüfusu krallık topraklarına dâhil edebilmeyi hedeflemiştir.²⁵

Yunan siyasetinin Büyük Düşünce (*Megali İdea*)²⁶ olarak idealize ettiği bu hedef, ilk olarak amacına 1864 yılında ulaşmıştır. Stratejik öneminden dolayı 1815 Viyana Kongresi kararları ile İngiltere'ye bırakılan İyon adalarının²⁷

²¹ Çelik, *İdari ve Sosyal Dinamikleriyle Kıbrıs*, 132,137.

²² Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 244.

²³ Magdalini Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου από την Οθωμανική στην Βρετανική κυριαρχία Κοινωνικές και Πολιτικές Αλλαγές 1878- 1922*, Doktora Tezi, Pantion University, Atina, 2005, 24, 26.

²⁴ John K. Koliopoulos, Thanos M. Veremis, *Greece The Modern Sequel From 1831 to the Present*, London: C. Hurst Co., 2002, 12.

²⁵ Richard Clogg, *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013, 56-57.

²⁶ Yunan isyanının iki temel amacı bulunuyordu. Bunlardan biri bağımsız bir Yunan devleti kurmak diğeri ise Bizans'ın tarihi mirası üzerinden hak iddia ederek dağılmış bulunan Yunan ulusunu bir araya getirmektir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında *Megali İdea* olarak bilinen bu yorumun arkasında ideolojik hedeflerin yanı sıra pek çok toplumsal ve ekonomik sorun da yer almaktaydı. Nitekim Balkanlar'ın güneyine sıkışmış olan Yunan Devleti'nin coğrafi olarak yayılması ülkenin yeni limanlara ve önemli kaynaklara sahip olması anlamına gelecekti. Böylelikle bu hedef, ülke refahının artmasına katkı sağlayacaktı. Bakınız: Stefanos P. Papageorgiou, *Από Το Γένος το Έθνος η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821- 1862*, Atina: Papazisi, 2005, 420, 424.

²⁷ II. Selim döneminde 1571'de Kıbrıs'ın alınması sonrası Doğu Akdeniz'de tam anlamıyla egemen olabilmek için Yedi Ada istenmesine rağmen alınamamış ve bu adalar zaman içinde Osmanlılar ve Venedikler arasında el değiştirmiştir. 1797'de Fransa'nın İtalya harekâtı ile zapt edilen adalar, Campo-Formio Antlaşması ile Fransa'ya verilmiştir. Ancak, 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgali, Avrupa güçler dengesini değiştirmiş, Fransa'ya karşı mücadele eden İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti ile müttefik haline gelmiştir. Böylelikle adalar, 1799'da tamamen müttefiklerin eline geçmiştir. 1800 yılında ise söz konusu adalar üzerinde Osmanlı Devleti ve Rusya'nın himayesinde Yedi Ada Cumhuriyeti adıyla özerk bir yapı meydana getirilmiştir. İç işlerinde serbest, dış işlerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı olacak ve ona vergi verecek olan bu siyasi yapı Rusya'nın kefaleti altında olacaktır. Ancak Rusya, 1807'de Fransa ile imzaladığı Tilsit Antlaşması ile Yedi Ada Cumhuriyeti üzerindeki haklarını Fransa'ya devretmiştir. Bu durumda 1806'dan beri Rusya ile savaş hali devam eden Osmanlı Devleti, Fransa'yı karşısına almak istemediği için adalar üzerindeki haklarından vazgeçmiştir. Fakat adalar üzerindeki Fransız hâkimiyeti de uzun sürmemiştir. Stratejik önemi

Yunanistan'a devredilmesiyle birlikte Yunanistan Krallığı, topraklarını tarihinde ilk defa savaş yapmadan genişletmiştir.²⁸ Bu yüzden tıpkı geçmişte Yedi Ada'nın olduğu gibi Kıbrıs'ın da İngiltere'ye devri, ilerisi için buranın da Yunanistan'a bırakılabileceği şekilde bir beklenti oluşturmuştur. Nitekim geçmiş, adadaki İngiliz yönetiminin öncesine dayanan bu talep ilk olarak adaya Yüksek Komiser olarak görevlendirilen Sir Garnet Wolseley'in adaya ayak basmasıyla birlikte dillendirilmiştir. Larnaka'da onu karşılayan heyet, Wolseley'e bu hükümet değişikliğini kabul ettiklerini ve Britanya'nın tıpkı İyon adalarının anavatan Yunanistan ile birleşmesinde olduğu gibi bunda da Kıbrıslılara yardım edeceklerine inandıklarını söylemiştir.²⁹

Adada bulunan Rumlar, sözünü ettiğimiz birleşme yani enosis talebiyle ilgili olarak kamuoyu oluşturmak amacıyla Kıbrıs'ta gazete çıkartmaya başlamıştır. Rumlar tarafından çıkartılan *Neon Kition* gazetesi bu bakımdan önemlidir. Söz konusu gazetede enosis talebi sıklıkla dile getirilerek adadaki İngiliz yönetiminden beklentiler sıralanmıştır. Nitekim o sırada Rumlar arasında üç düşüncenin egemen olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar özerklik, tam bağımsızlık ve adanın Yunanistan ile birleşmesidir. Gazetede istenilen amaçlara ulaşılması için doğru zamanın beklenmesi çağrısı yapılmakta ve İngiliz hükümetine borçlu olduğunun altı çizilmektedir. Çünkü Rumlara göre Kıbrıs halkının ilerlemesi ve müreffeh olması için İngiliz yönetimi son derece önemlidir. Ancak bununla birlikte adanın askeri yöneticilerinin Kıbrıs'a Avrupa tarzı reformları getirmek için hiçbir şey yapmadıkları ve bu durumun Avrupa nezdinde Rumlar tarafından kınandığı da belirtilmektedir. Gazetenin 2/14 Ekim 1880 tarihli sayısında Hintlilerin İngiltere'ye sağladığı işgücüne benzer bir fayda sağlanması durumunda İngiltere'nin Kıbrıs'ı bırakmayacağı da iddia edilmektedir. Ayrıca Rumlar hedef olarak belediyelerde kurullar kurmak, buralarda Rum halkının ihtiyaçlarını kayda geçirerek, söz konusu talep ve ihtiyaçları İngilizlere iletmek istemişlerdir. Temelde ise İngilizlerden beklenti dört ana konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar Kıbrıslılardan müteşekkil bir Kavanin Meclisi'nin oluşması, yürürlükte sadece tek bir yasanın olması, Yunancanın resmi dil olması, belediye başkanlarının hükümetin atadığı kişiler yerine halka mensup kişiler olması şeklindedir.³⁰

Neon Kition gazetesinin 9/21 Ekim 1880 tarihli sayısında yine enosis'e yer verildiği görülmektedir. "Görevimiz" başlıklı makalede öncelikli olarak Kıbrıs'ın kökeninin Yunan olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle adadaki Rumlar, Avrupa'dan Yunanistan ile birleşmeyi istemelidir. Ancak Kıbrıs'ın özerk ya da bağımsız bir devlet olması halinde, bu durum da kabul edilebilir. Zira bu durum da Yunanlılık adına önemli bir adım sayılacaktır. Nitekim böylelikle Kıbrıs, Yunanistan'ın güvenilir bir müttefiki ve Asya'da bulunan anavatana uzak olan Yunan bölgeleri için de kıymetli bir kültür merkezi olacaktır.³¹ Rumların, Yunanistan ile birleşme talebi sürekli devam eden bir istek olarak gazetede yer almıştır. 1882'de Rum temsilcilerin dönemin İngiliz yöneticisi Biddulp'a verdikleri ve 1881 Muhtırası olarak bilinen bildiri de Rumlar, Yunanistan ile birleşme isteklerini resmi olarak da sunmuştur.³² Rumların bu talepleri Osmanlı belgelerine de yansımıştır. Nitekim Bâb-ı Âli Daire-yi Saadet Âmedî Divan-ı Humayun'a gönderilen 1528 numaralı 10 Şubat 1893 tarihli belgede Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Kıbrıs adasındaki Hristiyan ahalinin adanın Yunanistan'a terk ve ilhakı hakkındaki zararlı hareket ve teşebbüslerinden bahsedilmiş ve arz edilmiş olan mektup suretinin yerel matbuattan olan Mizan gazetesi nüshasının içine konarak adanın naib ve müftüsü tarafından gönderildiği belirtilmiştir. Yetkililerin Londra Sefaretinden yazı ile bilgi istemesi üzerine tahrirat Hariciye Nezaretine yazı ile bildirilmiştir.³³ Rumların isteklerinin yanı sıra Yunanistan'ın da enosis'in alt yapısını oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin Bâb-ı Âli Daire-i Hariciye Mektubi Kalemî'ne gönderilen 828 numaralı ve 8 Mayıs 1895 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde bu görülmektedir. Belgede, *Estia* (Ἑστία), *Pira* (Πειραιάς) ve *Akropolis* (Ἀκρόπολις) gazetelerinin, Kıbrıs Hristiyanlarının adanın Yunanistan'a ilhakı için çalışmak üzere bir komisyon teşkil ettiklerine dair bilgi,

nedeniyle adaları birer birer ele geçiren İngiltere, Napolyon Savaşları sonunda 1815'te düzenlenen Viyana Kongresi'nde alınan kararlar gereği adalara sahip olmuş ve 13 Temmuz 1863'de de onları Yunanistan'a devretmiştir. Ayrıntı için bakınız: Ali Fuat Öreñç, "Yedi Ada Cumhuriyeti", *TDVİA*, Cilt 43, İstanbul: İSAM, 2013: 385- 387.

²⁸ Armaoğlu, *19. Yüzyıl*, 285.

²⁹ Captain C. W. J. Orr, *Cyprus under British Rule*, London: R. ScottRoxburge House, PaternosterRow E. C., 1918, 160; Filios Zannetos, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου απο την Αγγλικής Κατοχής μέχρι Σήμερων*, Cilt 2, Larnaka: Filokalias, 1911, 42.

³⁰ *Νέον Κίτιον*, "Οι Άγγλοι Μένουσι", S. 67, 2/14 Ekim 1880, 2-3.

³¹ *Νέον Κίτιον*, "Το καθήκον μας", S.68, 9/21 Ekim 1880, 2-3.

³² Andreou, *Η Μετάβαση της Κύπρου*, 45.

³³ TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.A. HUS 269/112/1. (23 Recep 1310).

22 Nisan 1895 tarihli bir telgrafname ile Atina Sefaretinden gönderilmiş ve aynı tarihli 226 numaralı tahrirat ile birlikte Osmanlı makamlarına ulaştırılmıştır.³⁴

Neon Kition gazetesinde dikkati çeken diğer bir husus, Rumlar ile İngiliz yöneticiler arasında arabuluculuk faaliyetlerini düzenleyen İngilizlerden duyulan memnuniyetsizliğin ifade edilmesidir. 2/14 Ekim 1880 tarihli sayıda, Larnaka şehrinde aracılık yapan İngilizlerden bahsedilmiştir. Buna göre söz konusu İngilizler adanın yöneticisine giderek bölgeyi ve burada yaşayan insanların düşüncelerini çok iyi tanıdıklarını, şehrin güvenliğini nasıl sağlayacaklarını bildiklerini, dolayısıyla da adanın nasıl yönetilmesi gerektiğini söylemektedirler. Ancak sözü edilen İngilizler, hükümet ile aralarında bir güven olduğunu söyleyerek aynı şekilde Rumlara da gelmektedir. Dolayısıyla gazeteye göre bu kişilerin ortaya çıkmasıyla birlikte yöneticiler ile şehirlerde yaşayan halk arasında birtakım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bu nedenle gazetede, söz konusu arabulucu İngilizlerden memnuniyetsizlik dile getirilmektedir. Ancak yine de Avrupa'nın en liberal yönetim şeklinin İngiltere'de olması nedeniyle Kıbrıs'ta Rumların haklarının çiğnenmeyeceği de sıklıkla ifade edilmiştir.³⁵ Öyle ki İngiliz arabuluculardan rahatsızlık duyulsa da yine de onların arabuluculuğunun talep edildiğini söylemek mümkündür. Örneğin Beyrut valisi Nasuhi imzasıyla 9 Mayıs 1895 tarihli Bâb-ı Âli Daire-yi Sadaret-i Uzmâ'ya gönderilen şifreli bir telgrafta bu görülmektedir. Buna göre bir müddettir Kıbrıs'ta bulunarak dün Beyrut'a gelmiş olan Kıbrıs Latin Patriği'nin mülakatı sırasında vuku bulan ifadesinde Kıbrıs'taki Rumların adanın Yunanistan'a terk edilmesi hakkında bazı teşebbüslerde buldukları ve bunu gösterişli bir şekilde istemek için toplanarak verdikleri kararı ada valisine söyledikleri belirtilmektedir. Telgrafa göre Rumlar, İngiltere hükümetinin bu konuda aracılık etmesi için gereken muamelenin ifasını talep etmişlerdir. Ancak vali onlara adanın bir tarafa terk edilmesi gerektiğinde öncelikle adanın sahibi olan Osmanlı Devleti'ne iadesinin lazım geleceğini söylemiştir. Fakat bu konunun ahali arasında heyecan yaratacağının anlaşılması ile birkaç günden beri o taraflardan dahi duyulan söz konusu haberler yetkililere bildirilmiştir.³⁶

Kıbrıs basını, İngiltere'de Kıbrıs ile ilgili çıkan yazıları da yakından takip etmiştir. Örneğin İngiliz gazetesi *Times*'da çıkan Kıbrıs ile ilgili "*İngiltere ve Kıbrıs*" adlı makale *Neon Kition* gazetesinde tercüme edilerek 16/28 Ekim 1880 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Burada maceraperest olarak tanımlanan Yunanların Kıbrıs'ın Yunanistan lehine bağımsızlığını kazanma ümitleri dile getirilmektedir. Bunda Gladstone'un Yunan sever olmasının yanı sıra adadaki Rumların nüfusunun sayıca fazla olmasının bu taleplerin dile getirilmesine yardım ettiği belirtilmektedir. Ancak *Neon Kition*'a göre katı bir Osmanlı yönetiminin iyi bir İngiliz yönetimi ile yer değiştirmesinin halkın refahını arttıracığı yönündeki beklentiler boşa çıkmıştır. Çünkü olaylar Rumlar için beklenildiği gibi gitmemekte ve dolayısıyla da taleplerinin pek çoğu gerçekleşmemektedir.³⁷

Gazetenin 21/3 Aralık 1880 tarihli sayısında yer alan "*Yunanlılık ve Türkiye*" adlı makalesinde Kıbrıs ile ilgili olarak Avrupalıların genel görüşüne yer verilmiştir. Burada Yunanistan'ın çok yakın bir zaman içinde güçlü bir Türkiye ile karşı karşıya geleceği şeklinde bir haber vardır. Ancak gazeteye göre Yunanistan küçük olabilir (o zaman toprakları Teselya'ya kadardır) fakat Yunanlılık geniş bir alana yayılmıştır. Dolayısıyla Avrupalılar, bu durumu göz ardı etmekte ve bunu anlamamaktadır. Oysaki Avrupalılar, 1821'de de sultandan korkmuştur ve Yunanlar, gerçekleştirilemez denilen şeyi gerçekleştirmiştir.³⁸ Başka bir deyişle Yunanlar, bağımsızlıklarını kazanarak müstakil devletlerini kurmuşlardır. Dolayısıyla görüldüğü gibi Kıbrıslı Rumların enosis talebi, onlar için yaşamsal nitelikte bir taleptir. İngiliz hükümeti, onların bu istek ve beklentilerini Britanya vatandaşlığına sadakatsizlik olarak nitelendirmemiştir. Örneğin Kıbrıs'taki okullar Yunanistan'daki eğitim müfredatıyla eğitilmiş ve İngiliz hükümeti oradaki ders kitaplarının kullanılmasına karşı çıkmamıştır. Rumların bu taleplerinin yanı sıra Kıbrıs'ın İngiliz kontrolüne geçmesi, Yunanistan açısından da gayri resmi şekilde de olsa enosis'e yönelik olumlu bir adım olarak değerlendirilmiştir.³⁹

³⁴ TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.A. HUS 327/69/2. (26 Şevval 1312).

³⁵ *Νέον Κίτιον*, "Η Αυτού Εξοχότης εν Λάρνακα", S. 67, 2/14 Ekim 1880, 4-5.

³⁶ TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, A.MTZ. KB. 2/15/1. (27 Nisan 1311).

³⁷ *Νέον Κίτιον*, "Αγγλία και Κύπρος", S. 69, 16/28 Ekim 1880, 2-3.

³⁸ *Νέον Κίτιον*, "ο Ελληνισμός και η Τορκία", S. 74, 21/3 Aralık 1880, 3-4.

³⁹ Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 420, 424.

2.2. Rum Toplumunun İngiliz Yönetiminin Ekonomi Politikalarına Tepkileri

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin adada koyduğu pek çok vergi kalemi⁴⁰ mevcuttur. Ada halkının İngiliz yönetimiyle birlikte beklentilerinin başında bütün vergilerin kaldırılması bulunmaktadır. Hill'e göre Kıbrıslılar, Osmanlı idaresinin hareketlerini önceden kestirememekte bu nedenle de karşılıklarına çıkan güçlükleri öngörememekten yakınmaktadır. Örneğin İngiliz idaresinden önceki son üç yılda Kıbrıslıların omzuna 9.700 sterlini bulan ekstra vergiler konmuştur ve yerel birliklerin harcamaları için Kıbrıs gelirlerinden 6.500 sterlin daha fazla alınmıştır. Dolayısıyla da yeni yönetiminden temel beklenti vergilerin kaldırılması yönündedir. Ancak kısa sürede bu beklentinin bir karşılığının olmadığı görülmüştür. Öyle ki yeni yönetim, mevcut vergileri arttırmama ve yeni vergiler çıkartmama ilkesine uymaya, kaldıramadığı vergileri de belli bir seviyede tutmaya çalışmıştır. Ayrıca İngiliz idaresinde, yasalarda belirtilen bütün vergilerin eksiksiz olarak toplanması şikâyetleri arttıran bir diğer husus olmuştur.⁴¹ Zira İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında adanın devri ile ilgili yapılan anlaşmaya göre adanın yıllık gelirlerinin arta kalanı, Bâb-ı Âli'ye ödenecektir. Anlaşmada ayrıca arada kalan fazlalık o dönem kiralanan ya da satılan devlet arazilerinin mahsuller ayrı tutulacak şekilde son beş yılın ortalamasına göre hesaplanacağı şekilde bir madde de bulunmaktadır. Bu da Kıbrıslıların fazladan vergi ödeyeceği anlamına gelmektedir.⁴² Nitekim *Neon Kition* gazetesinde yayınlanan "İngiltere ve Kıbrıs" isimli bir makalede bu konuya değinilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'ne ödenen vergi fazladır ve dolayısıyla adanın kullanabilmesi için fazladan para kalmamaktadır. Bunun nedeni İngiltere'nin Kıbrıs'ı hiçbir kazancı olmaksızın ve de Türkiye'ye ait bir yer olarak yönetmek istemesidir. Yazıya göre bu anlaşmada İngilizlerin hesaba katmadığı bir ayrıntı vardır. O da Türk yönetiminde yazılı olmayan teamüllerin olduğu ve orada gösterilen miktarlarda paranın toplanmadığı ve bu nedenle de kamu harcamaları için gelir bulunamadığı şeklindedir.⁴³

Türkokratia yani Türk yönetimini, rüzgarların titrettiği tuğladan bir eve benzeten *Neon Kition* gazetesi, 6/18 Kasım 1880 tarihli sayısında İngilizlerden beklenen hiçbir yardım ve onarımın görülmediğinin tekrar altını çizmiştir. Çünkü İngilizler, adayı kendi kaderine terk ederek Kıbrıs için hiçbir şey yapmamaktadır. Dolayısıyla ekonomik alanda umduklarını bulamayan Rumlar, bundan dolayı İngilizlerin Kıbrıs'ta idari alanlarda yapacak oldukları reformlara karşı da kuşkulu yaklaşmışlardır. Dolayısıyla ekonomik beklentilerin başında Osmanlı Devleti'ne ödenen yıllık verginin artık ödememesi gelmektedir. Gazeteye göre İngilizler, şayet adanın gelişmesi ve ilerlemesini istiyorsa sultana ödenen yıllık 115.000 liralık vergiyi ödememeli ve bunun için de ilgili bir kanun düzenlenmelidir. Ancak onlara göre Kıbrıs, terk edilmiştir. Adada fakirlik hüküm sürmekte, tarım desteklenmemekte ve de ülkede herhangi bir kontrol mekanizması bulunmamaktadır.⁴⁴ Osmanlı Devleti'ne ödenen vergilerden duyulan memnuniyetsizlik ilerleyen süreçte de görülmüştür. Nitekim 30 Nisan 1895 tarihli ve 4293 sayılı Osmanlı arşiv belgesinde Limasol Belediye Reisi Hacı Pavlo'nun gazetelere yolladığı bir telgraftan bahsedilir. Buna göre Kıbrıs adası, Yunanistan'a ilhak edilene kadar Hristiyan ahalinin vergilerini ödemeye ara verdikleri bilgisi Atina Sefaretinden gelen telgraf ile öğrenilmiştir.⁴⁵ Aslında Kıbrıs'taki ekonomik geri kalmışlık adanın Kıbrıs'ın kullanım haklarındaki belirsizlik ve her an Türklere geri verilme ihtimali ile açıklanmaktadır. Ayrıca bu belirsiz ortamın yabancı yatırımcıyı engellediği de ileri sürülmektedir.⁴⁶

Adanın ekonomik durumu, İngiliz yönetimiyle birlikte oluşturulan meclislerde seçilen temsilciler tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir. Temsilciler, adaya daha fazla para kalması ve bu paranın da Kıbrıs için harcanması için halka ağır gelen bu vergileri azaltmaya çalışmıştır.⁴⁷ Hatta ilerleyen yıllarda Kıbrıs'ın farklı şehirlerinde toplanan halk, vergi ödemeyi ve de ağır vergileri protesto etmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla İngiliz yönetiminin ilk

⁴⁰ İngiliz yönetimi Osmanlı yönetiminden farklı olarak Müslüman ve gayrimüslim ayrımı dâhil olmak üzere hemen her türlü ayrım ve muafiyeti kaldırmıştır. Bu nedenle başta Ortodoks kilisesi olmak üzere, dinsel kurumlar ve tüccar, hukukçu, yabancı ülke vatandaşı gibi bazı ayrıcalıklı sınıfların vergilendirme konusundaki ayrıcalıklarına son vermiştir. Bu konuda bakınız: Meltem Onurkan Samani, *Kıbrıs'ta Bir Sömürge Kurumu Kavanin Meclisi (1882- 1931)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, 75.

⁴¹ Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 226, 380.

⁴² George Chacalli, *Cyprus under the British Rule*, Nicosia: FoniTisKiprou, Nicosia, 1902, 38.

⁴³ *NéonKition*, "Αγγλία και Κύπρος", S. 69, 16/28 Ekim 1880, 2-3.

⁴⁴ Ayrıntı için bakınız: *NéonKition*, "Έπεα Πτερόεντε", S.72, 6/18 Kasım 1880, S. 72, Kıbrıs,4-7

⁴⁵ TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS. 326/67/1. (5 Zilkade 1312). Ayrıca Atina Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 249 numaralı belgeye göre Rumlar, Kıbrıs, Yunanistan'a ilhak edilene kadar yıllık vergilerini ödemeye ara verdiklerini belirtir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Y.A.HUS 326/67/2. ve Y.A. HUS 326/67/3. (4 Zilkade 1312).

⁴⁶ Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 236.

⁴⁷ Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου*, 57.

⁴⁸ Chacalli, *Cyprus*, 45.

döneminde İngilizlerin, Rumların beklentilerinin aksine Kıbrıs'ın ekonomik problemleri karşısında ilgisiz kaldığını söylemek mümkün görünmektedir.

2.3. İngiliz Yönetiminde Oluşan Adli-İdari Yapı Çerçevesinde Rumlar

Kıbrıslı Rumların, adada kurulan İngiliz yönetiminden beklentileri arasında yönetimde temsil edilmek çok önemli bir konudur ve bunu her fırsatta dile getirmişlerdir. Bunun için öncelikle bir meclis açılması talebi vardır. Özellikle 1878 ile 1882 yılları arasındaki problemlerin başında Kavanin meclisinin (Yasama meclisi) açılması gelmektedir. Ancak burada Rumların talepleri, sözü edilen bu meclisinin iki toplumun nüfus aritmetiğine göre oluşturulması ve sadece Kıbrıslılardan oluşması şeklindedir. Çünkü onlara göre ancak böyle bir meclis Kıbrıs'ın problemlerini çözebilecektir. Bu nedenle gazeteler, sürekli adadaki yönetim ile ilgili protestolar yayımlayarak İngiliz hükümetinin politikalarına karşı, baskı unsuru oluşturmaya çalışmışlardır.⁴⁹ Ancak Kıbrıs'ın yönetiminin İngiltere'ye geçmesiyle birlikte adada Osmanlı yönetimine nazaran temsiliyetin daha az olduğu bir yönetim ihdas edilmiştir.⁵⁰ Nitekim bununla ilgili olarak 14 Eylül 1878 tarihinde bir emirname ilan edilmiştir. Bu emirnameye göre Yüksek komiserlik, Kavanin meclisi ve Yürütme meclisi oluşturmak için çalışmalara başlamıştır.⁵¹ Başkanlığını Yüksek komiserin yapacağı bu meclisler için yüksek komiserin meclislere üye atama, üyelikleri askıya alma, üyeleri azletme ve değiştirme gibi çok geniş yetkileri vardır. Üyelerin, yüksek komiser tarafından atandığı bu sistemde resmi üyeler, adadaki görevli memurlar arasından seçilecektir. Resmi olmayan üyeler ise bölge halkı tarafından seçilecektir. Ancak resmi üyeler, resmi olmayan üyelere nazaran daha öncelikli olacaktır. Osmanlı yönetimi sırasında olmayan Yürütme Meclisi ise danışma meclisi niteliğinde olup üyeleri, İngiltere hükümdarının uygun göreceği süre zarfında ve atama yoluyla olacak olup Yüksek komiserin bu meclise en fazla üç kişiyi atama yetkisi olacaktır.⁵² Dolayısıyla İngiliz yönetimi tarafından temsilin son derece az olduğu bir yapı oluşturulduğu söylenebilir. Bu nedenle Rumlar, bu gelişmelerden çok rahatsız olmuştur. Dolayısıyla Rumların çoğu 1879'da Londra'ya iletilmesi için yüksek komisere bir bildiri sunmuştur. Bu sırada 15/27 Aralık 1879 tarihli *Neon Kition* gazetesi o süreci karakterize eden bir makale yayımlayarak adadaki İngiliz yönetiminden şikâyetlerini dile getirmiştir. Habere göre Rumların bildirimlerini göndermesinin üzerinden iki ay geçmesine rağmen buna henüz bir cevap verilmemiştir. Bunlar dışında Kıbrıs'ta var olan mahkemeler de düzensizlik içindedir. Öyle ki Yunan dili, adadaki konumunu kaybetmiştir, ayrıca Kıbrıs'ta, vergiler çok yüksek ve yapılan kanunlar da çok karışıktır, bu nedenle kimse bir şey anlamamaktadır. Gümrükler de Türk yönetiminde olduğu şekliyle devam etmektedir. Gelişmelerden umutsuzluğa kapılan gazete yarın yine Osmanlı'nın eline düşüleceğinin uyarısının yaparak *Rumlar ne istiyor?* diye sorar. Yanıt ise "*Rumlar kendi kendilerini yönetmek istiyor*" şeklindedir. Ancak Kıbrıslı Rumlar adadaki tüm olumsuzluklara rağmen adanın Osmanlı Devleti'nin eline yeniden geçmemesi için de açık bir şekilde İngiliz yönetiminin tek çözüm olduğunu her defasında dile getirmiştir.⁵³

Rumların, yeni bir anayasa yapılması, halk tarafından seçilen bir yasama organının oluşturulması, yapılacak yasaların, adanın gelenek ve görenekleri ile uyumlu olması, Yunan dilinin de resmi diller arasına girmesi gibi talepleri 21/3 Aralık 1880 tarihli sayısında dile getirilmiştir.⁵⁴ Rumlar ayrıca temsilcileri aracılığıyla da bu sorunları çeşitli zamanlarda İngiliz yöneticilere iletmiştir. Görüşmelerde Rum toplumunun temsildeki sorunlarının (Kavanin meclisinin açılması) yanı sıra adli alandaki sorunlar, Yunancanın devletin resmi dili olarak tanınması, eğitim-kilise ve devlet ilişkileri gibi sorunlar da sürekli dile getirilmiştir. Örneğin görüşmelerden birinde Kitiou metropoliti, adanın İngiliz yöneticisine, yasama konseyi üyelerinin halk tarafından seçilip seçilemeyeceği, kanun teklifi verme haklarının olup olmayacağı ve nüfuslarına oranla haklarının olup olmayacağı gibi sorular sormuştur. İngiliz yönetici Biddulp, bu talepleri olumlu karşılamakla

⁴⁹ Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου*, 28.

⁵⁰ Tanzimat dönemi başlarında Kıbrıs'ta da Muhasıllık Meclisi açılmış ve süreç içinde memleket meclisi, kaza/sancak meclisi olarak da anılan yerel danışma kurulları oluşturulmuştur. Ayrıca Kıbrıs'ın da dâhil olduğu Osmanlı taşrasının bazı bölümlerinde belediye meclislerinin kuruluş süreci başlamış ve Kıbrıslılar seçim yoluyla temsil edilmiştir. 1867'de Vilayet Belediye Meclisi'nin kuruluş ve düzenlenmesi ile ilgili iki talimatnâne hazırlanmıştır. Bakınız: Hasan Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", *Bellekten*, LXXXII/ 296 (2018), 596, 598.

⁵¹ Orr, *Cyprus under British Rule*, 95.

⁵² Çelik, *İdari ve Sosyal Dinamikleriyle Kıbrıs*, 144, 152, 170.

⁵³ Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου*, 30-31, 33.

⁵⁴ *Νέον Κίτιον*, S. 72, 21/3 Aralık 1880, 1.

birlikte her şeyin İngiliz hükümdarının emirnamesi ile düzenleneceğini bildirmiştir. Biddulp, Rumların bütün taleplerini yazılı olarak istemiş ve daha sonra bu talepler *1882 Muhtırası* olarak adlandırılmıştır. ⁵⁵

1858'de İngiltere'nin olağanüstü yetkilerle Yüksek komiser olarak İyon adalarına görevlendirdiği ve Yunan davasına aşına olan Gladstone'un Mayıs 1880'de İngiltere başbakanı seçilmesi, beklentilerin ve belirsizliklerin arttığı bu süreçte Kıbrıslı Rumların reformlar ve enosis gibi beklentilerini arttırmıştır. ⁵⁶ 1882'de kraliçenin buyruğu ile 14 Eylül 1878'de oluşturulan meclis iptal edilerek yerine yüksek komiserin başkanlığında yeni bir meclis oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵⁷ Rumların talepleri oluşturulacak kavanin meclisine halktan temsilci seçilmesi ve meclisteki temsil oranının 4 Nisan 1881 tarihli Kıbrıs'ta yapılan son nüfus sayıma göre olmasıdır. Sonuç olarak yapılan yeni düzenlemelerle birlikte Rumlar, bu taleplerinde başarılı olmuş ve meclis nüfus dağılımına göre belirlenmiştir. Buna göre meclise seçilecek on iki üyenin dokuzunun Hristiyan ve üçünün Müslüman olması şeklindeki düzenleme resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Meclisin yeniden yapılmasından memnun olan Rumlar adına başpiskopos 11/23 Mart tarihinde Sömürgeler Bakanlığı'na teşekkür telgrafı çekmiştir.⁵⁸ Seçilmiş Kavanin meclisinde 1883 ile 1886 yılları arasındaki ilk periyodunda Rum temsilciler arasında ayrışmalar yaşandığı gözlenmiştir. Öyle ki Rum temsilciler, ılımlılar ve uzlaşmacı olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. İlimli grup, Yunanistan ile birleşme (enosis) ve milli arzular için İngiliz yönetimi ile işbirliğinin en iyi yol olduğunu savunurken karşı taraf ise İngiltere ile bir uzlaşmaya çok sıcak bakmamıştır. Bu ayrışma Kıbrıs'ta çıkartılan gazetelere de yansımıştır. *Neon Kition* gazetesi toplumda seküler kişileri ve düşünceleri desteklerken *Alithia (Αλήθεια)* gazetesi daha muhafazakâr bir çizgi takip etmiştir. ⁵⁹

Kıbrıslı Rumların, adli alandaki reform talepleri de önemlidir. Nitekim bilindiği üzere Kıbrıs Osmanlı yönetimindeyken her kazada Kadı başkanlığında Deavi Mahkemeleri bulunmaktaydı ve bunlar ikisi Müslüman ikisi de Hristiyan olmak üzere dört üyeden oluşuyordu. Ayrıca eyalette kadının başkanlığında üçü Müslüman ve üçü Hristiyan olmak üzere altı üyeli mahkemeler de bulunuyordu. Ancak İngiliz yönetiminin Kıbrıs'a adım atmasıyla birlikte 1879'da Osmanlı İslam hukukunun yetki alanına girmekle kaydıyla yeni mahkemeler oluşturulmuştur. ⁶⁰ Böylelikle İngiliz yöneticiler, mahkemeler üzerinde geniş yetkilere sahip olmuştur. Konuyla ilgili olarak *Neon Kition* gazetesi bu durumu eleştirmiştir. Özellikle 17 Ocak 1879'da kurulan Kıbrıs Yüksek Mahkemesi'nin, Yüksek komiser, yüksek mahkeme başkanı ve komiser yardımcılarının oluşması ve Kıbrıs'ta önceden var olan adli sistemi tamamen devre dışı bırakması Rumlar tarafından eleştirilmiştir. Yeni kurulan mahkeme, sadece Osmanlı Devleti'nin şer'i mahkemelerinin⁶¹ yetkisine giren konularda yetkili değildir. Kıbrıs'ta Yüksek mahkemenin kurulmasının ardından adada bulunan konsoloslukların da yargı yetkileri sona ermiş ve bununla ilgili olarak ilgili devletlere bilgi verilmiştir.⁶² Dolayısıyla bu da Rumlar tarafından hoş karşılanmamaktadır. Örneğin *Neon Kition*'a göre bu durum Kıbrıs'ın yararına ve ihtiyacına olan şeyler değildir. Çünkü ada, yoksulluk ve terk edilmişlik içerisindedir. Sömürgeler Bakanlığı, Kıbrıs'ın problemlerini çözmek istiyorsa ve ada yararına kanunlar koymayı amaçlıyorsa bunun çözümü Kıbrıs'taki yasama organından geçmektedir. Gazetenin 13/25 Kasım 1880 tarihli sayısında, gelecekte mahkemelerde İngilizcenin resmi dil olma ihtimaline de değinilmektedir. Burada Kıbrıs nüfusunun Osmanlılardan ve Rumlardan oluştuğunu ve Rumların da sadece %6'sının İngilizceyi bildiğini belirten gazete, İngilizlerin Kıbrıs'ta kanunların uygulanması ve Yunancanın resmi dil olması için herhangi bir şey yapmadığını dile getirmektedir.⁶³ Ayrıca gazetenin 30/11 Kasım 1880 tarihli sayısında da İngilizlerin kendi adli kurumlarını oluşturma isteğine karşı, Kıbrıslıların da kendi kurumlarını oluşturmak istedikleri belirtilmiştir. Fakat yapılacak kanunlar, adada yaşayanların gelenek

⁵⁵ Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου*, 44-45.

⁵⁶ Robert Holland, Diana Markides, *The British and the Hellenes Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850- 1960*, New York: Oxford University Press, 2006, 13, 170.

⁵⁷ Orr, *Cyprus under British Rule*, 100.

⁵⁸ Çelik, *İdari ve Sosyal Dinamikleriyle Kıbrıs*, 157-158, 160-161.

⁵⁹ Andreou, *H Μετάβαση της Κύπρου*, 59-62.

⁶⁰ Orr, *Cyprus under British Rule*, 114.

⁶¹ 1 Temmuz, 1878'de yapılan ek antlaşmaya göre Ada Müslümanları için şer'î mahkemeler devam edecekti. Ayrıca okul, cami gibi Müslüman kurumların idare edilmesinde bir İngiliz'in yanında Efkafe Nezarati tarafından atanacak bir Müslüman memur olması gibi maddeler de bulunuyordu. Bakınız: Samani, *Kıbrıs'ta Bir Sömürge Kurumu*, 25.

⁶² Hill, *Kıbrıs Tarihi*, 348.

⁶³ *Νέον Κίτιον*, S.73, 13/25 Kasım 1880, 2-5.

ve gelenekleriyle uyumlu bir şekilde yapılmalıdır. Dolayısıyla da İngiltere Sömürgeler Bakanı, bu konuda bir şeyler yapmaya davet edilmektedir.⁶⁴

Rumların talepleri karşısında Kıbrıs Türklerinin ileri gelenleri de ilerleyen süreçte teşkilatlanmıştır. Zira padişahın ada yöneticilerine ve halka gönderdiği fermanla adadaki İngiliz yönetiminin şartlar gereği geçici olduğu ve yeni yönetime zorluk çıkartılmaması istenmiştir. Bu nedenle Türkler, bu durumun geçici olduğu inancıyla önceleri ciddi bir tepki göstermemişler de ilerleyen süreçte, Kıraathane-i Osmanlı adlı cemiyet altında teşkilatlanarak Rumların enosis beklentisine ve asimilasyona karşı mücadele etmişlerdir.⁶⁵

Sonuç

Kıbrıs'ın yönetiminin 1878'de İngiltere'ye bırakılması, Kıbrıs Rum toplumu açısından son derece olumlu karşılanmıştır. Nitekim bu durum tıpkı daha önce yönetimi İngiltere'ye devredilen İyon adalarının, savaş yapılmadan Yunanistan topraklarına bırakılmasına benzer şekilde, Kıbrıs'ın da Yunanistan'a verileceği ile ilgili büyük bir beklenti oluşturmuştur. Nitekim İngilizler, Kıbrıs'a adım atar atmaz geçmişi eskiye dayanan Yunanistan ile birleşme (enosis) talebiyle karşılaşmıştır. Ancak Rumlar için Kıbrıs'ın özerk olması ya da tam bağımsız bir devlet olması da kabul edilebilir seçenekler arasındadır. Rumlar, adanın temsilinde nüfus oranlarının verdiği avantajı kullanarak, daha çok temsilciye sahip olmak istemişlerdir. Bu amaçlarına büyük ölçüde ulaşan Rumlar, 1882'den sonra kurulan meclislerde Kıbrıs'ın diğer asli unsuru olan Türklere nazaran daha çok temsilci seçebilme hakkına sahip olmuşlardır. Kıbrıs'ta İngilizlerin kendi kurumlarını oluşturma istekleri karşısında, Rumlar da kendi kurumlarını oluşturmak istemişlerdir. Adanın İngiliz yönetimine geçmesiyle birlikte Osmanlı döneminde ödemekle yükümlü oldukları vergilerden kurtulmayı bekleyen Rumlar, İngiliz yönetimi sırasında da çeşitli vergileri ödemek zorunda bırakılmıştır. Buna ek olarak İngiltere'nin varılan anlaşmanın hükümleri gereğince Osmanlı Devleti'ne ödemekle yükümlü olduğu Kıbrıs vergisinin adada yapılacak olan yatırımları engellediği ve kendileri içinde ilave yük getirdiğinden bahisle bu durumu her fırsatta protesto etmişlerdir. Kıbrıs'ın durumundaki belirsizlik ve adanın her an Osmanlı Devleti'ne geri iade edilebileceği ihtimali Rumların, en büyük tedirginlik kaynağı olmuştur. Kıbrıs Rum toplumu, İngiliz yönetiminin Kıbrıs'ta beklenildiği ölçüde refah ve huzur getirmediğini, adadaki ekonomik sorunlara çözüm üretmediğini ileri sürmesine rağmen, Kıbrıs'taki İngiliz idaresini Türk yönetimine nazaran daima ehveni şer olarak görmüş ve enosis, tam bağımsızlık ya da özerklik talepleri gerçekleşmediği bir durumda İngilizleri, Türklere tercih etmişlerdir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Y.A.HUS, A. MTZ.KB).

Telif Eserler

Alasya, Halil Fikret. "Kıbrıs", *TDVİA*. Cilt 25, Ankara: İsam, 2002, 380- 383.

Anderson, Matthew Smith. *Doğu Sorunu 1774- 1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İdil Eser. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Andreou, Magdalini. *Η Μετάβαση της Κύπρου από την Οθωμανική στην Βρετανικής κυριαρχία Κοινωνικές και Πολιτικές Αλλαγές 1878- 1922*, Doktora tezi, Pantion University Department of Political Science and History, Atina, 2005.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

⁶⁴ *NéonKítion*, S.71, 30/11 Kasım 1880, 2-5.

⁶⁵ Çelik, *İdari ve Sosyal Dinamikleriyle Kıbrıs*, 242, 303-304.

- Chacalli, George. *Cyprus under the British Rule*, Nicosia: Foni Tis Kiprou, 1902.
- Clogg, Richard. *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*. Çev. Dilek Şendil. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- Çelik, Cemil. *İdari ve Sosyal Dinamikleri ile İngiliz Yönetiminde Kıbrıs (1878- 1914)*. İstanbul: Libra Yayıncılık, 2021.
- Çiçek, Kemal, "Kıbrıs-Osmanlı Dönemi", *TDVİA*. Cilt 25, Ankara: İsam, 2002, 374- 380.
- Demirkent, Işın. "Kıbrıs", *TDVİA*. Cilt 25, Ankara: İsam, 2002, 371-380.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Finkel, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü*. Çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Gencer, Ali İhsan. "Ayastefanos Antlaşması", *TDVİA*, Cilt 4, İstanbul: İsam, 1991, 225.
- "Berlin Antlaşması", *TDVİA*, Cilt 5, İstanbul: İsam, 1992, 516-517.
- Hill, George. *Kıbrıs Tarihi Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571- 1948*. Çev. Nazım Can Serbest. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2016.
- Holland, Robert, Markides, Diana. *The British and the Hellenes Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. Çev. İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Kavas, Ahmet. "Sömürgecilik", *TDVİA*, Cilt 37, İstanbul: İsam, 2009, 394-397.
- Koliopoulos, John, K., Veremis, Thanos, M. *Greece The Modern Sequel From 1831 to the Present*. London: C. Hurst Co., 2002.
- Lee, Dwight. E. *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*. Cambridge: Harvard University Press, 1934.
- Luke, Harry Charles. *Cyprus under the Turks*. London, Oxford University Press Humphrey Milford, 1921.
- Orr, Captain C.W. J. *Cyprus under British Rule*. London: R. Scott Roxburge House, Paternoster Row E.C., 1918.
- Örenç, Ali Fuat. "Yedi Ada Cumhuriyeti", *TDVİA*, Cilt 43. İstanbul: İsam, 2013, 384-387.
- Papageorgiou, Stefanos. *Η Πρώτη Περίοδος της "Αγγλοκρατίας" στην Κύπρο (1878-1914) Εκσυγχρονισμός και Κοινωνικές Αδράναιες*. Atina: Papazisi, 1996.
- Από Το Γένος στο Έθνος η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους 1821- 1862*. Atina: Papazisi, 2005.
- Samani, Hasan. "Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", *Belleten*, C. LXXXII, S. 296, (2018): 587- 626.
- Samani, Meltem Onurkan. *Kıbrıs'ta Bir Sömürge Kurumu Kavanin Meclisi (1882- 1931)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara, 2007.
- Sofokleous, Andreas Kl. *Η Συμβολή των Κυπριακών Εφημερίδων των Ελλήνων της Κύπρου*, Doktora Tezi, Panteion University of Social and Political Sciences Lefkoşa Kıbrıs, 1994.
- Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*. Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak. İstanbul: Selenge Yayınları. 2019.
- Zannetos, Filios. *Ιστορία της Νήσου Κύπρου απο την Αγγλικής Κατοχής μέχρι Σήμερων*. C. 2. Larnaka: Filokalias, 1911.

Elektronik Kaynak:

<https://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=8000&-V=limmata>. Erişim 26.02.2024.

Sürelî Yayınlar

- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.67, 2/14 Ekim 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.68, 9/21 Ekim 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.69, 16/28 Ekim 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.71, 30/11 Kasım 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.72, 6/18 Kasım 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.73, 13/25 Kasım 1880, Kıbrıs.
- Νέον Κίτιον (NEON KITION)* Gazetesi, S.74, 21/3 Aralık 1880, Kıbrıs.

DOĞU CEPHESİ KOMUTANI KAZIM KARABEKİR VE ERMENİLER OTTOMAN EASTERN FRONTIER COMMANDER KAZIM KARABEKİR AND ARMENIANS

NEJLA GÜNAY*

ÖZ

Rusya, milli devlet kurmak isteyen Osmanlı Ermenilerini Birinci Dünya Savaşı'nda yanına çekti. Ermeniler Rus ordusuna gönüllü asker olarak katıldılar. Çeteler kurarak Müslümanlara ve Türklere karşı katliam yaptılar. Kazım Karabekir, Ermenilerin yurt dışında başlattıkları olumsuz propagandaya karşı onların Müslüman ahalie yaptıkları kıyımları gösteren fotoğraflar çekip raporlar hazırladı ve ilgili yerlere gönderdi. Bolşevik ihtilalinden sonra da Rusya'nın Ermenilere desteği devam etti. Bundan güç alan Ermeniler Türklere yönelik katliama giriştiler. Katliamdan kurtulanları göç etmeye zorlayarak Doğu Anadolu'nun nüfus yapısını değiştirmek istediler.

Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Kazım Karabekir, Müslümanların büyük kıyıma maruz kaldığı Erzincan, Bayburt ve Erzurum'u ele geçirip 1914 sınırlarına ulaştı. Brest Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un da Türkiye'ye iade edilmesi benimsendi. Ancak Mondros Mütarekesi ile buralar yeniden elden çıktı. Milli Mücadele sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kazım Karabekir'i Doğu harekâtı yapmak üzere görevlendirince Paşa buraları Ermenilerden geri aldı. Onları antlaşma yapmaya zorladı.

Bu çalışmada Kazım Karabekir'in Doğu Anadolu'da Ermenilerin Türklere yönelik kıyımına karşı mücadelesi ve bölgenin yeniden Türk hâkimiyetine geçmesindeki rolü araştırılacaktır. Kazım Karabekir'in askeri başarılarının ardından diplomatik hamleler yapmak suretiyle başarısını ebedileştirmesi ele alınacaktır. Çalışmada Devlet Arşivleri Askeri Tarih Belgeleri ile Kazım Karabekir Paşa tarafından yazılan eserler ana kaynaklar olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Doğu Harekâtı, Ermeniler, Gürcüler, Kazım Karabekir, Sarıkamış.

ABSTRACT

Russia pulled over Ottoman Armenians who wanted to create their own national state in the First World War. Armenians volunteered to Russian army. By forming gangs, they committed massacres against Turks and Muslims. Armenians were making propaganda abroad which negatively affected Turkish populace and to take measures, Kazım Karabekir took photographic evidences and prepared reports which showed the massacres they inflicted on the Turkish population and sent them to relevant places. After the Bolshevik revolution, Russia's support for Armenians continued. Armed with this, Armenians embarked massacre of Turks. Turks who survived the massacre were forced to emigrate. In this way, they aimed to change the population structure of Eastern Anatolia.

Before this, he appointed Colonel Kazım Karabekir as commander of the First Caucasus Corps. This corps captured Erzurum, Erzincan, and Bayburt where Muslims exposed massacre and reached the borders of 1914. With the treaty of Brest-Litovsk Kars, Ardahan, and Batumi were returned to Turkey. However, with Artismice of Mudros, these places were lost again. During the War of Independence Grand National Assembly of Turkey assigned Kazım Karabekir to manage Eastern operations. Pasha took these states back from Armenians and forced them to make a treaty.

In this study, Kazım Karabekir's role in the Armenian massacres against Turks in Eastern Anatolia and the Turkish re-occupation of the region will be investigated. The military and diplomatic success of Kazım Karabekir Pasha will be discussed. In this study, the Military History Documents of the State Archives and the works which are written by Kazım Karabekir Pasha will be used as the main sources.

Keywords: Armenians, Azerbaijan, Georgians, Kazım Karabekir, Sarıkamış, Turkish Eastern Front.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, ngunay@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5895-8359.

Extended Abstract

This study aims to examine the role of Kazım Karabekir Pasha, one of the staff officers of the Ottoman Empire who was involved in the last wars of the Ottoman Empire and delineating Turkey's eastern border and his struggle against Armenia. Also, the study investigates the massacre against Turks made by Armenians. Document analysis method is used in this study and documents which were obtained from The Presidential Archives were evaluated. Additionally, previous studies and memoirs from relevant individuals were used.

Kazım Karabekir after graduating from Military Academy as the top of class he served in various ranks in the army. He served in headquarters and on the front line. He started as Lieutenant Colonel and became colonel and then general in the First World War. He commanded various levels from Gallipoli to Iraq Front. He witnessed the Turkish striving to survive against hunger, poverty, and hardship. He rushed to the aid of everyone regardless of religious or ethnic differences wherever he served.

Armenians had decided to collaborate with the Russians before the First World War. Turkish and other Muslim villagers were faced with the attack of Armenian gangs. The Ottoman army suffered an unexpected defeat at Sarikamis against Russian troops. The Caucasian Russian Army began to advance in the region and the Turkish Army and Muslim population retreated to save their lives. The Russian Army has seized control of Erzurum, Rize, Trabzon, Bayburt, and Erzincan. Armenian militias turned this into a revenge movement in all the cities lost. Although Armenian Militias were abolished from the Russian army, they continued to support them with guns, ammunition, and money. This increased the rebellion of Armenians and led the way to massacres against Muslims in the region increase.

Armenians made propaganda that Armenians in Anatolia were being killed and forced to change their religion to Islam in Europe and the United States. Kazım Karabekir realized that to refute these allegations they had to use similar methods. He saw the massacre made to Turks by Armenians with his own eyes while he was the commander of the East Army. He was so deeply affected that he said " God do not make any other human see what I saw with my own eyes" and he documented the massacre by taking photographs and preparing reports. Kazım Karabekir Pasha had a translation of a Russian general work which included the massacre against Muslims and distributed it to relevant.

After Bolsheviks seized power in Russia they took significant steps to strengthen the Armenians who wanted to establish Greater Armenia. Armenian units replaced the Russian army which had retreated. Preparations for an Armenian state in Eastern Anatolia were being made. Armenians who had effort to ensure an Armenian majority In the region were returned to their homeland and resettled. Turks and Muslims were forced to migrate.

As the Armenian massacre against Turks became unbearable levels the Turkish army initiated an advance. Lost territories were recaptured. However, after the Armistice of Mudros Armenians started to oppress Muslims in Eastern Anatolia again. As a response, the National Struggle was started and during the Congress Of Erzurum " The homeland is an indivisible whole within national borders and can never be fragmented!" statement was made. Kazım Karabekir Pasha, became one of the main implementers of the decisions made at the Congress Of Erzurum. After working tirelessly to seize the national borders into the homeland he seized many places including Erzurum, Kars, Erzincan, and Gümri reclaimed them from Russians and Armenians. Pasha began to be known with the title of "Conqueror of the East".

Pasha is one of the leaders of great success in recapturing Sarikamis, Kars, Gumru, and Ardahan as the chairmen of Gumru and Kars treaties and served as a member of the first parliament representing Edirne. This achievement made by Kazım Pasha led to four divisions being transferred from the Eastern Front to the Western Front, allowing units to participate in the battle of Sakarya and the Great Offensive.

Documenting the massacres against Turks made by Armenians is one of the most important services made by Kazım Karabekir Pasha by taking photos and preparing reports. These reports reveal the true face of Armenians today. Similarly, he monitored the studies worldwide and made them translated into the language of time and ensured the use of evidences before the Great Powers. Otherwise, the victories achieved on the battlefield could have turned upside down on the diplomatic front. Pasha did not allow this by conducting counter-propaganda. He did not allow others to establish a state in the Turkish Homeland.

Kazım Karabekir protected orphaned children, earning the title of "Father Of Orphans"

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Rusya Doğu Anadolu'yu ele geçirip buradan İskenderun Körfezi'ne ulaşma planları yaptı. Bunun için Osmanlı vatandaşı olan bazı Kürt aşiretleriyle Ermeni ayrılıkçılarla temas kurdu. Onları birbirine ve bağlı oldukları devlete karşı kıskırttı. Bunun sonucunda Osmanlı Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslarla birlikte hareket etmeyi kararlaştırdılar. Dolayısıyla daha savaş başlamadan önce Doğu sınırında Ruslarla Osmanlı birlikleri arasında çatışmalar yaşandı. Ruslara işbirliği içerisinde oldukları Ermenilerle bazı Kürt aşiretleri yardım etmekteydi.¹ Ruslar, Ermenilerin oluşturduğu çeteler kurarak bunları Ekim 1914'ten itibaren Müslüman köylerine saldırttı. Rusya'nın amacı; Müslümanları imha edip canını kurtaranları Osmanlı topraklarına sürmek ve boşalan yerlere Hıristiyanları, özellikle de Kazakları yerleştirmektir.² Türk ve Müslüman köylüler, Ermeni çetelerinin saldırılarına daha savaş başlamadan önce maruz kalmıştı. Ermeni çeteler yaşlı, kadın, çocuk demeden katliam yapıp köylülerin mallarını ellerinden aldıktan sonra evlerini, ağıllarını ateşe vermekteydi.³

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla iki devlet karşı saflarda yer aldı. Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, risk alarak Rus ordusunu bir taarruzla ezme planları yaptı. Osmanlı taarruzu 22 Aralık'ta başladığında Osmanlı III. Ordusu başlangıçta iyi bir ilerleme gösterdi. Bundan endişelenen Rus Çarı ordusunun moralini yükseltmek için Sarıkamış'a gelme ihtiyacı duydu. Hava durumunun aniden değişip kar fırtınası başlaması üzerinde kış teçhizatı bulunmayan on binlerce Osmanlı askeri zor durumda kaldı. Destek birliklerinin yetişmesiyle güçlenen Rus ordusu, karşı taarruza geçip Osmanlı ordusunu Sarıkamış'ta hezimete uğrattı. Osmanlı ordusu 1918'e ve Rus ordusunun çözülmesine kadar Kafkas cephesinde stratejik bir taarruza kalkışmadı.⁴

Rus Kafkas ordusu, Türk topraklarında ilerlemeye başlayınca Türk ordusuyla beraber bölgedeki Müslüman ahali de canını kurtarabilmek için geri çekilmeye başladı.⁵ Osmanlı ve Rus imparatorluklarının birbirine harp ilan etmesiyle yerel şiddet olayları bölgesel şiddet olaylarına dönüşüp topluluklar hedef alınmaya başlamıştı. General Vladimir Liyahov, Ocak 1915'te, Acara ve Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kazaklara, yerli Müslümanları gördükleri yerde öldürme ve her cami ile köyü yakma emri verince Kafkasya'da Müslümanlara yönelik bir kıyım başladı. Müslüman esirler bile Ermeniler tarafından tüfek dipçikleriyle öldürüldüler.⁶ Rus Kafkas Ordusu, 1916 Ocak ve Şubat aylarında saldırıya geçip Erzurum'u ele geçirdi. Mart ayında Rize, Nisan'da Trabzon Rusların eline geçti. Trabzon limanı, Anadolu'nun ilkel yol ve demiryolu sistemini ikame ettiği için Osmanlı III. Ordusu'nun hayati ikmal merkeziydi. Artık bu avantaj Rus ordusuna geçiyor ve Ruslar Anadolu'nun derinliklerine asker sevk etme imkânı buluyordu. Ruslar, Temmuz'da Bayburt ve Erzincan'ı aldı.⁷

Kars ve Ardahan civarında yaşanan kıyımın diğer bölgelerde de yaşandığı, Artvin ve Çoruh vadisinin yangın yerine döndüğü kısa sürede ortaya çıktı. Rusların sınıra sürdükleri iki bin kadar Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliama iştirak eden Ermeni milisler bunu bir intikam hareketine çevirdikleri Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinden Dâhiliye Nezareti'ne gelen katliam haberleriyle dolu telgraflardan anlaşılmaktaydı.⁸ 1916 yılı başlarında kıyım Erzincan'da baş gösterdi. Kadın ve çocuklar da dâhil Müslüman ahali vahşice katledildi.⁹ Birinci Kafkas Ordusu Kumandanı Vekili Miralay Rüştü Bey, Erzincan'a bir heyet gönderip yaşananları tetkik ettirmek istedi.¹⁰ Baskına uğrayan köylerdeki Türkler benzer şeyler söylemekteydi. Buna göre; Ermeniler, Türk köylerine baskınlar yapmaya başlayınca, Müslümanlar, taşınabilir eşyalarını yanlarına alıp kaçmışlardı. Yollarda ise, Ermeni çeteleri ellerindekileri zorla alıp erkekleri öldürmüşlerdi. Türkler ne evlerinde ne de yollarda kendilerini savunabilmişlerdi; çünkü genç erkeklerin çoğu askere alınmıştı. Bitlis'te de

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EMN); 1/42, lef 3, 1332 L 15.

² Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 382.

³ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya*, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006, 16, 20-21.

⁴ Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşkoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 129.

⁵ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2013, 198.

⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi*, cilt I 1906-1918, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, 50-51.

⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998, 198.

⁸ II. Kafkas Ordusu Kumandanı Mirliya Şevki Bey'in konuyla ilgili raporu için bkz. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH). 525-1024-2050-036-002.*

⁹ I. Kafkas Ordusundan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen raporun ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-001; ATASE. BDH. 525-1024-2050-036-001.

¹⁰ ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-005.

Müslümanlar, Ermeni çeteleri tarafından yakalanıp sokak ortasında öldürülmüşlerdi.¹¹ Rus askerî yetkililer, Ermenilerin aşırı davranışlarını kısıtlama gereği duyarak İşgalleri altındaki yerlerde bütün bu toplumlara iyi ve eşit davranılması emrini verdi. Ermeniler Rus siyasetinin kendilerini, haklarından mahrum bıraktığını düşündüler.¹² Bunun sonucunda İngiltere ve Fransa'ya yaklaştılar.¹³ Rusya, Ermeni gönüllü alaylarını askeri faydalarının beklentilerin altında kalması sebebiyle Aralık ayında tamamen lağvetti.¹⁴ Ancak Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerine silah, cephane, para göndermeye devam etti. Bu, bölgede Müslümanlara yönelik kıyımın artmasına zemin hazırladı.¹⁵ Durum böyle olmasına rağmen Ermeniler propaganda yoluyla Osmanlı Devleti'ni suçlayan bir karalama kampanyası başlattı.¹⁶ Kazım Karabekir, Türk milletine karşı bir iftira silsilesi başlatıldığını tespit ettikten sonra bunun aynı yöntemlerle çürütülmesi gerektiğini fark ederek Ermenilerin yaptıkları kıyımı fotoğraflar çekmek suretiyle belgeledi. Kazım Karabekir'in Müslüman ahaliye yapılan kıyımı gözler önüne seren fotoğraflar ve hazırladığı raporlar, İsmet Bey başkanlığındaki komisyona gönderildi. Bu komisyon, ilgili fotoğraflarla Kazım Karabekir'in hazırladığı raporları genel bir rapor hâline getirerek neşretti. Karabekir Paşa, raporun Fransızcaya çevirisiyle fotoğrafların diğer devletler nezdinde Ermenilerin gerçek yüzünü göstermek bakımından kanıt olarak kullanılmasını istedi. Ancak raporun Fransızcaya tercüme edilmesi için ödenek ayrılamayacağını öğrendiğinde hayretler içinde kalıp masrafı kendi cebinden karşıladı. Daha sonra Mahmut Sadık Bey'in "Mühim hususlara ödenek verilmesinin elzem olacağı..." şeklindeki neşriyatı üzerine parası iade edildi. Bir taraftan da bildiklerini basına anlatıp etki yaratmaya çabaladı. Süleyman Nazif Bey'in isteği üzerine Ermenilerin kıyımı hakkında bir makale yazarak bu iftiranın üstesinden gelinebileceği konusunda kamuoyunu aydınlattı.¹⁷

Kâzım Karabekir Paşa, yabancılar tarafından yazılmış çalışmaların Ermenilerin iddialarını çürütmek bakımından ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Kazım Karabekir, 11 Ocak 1914'te atandığı Genelkurmay İstihbarat Şube Müdürlüğü sırasında Van ve Bitlis vilayetlerinde beş sene dolaşarak buraların istatistiğini çıkaran Rize Konsolosu, Rus Kurmay Generali J. Mayewski'nin "Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği" adlı eserini Rus masasını yöneten Binbaşı Sadık Bey'e tercüme ettirerek 1914'te bastırıp ilgili makamlara dağıttı.¹⁸

Kazım Karabekir'in Cephelerde Ermenilere Karşı Verdiği Mücadele

Kazım Karabekir'in Ermenilere Bakışı

Kazım Karabekir'in çocukluk anıları arasında Ermenilerle ilgili birçok anı vardır. Paşa bunlardan birini şöyle ifade etmiştir:

"Van Gölü cenubundan, Bitlis şimalinden, Muş'tan geçerek ve birçok defalar Murat Çayı'nı aşarak Harput'a gelmiştik. Mezreada oturuyorduk Buranın kışını ve 1890 ilkbaharının letafetini görmüştük. Bizi ara sıra civar köylere gezmeğe götürürlerdi. Bir defa Harput Kalesi'ni de gezdirmişlerdi... Şimdi Taşnak çeteleri kasıtların envainı yapıyorlardı. Talihim beni bugün onlarla muharebeye sevk ediyordu. Hâlbuki küçükken gerek Van'da ve gerekse Harput'ta Ermeni komşularımızla pek samimi idik. Van'da aşçımız çok hoş sohbetli bir Ermeni idi. Ermeni çocuklarından hayli arkadaşlarımız da vardı. Fakat şimdi düşmanlarımızla birleşen ordularımızı geriden vuran ve düşman saflarında bizimle çarpışan bu arkadaşlarla kim bilir ne kanlı muharebeler yapacaktık!"¹⁹

Erzincan, Erzurum, Kars ve Gümrü'nün Kurtuluşu

1917 yılının ilk aylarından itibaren Rusya'da baş gösteren sosyal ve ekonomik sıkıntılar hem iç düzeni hem de savaşın gidişini derinden etkilemeye başladı. Rusya'daki siyasi krizden faydalanan Bolşevikler 25 Ekim (7 Kasım)

¹¹ Van vilayetinden kaçıp Mamuretülaziz vilayetine sığınmış Müslüman mültecilerin bazılarının tanıklığı için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 210-213.

¹² Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, 196.

¹³ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler-*, çev. Şadi Dinlenç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, 80-86.

¹⁴ Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, 162.

¹⁵ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler*, 120, 127.

¹⁶ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, çev. Mehmet Sadık, İstanbul: 1330; Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, 133.

¹⁷ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım "1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalim"*, haz. Ömer Hakan Özalp, 2. Baskı, İstanbul: Truva, 2021, 13.

¹⁸ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, 99-100.

¹⁹ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul: Koşkun Basımevi, 1939, 35.

1917'de Kerenski Hükümeti'ni devirdiler. İktidar Lenin'in liderliğini üstlendiği Komünist Parti'nin eline geçti.²⁰ Bolşevik iktidarının "ilhaksız ve tazminatsız" barış yapılmasına karar vermesi Osmanlı idarecileri arasında Rus işgalindeki Doğu vilayetlerini kurtarma umudu doğurdu. Çünkü Osmanlı Devleti adına görüşmeleri yürüten Berlin Askerî Ataşesi Zeki Paşa, ertesi gün Sovyet Heyetinden Kamanev ile yaptığı görüşmede, ilke olarak Sovyetlerin işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ettiklerini öğrenmişti.²¹ Osmanlı ve Rus heyetlerinin 18 Aralık'ta Erzincan'da ateşkes imzalamasıyla Kafkas Cephesi'nde üç yıldır devam eden savaş sona erdi.²² Zeki Paşa ile Kamanev arasında 16 Aralık'ta yapılan görüşmede Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmekle beraber bunu, bölgeden daha önce göç eden Hristiyanların geri dönmesini şart koştular.²³ Bundan Lenin'in Bolşevik Rusya'sının, 18 Aralık 1917'de yapılan Erzincan mütarekesini zaman kazanmaya yönelik bir hamle olarak gördüğü, tahliye etmek zorunda kaldıkları bölgelerde Rus subaylarının denetimi altında Ermeni milis örgütlerinin teşkiline başlamalarından da Ermenileri himaye etmekten vazgeçmeyecekleri anlaşılıyordu.²⁴

Rusya'da Şubat İhtilali'nden sonra işbaşına gelen "Geçici Hükümet", 20 Mart(2 Nisan) 1917 Kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etmişti.²⁵ Bolşevik iktidarı, Kafkasya'dan ve Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu'daki topraklardan vazgeçme niyetinde değildi. Rusya, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet Hükümeti'ne bağlama amacıyla Ermeni kökenli Stephan Şaumyan'ın başkanlığında "Kafkasya Fevkalade Komiserliği" adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Komiserlik, Büyük Bolşevik Ermenistanı'nı kurmak amacıyla çalışmalara başladı.²⁶

Ruslar Ermenilerin Kafkasya'daki konumunu güçlendirecek adımlar attı. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin yerini genellikle Ermeni birlikleri almaya başladı. Lenin'in çevresindeki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri bölgeyi boşaltmadan önce Ermenilerin idareyi ele almaları için çalıştılar. Mahalli organlara Rus askerî makamları tarafından Ermeni memurlar atanıyordu. Böylece Doğu Anadolu'ya Türklerin hâkim olmasını engelleyeceklerini düşünüyorlardı. Bu suretle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasının hazırlıkları yapılmaktaydı.²⁷ Bu eylemler Rus yetkililerin bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı. Güney Kafkasya'da otoritenin ortadan kalkması sonucunda Erivan'da yaşayan Türkler Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı Rus yetkililerden yardım istemişti.²⁸ Ermeniler, "Genel Komutanı" Antranik²⁹ olan bir ordu kurarak Müslümanları bölgeden uzaklaştırıp on binlerce Ermeni'yi bölgeye naklettiler.³⁰

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra buradaki Rus silahlarından bir kısmı Ermenilerin eline geçmiş, Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü iyice artmıştı.³¹ Çünkü Bolşevik ihtilali olduğunda Rus askerler, izin almaya bile gerek görmeden dağılmış, diğer unsurlar serbest kalmıştı. Rus ordusunda yer alan her unsur farklı birlikler oluştururdu. Ermenilerin birliğini Rus zabıtlar idare etmekteydi. Bu boşlukta Taşnakların kıyımaya başlayıp Türkleri öldürdükleri haberleri karargâha çekilen telgraflardan anlaşılıyordu.³² Bunun üzerine Vehip Paşa, Rus yetkililerden katliamların durdurulmasını istedi.³³ Rus yetkililer Türklerin katledildiğini kabul ederek gerekli tedbir alınacağını bildirdi.

²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 61; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 324-327.

²¹ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979, 12-13.

²² Uygur Kocabaşoğlu&Murat Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İstanbul: İletişim, 2006, 124; Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara: 1997, 121-122.

²³ Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 1-2.

²⁴ ATASE. BDH, Kl. 2481, D. 405, F. 3. Ayrıca bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 220-222.

²⁵ Bu Kararnamenin ilan edilmesinden sonra Rusya'da yaşayan Müslümanlar, kendi gelecekleriyle ilgili çeşitli kararlar almak üzere mahalli toplantılar düzenlemişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, 246-266.

²⁶ Nurcan Yavuz, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu" , *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), 389-390.

²⁷ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, 9.

²⁸ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015, 302-303.

²⁹ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul: Pêrî Yayınları, 2003, 225.

³⁰ Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik insanlık dışı muameleleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1. Ayrıca krş. Nurcan Yavuz, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:17 (1996), 84.

³¹ Erzincan çevresinde silahlı Ermeni çetelerinin arttığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001.

³² Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 68-71, 77-78.

³³ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44.

Fakat verilen sözlerin hiç biri Ermenileri durdurmaya yetmedi.³⁴ Buna siyasi girişimlerden sonuç alınamaması ve Bolşeviklerin barışa yanaşmaması da eklenince Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi.³⁵

Enver Paşa, Rus işgali altındaki bölgenin ancak askerî kuvvetle kurtarılacağına karar vererek bölgeye yetkin subaylar gönderdi. Bu subaylardan biri olan Kazım Karabekir, 31 Aralık 1917 tarihinde Üçüncü Ordu'ya bağlı Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı tayin edildi.³⁶ Kazım Karabekir, Silvan'da başlayan yolculuk süresince güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerini inceleme fırsatı buldu. 29 Ocak 1918'de Refahiye'ye geldiğinde gördüğü manzara karşısında dehşete düşen Albay Kazım Bey, Ermenilerin Müslüman halka kıyımının özellikle son on gündür arttığını, 650 Müslüman erkeğin yol yapımı bahanesiyle bilinmeyen yerlere götürüldüğünü ve kadınlarla çocukların saldırıya uğradığını öğrendi. Refahiye'den sonra Suşehri'ne geçen Kazım Karabekir, burada Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa ile görüştüğünde ona, ordunun ve bölge ahalsinin durumunun çok kötü olduğunu anlatmıştır.³⁷

Enver Paşa, Brest-Litovsk görüşmelerinin kesintiye uğramasından yararlanarak Şubat başında III. ve II. Ordu'ya harekât emri verdi.³⁸ 5 Şubat'ta Kelkit'in işgaliyle başlatılan harekât, 12 Şubat'ta cephenin genelini kapsayacak şekilde genişletildi.³⁹ Rus Kafkas Cephesi Başkomutanı General Lebedinski, 14 Şubat'ta Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta katliamlara ilişkin haberlerin abartılı olduğunu ileri sürerek, harekâtın durdurulmasını istedi. Ayrıca harekâtın devamı halinde Türklerin durumunun iyice kötüleşeceği tehdidinde bulundu.⁴⁰ Harekât, tehditlere rağmen kararlılıkla sürdürüldü. III. Orduya bağlı, I'inci ve II'nci Kafkas Kolorduları tarafından yapılan askerî harekât neticesinde Kazım Karabekir 13 Şubat 1918'de Erzincan'a ulaştığında burada da Ermenilerin Müslüman halka yönelik kıyımını gördü.⁴¹ Miralay Kazım Bey'den sonra Erzincan'a gelen Vehip Paşa halka hitaben bir konuşma yaparak "*Sizi kurtaran Kazım Karabekir adını evlad u ahfainıza unutturmayınız!*" demek suretiyle yüce gönüllü komutanını taltif etmiştir. Ermenilerden ele geçirilen silahlar arasında dört sahra topu, iki cebel topu ve iki makineli tüfek de bulunmaktaydı.⁴² Kazım Karabekir, Ermenilerin cılız direnişlerini kısa sürede kırarak 20 Şubat'ta Bayburt, 22 Şubat'ta Tercan (Mamahatun) ve 24 Şubat'ta Trabzon'u işgalden kurtardı. Yeni hedef zayıf Ermeni kuvvetleri tarafından tutulan Erzurum'du.⁴³

23 Şubat 1918'de Enver Paşa Kazım Karabekir'e Kafkas teşkilatının başında bulunmasını teklif edince⁴⁴ Karabekir, Kafkasya'nın yolu Erzurum'dan geçer diyerek Erzurum'a doğru yola çıktı.⁴⁵ Karabekir, 28 Şubat 1918'de Vehip Paşa'ya Erzurum'a taarruz edeceğini söyleyerek II. Kolordu Süvari Alayı'nın emrine verilmesini istedi. Paşanın muvafakatini aldıktan sonra 28 Şubat'ta Karayusuftaki Ermeni müfrezesine baskın yaparak 1 Mart 1918'de Karabiyik'i ele geçirdi. Kazım Karabekir, 6 Mart 1918'de Mamahatun'a ulaştığında Türklerin öldürüldükten sonra bir çukura doldurulduğunu gördü. Sadece bir ev halkının kaçarak canını kurtardığını duyduğunda çok müteessir oldu. Aynı gün Tikrit'e giren Ermeniler 200 piyade, 60 atlı, iki makineli ve iki top ile Tevrücük-Evreni hattına taarruz etmiş, ancak geri püskürtülmüştür.⁴⁶

Ermeniler, Tazegül köyündeki 180 hanenin 100'ünü yakmış, 30 kadar kadın, çocuk, ihtiyarı şehit etmişlerdi. Kazım Karabekir, Tazegülden sonra geçtiği Alaca Köyü için "*En müthiş mezalim burada yapılmıştır. Birçok kadın ve çocuk süngülenip yakılmıştır.*" ifadesini kullanmaktadır.⁴⁷ Türk Ordusunun 11 Mart'ta başlayan taarruzu sonucunda Erzurum 12 Mart'ta ele geçirildi. Böylece 12 Şubat'ta Doğu Vilayetlerinin kurtarılması amacıyla

³⁴ Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı katliamlarla ilgili belgelerin bir kısmı için bkz. *Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi*, cilt I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

³⁵ Enver Paşa'nın bu husustaki tespitleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-15a.

³⁶ Üçüncü Ordu Komutanı Ferik Vehip Paşa'nın 31 Kanunuevvel 1333 tarihli telgrafi için bkz. Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 11; Ayrıca bkz. Hasan Baran, *Kazım Karabekir Yetimler Babası*, İstanbul: Sözcü Kitabevi, 2022, 48.

³⁷ Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, çeviriyazı: Budak Kayabek, Hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul: YKY, 2009, 486.

³⁸ Kazım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum 1990, 55.

³⁹ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002.

⁴⁰ Selçuk Ural, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, İstanbul: IQ Yayınları, 2008, 104.

⁴¹ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 95.

⁴² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 489-490.

⁴³ Türk ordusunun Erzurum ve Hasankale dolaylarındaki ileri harekâtının ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

⁴⁴ Harbiye Nezareti'nden 23/2/1334'te Başkumandan Vekili Enver imzasıyla çekilen ilgili telgraf için bkz. Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 138-139.

⁴⁵ Baran, *Kazım Karabekir*, 55.

⁴⁶ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 490-492; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 150, 170.

⁴⁷ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 82.

başlatılan harekât sonucunda 14 Mart 1918 tarihinde 1914 sınırlarına ulaşıldı.⁴⁸ Ermenilerin komutanı Antranik, Erzurum'un düşmesinden sonra görevinden istifa etti.⁴⁹ Ancak milis üniforması giymek suretiyle Türk ordusuna karşı mücadeleye devam etti. Kırk yıldır Rus hâkimiyetinde olan Kars'ın Osmanlı ordusunun eline geçişini seyretmek zorunda kalacaktır.⁵⁰ Öte yandan mukavemet eden Ermenilerin altı bin civarında olduğu ve onlara Rus subayların komuta ettiği görülmüştür. 38 kişiden oluşan bu Rus subaylar esir alınarak 20'si Erzincan'a gönderilmiştir. Hasankale'de de Ermenilerin Müslümanlara kıyımının dehşet verici boyutlarda olduğu görülmüştür. Ermenilerin, Erzurum'da 15 günde 27 mahallede 1616 Türk'ü şehit ettikleri, daha sonra iki mahallede kıyama uğrayan 92 Türk ile birlikte toplam 1708 şehit tespit edilirken Ermenilerin 500 kayıp verdikleri anlaşılmaktadır.⁵¹ Miralay Kazım Karabekir, farklı yerlerde meydana gelen Müslümanlara yönelik kıyımı, fotoğraflar çekmek suretiyle belgeledi. Daha sonra 55 fotoğrafı Sertabip Muavini Yüzbaşı Fahri Bey'le Üçüncü Ordu Komutanlığı'na göndermiştir.⁵²

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918'de Türk Ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmış ve 1914 sınırlarına ulaşmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmesi gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ruslar çekildikçe onların yerini Ermeniler ve Gürcüler almaktaydı. Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgal altında tutuyorlardı.⁵³ Osmanlı Devleti, Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin teşkil ettiği Maverayı Kafkas Hükümeti'nden buraları boşaltmasını istedi. Ancak Maverayı Kafkas Hükümeti, bu talebi reddetti Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildirdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, tarafları Trabzon'a davet etti.⁵⁴ Rusya'nın izlediği politikadan Brest-Litovsk Antlaşması'nı mecburen kabul edip imzaladığı, Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kabul etmek gibi bir niyeti olmadığı, Bakü petrolerinden vazgeçmeyi de hiç düşünmediği, bir bahaneyle bu anlaşmayı feshetme yoluna gideceği anlaşılmaktaydı.⁵⁵ Trabzon Konferansı 14 Mart'ta başlayıp 14 Nisan'da bitti. Kafkas Heyeti'nin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayacağını belirtmesi görüşmeleri daha başından çıkmaza soktu. Bu tavır karşısında barışın mümkün olamayacağını gören Osmanlı Heyeti III. Ordu'nun Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'ye girmesine kadar görüşmeleri olurluna bıraktı.⁵⁶

Kars, Ardahan ve Batum'un Kurtarılması

Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri 27 Mart'ta Artvin'i vukuatsız bir şekilde ele geçirirken Kars'ın 28 köyünde Müslümanlara yapılan kıyım haberleriyle sarsıldı. Bunun üzerine Kazım Karabekir doğrudan Enver Paşa'ya müracaat ederek Kafkasya harekâtı için izin istedi.⁵⁷ Kars Kalesi ve şehri çok iyi tahkim edilmişti. Ermeniler, Türk kuvvetlerini şehrin batı-güneybatı istikametinden beklediklerinden Paşa, Ermeni askerî makamlarını şaşkına çevirerek bir "*ters cephe*" hareketi ile tali kuvvetleri batı-güneybatıdan ama esas kuvvetleri doğu ve kuzeydoğudan hücumla kaldırarak düşman kuvvetlerini ikiye bölmüş, daha doğrusu iki ateş arasında bırakmıştı.⁵⁸ Kazım Karabekir, bu taktikle Ermenilerin daha fazla katliam yapmalarını önlemiştir.⁵⁹ Enver Paşa'nın emri doğrultusunda ilerleyen Osmanlı kuvvetleri 3 Nisan'da Ardahan'a girdi.⁶⁰ Sarıkamış harekâtı ise 3 Nisan 1918'de başladı. İlk çarpışmalar Karakurt mevkiinde meydana geldi. Ermeniler burada tutunamayarak Sarıkamış'a doğru geri çekildiler. Ama Karakurt'taki köprüleri, yolları ve bazı binaları yıktılar. Türk birlikleri 6 Nisan 1918'de Sarıkamış'a, 8 Nisan'da Kâğızman'a girdi.⁶¹ Trabzon müzakereleri sırasında devam eden Türk ileri

⁴⁸ Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, 269.

⁴⁹ Vehip Paşa'nın ayrıntılı raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

⁵⁰ Çelebyan, *Antranik Paşa*, 245-249.

⁵¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 496-497.

⁵² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 520.

⁵³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

⁵⁴ Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 270.

⁵⁵ Nitelikim Ruslar, 15 Eylül 1918'de Halil Paşa'nın Bakü'ye girmesini anlaşmanın ihlali saymış ve anlaşmayı 20 Eylül 1918 tarihinde fesh ettiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne ladesi ve Bazı Uygulamalar", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), 369-370.

⁵⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 472.

⁵⁷ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 513.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 108.

⁵⁹ Reşat Genç, "Kâzım Karabekir'in Asker Kişiliği ve Eğitimci Yönü", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 32.

⁶⁰ Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005, 238-239.

⁶¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 513-514.

harekâtı görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etti ve görüşmelerin kesildiği gün Ardahan'ı aşım 16 Nisan'da Batum'a ulaştılar.⁶² Batum'un zaptı için 4 Nisan 1918'de ileri harekâta geçen 37. Kafkas Tümeni'ne, 10. ve 3. Kafkas tümenleri de katıldı.⁶³ Bunu 25 Nisan'da Kars'ın kurtarılması izledi.⁶⁴ Böylece 40 yıllık bir aradan sonra Elviye-i Selâse tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁶⁵

Kazım Karabekir, burada askerî stratejideki üstün zekâsını bütün parlaklığı ile ortaya koymuş görünmektedir. Böylece 40 yıllık Kars esaretine son verilmiş, Ermeni faaliyetleri sonucu doğu illerinin mezarlık ve yangın yeri hâline gelmesi büyük ölçüde önlenirken birçok silah, mühimmat ve erzak ele geçirilmiştir. Kars müstahkem mevkiinin işgalindeki kudret ve cesaretinden dolayı "İki Yıl Seferi Kıdem" alan Kazım Karabekir, Tümgeneralliğe (Mirlivalığa) terfi etmiştir.⁶⁶

Batum Konferansı ve Gümrü Harekâtı

Mavera-yı Kafkas Hükümeti, III. Ordu'nun 1878 sınırlarına ulaşması üzerine, Mayıs ayı başında Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Brest-Litovsk barışı ve harekâtın yarattığı fiili durumu görüşme isteğini bildirdi.⁶⁷ Kafkasya'da Azerbaycan'a yardım edilebilmesi amacıyla Kazım Karabekir birlikleriyle 13 Mayıs 1918'de Gümrü'ye harekât başlattı. 15 Mayıs 1918'de de 40 yıl önceki hudut olan Arpaçay'ı geçerek Gümrü şehrini aldı. Bu yenilgiler üzerine Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan Kafkas Hükümetinden ayrılan Ermenistan barışa razı oldu. 14 Haziran 1918'de imzalanan Batum Muahedesi'yle "Elviye-i Selase"den (üç vilayetten) başka Ahıska ve Ahılkelek Türklere geçti. Ermeniler 655 ölü, 200 kadar esir verdikten sonra Gümrü 'yü 16 Mayıs 1918'de teslim ettiler. Kazım Karabekir, Gümrü etrafında bulunan bütün köylerin isminin Türkçe olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Osmanlı Devleti, askeri ve ekonomik açılardan öneme sahip olan demiryolları üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu.⁶⁹

Batum Konferansı'ndan sonra Ermeniler Osmanlı topraklarında tehlike olmaktan çıkarıldıysa da Azerbaycan toprakları içerisindeki Taşnak çeteleri ve Şaumyan'ın liderliğini yaptığı Bolşevikler, Azerbaycan topraklarında Bolşevik ve Ermeni birliklerinin Türklere saldırması sonucu 12.000 kişi katledildi.⁷⁰ Bunun üzerine Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istedi. Çünkü İngiltere de Kafkasya'ya hâkim olmak amacıyla Ermenileri silahlandırmaktaydı. Silahlanma yarışı içerisinde Azerbaycan için tek güvence Osmanlı Hükümeti idi.⁷¹ Öte yandan Grup Komutanlığından Kazım Karabekir'e 30 Mayıs 1918'de gelen resmî tebliğe göre Ermeniler ve Gürcüler Almanlara müracaat ederek Cenubî Kafkasya'nın Almanya himayesinde bir hükümet olarak kalmasını istemişlerdi.⁷²

Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeni oluşturularak Nuri Paşa'nın kumandanlığında Kafkas İslam Ordusu kuruldu. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelen Nuri Paşa 31 Mayıs'ta gönderdiği raporda; Bolşeviklerin, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı ellerine geçirmekte olduğunu, Ermeni tecavüzünün her yerde arttığını, bunlara bir an önce son verilmesi için Bakü'nün süratle zapt edilmesini, aksi halde olayların kontrol edilemez bir hal alacağını bildirdi.⁷³ Başkomutanlık Vekâleti, Nuri Paşa'nın isteğini olumlu karşılayarak milli orduyu takviye için 5. Kafkas Tümeni tahsis edildi. Tümenin bütün birlikleri Haziran ortasında Gence'ye ulaştı.⁷⁴ Türk ordusunun bu başarısı üzerine Ermenilerle Türkler arasında mütareke yapıldı ve sulh müzakereleri 19 Temmuz 1918'de başladı. Türk heyetine Osmanlı Kolordusu Kumandanı Mirliva Kazım Karabekir, Ermeni heyetine ise Akopov başkanlık etti. Gümrü'de yürütülen müzakereler sonucunda 20 Temmuz 1918 mutabakat sağlanarak bazı kararlar alındı.⁷⁵

⁶² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 501, 503

⁶³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, cilt II/II, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı HarbTarihi Dairesi Resmî Yayınları, 1993, 488.

⁶⁴ Kırzıoğlu, *Kazım Karabekir*, 107-116.

⁶⁵ Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 238-239. Gül, Elviye-i Selâse'nin, 370-371.

⁶⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, haz. Erhan Çifci, 6. Baskı, İstanbul: Kronik, 2023, 6.

⁶⁷ Erol Kürkçüoğlu, "1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum 1994, 119.

⁶⁸ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 521.

⁶⁹ W.E.D Allen&Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, 436.

⁷⁰ Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara: 1985, 246-247.

⁷¹ Bölgede görevlendirilen Osmanlı subaylarının raporları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1. Kürkçüoğlu, 1918-1920 Türkiye, 109.

⁷² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 526.

⁷³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 553.

⁷⁴ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

⁷⁵ ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

Ancak Ermenilerin müzakerelerde alınan Ermeni askerlerinin Türk sınırından uzak tutulup Ermeni çetelerinin dağıtılması kararının aksine ordusunu güçlendirmek için zaman kazanmaya çalıştığının tespit edilmesi üzerine harekât için hazırlık yapılması kararlaştırıldı.⁷⁶ Hazırlıkların uzaması sebebiyle taarruz 14 Eylül'de başladı. Yoğun mücadelenin ardından Türk birlikleri 15 Eylül günü Bakü'ye girdi.⁷⁷ Bakü'nün alınması Azerbaycan Devleti'nin ve Azerbaycan Türklerinin haysiyet mücadelesinde dönüm noktası oldu. Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan, Bolşevik ve Ermeni etkisinden kurtarıldı.⁷⁸ Kâzım Karabekir Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Tekirdağ'daki 14'üncü Kolorduya komutan olarak atanırken Doğu Anadolu yeniden işgale maruz kalmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin İmzalanmasından Sonra Kazım Karabekir Paşa

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine birçok general gibi Kâzım Karabekir de İstanbul'a dönme emri aldı. 28 Kasım 1918'de Reşit Paşa vapuruyla İstanbul Boğazı'ndan geçerken gördüğü manzara karşısında Kazım Karabekir Paşa kendi ifadesiyle "Ömrünün en büyük acısını duyduğunu..." belirtmiştir.⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın o sıralarda dediği gibi:⁸⁰

"Ahmaklar memleketi Amerikan mandasına, İngiliz himayesine terk etmekle kurtulacak sanıyorlar. Kendi rahatlarını temin etmek için bir vatani ve tarih boyunca devam eden Türk istiklâlini feda ediyorlar." Kazım Karabekir de Mustafa Kemal Paşa gibi düşünüyor ve en kötü anda bile başta millete ve orduya güvenmekten başka çare olmadığını, bunun için "Tek dağ başı kalana kadar mücadele etmeyi... ya istiklâl ya ölüm!" parolası ile Millî Mücadele'ye öncülük etmeyi millî bir görev olarak görmekteydi.⁸¹

Paşa İstanbul'da İngiliz ve Fransız bayraklarının dalgalandığını görünce bundan çok etkilenir ve Şark'a gitme isteğini birçok yetkili kişiye söyler.⁸² Paşa'nın talebi yetkili makamlarca dikkate alınır ve Kazım Karabekir, 13 Mart 1919 tarihinde XV. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a tayin edildiğini öğrenir. Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkar.⁸³

Erzurumlular, Birinci Dünya Harbi sırasında memleketlerini Rus istilasından kurtaran genç generali yakından tanıyor ve onu bir baba gibi seviyorlardı. Karabekir Paşa'nın Erzurum'a geldiği gün Erzurumlular bunu bayram havasında kutlamışlar ve Paşanın karargâhını ziyaretçi akınına uğratmışlardı. İlk ziyaretçiler Kazım Karabekir Paşa'nın kumanda edeceği kolorduya bağlı iki tümenin kumandanlarıydı. Torul kazasını tümen merkezi olarak kullanan Halit Paşa ile Erzurum'u tümen merkezi olarak kullanan Rüştü Bey'in arkasından üçüncü misafir olarak Hoca Raif adında bir din adamı karargâha geldi. Hoca Raif Efendi, Kazım Karabekir Paşa'ya Erzurum'un hukukunu korumak için bir teşkilat kurduklarını, her türlü düşman istilasına karşı canla başla savaşmaya kararlı olduklarını söyledi. Paşanın buna verdiği cevap ise şöyle olmuştur: ⁸⁴ "Ben ve kolordum, muhterem ve necip milletimizin emrindeyiz. Masum ve mübarek vatanımızı kurtarıncaya kadar canla başla savaşacağım. Tanrı yardımını bizden esirgemesin."

Mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'da kurulan hükümetlerin çoğu İngiliz yanlısı bir politika izlemişlerdi. Hâlbuki Anadolu'da başlatılması düşünülen direniş hareketinin devamlılığı için bazı yerlere tayin edilen valilerin kimliği çok önemliydi. Damat Ferit Paşa hükümeti, Erzurum'a İhtiyar Reşit Paşa'yı vali tayin ettiği zaman Kazım Karabekir Paşa kendisini şehre sokmamıştır. Onun yerine Miralay Kâzım (Kazım Dirik) Erzurum valiliği görevine getirilmiştir.⁸⁵ Mondros Mütarekesi gereği Osmanlı ordusu lağvedilmişti ve silahların İtilaf Devletlerine teslim edilmesi gerekiyordu. XV. Kolordu'nun silahları teslim edilmeyince İtilaf Devletlerini temsilen İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson ve İngiliz General Bich konunun takipçisi oldu ve silahların bir an evvel teslim

⁷⁶ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

⁷⁷ Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye*, 254-260.

⁷⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, 595-604.

⁷⁹ Baran, *Kazım Karabekir*, 49.

⁸⁰ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk/Söylev*, I. Cilt 1919-1920, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, 18-23, 61.

⁸¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 565; Baran, *Kazım Karabekir*, 49, 60.

⁸² Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları Yanlış Bilgi Felâket Kaynağıdır*, Sinan Matbaası, y.y. 1933-1951, s. 31-34; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 566.

⁸³ Ziya Tütüncü, *Şark Fâtihî Kâzım Karabekir*, İstanbul: Milliyetçi Yayınlar, 1967, 26.

⁸⁴ Tütüncü, *Şark Fâtihî*, s. 31; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 593.

⁸⁵ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryâ Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 271.

edilmesini istediler.⁸⁶ Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, onları daha fazla oyalayamayacağını anlayıp silahları teslim etti. Ancak silahları geri elde etmek için önlem aldı. Paşa, durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Silahlar vagonlara yüklediler ama sonrası için bir plan yaptım. İngiliz makinistin idaresindeki ve İngiliz askerlerinin koruması altındaki trende, kılık değiştirip trene saldıran makinisti etkisiz hâle getiren asker ve subaylarım, silahları köylü kıyafetleri içinde geri kaçırdılar. Silahları tekrar birliklere dağıttırdım.”⁸⁷

Doğu Anadolu’da Millî Mücadele ve Kazım Karabekir

Kazım Karabekir, daha İstanbul’dayken “*Tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmalı!*” demek suretiyle düşmana karşı millî mücadele başlatılmasını savunmuştu.⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’a ulaştığında Kazım Karabekir’in de katıldığı güvendiği kişileri toplayıp yol haritası belirlemek istedi. Aynı kararlılık Mustafa Kemal Paşa tarafından “*Memlekette ve elimizde tek tepe ve tek kurşun kalıncaya kadar mücadele etmek azmimiz daima mahfuz kalacaktır ve kalmak mecburiyetindedir.*” şeklinde dile getirilmiştir.⁸⁹ Her iki Paşa da devletin ve milletin ancak Anadolu’da verilecek bir mücadele, bir İstiklal Mücadelesi sonunda kurtarılabilceği kanaatine varmışlardı.⁹⁰

Kazım Karabekir, İstanbul’dan gelen Mustafa Kemal Paşa’yı tutuklama emrini yerine getirmemiş⁹¹ ve bu konuda kader birliği yaptığı Mustafa Kemal Paşa’ya zafer kazanılıp son düşman yurttan atıluncaya kadar bağlı kalmıştır. Hatta Harbiye Nezaretinden Erzurum’a çekilen telgrafla Kazım Karabekir Paşa’dan Mustafa Kemal Paşa’nın yakalanarak İstanbul’a gönderilmesi emredildiğinde Paşa, “*Mustafa Kemal Paşa’nın tutuklanmasının ve kolorduda bunun için yardımda bulunulmasının mümkün olamayacağı*” şeklinde cevap verip bu emri yerine getirmemiş ve millî mücadelenin sekteye uğramasını engellemiştir.⁹² Mustafa Kemal Paşa’nın huzuruna çıkarak “*Kumandamda bulunan subayların ve erlerin hürmet ve tazimlerini arz etmeye geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Kolordu kumandanına mahsus araba ile emrinize bir takım süvari getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam!*” diyerek ona olan sevgi ve inancını en güzel şekilde göstermiştir.⁹³

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi’nde Temsil Heyetine seçildiğinde kongre azalarını devamlı olarak cesaretlendirerek şu telkinlerde bulunmuştur: “*Askerî birliklerimiz, kongrenin emrine hizmet edecektir. Ülkemizi ve istiklâlimizi kurtarmak için kongreniz esaslar kuracaktır; İtilaf Devletlerinin artık savaşmayıp işimizi Rumlar ve Ermeniler aracılığıyla halledeceği, bunu da milletimizin nasıl olsa başaracağı; en mühimi kongrede millî birlik ve kuvvetin gösterilmesi gerektiği...*” üzerinde durmuştur. Onlara, “*... Ne İstanbul hükümetinden ne de İtilaf kuvvetlerinden korkmamalarını...*” tekrar izah eder ve “*Ölmek veya yaşamak kararının ellerinde olduğunu...*” söyler.⁹⁴ Kazım Karabekir Paşa, Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararların Doğu’daki halka anlatılması ve bölge halkının istiklalini kazanılacağına inandırılması gerektiği kanaatindeydi. Mustafa Kemal Paşa’nın istifa etmesinin ardından 3. Ordu Komutanlığı boşalmıştı. İstanbul’daki hükümet bu komutanlığa Karabekir Paşa’yı tayin etmek isteyince Paşa, bu hususu Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile istişare etti ve ardından görevi kabul etti. Mustafa Kemal ile birlikte beş imzanın bulunduğu yazıyla Heyet-i Temsiliye ve açılacak Meclis-i Fevkalade üyeliklerine seçildi. 16 Kasım 1919’da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti’nin Kolordu komutanlarıyla birlikte yaptığı toplantıya katılarak Mustafa Kemal Paşa ile birlikte manda ve himaye yanlılarına karşı mücadele etti. Paşa, 23 Nisan 1920’de XV. Kolordu Komutanlığı da uhdesinde kalmak üzere Edirne Milletvekili seçildi.⁹⁵

Kazım Karabekir, bir taraftan Erzurum Kongresi çalışmalarına yardım edip delegeleri cesaretlendirmeye çalışırken bir taraftan da Ermeniler tarafından yeniden işgal edilen Kars, Ardahan, Oltu, Batum ve Artvin’in geri

⁸⁶ Alfred Rawlinson, *Ortadoğu Hatıraları*, haz. Abdülhaluk Çay, çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul: T&K yayınları, 2016, 220-224; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 589; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 126.

⁸⁷ Baran, *Kazım Karabekir*, 63.

⁸⁸ Azmi Süslü, “Atatürk’ün Silah Arkadaşlarından Kâzım Karabekir”, *Ölümünün 62’nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 13.

⁸⁹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk/Söylev*, 18-23, 61.

⁹⁰ Genç, *Kâzım Karabekir’in*, 29.

⁹¹ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 136-144.

⁹² Süslü, *Atatürk’ün Silah*, 13. Cemalettin Taşkıran, *Millî Mücadele’de Kâzım Karabekir Paşa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 72-74.

⁹³ Genç, *Kâzım Karabekir’in*, 30.

⁹⁴ Taşkıran, *Millî Mücadele’de*, 74-75.

⁹⁵ Süslü, *Atatürk’ün Silah*, 14.

alınması için hazırlıklara başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın da bilgisi dâhilinde yapılan bu hazırlıklarda 15 Temmuz 1919'da sınırda bulunan 9'uncu ve 10'uncu Tümen birliklerini teftiş etti. 27 Ekim-8 Kasım 1919 tarihleri arasında kendisine bağlı askerî birlikleri teftiş etmek amacıyla Pasinler-Eleşkirt-Bayezit-Erciş ve Van'ı gezerek bir rapor hazırlayıp Harbiye Nezareti'ne sundu. Karabekir'in, Harbiye Nezareti'ne sunduğu raporda yer alan şimdiki Ağrı vilayetinin merkezi olan "Karakilise" adının "Karaköse" şeklinde değiştirilmesi şeklindeki önerisi kabul edildi.⁹⁶

Kazım Karabekir Paşa Doğu harekâtını başlatabilmek için içerdeki bazı gailelerle baş etmek zorunda kalmıştır. Harput Valisi Ali Galip, Malatya mutasarrıfı Bedirhanlar ve Diyarbakır'da Cemil Paşa Zadeler olayları bastırılmıştır. Şeyh Şeref, Sivas'ta Şemsettinoğulları ve Bitlis'te Mutki Aşireti Reisi Musa Bey olayları ortaya çıkmıştır. Mutki Aşireti Reisi Musa Bey, Erzurum Kongresi'ne seçilen azalardandı. Fakat bir takım hesaplarla Erzurum'a gelip kongreye katılmamış, fakat siyasi nüfuzunu daha da güçlendirmek için kongre azası olduğunu öne sürerek güç kullanmaya başlamıştır. Musa Bey, bu ünvandan güç alarak kaymakamlara, mutasarrıflara emirler vermeye başlamış, devlet içinde devletmiş gibi hareket etme çabasına girmişti. Bitlis Valisinden bir iş istemiş ama iş uygun bulunmayıp yapılmamıştı. O da Bitlis'i basıp vali ve diğer memurları kovarak yerlerine kendi adamlarını yerleştirmişti. Bu olay duyulur duyulmaz Kazım Karabekir Paşa Musa Bey'e şöyle bir telgraf çekmiştir:

"Bitlis'te Aşiret Reisi Hacı Musa'ya

Bir Tümen askerimle sana misafir gelmek istiyorum. Bitlis'te daha kaç gün kalacağınızın bildirilmesi.

İmza

K. Karabekir"⁹⁷

Doğu Harekâtı ve Kars'ın Kurtuluşu

Anadolu'da ilk düşman işgali Kars ve Batum'da gerçekleşince ilk "*Müdafaa-i Hukuk-u Milliye*" teşkilatı 5 Kasım 1918'de Kars'ta "*Kars İslam Şurası*" adıyla kurularak Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı Türkleri koruma görevini üstlendi. Daha sonra teşkilatın adı "*Millî Şûra*" olarak değiştirildi. Mütareke hükmüne göre, son Türk askerî birliği 26 Aralık 1918'de Kars'tan çekildi. Mütarekeden altı ay sonraki İngiliz işgali ile Kars'ta, Üç Sancak ve Ahıska ile Iğdır ve Nahçıvan'ı da içine alan "Cenûbigarbî Kafkas Hükümeti" dağıtılınca, 30 Nisan 1919'da Kars'a yeniden Ermeni bayrakları çekildi.⁹⁸ İngilizlerin bölgeyi Ermenilerin kontrolüne vermek istemesi sonucunda Türk ve Müslüman ahaliye Ermenilerin kıyımı arttı. Erzurum'da da "*Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" kuruldu. İngilizler 12 Nisan 1920'de Kars Millî Şurası'nı basarak dağıttılar ve üyelerini Malta'ya sürgüne gönderdiler.⁹⁹ Nisan 1920 sonlarında Göle güneyine değin Gürcüler Ardahan sancağını, demiryolu boyunca Kars ve Sarıkamış'ı sonra da Kağızman'ı Ermeniler işgal etti.¹⁰⁰

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kurulduktan iki ay sonra Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa komutasındaki tam teşkilatlı Türk ordusu olarak kalabilen tek ordu olan XV. Kolordu seferber edildi. Ermenilere karşı yapılacak harekât hakkında Doğu Cephesi Komutanlığı'na bildirilen 20 Eylül 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile; "*Doğu Cephesi birliklerinin, Kars genel istikametinde harekât yapmasını ve harekâtın birinci devresinde; Kağızman, Novo Selim, Merdenek hattına kadar ilerlemesi...*" talimatı verildi. Bu talimat gereği harekâta başlayan Doğu Cephesi Komutanlığı birlikleri, Ermeni ordusunu 14 Ekim 1920 akşamı çekilmek zorunda bıraktı ve IX. Tümen Sarıkamış'a yerleşti.¹⁰¹ Bu ordu Millî Şûra kuvvetlerinin de desteğini alarak önce 1920'de Kars Çayı ile Aras boyundaki Kars ve Göle'yi kurtardı. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Göle, 5 Ekim'de Kağızman ve Kulp/Tuzluca, 22 Ekim'de Digor, 30 Ekim'de Kars, 3 Kasım'da Zarşat (Arpaçay merkezi) ve 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Iğdır Taşnak Ermeni kuvvetlerinden kurtarıldı.¹⁰² Böylece Kars'ı 1918'de Ermenilerden kurtaran Kazım Karabekir Paşa, şimdi 1920'de tekrar kurtarmak suretiyle Kars'ın ebedi Türk

⁹⁶ Taşkiran, *Millî Mücadele'de*, 75.

⁹⁷ Tütüncü, *Şark Fâtihî*, 41-42.

⁹⁸ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 121.

⁹⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, cilt I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, 556-557.

¹⁰⁰ İngilizlerin Türklere yönelik baskılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimizin*, 71-73.

¹⁰¹ Taşkiran, *Millî Mücadele'de*, 103-106.

¹⁰² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 556-558.

yurdu kalmasını sağlamış oldu. 31 Ekim 1920'de korgeneralliğe terfi eden Karabekir Paşa; Doğu Cephesi'nin Ekim 1923'te lağvedilmesi üzerine Ankara'daki I'inci Ordu Müfettişliğine atandı.¹⁰³

Kazım Karabekir'in Diplomatik Zaferleri

Amerikalı General Harbord ve Heyetine Sunulan Ermenilerin Türkleri Kıymına Dair Rapor

Kazım Karabekir, Ermenilerin durumunu tetkik etmek üzere Türkiye'ye gelen Amerikalı General Harbord ve heyetini Erzurum'da karşılayarak onlarla bizzat ilgilendi. Kazım Karabekir Paşa, bu heyetin Anadolu'ya geliş amacının Doğu bölgelerini Ermenistan yapmak olduğu fikrindeydi ve bunu Heyet-i Temsiliye'ye bildirmişti.¹⁰⁴ Karabekir Paşa, Ermenilere yardım amacıyla geldiklerini düşündüğü heyeti en iyi şekilde ağırlamak için hazırlıklar yapar. Bütün Erzurumlular ellerine Wilson Prensiplerinin yazılı olduğu pankartlar alarak misafirleri 25 Eylül 1919 günü karşılar. Paşa ile heyeti karşılayan Fahrettin Bey o günü şu şekilde anlatmaktadırlar:

"Ben heyeti Gez köyünde karşıladım. Birlikte merasim yerine geldik. Heyet, üçü general olmak üzere 17 kişi idi. Ayrıca 13 kişiden mürekkep şoför, fotoğrafçı ve sinemacı bulunmaktaydı. İstanbul kapısı dışında muazzam çadırlar altında hanımlar, çocuklar, yol boyunca mektepler, halk ve asker heybetli bir kalabalık oluşturmaktadır. Her yaş için oyunlar; cirit, binicilik, güreş, koşu, futbol vs idmanlar hazırlatmışım. Oyunları, millî ve askeri mızıkaları saatlerce seyrettikler.¹⁰⁵ Harbord Heyetini tören alanında karşılayanlar arasında Erzurum Valisi Reşit Paşa, Belediye Başkanı Zakir Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Hoca Raif Efendi, Cevat Dursunoğlu ve Süleyman Necati Beyler bulunmaktaydı. Halk tarafından tesirli konuşmalar yapıldı. En etkili konuşmalardan birini Süleyman Necati Bey yapmıştı. Bütün sözler, buraların hâkimi biz Türkleriz; asırlardan beri böyle idi ve nihayete kadar da böyle olacaktır. Çadırlara dönülecek yerdeki takım yanında gördükleri bir manzara kendileri için can yakıcı idi. İki kız çocuğu kırmızı ipek kumaş üzerine "Wilson Prensipleri madde 14" yazılı büyük bir levha tutmuşlardı.¹⁰⁶ Bu yazı kendilerine izah edilince etkilendikleri anlaşılıyordu. Levha kendilerine hediye edilmek üzere hazırlanmıştı. Bunun heyet üzerinde pek büyük tesir uyandırdığı görülüyordu. Sinemalar, fotoğraflar aldılar. Burada heyete çay verdik."¹⁰⁷

Karabekir Paşa, Amerikan heyetine Erzurum'u gezdirir. Ermenilerin Türklere kıyamının izleri hala canlıdır. Buralar heyete gösterilir. Öğle yemeği ise garnizonda verilir. Piyano, keman gibi Avrupalı tarzdaki müzik eşliğinde yenen yemekte yanlarında İngilizce konuşan Türk zabıtları gören heyet hayrete düşer. Yemekten sonra hükümet ziyaret edilir. Bu ziyaret sırasında General Harbord Amerikan mandasını ima eden bazı sözler sarf edince Karabekir Paşa buna karşı çıkar.¹⁰⁸ Amerikan heyetine sunulmak üzere bir rapor hazırlanır. Rapor, Anadolu'nun Türk varlığı ortaya konmuş, Ermenilerle Türkler arasında hiçbir husumet yokken Ermeni komitalarının araya nifak soktuğu belirtilmiştir. Komitaların Türklere yönelik kıyımı, belgeler ve fotoğraflarla birlikte rapora eklenmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Amerikan heyetini ağırladığı günü şu şekilde anlatmaktadır:

"Ermeni milletinin içinde kök tutmuş çeteciler, kesip yakmakta hala berdevamdırlar ve bunların bu cinayetlerini tasvip bir şekilde beşeriyetin gözüne aksini göstermek için her tarafta fikir yayanları da vardır; fakat itikadımca komitacıları aralarından defetmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça Ermeni milleti, ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve emniyet görmeyecektir."¹⁰⁹

Amerikan heyeti Kars kapısından yolcu edildiğinde memnun oldukları gözlenmiştir. Paşa;

"Bugün en çetin muharebe günü kadar yoruldum; fakat kazandığımız zaferi pek büyük gördüm. Şehre döndüğümüzde Belediye Reisi Zakir Efendi dedi ki: "Harbord bana bir şey sordu, ben de cevap verdim. Ne dersin? Harbord: Erzurum'da Ermeniler Türklere fazla imiş, şimdi hiç Ermeni kalmamış! Zakir Efendi: Aham mezarlıklar burada; Erzurum'un ölüsü de Türk dirisi de!"¹¹⁰

General Harbord'a verilen raporda; İngilizlerin ordunun iaşesi için stoklanan erzaka el koyması yüzünden ahaliden erzak toplanması gerektiği, bunun da halkın açlık ve sefaletle sürüklenmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Öte yandan mütareke gereği Türk ordusunun terhis edildiği, silahlarına el konduğu bilinmektedir. Ancak bu

¹⁰³ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 710.

¹⁰⁴ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 121.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, cilt II, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, 674-680; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 627.

¹⁰⁶ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Yeni Matbaa, y.y.- 1954, 220-221. Eserde "Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi" şeklinde yazılmıştır. Bkz. aynı eser, 221.

¹⁰⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 674-680. Ayrıca bkz. Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 125-126.

¹⁰⁸ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 834.

¹⁰⁹ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 124-131.; istiklal harbimizin esasları, 169-177.

¹¹⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1248; Ayrıca krş. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt II, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967, 497.

silahların Ermeni, Rum ve Ruslara verildiği, onların da Müslüman ahaliyi kıyıma uğrattığı tespit edilmiştir. Mesela Batum'da durum böyledir. İngilizler Türk subayları aşağılayıp sebepsiz yere hapse atmışlardır. Musul'u işgal eden İngilizler buradaki ve Rumiye, Hoy ve Van'daki Kürt aşiretlerine ayrılıkçılık fikirler vererek Müslümanlar arasına nifak tohumları atmaktadır. Gümrü'den Kars'a Ermeni asker sayısını artırıp Kars'ta idareyi Ermenilere teslim etmişlerdir. Bölgedeki Müslüman ahali Ermeniler tarafından kıyam edilmektedir. Sarıkamış, Kağızman, Ardahan ve Iğdır'da da durum aynıdır. Müslüman köylerini basan Ermenilerin bazen İngiliz üniformasıyla dolaştıkları görülmüştür. Müslümanların can, mal ve namuslarına el uzatılmaktadır. Buna dayanamayan bazı Müslüman aileler yurtlarından başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Raporun diğer bölümlerinde tarih ve yer belirtilmek suretiyle Müslümanlara Ermenilerin yaptığı kıyım ortaya konmuştur. Raporun sonuna yazışmaları ihtiva eden belgeler ve fotoğraflar eklenmiştir.¹¹¹

Gümrü ve Kars Antlaşmaları

30 Ekim'de Kars'ı alan Türk ordusu Gümrü'ye doğru harekete geçerek Erivan yakınlarına kadar ilerledi. Karabekir Paşa, 5 Kasım'da Gümrü'nün batı taraflarına girince Ermeniler 6 Kasım'da mütareke istediler. Paşa, mütareke isteğini Gümrü'nün kendisine teslim edilmesi koşuluyla kabul edip şu şartları öne sürmüştür: "*Ermeni ordusu Gümrü'yü boşaltarak Arpaçay ırmağının 15 km doğusuna çekilecek; barış görüşmeleri sırasında Türk ordusu, Gümrü kalesini, demiryolunu ve kentin 10 km derinliğindeki çevresini ele geçirecek ve halkın güvenliğiyle düzeni sağlayacaktır.*" Ermeniler bu koşulları kabul ederek Gümrü'yü 7 Kasım'da teslim etti.¹¹²

Kazım Karabekir Paşa, Gümrü Antlaşması'nı 27 Kasım'da Ermeni hükümetine kabul ettirdi. Böylece Ermeniler, sadece dört ay önce imzalanan Sevr Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan vazgeçtiklerini kabul etti. Brest-Ltowsk Antlaşması ile elde edilen ancak Mondros Mütarekesi ile geri kaybedilen Türk toprakları yeniden ele geçirilmiş oldu. Kazım Karabekir Paşa'nın baş murahhas olarak imzaladığı bu antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetinin ilk siyasi zaferidir. Paşa, Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından bir hafta önce Ermenilere Sevr Antlaşması'nda yer alan isteklerinden tamamen vazgeçtiklerine dair belge hazırlayıp imzalatmıştır. Bu antlaşma ile Türkiye Nahçıvan'ın koruyuculuğu statüsünü elde etmiş, Ermenistan'ın sadece iç güvenliğini sağlama için 1500 kişilik askeri güçle sınırlandırılması, top-tüfek sayısının sekiz dağ veya sahra topu 20 makineli tüfek ile sınırlandırılması, zorunlu askerliğin kaldırılması, Revan'a yerleşecek Türk temsilcisinin denetleme ve soruşturma yetkisine sahip olması ve Ermenilerin Sevr Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu kabul edip bu hususta uluslararası çalışmalar yapan temsilcilerini geri çağırma taahhüt etmesi sağlandı.¹¹³ Antlaşmanın imzalandığı 3 Aralık 1920 günü öğe yemeğini Ermeni heyetiyle birlikte yediklerini aktaran Kazım Karabekir Paşa yapılan konuşmalardan Hatisyan'ın şu ifadesini nakletmektedir: "*Varlığınız için fedakârlık yapan ordunuz her tasavvurun fevkindedir.*"¹¹⁴

Böylece Doğudan saldırı gelme ihtimali ortadan kaldırılmış ve buradaki birlikler işgal altındaki diğer bölgelere kaydırılmıştır.¹¹⁵ Kazım Karabekir'in bir başka başarısı Kars Antlaşması'dır. TBMM hükümeti adına Kazım Karabekir başkanlığında bir heyetin katıldığı Kars Konferansı 26 Eylül 1921'de başlamıştır. Kazım Karabekir, konferans sırasında Rusların Ermeni çıkarlarına yönelik isteklerini reddetmiştir. Kars Antlaşması 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. Burada Moskova Dostluk Antlaşması ile belirlenen sınır yeniden kabul edilmiştir.¹¹⁶

Kazım Karabekir'in Çocuk Davası, Yetim Babalığı

Kazım Karabekir, eğitilmiş bir ailenin çocuğu olmakla beraber erken yaşlarda öksüz ve yetim kalmıştır. Mesleğinin ilk evrelerinden itibaren açlık, yokluk ve perişanlıkla yoğrulmuş kitlelerin sefaletine tanık olmuştur. Bu ondaki insan sevgisini ve insan onurunun önemini pekiştirmiştir. Bunun da etkisiyle olsa gerek eğitimi "milli bir dava" olarak görüp eğitimi sosyal devletin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Hayatı boyunca bu düsturla hareket

¹¹¹ General Harbord'a sunulan rapor hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu: Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askerî Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*, İstanbul: Tercüman Tarih, 1981.

¹¹² Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 107.

¹¹³ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 14.

¹¹⁴ Kazım Karabekir, *Günlükler*, 718.

¹¹⁵ Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 110-111.

¹¹⁶ Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 128-129.

ettiğini eserlerinden anlamak mümkündür. “Çocuk Davamız ve Çocuklara Öğütlerim” başta olmak üzere bütün eserlerinde çocuk sevgisi ve onların eğitiminin vatan sevgisi ölçüsünde gerçekleştirilmesi hususu dikkat çeker.¹¹⁷

Kazım Karabekir; Ana Okulları, Askerî Okullar, 17 Alaylı Çocuklar Ordusu Okulları, Sanayi Gürbüzler Okulları, Yatılı Yetimler Okulları, Çocuk Tiyatroları, Eğitim Kursları, Spor Kulüpleri, Okuma Salonları, Okuma Yazma Merkezleri, Gazete ve Matbaa Salonları, Sinema ve Film Kütüphaneleri, Seyyar Sinema Arabaları gibi çok farklı yerlerde rastladığı sayıları 6000 civarında olan yetim çocuğu yetiştirmiş, eğitim almalarını ve meslek edinmelerini sağlamıştır. O, sadece Müslüman çocuklara değil; din, mezhep, milliyet ayırt etmeksizin bütün kimsesizlere kucak açmıştır. Bu konuda dikkat çeken şu cümleler Paşa'nın çocuklara ve yetimlere yaklaşımını birinci elden anlatmaktadır.

“...Memleketim için vücudumu mahvetmek, herhangi bir felaket anında sizleri mesut görerek hayatı terk etmek birinci gayem, en birinci hedefimdir.”. Paşanın “Ölüme mahkum binlerce Türk çocuğunu kurtarmak ve onları istediğim tarzda hayat mücadelesine hazırlayabilmek muvaffakiyetini de tatmak bahtiyarlığına kavuşmuş bir insan sıfatıyla “Çocuk Davamız” benim en zevkli bir uğraşma mevzumdur.” demiştir. Fransızca, Almanca, Rusça ve Bulgarca bilen, keman çalmanın yanı sıra savaş yıllarında Şark Cephesi şehit çocuklarından “Cephe Bاندosu” kurdu muştur.¹¹⁸

Sonuç

Kazım Karabekir Harbiye'den birincilikle mezun olduktan sonra ordunun çeşitli kademelerinde görev almıştır. Hem karargâh hem de cephe görevlerinde bulunmuştur. Yarbay rütbesiyle başladığı Birinci Dünya Savaşı'nda Albaylığa ve ardından generalliğe terfi etmiş, Çanakkale'den Irak cephesine birçok farklı kademede orduyu komuta etmiştir. Halkın açlık, sefalet ve yoksulluk içerisinde varlığını devam ettirmeye çalışmasına tanık olmuştur. Hiçbir etnik ya da dini fark gözetmeksizin insanı insan olarak kabul etmiş ve ihtiyacı olanların yardımına koşmuştur. 1 Ocak 1918 tarihinde Birinci Kafkas Kolordusu'na tayin edildiği zaman görev yerine giderken üzerinde tarihi bir kaynak suyu gördüğünde bu lezzetli suyu başkalarının da içebilmesi için hemen bir çeşme yaptırmıştır. Bu çeşmeye karargâhtakiler “Kazım Karabekir Çeşmesi” adını vermek suretiyle Paşanın insancıl yönünün her zaman hatırlanmasına vesile olmuşlardır. Cepheleerde görev yaptığı esnada kimsesiz kalan çocukları himaye edip okutması insancıl duygularının fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nde alınan kararların en büyük uygulayıcılarından biridir. Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür, asla parçalanamaz! dedikten sonra o milli sınırları vatana katmak için canla başla çalışmış ve Erzurum, Erzincan, Kars ve Gümrü başta olmak üzere birçok yeri bir kez Ruslardan bir kez de Ermenilerden almak suretiyle ebedi Türk yurdu hâline getirmiştir. “Şark'ın Fatihî” unvanı ile anılmaya başlanmıştır.

Gümrü ve Kars Antlaşmalarına başkanlık yapan, ilk mecliste Edirne milletvekili olarak yer alan Kazım Karabekir Paşa; Sarıkamış, Kars, Gümrü, Ardahan'ın tekrar alınmasındaki büyük başarının sahibidir. Kazanılan başarı, Doğu Cephesi'ndeki dört tümenin Batı Cephesi'ne gönderilmesine ve bu birliklerin Sakarya Meydan Muharebesi ile Büyük Taarruz'a katılmalarına imkân sağlamıştır.

Kazım Karabekir Paşa'nın en önemli hizmetlerinden biri Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye yaptığı kıyımı fotoğraflar çekmek ve raporlar hazırlamak suretiyle belgelemesidir. Bugün bu belgeler Ermenilerin gerçek yüzünü ortaya çıkaran hakiki kayıtlardır. Aynı şekilde dünyada bu konuyla ilgili yapılan çalışmaları yakından takip edip dönemin diline çevirtmiş ve bunları da kanıt olarak Büyük Devletler nezdinde kullanılmasını sağlamıştır. Aksi takdirde savaş meydanında kazanılan zafer, diplomatik arenada hezimete dönüşebilirdi. Paşa karşı propaganda faaliyetleri yürütmek suretiyle buna izin vermemiştir. Türk vatanında başka bir devlet kurulmasına müsaade etmemiştir.

¹¹⁷ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 15.

¹¹⁸ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 16.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)

Telif Eserler

Allen, W.E.D&Muratoff, Paul. *1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996.

Akar, Hulusi. *Harbord Askerî Heyeti Raporu: Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askerî Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Akgün, Seçil. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*. İstanbul: Tercüman Tarih, 1981.

Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Mezalimi. Cilt I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi. Cilt I 1906-1918, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Baran, Hasan. *Kazım Karabekir Yetimler Babası*. İstanbul: Sözcü Kitabevi, 2022.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 Ncü Ordu Harekâtı. Cilt II/II, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, 1993.

Çakmak, Mareşal Fevzi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

Çay, Abdulhalûk, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkiler Sempozyumu*, Ankara, 1985.

Çelebyan, Antranik; *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul: Pêri Yayınları, 2003.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Dr. Rıza Nur. *Hayat ve Hatıratım*. Cilt II, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967.

Erdoğan, Fahrettin. *Türk Elllerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Erdoğan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Yeni Matbaa, 1954.

Gazi Mustafa Kemal; *Nutuk/Söylev*, I. Cilt 1919-1920, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Genç, Reşat, "Kâzım Karabekir'in Asker Kişiliği ve Eğitimci Yönü", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 23-36.

Gül, Mustafa, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995).

Gürün, Kâmuran. *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Karabekir, Kazım. *Doğunun Kurtuluşu*. Erzurum, 1990.

Karabekir, Kazım. *Ermenilerin Yaptığı Soykırım "1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi"*. Haz. Ömer Hakan Özalp, 2. Baskı, İstanbul: Truva, 2021.

Karabekir, Kâzım. *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*. İstanbul: Koşkun Basımevi, 1939.

- Karabekir, Kâzım. *Günlükler (1906-1948)*. Çeviriyazı: Budak Kayabek, Hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. Cilt II, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Karabekir, Kazım. *Kürt Meselesi*. Haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kazım. *İstiklâl Harbimizin Esasları Yanlış Bilgi Felâket Kaynağıdır*. İstanbul: Sinan Matbaası, y.y. 1933-1951.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*. Haz. Erhan Çıfci, 6. Baskı, İstanbul: Kronik, 2023.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi*. Cilt I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kazım Karabekir*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Kocabaşoğlu, Uygur & Murat Berge. *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Kurat, Akdes Nimet; *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kürkçüoğlu, Erol. *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- Mayewski. *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*. Çev. Mehmet Sadık, İstanbul, 1330.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*. Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998.
- McMeekin, Sean. *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2013.
- Rawlinson, Alfred. *Ortadoğu Hatıraları*. Haz. Abdülhaluk Çay, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul: T&K yayınları, 2016.
- Reynolds, Michael A. *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*. Çev. Yücel Aşıkoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*. Haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*. Çev. Şadi Dinlenç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Süslü, Azmi, "Atatürk'ün Silah Arkadaşlarından Kâzım Karabekir", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 5-22.
- Taşkıran, Cemalettin. *Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Tekin, Metin. *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya*. 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- Tütüncü, Ziya. *Şark Fâtihî Kâzım Karabekir*. İstanbul: Milliyetçi Yayınlar, 1967.
- Ural, Selçuk. *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*. İstanbul: IQ Yayınları, 2008.
- Ünalp, Rezzan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Haz. Merve Uğur, Cilt: II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Yavuz, Nurcan. "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu" , *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995).
- Yavuz, Nurcan, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:17 (1996).
- Yavuz, Nurcan; *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara, 1997.
- Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 99-109.

Geliş/Received: 04.04.2024

Kabul/Accepted: 24.05.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1465103

(Araştırma Makalesi/Research Article)

İSVİÇRELİ CASUS JEAN CHEVRIER VE ROCHEFORT PROJESİ HAKKINDAKİ RAPORU JEAN CHEVRIER, THE SWISS AGENT AND HIS REPORT ON THE ROCHEFORT PROJECT

AHMET ŞAMİL GÜRER*

ÖZ

Bu makale 18. yüzyılda Galata'da yaşamış olan Jean Chevrier adlı bir Levanten'in casusluk faaliyetlerinden bir kesit sunmaktadır. Bizzat kendisi tarafından kaleme alınarak dönemin Avusturya elçisine sunmuş olduğu bir istihbarat raporu ile dönemin İstanbul'daki Fransız elçisinin bir diplomatik raporu çalışmanın ana kaynakları arasındadır. Jean Chevrier İstanbul'da saatçilikle uğraşan bir Cenevrelili Protestan cemaatinin üyelerinden biriydi. Zamanla Alexandre Bonneval'in Galata'daki (Humbaracı Ahmed Paşa) yakın çevresinde yer almıştır. Muhtemelen bu ilişkisi ona Napoli Krallığı'nın İstanbul elçiliğinde elde edeceği önemli mevkinin yolunu açmıştır. Ancak, ticari işlerinin bozulması yüzünden büyük bir borca girmiş olduğundan para karşılığında Avusturya elçisi Penkler'e Bonneval Paşa'nın Avusturya karşıtı faaliyetleri hakkında bilgi aktarmıştır. Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde hatalı olarak Chenier olarak zikredilen bu kişi Lale Devri'nin başlarında Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya sunulmuş olan Rochefort projesinden bahseden raporun yazarıdır. Bir Protestan Fransız subayı olan Yüzbaşı Rochefort üyesi bulunduğu Huguenot cemaatine Osmanlı topraklarına iltica izni verilmesi karşılığında Babiâli'ye askeri ve teknik konularda hizmet vaatetmiş, ancak dönemin Fransız elçisinin müdahalesi ile proje gerçekleşmemiştir. Chevrier'nin raporu bu projeyi ayrıntılı olarak zikretmekle birlikte esas olarak, 1745 yılında gündemde bulunduğu anlaşılan yeni bir Protestan ilticası girişimini engelleme meselesi üzerindedir.

Anahtar Kelimeler: Bonneval, Casusluk, Chevrier, Huguenot, Ottoman Modernization, Rochefort Projesi.

ABSTRACT

This article presents a cross-section of the espionage activities of a Levantine named Jean Chevrier who lived in Galata in the 18th century. Main sources of the study are an intelligence report written by him and submitted to the Austrian ambassador of the period and a diplomatic report of the French ambassador in Istanbul. Jean Chevrier was a member of a Genevan Protestant community in Constantinople who worked as a watchmaker. Over time, he became a part of Alexandre Bonneval's inner circle in Galata (Humbaracı Ahmed Pasha). Probably this relationship paved the way for his important position in the embassy of the Kingdom of Naples in Istanbul. However, due to the collapse of his commercial activities, he had fallen into great debt and in exchange for money, he informed the Austrian ambassador Penkler about Bonneval Pasha's anti-Austrian activities. This person, erroneously referred to as Chenier in Niyazi Berkes' *Modernization in Turkey*, was the author of the report on the Rochefort project presented to Nevşehirli Damat İbrahim Pasha at the beginning of the Tulip Period. Captain Rochefort, a Protestant French officer, promised military and technical services to the Sublime Porte in exchange for the Huguenot community of which he was a member to be granted asylum in Ottoman lands. But the project was not realized due to the intervention of the French ambassador of the period. Although Chevrier's report mentions this project in detail, it mainly deals with a new Protestant asylum attempt that seems to have been on the agenda in the year of 1745.

Keywords: Bonneval, Chevrier, Espionage, Huguenot, Ottoman Modernization, Rochefort Project.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, asgurur@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1409-578X.

Extended Abstract

This article presents a cross-section of the espionage activities of a Levantine named Jean Chevrier who lived in Galata in the 18th century. Main sources of the study are an intelligence report written by him and submitted to the Austrian ambassador of the period and a diplomatic report of the French ambassador in Istanbul. Jean Chevrier was a member of a Genevan Protestant community in Constantinople who worked as a watchmaker. Over time, he became a part of Alexandre Bonneval's inner circle in Galata (Humbaracı Ahmed Pasha). Probably this relationship paved the way for his important position in the embassy of the Kingdom of Naples in Istanbul. However, due to the collapse of his commercial activities, he had fallen into great debt and in exchange for money, he informed the Austrian ambassador Penkler about Bonneval Pasha's anti-Austrian activities. This person, erroneously referred to as "Chenier" in Niyazi Berkes' *Modernization in Turkey*, was the author of the report on the Rochefort project presented to Nevşehirli Damat İbrahim Pasha at the beginning of the Tulip Period. Captain Rochefort, a Protestant French officer, promised military and technical services to the Sublime Porte in exchange for the Huguenot community of which he was a member to be granted asylum in Ottoman lands. But the project was not realized due to the intervention of the French ambassador of the period. Chevrier's report mentions this project in detail, but mainly focuses on the issue of preventing a new attempt at Protestant defection, which seems to have been on the agenda in 1745.

The espionage activities of the European embassies in 18th century Istanbul are one of the issues that have not been emphasized much, although they have found a place in diplomatic correspondences of the ambassadors. The above-mentioned report and a diplomatic report of the French ambassador of the period, also quoted by Hammer, and other relevant sources provide important data in this regard. This article aims to add a small detail to the topic of Ottoman-Turkish modernization by presenting a mid-eighteenth-century example of espionage activities in the Ottoman capital within the framework of the identity and espionage activities of the Swiss spy mentioned above. Just like the Rochefort project, the Swiss spy's report focuses on the plans to prevent a possible new technology transfer attempt by the Huguenots to the Ottoman Empire through the intervention of a foreign embassy.

The example of Jean Chevrier allows us to reach the not-so-general conclusion that, in addition to the dragomans of the Divan-ı Hümayun, some of the Levantines were also used as sources of information in the intelligence activities of the European ambassadors in Istanbul. The Swiss spy's report is noteworthy in that it provides significant information on the fact that the Ottoman lands were among the migration destinations of French Protestants in Europe. And their attempts at asylum did not end with Rochefort's failed project. Even more important is the important information on the involvement of the French and Austrian ambassadors in this matter. As Berkes pointed out, the French ambassador wanted to prevent a possible economic development of the Empire with the defection of Huguenots equipped with the most advanced technical knowledge of the period by ensuring that Captain Rochefort returned empty-handed. It was not out of the realm of possibility that such a migration, which would make the future of the capitulations uncertain if it were to take place, would bring a Protestant church organized in Istanbul against the Jesuit missionary organization in the Near East. The main concern of Austria, which was unable to secure a capitulation treaty from the Empire due to its rivalry in Central Europe, was the danger of Habsburg forces encountering a modern Ottoman army on the battlefield. In the introduction of Chevrier's report, the military qualifications of the Protestants seeking asylum are specifically mentioned, which underlines the military dimension of the issue. All this information from Chevrier's report reveals the fallacy of looking only at internal status quo forces when searching for elements resisting Ottoman modernization.

Giriş

18. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı İmparatorluğu'nun Karlofça Antlaşması'ndan arta kalan Avrupa topraklarını korumaya çalıştığı ve Lale Devri'nde başlayan modernleşme çabalarının ordunun teknik sınıfları ile sınırlı olmak üzere devam ettiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde hakim güç olma vasfını yitirmiş olan İmparatorluk mecbur kalmadıkça savaşa girmemiş ve diplomasiyi ön plana çıkararak Avrupa'da barışçı bir siyaset izlemek durumunda kalmıştır. Diğer taraftan Britanya, İsveç, Prusya ve Rusya'nın Avrupa siyasetinde etkili olmaya başlaması güç dengelerini değiştirmiştir. Bu çok kutuplu uluslararası düzende İmparatorluğu Avrupa'daki veraset savaşları ile Avusturya ve Rusya karşıtı ittifaklara çekme girişimleri İstanbul'u diplomasi trafiğinin kavşak noktası haline getirmiştir. Bu durum doğal olarak Osmanlı başkentinde öteden beri mevcut bulunan casusluk faaliyetlerine de yeni bir ivme kazandırmıştır. İsveç Kralı XII. Karl'ın (Demirbaş Şarl) Bender kalesindeki zorunlu misafirliği sırasında İsveç casuslarının faaliyetleri ile Rusya ve Fransa'ya karşı mücadelesinde Osmanlı Devleti'nin desteğini almak isteyen Prusya Kralı II. Friedrich'in gönderdiği ajanların faaliyetleri bunların bilinen örnekleridir.¹ Bu iki örneğin de 18. yüzyılın başlarında İstanbul'da henüz temsilcilik açamamış olan İsveç ve Prusya krallarının Babıali ile diplomatik ilişki kurmak veya destek istemek için gönderdikleri gizli elçiler oldukları anlaşılmaktadır. Aslında bunlara casusluk vasfı kazandıran husus kimlik ve faaliyetlerini İstanbul'daki Fransız, Rusya ve Avusturya gibi rakip devletlerin elçilerinden gizleme çabalarıydı.

1750 yılı itibarıyla İstanbul'da Prusya dışında, Osmanlı Devleti'nin amansız iki rakibi Rusya ve Avusturya da dahil olmak üzere neredeyse bütün önemli Avrupa devletlerinin diplomatik temsilcilikleri faaliyet halinde idi.² Bu elçilikler ahidnâme veya kapitülasyonlarla tanımlanan resmi diplomatik görevlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti veya rakip elçilikler aleyhinde istihbarat toplama faaliyetlerini de yürütüyor ve rakip devletlerin Babıali nezdinde buldukları girişimleri engelleme çabası içerisinde bulunuyorlardı. İstanbul'un çok kültürlülüğünden mütevellit kozmopolit yapısı onlara bu hususta geniş bir hareket alanı yaratmış ve kendilerine bilgi sağlayacak casuslar bulmalarını kolaylaştırmıştır. Divan-ı Hümayun'un Rum tercümanlarının yanı sıra, yönetim kadrolarında yer alan Avrupa kökenli mühtediler ve Galata'nın Frenk unsurları İstanbul'u bu hususta Avrupa başkentlerine nazaran zayıf kılan faktörlerin başında geliyordu.³ Tabii her zaman olduğu gibi bunları motive eden gücün yalın bir ifade ile "para" olduğunu belirtmek gerekir. Avrupalı elçilerin de ellerinde çok sayıda casus ve muhbiri istihdam edebilecek derecede geniş bütçeleri bulunmaktaydı.⁴ Bu çalışmanın konusunu oluşturan Jean Chevrier adlı Cenevre kökenli ve Galata'da yaşayan bir Levanten de Venedik altınının ikna gücüne fazla direnemeyen casuslardan biri idi. Dönemin Habsburg elçisi Heinrich von Penkler tarafından Kont Alexandre Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa) hakkında istihbarat sağlamak amacıyla tutulmuştu.

Chevrier'nin kimliği ile ilgili ayrıntılara ve casusluk faaliyetlerine geçmeden önce bu çalışmada sıkça atıfta bulunulacak iki kaynağı kısaca tanıtmak yerinde olacaktır. Bunlardan biri 1741-1747 yılları arasında Fransa'nın İstanbul büyükelçiliğini yapmış olan Castellane'nin Paris'e göndermiş olduğu bir diplomatik rapordur. Hammer tarihinde aynen iktibas edilmiş olan raporun bir kısmında Chevrier'nin Bonneval Ahmed Paşa ile ilişkisinden ve üstü kapalı olarak Fransa aleyhindeki casusluk faaliyetlerinden bahsedilmektedir.⁵ Diğer kaynak ise Chevrier'nin Avusturya elçisine sunmuş olduğu bir istihbarat raporudur. Yine Hammer tarihinde aynen yayımlanmış olan bu rapor bizzat Chevrier tarafından kaleme alınmış olduğundan casusluk faaliyetleri hakkında bir nevi itirafnâme niteliğindedir.⁶ 1744 yılında kaleme alınmış olan bu belgeyi önemli kılan bir diğer husus ta Rochefort projesi hakkında bilgi veren tek kaynak oluşudur. Rochefort adlı kimliği meçhul bir Protestan Fransız subayı tarafından 1717'de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya sunulmuş olan bu proje Huguenotlara Eflak veya Boğdan'a yerleşme izni karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na iktisadi ve teknik konularda hizmet vaadinde bulunmaktaydı. Dönemin Fransız elçisi tarafından engellenen bu girişim Osmanlı modernleşmesinin daha başlangıç safhasında

¹ Kemal Beydilli, "Korsika ve Osmanlı Devleti", *İlmi Araştırmalar*, 4 (1996), 17.

² Alaaddin Yalçınkaya, "Bir Avrupa Diploması Merkezi Olarak İstanbul: 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", *Osmanlı*, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 652-653.

³ Emrah Safa Gürkan, "Bir Diploması Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul'u", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: ISAM Yayınları, 2015, 397.

⁴ Emrah Safa Gürkan, *Sultan'ın Casusları*, İstanbul: Kronik, 2018, 238.

⁵ Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Achter Band (8), Wien, 1832, 493-495.

⁶ Hammer, *Geschichte*, 473-479; J. De Hammer, *Histoire de L'empire Ottoman: Depuis Son Origine Jusqu'a Nos Jours*, Traduit de L'Allemand par J.-J Hellert, Tome Quinzieme (15), Paris 1839, 348-356; Hammer'in Mehmed Ata Bey tarafından yapılan tercümesi yarım kaldığından belgenin yer aldığı cilt Osmanlıca çeviride eksiktir. Ayrıca bkz. Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Haz. Mümin Çevik, C. 10, İstanbul: Üçdal Neşriyat, (Tarih Yok), 231-239. (Sabah Gazetesi tarafından dağıtılan nüsha).

Avrupalı askeri uzman istihdamını gündeme getirmiş olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Raporun Rochefort'un bu girişiminden bahseden kısmı Niyazi Berkes tarafından modernleşme tarihi bağlamında ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.⁷ Bununla birlikte Berkes, Türk çağdaşlaşması gibi geniş bir konuyu ele aldığı eserinde raporun geri kalan kısmı üzerinde haklı olarak fazla durmaya lüzum hissetmemiştir. Ancak, bu belgenin ilerleyen sayfaları Rochefort projesinin benzeri (veya devamı) niteliğindeki bir başka Huguenot ilticası girişiminden bahsetmektedir. Raporun asıl konusunu bu iltica ve beraberinde Osmanlı İmparatorluğu'na yapılması muhtemel teknoloji transferinin Chevrier vasıtasıyla Avusturya elçisi tarafından önleme tasarıları teşkil etmektedir.

Bu makale, Hammer tarihi gibi çok iyi bilinen bir eserde yer almış olmakla birlikte dikkatlerden kaçmış olan bu iki rapor çerçevesinde Osmanlı başkentindeki casusluk faaliyetlerine on sekizinci yüzyıldan bir örnek sunarak konuyla ilgili yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamak amacıyla kaleme alınmıştır. Diğer taraftan Fransız Huguenotların Osmanlı topraklarına ilticası meselesi Berkes örneğinde görüldüğü üzere Türk modernleşme tarihi bağlamında ele alınmıştır. Chevrier'nin raporunun devamında bahsettiği hususlar üzerinde yoğunlaşan bu çalışma Avusturya elçisinin de Osmanlı modernleşmesi karşısında Fransız elçisi ile ortak bir tavır içerisinde bulunduğunu ortaya koyarak modernleşme tarihine de katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Jean Chevrier'nin Kimliği ve Bonneval Paşa Aleyhindeki Casusluk Faaliyetleri

Berkes bu şahsın Fransa'nın Akdeniz kıyısında yer alan Languedoc adlı şehirden gelmiş Chénier adlı biri olduğu tahmininde bulunurken Hammer tarihini Fransızca'ya aktaran J.-J. Hellert'in yaptığı bir isim hatasını tekrar etmektedir. Hammer'in Almanca aslında *Chevrier* olarak geçen bu isim Fransızca tercümeyle *Chénier* olarak aktarılmıştır.⁸ Tercümenin başka sayfalarında ismin doğru şekilde yazılmış olması⁹ hatanın bir anlık dalgınlık veya özensiz bir mürettepten kaynaklanmış olabileceğini düşündürmektedir.¹⁰ Ancak söz konusu hata Hammer'in Fransızca tercümesini kullanmış olan Berkes'i de yanıltmış ve Avusturya ajanının, mezarı İstanbul'da bulunan ünlü Fransız şairi André Chénier ile akraba olduğu gibi bir yanlış tahminde bulunmasına yol açmıştır.¹¹

Belgelerin karşılaştırılması neticesinde Hammer'in eserinde "des Genfers Chevrier" olarak zikrettiği bu şahsın İstanbul'un Frenkleriyle meşhur semti Galata'da (Pera) ikamet eden Cenevreliler bir Levanten veya Osmanlı resmi tabiriyle müstemmen olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, 21 Ağustos 1739 tarihli bir mektubunda yaklaşık yirmi yıldır İstanbul'da yaşadığından ve mesleğinin de "orloger" (saatçi) ve "Genevois negotiant" (Cenevreliler tüccar) olduğundan söz etmektedir.¹² Onu İstanbul'a çeken Osmanlı seçkinleri arasında 16. Yüzyıl ortalarından itibaren baş gösteren saat merakıydı. Bu sayede Galata 17. yüzyıl başlarından itibaren Yakınoğu saat ticaretinin önemli merkezleri arasına girmişti. İstanbul'da saatçilik 16. yüzyıl ortalarında Fransızlarla başlamış ise de asıl gelişimini 17.yüzyıl başlarından itibaren Pera'da yerleşerek küçük bir saatçi kolonisi oluşturan Cenevreliler ile göstermiştir. İstanbul'da nadiren saat imalatı yapan bu Cenevreliler Protestan cemaat, daha ziyade İsviçre'de üretilen cep saati parçalarını ithal ediyor ve şark zevkine hitap edecek tarzda montajını yaparak piyasaya arz ediyordu. Türkiye pazarı zamanla öylesine kârlı bir hale gelmişti ki Cenevre'de çıraklıklarını tamamlayan genç saatçilerin hemşerilerinin yanında çalışmak üzere üç-dört yıllığına İstanbul'a gitmeleri yerleşik bir uygulama haline dönüşmüştü.¹³ Büyük ihtimalle Chevrier de mesleğine İstanbul'daki bir saatçi ustasının yanında devam etmek ve kazanç sağlamak amacıyla gelen genç saatçilerden biriydi. Tahminimize göre Osmanlı başkentine en geç 1718

⁷ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, London: Hurst Company, 1998, 31-32 (İlk baskısı 1964); *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973, 26-43, 493-494. Projeden modern bir araştırmada kısaca ilk bahseden Adnan Adıvar'dır. Bkz. *Osmanlı Türlerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, 181-182 (İlk baskı 1939).

⁸ Krş. Hammer, *Geschichte*, 473; Hammer, *Histoire*, 348.

⁹ Bkz. Hammer, *Histoire*, 156, 158.

¹⁰ Hellert eserin genelinde sıkça çeviri hatalarına düştüğü ve Hammer'in kendisinin de bu gelişigüzel tercümeden oldukça rahatsız olduğu bilinmektedir. Yukarıda bahsedilen türden hatalar bir tarafa eserde ciddi tahrifatlar yapıldığından da bahsedilmektedir. Bkz. Tuğba İsmailoğlu Kacı, "Hammer Tarihi'nin Türkçeye Çeviri Teşebbüsleri ve Çevirisi Üzerine", *Vakanüvis*, I/1, (2016), 262-279.

¹¹ "İhtimal ki Chénier'nin kendisi de Languedoc'tan göçmüş bir Huguenot idi ve Rochefort'u tanyordu. Kendisi o zaman İki-Sicilya devletinin İstanbul temsilciliğini yapıyordu. Raporunda Avusturya elcisinden ne kadar para istediğini bildirmesinden, kazanc isteğiyle ajanlık yaptığı anlaşılıyor. Bu adam Fransız şairi Andre Chenier'nin babası olan ve birçok Languedoc'lu gibi İstanbul'da kumaş ticareti yapan Louis Chenier'nin babası ya da amcası olabilir. Andre, 1762'de İstanbul'da Rum bir anneden doğmuştur." Berkes, *Çağdaşlaşma*, 494.

¹² J. Sterchi, "Türkisches", *Blätter Für Bernische Geschichte Kunst und Altertumskunde*, VII/1, (1911), 4, 36.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Otto Kurtz, *Sultan İçin Bir Saat: Yakınoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005, 50-51, 63.

yılında ve 25 yaşında iken gelmiş olmalıdır.¹⁴ Ancak, çoğunun aksine ziyaret haricinde ülkesine geri dönmemiş ve 1777 yılında 84 yaşında iken İstanbul'da ölmüştür.¹⁵

Saatçiliğin kurumsal tarihi ile ilgili eserinde İsviçreli saatçilerin İstanbul'daki ticari faaliyetlerine de geniş yer vermiş olan Anthony Babel'in, satır aralarından Chevrier'nin 1736 yılı itibarıyla mensubu bulunduğu küçük Cenevrelî Kalvinist cemaatin önde gelen isimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın, Chevrier kardeşlerin ayda 700 florinle bir muhasebeci istihdam ettiklerine ilişkin kısa bilgi¹⁶ onun zamanla hem ciddi bir ticari işletme kurduğunu hem de İstanbul'da en az bir kardeşinin bulunduğunu göstermektedir. Vasiyetnamesi ile ilgili belgelerde adı geçen Cordeil Chevrier'nin onun kardeşi olması muhtemeldir.¹⁷

Ailesi ve eğitimine ilişkin açık bir bilgi bulunmamakla birlikte gerek şahsi kütüphanesindeki kitapların sayısı ve niteliği, gerekse raporunda kullandığı ifade tarzı Chevrier'nin alelade bir saatçi ustası olmadığına işaret eder. Aslında, saatin mekanik bilimi ve astronomiyle ilgisi düşünülecek olursa saatçilik mesleğinin kendisi sıradan bir meslek değildir. Rönesans döneminde duvar ve cep saatleri üst sınıfların ilgisini çekmeye başlayınca mekanik ilmi hakkında bilgi sahibi olan bilim adamları ve eğitilmiş kişiler de bu meslekle ilgilenmeye başlamışlardır. Bu yüzden olmalı Avrupa'da rahip, kâtip, doktor, öğretmen ve profesörler gibi eğitilmiş kişilerin çocuklarının da bu mesleğe girdikleri görülebiliyordu.¹⁸ Chevrier'nin de böyle bir sosyo-kültürel kökene mensup olabileceği hususu ihtimal dâhilindedir. Aslında Chevrier'nin aydınlanma sürecini yaşamakta olan Avrupa toplumunun bir üyesi ve gündelik hayatta Kalvin teolojisinin her sokak başında tartışıldığı Cenevre'nin bir yurttaşı olduğu dikkate alındığında derinlemesine bir kültürel altyapısı sorgulamasına da gerek yoktur. Diğer taraftan kendisi, vasiyetnamesine eklediği eşya listesinde seksen üç ciltlik kütüphanesinden bahsetmektedir ki bu, 18. yüzyıl İstanbul'undaki şahsi bir kütüphane için küçümsenecek bir sayı değildir. Kayda geçmiş kitapları arasında bilim ansiklopedileri, Rousseau'nun eserleri, edebiyat ve tarihle ilgili eserler dikkat çekicidir.¹⁹ Buna, o sıralarda bizzat İbrahim Mütefferika tarafından basılmış *Vankulu Lüğati*, *Naima Tarihi* (veya *Raşid Tarihi*), Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâsı* ve *Grammaire Turquie* gibi eserleri 1737'deki seyahati sırasında Cenevre'ye götürdüğü bilgisini²⁰ de ekleyerek bu kültürlü saatçi ustasının kitaba olan düşkünlüğünün altını çizmek gerekir.

Cenevrelî saatçi özellikle bu yönüyle aynı tarihlerde Galata'da ikamet etmekte olan Kont Alexandre Bonneval'in (Humbaracı Ahmed Paşa) dikkatini çekmiş olmalıdır. Bonneval 1731'de İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra Pera'da kiraladığı bir evde Frenkler arasında yaşamaya başlamıştı. Hıristiyanlığı gerçekten terk edip etmediği her zaman tartışılmış olan mühtedi Paşa onlardan müteşekkil bir çevrede İslam'ın emirleri ile tezat teşkil eden bir hayat sürmekteydi.²¹ Bonneval yetenek ve bilgisi sadece savaş sanatıyla sınırlı bir general değildi. Viyana'da iken Rousseau ve Leibniz gibi büyük filozoflarla mektuplaşacak kadar siyaset, ekonomi ve diplomasi bilgisine vakıftı.²² Bu yüzden İstanbul'daki yakın çevresini oluşturan kişilerin de aynı evsiftaki şahsiyetler olduğu tahmininde bulunmak zor değildir. Bunların arasında basmacı İbrahim Mütefferika ile Paşa'nın ölümünden sonra Humbarahânenin başına geçecek olan evlatlığı Milanolu Süleyman Ağa²³ gibi mühtedi Osmanlı entellektüellerinin yanısıra bu kültürlü İsviçreli saatçinin de yer aldığı anlaşılmaktadır. Dönemin Fransız elçisi Marki Castellane Paris'e gönderdiği bir raporunda Chevrier'nin Kont'un Pera'daki evinin müdavimlerinden biri olduğundan söz etmektedir.²⁴

¹⁴ 1769 yılında kaleme almış olduğu vasiyetnâmesinde 76 yaşında olduğuna ilişkin beyanından 1693 doğumlu olduğu anlaşılan Chevrier raporunda Rochefort ile 1718 yılında İstanbul'da tanıştığından bahseder ki bu da İstanbul'a geldiğinde en geç 25 yaşında olduğuna işaret eder. Rochefortla tanışmasından bahseden satırlar için bkz. Hammer, *Geschichte*, 475; Feriköy Protestan kabristanında yatan Frenkler üzerine yapılan bir araştırmada yayımlanan vasiyetnamesi ve ilgili yazışmalar için bkz. D. Ceren Uzun, E. Ceylin Bormalı ve M. Cornelissen Aydemir, "Feriköy Cemetery Project", 20-39.

¹⁵ Uzun, Bormalı ve Aydemir, "Feriköy Cemetery Project", 26.

¹⁶ Anthony Babel. *Histoire Corporative de l'Horlogerie, de l'Orfèvrerie et des Industries Annexes*, Geneve, 1916, 521-522.

¹⁷ Uzun, Bormalı ve Aydemir, "Feriköy Cemetery Project", 26.

¹⁸ Carlo M. Cipolla. *Clocks and Culture, 1300-1700*, London, 1977, 55-56.

¹⁹ Uzun, Bormalı ve Aydemir, "Feriköy Cemetery Project", 22.

²⁰ Danielle Buysens. "Jean-Etienne Liotard (1702-1789), peintre genevois a Constantinople et peintre turc a Geneve". *L'Horloger du Serail*, Ed. P. Dumont-R. Hildebrand. İstanbul, 2006, 14, (dipnot 25). <https://books.openedition.org/ifeagd/1506> Erişim 12.02.2024.

²¹ Uğur Demir, *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi: Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2015, 31.

²² Fatih Yeşil, "Bir Fransız Maceraperestinin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, (2011), 208.

²³ Kemal Beydilli, *İki İbrahim: Mütefferika ve Halefi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019, 31.

²⁴ Hammer, *Geschichte*, 494.

Büyük ihtimalle daha sonra Napoli'nin İstanbul elçisi Giuseppe Finochetti ile kurduğu bağlantı da Bonneval'in tavassutu sayesinde gerçekleşmişti. Bu bağlantı ona Napoli Krallığı İstanbul temsilciliğinde edineceği bir diplomatik mevkinin yolunu açmıştır. Bu üst düzey görevini Bonneval kadar, bu küçük krallık yararına hazırlamış olduğu bir projede gösterdiği başarıya da borçluydu. Bu projenin 1740'ta Bonneval Paşa aracılığıyla gerçekleşen Osmanlı-Napoli anlaşması olması kuvvetle muhtemeldir. Bonneval'in 1736'da anlaşmanın ön görüşmeleri için bir adamını Napoli'nin Fransa büyükelçisi ile görüşmek üzere Paris'e gönderdiğinden söz edilmektedir²⁵ ki Chevrier'nin de yaklaşık aynı tarihlerde Fransa üzerinden İsviçre'ye bir seyahat yaptığını biliyoruz.²⁶ Castellane, onun burada Napoli Devleti açısından büyük bir iş başardığını ve bundan oldukça memnun kalan Finochetti'nin bu maharetli İsviçreli Protestan'ı kançılarlık görevine getirerek ödüllendirdiğinden bahsetmektedir.²⁷

Ancak, Chevrier bir Protestan'ın Katolik bir kralın hizmetinde bulunmasının yarattığı çelişkinin farkındaydı ve bunu sıra dışı bir durum olarak görüyordu. Her ne kadar Napoli elçiliğindeki üstleri çalışmalarından memnun oldukları için mezhep farklılığının önemsiz bir ayrıntı olduğunu söylemişlerse de kendisi bu durumun günün birinde işini kaybetmesine yola açacağı ve yoksul düşeceği endişesini yaşamaktaydı. Bu kaygıları onu üç ayda bir alacağı yüz seksen Venedik altını karşılığında dostu Bonneval'in Avusturya devleti aleyhindeki faaliyetlerini İstanbul'daki Habsburg elçisi Heinrich Von Penkler'e rapor etmeye itecek kadar güçlüydü.²⁸ Aslında, Milanolu Süleyman Bey ile İbrahim Müteferrika'nın da Bonneval hakkında Penkler'e bilgi sattığı hususundaki son derece çarpıcı bilgilere²⁹ bakılacak olursa kendisi bu konuda yalnız değildi. Avusturya elçisi "*Düşmanlarının en tehlikelisi olan ve yorulmak bilmeden siyasi faaliyetlerde bulunan Bonneval'i, en yakınındakiler, sırdaşı Napoli elçiliğinin şansölyesi, Bonneval'in öz oğlu Süleyman Bey ve babasının tercümelerine ihanet eden Macar mühtedisinin [İbrahim Müteferrika] oğlu genç İbrahim aracılığıyla tuzağa düşürmüştü.*"³⁰ Hammer'in sözlerinden anlaşılan Bonneval Paşa yakın dostlarından müteşekkil bir kolektif ihanet çemberinin tam ortasında bulunuyordu.

Diğer taraftan Penkler'in Bonneval'i izlemek için fazlasıyla geçerli sebepleri vardı. Hakkında verilen idam cezası sebebiyle Fransa'dan kaçıp 1705'te Habsburgların hizmetine giren bu yetenekli Fransız subayı Avusturya'da mareşalliğe kadar yükselmiş, ancak başvekil Prens Eugen ile başını belaya soktuğundan Anvers'te iki yıl hapis yatmıştı. Ayrıca, cezasını tamamladıktan sonra bütün mal varlığını kaybetmiş bir vaziyette sığındığı Venedik'te iken Avusturya ajanları tarafından öldürülme korkusu yaşamış ve muhtelif Avrupa ülkelerine yapmış olduğu sığınma ve iş başvuruları da Prens Eugen tarafından engellenmişti. Bu yüzden amansız bir Habsburg düşmanına dönüşmüş olan Bonneval 1731'de İstanbul'a gelip Babıali'nin hizmetine girdikten sonra intikam hisleriyle Avusturya aleyhinde mümkün olabilecek her türlü faaliyette bulunmuştur. Bunlar arasında modern usullere göre teşkil ettiği Humbaracı ortası ve Hendesehane'nin yanısıra Avusturya ordusu ve siyaseti hakkında kaleme aldığı eserlerde bulunuyordu.³¹ Muhtemelen onun Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki Avusturya karşıtı ittifaklara dahil etme girişimleri Avusturya elçisini daha fazla ürkütmekteydi.

Bonneval'in bu sıralardaki girişimleri tam da böyle bir mesele ile ilgiliydi. Habsburg İmparatoru VI. Karl'ın 1740'ta erkek varis bırakmadan ölümü üzerine evvelce varisi olarak ilan ettiği kızı Maria Theresa İmparatorluğun başına geçmek istemiş ancak, bu girişimi başta Bavyera olmak üzere, İspanya, Prusya ve Fransa tarafından reddedilmişti. İngiltere, Hollanda, Sardinya ve Saksonya ise Maria Theresa'yı destekliyordu. Böylece bu iki blok arasında Theresa'nın isteklerinin kabul edildiği 1748'deki Aachen Anlaşmasına kadar sürecek bir savaş başlamıştı. Fransa Osmanlı Devleti'ni de kendi yanında savaşa çekmeye çalışmaktaydı. Ancak, 1739'da Avusturya ile Belgrad Antlaşmasını imzalamış bulunan Sultan I. Mahmud ise Avrupa'nın bu aile içi meselesine dahil olmaya hiç niyetli değildi. Fransız hariciye nazırı Marki d'Argens Babıali'yi ikna görevini İstanbul elçisi Castellane ile başarılı olduğu takdirde kendisine Fransa'ya serbestçe dönüş garantisi verdiği Bonneval'e havale etmişti. Babıali'yi savaşın dışında tutmaya çalışan Penkler, bu sebeple cömertçe ödeme yaptığı casusları vasıtasıyla Bonneval'in her adımını izlemekteydi.³² Zinkeisen'in ifadesi ile "*bu görev için bilhassa müphem olduğu kadar sinsî bir kişi olan ve Napoli elçi heyetinin şansölyesi olarak her yere sinsice girmeyi başaran Cenevreli Chenevier'yi*

²⁵ Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*, 82

²⁶ Sterchi, "Türkisches", 4.

²⁷ Hammer, *Geschichte*, 494.

²⁸ Hammer, *Geschichte*, 474, 477.

²⁹ Beydilli, *Müteferrika ve Halefi*, 32-33.

³⁰ Hammer, *Geschichte*, 61.

³¹ Bonneval'in biyografisi ve layihaları hakkında geniş bilgi için bkz. Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*; Yeşil, "Bir Fransız Maceraperestinin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri...".

³² J. Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. N. Epçeli. Cilt 5. İstanbul: Yeditepe Yay., 2011, 602.

kullanıyordu."³³ Ancak, Castellane ve Bonneval'ın Babialı'nın Avusturya'ya karşı savaşa girmesi halinde harp masraflarının yarısının Fransız hükümeti tarafından karşılanacağı taahhüdü bile Osmanlı'yı iknaya kâfi gelmemiştir. Bonneval Paşa, 1746 sonbaharında d'Argens'a yazdığı mektupta Hıristiyan alemindeki halihazır durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun lehinde bulunması ve İran ile savaş durumu gibi sebeplerle Padişah ve vezirlerinin Avusturya ile yaptıkları barışı korumakta kararlı olduğunu bildirerek³⁴ görevinin başarısızlıkla sonuçlandığını itiraf etmek zorunda kalmıştır. Bu kararda Chevrier'nin Penkler'e verdiği istihbaratların ne derece etkili olduğu bilinmez, ancak böyle bir etki söz konusu olmuşsa bile Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa çekme çabalarını boşa çıkararak dolaylı olarak Babialı'nın çıkarlarına hizmet etmiş olduğu söylenebilir.

Castellane tarafından d'Argens'e yazılan 23 Mart 1747 tarihli diplomatik rapor Chevrier'nin bu konu hakkındaki casusluk faaliyetine yakından bakmamıza imkân tanımaktadır. Osmanlı Devleti'ni Avusturya veraset savaşına çekme meselesinden bahseden mektuptan Fransa'nın bu ittifak işinin peşini bırakmadığı anlaşılmaktadır. Elçi Bonneval ve ittifak taraftarı olduğu bilinen Yirmisekizçelebizâde Said Paşa'nın bu husustaki kararsız ve gevşek tutumlarından ve Babialı'nın Avusturya ile barışı korumaktaki kararlılığından bahsettikten sonra sözü Bonneval'ın hastalığına getirir. Yakalandığı ağır nikris (gut) hastalığından muzdarip olan Paşa evinde yatmaktadır. Ziyaretine giden Elçi ona Fransız hariciye vekili tarafından gönderilen bir şifreli mektubu teslim eder. Bonneval mektubun şifresini çözecek olan sekreteri Paul'e teslim edilmek üzere evlatlığı Süleyman'a vereceğini söyler. Ancak, daha sonra öğrendiğine göre Süleyman mektubu Paul'e değil Chevrier'ye vermiştir. Bu Cenevrelî, Fransız büyükelçisinin hafızasında olumsuz bir anıyla canlanır. Bu şahıs 7-8 yıl önce İsviçre'ye yaptığı seyahat esnasında Protestanları Fransa'ya karşı isyana teşvik edecek mahiyette haberler yaymıştır. Bunun üzerine Fransız hükümeti tarafından dönemin İstanbul elçisine bu adamın ortadan kaldırılması için emir verilmişse de Napoli elçisi Finochetti ve Bonneval onu korumaları altına almışlardı.³⁵ İtalya'nın Avusturya tarafından işgalinin önlenmesi için Türk kuvvetlerinin harekete geçirilmesi talimatı gibi son derece gizli bir bilginin yer aldığı mektubun şifresini çözen Avusturya elçisinin ajanı olan bu provokatör İsviçreli olmuştur.

Artık günleri sayılı olan Paşa'nın gizli konuları içeren evrakının akıbeti de elçinin endişe duyduğu konulardan biriydi. Onların Süleyman tarafından emniyete alındığını öğrendiğinde içi rahatlamıştı. Çünkü Süleyman'a Bonneval'den sonra iş birliği yapılabilecek bir kişi gözüyle bakıyordu. Süleyman yaklaşık kırk beş yaşlarında, zeki olmaktan ziyade sağlam bir zihin yapısına sahip ve kariyerini önemseyen sağduyulu bir İtalyan mühtedisiydi. İstanbul'da Kont'un bağlantılarından yararlanmak suretiyle dostlar ve hamiler bulmuştu. Uzun zamandan beri Kont'un yanında Humbarahane'de çalışan Süleyman ona yakın ayrı bir evde yaşamaktaydı ve Venedikli bir mühtedinin kızıyla evliydi. Kont'un görüşmelerinin merkezinde yer aldığı ve mesajlarını götürüp getirdiği için Osmanlı resmi çevreleri tarafından da tanınıyordu. Elçi'nin Pera'da Avrupa meseleleri hakkında bilgi sahibi olan bu kişinin varlığından Babialı'nın de çok memnun olacağına ve üvey babasıyla aynı konumda tutulacağına inanmak için birçok neden vardı. Mevcut şartlarda gizliliğe hâle getirmemek için atamadığı adımları telafi etmek için yeterince güvenilir bir kanaldı. Bu yüzden Kont'un belgelerini güvenlik altına almış bu adama karşı ihtiyatlı davranmak anlamsız olurdu. Ancak, Süleyman'ın belgeleri sakladığı güvenli yer büyük ihtimalle Chevrier'nin eviydi. Çünkü evrakın önemli olanlarının kendi elinde olduğunu elçiye bizzat kendisi söylemiştir. Bonneval'ın evrak ve haritalarının bir kısmı ölümünden sonra Napoli elçiliğinin eline geçmişti.³⁶ Chevrier'nin adı geçen elçilikte çalıştığı hatırlanacak olursa bunun hangi vasıta ile gerçekleştiğini belirtmeye gerek yoktur. Şüphesiz Fransız elçinin bu Cenevrelî provokatör hususunda Bonneval'ı uyarıp uyarmadığı ve Chevrier'nin belgelerin kendisinde olduğunu itirafı bu birkaç satırlık casusluk hikayesinin izaha muhtaç noktalarıdır. Ancak, Chevrier'nin ortakları arasında Bonneval Paşa'nın evine teklifsizce girip çıkan evlatlığı Süleyman Ağa'nın da bulunduğundan şüphe yoktur. Avusturyalı Hammer, Bonneval Ahmed'i ve Süleyman'ı kastederek bu hususta şu ifadeyi kullanır: *"Böylece dinlerine ve İmparator'a ihanet eden bu döneğin kendileri de oğullarının ihanetine uğradılar."*³⁷

Chevrier'nin Rochefort Projesi Hakkındaki Raporu ve Huguenotların Osmanlı Ülkesine İlticasını Önleme Tasarıları

Penkler'e sağlamayı vadettiği ettiği bir istihbarat bilgisinin mahiyetine bakılacak olursa Chevrier sadece Bonneval'e ihanet etmiyordu. Girişte de belirtildiği üzere Elçiye sunduğu raporun asıl konusu bir grup

³³ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 602.

³⁴ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 603.

³⁵ Hammer, *Geschichte*, 493-495.

³⁶ Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*, 115.

³⁷ Hammer, *Geschichte*, 61.

Protestan'ın Osmanlı topraklarına yerleşme girişimleri karşısında alınacak önlemlerle ilgilidir. Bu teşebbüs büyük ihtimalle Bonneval Paşa'nın 13 Temmuz 1745 tarihli bir takririnde bahsettiği ülkede fünûn, sanayi ve ticaretin gelişmesine katkı sağlayacak bazı Lutheran ve Kalvinistlerin Osmanlı topraklarına kabulü meselesiyle ilgiliydi.³⁸ Rapordaki ifadeleriyle dini bütün bir Protestan olduğu izlenimi uyandıran Chevrier din ve mezhep kardeşlerinin bu girişimlerini ilave bir ödeme karşılığında nasıl sonuçsuz bırakabileceğinden bahsetmektedir.³⁹ Bunun Protestanlar açısından yaratabileceği sonuçları anlayabilmek için onların maruz kaldıkları siyasi ve dini baskılara kısaca bir göz atmakta fayda vardır. Bu grubun Reformasyon hareketi sürecinde Kalvenizmi kabul etmeleri kendilerini Katolik kilisesinin etkisi altında bulunan Fransız hükümeti ile yaşayacakları uzun bir iç savaşa sürüklemiş ve savaş esnasında 1572 St. Barthelemy kıyımında olduğu gibi binlerce Protestan katledilmiştir. Protestanlar üzerindeki baskı 1598'de çıkarılan Nantes Fermanı ile geçici olarak sona ermişti. Ancak, XIV. Louis her zaman dini muhalefete karşı tetikteydi. Çağdaşlarının çoğu gibi o da hoşgörünün bir erdem olmadığına ve iki ya da daha fazla kiliseye müsamaha gösterilen yerlerde devlette birliği korumanın son derece zor olduğuna inanıyordu. Koyu bir Katolik olan Louis 1678'e geldiğinde, Protestanlara yönelik zulmü yoğunlaştırdı; kiliseleri yıkıldı, bazı meslekler Huguenotlara yasaklandı. Protestan çocuklar ailelerinden zorla alınarak Katolik olarak yetiştirildi. Halka açık vaaz veren Protestan rahipler korkunç yöntemlerle infaz edildiler. Askerlerin Protestanların evlerinde konaklamasına ve istedikleri gibi davranmalarına izin verilmesi anlamına gelen "dragonnade" uygulaması ise başlı başına bir vahşetti.⁴⁰ 1685'te Nantes Fermanının da iptali üzerine Avrupa'nın Protestan ülkeleri ile Amerika'ya kitleler halinde Huguenot ilticası başlamıştı. XIV. Louis'nin 1715'te ülkede Protestanlığı tümüyle yasaklaması ise bu göçü büsbütün artırmıştır. Güneş Kral, aynı yıl içerisinde ölmüştü, ancak fermanı hala yürürlükteydi. Chevrier'nin raporunda bahsettiği Rochefort'un Osmanlı topraklarına iltica talebinin 1717'de, yani bu yasaklamadan kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olması tesadüf değildir.⁴¹

Avusturya elçisinin Rochefort'un başarısız kalmış projesinden sonraki yeni bir iltica girişimiyle ilgili olduğu anlaşılan bu meseleye yakın alaka göstermesi Huguenotların üstün teknik vasıfları ile ilgiliydi. Soylu sınıfına ve yeni tarz sanayi kollarına mensup olan bu kesim Fransız sanayi burjuvazisini ve onların yanında çalışan işçi sınıfını temsil etmekteydiler. Fransa'nın Atlantik kıyısındaki modern tersanelerde çalışan gemi inşa mühendisleri ve Rochefort deniz üssündeki bahriye subaylarının büyük bir kısmı bunlardan oluşmaktaydı. Aynı zamanda da geliştirdikleri yeni tarz piyade öğütlenme biçimi ve kullandıkları modern teknik ve taktiklerle Avrupa'daki en gelişmiş askeri birliklere sahiptiler.⁴²

Bu yetenekli insanların Osmanlı Sultanı'nın hizmetine girme ihtimali karşısında endişeye kapıldığı anlaşılan Avusturya elçisi, Chevrier'ye yazdığı bir mektupla ondan gece evine gizlice gelerek istihkâmcı mühendislerden oluşan Protestanların Osmanlı topraklarına yerleşme planlarının mahiyeti ve girişimlerinin nasıl önlenebileceği hususunda bilgi vermesini istemiştir. Raporda açıkça belirtilmemekle birlikte Elçi'nin Bonneval'ın konuyla ilgisinin bulunup bulunmadığını öğrenmek istediği de anlaşılmaktadır. Chevrier, İstanbul'da olup bitenler hakkında fazlasıyla meraklı olan diğer yabancı elçilerin birbirlerinin evlerine girip çıkanları kolaylıkla öğrendiklerinden bahsederek bunun tehlikelerine dikkat çeker ve özellikle görev yaptığı Napoli elçiliğindeki üstlerini şüpheye düşürmemek için gündüz yapacakları olağan görüşmelerle kendisine bilgi vermesinin daha uygun olacağını söyler. Osmanlı Devleti'ni Avrupa'daki çeşitli ittifaklara çekmek için Avrupalı ajanların İstanbul'da yoğun bir faaliyet gösterdiği bu dönemde elçiliklerin birbirlerini sıkı bir şekilde tarassut altında bulundurdıklarına Beydilli de işaret etmektedir.⁴³

Rapor bundan sonra Chevrier'nin görevi en iyi şekilde kendisinin başarabileceği hususunda Elçi'yi iknaya etmeye yönelik satırlarıyla ilerlemektedir. Aslında onun bu ikna çabaları Penkler'in ajanlık yapacak kişiler bulma hususunda alternatifsiz olmadığına ve Osmanlı başkentinde ciddi bir istihbarat piyasasının oluştuğuna işaret eder. Nitekim Berkes'in de ifade ettiği gibi bir Avrupalı elçinin Babıalı'de alınan kararları öğrenmesi için açık göz bir diplomat olmasına gerek yoktu. Bunun için Divân-ı Hümayun'un Fenerli Rum tercümanlarına tatmin edici ödemeler yapmaları yeterliydi.⁴⁴ Aslında, Avusturyalı elçinin bunun için fazla uzağa gitmesine de gerek yoktu. Bonneval'ın yakın çevresinde yer alan İbrahim Müteferrika ve Bonneval'ın evlatlığı Süleyman Ağa gibi kişilerin

³⁸ Demir, *Humbaracı Ahmed Paşa*, 183-784.

³⁹ Hammer, *Geschichte*, 473-479.

⁴⁰ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. T. Shelby McCloy, "Persecution of the Huguenots in the 18th Century". *Church History*, XX/3, (1951), 56-79.

⁴¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 43-44.

⁴² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 43.

⁴³ Beydilli, "Korsika ve Osmanlı Devleti", 17.

⁴⁴ Berkes, *Çağdaşlaşma*, 46.

de Elçiye istihbarat sızdıranlar arasında bulunduğuna yukarıda işaret edilmişti. Chevrier'nin söz konusu Projeye ilişkin belgelerin Bonneval'in elinde bulunmadığına ilişkin satırların da Elçi'nin bu vasıtalarla ele geçirme girişimini önlemeye yönelik bir ön adım olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan anlaşmasının Bonneval'in Avusturya hükümdarı karşıtı fikir ve eylemlerini rapor etmekten ibaret olduğunu belirterek bu yeni projenin Bonneval ile ilgisinin bulunmadığını ısrarla vurgulamaya çalışması dikkat çekicidir. Bunu Bonneval'i koruma gayreti ile değil elde etmeyi umduğu bu yeni kazanç fırsatını ayrı bir ücret tarifesi ile değerlendirme amacı ile yaptığı hemen anlaşılmaktadır. Ancak, almış olduğu yüz seksen İtalyan altını avans dolayısıyla taahhüt altına girmiş bulunduğu ve elçiye olan sadakatının ispatı için konu hakkında pek te ayrıntılı olmayan bazı bilgiler vererek raporunun sonunda talep edeceği meblağın ön hazırlığını yapar. Bunu yaparken konunun yeni olmadığını ve özellikle de Bonneval ile alakasının bulunmadığını altını çizmek için Bonneval'in Türkiye'ye ilticasından çok önceki Rochefort'un sonuçsuz kalmış olan projesinden bahseder:

“Söz konusu proje meselesine girecek olursak, yaklaşık 27 yıl önce bazı Fransız Protestanların, iki nedenden ötürü Büyük Efendi'nin ülkelerine iltica ederek kardeşlerini oraya çekmeyi düşündüklerini söylemekten şeref duyarım: Birincisi, Roma Katoliklerine bağlı oldukları her yerde maruz kaldıkları sürekli zulüm; İkincisi ise Türklerin devletlerinde her türlü dinin serbestçe uygulanmasına izin verecek kadar evrensel bir hoşgörüyü sahip olmalarıdır. 1717 yılının sonunda Protestanlar, kendi aralarından İstanbul'a birkaç elçi gönderdiler. Bunlardan biri, piyade yüzbaşı, Rochefort lakaplı, iyi karakterli, savaştan iyi anlayan ve yetenekli bir mühendis olan reformcu [Protestan] bir subaydı. Onunla 1718 sonunda dönüşünde tanıştım. Faaliyetlerini gizleyecek kadar zeki ya da şanslı değildi. Bu planlar, Marki Bonnac tarafından, Babıâli ile İspanya Kralı arasında gizli bir anlaşma yapmak üzere Madrid Sarayı'ndan gönderilen ve Prens Rakoczi'ye yardım teklifinde bulunan Chevalier de Boisimen'inki ile hemen hemen aynı zamanlarda ortaya çıkarıldı. Bu iki yabancıdan hiçbir sonuca varamadan geri dönmelerinin nedeni becerikli Bonnac'tır. Ama Rochefort o sıralarda vezir olan kaymakamla, yani İbrahim Paşa ile çeşitli görüşmeler yapmıştı. Aynı Rochefort, projesini Babıâli'nin birçok güçlü ricaline, Protestanların ibadetlerinde Türkleri rahatsız edecek hiçbir şey olmadığını, Azizlerin ve Bakire'nin resimlerine tapmadıklarını, kiliselerinde hiçbir şey [tasvir] sergilemediklerini ve Tanrı'ya sarsılmaz bir şekilde sadık olduklarını vurgulayarak ima etmişti. Büyük Efendi'nin onları eyaletlerinde yerleştirmesinin birçok sanat ve bilim dalı ile imalatları oralarda tanıtacağını ve yakın zamanda yünlü ve ipeklili kumaşların ve diğer birçok mamülâtın onların aracılığıyla satılabileceğini söyledi. Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'na getirip dağıttıkları muazzam kârlar sağlayan bu mallar, her zaman bu ticareti nakit parayla dengeleyecek kadar kendi malları bulunmayan Büyük Efendi'nin tebaasının zararına olmuştur. İmparatorlukta spekülâtif para kıtlığının başlıca nedeni de buydu, çünkü aynı yabancılar spekülâtif parayı kendi ülkelerine götürüyorlardı. Katolik güçlerin egemenliği altında olan Protestanların gelmesini sağlayarak bütün bu eksiklikleri gidermek ve Büyük Efendi'nin eyaletlerindeki altın ve gümüşü korumak, hatta sonsuza kadar artırmak oldukça kolaydı. Hıristiyan âleminin en gelişmiş fabrikalarına sahip olan bu kişilerin vicdan özgürlüğü içinde yaşayabilecekleri bir yere çekilmelerini istiyor ve Ekselanslarının onlara Eflak ve Boğdan'da yerleşebilecekleri veya Müslüman tebaaya sorun çıkarmayacak başka bir yerde sığınacakları herhangi bir yer tahsis etmesini umuyorlardı. Rochefort bütün bunlara bir de yetenekli mühendislerden oluşan bir birlik kurma projesini ekledi. Aynı Protestanlardan oluşacak bu birlik, Türk gençlerinin saldırı ve savunma sanatı ile tahkimat yapmayı mükemmel bir şekilde öğrenebilecekleri bir okul kuracaktı. Böylece birkaç yıl içinde her Yeniçeri ortası, diğer tüm milis birlikleri gibi yeterli miktarda yetenekli mühendisle donatılacaktı. Rochefort ayrıca, bu Protestan kolonilerinin güvenliği ve faydası ile Majestelerinin ve tebaasının daha çok yaralanması için Babıâli'ye bir dizi kapitülasyon (maddesi) de sundu. Bütün bunlar Babıâli'nin bazı güçleri üzerinde büyük etkiler yarattı. Çünkü bu yabancı, Divan'da sıkça bahsedilenlerden ve özellikle de Petervaradin savaşında hayatını kaybeden ve [ülkede] her türlü imalatı başlatmak ve Batı'dan gelen yabancıların Levant'ta ticaret yapmasını önlemek isteyen Sadrazam Cin Ali Paşa [Şehid Ali Paşa]'nın tasarılarından farklı bir şey önermiyordu. Mektubumda daha önce de belirttiğim üzere, Rochefort'un başarılı olmasını iki şey engelledi: Birincisi, sırrını ifşa eden Fransız büyükelçisi tarafından engellenmesi, ikincisi ise o sırada Almanlar tarafından onurları kırılmış olan Türklerin kendilerini daha fazla utandırmaktan korkmalarıydı.”⁴⁵

Rochefort'un girişiminin başarısızlığa uğraması Protestanları yıldırmamış ve Osmanlı topraklarına iltica izni için İstanbul ile haberleşmeye devam etmişlerdir. Kendisi 1740'ta Napoli elçiliğindeki görevine atanıncaya kadar onlara bu konuda yardım etmişse de daha sonra bundan vaz geçerek ısrarlı yardım taleplerini de karşılıksız bırakmıştır. Bununla birlikte istediği zaman onlarla yeniden irtibata geçme ve iltica düşüncesinden vazgeçmeleri hususunda onları ikna etme gücüne sahiptir. Ayrıca, İstanbul'da bir Protestan mühendisler birliğinin teşkili için hazırlanan projenin bir kopyasını da elde ederek sunabilecek durumdadır.

Bunun dindaşlarına karşı bir ihanet olduğunu “*Burada, dindaşlarımın davasını terk ettiğim ve bununla da yetinmeyip onların Levant'ta yerleşmeyi daha fazla düşünmelerini engellemeye kendimi adanmış olduğum konusunda ne düşünebileceğinizi dikkate almıyorum. Bu suçlamalar karşısında kendimi savunmaya çalışmayacağım*” ifadesiyle

⁴⁵ Hammer, *Geschichte*, 475-476.

itiraf etmekten kendini alamamaktadır. Yine de eylemini meşrulaştırmak için kendince birtakım gerekçeler ileri sürer. Büyük Efendi (I. Mahmud) son zamanlarda bilimsel gelişmelerle ve Sicilya'dan gelen mekanik icatlarla yakından ilgilenmekte, bunların Osmanlıların elinde bulunmayışından ötürü büyük bir kıskançlık duygusuna kapılmaktaydı. Bu yüzden Protestanların Osmanlı hizmetine girmesi ile gerçekleşmesi muhtemel bir teknoloji transferi bütün Hıristiyan âleminin aleyhine olacaktır. Kendisi Protestanların bu planını Katolik bir İmparatorun elçisine açıklayarak Hıristiyanlığın ortak davasına hizmet ediyordu. Aslında bu, Protestanların da yararına olacaktı. Böylece başta Avusturya, Polonya ve Prusya gibi Katolik devletlerin Makyavelizmi aşan politikaları bir tarafa bırakarak Protestanlara daha insanca muamele etmelerinin yolunu açabilecekti. Tüm bunların gerçekleşmesi için Elçi'nin, Bonneval'in takibi için kendisine üç ayda bir ödemeyi taahhüt ettiği 180 Venedik altını maaşa ilaveten sadece bu hizmetine mahsus olmak üzere 500 altın daha ödemesi yeterli gelecektir.⁴⁶ Kendisi aslında daha önce ne casusluk yapmış ne de yapmayı düşünmüştü. Ancak, ticari faaliyetlerinin iflası neticesinde düştüğü sefalet onu eline geçen bu ilk fırsatı değerlendirmek zorunda bırakmıştı. Talep ettiği parayı borçlarını ödemek için kullanacaktı.⁴⁷

15 Nisan 1769 tarihinde Pera'da kaleme aldığı vasiyetnamesine bakılacak olursa Chevrier ekonomik durumu ve borçları hakkında doğruyu söylüyordu. Burada oldukça uzun zamandan beri ödeyemediği borçlarından bahsederek alacaklılarından özür dilemektedir: "*Borçlarımın çoğu otuz beş kırk yıldan daha eski ve alacaklılarımın çoğu ölmüş olmasına rağmen, kendimi onlara veya varislerine daha az borçlu saymıyorum. Bu nedenle her birinden beni affetmelerini merhametle talep ediyorum, çünkü alacaklarını ödeme hususunda hepsini bir kerede veya kısmen asla tatmin edemedim, onlara acı çektirdim ve kendim daha da fazla çektim. Dahası, aileme, yakın dostlarıma ve koruyucularıma borçluyum.*" Chevrier vasiyetnamesine ölümünden sonra satılarak borçlarının ödenmesi talebiyle eşyalarının bir listesini de eklemiştir. Liste oldukça uzun olmakla birlikte bir altın saat ile birkaç gümüş kaşık dışında lüks eşyaya sahip olmadığı ve geri kalan eşyalarının çoğunun ya çok eski ya da işe yaramaz oldukları anlaşılmaktadır. Vasiyetname ve ilgili belgeler Chevrier'nin daha sonra İstanbul'daki Hollanda Cumhuriyeti temsilciliğinde çalıştığını ve büyükelçinin yardımları sayesinde hayatını idame ettirdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Sonuç

Jean Chevrier örneği Divan-ı Hümayun tercümanlarının yanı sıra Levanten unsurların da İstanbul'daki Avrupalı elçilerin istihbarat faaliyetlerinde bilgi kaynağı olarak kullanıldığına ilişkin genel olmayan bir sonuca ulaşmamızı sağlamaktadır. İsviçreli casusun raporunun asıl dikkate değer tarafı Fransız Protestanlarının Avrupa'daki göç istikametleri arasında Osmanlı topraklarının da yer aldığı ve bunların iltica girişimlerinin Rochefort'un akim kalmış projesi ile sona ermediği hususlarında kayda değer bilgiler sağlamasıdır. Daha da önemlisi Fransız ve Avusturya elçilerinin bu meseleye müdahil olduklarına ilişkin önemli bilgilerdir. Berkes'in de işaret ettiği üzere Fransız elçisi, Yüzbaşı Rochefort'un eli boş dönmesini sağlayarak dönemin en ileri teknik bilgileriyle mücehhez Huguenotların ilticası ile İmparatorluğ'un kaydedeceği muhtemel bir iktisadi gelişmenin önüne geçmek istemiştir.⁴⁹ Gerçekleşmesi durumunda kapitülasyonların geleceğini belirsiz hale getirecek böyle bir göçün Yakındoğu'daki Cizvit misyoner örgütlenmesinin karşısına İstanbul'da örgütlenmiş bir Protestan kilisesini çıkarması da ihtimal dışı değildi. Berkes, iktisadi gelişmeyi de kapsayacak bir Osmanlı modernleşmesini daha erken bir tarihe alabilecek bu girişimin başarısızlığa uğrama nedenleri üzerinde düşünürken sadece Rochefort projesini esas aldığından en büyük engel olarak Fransız iktisadi çıkarlarını ön plana almaktadır.⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Avrupa'da rekabet halinde bulunan Avusturya'nın temel kaygısı ise Habsburg kuvvetlerinin savaş alanlarında (dönemin şartlarına göre) modern bir Osmanlı ordusu ile karşılaşma tehlikesi ile ilgiliydi. Chevrier'nin raporunun girişinde iltica talebinde bulunan Protestanların askeri vasıflarına özellikle atıfta bulunulması meselenin askeri boyutunun altını çizmektedir. Ayrıca, Chevrier'nin raporundan elde edilen bütün bu bilgiler Osmanlı modernleşmesine mukavemet eden unsurları ararken sadece dahildeki statükocu güçlere bakmanın yanlışlığını ortaya koymaktadır.

⁴⁶ Hammer, *Geschichte*, 478.

⁴⁷ Hammer, *Geschichte*, 478-479.

⁴⁸ Uzun, Bormalı ve Aydemir, "Feriköy Cemetery Project", 22, 23.

⁴⁹ Berkes, *Çağdaşlaşma*, 46.

⁵⁰ Berkes, *Çağdaşlaşma*, 46.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

- Adıvar, Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Babel, Antony. *Histoire Corporative de l'Horlogerie de l'Orfèvrerie et des Industries Annexes*. Geneve: A.Jullien,1916.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. London: Hurst Company, 1998.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973.
- Beydilli, Kemal. "Korsika ve Osmanlı Devleti". *İlmi Araştırmalar*. 4 (1996): 17-46.
- Beydilli, Kemal. *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Buysens, Danielle. "Jean-Etienne Liotard (1702-1789), peintre genevois a Constantinople et peintre turc a Geneve". *L'Horloger du Serail*. Ed. P.Dumont-R. Hildebrand. İstanbul: Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, 2006, 69-83. <https://books.openedition.org/ifeagd/1506> Erişim 12.02.2024.
- Demir, Uğur. *Osmanlı Hizmetinde Bir Mühtedi: Humbaracı Ahmed Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2015.
- Gürkan, Emrah Safa, "Bir Diplomasi Merkezi Olarak Yeniçağ İstanbul'u", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: ISAM Yayınları, 2015: 372-399.
- Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, İstanbul: Kronik, 2018.
- Hammer, J. De. *Histoire de L'empire Ottoman: Depuis Son Origine Jusqu'a Nos Jours*. Traduit de L'Allemand par J.-J Hellert. Cilt 15, Paris: Bellizard, 1839.
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Çev. M. Çevik, Cilt 10, İstanbul: Sabah Gazetesi, T.Y.
- Hammer, Joseph von. *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Cilt 8, Wien: A. Hartlebens Verlage, 1832.
- Kacı, Tuğba İsmailoğlu. "Hammer Tarihi'nin Türkçeye Çeviri Teşebbüsleri ve Çevirisi Üzerine", *Vakanüvis*, I/1, (2016): 262-279.
- Kurtz, Otto. *Sultan İçin Bir Saat: Yakındoğu'da Avrupa Saat ve Saatçileri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- McCloy, T. Shelby. "Persecution of the Huguenots in the 18th Century", *Church History*, XX/3, (1951): 56-79.
- Sterchi, J. "Türkisches", *Blatter Für Bernische Geschichte Kunst und Altertumskunde*, VII/1, (1911): 1-54.
- Yalçınkaya, Alaaddin, "Bir Avrupa Diplomasi Merkezi Olarak İstanbul: 1792-1798 Dönemi İngiliz Kaynaklarına Göre", *Osmanlı*, Cilt.1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları,1999: 660-675.
- Yeşil, Fatih. "Bir Fransız Maceraperestin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri: Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyhaları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 15 (2011): 205-228.
- Zinkeisen J. Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. N. Epçeli. Cilt 5. İstanbul: Yeditepe Yay., 2011.

İnternet Kaynakları

- Uzun D. C., E. C. Bormalı ve M. C. Aydemir, *Feriköy Cemetery Project*.
https://pure.sabanciuniv.edu/sites/pure.sabanciuniv.edu/files/pure-reports/pure2019_ferikoy_cemetery-.pdf

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 110-130.

Geliş/Received: 01.01.2024

Kabul/Accepted: 22.02.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1412951

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRK TÜTÜNÜNÜN TÜRK-ALMAN TİCARETİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ (1930-1953)

THE PLACE AND IMPORTANCE OF TURKISH TOBACCO IN TURKISH-GERMAN TRADE (1930-1953)

CEYHUN ÖĞRETEN*

ÖZ

Türk-Alman ilişkileri 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren siyasi, askeri ve ekonomik alanda gelişmiştir. İki ülkenin ticari ilişkilerinde belirleyici ürünlerden olan Türk tütününün ihracatı Türkiye ekonomisi için önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Almanya içinse Şark tütününü üreticisi ülkeler içinde en kaliteli tütün üreticisi Türkiye olarak görülmüştür. Büyük Buhran'dan İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türk-Alman tütün ihracatına 1930 yılında imzalanan ticaret anlaşması temel alınarak yürütülmüş, savaş sonunda ise Almanya'yla mevcut statünün devamı konusunda görüşmeler gerçekleştirmiştir. Amerika'nın Avrupa'da Marshall ve Truman yardımlarıyla etkin hale gelmesi ve Avrupa'da tesis edilmek istenen bütünleşik Avrupa fikri Türk-Alman Ticari ilişkilerinde önemli bir kırılmayı oluşturmuştur. IMF ve Dünya Bankası'nı tamamlayıcı nitelikteki Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması Almanya'ya Türk tütün ihracatının uluslararası antlaşmalar kapsamında yürütülmesi zorunluluğunu getirmiştir. 1948 yılından itibaren Türkiye ve Bi-zone İşgal Komutanlığı arasında yapılan ikili görüşmeler ve uluslararası yükümlülükler doğrultusunda Türk-Alman tütün ticareti tekrar başlamıştır. Bu makalede 1930-1953 tarihleri arasında Türk-Alman tütün ticaretinin uluslararası gelişmelerden nasıl etkilendiği, karşılıklı diplomatik girişimlerin Türk tütün ihracatına etkisi değerlendirilmektedir. Araştırmada alan yazını, resmi yayınlar ve arşiv belgelerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Federal Almanya Cumhuriyeti, İthalat-İhracat, Marshall Yardımı, Türk-Alman İlişkileri, Türk Tütünü.

ABSTRACT

Turkish-German relations have developed in the political, military and economic fields since the last quarter of the 19th century. The export of Turkish tobacco, which was one of the key products in the trade relations between the two countries, became one of the most important sources of income for the Turkish economy. For Germany, Turkey was considered the producer of the best quality tobacco among the Oriental tobacco producing countries. From the Great Depression until the Second World War, Turkish-German tobacco exports were carried out on the basis of the trade agreement signed in 1930, and at the end of the war negotiations were held with Germany on the continuation of the existing status. The US involvement in Europe through Marshall and Truman's aid and the idea of an integrated Europe to be built in Europe was an important break in Turkish-German trade relations. The establishment of the World Trade Organisation, which complemented the IMF and the World Bank, brought the obligation of Turkish tobacco exports to Germany within the framework of international agreements. From 1948 onwards, Turkish-German tobacco trade resumed in accordance with bilateral negotiations between Turkey and the Bi-Zone Occupation Command and international obligations. This article analyses how Turkish-German tobacco trade was affected by international developments between 1930 and 1953 and the impact of mutual diplomatic initiatives on Turkish tobacco exports. Literature, official publications and archival documents were used in the research.

Keywords: Federal Republic of Germany, Import-export, Marshall Aid, Turkish-German relations, Turkish tobacco.

* Dr. Öğr. Üyesi, MSÜ Hava Harp Okulu Dekanlığı Beşerî ve Sosyal Bilimler Bölümü, ogretenceyhun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3118-9304.

Extended Abstract

The Ottoman Empire was introduced to tobacco by Venetian and English merchants in the 16th century, at the same time as the rest of the world. In 1875, after the Ottoman Empire declared a moratorium, the Rûsum-ı Sitte Administration was established to collect tobacco revenues, but after the Muharram Decree of 1881, all tobacco revenues were transferred to the Duyun-u Umumiye Administration. Duyun-u Umumiye gave the tobacco revenues to the Tobacco Regime (Ortakek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye), which was established in 1884 and was composed of Austrian Anstald, German banker S. Bleichoreder group, Ottoman Bank and its partners. Although the Reji's concession expired in 1914, when the Reji was needed to finance the Balkan wars, the concession was extended for another fifteen years and the Reji administration was ended by the Republican government. Tobacco was one of the main sources of income emphasised by the Turkish governments after the National Struggle. The first steps of the state's tobacco policy were taken at the Izmir Economic Congress, the Ashar tax was abolished on 17 February 1925 and the tobacco Reji was purchased for 4 million lira in the same year. In accordance with the legislative works on the purchase, sale and operation of tobacco, the "Tobacco Exchangers Administration" was established on June 28, 1930 and the tobacco administration began the process of institutionalisation.

Until the Second World War, Germany was the leading country to which Turkey exported tobacco. Tobacco trade with Germany was carried out under the Law on the Trade Treaty signed between the Republic of Turkey and the Government of Germany on 27 May 1930 and additional regulations. After the signing of the treaty, Turkey conducted intensive diplomatic negotiations with Germany on tobacco exports and made special efforts to ensure that Oriental tobacco was known as Turkish tobacco in German markets and that Turkish tobacco was imported instead of other Oriental tobacco producers such as Yugoslavia, Greece and Bulgaria.

Thanks to diplomatic initiatives, German imports of Turkish tobacco increased between 1932 and 1944, when Turkish-German diplomatic relations were severed. After the Second World War, relations between Turkey and Germany, which had not had any commercial relations for about five years, were resumed through the Occupation Zone (Bi-Zone) Command established by the United States and Great Britain before the establishment of the Federal Republic of Germany. Immediately after that, the aim was to start trade relations and as a result of mutual negotiations, a trade agreement was signed on 15 January 1949 between Turkey - on behalf of Germany - and the Military Governments of the United States of America, the United Kingdom and the French Occupied Territories (Tri-Zone) and tobacco trade was carried out in this direction.

After the war, American influence on European economies and the establishment of the IMF and the World Bank slowed the return to the tobacco trade figures of the 1930s. American tobacco transfers to Europe through Marshall Aid had a negative impact on Turkey's tobacco trade with Europe. Although the trade negotiations were conducted on behalf of Germany, they were designed in such a way as not to harm America's commercial interests in Europe. In fact, in the protocols and treaties signed after the establishment of West Germany, American interests were taken into account and the promised figures for tobacco - in favour of America - could not be achieved.

From 1950, the General Agreement on Tariffs and Trade, an important step towards the World Trade Organisation, restricted Turkey's right to save on tobacco exported to Germany. This development, which paved the way for equal treatment of export and trade products, increased the tonnage of Turkish tobacco exported to Germany, but had a negative impact on the income received. By 1953, the reduction in the area under cultivation, the cultivation in areas far from water sources, the deterioration in the quality of the tobacco and the failure to meet commitments for other export products led to a disruption in trade. However, the resumption of tobacco production by Greece, Bulgaria and Yugoslavia, other producers of Oriental tobacco, and the inclusion of Turkish tobacco in blended tobacco by the USA stand out as negative developments originating from external sources. After 1953, Turkey's tobacco export rates decreased year by year and its effectiveness among the countries exporting tobacco to Germany declined.

This study analyses the tobacco trade between Germany and Turkey between 1930 and 1953 and the importance of Turkish tobacco for both countries. Turkish diplomatic archives, the archives of the Republican Prime Ministry and research papers were used in the study.

Giriş

Türk-Alman ilişkilerinin 700 yıl önce başladığı düşünülmektedir. Osmanlı Devleti ile Prusya arasında imzalanan 2 Nisan 1761 tarihli Dostluk, Gemicilik ve Ticaret Antlaşması'yla ilk resmî temas gerçekleşmiş,¹ Prusya'dan devralınan iyi ilişkiler Alman Birliği'nin kurulmasında sonra da devam etmiştir.² Özellikle 93 Harbinden sonra II. Abdülhamit'in çabasıyla Almanya'yla yakın ilişki kurulmuş, bu yakınlaşma II. Wilhelm'in imparator olmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. II. Wilhelm'in Osmanlı topraklarına ziyaret ettiği 1889 yılından sonra iktisadi ilişkiler yoğunlaşmış ve 1898'deki ikinci ziyaretiyle ilişkileri ittifak boyutuna götürecektir süreç başlamıştır.³

Bu dönemde iki ülke arasında imzalanan Ticaret Antlaşması dışında 1903 yılında Bağdat demiryolunun imtiyazı Alman İmparatorluğu'na verilmiştir.⁴ Osmanlı Devleti'nin, Alman İmparatorluğuna yakınlaşmasında İngiltere, Fransa ve Rusya dışında yeni bir müttefik arayışının etkisi olmuştur. Almanya'nın siyasi birliğini geç tamamlamış olması çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki devletlere karşı bir denge politikasını sürdürmesinde yardımcı olmuştur. Almanya ise yeni ham madde ve sömürge arayışında Osmanlı Devleti'nden faydalanmıştır.⁵

Almanya'nın; kömür, demir ve çelik gibi önemli madenleri elinde bulundurması, artan nüfusuyla birlikte gelişen iş gücü, Avrupa'nın önemli ekonomik güçlerinden biri haline gelmesinde belirleyici olmuştur. Bu gelişmişliğin bir sonucu olarak mamul maddeleri ihraç ederken, topraklarında yetişmeyen arpa, buğday, pamuk, tütün gibi tarımsal ürünleri ise ithal etmiştir. Almanya bu ihtiyaçlarını Avrupa devletlerinden çok gelişmekte olan Yakın ve Uzak Doğu ülkelerinden karşılamış, Anadolu ve Mezopotamya'nın tarım, maden, petrol olanaklarının Alman kapitalizminin ihtiyaçlarını karşılayabileceği düşünülmüştür. Almanya'nın iktisadi olarak Avrupa'nın en önemli gücü haline geldiği dönemde Osmanlı Devleti ise Avrupalı güçlerin ekonomik baskısı altında kalmış, 1838 yılında İngiltere ile yapılan ticaret antlaşmasıyla başlayan Avrupalı devletlere verilen ayrıcalıklar, 1854 Kırım Savaşı esnasında alınan dış borçların bir sonucu olan dış denetim ve kredilerin faizlerinin yüksek oluşu 1875'te moratoryum ilan edilmesine neden olmuştur. 1875 yılından sonra alınan önlemler de yeterli olmayınca İngiliz ve Fransızların baskısıyla 1881 yılında açıklanan Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye ile iktisadi bağımsızlığını kaybetmiştir.⁶ Duyun-u Umumiye mali operasyonlarını Osmanlı Bankası aracılığıyla gerçekleştirilirken Almanya ise Deutsche Bank'la ödeme kolaylıkları ve avans konusunda Osmanlı Bankası'na rakip olmuş, Osmanlı Devleti'nin Osmanlı Bankası mecburiyetine iyi bir alternatif oluşturmuştur. Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki etkinliğinin artırılmasında önemli görülen Bağdat Demiryolu projesinin gerçekleştirilmesinde de Deutsche Bank'ın rolü büyüktür.⁷

Bu döneme kadar Osmanlı dış ticaretinde önemli bir ülke olmayan Almanya'nın etkinliği Deutsche Bank'ın öncülüğüyle -Bağdat Demiryolu'nun yapım imtiyazı döneminde- başlamış ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar artmıştır. Almanya'nın, Osmanlı Devleti topraklarındaki demiryolu yatırımı 1890'larda yaklaşık %3 iken 1914'te % 37'e çıkmıştır.⁸

Almanya'nın Anadolu ve Mezopotamya'da yayılma projesi İngiltere ve Fransa tarafından iyi karşılanmamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerinden birini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'nın karşısında Almanya'yı tercih ederek savaşa Almanya ile birlikte girmiş, Birinci Dünya Savaşı'nda ittifak boyutuna dönüşen Almanya ile Osmanlı Devleti ilişkileri, savaşın sonunda Almanya'nın imzaladığı Versailles Barış Antlaşması'yla engellenmiştir. Millî Mücadele'nin kazanılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'yle, 11 Ağustos 1919'da kurulan Weimar Cumhuriyeti⁹ arasındaki ticari ilişkiler 3 Mart 1924

¹ M. Nail Alkan, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34 (2015), 35-36.

² Ceyhun Öğreten, "Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması", *Marmara University Journal of Turkology*, 10/2 (2023), 642, doi.org/10.16985/mtad.1256522, Erişim 26.12.2023.

³ Atakan Büyükdag, "Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4/2 (2021), 125, doi.org/10.46737/emid.947400, Erişim 30.03.2023.

⁴ Alkan, "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde", 40-44.

⁵ Cenk Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, 69/254 (2005), 218, doi.org/10.37879/belleten.2005.217, Erişim 23.12.2023.

⁶ Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19/2 (2005), 147-148.

⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1969, 65.

⁸ Reyhan, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel", 241-247.

⁹ Cafer Tayyar Karadağ, "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/2 (2015), 127-128, doi.org/10.18026/cbusos.32235 Erişim 13.11.2023.

tarihinde imzalanan Dostluk Antlaşması¹⁰ ve hemen ardından 12 Ocak 1927 tarihinde imzalanan Karşılıklı İkamet Anlaşması'yla başlamıştır. Ticari ilişkiler özellikle büyük inşaa projeleri, altyapı tesisleri, demiryolu, makine sanayii ve eğitim alanında gelişmiştir. Anlaşmaların imzalandığı dönemde Türkiye sınırları içinde bulunan her iki yabancı sermaye şirketinden biri Almandır.¹¹

Cumhuriyetin ilanı sonrası iki ülke arasındaki ilk ekonomik bağlantı Kayseri'de kurulan uçak fabrikasıdır. Versay Antlaşması nedeniyle kendi sınırları içinde silah üretemeyen Almanya için bu uçak fabrikası hayati bir önem taşımış, Junkers firması öncülüğünde Türk-Alman ortaklığı Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi kurulmuştur. Bunun dışında Lufthansa ile yapılan bir anlaşmayla havayolu taşımacılığı alanında da girişimler olmuş ve İstanbul-Berlin seferlerine başlanması kararlaştırılmıştır. 1927 yılında bir ticaret sözleşmesinin imzalanması ve 1930 yılında günün ihtiyaçlarına göre revize edilmesi ticari ilişkilere resmîlik kazandırmıştır.¹²

Büyük Buhranın hemen öncesinde Almanya, Avrupa ve Balkanlarda ekonomik açıdan yayılmaya başlamış, özellikle Alman sanayii için gerekli olan hammadde karşılığında mamul mallar ilgili devletlere takas anlaşmasıyla satılmıştır. Türkiye hem ham madde hem de tarımsal açıdan Alman hedeflerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir yere sahipken Türkiye ise Büyük Buhran sonrası başlayan sanayii odaklı ekonominin sermaye ve teknoloji ihtiyacını Almanya'dan karşılamıştır. Temelde ticaretin malla finanse edilmesi olarak tanımlanan Kliring yöntemiyle gerçekleştirilen ticaret, Türkiye'nin nakit sıkıntısında önemli bir yere sahipken ilerleyen yıllarda dış ticaretin %50'sinin Almanya odaklı gelişmesine neden olmuştur. Almanya ticaretin ilk yıllarında Türkiye'yi bağımlı hale getirebilmek maksadıyla tarım ürünlerini yüksek fiyattan almış, ihraç ürünlerini de dünya piyasası rakamlarının üzerinde satmıştır.¹³

Büyük Buhran'a kadar Türkiye'nin toplam ithalatının % 14'ü, ihracatının ise % 20'si Almanya'yla gerçekleştirilmiştir.¹⁴ Yıllara sari olarak bu oranlar artış göstermiş, Almanya'nın Türk mallarını yüksek fiyattan satın alması, Almanya'yı ticarete daha etkin duruma getirmiş, karşılıklı ikili antlaşmalar ithalat-ihracat rakamlarının yükselmesine neden olmuştur. 1930'lu yılların sonunda Türkiye ithalatının % 44.9'u, ihracatının ise % 43.1'i Almanya'ya yapılmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti ve ardından Türkiye Cumhuriyeti döneminde tütüne yönelik düzenleme ve kurumsallaşma atılımları tütün ticaretini önemli gelir kaynaklarından biri haline getirmiştir. Tütün ihraç edilen ülkelerin başında da Almanya gelmektedir. Tütün İhisarlar İdaresi'nin kurulduğu 1930 yılından Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'nın TBMM'nin onayladığı 1953 yılına kadar Türk-Alman tütün ticareti dönem Hükümetlerince üzerinde hassasiyetle durulan konu olmuştur. Bu çalışmada 1930-1953 yılları arasında Almanya ile Türkiye arasındaki tütün ticareti ve Türk Tütünün iki ülke için önemi incelenmektedir. Çalışmada Türk Diplomatik Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Türkiye'de Tütün Üretimine Kurumsallaşması ve Türk Tütününün İhracatı

Tütünün MÖ 6000 civarında Güney Amerika'da ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Amerika kıtasının keşfedilmesi sonrası başta Avrupa'ya daha sonra ise dünyanın tamamına 16'ncı yüzyılda yayılmış, Osmanlı Devleti'nin tütünle tanışması da aynı dönemde Venedikli ve İngiliz tüccarlar yoluyla olmuştur. Osmanlı'da tütün yetiştirmeye yönelik ilk çabalar 17'nci yüzyılda Yenice ve İskeçe bölgelerinde gerçekleşmiş daha sonra diğer yörelere yayılmış ve devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir.¹⁶ 1875 senesinde Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilan etmesi üzerine tütün gelirinin toplanması amacıyla Rüsum-ı Sitte İdaresi kurulsun da 1881 Muharrem Kararnamesi sonrası tüm tütün gelirleri Duyun-u Umumiye İdaresi'ne devredilmiştir.¹⁷

¹⁰ Erkan Dağlı, "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Journal of Atatürk*, 5/1 (2016), 95.

¹¹ Nuri Yavan, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1/1 (2003), 26, doi.org/10.1501/Cogbil_0000000028, Erişim 05.04.2023.

¹² İlhan Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011, 300.

¹³ Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", 304-305.

¹⁴ Werner Gumpel, "Die Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Der Turkei und Der Bundesrepublik Deutschland Entwicklung, Probleme, Perspektiven", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1985), 228.

¹⁵ Hilal Karavar, "Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954 Yılları", *Mediterranean Journal of Humanities*, 9/2 (2019), 373-374, doi.org/10.13114/MJH.2019.496, Erişim 08.08.2023.

¹⁶ Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22/41 (2019), 422, doi.org/10.31795/baunsobed.580791, Erişim 10.04.2023.

¹⁷ Mustafa Dağ, "İhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)", *Mukaddime*, 13/1 (2022), 74, doi.org/10.55179/dusbed.1125400 Erişim 05.04.2023.

Duyun-u Umumiye tütün gelirlerini 1884 yılında faaliyete geçen Avusturyalı Anstald, Alman banker S. Bleichoreder grubu ile Osmanlı Bankası ve ortaklarından oluşan Tütün Rejisi'ne (Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye) vermiştir.¹⁸ Rejinin tütünün tek alıcısı olması tütün yetiştiricilerine düşük fiyat vermesi sonucunu doğurmuş, bu durum üreticilerin tütünlerini tüccarlara satmalarına veya büyük bir sorun teşkil edecek kaçakçılığa neden olmuştur.¹⁹ Reji, yabancı kontrolünde olduğundan tütün ihracatını iyileştirmek yerine Rejiyi yöneten devletlerin kârlarını yükseltmeye gayret etmiştir.²⁰ Rejinin imtiyaz süresi 1914 yılında dolmasına rağmen Balkan Savaşları'nda duyulan nakit para Reji tarafından karşılanınca imtiyaz süresi on beş yılda daha uzatılmış, Reji idaresine Cumhuriyet yönetimi son vermiştir.²¹

Millî Mücadele sonrası Türk Hükümetlerinin üzerinde önemle durduğu gelir kaynaklarının başında tütün gelmektedir. Tütüne yönelik devlet politikasının ilk adımları İzmir İktisat Kongresi'nde atılmış, Aşar Vergisi 17 Şubat 1925 tarihinde kaldırılmış, aynı yıl Tütün Rejisi 4 milyon liralık bedelle satın alınmıştır.²² Tütün alımı, satımı, işletilmesi ile ilgili mevzuat çalışmaları doğrultusunda 28 Haziran 1930 tarihinde "Tütün İnhisarlar İdaresi" kurulmuş ve tütün idaresi kurumsallaşma sürecine girmiştir.²³

Tütün üretiminde önemli gelişme 30 Ocak 1923 tarihinde TBMM Hükümetiyle Yunanlar arasında imzalanan Türk-Rum Nüfus sözleşmesidir. Antlaşma kapsamında yaklaşık 1,2 milyon Ortodoks Türkiye'den Yunanistan'a, buna karşılık ise 500 bin Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etmiş, bu değişim esnasında tütün üretimi yapan Ortodoks nüfusun ikamesi mübadillerle kapatılmak istenmiştir. Devletin bu konudaki politikası Ortodoks nüfusun terk ettiği bölgelere Müslüman nüfusu yerleştirme yönünde gelişmiştir.²⁴ Bu değişim Türkiye'deki tütün üretiminin Büyük Buhrana kadar artış göstermesine neden olmuş, Büyük Buhran sonrası uygulanan ekonomik politikalarla birlikte tütün ihracatı tüm ihracatın %50'sini karşılar duruma gelmiştir.²⁵

Tütün ticaretinin iyileştirilmesi için önlemler alınmıştır. Bunlar içinde üretimin artırılması maksadıyla üreticilere kredi kullanma imkânı sağlanması, ihraç edilen mahsulün Türk ürünü olduğunu kanıtlaması durumunda yabancı piyasalarda müşteri bulunması, Türk tütünün dış piyasalarda sürümünün artırılması ve depolama kolaylığı gibi üretimi destekleyen adımlar atılmıştır.²⁶ Alınan önlemler ile Türk tütününün lüks ihracat maddesi olması ve uluslararası piyasalarda yüksek fiyattan satılması amaçlanmıştır. Ancak Türk tütünü uluslararası pazarda gerekli ilgiyi görememiş, büyük alıcı firmalar Türk tütünü ile kalitesi düşük yabancı tütünleri harmanlamış ve bu durum Türk Tipi tütün diye anılan yeni bir mahsul ortaya çıkarmıştır. Bu durum Şark tütünü sınıfına giren Yunan, Bulgar, Macar ve Rus tütünlerinin tercih edilmesine neden olmuştur.²⁷ Devlet bu durumun olumsuz etkisini bertaraf etmek maksadıyla Türk tütününü yurtdışı markaların altında tanıtmış, ucuz ve kaliteli sigara üretmiş ve kaçak sigarayla mücadele ederek Türk tütüncülüğüne bir yön vermek istemiştir.²⁸

İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'nin tütün ihraç ettiği ülkeler başında Amerika, Almanya, Çekoslovakya, Avusturya, Polonya, İsveç, Macaristan, İtalya, Fransa, Romanya ve Hollanda Rejileri gelmektedir. Almanlar 15.000 ton ile Amerika'dan sonra ikincidir. Toplam yıllık ihraç rakamı 42 milyon olarak gerçekleşirken 14.7 milyon lirası %35'lik payla Almanya'ya aittir.²⁹ Tütün ihracatı, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde de en önemli ürünlerin başında gelmektedir. Tütün ihracatının genel ihracat içindeki oranı 1934 ve 1935 seneleri hariç %20'nin altına inmemiş bazı yıllarda %30'un üzerine çıkmıştır.³⁰

¹⁸ Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 70-71.

¹⁹ Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün", 421-423.

²⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1920-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005, 58-59.

²¹ Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 66-67.

²² Dağ, "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt", 75. 7 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen 803 sayılı Tütün Tohumu İhracının Meni Hakkında Kanun ile Türkiye'den dış ülkelere tütün tohumu satışı yasaklanmıştır.

²³ Nadir Yurtoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/17 (2018), 91-92.

²⁴ Cengizhan Halaçlı, "Türkiye'de Tütün Üretimine Gelişiminde Mübadillerin Yeri", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 8 (2021), 302-303.

²⁵ Halaçlı, "Türkiye'de Tütün Üretimine Gelişiminde", 318-319.

²⁶ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, Ankara: Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A Serisi, Takım 8, 1938, 35-36.

²⁷ Nadir Yurtoğlu, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)", *Belgi Dergisi*, 22 (2021), 179, doi.org/10.33431/belgi.874549, Erişim 01.05.2023.

²⁸ Orhan Köseraif, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1938, 144-146.

²⁹ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, 11-12.

³⁰ TC Ziraat Vekaleti, *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*, Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B Serisi, Takım 6, 1938, 23.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış talep artmış, Şark tütününü üreticisi Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'nın savaşa dahil olması Türkiye'deki tütün üretiminin artmasına neden olmuştur.³¹ Ancak savaş öncesi en önemli müşteri konumundaki ABD ile Almanya'nın savaşa dahil olması tütün ihracatını olumsuz etkilemiştir. Devlet 1940 yılında tütün üretimini destekleme kararı alarak tütünü doğrudan üreticiden almaya başlanmış ve 1 Haziran 1941 tarihinde Tekel Genel Müdürlüğünü kurmuştur.³² Savaşın olumsuz etkisi ABD, Almanya ve Avusturya gibi tütün pazarlarını durma noktasına getirirse de tütün savaş süresince tüm ihracat gelirleri içinde %30 seviyesinde kalmayı başarmıştır.³³

Yıllar	Tütün (Ton)	Yıllar	Tütün (Ton)
1923	24.428	1937	39.700
1924	26.782	1938	22.000
1925	33.723	1939	36.460
1926	41.445	1940	27.396
1927	29.331	1941	34.668
1928	39.000	1942	42.948
1929	32.646	1943	44352
1930	32.750	1944	30.324
1931	22.212	1945	38.148
1932	28.844	1946	28.644
1933	25.932	1947	43.896
1934	18.000	1948	50.832
1935	21.858	1949	79.584
1936	23.252	1950	51.800

Tablo 1: 1923-1950 yılları Tütün İhracat Rakamları³⁴

Savaş sonunda diğer Şark tütününü üreten ülkelerin üretim kapasiteleri artmaya başlamış, bu durum Türkiye'nin tütün üretim ve ticaretine müdahalesini gerektirmiş, üretici korunurken, stok eritilmesine yönelik tedbirler alınmıştır.³⁵ 1947 yılından itibaren savaşın olumsuz etkilerinin azalmasıyla tütün ihracatı artmış ancak elde edilen gelir azalmıştır. Bu dönemde dünya tütün üretiminin %10'u, dünya ihracatının ise %20'si Türkiye tarafından karşılanmıştır. Toplam Şark tütününün ise %30'unu üretmektedir.³⁶ Türkiye'nin ihracatında ABD %40 ile birinci sıradayken, Demir Perde (Polonya, Doğu Almanya, Çekoslovakya, Macaristan ve Rusya) ülkeleri %35 ile ikinci sırada yer almıştır.³⁷ Tablo 1'de bu dönemde ihraç edilen tütün miktarı gösterilmektedir.

³¹ İsmail Coşkun Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995, 65.

³² Murat Özdemir, *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, 49-51.

³³ Güven Şahin, Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18/30 (2013), 95. (71-102)

³⁴ TC Ziraat Vekaleti, *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*, 27-28, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Kısım 3*, Ankara: Yeni Ceza Evi Matbaası, 1940, 168 ve Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1939 Kısım 3*, Ankara: Yeni Ceza Evi Matbaası, 1940, 119 ve *Türkiye Tütün Kongresi 1950*, Ankara: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Neşriyatı, 1950, 102.

³⁵ Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, 66. Tütün dış ticaretinin artırılması için kurulan Türk Tütünleri Limited Şirketi 1944 yılından itibaren alım yapmaya başlamış ancak şirketin yetersiz olması 1947 yılından itibaren devletin Tekel Genel Müdürlüğü vasıtasıyla destek vermesi kararlaştırılmıştır. Bu karar dışında 30 yıl yürürlükte kalacak tütün yetiştiriciliğini düzenleyen 10 Ekim 1938 tarihli Tütün ve Tütün İhbarı Kanunu çıkarılmıştır. 1961 yılında ise "Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun" ile tütün doğrudan fiyatla desteklenmiştir.

³⁶ Haluk Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün Önemi ve Gelişme İmkânları*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1965, 24.

³⁷ Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, 79.

1950 sonrası tarımdaki atılım tütün ihracatına yansımış ancak 1957 sonrası gerileme yaşanmıştır.³⁸ Kaliteli tütün yetiştirme maliyetlerinin fazlalığı, güdümlü fiyat politikasının işlemeyişi bu sonucu doğurmuştur. Bu nedenle kaliteli tütün alıcısı Avrupa'nın ihracat rakamları azalmakta aksine harman tütün tüketicisi Amerika'nın artmaktadır. Amerika, 1950'li yılların sonunda toplam ihracat rakamlarının %55'ini kaplamaktadır. Bu sonuç Türkiye'yi ikili antlaşmalar yoluyla tütün satışına zorlamış ve ikili antlaşmalarla fiyat düşük olsa bile ihracat hacmi yüksek gerçekleşmiştir.³⁹ Avrupa'da sigara üretimi artmasına rağmen Şark tütününü üretimi azaldığı gibi Türkiye bu pazarlardaki müşterilerini gerek fiyat, gerek kalite bakımından tatmin edemediğinden, bu bölgeyi rakiplerine kaptırma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Türk- Alman Tütün Ticareti (1930-1953)

Tütün üretiminin kurumsallaşmasında önemli bir adım olarak görülen Tütün İnhisarlar İdaresi 1930 senesinde kurulmuştur. İdarenin kurulmasından sonra tütün ihraç edilen Avrupa ülkeleri içinde Almanya dışında Avusturya, Polonya, İsviçre, Estonya, İsveç, Finlandiya, İspanya, Fransa ve İtalya bulunmaktadır. Almanya'yla tütün ticareti 27 Mayıs 1930 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Hükümeti arasında imzalanan Ticaret Muahednamesi Hakkında Kanun ve ek düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye, Almanya ile tütün ihracatı konusunda yoğun diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiş ve özellikle Şark tütününün Almanya piyasalarında Türk tütününü olarak anılması ve diğer Şark tütününü üreticisi Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan tütünlerinin yerine Türk tütününün ithal edilmesine yönelik gayretler göze çarpmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'yle müttefik olan Almanya pazarının kaybedilmesinden endişelenen Türkiye, Almanya'nın tütün ticareti istatistiklerini ve tercihlerini araştırmıştır. Ayrıca Alman Hükümetinin yerli üreticiyi koruma amacıyla zirai üretime yönelik bazı önlemler almak istemesi Türk Hükümetinde endişeye neden olmuştur. Alman Hükümetinin sigara, puro ile birlikte yaprak tütün ithalatına mahsus gümrük resmini 80 marktan 400 marka çıkaracağına yönelik Berlin Büyükelçiliğinden alınan istihbarati bilgi sonrası diğer Şark tütününü üreticisi ülkelerin konuya yaklaşımı merak edilmiştir.⁴¹ Hariciye Vekaleti söz konusu vergi artışının Sofya ve Atina Büyükelçiliğine sorarak Bulgaristan ve Yunanistan'daki tepkiler merak edilmiştir. Sofya Büyükelçiliği konunun Eylül ayında yasalaşmasına rağmen Bulgaristan'ın herhangi bir olumsuz düşüncede olmadığı ve Almanya'nın tütün üreticisi olmaması için ithalata mecbur olduğu değerlendirilmiştir.⁴² Atina Büyükelçiliği ise bu bilginin Yunanistan'da herhangi bir akise neden olmadığını bildirmiştir.⁴³

Bulgaristan ve Yunanistan'ın bu yaklaşımı Almanya'nın tütün ithalatı ve istatistiklerinin öğrenilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Gökçen'den konunun araştırılması istenmiştir. Büyükelçiliğin Şubat 1931 tarihli raporu oldukça önemlidir. Gökçen, Alman Tütün piyasasına yönelik Hamburg Fahri Konsolosu Eduard Wolff'tan aldığı bilgileri Hariciye Vekaletine göndermiştir. 5 Eylül 1930 tarihli raporda; 1930 yılı Alman ham tütün işleme oranının Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki rakamlara göre %28 fazla olduğu ancak bu istatistiklerin tütün içenlerin sayısındaki artıştan kaynaklandığı belirlenmiştir. Türkiye'den ithal edilen tütün miktarında artış olduğu bunun sebebinin ise Türkiye'deki üretimin artmasının ve fiyatların düşük olmasından kaynaklandığı belirtilmiştir. Endişelerin aksine Almanya'ya Yunanistan tarafından ihraç edilen tütün miktarının azaldığı belirtilmekte, Yunan tütününün fiyat yüksekliği, kalite ya da ambalajlama sıkıntısının Yunan tütününün tercih edilmeme sebebi olduğu aktarılmıştır.⁴⁴

Fahri Konsolos Eduard Wolff'un 9 Mart 1931 tarihli raporunda, Alman Hükümetinin tütüne yönelik vergilendirme uygulamasının net bir tablo ortaya çıkarmadığını, üreticilerin -vergi düzenlemesi yayınlanmadan önce- paketlerin içeriğinin azaltılmasıyla fiyat artışlarının tüketime daha az yansıtacağı beklentisiyle hükümetle anlaşmaya vardığını söylemiştir. Hükümetin de sigara paketlerinin içeriğinde bir azalma olmasını önerdiği aktarılmıştır. Özellikle sigaranın perakende satışının 1 Mart 1931'de yasaklanması nedeniyle tüketimin artmayacağı ancak bu durumun ham Şark tütününün ticaretine etki etmeyeceği belirtilmiştir. Wolff'un

³⁸ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 24-25.

³⁹ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 28.

⁴⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2. 11-38-3, (28.05.1930).

⁴¹ TDA, 501.32225-128750-11, (24.12.1930).

⁴² TDA, 501.32225-128750-8, (21.01.1931).

⁴³ TDA, 501.32225-128750-3, (14.02.1931).

⁴⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA), 501.32225-128752-6, (28.02.1931).

raporundaki en dikkat çekici bölüm kalitesiz Makedon ve Rus tütünlerine ilgi gösterilmeye başlanması olmuştur. Özellikle Makedon Tobacco&Co. adlı şirketin oldukça başarılı olduğunu bu nedenle Hollandalı şirketlerin Alman pazarında etkili olmak için kaliteli tütün yetiştirirken kayıp ettikleri hasatın %5'ini israf etmemeye karar verdikleri bildirilmiştir. Wolff'un istatistiklerine göre 1931 Şubat ayı itibariyle Şark tütünü ithalatında Yunanistan %54'le birinciyken Türk tütününün ise %27 seviyesinde bulunduğunu aktarmaktadır.⁴⁵

Wolff 18 Mart 1931 tarihli raporunda kalitesiz ve atık durumdaki tütüne olan rağbeti araştırdığını ve tütün fabrikalarının ham Şark tütünü atıklarını istemediğini ve nikotin miktarının önemli görüldüğünü bildirmiştir.⁴⁶ 7 Nisan 1931 tarihli raporunda ise nikotin tüketiminin insan sağlığına zarar verdiğine yönelik çalışmalardan sonra Alman Hükümetinin vergi konusunda desteklendiğini aktarmaktadır. Wolff, Makedon tütünü konusunda güçlü bir propagandanın yapıldığını, Yunanistan'ın da bu propagandaya güçlü bir şekilde destek verdiğini belirtmiş ancak Yunan tütününe rağbetin azaldığını belirtmiştir.⁴⁷ Nitekim Mart ayı istatistiklerinde tütün ithalat oranlarında Türkiye'nin %31'e yükselirken Yunan ithalatının %44 seviyesine gerilediğini ancak pazara %5'le Rusya'nın da dahil olduğunu aktarmıştır.⁴⁸

Wolff, Yunanistan'daki durumun tersine Almanya'nın tütün ticareti konusunda Bulgaristan'la yakın ilişkide olduğunu, Almanya ve Bulgaristan arasındaki tütün müzakerelerine dair çıkan haberde iki ülke arasında demiryolu ve tütün mübadelesi için müzakereler yapıldığını, 25 milyon marklık ithalatın 40 milyona marka çıkabileceğini değerlendirmektedir.⁴⁹ Nitekim Bulgar gazeteleri 1932 senesinde Bulgaristan'ın Almanya'da tesis edilen tütün konsorsiyumu ile anlaşma yaptığı ve konsorsiyumun Bulgar mahsulünden 2,5 milyon kilo tütünü 1933-1937 yıllarında satın alacağı yazılmıştır.⁵⁰

Alman Hükümeti ithal maddeler için önlemler almaya çalışmış ve bu doğrultuda Birinci Dünya Savaşı sonrası borçlu olduğu ülkelere kontenjan uygulaması başlatmıştır. Hariciye Vekaleti söz konusu gelişmenin tütün ticaretine etki edip etmeyeceğine yönelik araştırma yapılmasını Berlin Büyükelçiliğinden istemiştir. Büyükelçilik, Von Papen Hükümetinin ziraat alanındaki üreticilerin borçlarının ödenebilmesi amacıyla ithalata bazı kontenjanlar ayıracağını, bu sebeple uygulamanın üreticiye geçici bir yardımdan ibaret kalacağını değerlendirmiştir.⁵¹ Beklediği üzere Von Papen Hükümeti, özellikle Hollanda ve İsviçre'den ithal ettiği sade yağlar için 15 Kasım 1932 tarihinden geçerli olmak üzere bir kontenjan belirlemiş ancak bu değişiklik zirai mahsullere uygulanmamıştır.⁵²

Almanya'nın borçlandığı ülkelerle yaptığı mal mübadelesine yönelik ticaret yapmayı öngören Kliring antlaşmaları ithalatını etkilemiş, Türkiye ile de 10 Ağustos 1933 tarihinde Kliring antlaşması imzalanmıştır.⁵³ Ancak Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrası borçlandığı ülkelere geri ödemelere yönelik faizlerin silinmesi veya %4 üzerindeki faizlerin yarıya indirilmesi düşüncesinin kabul görmemesi Alman Hükümetinin ticari münasebetlerini tekrar gözden geçirmesi sonucunu doğurmuştur.⁵⁴

Alman Hükümetinin bu kararı Türk-Alman ticaretinde bir durgunluğa neden olmuş, Alman Hükümeti 1935 şubat ayında yeni iktisadi zaruretler nedeniyle Türk-Alman Kliring antlaşmasının yeni şartlara uygun hale getirilmesi için görüşme talebinde bulunmuştur. Bu doğrultuda Almanya ile yapılan ticaret ve Kliring antlaşmalarının uygunluğunu temini için Almanya'ya Hariciye Vekaleti Umumi Katibi Numan Menemencioğlu başkanlığında bir heyet gönderilmiş ve 1993 tarihli anlaşmada yapılan düzenlemelerle 15 Nisan 1935 tarihinde Berlin'de yeni bir antlaşma imzalanmıştır.⁵⁵

Görüşme konuları içinde yer alması da Numan Menemencioğlu, tütün ticaretinin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Menemencioğlu Almanya'nın Türkiye'den tütün ithalatında birinci seviyeden üçüncü seviyeye düştüğünü, bunun nedenini Alman yetkililere sorduğunu aktarmaktadır. 66 milyon marklık Şark tütünü

⁴⁵ TDA, 501.32176-128579-40, (18.03.1931).

⁴⁶ TDA, 501.32176-128579-39, (26.03.1931).

⁴⁷ TDA, 501.32176-128579-36, (14.04.1931).

⁴⁸ TDA, 501.32176-128579-33, (14.05.1931).

⁴⁹ TDA, 501.32016-125981-35, (23.11.1932).

⁵⁰ BCA, 30-10-0-0.242-634-7, (20.06.1934).

⁵¹ TDA, 501.32257-126189-6, (26.10.1932).

⁵² TDA, 501.32257-126189-4, (14.11.1932).

⁵³ BCA, 30-18-1-2.41-92-14, (31.12.1933).

⁵⁴ TDA, 501.32066-126325-5, (04.07.1933).

⁵⁵ TDA, 501.32087-126651-48, (15.04.1935).

ithalatının sadece 13 milyonluk kısmının Türkiye'den karşılandığını, %20'ye denk gelen bu ithalatın %33'e çıkarılmasını talep ettiğini ve bu isteğinin Alman İktisat Nazırı tarafından olumlu karşılandığını Hariciye Vekaletine bildirmiştir.⁵⁶

Alman tütün piyasasındaki Türk tütünün değerinin yükseltilmesi maksadıyla propaganda faaliyetleri de yürütülmüştür. Bu doğrultuda Türk Ticaret Odası büyük bir gayret göstermiştir. Oda yayınladığı yayınlarla Türk tütününü olmasaydı Avrupa'nın büyük bir yoksunluk içinde kalacağını, harman tütün içinde dahi Türk tütününün kullanılması gerektiğini savunmuştur. *"Türk tütününü içermeyen harmandan yapılan bir sigara mükemmel bir sigara değildir. Tek kelimeyle gerçek tütün Türk'tür"*. Türk özel şirketleri de Almanya'ya tütün ihracatını önem vermişlerdir. Tablo 2'de Ticaret Odası'nın Alman yetkililere dayanarak verdiği istatistiklerde Türk özel şirketlerinin Almanya'ya ihraç ettiği tütün miktarı görülmektedir.

Yıllar	Miktar Kg.	Değer (Mark)
1930	11.881.800	28.928.000
1931	8.723.100	22.447.000
1932	9.114.600	15.523.000
1933	8.917.600	13.894.000
1934	9.613.400	13.604.000
1935	9.965.400	12.735.000

Tablo 2: Ticaret Odası'nın Verilerine Göre İhracat Rakamları⁵⁷

Türkiye'nin Almanya'ya tütün ihracatı 1937 yılından sonra 30 Ağustos 1937 tarihinde imzalanan Türkiye-Almanya Ticaret Antlaşmasında belirlenen kontenjan dahilinde gerçekleştirilmiştir. Antlaşma kapsamında 11 milyon marklık (yaklaşık 11.500 ton) tütün kontenjanı belirlenmiştir. Ancak antlaşma imzalamadan önce Almanya'ya ihraç edilen 7 milyon marklık (yaklaşık 5.000 ton) tütünün bu kontenjandan hariç tutulması ve bu borcun kapatılması istenmiştir.⁵⁸ Almanya bu meblağı *süper kontenjan* adı altında karşılanmasını istemiş ve karşılıklı mutabakata varılmıştır.⁵⁹ Almanya söz konusu süper kontenjanın fındık ve üzüm kontenjanından yapılacak indirimlerle sağlanacağını bildirmiştir.⁶⁰ Türk Hariciye Vekaleti 7 milyonluk *süper kontenjanın* yeni bir anlaşmayla imza altına alınması konusunda ısrarcı davranmış, Berlin Büyük Elçiliğine bu konuda baskı yapmış ancak Almanlar yeni bir *accuse de reception* imzalamamıştır. Konunun 25 Temmuz 1938 tarihinde imzalanan Türkiye-Almanya Ticaret Antlaşması'na bağlı olarak görüşülmesine karar verilmiş ve bir daha mevzubahis edilmemiştir.⁶¹

İkinci Dünya Savaşı, Türk tütününü üretim ve ihracat rakamlarını artırmıştır. Savaş süresince Türk tütününü ihraç edildiği ülkeler arasında Avrupa devletleri başı çekmektedir. Avrupalı devletlerin Türk tütününü ihraç etmelerinde Türk tipi tütünlerden yapılmış harman içmeleri önemli bir etken olmuştur.⁶²

Savaş devam ederken 25 Temmuz 1940 tarihinde Von Papen ile Numan Menemencioğlu'nun imzaladığı 21 milyon Türk lirası bedelli Türkiye ile Almanya arasında Ticari Mübadelelere Mütedair anlaşma iki ülke ticari

⁵⁶ TDA, 501.357-126639-62, (8.04.1935).

⁵⁷ BCA, 30-10-0-0.164-148-11, (12.11.1936).

⁵⁸ TDA, 501.32225-128756-36, (18.12.1937).

⁵⁹ BCA, 30-18-1-2.81-106-6, (27.12.1937).

⁶⁰ TDA, 501.32225-128756-23, (25.03.1938).

⁶¹ TDA, 501.32225-128756-3, (06.08.1938).

⁶² Refii- Şükrü Suvla, "Tütün İhracatımızı Geliştirme Tedbirleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 5/1-4 (1945), 86-87.

ilişkilerinin devam etmesini sağlamıştır. Söz konusu anlaşmanın Almanya'ya mübadele yoluyla ihraç edilecek B Listede bulunan tütünün değeri 7 milyon liradır (yaklaşık 5.500 ton). Bu tutar anlaşmaya konu A, B ve C listelerinde bulunan en yüksek meblağlı ihracat ürünüdür.⁶³ Anlaşma hükümlerinde Almanya'ya ihraç edilecek mallarda 1.5 milyon lira tutarında değişiklik yapılması uygun değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda anlaşma yapılan Reemstma Firmasına 10 milyon liralık (yaklaşık 8.000 ton) tütün ihracına mukabil muhtelif Alman menşeli malzeme ithali için protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre takas edilecek Alman malları; makine yedek parçası, elektrik malzemesi, çivi, madenler ve madeni eşya, optik, tıp malzemesi gibi muhtelif ürünlerden oluşmuştur.⁶⁴

Türk-Alman ticari ilişkileri savaş döneminde savaş malzemeleri ve ham madde ekseninde gelişmiştir. Bu durum Türkiye ve Almanya arasında 25 Haziran 1938 tarihinde imzalanan Kredi ve Ticaret Antlaşması'nın tekrar uzatılması için yapılan görüşmelerin çetin geçmesine neden olmuş, iki ülke de ticari ilişkileri bir savaş kozu olarak kullanmıştır. Almanların 23 Ağustos 1939 tarihinde Sovyetlerle yaptığı pakt, Türkiye'nin ticaret antlaşmasını uzatma konusunda isteksiz davranmasına neden olmuş, iki devlet arasındaki ticari ilişkiler sadece zararların karşılanmasına indirgenmiştir. Türkiye, Almanya ile arasındaki ticari durumu İngiltere'ye karşı da kullanmış, Almanya'yla duran ticari ilişkilerin ortaya çıkardığı stok fazlasını Almanya'ya krom satılmaması karşılığında İngiltere'nin almasını istemiştir. Ancak Türkiye'nin bu stratejisi İngiltere'nin isteksiz tavrı nedeniyle başarıya ulaşmamış ve Almanya'nın harp araç gereçleri karşılığında Türkiye'den krom ithal edebileceği öngörüsü gerçekleşerek Türkiye ile Almanya krom ihracı konusunda anlaşmaya varmıştır. Bu doğrultuda Türkiye; uçak, top, motorlu araç, telsiz istasyonu ve vapur yedek parçaları karşılığında 5,2 milyon sterlin değerinde deri, debagat maddesi, meyan kökü, zeytinyağı ve tiftiği Almanya'ya ihraç etmiştir.⁶⁵ Türkiye ile Almanya arasındaki krom ticareti antlaşması kapsamındaki ihracat 1943'te 13.564, 1944'te ise 56.649 tonu bulmuştur.⁶⁶ Krom ihracatı 90 bin ton altında gerçekleşmiş, karşılığında alınması gereken harp silah araç ve gereçleri de ithal edilememiştir.⁶⁷ Bunun sonucunda askeri ve siyasi durum göz önünde bulunduran Türkiye, Müttefikler lehine 20 Nisan 1944 tarihinde krom ihracatını durdurmuştur.⁶⁸

Türkiye ile Almanya 9 Ekim 1941 tarihinde Ticari Mübadelelerin tanzimine dair imzaladıkları antlaşmayla tütün ticaretini düzenlemişlerdir. Antlaşmanın mübadele edilecek malzemeler dışındaki II numaralı listesinde bulunan tütün 55 milyonluk toplam meblağın 20 milyon liralık kısmını oluşturmaktadır.⁶⁹ 9 Ekim 1941 tarihli antlaşmaya 10 milyon tutarında Türk-Alman tütün takası antlaşması da konmuştur.⁷⁰ Ayrıca bu anlaşma kapsamında 11 adet sigara makinası Almanya'dan alınmış⁷¹ ve bu alım için ilave kontenjan (163.207,28 TL) artışına ihtiyaç duyulmuştur.⁷² Gümrük ve İhisarlar Vekaletinin ihtiyacı bulunan 9 sigara, 9 sigara paket ve 3 tütün kıyma makinesinin ise Almanya'dan pazarlıkla satın alınmasına karar verilmiştir.⁷³

9 Ekim 1941 tarihli anlaşmanın uzaması için yapılan görüşmeler neticesinde 18 Nisan 1943 tarihinde imzalanan Türk-Alman Ticaret ve Tediye Antlaşmasının gizli protokolünde 1943 Nisan ayından itibaren 22.3 milyon liralık tütün kontenjanı için Alman yetkililerle prensip anlaşmasına varılmıştır.⁷⁴ Bu doğrultuda 20 milyon liralık tütün mübadele listesine eklenmiş ve %10'luk fark haddi kabul edilmiştir.⁷⁵ 18 Nisan 1943 tarihli antlaşma

⁶³ TDA, 501.32091-126667-20, (25.07.1940). 25 Temmuz 1940 tarihli Türkiye-Almanya ticaret mübadelelerine ait özel anlaşma Eylül 1941 sonuna kadar uzatılmıştır. BCA, 30-18-1-2.95-68-19, (07.08.1941).

⁶⁴ BCA, 30-10-0-0.163-139-13, (31.05.1941).

⁶⁵ Yuluğ Tekin Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*, 25/97 (1961), 96-100.

⁶⁶ Hilal Karavar, "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 18/72 (2021), 39, doi.org/10.33458/uidergisi.954772, Erişim 06.09.2023.

⁶⁷ TDA, 501.32091-126661-25, (09.10.1943).

⁶⁸ Kurat, "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman", 102.

⁶⁹ TDA, 501.32131-126800-45, (13.10.1943). 31 Mart 1943 tarihinde sona erecek bu anlaşma 31 Aralık 1943 tarihine kadar uzatılmıştır. BCA, 30-18-1-2.101-21-10, (29.03.1943).

⁷⁰ TDA, 501.32146-127274-8, (12.07.1941).

⁷¹ BCA, 30-18-1-2.100-109-10, (05.01.1943).

⁷² BCA, 30-10-0-0.232-563-8, (09.11.1943).

⁷³ BCA, 30-18-1-2.104-2-50, (27.11.1943).

⁷⁴ TDA, 501.32089-12665-21, (21.04.1943).

⁷⁵ TDA, 501.32091-126661-34, (09.10.1943). Tütün ticaretinin sorunsuz devam edebilmesi maksadıyla Almanya'ya ihraç edilecek tütün ve fındıkların satılmasını teminen 6 milyon liraya kadar Hazine bonolarının Türk milli bankalarının iskonto edilmesine dair anlaşma yetkisi Hariciye Vekaletine verilmiştir. (BCA, 30-18-1-2.93-123-17, (13.01.1941) ve TDA, 501, 32225-128763-25, (22.01.1942)) Bu doğrultuda 1942 Ocak ayında Almanya Büyükelçiliği, Almanların 4 milyon lira değerinde hazine bonusu kırdırıp Türk Milli Bankalarında bulundurulmasını ve bu meblağın 1.5 milyonluk kısmınının tütün ihraç etmek için kullanılacağını bildirmiş ve Ticaret Vekaletinden görüş istenmiştir. (TDA, 501.32225-128763-24,

hükümlerince 1945 Temmuzuna kadar uzaması maksadıyla yapılan görüşmeler neticesinde 18 Temmuz 1944 tarihinde bir protokol imzalanmıştır. Anlaşma kapsamında mübadele edilecek maddeler içinde Türk Malları Listesinde %10 kıymet tütüne ayrılmış, bu oran toplam ihrac rakamının %30'na denk gelen 9,5 milyon Türk Lirası olacağı planlanmıştır.⁷⁶ Türkiye, protokolün imzalanmasından kısa bir süre sonra 3 Ağustos 1944 tarihinde Almanya ile siyasi ve iktisadi münasebetlerini sonlandırmıştır.

Resmî Türk makamları istatistikleri incelendiğinde Büyük Buhranın etkisi nedeniyle 1931 yılında kendinden önceki senelere göre düşen tütün ihrac rakamlarının 1932 yılından itibaren tekrar yükselişe geçtiği Tablo 3'te görülmektedir. Tüm ihrac kalemleri içinde tütün %50 ile başı çekmiştir.

Yıllar	Tütün (Ton)	Yıllar	Tütün (Ton)
1930	7.482	1938	15.735
1931	2.316	1939	19.087
1932	7.656	1940	8.214
1933	10.646	1941	13.009
1934	7.670	1942	15.893
1935	9.142	1943	13.595
1935	9.240	1944	7.000 ⁷⁷
1937	17.295	1945	-

Tablo 3: 1930-1944 Yılları Arasında Türkiye'nin Almanya'ya İhrac Ettiği Tütün Miktarı⁷⁸

Alman ordusunun 7 Mayıs 1945 tarihinde teslim olmasıyla İkinci Dünya Savaşı sona ermiştir. İkinci Dünya Savaşı'na katılmasa da ekonomisi olumsuz etkilenen Türkiye, savaşın ardından Sovyetlerin tutumu nedeniyle güvenlik endişesi duymuştur. Bu doğrultuda yıkılmış Avrupa'nın, tekrar imarı ve Sovyet tehdidi doğrultusunda ABD'nin başlattığı Truman ve Marshall yardımlarından Türkiye de yararlanmış ve Sovyet tehdidine karşı kendini güvence altına almak istemiştir. Amerika'nın asıl amacı hem endüstriyel hem de tarımsal Amerikan mallarının ihrac edilebileceği güçlü ve entegre bir Avrupa ekonomisine ihtiyaç duymasıdır. Amerikan stratejik politikası ise Sovyetlerin batıya doğru genişlemesine karşı bir bariyer oluşturarak güçlü ve birleşik bir Batı Avrupa oluşturmaktır.⁷⁹ Amerikan yardımlarının bir plan dâhilinde yapılması maksadıyla Amerikan Dışişleri Bakanı George Marshall'ın önerisiyle 16 Nisan 1948 tarihinde Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı (AİİT) kurulmuş, bu

(28.01.1942)) Ticaret Vekaleti bu teklifi kabul etmiştir. Bu tekliften iki ay sonra bu kez de Çeklere ait Skoda firması için ayrılmış olan bonoların da kısıtlanması talep edilmiş, bu talep Hariciye Vekaleti başkanlığında toplanan bir heyet tarafından olumlu karşılanmıştır. (TDA, 501.32225-128763-13, (17.04.1942)) Almanya 1943 senesinde sadece 3 milyon kiloluk tütün alımı yapabileceğini bildirmiştir. Söz konusu meblağ Hariciye Vekaletince öngörülen 10 milyon kiloluk meblağın altında olduğu ve bunun da ancak kısıtlanan bonoların bankalarca verilecek krediler olabileceği bilgisi alınmıştır. (TDA, 501.32225-128763-10, (10.02.1943))

⁷⁶ TDA, 501.32089-126665-1, (05.08.1944).

⁷⁷ TDA, 501.32089-126665-1, (05.08.1944). 1944 yılı istatistikleri Almanya ile ticari ve siyasi ilişkiler kesildiğinden gerçekleşmesi beklenen rakam olarak gösterilmiştir.

⁷⁸ İnhisarlar Umum Müdürlüğü, *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, Cetvel 5., Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1937 Kısım 2*, Ankara: Hüsnütabiat Basımevi, 1938, 6, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 ve 1938 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, 1939, 134, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1940 ve 1940 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1941, 151, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1941 ve 1941 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1942, 122, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1942 ve 1942 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, 1943, 110 ve Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1943 ve 1943 Birincikânun Aylığı Kısım 1*, Ankara: Ankara Basım ve Cilt Evi, 1944, 111.

⁷⁹ Kathleen Burk, "The Marshall Plan: Filling in Some of the Blanks", *Contemporary European History*, 10/2 (2001), 268.

gelişmeyi yardımlardan yararlanan devletlerle Amerika arasında İktisadi İşbirliği Antlaşması'nın imzalanması takip etmiş, Türkiye AİİT taraflarından biri olarak Amerika ile İktisadi İşbirliği Antlaşması'nı imzalamıştır.⁸⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Almanya ve Berlin'i dörder kanton bölgeye ayıran Müttefik Devletler, 1 Ocak 1947 tarihinde Amerika ve İngiliz bölgelerinde birleşik bir ekonomik bölge (Bi-zone) oluşturmuşlar, 1949 yılında ise Fransız işgal bölgesi Bi-zone'a katılarak Tri-zone meydana getirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin Polonya topraklarını ele geçirmesi ile Yunanistan ve Türkiye politikası, başta Amerika olmak üzere Batılı güçleri Avrupa'da olası bir Sovyet yayılması konusunda endişelendirmiştir. Söz konusu gelişmeler Batılı devletlerin Almanya'ya karşı bakışlarını değiştirmiş, Almanya bir düşmandan çok müttefik olarak görülmeye başlanmıştır. Müttefiklerin, Alman işgal bölgelerinde Alman Markının dolaşıma sokması sonrası 24 Haziran 1948 tarihinde Sovyetler, batı bölgesini abluka altına almış, Müttefik Devletler ise bu harekete karşılık bir hava köprüsü oluşturarak 1949 Eylül'üne kadar Batı Berlin'in hayati ihtiyaçlarını karşılamıştır. Sovyetlerin tutumu üç Müttefik devleti Batı Berlin'de doğu bölgesinden ayrı bir devlet kurulması konusunda karar almasına sebep olmuştur.⁸¹ Yapılan görüşmeler neticesinde 23 Mayıs 1949 tarihinde temel yasa kabul edilmiş ve Federal Alman Cumhuriyeti kurulmuştur.⁸²

Yaklaşık beş yıldır ticari münasebette bulunamayan Türkiye ve Almanya arasındaki ilişkiler ise Federal Almanya Cumhuriyeti kurulmadan önce Amerika ve İngiltere tarafından oluşturulan İşgal Bölgesi (Bi-Zone) Komutanlığı aracılığıyla tekrar başlamıştır. İşgal Komutanlığı aracılığıyla Alman yetkililer 1948 Şubat ayında Türkiye ile ticari ilişkileri tekrar başlatmak istediklerini Frankfurt Konsolosluğuna bildirmişlerdir. Alman yetkililer 40 milyon değerinde olacağını düşündükleri antlaşmanın içinde tütüne büyük bir yer ayırmışlardır.⁸³ Türkiye de Almanya ile ticari ilişkilerin tekrar başlaması doğrultusunda Türk tütününün Bi-zone'a ihraç edilmesini istemiştir. Ancak Marshall yardımlarıyla Avrupa'ya tütün yardımını taahhüt eden Amerika'nın varlığı görüşmelerin seyrini etkilemiştir.

Türkiye, ticari münasebetlerin tekrar başlayabilmesi için Mart ayı başında bir heyeti Almanya'ya göndermeye karar vermiştir.⁸⁴ Gönderilecek heyete tütün konusunda gerekli görüşmeleri yapmak üzere Tütün İhracatçıları Birliği adına Abdi Fuat Akev ve Burhanettin Aşan⁸⁵ teknik müşavir olarak ise Celal Umur ve Sadullah Birsell görevlendirilmiştir.⁸⁶ Mahmut Seda başkanlığındaki heyet 3 Mart 1948 tarihinde Alman Ekonomi Dairesi ve Amerikan-İngiliz İşgal Komutanlığı yetkilileriyle Frankfurt'ta görüşmelere başlamıştır.⁸⁷ İlk günkü görüşmelerde satılmak istenen mallar sıralanmış, Amerikalı yetkililer fiyat talep etmiş, Türk Heyeti serbest piyasa koşulları gereği fiyat vermek istememiştir. Ancak Bi-zone için alınacak malların fiyat ve kalitesinin bildirilmesi gerektiği belirtilmiş, bunun üzerine Türk Heyeti Ankara'ya gönderdiği telgrafta bu konuda gerekli önlemlerin alınmasını, fiyat ve imkanların bildirilmesine yönelik çalışmaların başlatılmasını istemiştir.⁸⁸

4 Mart 1948 tarihli müzakerelerde, bölgede yaşayan erkeklerin 40, kadınların ise 20 sigaralık aylık hakları olduğu bu nedenle 10 milyon dolarlık bir ithalat yapılabileceği, henüz tahsisi yapılmamış 2,5 milyon dolarlık bir kısmın Türkiye'den karşılanabileceği Türk yetkililere bildirilmiştir. Türk yetkililer de Türk Hariciye Vekaletine, Marshall yardımları sonrasında tütün ihracatının artabileceğini ancak acilen Washington'la temasa geçilerek, 10 milyon dolarlık ihtiyacın tamamının Türkiye'den karşılanmasını sağlayacak önlemlerin alınmasını önermiştir.⁸⁹

Amerikalı yetkililer -Türkiye'den bir fiyat teklifi gelmeden- Türkiye'den satın alınması düşünülen tütünün kilosunun 45-46 cent aralığında olması durumunda satın alınabileceğini bildirmiştir. Türk tarafı ise diğer bir Şark tütün üreticisi Yunanistan'dan 120 sentten alındığını belirtmişler ancak Yunanların bir miktar tütünü ücretsiz verdiklerini öğrenmişlerdir. Türk Heyeti, Türk Hariciye Vekaletine gönderdiği telgrafla Amerikalıların tütün konusunda Türkiye ile Yunanistan'a karşı bir cephe aldığını, Yunanistan'dan daha önce alınan tütünlerin

⁸⁰ Mehmet Derviş Kılınçkaya, "Marshall Planı ve Milli Produktivite Merkezi'nin Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18/18 (2013), 135-136.

⁸¹ <https://www.deutschland.de/tr/deutsche-geschichte-bis-1945>. Erişim 25.12.2023

⁸² Tahir Muratoğlu, "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Devlet Yapılanması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2014), 129-131.

⁸³ TDA, 501.32154-127443-81, (17.02.1948).

⁸⁴ TDA, 501.32154-127443-77, (23.02.1948).

⁸⁵ TDA, 501.32154-127443-75, (26.02.1948).

⁸⁶ TDA, 501.32154-127443-73, (26.02.1948).

⁸⁷ TDA, 501.32154-127443-64, (03.03.1948).

⁸⁸ TDA, 501.32154-127443-62, (03.03.1948).

⁸⁹ TDA, 501.32154-127443-60, (07.03.1948).

karşılığının hala ödenmediğini belirtmiştir. Ayrıca Amerikalıların görüşmelere tütün eksperini yerine Ankara'da bulunan birkaç kişiyi getirdiklerini ve Almanya'daki Cumhurbaşkanlığı seçimine kadar müzakerelere ara verildiklerini bildirmişlerdir.⁹⁰

Bu gelişmelerden sonra Türk Hariciye Vekaleti, Washington Büyükelçiliğine gönderdiği şifreli bir telgrafla, Türkiye'den satın alınacak tütünlerin Yunanistan'la yapılan fiyat üzerinden yapılmasını, ayrıca Almanlarla sadece döviz karşılığı değil aynı zamanda mal karşılığında da ticaret yapılacağını göz önünde bulundurularak tütün ihracatının artırılmasına yönelik gerekli girişimlerin yapılmasını istemiştir.⁹¹ Bu teşebbüse gönderilen cevapta, Amerika bütçe yılı görüşmelerinin sonuna gelindiğini ve geç kaldığını, bu sebeple Frankfurt'taki heyetin pazarlık usulüyle görüşmelere devam etmesini teklif etmişlerdir.⁹²

Aynı günlerde, İstanbul Ticaret Odası, Yaprak Tütün Tacirleri Meslek Kurumu adına yaşanan gelişmelerden duydukları rahatsızlığı Hariciye Vekaletine iletmişler, Amerika'nın, Almanya'daki Türk tütün pazarını kendi lehlerine olacak şekilde sonlandırmaya çalıştığını ve Hükümetin gerekli tedbirleri almasını istemişlerdir.⁹³

Türk Hariciye Vekaleti yaptığı değerlendirmeler neticesinde Frankfurt'taki Heyete gönderdiği şifreli telgrafla, Heyetin 80 sentten 5000 tonluk bir ihracatın kabul edildiğini ancak İzmir mahsulünden planlanan 3000 tonluk ürünün, 500 tonunu zayıf mahsul, 1500 tonunu kappa (yaprakları dokusu zayıf) ve 1000 tonunun ise dubl (aromalı) olarak değiştirildiğini bildirmiş ve bu teklifin kabulü için çalışılmasını istemiştir. Teklifin kabul edilmemesi durumunda Alman piyasasının kaybedilmemesi için Amerikan kompozisyonunun (5000 tonun türü) kabul edilebileceğini, eğer antlaşma Yunanistan'ın fiyatlarından aşağıda olursa ayrımcılığa tabi tutulduğuna dair deklarasyon verilmesini, doların Sümerbank yoluyla basma satışına karşılık alınabileceğini bildirmiştir.⁹⁴

Türkiye ile Amerika, Bi-zone işgal bölgesi için 1948 Martında kilosu 80 sentten 5000 ton tütün alınacağına dair anlaşma yapmışlardır.⁹⁵ Ancak Amerikalı yetkililer ihtiyacın 2 milyon kilo olduğunu bildirdikten sonra geriye kalan 3 milyon kiloluk tütünün Yunanistan ve Marshall yardımlarıyla karşılanacağını bildirilmişlerdir.⁹⁶ Bu gelişme Türkiye için şok etkisi yaratmıştır çünkü Marshall yardımlarıyla Almanya'ya ihraç edeceği tütünün artacağını hesaba katarak zararına yapılan anlaşma şartlarına bile uyulmaması Türkiye'yi zor duruma düşürmüştür. Bu gelişme üzerine Mahmut Seda ve Amerikalı yetkililer arasında bir dizi görüşme daha gerçekleşmiş ancak Türk Hariciye Vekaleti, Marshall Yardımıyla 80 milyon tonluk Virginia tütünü yardımı yanında 2 milyona düşürülen Türk tütününün Alman piyasasında bir tesir yaratmayacağı ve Marshall Yardımı etrafında gelişecek tütün ihracatı olasılığı düşünülerek müzakerelerin sonlandırılması Almanya'daki heyete bildirilmiştir.⁹⁷

Yaşanan gelişmeler üzerine Türkiye'deki Amerikan Büyükelçiliğiyle görüşme gerçekleştirmiş ve tütün karşılığı basma verilmeyeceği bildirilmiştir. Hariciye Vekaleti, Frankfurt Konsolosluğuna gönderdiği bir telgrafla, antlaşmanın bir sene vadeli kredi veya Amerikan doları ile satılmayan mallar üzerinden yapılabileceğini Tütün Heyetine sormuştur.⁹⁸ Heyet verdiği cevapta, antlaşmanın yüksek makamların müdahalesi yüzünden yapılamadığının Amerikalı yetkililerce söylendiği, yeni teklifi değerlendirilebileceklerini ancak tütün ihtiyacını 45 sentten karşıladıklarından cevabın olumsuz olmasının yüksek olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁹ Amerikan Heyetinin öngörüsü doğrultusunda cevap olumsuz gelmiştir.¹⁰⁰

Türk Hariciye Vekaleti bu gelişmeden sonra hemen Cenevre Başkonsolosluğuna ve Paris Büyükelçiliğine gönderdiği bir telgrafla Almanya'ya tütün ihracatında Amerika'yla yaşanan sıkıntıların Avrupa İktisat Komisyonu'nda açıklanmasını ve her ortamda dikkat çekilmesini ayrıca İşbirliği Teşkilatı İcra Komitesi ve Konseyi'nde diğer devletlerin Batı Almanya ile olan ihracat rakamlarının soruşturulmasını talep etmiştir.¹⁰¹

⁹⁰ TDA, 501.32154-127443-58, (09.03.1948).

⁹¹ TDA, 501.32154-127443-56, (11.03.1948).

⁹² TDA, 501.32154-127443-46, (25.03.1948).

⁹³ TDA, 501.32154-127443-49, (17.03.1948).

⁹⁴ TDA, 501.32154-127443-45, (29.03.1948).

⁹⁵ TDA, 501.32154-127443-39, (06.04.1948).

⁹⁶ TDA, 501.32154-127443-32, (21.04.1948).

⁹⁷ TDA, 501.32154-127443-30, (27.04.1948).

⁹⁸ TDA, 501.32154-127443-23, (12.05.1948).

⁹⁹ TDA, 501.32154-127443-22, (14.05.1948).

¹⁰⁰ TDA, 501.32154-127443-20, (18.05.1948).

¹⁰¹ TDA, 501.32154-127443-26, (11.05.1948).

Cenevre Başkonsolosluğu verdiği cevapta Avrupa İktisat Komisyonu'nun, 1949 yılı Ocak ayında faaliyete geçecek "İktisadi Münasebetlerin Gelişmesi" adlı komitede konunun tartışılacağını belirtmiştir.¹⁰² Cenevre Başkonsolosluğu konunun Avrupa İktisat Komisyonu'nun gündemine alınması için gerekli girişimlerde bulunmuştur.¹⁰³

Frankfurt Konsolosluğu temmuz ayında gönderdiği bir telgrafta dikkat çekici bilgilere yer vermiştir. Bi-zone İşgal Mıntıkası (JEIA) Gıda Maddeleri Müdürü Andrews ile yapılan müzakerede, Andrews tütün ticaretinin Sümerbank yerine Türk tüccarlarla yapılması durumunda imzalanabileceğini söylemiş ve devlet müdahalesi nedeniyle anlaşmanın gerçekleştirilmediğini belirtmiştir. Müdür, Amerikan çalışma sisteminin katılımı sevmediğini aksine elastikiyet ve sürat istediğini, süratin ise çabuk karar almaktan geçtiğini ancak Türk yetkili ve müesseselerinin dünyada anbean değişen hıza yetişemeyerek çok geç karar aldıklarını, Bi-zone'a (aslında Amerika'ya) mal satacak veya alacakların öncelikle fiyat ve kalite konusunda dünya piyasasına ayak uydurmasını, ikinci olarak da onların kurallarına uyması gerektiğini aksi halde güçlüklerle karşılaşılacağını söylemiştir.¹⁰⁴

Amerika'yla yaşanan anlaşmazlıklara rağmen Bi-zone İşgal Mıntıkası ile yapılacak ticaret anlaşması taslağı içine 1 Temmuz 1948-30 Haziran 1949 tarihleri arasında ihraç edilmek üzere 10 milyon dolarlık tütün satışı konulmuştur. Aynı antlaşmada ödemelerin mevcut duruma göre karşılıklı olarak kararlaştırılacağı belirtilmiştir.¹⁰⁵ Alman makamları 14 Ekim'de antlaşmayı imzalamak istediklerini bildirmişlerdir ancak Paris'teki İşbirliği Teşkilatına üye devletler arasında imzalanan karşılıklı takas antlaşması nedeniyle tekrar gözden geçirilmesi planlanmıştır.¹⁰⁶ Türkiye antlaşmaya yönelik yapılan değerlendirmeler neticesinde Orta Elçi Numan Tahir Seymen'in başkanlığındaki heyete antlaşmayı imzalama yetkisi vermiştir.¹⁰⁷ Görüşmeler 24 Kasım 1948 tarihinde başlamış,¹⁰⁸ müzakerelerde Fransız işgal bölgesine ait hakların da antlaşma kapsamına alınması kararlaştırılmış ve bu doğrultuda 1.5 milyonluk dolarlık tütün tiraj hakkı da antlaşma konusu yapılmıştır.¹⁰⁹

Görüşmeler sonucunda ticaret antlaşması 16 Aralık 1948 tarihinde parafe edilmiş,¹¹⁰ Türkiye ile -Almanya adına- Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık ve Fransız İşgal Mıntıkları Askeri Hükümetleri (Tri-zone) arasında 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanmıştır. Antlaşmaya göre tütün ihracatı 11.5 milyon dolar olarak belirlenmiştir.¹¹¹ 30 Haziran 1949 tarihine kadar yürürlükte kalacak antlaşmanın aksi belirtilmedikçe bir yıl uzaması hükme bağlanmıştır. Hariciye Vekaleti TBMM'ye sunduğu antlaşmanın gerekçesinde en önemli kalemin tütün olduğunu ve Almanya ile tütün ihracının başlamasından duyulan memnuniyet aktarılmıştır. Antlaşma kapsamında Alman heyetinin 10 milyon dolarlık tütün ihracatı konusunda görüşmeler yapmak üzere 1949 Şubat'ında Türkiye'ye gelmesi kararlaştırılmıştır.¹¹²

Antlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra Müttefikler, Batı Almanya'yı birleştirme kararı almış ve 23 Mayıs 1949 tarihinde ilan edilen Anayasa sonrasında Federal Almanya Cumhuriyeti (Batı Almanya) kurulmuştur.¹¹³ Bu gelişmenin ardından Türk-Alman tütün ticareti iki ülke arasında gelişmesi beklenirken Türkiye, Frankfurt Başkonsolosluğundan alınan bir telgrafla sarsılmıştır. Alman Dış Ticaret Reisi, Başkonsolos Orhan Tahsin Günden'i makamına davet etmiş ve Türkiye'den aldıkları bir kısım tütünü Amerika'ya sattıklarını bildirmiştir. Söz konusu satışın -Türkiye tütün ihracatının yarısı- neredeyse 4 bin ton olduğunu bildirmektedir. Dış Ticaret Reisi, Amerika'ya ihracatı azaltan Türkiye'nin bu satışı iyi karşılaması gerektiğini aksi halde Almanların, Türkiye'den ithal ettikleri tütün miktarında azalma olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Günden, söz konusu ihracat rakamlarının anlaşma kapsamında yapıldığını hatırlatmış ve resmi görüş talep etmiş ancak Günden'in talebine resmi bir cevap verilmemiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine, iki ülke arasındaki ticari sorunların IMF ve

¹⁰² TDA, 501.32154-127443-21, (17.05.1948).

¹⁰³ TDA, 501.32154-127443-5, (14.07.1948).

¹⁰⁴ TDA, 501.32154-127443-4, (27.07.1948).

¹⁰⁵ TDA, 501.32150-127298-152, (30.09.1948).

¹⁰⁶ TDA, 501.32150-127298-144, (25.10.1948).

¹⁰⁷ TDA, 501.32150-127298-135, (04.11.1948).

¹⁰⁸ TDA, 501.32150-127298-119, (25.11.1948).

¹⁰⁹ TDA, 501.32150-127298-113, (27.11.1948).

¹¹⁰ TDA, 501.32150-127298-97, (17.12.1948).

¹¹¹ TDA, 501.32150-127298-77, (03.01.1949).

¹¹² TDA, 501.32150-127298-97, (11.01.1949).

¹¹³ Karavar, "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm", 93-94.

¹¹⁴ TDA, 501.32176-126433-12, (01.01.1950).

Dünya Bankası'nı tamamlayıcı nitelikteki Dünya Ticaret Örgütü'nü hazırlayan konferanslardan biri olan Torquay Konferansı'nda konuşulması kararlaştırılmıştır.

Torquay Konferansı, 30 Ekim 1947 tarihinde kabul edilen Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) kapsamında 28 Eylül 1950 tarihinde toplanmıştır. Taraf devletlerce gümrük tarifelerinin düşürülmesi, tarife dışı engellerin ve farklı muamelelerin kaldırılması amacıyla toplanan bu konferansa Türkiye ve Federal Almanya da katılım sağlamıştır.¹¹⁵ Konferansta Almanya'nın; Türkiye ve Yunanistan arasındaki tütün ihracatı konusu iki ve çok taraflı görüşmelerde gündeme gelmiştir.¹¹⁶ Bonn Elçiliği, konferansta Yunanistan ile Almanya arasında tütün konusunda görüşmelerin başladığını Hariciye Vekaletine bildirilmiştir. Buna göre Almanya'nın, Yunanistan'dan 1 Kasım 1950 - 30 Haziran 1953 tarihleri arasında 35.000 ton tütün almayı planladığı, bu miktarın 18 milyon dolarına karşılık gelen 10.000 bin tonluk tütünün 1 Kasım - 31 Aralık 1950 tarihleri arasında ithal edileceği belirtilmiştir. Buna karşılık Yunanistan'ın da Almanya'dan yatırım ve kalkınma maddesi alacağı aktarılmaktadır. Bonn Elçiliği, Yunanistan ile Almanya arasındaki bu ikili antlaşma sonrası Türkiye'nin de bu tarz bir tütün ticareti -arzu ediyorsa- için girişimde bulunulması gerektiğini bildirdikten hemen sonra Alman yetkililere 1950 yılı şartlarında tütün ihraç edilmek istendiğini bildirmiştir.¹¹⁷ Bu girişim sonrası Türkiye Bonn Mümessili ile bir görüşme gerçekleştiren Almanya Dış Ticaret Dairesi Başkanı, Almanya'nın gümrük resimlerinin kaldırılması, vergilerin hafifletilmesi şartıyla sigara fabrikalarının istediği kadar tütünü Türkiye'den alabileceklerini, vergi konusunun iki ülke arasında Frankfurt'ta yapılacak görüşmelerle nihayetlendirilmesini istemiştir. Dış Ticaret Dairesi Başkanının tütün ihracatçılarının bireysel olarak Almanya'ya başvurması konusundaki talebi dikkat çekicidir.¹¹⁸ Bu yolla Alman yetkililer iki taraflı resmi görüşmeler yerine doğrudan ihracatçılarla temas kurmak istemiştir.

Torquay Konferansı'nda gümrük tarifeleri ve Yunanistan'ın tütün ihracı konusu sıcaklığını korurken Alman Hükümeti ile Türkiye arasında "iktisadi ilişkileri geliştirme imkanları ve tütün" konusunda görüşmeler yapmak üzere Devlet Bakanı Feyzi Lütüfi Karaosmanoğlu başkanlığında bir heyet ve İstanbul ve Ege Tütüncüler Birliğinden bir temsilci Almanya'ya gitmiştir.¹¹⁹ Almanya'ya giden Heyetin elindeki istatistikler incelendiğinde 1948 senesinde Almanya'ya tütün ihracatı olmadığı, 1949 senesinde 57 milyon liralık yaprak, 150 bin liralık ise kırık tütün, 1950 senesinde ise 20 milyon lira yaprak, 255 bin liralık sigara ihraç edildiği görülmektedir.¹²⁰

Almanya'da yapılan görüşmeler neticesinde 26 Ocak 1951'de Türkiye ile Almanya arasında tütün antlaşması (Tütün Mektubu) imzalanmıştır.¹²¹ Karaosmanoğlu, Başbakan Menderes'e çektiği bir telgrafla Almanların 1951 Nisan ayından başlamak üzere ilk sene 20 bin ton tütün alacağını ve Almanların sigaradan aldıkları vergiyi %25 oranında azaltacağını bildirdiğini aktarmıştır.¹²² Almanlar söz konusu vergi indirimini Mart ayına kadar gerçekleştirememiş, Bonn Elçiliği konuyu yakından takip etse de bir sonuç alınmamıştır.¹²³ Bonn Elçiliği, Torquay Konferansı'nda Alman yetkili Starck ile yaptığı konuşmada; tütüne yönelik dahili vergilerin düşürülmesinin tütün piyasasına bir etki etmeyeceğini, tütüne yönelik gümrük anlaşması yapılmadan tütün ticaretinin sağlıklı bir zeminde yürüyemeyeceğini bildirmiştir. Yunanistan'la böyle bir antlaşma yapıldığı ve Yunanların ucuz tütün sattığı belirtilmiştir.¹²⁴ Torquay Konferansı, taraf devletlerin tarife tavizleri tanınması, uluslararası ticaret alanında fark gözetici muamelelerin engellenmesi, ithalat ve ihracatta kayırlan ülke muamelesi, dahili vergi ve resimlerin hem ithalat hem ihracat mallarına aynı şekilde uygulanması gibi konularda fikir birliğine varılan bir protokolün 21 Nisan 1951 tarihinde imzalanmasıyla sona ermiş, Türkiye söz konusu protokolü 17 Eylül 1951 tarihinde imzalamıştır. Türkiye, Torquay'da imzalanan protokol sonrası Almanya'nın tütüne uyguladığı dahili vergiyi düşürmesini beklemiştir ancak Almanya vergi ve gümrük indirimi konusunu uzun süre gündemine almamış tütün vergisini ancak 6 Haziran 1953 tarihinde düşürebilmiştir. TBMM tarafından

¹¹⁵ Cihan Bulut, "Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü Üyeliğinin Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/2 (2007), 61-62.

¹¹⁶ BCA, 30-18-1-2.123-74-9, (28.09.1950).

¹¹⁷ TDA, 501.32176-126433-10, (28.10.1950).

¹¹⁸ TDA, 501.32176-126433-9, (15.12.1950).

¹¹⁹ BCA, 30-18-1-2.124-95-1, (02.01.1951).

¹²⁰ TDA, 501.32225-128765-1, (01.01.1951).

¹²¹ TDA, 501.32225-128764-5, (26.01.1951).

¹²² TDA, 501.32225-128764-4, (29.01.1951).

¹²³ TDA, 501.32225-128764-2, (14.03.1951).

¹²⁴ TDA, 501.32225-128764-1, (17.03.1951).

21 Aralık 1953 tarihinde onaylanan bu protokole göre Türkiye taraf devletlere satacağı tütünün 100 kilosundan 1000 lira resim alacağını kabul etmiştir.¹²⁵

Gümrük ve dahili vergilerin düşürülmesi konusu gündemdeyken iki ülke arasında 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanan ticaret ve tediye anlaşmalarının tadil edilmesi düşünülmüştür. Bu doğrultuda Federal Almanya Hükümeti, Ankara'yı üç haftalık bir çalışma programı dahilinde ziyaret etmek istediğini bildirmiş ve konuşulması istenen konuları talep etmiştir.¹²⁶ Alman Heyet Başkanı Hans Starck 29 Ekim 1951 tarihinde Bonn Elçiliğine görüşülecek konuların listesini vermiştir. Buna göre; Amerika, İngiltere ve Fransa askeri Güvernörleri ile Türkiye arasında 16 Aralık 1948 tarihinde imzalanan anlaşma listelerinin tadil edilmesi, bu antlaşma yerine yeni bir antlaşma yapılması, 27 Mayıs 1930 tarihli antlaşmanın tekrar yürürlüğe konması ve 11 Aralık 1950 tarihinde paraf edilen GATT Antlaşması'nın kanunlaştırılması talep edilmiştir.¹²⁷ Almanlar 1930 sonrası imzalanmış ve iki ülke arasındaki tüm ticari ilişkilerin görüşmelerde konuşulmasını istemiştir.

Ticaret müzakerelerinin yapılacağı bu dönemde Ekonomi Bakanı Zorlu da Almanya'yı ziyaret etmek istemiş, bu ziyaretin görüşmelerden bağımsız gerçekleşmesi planlanmıştır.¹²⁸ Ancak Bonn Büyükelçiliği, görüşmelerde Almanların tütün meselesinin halledileceğini düşünmesi nedeniyle görüşmelere çok önem verdiğini, tütün vergisinin düşürülmesi meselesinin Bakan seviyesi ziyaretle çözülebileceğini bu nedenle Ekonomi ve Ticaret Bakanı Zorlu'nun bir an önce görevlendirilmesini talep etmiştir.¹²⁹

Almanlar, hazırladıkları taslak anlaşmayı Bonn Büyükelçiliğine sunmuşlar ve anlaşmanın Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı amaçlarına uygun olarak hazırlandığını bildirmişlerdir. 1952 senesi için hazırlanacak mal listelerinde azaltma ve artırmaya imkân verilmesi, karşılıklı mal mübadelesine imkan tanınması ve sonlandırılması istenmediği sürece antlaşmanın birer yıl şeklinde uzatılması teklif edilmiştir.¹³⁰

19 Kasım'da Ankara'da olan Alman Heyeti, İkinci Dünya Savaşı öncesi yürürlükte bulunan ikamet, konsolosluk, iadeyi mücrimin, ticaret ve seyrüsefain, hakem ve uzlaşma gibi eski antlaşmaların değişiklik yapılmadan tekrar yürürlüğe girmesini talep etmiş, Türkiye kullanım yeri kalmayanlar hariç antlaşmaların mektup teatisi yoluyla tekrar yürürlüğe konulmasını uygun bulmuştur.¹³¹ Görüşmeler sonucunda iki ülke ticaret ve tediye antlaşması metni üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu doğrultuda üç sene tasfiye süresi olacak bir hesapta 10 milyon dolarlık bir finansman haddi kabul edilmiş, Almanların Türk mallarının re-eksport edilmeyeceğine dair mektup vermesi kararlaştırılmıştır. İki ülke için de ihracat listeleri hazırlanmıştır.¹³² Hans Starck Başkanlığındaki Alman Heyeti 1952 Ocak ayı başında ihraç listeleri hakkında talimat almak üzere Almanya'ya dönmüştür.¹³³

Türkiye ile Almanya arasında Aralık 1951-Şubat 1952 tarihleri arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda 16 Şubat 1952 tarihinde Türk-Alman Ticaret ve Ödeme Antlaşması, Fatin Rüştü Zorlu ile Hans Starck arasında imzalanmıştır.¹³⁴ Antlaşmanın 1 numaralı protokolünde belirtilen ihraç maddelerine konulan kontenjanların tahdidi olmadığı belirtilmiştir. Bu maddelerden biri de tütündür. Tütün için konan kontenjanın Almanya'ya ithalini teşvik ve temin etmek için konulduğu belirtilmekte tütünün 10 bin ton kontenjanlık ihracı tamamlandıktan sonra B listede Almanya'dan ithal edilecek maddelerin dikkate alınacağı hükme bağlanmıştır. Torquay Konferansı'nda iki taraf arasında antlaşmaya varılan iki taraflı gümrük taviz listelerinin geçici olarak -GATT çerçevesi haricinde- yürürlüğe konulması ve üç aylık bir ihbarla karşılıklı listelerin tatbikine son verilmesi konusunda mutabakata varılmıştır. Protokolde tütün için ayrılan 10 bin tonluk kontenjan dışında Alman firmalarının Doğu Almanya'ya ihraç edilmek üzere 4 bin tonluk bir miktar tütün satın almaları hususunda mutabakata varılmıştır. Antlaşmanın 1952 sonunda sonlandırılmadığı takdirde 1953 Temmuz ayına kadar

¹²⁵ Resmî Gazete, 31 Aralık 1953, Sayı 8597. Amerika tütün resmini 30 sentten 15 sente düşürmüştür.

¹²⁶ TDA, 501.32153-127304-66, (01.10.1951).

¹²⁷ TDA, 501.32153-127304-44, (01.11.1951).

¹²⁸ TDA, 501.32153-127304-57, (02.11.1951).

¹²⁹ TDA, 501.32153-127304-56, (03.11.1951).

¹³⁰ TDA, 501.32153-127304-51, (10.11.1951).

¹³¹ TDA, 501.32153-127304-22, (21.12.1951).

¹³² TDA, 501.32153-127304-17, (09.01.1952).

¹³³ TDA, 501.32153-127304-21. (Tarih bulunmamaktadır.)

¹³⁴ TDA, 501.32152-127299-92, (25.02.1952).

yürürlükte kalması öngörülmüştür.¹³⁵ Antlaşmanın uygulandığı 1952 senesinin ilk 8 ayında 12 milyon liralık tütün ihraç edilmiştir.¹³⁶

1950'li yılların ilk yarısında Almanya'ya ihracat konusunda diğer Şark tütün üreticisi devletlerin yaptığı ikili antlaşmalardan ziyade Amerika'nın Avrupa tütün piyasasına girişi Türkiye'nin ihracat rakamlarında etkili olmuştur. Almanya'ya tütün ihracatını olumsuz etkileyen bu durum Türk yetkililerce görülmüştür. Bonn Büyükelçiliği, Almanların 30 Haziran 1952 tarihine kadar 36 milyon dolarlık ABD tütün alacağına yönelik Federal Almanya Hükümeti tarafından program hazırlandığına dair çıkan haberler üzerine araştırma yapmıştır. Elçilik 40 milyon dolarlık program hazırlandığını doğrulamıştır.¹³⁷ Bu tutarın 15 milyon dolarlık kısmı sigara tütününü geri kalanı ise pipo tütünüdür.¹³⁸

Tablo 4'te 1949-1953 yılları arasında Türkiye'nin Almanya'ya tütün ihracat rakamları verilmiştir. 1949 senesinde yaprak tütün, kırıntı ve kıyılmış olmak üzere 57 milyon lira karşılığı 8.000 ton, 1950 senesinde 20,7 milyon lira karşılığı olmak üzere 7.000 tondur. 1951 senesinde 13,36 milyon lira karşılığı 4.700 ton, 1952 senesinde ise 29.05 milyon lira karşılığında 10.000 tondur. 1953 senesinde de antlaşma hükümleri çerçevesinde 28,8 milyon lira karşılığı 12.000 ton olarak gerçekleşmesi beklenmiştir. 1952 yılındaki artış imzalanan Ticaret ve Ödeme Antlaşmasındaki kontenjan nedeniyledir. Ancak Alman istatistiklerine göre 1950 ve 1951 senelerindeki pozitif fark 400 bin kiloyken 1952 senesi negatif 3500 ton olmuş, buradaki farkın nedeni ise Doğu Almanya'ya aktarılan tütün kaynaklı gerçekleşmiştir. Almanya'nın 1953 yılı için Türkiye'den alması gereken 12 bin ton tütün toplam ihracat ürünlerinin %7'sini oluşturarak ana ihracat ürünleri içinde madenlerden sonra sonuncudur.

Yıllar	Tütün (Ton)
1946	-
1947	-
1948	-
1949	8.000
1950	7.000
1951	4.700
1952	10.000
1953	12.000

Tablo 4: 1946-1953 Yılları Arasında Türkiye'nin Almanya'ya İhraç Ettiği Tütün Miktarı¹³⁹

1953 yılı Batı Almanya'nın milli gelir, bütçe varidatı, zirai ve sınai istihsal ve dış ticaret sahalarında savaş sonraki en yüksek ve en başarılı senesidir. Türk-Alman ticareti ise 1949 yılından sonraki en düşük seviyeye gerilemiştir. Bu gerilemenin başlıca sebepleri arasında Almanya'nın denizaşırı ülkelerden maden ithalatı, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı mevzuatına göre dolar sahasında ticaret yapılması hükmünden kaynaklı zorluklar, Almanya ile ticaret yapan bazı ülkelerin Türk mallarını re-eksport etmeleri, gecikmiş transferler meselesi, hububat ürünleri kapsamında taahhüt edilen rakamların ihraç edilmemesinden oluşmaktadır. Bu durumun çözülebilmesi amacıyla Ticaret ve Ödeme Antlaşması kapsamında toplanan Karma Komisyonlarda gerekli görüşmeler gerçekleşmiştir. 1952 senesinde Almanya'nın ithal ettiği 5.8 bin ton karşılığı 25 milyon mark değerindeki tütün toplam tütün ithalatı sıralamasında Türkiye'yi Amerika ve Yunanistan'dan sonra üçüncü yapmaktadır. Toplam 51 bin ton tütün ithalatı yapan Almanya'nın %10 oranındaki tütün Türkiye'den karşılamaktadır. 1950-1951 yılı rakamlarıyla karşılaştırıldığında Türkiye'nin ikinciliği Yunanistan'a verdiği gibi toplam ithalat rakamı içinde yaklaşık %12'den %10'a gerilemiştir.¹⁴⁰ Bonn Büyükelçiliği 1953 senesinde Almanya ile şark tütününü üreticisi

¹³⁵ TDA, 501.32153-127304-8, (31.03.1952).

¹³⁶ TDA, 501.32153-127304-7, (01.01.1952).

¹³⁷ TDA, 501.31274-123806-2, (19.12.1951).

¹³⁸ TDA, 501.31274-123806-1, (10.01.1952).

¹³⁹ TDA, 501.32176-126430-2, (01.01.1953).

¹⁴⁰ TDA, 501.32176-126430-4, (01.01.1953).

Yunanistan arasındaki ticari münasebetlere yönelik bilgilendirmede bulunmuştur. Hariciye Vekaleti, Elçilikçe gönderilen rakamların Bakanlık rakamlarıyla uyumadığını belirtmektedir. Elçilik rakamlarına göre 1952 senesinde Almanya, ABD'den 48.000 ton, Yunanistan'dan 14.000 ton, Türkiye'den ise 12.000 ton tütün ihraç etmiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı istatistiklerinde ise ABD 23.000, Yunanistan 6.781, Türkiye ise 5.861 ton tütün ihraç etmiştir. Türk istatistiklerinde ise bu rakam 9.800 tondur.¹⁴¹ Anlaşma, Federal Almanya'ya ihraç edilen tütün miktarı sonlandıktan sonra Doğu Almanya'ya tütün ihracını öngörürken Federal Almanya ihraç edilen tütünü doğrudan Doğu Almanya'ya ihraç etmiş ve iki istatistik arasında fark oluşmasına neden olmuştur.

30 Haziran 1953'te bitecek Ticaret ve Ödeme antlaşmasına yönelik olarak 1953 Haziran ayında başlayan müzakereler 6 Ağustos 1953 tarihine kadar sürmüş, yaklaşık yedi hafta süren müzakereler zaman zaman kesintiye uğramıştır. Gizli raporlarda Almanlar, Türkiye'nin antlaşma hükümlerini yerine getirememesinden bahisle kontenjana bağlı ürünlere lisans verilmediğini, Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Tediye Birliği hükümleri kapsamında -uluslararası hükümlere uygun- ticaret yerine ikili antlaşmalar yoluyla ticari faaliyet yürütmesi gerekçesiyle tenkit edilmiştir.¹⁴² Görüşmeler Bonn'da imzalanan protokolle sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 1 Temmuz 1953 tarihinden itibaren bir yıl süreyle yürürlükte kalması kararlaştırılmış ve 12 bin ton tütün kontenjanında anlaşmaya varılmıştır.¹⁴³

1953 yılı sonundan başlayarak Türk-Alman ticaretinde ihracat rakamlarının düşmesi Türk Hariciye Vekaletinin dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda Bonn Büyükelçiliğine gönderilen bir yazıyla 1954 senesinin ilk dört ayının 1952 tarihiyle karşılaştırıldığında %65 oranında azaldığı belirtilmekte ve Almanya'ya ihraç edilen malların libere mallar kapsamında olmasından hareketle ihracatçıların gayret sarf etmesi gerektiği önerilmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkilerin daha da kötüye gideceği değerlendirilmektedir. Tütünün liberizasyon ürünleri içinde olmaması sebebiyle korunaklı mallardan olduğu belirtildikten sonra diğer ihracat kalemleri ve rakamları konusunda Alman makamlarıyla gerekli girişimlerin yapılması istenmiştir.¹⁴⁴ Bonn Büyükelçisi Suat Hayri Ürgüplü'nün Hariciye Vekaletine verdiği cevapta, libere mallar kapsamında olanlar için yapılması gereken tek şeyin fiyat ucuzlatmak olduğunu bunun dışında atılacak somut adımların sonuca ulaşmayacağını belirtmiştir. Ayrıca tarım ürünlerinde taahhüt edilen rakamlara ulaşılamadığını özellikle 1953 yılında hububat satışında talebin karşılanmadığını söylemektedir. Türk-Alman ticaretinin eski seviyesine gelebilmesi için Dış Ticaret Teşkilatının, Ticaret Odalarının ticaret birliklerinin ve tüccarların gerekli adımları atması önerilmektedir.¹⁴⁵

Bunun üzerine Türk Hariciye Vekaleti 1954 senesindeki tütün ihracına yönelik olarak Hamburg Başkonsolosluğu'ndan, Almanya'ya ihraç edilen tütünlerin başka ülkelere re-eksport edilip edilmediğini sorgulamasını istemiştir.¹⁴⁶ Başkonsolosluk verdiği cevapta, Almanların Yunan tütününü 1953 yılında re-eksport yaptıklarını, 1954 senesinde ise re-eksportun durduğunu, re-eksport yapılan tutarların tütün sanayiinden arta kalan ıskartalar olabileceğini ayrıca Almanya ithalat rakamlarının arttığını bildirmiştir. Buna göre ABD %41,76, Yunanistan %21,2, Türkiye %10,46, Yugoslavya 0,72, Bulgaristan ise % 0,005 oranında tütün ihracatı yaptığı aktarılmıştır.¹⁴⁷ İstatistikler incelendiğinde 1953 yılından itibaren düşüş eğilimine giren Türk -Alman tütün ticareti rakamları yıllara sari olarak azalmıştır. Almanya'nın Şark tütününü talebinde Türk tütününün iştiraki 1950'de %58, Yunan tütününün %27, Yugoslav tütününün %11 ve Bulgar tütününü %4 iken, 1964 yılında Türkiye'nin payı %14'e düşmüş, Yunanistan'ın payı %56'ya ve diğer iki ülkenin payları ise %30'a yükselmiştir.¹⁴⁸ 1957 senesinde 12-14 bin ton arasında gerçekleşen tütün ihracatı 1963 senesinde 5-7.5 bin tona kadar gerilemiştir.¹⁴⁹ Adaneur ve Menderes'in karşılıklı ziyaretlerinin mahiyeti ekonomik ve kredi anlaşması üzerine olsa bile tütün ihracatındaki düşüş durdurulamamış, Şark tütününü ihracı konusunda Amerika ve Yunanistan'ın yükselişi engellenememiştir.

Almanya ile sadece tütün ihracatında değil diğer ihraç mallarının ticaretinde de düşüş yaşanmıştır. Tablo 5'te Federal Almanya ile 15 Ocak 1949 tarihinde imzalanan ticaret antlaşması sonrası ithalat ve ihracat rakamları

¹⁴¹ TDA, 501.31750-124929-6, (21.04.1953).

¹⁴² TDA, 501.32152-127299-47, (28.04.1953).

¹⁴³ TDA, 501.32225-128762-9, (03.09.1953).

¹⁴⁴ TDA, 501.32176-126429-5, (11.07.1954).

¹⁴⁵ TDA, 501.32176-126429-4, (29.07.1954).

¹⁴⁶ TDA, 501.32225-128766-3, (31.12.1954).

¹⁴⁷ TDA, 501.32225-128766-1, (09.02.1955).

¹⁴⁸ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 30.

¹⁴⁹ Cillov, *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün*, 27.

gösterilmektedir. 1951 yılından itibaren ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmeye başlamış ve 1953 senesinde Almanya'dan ithal edilen mallar ihracatın neredeyse iki katına ulaşmıştır.

Yıllar	İhracat (TL)	İthalat (TL)
1947	939.569	181.523
1948	21.100.803	5.563.768
1949	111.859.467	31.779.954
1950	155.898.880	140.694.977
1951	235.340.000	265.740.000
1952	240.686.000	388.617.000
1953	170.144.000	311.069.000

Tablo 5: Türkiye- Batı Almanya Ticaret Rakamları¹⁵⁰

Su kaynaklarından uzak bölgelere tütün ekimi ve talep fazlalığı tütün kalitesinin düşmesine neden olmuştur. Tütün fiyatlarındaki düşüş devletin tütün fiyatlarına müdahalesini gerektirmiştir. Ancak tütünün alım fiyatlarındaki düşüş önlenememiştir. Örneğin İzmir Seydiköy Tütün Ekicilerini Koruma Cemiyeti tarafından Gümrük ve İnhisarlar Vekaletine gönderilen mektupta tütün fiyatlarının son on sene içinde sabit kalmasının yetiştiricileri olumsuz etkilediği, enflasyon altında ezildikleri belirtilmektedir.¹⁵¹ Tütün fiyatının gerçekçi tespit edilememesi, çiftçinin enflasyon karşısında ezilmesi ve Başbakanlığa gönderilen raporlarda belirtilen Amerikan şirketlerinin Türk tütününün tamamına yakını satın alması Türkiye'nin Avrupa'ya ve özelde Almanya'ya ihracatını olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Türk-Alman tütün ticareti 1930 yılında imzalanan Ticaret Muahednamesi Hakkında Antlaşmayla yürütülmüştür. Özellikle Büyük Buhran sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayii odaklı ekonomi politikası doğrultusunda Almanya, Türkiye'nin ticari ilişkilerde ihtiyaç duyduğu nakit sıkıntısını gidermiştir. Kliring metoduyla mal mübadelesi şeklinde gerçekleşen tütün ticareti, tütün karşılığı teknolojik ürün alınması kapsamında yürütülmüştür. Bu durum Türkiye'nin hem ihracatta hem ithalatta Alman ekonomisine kısmen bağlanmasına sebep olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı, Avrupa ekonomilerini olumsuz etkilemiş, diğer Şark tütünün üreticisi devletlerin savaşa dahil olması Türkiye'nin tütün üretiminin artmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki ticari ilişkiler savaş malzemesi ve ham madde mübadelesi şeklinde gerçekleşse bile Türk tütününün Almanya'ya ihracatı devam etmiş, ikili antlaşmalarda Türk tütününü mübadele edilecek ürünler içinde yer almıştır.

Savaşın ardından Amerika'nın Avrupa ekonomileri üzerinde etkili olmaya başlaması, IMF ve Dünya Bankası'nın kuruluşu, 1930'lu yıllarda yapılan tütün ticareti rakamlarına dönüşü yavaşlatmıştır. Amerika'nın Marshall Yardımlarıyla Avrupa'ya tütün transfer etmesi Türkiye'nin Avrupa tütün ticaretini olumsuz etkilemiştir. Almanya'nın savaş sonu statüsünün Amerika, Sovyetler, İngiltere ve Fransa tarafından belirlenmesi Ağustos 1944 tarihinde kesilen Türk-Alman siyasi ve iktisadi ilişkilerinin başlamasını geciktirmiştir. 1949 yılında Batı Almanya'nın kuruluşuna kadar Türkiye'nin tütün ticareti konusunda Bi-zone ve Tri-zone işgal bölgeleri Komutanlıklarıyla görüşmeler gerçekleştirmiştir. Müzakereler Almanya adına yapılsa bile Amerika'nın Avrupa'daki ticari çıkarlarına zarar gelmeyecek şekilde dizayn edilmiştir. Hatta Batı Almanya'nın kuruluşundan sonra imzalanan protokol ve antlaşmalarda, Amerikan çıkarları göz önünde bulundurulmuş, tütün için taahhüt edilen rakamlara -Amerika lehine- ulaşılammıştır.

¹⁵⁰ TDA, 501.32176-126430-2, (01.01.1953).

¹⁵¹ BCA, 30-18-1-2.79-498-15, (11.09.1958).

1950 yılından itibaren Dünya Ticaret Örgütü'ne giden yolda önemli bir adım olan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması, Türkiye'nin Almanya'ya ihrac ettiği tütündeki tasarruf hakkını kısıtlamıştır. İhracat ve ticaret ürünlerine aynı muamelenin yolunu açan bu gelişme Almanya'ya Türk tütünü tonajını artırsa da elde edilen geliri olumsuz etkilemiştir. 1953 senesine gelindiğinde ekili alanların azalması, su kaynaklarından uzak bölgelere ekim yapılması, tütün kalitesinin düşmesi, diğer ihracat mallarıyla ilgili girişilen taahhütlerin yerine getirilememesi ticaretin aksamasına neden olmuştur. Bununla birlikte diğer şark tütünü üreticisi Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'nın tekrar tütün üretimine başlaması, Amerika'nın harman tütününe Türk tütününü dahil etmesi dış kaynaklı olumsuz gelişmeler olarak öne plan çıkmaktadır. Türkiye'nin tütün ihracat oranları 1953 yılından sonra yıllara sari olarak azalmış ve Almanya'ya tütün ihrac eden ülkeler içindeki etkinliği düşmüştür.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA).

Resmi Yayınlar

Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü Harici Ticaret Yıllık İstatistikleri

Resmî Gazete

Telif Eserler

Alkan, M. Nail. "Hayranlık, Dostluk ve Çıkar Üçgeninde Türk-Alman İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 34 (2015): 35-48.

Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1969.

Bulut, Cihan. "Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü Üyeliğinin Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 9/2 (2007): 59 – 73.

Burk, Kathleen. "The Marshall Plan: Filling in Some of the Blanks", *Contemporary European History*. 10/2 (2001): 267-294.

Büyükdağ, Atakan. "Osmanlı Petrolleri ve Alman İmparatorluğu Türk-Alman İlişkilerinin Yitirilmiş Fırsatı", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*. 4/2 (2021): 124-133. doi.org/10.46737/emid.947400, Erişim 30.03.2023.

Ceylan, İsmail Coşkun. *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1995.

Cillov, Haluk. *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün Önemi ve Gelişme İmkânları*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 1965.

Dağ, Mustafa. "İnhisarlar İdaresi Umumi Müdürlüğünün Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadelesi: Urfa İnhisarlar Tütün Atölyesi Müdürlüğü Örneği (1925-1950)", *Mukaddime*. 13/1 (2022): 69-100. doi.org/10.55179/dusbed.1125400. Erişim 05.04.2023.

Dağlı, Erkan. "Alman Büyükelçilerinin Gözüyle Türk-Alman İlişkileri (1900-1938)", *Journal of Atatürk*. 5/1 (2016): 93-118.

Demir, Kenan. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Tütün Tarımı ve Reji Şirketi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 22/41 (2019): 419-445. doi.org/10.31795/baunsobed.580791, Erişim 10.04.2023.

Dikmen, Nedim, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 19/2 (2005): 137-159.

Gumpel, Werner. "Die Wirtschaftsbeziehungen Zwischen Der Turkei und Der Bundesrepublik Deutschland Entwicklung, Probleme, Perspektiven", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3/1-2 (1985): 227-239.

Halaçlı, Cengizhan. "Türkiye'de Tütün Üretiminin Gelişiminde Mübadillerin Yeri", *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*. 8 (2021): 301-324.

İnhisarlar Umum Müdürlüğü. *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*. Ankara: Ziraat Vekaleti Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, A Serisi, Takım 8, 1938.

Karadağ, Cafer Tayyar. "Alman Federalizminin Tarihsel Süreçteki Gelişimi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/2 (2015): 121-136. doi.org/ 10.18026/cbusos.32235 Erişim 13.11.2023.

Karavar, Hilal. "Ekonomik Diplomasi Perspektifinden II. Wilhelm ve Theodor Heuss'un Türkiye Ziyaretlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 18/72 (2021): 87-102. doi.org/10.33458/uidergisi.954772, Erişim 06.09.2023.

Karavar, Hilal. "Türk-Alman Ticari İlişkilerinde Yeniden Canlanma: 1949-1954 Yılları", *Mediterranean Journal of Humanities*. 9/2 (2019): 373-387. doi.org/10.13114/MJH.2019.496, Erişim 08.08.2023.

Kılınçkaya, Mehmet Derviş. "Marshall Planı ve Milli Produktivite Merkezi'nin Kuruluşu", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 18/18 (2013): 131-146.

Köseraif, Orhan. *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1938.

Kurat, Yuluğ Tekin. "İkinci Dünya Savaşında Türk-Alman Ticaretindeki İktisadi Siyaset", *Bellekten*. 25/97 (1961): 95-104.

Muratoğlu, Tahir. "Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Devlet Yapılanması", *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 18/2 (2014): 291-366.

Öğreten, Ceyhun. "Türk-Alman Kültür Diplomasisi ve 1957 Tarihli Kültür Antlaşması", *Marmara University Journal of Turkology*. 10/2 (2023): 636-656. doi.org/10.16985/mtad.1256522, Erişim 26.12.2023.

Özdemir, Murat. *Türkiye'de Tütün Sektörünün Tarihi ve Ekonomik Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1920-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005.

Reyhan, Cenk. "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Bellekten*. 69/254 (2005): 217-266. doi.org/10.37879/bellekten.2005.217, Erişim 23.12.2023.

Suvla, Refii- Şükrü. "Tütün İhracatımızı Geliştirme Tedbirleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. 5/1-4 (1945): 83-95.

Şahin, Güven, Nuran Taşlıgil, "Türkiye'de Tütün (Nicotiana tabacum L.) Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı", *Doğu Coğrafya Dergisi*. 18/30 (2013): 71-102.

TC Ziraat Vekâleti. *Afyon, Tütün, Pamukçuluk*. Ankara: Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, B Serisi, Takım 6, 1938.

Türkiye Tütün Kongresi 1950, Ankara: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Neşriyatı, 1950.

Uzgel, İlhan. "Almanya'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası*. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011: 297-306.

Yavan, Nuri. "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*. 1/1 (2003): 19-42. doi.org/10.1501/Cogbil_0000000028. Erişim 05.04.2023.

Yurtoğlu, Nadir. "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1923-1938)", *Belgi Dergisi*. 22 (2021): 151-194. doi.org/10.33431/belgi.874549, Erişim 01.05.2023.

Yurtoğlu, Nadir. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 5/17 (2018): 81-116.

İnternet Kaynakları

<https://www.deutschland.de/tr/deutsche-geschichte-bis-1945>. Erişim 25.12.2023

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 131-150.

Geliş/Received: 01.01.2024

Kabul/Accepted: 30.04.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1412974

(Araştırma Makalesi/Research Article)

BALKAN HARBİNDE “BOLAYIR MUHAREBELERİ VE ŞARKÖY ÇIKARMASI” (8-9 ŞUBAT 1913) “THE BOLAYIR OPERATION AND THE ŞARKÖY LANDING” IN THE BALKAN WAR (8-9 FEBRUARY 1913)

SEZAI KÜRŞAT ÖKTE*

ÖZ

Osmanlı Devleti ile bünyesinden ayrılan, Bulgarlar, Karadağlılar, Sırp ve Yunanlılar arasında 1912-1913 yıllarında yaşanan Balkan Harbi iki safhayı içermektedir. Harbin bütün cephelerinde Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ve Bulgarların Çatalca önlerine kadar geldikleri birinci safha 4 Aralık 1912 tarihinde Balkan İttifakıyla (Yunanistan hariç) yapılan ateşkes ile sonuçlanmıştır. 16-17 Aralık'ta barışı sağlama girişimleri çerçevesinde Londra Barış Konferansı ve Büyükelçiler Görüşmeleri başlamış, 30 Ocak 1913 tarihinde sonuçsuz kalarak kesilmiştir. İkinci safha ise 3 Şubat 1913'te başlayarak, Osmanlı Devleti ile Balkan Devletleri arasındaki 10 Ağustos 1913 Bükreş, 29 Eylül'de Bulgaristan ile yapılan İstanbul Antlaşması ile son bulmuş, bunu diğer ülkelerle yapılan bir dizi antlaşma izlemiştir. Balkan Harbi bir bütün olarak ele alındığında Osmanlı Devlet iradesi ve siyasal hayatının, imparatorluğu oluşturan unsurlar arasında kaybolan birlik ve bütünlüğün, ordunun siyasete bulaşması ile bünyesinde bozulan dayanışmanın devleti nasıl güçsüz ve çaresiz bıraktığının bir göstergesidir. Bu çalışmada harbin ikinci safhasında gerçekleşen, iktidara gelen İttihat ve Terakki'nin kamuoyunda itibarının yeniden sağlanması amacıyla, Edirne'nin ele geçirilmesi hedeflenen “*Bolayır Harekâtı ve Şarköy Çıkarması*” incelenecektir. Harp Tarihi araştırmaları esnasında konuya ilişkin olarak önceden yapılmış olanlar dikkate alınmakla birlikte, söz konusu müşterek harekâtın bir bütün halinde ele alınması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Harbi, Bolayır Harekâtı ve Şarköy Çıkarması, Harp Prensipleri.

ABSTRACT

The Balkan War, which took place from 1912 until 1913, between the Ottoman Empire and the Bulgarians, Montenegrins, Serbs and Greeks, which broke away from the Ottoman Empire, consisted of two phases. The first phase, in which the Ottoman Empire was defeated on all fronts of the war and the Bulgarians reached the front of Çatalca, concluded with the armistice signed with the Balkan League (except Greece) on 4 December 1912. The London Peace Conference and the Ambassadors Talks started on 16-17 December, within the framework of the attempts to establish peace, and ended on 30 January 1913 with no results. The second phase started on 3 February 1913 and ended with the Treaty of Bucharest on 10 August 1913 between the Ottoman Empire and the Balkan countries and the Treaty of Istanbul with Bulgaria on 29 September, followed by a series of treaties with other countries. When the Balkan War is considered as a whole, it is an indication of how the Ottoman government's will and political life, the unity and integrity lost among the elements that make up the empire, and the solidarity disrupted by the army's involvement in politics left the government powerless and helpless. In this research, the “*The Bolayır Operation and the Şarköy Landing*”, which took place in the second phase of the war and aimed to capture Edirne in order to restore the reputation of the Committee of Union and Progress in the public opinion, will be analyzed. Although the previous studies on the topic were taken into account during the War History research, it is aimed to examine the joint operation in question as a whole.

Keywords: Balkan War, The Bolayır Operation and the Şarköy Landing, Warfare Principles.

* Dr., Araştırmacı-Yazar, sezaioekte@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5272-142X.

Extended Abstract

The Balkan War, which took place from 1912 until 1913, between the Ottoman Empire and the Bulgarians, Montenegrins, Serbs and Greeks, which broke away from the Ottoman Empire, consisted of two phases. The first phase, in which the Ottoman Empire was defeated on all fronts of the war and the Bulgarians reached the front of Çatalca, concluded with the armistice signed with the Balkan League (except Greece) on 4 December 1912. The London Peace Conference and the Ambassadors' Talks started on 16-17 December, within the framework of the attempts to establish peace, and ended on 30 January 1913 with no results. The second phase started on 3 February 1913 and ended with the Treaty of Bucharest on 10 August 1913 between the Ottoman Empire and the Balkan countries and the Treaty of Istanbul with Bulgaria on 29 September, followed by a series of treaties with other countries. When the Balkan War is considered as a whole, it is an indication of how the Ottoman government's will and political life, the unity and integrity lost among the elements that make up the empire, and the solidarity disrupted by the army's involvement in politics left the government powerless and helpless. In this research, the "*The Bolayır Operation and the Şarköy Landing*", which took place in the second phase of the war and aimed to capture Edirne in order to restore the reputation of the Committee of Union and Progress in the public opinion, will be analyzed. Although the previous studies on the topic were taken into account during the War History research, it is aimed to examine the joint operation in question as a whole.

As it is known, the Balkan War constitutes an important part of the struggle of the Balkan nations against the Ottoman Empire, who longed to become independent and to live their own religion freely. The Ottoman Empire, on one hand contributing to the conflict in question in the practices it developed in the Balkans either willingly or unwillingly, was also a side of the developments on the other hand. The Great Powers, which divided into two separate factions years before the war, looked at the developments in the region from the perspective of the "*The Eastern question*" and thought that it was time to remove the Ottoman Empire from the European lands and shaped their attitudes and relations accordingly.

Just before the start of the second phase of the war, the Committee of Union and Progress Party came back to power again in the Ottoman Empire. In order to ensure the reputation of the new government, especially in the public opinion, the liberation of the occupied Edirne was on the agenda. For this purpose, the Bolayır Operation by land and the Şarköy Landing by sea were planned and it was thought that the enemy would be squeezed between these two forces and destroyed. However, the planning made at the beginning was tried to be carried out under various adverse conditions during the implementation and ultimately ended in failure. In this analysis, the problems that prevented this joint operation will be presented. In addition to this, the Balkan War will be analyzed as a whole and the environment in which the war was born, its causes, developments and results will be briefly analyzed.

Giriş

Balkan Harbi, sarsılmış olan Osmanlı Devlet iradesi ve siyasal hayatının, imparatorluğu oluşturan unsurlar arasında kaybolan birlik ve bütünlüğün, ordunun siyasete bulaşması ile bozulan dayanışmanın, devleti nasıl güçsüz ve çaresiz bıraktığının bir göstergesidir. Dolayısıyla harbin çıkış nedenleri de yıllara bağlı gelişmeler ve yaşananlarla ilişkilidir. 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi'nde ortaya çıkan "*ulus egemenliği ve iradesi*" kavramlarından hareketle, bağımsız birer devlet olma ve kendi dinini özgürce yaşama özlemi Balkan Uluslarının, Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği mücadelenin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.¹ Osmanlı Devleti ise Balkanlar'da geliştirdiği uygulamalarında isteyerek veya istemeyerek söz konusu çatışmaya katkıda bulunmuş, olayların tarafı olmuştur. Harpten yıllar önce iki ayrı bloğa ayrılmış olan Büyük Devletler ise bölgede yaşanan gelişmelere "*Şark Meselesi*" açısından bakarak, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarından çıkarılması zamanının geldiğini düşünmekte, tavırlarını ve ilişkilerini buna göre şekillendirmektedirler.

Harbin öncesindeki siyasal gelişmeler 19. Yüzyılın sonlarına dayanmaktadır. Bilindiği üzere Abdülaziz'in 1870'de yayınladığı bir fermanla, daha sonra bağımsızlık hareketlerinin merkezi olacak "*Bulgar Ortodoks Piskoposluğu*" kurulmuştur.² Ferman Bulgarların; "*Rum Ortodoks Kilisesinin*" yaklaşık bin yıllık hâkimiyetinden kurtulmasına, ruhanî olsa da bir merkez etrafında toplanmasına, kendilerini bir ulus olarak hissetmelerine imkân sağlamıştır.³ Ancak bu uygulama, Rumlar ile Bulgarlar arasında "*Helenizm*" ile "*Panislâvizm*"

¹ Jacques Bainville, *Fransa Tarihi*, Cilt II, Tercüme eden: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938, 327-377.

² Kerem Çalışkan, *Kronolojik Muhteşem Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Caretta Kitapları, 2017, 148-149.

³ Tevfik Biyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, I. Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, 60-93.

mücadelesini başlatmış ve buna kısa süre sonra Sırp da katılmıştır.⁴ Berlin Antlaşması'yla (1878) “Bulgaristan Prensiği” kurulup, “Doğu Rumeli Vilâyeti”nin (1885) ilhakından sonra Bulgarlar, Makedonya ve Trakya'daki en kalabalık unsur olduklarını iddia etmeye başlamışlardır. Sofya'da; Trakya ve Makedonya'dan göç etmiş Bulgarlara yardım amacıyla “Merkezi Edirne ve Makedonya” (1890) daha sonra da “Makedonya Komitesi”ni (1893) kurmuşlardır. Makedonya'nın bağımsızlığı için çalışan bu komite, kısa sürede Balkan ve Avrupa siyasetinde kendisinden bahsettirmeye başlamıştır. 8 Nisan 1904'te Osmanlı Devleti ile imzalanan anlaşma sonrası Bulgarlar, Rumeli'de yapılacak olan ıslahatın Edirne Vilâyeti'nde de uygulanmasını istemişler, Osmanlı Hükümeti'nin mukavemeti karşısında bu isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Çetecilik faaliyetlerine resmen müsaade etmemekle beraber, görmezlikten gelmişlerdir.⁵ Bulgarlar, Rumlar ve Sırp, Makedonya üzerindeki mücadelelerini sürdürüp, devletten kopartmaya çalışırken, bölge nüfusunun yarısını teşkil eden Türkler bu bilinçli ve sistemli çalışma içinde adeta kaybolmuşlardır.⁶ 1905 yılında Balkanlar'da yapılan en güvenilir nüfus sayımına Patrikhane müdahale etmiş, fakat Makedonya'daki “Türk nüfus çoğunluğu” gerçeği engellenememiştir.⁷ Ancak Büyük Devletlerin çıkar çatışmaları sebebiyle, “Balkan Sorunu” çözümsüz bir “Avrupa Sorunu” haline almıştır.⁸ Oysa, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla, Balkanlara bir denge getirilmeye çalışılmıştır. Aynı dönemde Avusturya ve Rusya siyasal çıkarları çerçevesinde Ege'ye ulaşmaya uğraşırken, Balkanlar'da Romenler, Rumlar, Sırp ve Bulgarlar; Makedonya'nın paylaşılmasına çabalamaktadır. Bu sırada Osmanlı-İtalyan Harbi çıkmıştır.⁹ Harp, “Uşi Antlaşması” ile sona ermiş, fakat bu defa da “Balkan İttifakı” doğmuştur.¹⁰ Yani bu ittifak, İtalya'nın Doğu Akdeniz'e yerleşmesinin yanında, Balkan Devletleri'nin birleşip saldırıya geçmelerine yol açması bakımından da Osmanlı Devleti'ni olumsuz yönde etkilemiştir.¹¹ Rusya ise bu arada Balkanlardaki Ortodoksların himayesi amacıyla bir konfederasyon kurulmasına çalışmaktadır.¹²

II. Meşrutiyetin ilânından (1908) itibaren iktidarda bulunan İttihat ve Terakki, özgür birer devlet olarak uluslararası ortama katılan Yunan, Sırp ve Bulgarların durumunu inceleme ve gelişmelerini anlamaya bile girişmemiş, ulusal hedeflerine ulaşma gayretlerine tamamen tepkisiz kalmıştır. Zaten harp de, bu esnada iç ve dış politikada yapılan ağır hatalar sonucunda çıkmıştır. Bulgarlar, azınlıklara karşı yürütülen güvensizlik politikasından yararlanmış, “Balkan İttifakı” efsanesini gerçekleştirmiş ve harbi ateşlemeği başarmıştır.¹³ İttihat ve Terakki 1909'da değiştirilen “Kanun-i Esasi”yi Arnavutlara da uygulamaya başlayınca ilişkiler bozulmuş, ayaklanmalarına neden olmuştur.¹⁴ Ayrıca, Balkanlıların birleşmelerine engel teşkil eden kiliseler konusu, onların çıkarlarına uygun olarak çözülmüştür.¹⁵ Hıristiyan tebaa arasında devlete karşı bağlılığın artacağı düşünülmüş, 3 Temmuz 1910'da “Kiliseler Kanunu” çıkarılmıştır. Kanun, Balkan İttifakı'nın oluşturulmasını kolaylaştırmıştır. Ancak kamuoyu, Osmanlı Devleti'nden yeni ayrılmış olan Girit'in hukuken de Yunanistan'a bağlanmasına yönelik olarak Rumların çıkardığı ayaklanmanın gündemde olduğu bir dönemde, kanunun aceleye getirildiğini düşünmektedir.¹⁶ Zira Rumeli'de yaşayan bütün vatandaşların öncelikli sorunu, bölgede

⁴ İbrahim Artuç, *Balkan Savaşı*, İstanbul: Kastaş Yayınevi, 1988, 38.

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt I, Ks. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 183. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, 60-93. Anlaşma şartlarına göre; Bulgaristan kendi topraklarında, komite ve çete kurulmasını yasak edecek, Osmanlı topraklarında asayiş bozmaya çalışanları cezalandıracaktır. Osmanlı Devleti de ihtilalcileri affedecek, Bulgaristan'a kaçmış olan Bulgarların geri dönmelerine müsaade edecek, Türk tebaası Bulgarları idare ve adliye memuriyetinde kullanacaktır.

⁶ Artuç, *Balkan Savaşı*, 39.

⁷ Turgut Işıksal, “Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 43, (Nisan 1971), 13-19.

⁸ Mahmut Belig, “Balkan Harbi'nin Siyasi Yönden İncelenmesi”, Haz. Kurtuluş Sevinç, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 80, (Eylül 2003), 52-60.

⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973, 5-7.

¹⁰ Belig, “Balkan Harbi'nin Siyasi Yönden İncelenmesi”, 52-60.

¹¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, 3. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2008, 35. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1982, 69. Ouchy (Uşi) Barış Antlaşması, 18 Ekim 1912'de, İsviçre'nin Lozan şehrinde imzalanmıştır. Buna göre Trablusgarp ve Bingazi İtalya'ya bırakılmış, geçici olarak işgal altında bulunan ve Yunanistan'ın ele geçirmesinden çekinilen Rodos ve On iki Ada üzerinde de İtalya hak sahibi olmuştur.

¹² Bekir Sami Seçkin, “Rusların Balkanlarda bir Konfederasyon Kurma Teşebbüsleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 17, (Şubat 1969), 29-33.

¹³ Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, 572-582.

¹⁴ Artuç, *Balkan Savaşı*, 55-71.

¹⁵ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, 21-29.

¹⁶ *Takvim-i Vekayi, İkdâm*, 4 Temmuz 1910; “Rumelide Münâzaunfih (kavgalı) Kilise ve Mekteplere Dair Kanun”. Hasan Tamer Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI, Sayı 14, (2007), 3-25.

huzur ve refahın sağlanabilmesidir.¹⁷ Fakat şu da bir gerçektir ki, İttihat ve Terakki gibi çağdaş bir örgütün gelişmelere bir şekilde ağırlığını koyacak olması, Balkan Devletleri'ni aceleci davranmaya itmiştir. Zira zaman ilerledikçe Makedonya'nın paylaşılması çok daha güç olacaktır. Dolayısıyla mevcut iktidar Balkan Devletleri için iyi bir fırsattır.¹⁸ Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet'in ilânından beri karşılaştığı dış ve iç sorunları çözmeye uğraşırken, Balkan Devletleri servet ve nüfuslarına oranla güçlü bir ordu hazırlamışlardır.¹⁹ Osmanlı Ordusu'nda ise karşıt akımlar başlamış, bazı subaylar "*Halâskâr Zâbitân*" örgütünü kurmuşlardır.²⁰ Örgütün faaliyetleri, ordu içinde parçalanmaya neden olmuş, özellikle birlik komutanları arasında yaşanan çatışmalar çerçevesindeki etkileri Balkan Harbi esnasında görülmüştür.²¹ Aslında Osmanlı Devleti, harbe siyaseten ve askeri bakımdan hazır değildir. Oysa harp asırlardan ve bilhassa son dört seneden beri oluşan gelişmelerin sonucudur.²² Balkan Devletleri arasındaki birlik Osmanlı'dan toprak koparma ilkesine dayalı olup, Romanya bir Balkan Devleti olmasına rağmen ittifak dışında bırakılmıştır.²³ Balkanlar'da ilk ittifak Bulgaristan ile Sırbistan arasında 13 Mart 1912'de yapılmıştır.²⁴ Bulgaristan ile Yunanistan arasında ise önce 29 Mayıs 1912'de gizli bir yardım anlaşması imzalanmış, bunu 22 Eylül'deki askeri anlaşma izlemiş, böylece Yunanistan da Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan ve Sırbistan'ın yanında yer almıştır.²⁵ 5 Ekim'de, askeri bir uzlaşma ile tamamlanan anlaşmaya göre, savaş halinde Bulgarların 300.000, Yunanlıların 120.000 asker çıkarmaları, Bulgarların önemli bir kısmıyla Makedonya'nın üç vilâyetine saldırmaları kararlaştırılmıştır.²⁶ Bulgaristan'a karşı beslediği sempati ve güven duygusuyla Karadağ da bu ittifaka dahil olmuştur.²⁷ Bulgaristan-Sırbistan ve Karadağ arasındaki anlaşmaya göre Sırbistan 120.000, Karadağ ise aynı amaçla 40.000 kişilik bir ordu ayıracaktır.²⁸ Balkan İttifak Devletleri 30 Eylül'de, Osmanlı Devleti ise 1 Ekim'de genel seferberliklerini ilân etmişlerdir.²⁹ Büyük Devletler, Balkanlar'da bir savaş çıkmasından ve statükonun değişmesinden yana olmayıp, muhtemel bir savaşın tüm Avrupa'yı saracağı endişesindedir.³⁰ Ancak, Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'ın, koştukları imparatorluğa karşı birleşmelerinde Büyük Devletlerin dış siyaseti önemli bir rol oynamıştır.

Halen Osmanlı İmparatorluğu iktidarında olan tarafsız "*Büyük Kabine*"yi, İttihat ve Terakki örtülü olarak desteklemekte, ancak başta Hürriyet ve İtilâf Fırkası olmak üzere diğer muhalifler hükümet ile çatışma halindedir.³¹ Zira 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu hükümet dayanacak bir partiden ve programından yoksundur. Balkan İttifakı'nın varlığından ve amacından da bilgisi yoktur.³² Nitekim 29 Temmuz'da, üç yıllık askerlik süresini doldurmuş 100.000 kadar eğitilmiş ve tecrübeli askerin terhisine karar vermiştir.³³ 2 Ekim'de İttihatçılar bir bildiri yayınlayıp, siyasal anlaşmazlıkların bir tarafa bırakılarak, vatan topraklarına saldırı hazırlığında bulunan düşmana karşı halkın hükümet yanında olmasını tavsiye etmektedir.³⁴

¹⁷ *Sabah, İkdâm, Tanin*; 4-5 Temmuz 1910. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 96. İnikat, 6 Haziran 1325.

¹⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009, 320-367.

¹⁹ Mehmet Nihat, *Balkan Harbi ve Trakya Seferi 1328-1329*, Cilt I, İstanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, 1928, 11.

²⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952, 345-358.

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya*, Cilt II, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı, 1986, 255-257. *Tanin*, 13 Temmuz 1328. *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Kırkaltıncı İnikat, 21 Temmuz 1328 (1912). Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt II, Ankara: TTK Basımevi, 8. Baskı, 2010, 850-852. Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Ankara: Gnkur, ATASE Yayınları, (1989), 170-171. "*Halâskâr Zâbitân*", yaşananlar ve *Meclis-i Mebusan*'ın bunlara tepkisi hakkında, Meclis Başkanı Halil Bey'e aşağılayıcı bir mektup yollama cesaretini dahi göstermiştir. Bunun yanında Harp başlarken ağızlarındaki nakarat; "*Biz muharebe edemeyiz*" sözleridir.

²² Mehmet Nihat, *Balkan Harbi ve Trakya Seferi 1328-1329*, Cilt I, 11.

²³ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Haz. Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980, 167.

²⁴ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II nci Cilt 3 ncü Kısım, Edirne Kalesi Tarafındaki Muharebeler, Haz. (E) Kur Alb. Şadi SÜKAN, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1980, 10-12.

²⁵ *Balkan Harbi (1912-1913)*, I nci Cilt, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi, İkinci Baskı, Haz. (E) Kur Alb. Neşat HALLI, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1993, 48.

²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, 289-298. (Bu üç vilâyet; Selanik, Kosova ve Manastır'dır.)

²⁷ *TSK Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Tarafındaki Muharebeler, 13.

²⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), III ncü Cilt 2 nci Kısım, Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekatı, Haz. (E) Tümğ. Raif YAŞAR, (E) Top. Alb. Hüseyin KABASAKAL, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1981, 22-23.

²⁹ *Balkan Harbi (1912-1913)*, Haz. (E) Top. Alb. Hüseyin KABASAKAL, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1979, 17.

³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), 295-296.

³¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, 305. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, 459-468.

³² *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 2 Temmuz 1328, 33. İnikat, Cilt: 3, 321-323.

³³ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, 23 Temmuz 1328, 47. İnikat, 647-654. Rifat Uçarol, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, (1989), 267-270.

³⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), 300-350.

1912 yılı Ekim ayı başında Darülfünun tarafından düzenlenen “Müzâheret (yardımlaşma) Mitingleri” sonrası “Bâb-ı Âli Nümayişi” adıyla yapılan ve “Berlin Antlaşması’nda belirtilen ‘Islahat Programına’ tepkinin esas alındığı” mitingte, “Örfi İdare” tedbirlerine uyulmamış, katılanların bir kısmı tutuklanarak “Divan-ı Harbi Örfi İdaresine” sevk edilmiştir.³⁵

1. Balkan Harbi’nin Birinci Safhası

“Meclis-i Vükelâ” 8 Ekim 1912’de yaptığı görüşmelerde; İtalya ile savaşın henüz sona ermediği, Arnavutluk, Yemen ve Asir’deki ayaklanmalar nedeniyle ülkede yönetimin zorlaştığı, devletin malî gücünün bir harbi sürdüreceği yeterlikte olmadığı, subayların siyasetle uğraşmaları nedeniyle orduda disiplinin bozulduğu, Balkan Devletleri ile bir harbe girmeyi kesinlikle arzulamadıklarını ileri sürmüşler, “Elden geldiği kadar harpten kaçınmak ve bu mümkün olmazsa geciktirmeye çalışmak...” kararını almışlardır. Büyük Devletlerden Balkan Devletlerine baskıda bulunmaları istenmiş, “Rumeli Vilâyetler Kanunu” ile öngörülen ıslahatın uygulanmasına süratle geçileceği bildirilmiştir. Büyük Devletler, yayınladıkları bildiri: “Rumeli’de barışı bozabilecek bütün hareketlerin kesin olarak karşısında olduklarını, yapılacak ıslahatı gerçekleştirmeği ele alacaklarını, bunun tersine eğer bir savaş çıkarsa, sonuç ne olursa olsun Rumeli’de statükonun değişmeyeceğini” belirtmişlerdir. Fakat aynı günün sabahı Karadağ, Osmanlı Devleti’ne harp ilân etmiştir.³⁶ 12 Ekim’de “Meclis-i Vükelâ”da Bulgaristan ve Sırbistan ile muharebe konusu görüşülmüş, Başkomutanlığa, durum elverişli olduğu anda taarruza geçilmesi bildirilmiştir.³⁷ 13 Ekim’de Balkan Devletleri, Berlin Antlaşması reformları hakkında Bâb-ı Âli’yi, elçileri vasıtasıyla uyarılmışlardır.³⁸ 14 Ekim’de ise “Halk hareketlerini ve taşkınlıkları önleyemediği, Balkanlarda kan dökülmesine engel olamadığı” gerekçesiyle bir nota vermişlerdir. 15 Ekim’de Balkan Devletlerindeki elçiler geri çağırılmıştır. Sırp ve Bulgar birliklerinin Türk sınırlarına tecavüze başlamaları nedeniyle de, Osmanlı Devleti kararını açıklamış, 16 Ekim’de orduya taarruz emri verilerek, harp fiilen başlamıştır.³⁹ 18 Ekim’de Yunanistan ve Bulgaristan, 20 Ekim’de ise Sırbistan, Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmişlerdir.⁴⁰

Balkan Harbi’ne yönelik tespit edilen en önemli gerçek, “Osmanlı Devleti ulusal güç unsurlarının, özellikle askeri bakımdan bu harbe hazırlıksız olduğudur.” Ordu, yıllarca ülkenin çeşitli bölgelerindeki ayaklanmalarda görev alarak yıpranmış, belirsiz askerlik süresi halkı olumsuz etkilemiş, eğitim faaliyeti önemli ölçüde aksamış, örnek alınan Alman askeri sistemi yüzeysel kalmış, birliklere tam olarak yansıtılamamış, orduya siyaset bulaşmış bu durum üst kademeler arasında yaygınlaşmış, rütbesiz erler dahi siyasi ortamın içine çekilmeye çalışılmıştır. Böyle bir orduyla, Makedonya ve Trakya cephelelerinde, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan gibi dört ayrı devletle muharabeye girilmiştir. Aslında Balkan Harbi, Harp Okulu ve Akademilerinde eğitim almış her Türk Subayı için endişe edilmeyen, beklenen, kaçınılmaz bir durumdur.⁴¹ Osmanlı birlikleri, Doğu ve Batı Ordusu olarak teşkilatlanmıştır. Başkomutan Vekili Nazım Paşa’dır. Doğu Ordusu Abdullah, Batı Ordusu Ali Rıza Paşalar emrindedir.⁴² Ancak 17 Ekim 1912 günü ordu, genel bir savaşın sorumluluğunu alamayacak kadar güçsüzdür. Zira mevcudu, (Doğu Ordusu mevcudu 115.000, Batı Ordusu ise 188.000’dir.) kadrosuna göre 1/3 oranında eksiktir. Buna karşın İttifak Ordularının mevcudu, Batı Cephesinde 255.000, Doğu Cephesinde 213.000’dir.⁴³ Doğal olarak bu mukayese tamamen mevcutlarla ilgilidir. Silah gücü, sevk ve idare yeteneği, lojistik destek, moral gibi hususları da ilave ederek değerlendirmek gerekir.

Harbin ilk safhasında; Doğu Ordusu, 21-23 Ekim 1912’de Edirne-Kırkkilise arasında Bulgar Ordusu’na, 22 Ekim’de Kosova’da Sırp-Yunan Orduları’na yenilmiştir. Limni Adası, Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve Mondros Limanı bir üs haline getirilmiştir.⁴⁴ 23-24 Ekim’deki muharebelerde Bulgarlar Kırklareli’ni ele

³⁵ Alemdar, Tanin, Sabah, 3-4 Ekim, 8-10 Ekim 1912. Yücel Aktar, “1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri”, *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, (1985), 114-136.

³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım 1, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması İçin Anlaşmalar, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 388-414. Tanin, 9 Ekim 1912.

³⁷ *Balkan Harbi Kronolojisi*, Haz. Askeri Tarih Uzm. Hülya Toker, Nurcan Fidan, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1999, 18.

³⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II Kısım 1, 411-419. *TSK Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekatı, EK-3, 762.

³⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), III ncü Cilt 1 nci Kısım, Vardar Ordusu ile Ustruma Kolordusunun Harekat ve Muharebeleri, Haz. (E) Kur. Alb. Reşat HALLI, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1979, 7.

⁴⁰ *TSK Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Tarafındaki Muharebeler, 14.

⁴¹ *Balkan Harbi (1912-1913)*, I nci Cilt, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti’nin Harbe Girişi, İkinci Baskı, Haz. (E) Kur Alb. Neşat HALLI, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1993, 80-85.

⁴² *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, *Balkan Harbi (1912-1913)*, I-IV ncü Ciltler ve VII. Cilt *Deniz Harekatı* Ankara: Gnkur. Basımevi.

⁴³ *Balkan Harbi (1912-1913)*, 32.

⁴⁴ *TSK Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekatı, 213-215, 328.

geçirmişlerdir.⁴⁵ 28 Ekim-2 Kasım tarihleri arasındaki Lüleburgaz Muharebeleri sonrası Osmanlı Ordusu Çatalca mevzilerine doğru çekilmeye başlamıştır.⁴⁶ Kasım ayında ise Batı Ordusu, Yanya, İşkodra ve Manastır'da Doğu Ordusu da Vize-Lüleburgaz genel hattında, Bulgarlara karşı savunmağa çalışmaktadır. 28 Ekim-2 Kasım arasında Pınarhisar-Lüleburgaz bölgesinde yapılan muharebelerde Doğu Ordusu, başarılı olduğu halde bu durumdan yararlanılamamıştır. Başkomutan Vekili Nazım Paşa'nın harbe son verilmesi için verdiği emir ve hükümete çektiği telgraf üzerine, Doğu Ordusu Çatalca hattının gerisine çekilmiş ve bu cephedeki başarı kendiliğinden Bulgar Ordusu'na bırakılmıştır.⁴⁷ Osmanlı ülkesinde meydana gelmekte olan karışıklıklar üzerine, Büyük Devletler, Osmanlı denizlerine savaş gemilerini yollamışlardır.⁴⁸ Bu safhanın sonunda, Osmanlı Devleti uluslararası ortamda birçok temasta bulunmuş, Büyük Devletlerin arabuluculuk girişimlerini talep etmiştir.⁴⁹ Aynı günlerde Osmanlı Ordusunda kolera salgını başlamış, karşı tedbirler geliştirilmeye çalışılmıştır.⁵⁰ Nihayet, 4 Aralık günü saat 02.30 itibarıyla Osmanlı Devleti, Yunanistan hariç diğer Balkan İttifak Devletleriyle ateşkes yapmıştır.⁵¹ 5 Aralık'ta Bulgarlarla tarafsız bir bölge kurulmuş ve aynı gün Papas Çeşme'de durumu onaylayan bir mütareke protokolü imzalanmıştır.⁵² Harp sonrası Londra'da düzenlenen Barış Konferansı, Osmanlı ve Balkan İttifak Devletlerinin katılımı ile 16 Aralık 1912 tarihinde Saint James Sarayı'nda başlamıştır. Ayrıca 17 Aralık'ta Büyük Devletlerin büyükelçileri de kendi aralarında toplanarak, Balkan sorununu çözmeye çalışmışlardır.⁵³ Ancak Londra Konferansı, kesin kararlar alınmadan sona ermiştir.⁵⁴ "Harp veya Sulha" devam kararı vermek üzere, 22 Ocak'ta "Saltanat Şurası" toplanmıştır.⁵⁵ 23 Ocak'ta gerçekleşen Bâbîâli Baskını sonrası istifa eden Kâmil Paşa Hükümeti yerine, Mahmut Şevket Paşa Hükümeti kurulmuştur.⁵⁶ Başkomutan Vekilliğine ise Ahmet İzzet Paşa atanmıştır.⁵⁷ Yeni iktidar işbaşına geldikten çok kısa bir süre sonra, 30 Ocak'ta Bulgar Başkomutanlığı; "Londra barış müzakerelerinin kesilmesiyle mütarekenin fesh edildiği ve savaşın, protokolün dördüncü maddesi gereğince, 3 Şubat 1913 günü saat 19.00'dan itibaren başlayacağını" bildirilmiştir. Mahmut Şevket Paşa Hükümeti de durumu kabullenmiş, böylece Balkan Harbi'nde ikinci kez silahlı çatışma devresi başlamıştır.⁵⁸

2. Balkan Harbi'nin İkinci Safhasındaki Kritik Günler; "Bolayır ve Şarköy Muharebeleri"

2.1. Harekâtın Yapıldığı Coğrafi Bölge

"Bolayır Muharebeleri ve Şarköy Çıkarması"nın yapıldığı "Doğu Trakya", geçmişten beri birçok muharebeye tanıklık etmiş, Türk vatanının tarihi bir parçasıdır. Harbin yaşandığı bölge ise Doğu Trakya'da, Marmara Denizi ile Meriç arasındaki bölgenin güney kısmıdır. Güney sınırı Marmara ve Ege Denizine dayanmaktadır. Çanakkale Boğazı ile Saros Körfezi'nin güneyinde Gelibolu yarımadası vardır. Bu bölgenin dağları, Ergene Havzası'nı, Marmara'dan ve Saros Körfezi'nden ayırır. Tekirdağ silsilesi bölgenin en yüksek dağıdır. Bunu Gelibolu Dağlarıyla birleştiren alçak dağlar Bolayır savunma hattını meydana getirirler. Çanakkale Boğazı'nın iki tarafında, savunma için denize karşı, kıyı tahkimatı vardır. Fakat boğazın karadan savunulması için tahkimat yapılmamıştır. Bu sebeple kıyı tahkimatının gerisi ve Gelibolu yarımadasının batı kıyıları tamamen açıktır. "Bolayır Savunma Hattı" batıda ve yarımadanın en dar yerinde kurulmuştur. Uzunluğu yaklaşık 5 km. kadardır. Cepheden 4-5 km geride ikinci bir savunma hattı daha bulunması Bolayır'ın ele geçirilmesini bir kat daha zorlaştırır. Elde yeterli kuvvet bulunduğu takdirde, yarımadayı ileriden savunmak daha uygundur. En uygun

⁴⁵ TSK Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler, 154-156.

⁴⁶ Mehmet Nihat, *Balkan Harbi, Trakya Seferi*, III. Cilt, 505-520.

⁴⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Şark Ordusu, II nci Cilt 1 nci Kitap, Birinci Çatalca Muharebesi, Haz. (E) Kur. Alb. M. Kadri ALASYA, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1983, 4.

⁴⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II Kısım 2, 148-155.

⁴⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Şark Ordusu, II nci Cilt 1 nci Kitap, Birinci Çatalca Muharebesi, Haz. (E) Kur. Alb. M. Kadri ALASYA, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1983, 4.

⁵⁰ Metin Ayışığı, "Balkan Savaşları Esnasında Kolera ile Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 126, Sayı 248, (Eylül-Ekim 2020) 49-64.

⁵¹ TSK Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Tarafındaki Muharebeler, 253.

⁵² TSK Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Şark Ordusu, 268-271.

⁵³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II nci Cilt, 2 nci Kısım, 2 nci Kitap, Şark Ordusu II. Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Haz. (E) Hv. Tuğg. Hikmet SÜER, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1981, 13.

⁵⁴ TSK Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II. Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, 17-19.

⁵⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, 83-98.

⁵⁶ Mahmut Belig, "Balkan Harbi'nin Siyasi Yönden İncelenmesi (IV)", Haz. Kurtuluş Sevinç, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 83, Aralık (2003), 48-49.

⁵⁷ Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, Cilt IV, İstanbul: Baha Matbaası, 1972, 35-36.

⁵⁸ TSK Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II. Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, 20-21.

savunma hattı, Kazanağzı Deresi - Eksamil Tepesi - Ardıçlı Sırtı - Saros Körfezidir. Mevzi, biraz uzun olmasına rağmen, savunma için gereken şartların hemen hepsini içermektedir. Yanları denize dayanır ve sol yanının ilerisinde, yalnız köprülerinden geçilen Kavak Suyu vardır. Bölgede önemli bir yükselti olan Korudağ, Tekirdağ silsilesiyle beraber savunma için uygundur. Saros Körfezi’ne yapılacak çıkarmalara karşı da savunmaya elverişli olup; Tekirdağ, Malkara, Enez istikametlerini yandan tehdit etmektedir.⁵⁹ (Kroki-1)

2.2. Genel Durum, Plânlamalar ve Harekâta Katılan Birlikler

Türk Birlikleri genel bir harekât plânından yoksun, ancak muharebeye hazırlıklı olarak Çatalca ve Bolayır cepheleindedir. 3 Şubat, saat 19.00’den itibaren, başlaması muhtemel muharebe için Başkomutan Vekili öncelikle, Çatalca Ordusu’nun bulunulan hatları ve Bolayır’ın her koşulda savunulmasını emretmiş, gelişmelere göre karar verilmesini uygun bulmuştur.⁶⁰ Çatalca’dan yapılacak bir taarruz harekâtının mahzurları anlaşılmış, Edirne’nin düşmandan kurtarılması için karadan ve denizden müşterek bir harekâtın yapılması daha uygun bulunmuştur.⁶¹ Seçilen hedef ulusal strateji kapsamında, harbi sona erdirecek amaca ulaşılması bakımından uygun görülmektedir.⁶² Gelibolu yarımadasında mütareke hattının geçtiği Kavak Suyu, taarruza çıkış için elverişli bir arazi olarak değerlendirilmiştir. Zira buradaki Bulgar Kuvvetleri, keşif raporlarına göre de güçsüzdür. Çatalca Cephesi’ndeki Türk Birlikleri ise Bulgar Kuvvetleri’ne nazaran daha zayıftır. Diğer taraftan taarruzun asıl hedefi olan Edirne, Çatalca’ya göre Kavak Suyu hattına çok daha yakındır. Zaten harpte kesin sonucun elde edilmesi ve hareket serbestisinin sürdürülmesi için de taarruzi harekât gerekmektedir.⁶³ Asıl önemli husus ise bu hattın gerisinde İstanbul gibi bir başkentini korunması riski yoktur. Çatalca Cephesi’ndeki Türk Ordusu karşısındaki büyük Bulgar Ordusu’nu halen bulunduğu mevzilerde tutabilecektir. Olumlu diğer bir etken ise; “*Harekâtı yapacak Mürettep 10. Kolordu ve Çanakkale Boğazı Kuva-yı Mürettebesi’nin iki tümeni*” yeniden teşkil edilmiş, tüm eksiklikleri giderilmiş ve harekâta hazır bir durumda olup, muharebe kabiliyetleri de oldukça iyidir.⁶⁴ Plânlama çerçevesinde sağlanması tasarlanan siklet merkezi, kesin sonuç alınacak yerde ve zamanda düşmanın gücünden üstün muharebe imkânının toplanabilmesidir. Uygulanabilmesi ise sayıca az durumda olan kuvvetlerin muharebe üstünlüğünü gerektirmektedir.⁶⁵ Harekât alanı belirlenen kuvvetler ile manevra yapılmasına oldukça elverişlidir. Bütün bu varsayımlar dikkate alınarak; “*Şarköy çıkarmasıyla beraber, Bolayır Cephesi’nden yapılacak taarruz harekâtı plânı*” ortaya çıkmıştır. Amaç düşmanın iki kuvvet arasında sıkıştırılarak imhası, harekâta devamla Edirne’nin ele geçirilmesidir.⁶⁶ Ulusal ve askeri güçlerin oluşturduğu muharebe gücünün kesin sonuç sağlayacak şekilde kullanılması için emir-komuta birliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sayede kuvvetlerin ortak bir gaye uğruna koordineli olarak hareketi sağlanacaktır.⁶⁷ Ayrıca baskını önlemek, hareket serbestisini korumak ve dost kuvvetler hakkındaki bilgiyi düşmandan gizlemek amacıyla harekâtın emniyeti de göz önünde tutulmuştur.⁶⁸ Bu safhada Türklerin Çatalca Ordusu büyük bir değişikliğe uğramamış, birinci hatta üç kolordu, ihtiyatta diğer üç kolordu yerlerini korumuşlardır. (Kroki-2)

Bolayır Mevzileri’nden ileri harekâtı, “*Akdeniz Boğazı Kuva-yı Mürettebe Komutanlığı*”nın yapması plânlanmıştır. Kolordu gücündeki bu kuvvetin karargâhı Eceabat’ta olup, mütareke sona erince bir kısmı ile Bolayır mevziindeki Merkez Tabya’ya intikâl etmiştir. Komutanı Fahri Paşa, Kurmay Başkanı Binbaşı Ali Fethi (Okyar), Harekât Şube Müdürü Binbaşı Mustafa Kemal’dir (Atatürk). Buna bağlı; 27. *Mürettep Nizamiye Tümeni*; mütareke süresince Eceabat civarında bulunmuştur. Mütarekenin kaldırılmasıyla birlikte 31 Ocak’ta ileri alınarak, karargâhı Bakırköy’e, 73. Alay Kavaklı ve civarına, 79. Alay Bakırköy’e, 80. Alay

⁵⁹ ATASE Arşivi 4-121, Klasör 328, Dosya H-9 Fih. 1-49, ATASE Arşivi 5/6960 Klasör 617, Dosya. H-4 Fih. 1-71.

⁶⁰ ATASE Arşivi, 1/64 Klasör, 130 Dosya, 37 Fihrist 1-2.

⁶¹ Mithat Sertoğlu, “Balkan Savaşı Sonlarında Edirne’nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk’ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge”, *Belleten*, Ankara: TTK, Cilt 32, Sayı 128, (Ekim 1968).

⁶² Oğuz Turan, *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul: Belge Yayınları, 1986, 17.

⁶³ Carl von Clausewitz, *Harp Üzerine*, Çev. H. Fahri Çeliker, İkinci Baskı, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1991, 493-501. “... İnisyatifin kullanılmasına, kendi istediğinin düşmana kabul ettirilmesine, muharebenin süratine ve ahengine, cereyan tarzının tespitine, düşmanın zayıf taraflarından ve gelişen durumlardan yararlanılmasına, beklenmedik gelişmelerin karşılanmasına imkân sağlamaktadır.”

⁶⁴ ATASE Arşivi, 5/6960 Klasör 617, Dosya H-1, Fihrist 1-1, 1-2.

⁶⁵ B. H. Liddell Hart, *Strateji Dolaylı Tutum*, Çev. Cemal Enginsoy, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1973, 360-362.

⁶⁶ ATASE Arşivi, 5/6960 Klasör 617, Dosya H-1 Fih. 1-35, 1-36; Dosya 3, Fih. 155.

⁶⁷ Oğuz Turan, *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul: Belge Yayınları, 1986, 22.

⁶⁸ Necati Ulunay Ucuşatar, *Klasik Türk Harplerinin Millî Mücadeleye Tesirleri*, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, 1995, 50-51.

Cevizli-Bakırköy, Tümen Bağlı Birlikleri Bakırköy ve civarına yerleşmişlerdir. 2 Şubat günü birlik Gelibolu'ya intikal etmiş, 4 Şubat'ta ise Bolayır'ın güney-doğu kanadını oluşturan Aytabya mevziinin gerisine yanaşmıştır. Tümen Komutanı Mustafa Paşa, Kurmay Başkanı Kolağası Ali Rıza'dır. (*Kolağası: Osmanlı Ordusu'nda Yüzbaşı ile Binbaşı arasındaki bir rütbe*) Mürettep Gelibolu Nizamiye Tümeni; mütareke sonlarına doğru, kuruluşunda bulunan Mersin ve Kütahya Redif alayları kendi tümenlerine iade edilmiş, yerlerine muharebe kabiliyeti olan 8. ve 9. Nişancı Alayları verilmiştir. Böylece yeniden teşkil edilen Mürettep Nizamiye Tümeni'nin, 8. Nişancı Alayı Bolayır Mevziinde, 9. Nişancı Alayı Kavak'ta, Trabzon Alayı ise Gelibolu-Kavaklı-Ayailya hattındadır. Tümen Komutanı Albay Necip, Kurmay Başkanı Binbaşı Rüştü'dür. Ayrıca; "*Çanakkale, Afyonkarahisar, Edremit Redif Tümenleri ve Menderes Müfrezesi*" vardır.

Şarköy Çıkarma Harekâtı'nı ise; Başkomutanlık Genel Seyyar İhtiyatı olan Mürettep 10. Kolordu'nun yapması plânlanmaktadır. Bu birlik düşmanın Çanakkale Boğazını zorlaması, Anadolu kıyılarına asker çıkarması ve aynı zamanda Çatalca'da yaşanması muhtemel bir muharebede kullanılmak üzere, 1 Ocak 1913'te teşkil edilmiştir. Kolordu Komutanı Hürşit Paşa, Kurmay Başkanı Yarbay Enver'dir. Karargâhı İstanbul'da Harbiye Nezaretindedir. Esas unsurları, İstanbul'daki *Aşiret Süvari Tümeni*, Kartal ve Tuzla'da bulunan *Mameratülaziz (Harput) Tümeni*, İzmit ve Karamürsel'de konuşlu *31. Tümen* (Komutanı Ali Rıza Paşa, Kurmay Başkanı Tahir), Bandırma-Edincik-Erdek bölgesinde bulunan *32. Tümen* (Komutanı Neşet Paşa, Kurmay Başkanı Binbaşı Adil), Albay Nuri Müfrezesi'nden oluşmaktadır. Bu müfrezenin Kurmay Başkanı da Kolağası Süleyman Askeri'dir.⁶⁹

2.3. Bulgarların Durumu ve Faaliyetleri

Bulgarlar, 1 Şubat 1913'de Malkara ve Keşan merkezlerinden ileri hatları takviye maksadıyla Kavak Suyu'na doğru yanaşmıştır.⁷⁰ Başkomutan Vekili; "*Harekâtın 3 Şubat 1913 günü saat 19.00'da başlamasıyla birlikte Mürefte-Şarköy-Kavak hattının, 4. Ordu tarafından ele geçirilmesini, Bolayır istikametinin kuvvetli keşif müfrezeleri ile taranmasını, Gelibolu yarımadasının içerisine fazla nüfuz ederek kuvvetlerinin kaptırılmamasını, ordunun sol yanının muhtemel Türk çıkarmalarına, özellikle Tekirdağ - Şarköy hattına karşı korunması için gerekli tedbirlerin alınmasını*" emretmiştir.⁷¹ Bulgarların bu cephedeki 4. Ordusu; "*Müstakil Tümen (3 Tugaylı), (Gn. Nazlimof); 2. Tümen (3 Tugaylı), (Gn. Kuvaçef); 7. Tümen (3 Tugaylı), (Gn. Todorof); Makedonya ve Edirne Milis Tugayı'ndan (Yb. Peçelarov)*" oluşmaktadır. Ordu Komutanı, mütarekenin sona ermesi ile harekâtın başlamasına kadar geçecek süreden yararlanmak üzere 2. ve 7. Tümenler ile Makedonya-Edirne Milis kuvvetlerinin, buldukları yerlerden mütareke hattına doğru yanaşmalarını emretmiştir. Çünkü alınan son haber, Türklerin Bolayır istikametinden taarruz ile Şarköy-Tekirdağ-Silivri arasındaki bir bölgeye denizden çıkarma yapacağıdır. Bulgar ordusunun ileri harekâtına, Türk birlikleri etkili bir müdahalede bulunmayınca, Edirne'yi düşürmek için de büyük bir fırsat doğmuş, emniyet içerisinde hareket imkânı sağlanmıştır. Mütareke döneminde endişeyle düşünülen, "*Türklerin Edirne'ye taarruzu*" ihtimali de sona ermiş, 2. Bulgar Ordusu bütün gücüyle, gerisinden de emin olarak Edirne'ye yönelmiştir. 7. Tümenin, Bolayır karşısında bırakılması ve 2. Tümen ile Makedonya-Edirne Milis Müfrezesi'nin, Tekirdağ ve Şarköy arasındaki sahil kısmını örtmesi uygun görülmüştür. Diğer kuvvetlere "*7. Tümenin açık kalan kanadının emniyet altına alınması, gerekirse bu tümene yardımı, elde büyük bir ihtiyatın bulundurulması, Turhan bölgesinde bulunan Süvari Tugayının Başkomutanlık emrine girmek üzere geriye gönderilmesi*" emredilmiştir.

Açıkçası 4. Ordu, yaptığı bu harekât sayesinde, Gelibolu yarımadasını en can alıcı yerinden tıkamış ve Türk kuvvetlerini boğazın manevra ve hareket kabiliyetinden yoksun bulunan dar kısmına mahkûm etmiştir. Ayrıca Türk kuvvetlerince Şarköy çıkarma bölgesi yeteri kadar kuvvetli tutulmayınca Bulgarlar bu bölgeye hâkim yerleri de kolaylıkla ele geçirmişlerdir. Dolayısıyla Türklerin yapması mümkün olan çıkarma harekâtını da bu suretle zora sokmuşlardır. Bölgeyi savunmakla görevli Türklerin, Kavak Müfrezesi ise donanmanın deniz topçu desteğine rağmen buna engel olamamış, böylece Türkler başlangıçta elde etmeleri mümkün olan muharebe üstünlüğünü kaybetmişlerdir.⁷²

⁶⁹ *TSK Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II. Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, 58-81. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, 858, 986, 1031; Mürettep; *Tertibolunmuş, tayin edilmiş, sonradan kurulmuş, Nizamiye; Kara ordusu, Redif, Terhis edilerek, ihtiyata geçirilen kur'a askerine verilen bir ad.*

⁷⁰ ATASE Arşivi, I-A/64 Klasör 131, Dosya H-3 Fih. 1-23.

⁷¹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, *Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, II. Cilt, II. Ks., II. Kitap, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1981, 112-122.

⁷² *TSK Tarihi*, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, 112-122.

2.4. Türklerin Durumu ve Faaliyetleri

Türkler bölgenin önemini kavrayamamış, gelecekte icra edilecek harekâtı dikkate alarak, cephe birlikleri ile karargâh arasındaki koordineyi sağlayamamışlardır. Hatta taarruz amacıyla gerekli olan arazi kesiminin ele geçirilip, elde tutulması için yapılan faaliyetler de sonuçsuz kalmıştır. Mürettep Kuvvetler Komutanlığı bu süreçte Genel Karargâhtan sürekli belirsiz, kapalı cevaplar almaktadır. Başkomutanlığın tam olarak ne yapmak istediği anlaşılamamıştır. Mütareke sonrası harbin genel sevk ve idaresi nasıl olacaktır? Amaç nedir? Bütün bunlar Mürettep Kuvvetler Komutanlığı tarafından bilinmemektedir. Oysa Mürefte ve Şarköy'ün işgali, elde bulundurulması mütareke esnasında rahatlıkla mümkündür. Zira bu yerler mütareke sınırlarının gerisinde, tamamen Türklerin elindedir. Genel Karargâh, “10. Kolordu'nun, Şarköy ve çevresine çıkarılması ve Bolayır'daki kuvvetlerle beraber genel bir taarruz yapılmasını” tasarlamaktadır. Fakat Mürefte ve Şarköy'ü işgal ettirerek düşmanın dikkatini o tarafa çekip, buradan bir taarruz yapılacağı hissini vermek de istememektedir. Ancak bu durumdan Mürettep Komutanlığın haberi yoktur. Hâlbuki buraların elde bulundurulması karaya çıkarılacak kuvvetler için hayati öneme sahiptir. Bunlar düşünülürken zaman geçmiş ve mütareke protokolü gereğince harekât başlamıştır. Zaten mütareke döneminde Bulgarlar, bölgedeki Rumlar ve Ermeniler vasıtasıyla Türk Kuvvetleri hakkında oldukça doğru bilgiler elde etmişlerdir. Hatta Türklerin telefon görüşmelerini dinlemeyi bile başarmışlardır. Çünkü Türkler sınırın ilerisindeki telefon hatlarını tamamen tahrip edememişler, belki de edemediklerinin farkında olmamışlardır. Eski hatlardan istifade etmek isteyen Bulgarlar, tesadüfen durumu anlamışlar, Gelibolu ile yapılan telefon görüşmelerinin tamamını dinlemeyi başarmışlardır.⁷³

3. “Bolayır Kara Harekâtı ve Şarköy Çıkarması” Hazırlıkları Sırasında Yaşananlar

Mürettep Kuvvetler Komutanlığı, üst komutanlıktan açık bir emir almadığından, bölgesindeki gelişmelere göre birliklerini sevk ve idare etmektedir. Genel Karargâh muhtemelen işi gizli tutmak ve baskın sağlamak için, Şarköy'e plânlanan çıkarmayı bildirmemiş, ancak son anda amacını hissettirecek emirler vermeye başlamıştır. Oysa anafikrin Mürettep Kuvvetler Komutanlığına bildirmesinde herhangi bir sakınca yoktur. Zira bu birliğin sevk ve idare yetkisi yüksek seviyede olup, genel stratejiyi bilmesinde yarar vardır.⁷⁴ 10. Kolordu'nun yapacağı harekât düşünülerek, İzmit'te bulunan 31. Tümenle bir bindirme ve çıkarma tatbikatı yapılması tasarlanmıştır. Yetersiz çıkarma araçları ve çok elverişsiz hava koşulları altında 3 Şubat'ta yapılan tatbikat, olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştır. Ancak çıkarma ile koordineli olarak karadan harekât icra edecek birliklerin “taarruz zamanının tespiti” çok daha fazla önem kazanmıştır. Genel Karargâh bu harekât esnasında ihtiyat olarak bir birliğe daha görev vermeyi düşünmüş, Çatalca hattında bulunan 2. Kolordu'ya gerektiğinde süratle gemilere binmek üzere, Küçükçekmece, Yeşilköy ve Bakırköy'e hareket etmesi emredilmiştir. Aslında Hükümet, Büyük Devletlerin müdahalesinden çekinmekte, harekâta hemen başlanmasını istemektedir. Oysa 2. Kolordu'nun, 10. Kolordu ile aynı anda çıkarma yapması durumunda harekât dört/beş gün gecikebilecektir. Genel Karargâh, 6 Şubat günü Şarköy çıkarması hakkında Mürettep Kolorduyu bilgilendirmiştir. 10. Kolordu da, Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'na; 8 Şubat'da yapılacak çıkarma harekâtı hakkında bilgi vermiş, düşmanın son durumunu sormuştur.⁷⁵ Bu arada 7/8 Şubat gecesi, 10. Kolordu tarafından görevlendirilen irtibat subayı Binbaşı Tevfik, Mürettep Kolordu Karargâhına gelmiş ve şu hususları iletmiştir; “... 10. Kolordu, 8 Şubat sabahı Şarköy ve İnceburun arasında karaya çıkmaya başlayacaktır. Mürettep Kuvvetler ile aynı gün yapılacak taarruza, öğleye kadar karaya çıkarılacak olan en az bir tümen katılacaktır. 10. Kolordu tarafından İstanbul'dan pek çok deniz aracı getirilmiş olup çıkarmanın geç kalma ihtimali yoktur.” Mürettep Kuvvetler Komutanının “Bir kolordunun hazırlıkları ne kadar mükemmel olursa olsun yine de bir çıkarmanın zaman meselesi olduğunu ve geç kalabileceğini” söylemesi üzerine; Binbaşı Tevfik : “Bu konuda her türlü şüphe ve tereddüdün gereksiz olduğunu, İstanbul gibi büyük bir limanda bütün bindirme ve çıkarma araçlarının bulunduğunu, ayrıca seyyar iskelelerin ve köprü dubalarının da hazırlandığını ve 10. Kolordu 8 Şubat akşamına kadar tamamen karaya çıkamasa bile, öğleye kadar İnceburun civarına Albay Nuri Müfrezesi'yle takviyeli bir tümenin çıkarılıp, bunların Mürettep Kuvvetlerin taarruzuna katılabileceklerini” ifade etmiştir.⁷⁶ Bunun üzerine artık bir tereddüt kalmadığından Mürettep Kuvvetlerin, 8 Şubat gününe ait taarruz emri kendisine not ettirilmiş, tümenlerin hareket tarzlarına

⁷³ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, “1912-1913 Balkan Harbinde Şarköy Çıkarması ve Bolayır Muharebeleri”, Haz. Hüsnü Ersü, Sayı 50, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938, 20-32.

⁷⁴ ATASE Arşivi, 4-121 Klasör 328, Dosya H-7 Fih. 1-9.

⁷⁵ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 43-71.

⁷⁶ Ali Fethi, Askerî Mağlubiyetimizin Esbabı Muharririne Cevap, 25 Kanunuevvel 329, İstanbul: Matbuat-ı Hayriye Şürekası, 1335, 8-12.

ilişkin plânları açıklanmıştır. 7 Şubat 1913 akşamı, 10. Kolordu'yu taşıyan gemiler Şarköy'e doğru yola çıkmışlardır. Bunun üzerine Başkomutanlık Vekilliği, Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'na, 7 Şubat, saat 21.15'te şu emri vermiştir:

"10. Kolordu bu akşam hareket etmiştir. Gemiler, Anadolu sahilinde Aksaz Burnu ile Şarköy arasında toplanarak gece yarısından sonra çıkarma hareketine başlayacaklardır. Gece yarısından itibaren Donanma, 10. Kolordu Komutanı Hürşit Paşa'nın emrine verilmiştir. Hürşit Paşa ile Donanma telsiz telgrafı vasıtasıyla irtibat kurmanız gerekmektedir. Mürettep 2. Kolordu'nun, iki tümeni 9 Şubat'tan itibaren birliklerini bindirmeye başlayacaktır. Çatalca Cephesi'nde düşman küçük çatışmalarla oyalanmaktadır. Düşmanın büyük kısmını geriye çekmiş olduğu kanaati oluşmaktadır. Bugünkü olayların ve düşmanın durumuyla ilgili görüşlerinizin süratle bildirilmesini ve gerek kendi kuvvetiniz, gerekse 10. Kolordu'nun harekâtı hakkında sık sık bilgi verilmesini... rica ederim..."

Bu emir sonrası, 10. Kolordu'nun da saat 18.00'de hareket edeceği, birliklerinin sabah saat 05.00'te Şarköy civarında bulunacaklarına dair mesaj gelmiştir. Söz konusu haber gerçekten çok önemlidir. Zira Mürettep Kuvvetlerin Bolayır cephesindeki taarruzları buna bağlı olarak başlamıştır. 8 Şubat'ta, Eksamil (Ortaköy) Sırtları'na yapılacak taarruza ilişkin emir birliklere tebliğ edilmiştir. Donanmaya da; "*Kuvayi Mürettep'in yarın sabah taarruza geçeceği, Zuhaf ile Nurülbahri'nin Bolayır'daki Mesudiye Zırhlısı'na katılmaları ve taarruza iştirak ile himaye etmeleri*" emredilmiştir. Başkomutanlık Vekilliğine ise; "*Yarın sabah Eksamil Sırtları'na yerleşen düşmana, doğudan kuşatılmak üzere taarruz edileceği ve bunun için gereken emirlerin tümenlere verildiği...*" bildirilmiştir.⁷⁷ Genel Karargâh, "*Şarköy Çıkarması*"na büyük önem vermektedir. Bu amaçla bir "*aldatma harekâtı*" da yaptırmıştır. Bu harekâtın amacı; çıkarmanın asıl yeri ve zamanı hakkında düşmanın yanıltılması olup, ihtiyatların zamanından önce, gerçek çıkarma yerinden farklı bir bölgede muharebeye sokulmasıdır. Bunun için gönüllülerden teşkil edilen ve Halil Bey'in komutasında oluşturulan birlikten yararlanılmıştır. Ancak, söz konusu birliğe başarabilme imkânından çok fazla görev yüklenmiş/beklenmiştir. Neticede plânlanan harekât arzu edildiği gibi gerçekleşmemiştir.⁷⁸

Bulgarlar, Şarköy ve çevresine çıkarma yapılması ihtimalini zayıf olarak görmektedir. Böylece İnceburun ile Şarköy arasındaki 12 km.'lik alan boş bırakılmıştır. Türklerin hazırlık hareketleri üzerine, Bulgar 7. Tümeni, Makedonya-Edirne Milis Tugayı ve 2 batarya ile takviye edilmiştir.⁷⁹

4. Mürettep Kuvvetler Komutanlığı İçin En Kritik Gün: 8 Şubat 1913 (26 Kanunisani 1328)

Bolayır Cephesi'nde düşman, 7. Tümen (9 Taburlu) ile Gelibolu yarımadasının berzahını (*kara parçasının iki deniz arasında kalan dar kısmı*) tıkayacak şekilde birinci hatta 49. Alay (3 Taburlu) Kavak Suyu-İnceburun arasında kıyı savunmasında, 50. Alay (4 Taburlu) ile ihtiyatta tertiplenmiştir. Cephe ihtiyatları; 26. Alay, Şarköy; 2. Tümen Keşan-Malkara-Tekirdağ yolunda; Makedonya-Edirne Milis Tugayları Mürefte-Çingirli arasında; Mürettep Süvari Tugayı ve Süvari Tümeni Tekirdağ'da bulunmaktadır.

27. Tümen ve Mürettep Nizamiye Tümen Komutanlıklarınca, 8 Şubat günü sabahı başlayan harekâta; 27. Tümen Bolayır'ın güneyinden ve Nizamiye Tümeni Bolayır'dan ikişer ana kol halinde ilerlemektedir. Nizamiye Tümeni ilerlemeye süratle devam ettiği halde, 27. Tümen geride kalmıştır. Zira düşmanın yoğun topçu ateşine maruz kalan birlikleri bazen durmaktadır. Bulgarların bu esnadaki topçu ateşi karşısında Türk Birlikleri'nde emir-komuta sistemi bozulmaya başlamış, bazı erler geriye doğru kaçmaya, subaylar da buna engel olmaya çalışmışlardır. Yaşananları, Hüseyin Ersü'nün şu sözlerinden anlamak mümkündür: "*... Alay komutanları ne taburlarını duruma ve maksada göre sevk ve idare ediyorlar, ne de Tümene bir haber yolluyorlardı. Bölükler adeta kendi kendilerine ilerliyorlardı...*" Ağır bir şekilde devam eden ileri harekât esnasında Nizamiye Tümeni ve 27. Tümen saat 10.30'a kadar bütün cephede düşmana 600 m. kadar yaklaşmıştır. Her iki tümen belirlenen hedeflerine doğru ilerlemektedir, ancak Şarköy cephesinden henüz hiçbir haber alınmamıştır. Genel Karargâha bilgi için durumun biraz daha açıklığa kavuşması beklenmektedir. Açıkçası; "*... İlk malumatın bir muzafferiyet haberi ile süslenmiş olarak verilmesi arzu edilmektedir.*" Bulgarlar ise mevzilerinde direnmekte ve saldırıda bulunan Türk Tümenleri'ne şiddetli ateşlerle karşılık vermektedir. 7. Tümen Komutanlığı'nca saat 10.00'da ihtiyat 50. Alay'a hareket emri verilmiştir. Saat 10.30 ile 13.00 arasında, 27. Tümen Cephesi'nde; bazı

⁷⁷ ATASE Arşivi 5/6960 Klasör 617 Dos. H-4 Fih. 1-50.

⁷⁸ Halil Paşa, *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete, Bitmeyen Savaş*, Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 7 Gün Yayınları, 1972, 122-130.

⁷⁹ *109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı*, Sayı 50, 79-80.

yerlerde hızla gelişen taarruzlar üzerine, Bulgarların gerideki mevzilerine çekildiğini gören Türk Birlikleri düzensiz bir şekilde düşman üzerine koşmaya başlamış, birlik komutanları buna engel olamamışlardır. Bulgar ihtiyat birlikleri duruma müdahaleye başlamıştır. Aynı anda ortalığı kaplayan sis, Bulgarlara önemli bir avantaj sağlamış ve yeniden düzenlenmelerini örtmüştür. 27. Tümen Komutanı Mustafa Paşa, sis dolayısıyla gereken emniyet tedbirlerinin alınması hakkında hiçbir emir vermemiş, ast birlik komutanları da onu izlemiştir. Harekâtın deniz topçu desteği ise saat 09.00'dan itibaren Mesudiye ile Nurülbahir Gemileri ile devam etmiş, düşman yandan ve geriden ateş altına alınmıştır. Nizamiye Tümeni'nin cephesinde saat 12.30'a kadar çok önemli bir gelişme olmamıştır. Tümen Komutanı Albay Necip, sis bulutunun da etkisiyle, 27. Tümen ile gereken koordineyi sağlayamamıştır. Türk Birlikleri'nin zaiyatı da giderek artmaktadır. Saat 13.00'e geldiğinde Bulgar Birlikleri yeniden tertiplenerek karşı taarruza geçmişlerdir.⁸⁰

27. Tümen cephesinde bir sonuç alınabileceğinden birliklerin ağırlık merkezi bu tarafa doğru kaymaktadır. Doğal olarak Bulgarlar da buna karşı tedbirler almakta, ihtiyatlarını muharebeye sokmakta ve karşı taarruzlar yapmaktadır. Nizamiye Tümeni cephesinde halen bir tehlike görünmemektedir. Ayrıca bu bölgede henüz kullanılmamış ihtiyat birlikleri vardır. Mürettep Kuvvetler Komutanlığı bunları kullanmamakta / kullanmak istememektedir. Halbuki daha geride Bolayır Mevzisi'nde, bir alay daha ihtiyatı vardır. Oysa bunlar kullanmış olsa, 27. Tümen geri çekilmeyecek, Bulgarların da mevzilerinden tamamen atılmaları mümkün olacaktır. Ayrıca bu saate kadar Genel Karargâha bilgi verilmemiştir. “Çıkarma Harekâtı” yapacak olan 10. Kolordu'dan da haber alamayan Genel Karargâh, gönderdiği “Çok acele” bir telgrafla: “Muharebenin ne şekilde gerçekleştiğine ve çıkarma hareketinin ne durumda olduğuna dair gayet hızlı haber verilmesini” istemiştir. Bolayır'dan düzenlenen kara harekâtı ile koordineli olarak Şarköy'e çıkarma yapacak olan 10. Kolordu'dan hiçbir haber gelmemekte ve Şarköy'de yaşanan gelişmeler hakkında Mürettep Kuvvetler Komutanlığı bilgi alamamaktadır. Aynı şekilde, 10. Kolordu Komutanlığı da Bolayır Cephesi'nde neler olduğunu bilmemektedir.

Taarruz harekâtına katılan Türk Birlikleri'nin ilk hedeflerini ele geçirmeleri esnasında çöken sis, aslında her iki taraf için de etkili olmuştur. Türkler, bir türlü disiplin sağlayamamış, erler âdeta çatışma bitmiş gibi hareket etmeye başlamış, bazı subaylar askerleri toplamaya çalışmışsa da yeterli olmamıştır. Ancak ateşin seyrekleşmesi düzenli bir şekilde çekilen Bulgarların durmasını ve yeniden toparlanıp karşı taarruz için hazırlanmalarını sağlamıştır. Böylece Bulgarlar, sisten de faydalanarak sessizce Türklerin 200 m. kadar yakınlarına sokulmuşlardır. 27. Tümen keşif ve emniyet faaliyetlerine gereken önemi vermemiş, Bulgarların geri döndüklerinden haberdar olmamıştır. Çöken sisin örtüsü altında yaklaşan Bulgarlar, 27. Tümene bütün cephesinden karşı taarruza geçmişlerdir. Her taraftan gelişen Bulgar taarruzuna, beklenmedik bir şekilde yakalanan 27. Tümen düzensiz bir şekilde geri çekilmeye mecbur kalmıştır. Tümen Komutanı Mustafa Paşa, oluşan zayıf ve yapılmakta olan geri harekâtı Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'na bildirmiştir. Neticede Bulgarlar başlangıç mevzilerini yeniden işgal etmişlerdir. 8 Şubat, saat 14.00'te başlayan 27. Tümen'in düzensiz geri harekâtı gece yarısına kadar devam etmiş, Mürettep Kuvvetler Komutanı'nın cepheye müdahale amacıyla geliştirmeye çalıştığı tüm tedbirler de sonuçsuz kalmıştır. İşin ilginç yanı ise Bolayır'dan aynı anda hareket eden Nizamiye Tümeni, 27. Tümen'in düzensiz geri harekâtını âdeta izlemiş, herhangi bir destekte bulunmamıştır. Kolordu Komutanı Fahri Paşa, bu tümene de düzenli bir şekilde geri çekilmesini emretmiştir. Oysa bu cephede Bulgarların ciddi bir girişimi yoktur. 27. Tümen'in çekilmesiyle rahatlayan 7. Bulgar Tümeni de daha fazla ilerlemeyi düşünmemiş eski mevzilerini işgalle yetinmiştir. Mürettep Kuvvetler Komutanı Fahri Paşa, henüz çıkarma harekâtı hakkında bir bilgi alamamıştır. Hâlbuki bu sıralarda 10. Kolordu'nun çıkarma harekâtı başlamış ve devam etmektedir. Aksi gibi onların da Bolayır Cephesi'nde cereyan eden olaylardan haberi yoktur. Mürettep Kuvvetler için artık uygulanacak en emniyetli hareket tarzı; “Birliklerin daha fazla düşmana kaptırılmadan ve zayıf verdirilmeden çıkış arazilerine çekilmesidir.” Saat artık 15.00'tir. Mürettep Kuvvetler Komutanlığı açık yanlarını, merkezde bulunan ve henüz bir yenilgiye uğramayan Nizamiye Tümeni'nin büyük kısmı ile himaye ederek, birliklerini geri çekmek arzusundadır. Buna karşın 7. Bulgar Tümeni de merkezde yalnız kalan Türk Kuvvetleri'ne karşı hiçbir teşebbüste bulunamamıştır. Mürettep Kuvvetler kara harekâtını gerçekleştirememiş, Şarköy'den yapılması tasarlanan çıkarma harekâtı da gecikince birliklerin morali tamamen bozulmuştur. Yaşanan bu felâket Genel Karargâha, 16.15'te; “Düşmanın üstün kuvveti karşısında eski düzenin alınması ihtiyacı doğmuştur. Ayrıntılı bilgi arz edilecektir. Hürşit Paşa'dan haber alınamamıştır...” şeklinde bildirilmiştir. Bu telgraftan biraz sonra 10. Kolordu'nun durumu hakkında Genel Karargâhın göndermiş olduğu şu şifre gelmiştir: “İlk piyade kademesinin bir direnişle karşılaşmadan bugün saat 13.00'te Şarköy'ün güneybatı

⁸⁰ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 94-120.

yakınında karaya çıktığı; Şarköy'de düşmanın ancak bir tabur kadar piyadesinin görüldüğü 10. Kolordu Komutanlığı'nın saat 14.10 da Barbaros'tan çektiği telgrafta bildirilmiştir." Ancak daha sonra 10. Kolordu'dan çıkarma harekâtının geciktiği hakkındaki haber gelmiştir. Bu duruma göre artık Mürettep Kuvvetler için çıkarma harekâtının bir faydası olmayacaktır. Çıkarma harekâtı ise 10. Kolordu mesajında belirtildiği gibi saat 10.00'da değil, daha geç başlamıştır. Dolayısıyla 27. Tümen ile Nizamiye Tümeni, 7. Bulgar Tümeni karşısında yalnız kalmıştır. Akşama doğru Nizamiye Tümeni'nin de bulunduğu yerde daha fazla kalması, kuşatılmasına sebep olacağından, bu birliklerin de artçı muharebeleri yaparak asıl mevziye çekilmeleri emredilmiştir. Kolordu Komutanı, Bulgarların ilerleme ihtimaline karşı, durumu tehlikeli ve eldeki kuvvetlerin Bolayır Mevzisi'nde dayanabileceklerini bile şüpheli görmektedir.⁸¹

Cephelerdeki gelişmelere göre Bulgarlar; ya çıkarma yapan kuvvetler karşısında zayıf kuvvetler bırakarak Bolayır Mevzisi'ne taarruz edecekler veya 10. Kolordu karşısında kuvvet toplayarak, çıkarmanın en hassas anında bu kolorduya yükleneceklerdir. Türkler açısından birinci durumda Bolayır Mevzisi'nde tutunabilmek sakıncalı olup, yarımadanın düşmesi ve boğazın elden çıkması gibi bir sonuç doğabilecektir. Bulgarlar ikinci hareket tarzını seçerse 10. Kolordu kötü bir duruma düşecek ve belki de karaya çıkan kuvvetleri çekilemeden imha edileceklerdir. Dolayısıyla, Türkler için her iki sakıncalı hareket tarzına çözüm; "Düşman, üstün kuvvetler toplamadan 10. Kolordu'nun da çekilmesi ve bu kuvvetlerin Bolayır Cephesi'ni takviye etmesidir." Bu maksatla Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'nca, 10. Kolordu Komutanlığı'na mevcut durum ve muhtemel hareket tarzını içeren telgraflar yollanmış, aynı zamanda durum Genel Karargâh'a da bildirilmiştir. Genel Karargâh gelişmeleri saat 18.00'de öğrenmiş ve bunun üzerine, endişeye kapılmıştır. Bu cephede neler olmuştur? Birlikler niçin eski düzenlerini almak zorunda kalmışlardır? Acaba bir tehlike var mıdır? Tehlike varsa ne yapmak gerekir? gibi birçok soru akla gelmektedir. Verilen bilgi bunlara cevap vermekten uzaktır. Eğer durum tehlikeli bir safhaya girmişse, gerek Mürettep Kuvvetler ve gerekse 10. Kolorduyu düşükleri veya muhtemelen düşecekleri olumsuz durumlardan kurtarmak için alınması gereken tedbirler vardır. Bunun için de durumu net olarak, olduğu gibi bilmek gerekmektedir. Açıkçası; "Genel Karargâh, kesin sonuç alacağı bir harekete giriştiği bu bölgede bizzat bulunmamanın ve Mürettep Kuvvetler ile 10. Kolorduyu birlikte sevk ve idare etmek üzere, ayrı bir komutan tayin etmemenin" ağır yükünü çekmektedir. Gelişmeler hakkında tatmin edici bir haber alamayan Genel Karargâh, saat 19.00'da durumu Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'ndan sormuştur:

"Düşmanın üstün kuvvetleri karşısında önceki düzenin alınması isteğe bağlı bir çekilme midir, yoksa bir ciddi hezimet midir? Eğer hezimet ise Hürşit Paşa Kolordusu bir tehlikeye uğramadan, Gelibolu'ya sevk edilmek üzere hemen bildiriniz. Eğer geri çekilmeniz zorunlu bir çekilme değilse, adı geçen kolordu ile mutlaka irtibat kurarak birlikte hareket ediniz. Bu Kolorduyu yalnız bırakmamak için, bugünkü taarruz hareketini yarın ihtiyatlı bir şekilde tekrarlayarak bu gece küçük müfrezelerle devamlı düşmanı taciz ediniz. Mürettep 2. Kolordu da yarın akşamdan itibaren sevk edilmeye başlanacaktır. Bu sorulara hemen kısa cevap verilmesi ve daha sonra gerekli açıklamanın gönderilmesi..."

Bunun üzerine Mürettep Kuvvetler Komutanlığı, "Zayıf durumu, birliklerin daha fazla yıpranmadan geri alınması, zamanında yapılması gereken çıkarma harekâtının başarısızlığı, yeniden bir taarruzun imkânsızlığı" hakkında Başkomutanlığa bilgi vermiştir. Genel Karargâh ise bu gelişmeler üzerine durumu tehlikeli görerek Barbaros Zırhlısı vasıtasıyla 10. Kolordu'ya, "Çekilme ve Gelibolu'ya hareket" hakkındaki emri vermiş, saat 23.00'te de Mürettep Kuvvetler Komutanlığı'na: "Uğranılan hasar ve kaybın miktarını" sormuştur. Verilen yanıtlardan, bu birliğin uğradığı felâketin derecesini ve gelişmeleri anlamıştır. Bu durumda "Şarköy çıkarmasını durdurmak ve Bolayır'ı takviye etmek gerekmektedir."⁸²

5. 10. Kolordu'nun Şarköy Çıkarması, 8-9 Şubat 1913 (26-27 Kanunisani 1328)

Çıkarma harekâtı yapacak olan birlikleri taşıyan gemilerin, 8 Şubat 1913 sabahı saat 05.00'te Şarköy - İnceburun kıyısının 15 mil açığında toplanmaları emredilmiştir. Kolordu karargâhının birinci kademesi 7 Şubat saat 19.00'da Nilüfer Gemisi ile Galata Rıhtım'ından hareket etmiş, sabaha karşı saat 03.00'te Şarköy'ün güneyine varmıştır. Ancak etrafta diğer gemiler yoktur. Oysa, Türk Donanması bu kolordu emrine verilmiş, komutanının veya bir subayın, gece yarısı Şarköy ile Aksas Burnu arasında Nilüfer Gemisi'ni karşılaması emredilmiştir. Bu amaçla görevlendirilen irtibat subayı, Yarhisar Torpidosu'yla saat 05.00'te istenen yere

⁸¹ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 120-139.

⁸² "Mürettep Kuvvetler Komutanlığı, 8 Şubat günü yapılan muharebelerde; 15 subay, 867 er şehit vermiştir. 41 subay, 1.801 er yaralanmış, 555 er de kaybolmuştur. 170 civarında hayvan ise zayı olmuştur. Bulgarların kaybı ise; 4 subay, 110 er ölü ve 6 subay, 412 er yaralıdır." 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 134-143.

gelebilmıştır. Ancak Kolordu birliklerini taşıyan nakliye gemilerinden hiçbiri belirlenen yerlerde değildir. Bu durumda çıkarma harekâtı geç kalacak ve Bolayır’dan hareket edecek olan Mürettep Kuvvetler Komutanlığı ile koordine sağlanamayacaktır. Bu büyük sorunu ortadan kaldırmak için; “Çıkarma harekâtının ertesi sabaha bırakılmasına, gelecek nakliye gemilerinin Karabiga Limanı’nda toplanmasına ve donanmanın da, düşmanı aldatmak amacıyla aynı gün Ereğli ve Tekirdağ’ı bombalayarak gece Karabiga Limanı’na dönmesine karar verilmiştir.” Plânda yapılan bu önemli değişiklik, Mürettep Kuvvetler Komutanlığı’na da bildirilmiştir. Fakat bu telgraf gönderilmeden önce Bolayır Cephesi’nde harekât başlamıştır. 10. Kolordu’nun asıl hatası; zaman ve mekân hesapları yapmadan birliklerine: “Saat 05.00’te Şarköy önünde bulunun” şeklinde emir vermesidir. Zira bu kolordunun ana ast unsurları olan 31. ve 32. Tümenler çeşitli nedenlerle gecikmişlerdir. Genel Karargâhın da emrine rağmen Donanma Komutanı’nın, Barbaros, Turgut, Mecidiye, Yarhisar, Demirhisar, Sultanhisar’dan oluşturduğu kuvvet ancak saat 05.10’da Nara’dan hareket etmiş ve sabah olduktan sonra Şarköy önlerine gelebilmiştir. Fakat burada Nilüfer Gemisi’nden başka bir gemi olmadığından, donanma kıyıya yaklaşmayı açıkta beklemeye başlamıştır. Bu arada saat 08.00 olmuş, 32. Tümeni taşıyan nakliye gemileri peyderpey gelmeye başlamışlar ve gecikmeyle ilgili alınan karar gereğince Karabiga Limanı’na sevk edilmişlerdir. İrtibat subayı olarak Bolayır’a gönderilen Binbaşı Tefik de, “Mürettep Kuvvetlerin Bolayır’dan saat 05.00’ten itibaren ileri harekete başlayacaklarını...” belirtmiştir. Gerçekten de bu sıralarda Bolayır taraflarından gelen top sesleri Mürettep Kuvvetlerin taarruza başladığını göstermektedir. Böyle bir durumda çıkarmayı ertesi güne bırakmak, Mürettep Kuvvetlerin yalnız başına mağlubiyetine sebep olacaktır. Dolayısıyla eldeki kuvvetlerle ne olursa olsun çıkarmaya karar verilerek Mürettep Kuvvetlere; çıkarmanın saat 10.00’da başlayacağına, taarruza devam edilerek düşman kuvvetlerinin tespit edilmesine dair olan ve onların eline geç ulaşan bir talimat gönderilmiştir. Aslına bakılırsa saat 08.00’de, Mürettep Kuvvetlerin taarruzu fazla ilerlememiş ve birlikleri düşmana angaje olmamışlardır. Bu nedenle ileri hareketin durdurulması ve zayıf kuvvetlerle taarruza devam edilerek duruma “taarruzi keşif” mahiyeti verilmesi de mümkündür. Böylece taarruz ve çıkarma zamanları ayarlanarak harekette birlik sağlanabilecektir. Fakat bunun için, 10. Kolordu ile Mürettep Kuvvetler Komutanlığı arasında güvenilir ve hızlı işleyen bir irtibat gereklidir. Ancak böyle bir sistem mevcut olmadığından her iki komutanlık da diğerinin durumundan ve harekâtından zamanında haber alamamaktadır. Saat 10.30’a kadar bölgeye gelebilen nakliye gemileri; 32. Tümen ve bazı destek unsurlarıyla 14. Alay, 2. Taburu’nu taşıyan gemilerdir. Diğer gemilerden 31. Tümeni taşıyanlar, aynı gün akşama doğru gelebilmişler, bazıları ise ancak ertesi gün ulaşabilmiştir. Nakliye gemileri gelinceye kadar yapılan gözlemlerde; Şarköy’de ancak bir bölük kadar piyade kuvvetinin bulunduğu ve bunların daha çok kıyı tarafındaki sokak ağzlarını işgal ettikleri tespit edilmiştir.⁸³

Kıyının ve arazinin durumuna göre Şarköy’ün 2 km. kadar batısındaki düzlüğe çıkarma yapılmasına karar verilmiştir. Burada kıyı sığ olup kum ve ufak çakıl taşları ile örtülmüştür. Çıkarma harekâtına yardım etmek üzere Barbaros ve Turgut Gemileri’nin her birinde 80, Mecidiye Gemisi’nde 40 deniz eri hazırlanmıştır. Donanmanın filikaları ve istimbotları karaya çıkacak birlikleri nakledecek, torpidobotlar da bunları koruyacaktır. Çıkarmanın düzenli ve hızlı bir şekilde yapılması, çıkarma yerinin korunması amacıyla bir öncü birliği görevlendirilmiştir. Öncelikle 32. Tümen öncüsünün hemen karaya çıkarılması emredilmiş, ayrıca çıkarma harekâtı hakkındaki ayrıntılı emir de yollanmıştır. Ancak çıkarma harekâtı için hayati öneme haiz olan iskele malzemesi henüz gelmemiştir. Çok sert bir gündeğusu rüzgârı esmekte ve denizi kabartmaktadır. 32. Tümen ise çıkarma ile ilgili detaylı bir emri ancak 8 Şubat, saat 12.00 itibarıyla vermiştir.⁸⁴ Öncü olarak karaya çıkacak birlikler Gülcemal ve Mahmut Şevket Paşa Gemilerinde olup başlarında 95. Alay Komutanı Binbaşı Cemal vardır. Öncünün 3. Tabur 10. Bölük askerleri, gemiden mavnalara binerken, donanma da destek ateşi açmıştır. 10. Bölük personeli mavnalara bindikten sonra istimbotlar tarafından çekilerek kıyıya götürülmüşler, sahil sığ olduğundan mavnalar biraz uzakta durmuş, askerler filonun sandallarına geçerek karaya yöneltilmişlerdir.⁸⁵ Sandallar ancak 3-4 m. mesafeye kadar kıyıya yanaşabilmektedir. Denizciler hemen bacıklarını sıvayıp, piyadeleri sırtlayarak karaya taşımışlardır. Bulgarlar, Şarköy’ün çevresini tutmuş olduklarından 2,5 km. kadar batıda yapılan bu çıkarmaya karşı bir şey yapamamışlardır. Denizin fırtınalı olması dolayısıyla birlikler çeşitli küçük taşıyıcı araçlara aktarılmaktadır. “Kıyıya ilk birlik (10. Bölüğün bir mangası) 8 Şubat, saat 13.00’te çıkmıştır.” Bu

⁸³ Ancak yapılan bu tespitin aksine burada, bir Bl. değil, Makedonya-Milis Tugaylarından 1. Tugayın 2. ve 4. Tb.ları, yani iki piyade taburu vardır. Bu taburlardan biri esasen Şarköy’de olup, diğeri de takviye için gelmiştir.

⁸⁴ 109 Sayılı Askeri Mecmua’nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 143-149.

⁸⁵ Mavna; “Gemilere ve yakın kıyıya yük taşıyan güvertesiz büyük tekne”, Tombaz; “Üzerinde köprü kurulan altı düz kayık biçiminde duba”, İstimbot; “Filika büyüklüğünde, isimle işleyen deniz teknesi, çatana”, TDK Sözlüğü, 996, 1481, 724. Baştankara etmek; “Tekneyi bir sahile veya kumsala baş taraftan oturtmak veya yanaştırmak” samsunyelken.org.tr/denizcilik-terimleri.asp. Erişim; 24 Nisan 2024.

arada fırtına gittikçe şiddetini artırmakta, küçük çıkarma araçları gemilere yanaşamamakta, hattâ büyük gemilerin iskeleleri kırılmaktadır. Mevcut nakliye araçları da kolorduyu kısa zamanda karaya çıkarmaya yetecek sayıda değildir. Çıkarma noktasında ise henüz iskele kurulmamıştır. Çünkü bir gün önce öğleyin İstanbul'dan yola çıkarılmış olan yüzen iskele malzemesinden henüz hiç biri gelmemiştir. Yalnız İstihkâm Bölüğü tarafından akşama kadar birkaç sehpa ile tombazdan oluşan bir iskele kurulabilmiştir. Kıyı sığ olduğundan büyük mavnalar yanaşamamış, tombazların da üstleri açık olduğundan dalgalar içlerini suyla doldurmuştur. Dolayısıyla istimbot, römorkör ve mavnalar kıyıda uzakça bir mesafede kalmakta, birlikler buradan sandallara ve donanma filikalarına aktarma yaparak kıyıya yanaşmakta ve sandallar baştan kara edip askerler suda yürüyerek karaya çıkmaktadır. Çıkan askeri düzene sokmak ve manga, takım, bölük oluşturmak için de çok zaman harcamak gerekmektedir. İşte bütün bu sebeplerden dolayı çıkarma, büyük zorluklarla karşılaşmaya başlamıştır. Bu şartlar altında bir tabur ancak bir saatte kayıklara binmekte ve 2,5 saatte de ancak karaya çıkarak düzene girmektedir. *"Saat 20.00'ye kadar yalnız öncü, o da 32. Nişancı Taburundan 2 bölük, karaya çıkabilmiştir. Halbuki aynı gün Bolayır harekâtını yapan Mürettep Kuvvetler sabaha karşı taarruza geçmiş ve ne yazık ki harekât sonuçsuz kalmıştır."* Bulgarlar çıkarmanın Şarköy'e yapılacağını sanarak iskeleyi tahrip etmişler, Şarköy'ün batısını ve güneyini işgal ederek ihtiyatlarını da içine yerleştirmişlerdir. Sonradan çıkarmanın Şarköy'e değil bunun batısına yapıldığı görülünce de bir kısım kuvvetleriyle Şarköy'den çıkarak batısındaki dutluğu tutmuşlar, fakat çıkarmaya engel olamamışlardır. Çıkarmayı tamamlamış ilk unsurlara da taarruz etmeyi göze alamamışlardır. Zira Bulgarların köyden dutluğa doğru ilerlediğini gören donanma, Şarköy ile dutluk arasını şiddetli ateş altına almış ve fazlaca kayıp verdirmiştir. Çıkarma yapan birliklerin öncüsü, saat 15.35'te yolladığı raporda; bölgede düşman olmadığını, Şarköy'ün, zayıf birliklerle korunduğunu belirtmiştir. Çıkarma bölgesinde muharebe gittikçe şiddetlenmektedir. Bulgarların bölgelerini savunmak amacıyla geliştirdiği önlemlere, karaya çıkmış olan Türk birlikleri de karşı koymaya başlamıştır. Ancak, birlikler karaya çıktıkça harekât gittikçe ağırlaşmış, adeta durmuştur. Zira fırtına yüzünden çıkarma yapılamamaktadır. Küçük nakliye araçları ve özellikle bunları çeken istimbot ve römorkör kaptanlarının çoğu sivil olup canlarından korkmakta ve işi ağırdan almaktadır. Artık akşam karanlığı da çökmeye başlamıştır. Bulgarlar da artık Şarköy'de kalamayacaklarını anladıklarından, bölgenin kuzey-doğusundaki Araplı ve İstirta köylerine çekilmişlerdir. Saat 20.00 olmuştur.⁸⁶

31. Tümen ilk birliklerini karaya çıkarmaya ancak 9 Şubat 1913 günü saat 06.00'da başlayabilmiştir. Mürettep Kuvvetlerin de Bolayır cephesinden yaptığı taarruzdan sonuç alınamaması üzerine rahat bir nefes alan Bulgarlar, Şarköy çıkarılmasına karşı koymak için kuvvet toplamaya başlamışlardır. Bu maksatla Şarköy'le, Limna Burnu arasında kullanılmak üzere 26. Alay, İncelik'te bulunan 2. Tümenin 1. Tugayı ile 4 Batarya Yeniköy istikametine doğru yola çıkarılmıştır. Aslında Şarköy ve civarı tamamen boştur. Bulgarlar, Mürettep Komutanlığın tekrar taarruz etmesinden endişe etmektedir. Fakat bu kolorduda taarruz edecek güç kalmadığını anlayamamışlardır.⁸⁷

Genel Karargâh ise öğle saatleri olmasına rağmen, sabaha karşı Şarköy'e çıkarma yapacak olan 10. Kolordu'dan hiçbir haber alamamıştır. Bunun üzerine saat 13.10'da çıkarma hakkında donanmadan bilgi istenmiştir. Donanma verdiği cevapta: *"İlk piyade kademesinin bir direnişle karşılaşmadan, saat 13.00'te Şarköy'ün batısında karaya çıktığını ve Şarköy'de şimdiye kadar düşmanın bir takım kadar piyadesi görüldüğünü"* bildirmiştir. Fakat 10. Kolordu'dan bir türlü haber gelmemektedir. Bunun üzerine şu emir verilmiştir: *"Çıkarma hareketinin sonucunu hemen bildiriniz. Gelibolu üzerinden Fahri Paşa ile bağlantı kurunuz."* 10. Kolordu bu telgrafı ancak saat 21.10'da almış, derhal telsizle şu cevabı vermiştir: *"Şarköy'ün 2 km kadar batısına asker çıkarılıyor. Henüz düşmanın ufak bir müfrezesinden başka bir kuvveti görülemedi. Şimdiye kadar üç binden fazla asker çıkarılmıştır ve sabaha kadar çıkarma harekâtı devam edecektir. Donanma gerektiğinde top ateşiyle çıkarmaya yardım ediyor. Düşman müfrezesi püskürtülmüştür."* Mürettep Kuvvetlerden ve 10. Kolordu'dan zafer haberleri bekleyen Karargâh, akşama doğru Mürettep Kuvvetlerin yenilgi haberini almıştır. Bunun üzerine; ilk iş olarak saat 20.10'da çektiği telgrafla, 10. Kolorduyu teyakkuza geçmesi konusunda uyarmıştır: *"Mürettep Kuvvetlerin bu sabah, 2 nizamiye tümeniyle Bolayır tarafından, Eksamil sırtlarındaki düşmanın sol kanadını kuşatmak üzere yaptığı taarruz hareketi, düşmanın üstün kuvvetleri karşısında başarısız olmuş ve birlikler eski mevzisine çekilmiştir. Düşmanın karşı taarruzu dikkate alınarak koruyucu tedbirler alınacaktır. 2. Kolordunun 2 tümeni ancak yarın akşam İstanbul'dan hareket edebilecektir."* Saat 21.00'de ise şu emri vermiştir: *"Mürettep Kuvvetlerin*

⁸⁶ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 149-155.

⁸⁷ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 160-164.

mağlûbiyetinin derecesi anlaşılıncaya kadar, Şarköy'e çıkan kuvvet fazla ilerlemeyerek, yalnız köprübaşı halinde mevzileri tahkim edecektir. Bir saate kadar kesin bilgi ve tebligat gönderilecektir. Bir sonraki emre kadar gemiler iade edilmeyecektir.” Gerçekten, bir saat içinde durum açıklık kazanmış ve Mürettep Kuvvetler'den gelen telgraflar yeterince aydınlatıcı olmuştur. Artık 10. Kolordu çıkarmasından bir fayda beklenmemektedir. Üstelik, Bolayır Cephesi'nde serbest kalan Bulgarların, diğer kuvvetlerle birleşerek, 10. Kolordu'ya veya Bolayır Hattı'na taarruz etmeleri durumunda sonuç hiç de iyi olmayacaktır. Bunun engellenmesi için, çıkarma harekâtından vazgeçilerek, 10. Kolordu'yu geri çekmek ve Bolayır Cephesi'ni takviye etmek gerekmektedir. Bu amaçla saat 22.15'te, 10. Kolordu'ya gereken emir verilmiştir. Fakat bir saat kadar geçmesine rağmen 10. Kolordu, ne emrin alındığını ne de uygulamaya geçildiğini bildirmektedir. Bu hassas ve acele edilmesi gereken durumda, emirlerinin yerine getirildiğine dair, bir haber alamayan Başkomutan Vekili, kolorduya saat 23.25'te tekrar şu emri göndermek zorunda kalmıştır: *“Gemilere dönülmesi hakkındaki emrin gereğinin yapıp yapılmadığının acele bildirilmesi.”* 10. Kolordu, bu mesajların bir kısmını gece yarısından sonra, bir kısmını da 9 Şubat sabahı alabilmiştir. Bolayır ve Şarköy Cepheleri'nde her iki birliğin koordine içerisinde yapması gereken bu hareketlerden, her iki tarafın zamanında haber alamamaları ve aralarında güvenli, hızlı ve sürekli irtibat kuramamaları gerçekten dikkate değer ve üzücü bir durumdur. Her iki komutanlığın elinde telsizler vardır. Hiç olmazsa donanmanın, hızlı hareket edebilen, torpidolarıyla 2-3 saat içinde haberleşmek de mümkündür.

6. 9-10 Şubat 1913 (27-28 Kanunisanı 1328) Günlerinde Cephelerdeki Gelişmeler

Mürettep Kuvvetler bölgede yeniden tertiplenme ve düzenlenme faaliyetlerini sürdürmüştür. Yapılan keşif sonrası; düşmanın da Marmara Denizi ile Saros Körfezi arasında bütün cephede tahkimatla meşgul olduğu anlaşılmıştır. 10. Kolordu Komutanı Hurşit Paşa, çıkarma harekâtının durdurularak, askerin geri alınmasını uygun görmemekte, düşmanın yan ve gerilerine düşülerek büyük bir zafer kazanmak gibi cazip olan harekâtı sadece telgraflarla bırakmak istememektedir. Bolayır karşısındaki Bulgar kuvvetlerinin tahmin edildiğinden daha az olduğunu düşünmektedir. Çıkarmaya devam ederken, durumu yerinde görmek ve Mürettep Kuvvetler Komutanlığıyla görüşmek üzere Kurmay Başkanı Yarbay Enver'i Bolayır'a göndermiştir.

Aslında Yarbay Enver, Mürettep Kuvvetlerin, Albay Nuri Müfrezesiyle takviye edilerek, tekrar taarruza geçmesini, eski plân gereğince, harekâta devam edilmesini istemektedir. Mürettep Kuvvetler Komutanı ise tekrar taarruzun mümkün olamayacağını, zira verilen zayıtın yeni bir harekâta uygun olmadığını düşünmektedir. Genel Karargâh da durumu çok tehlikeli görmekte ve her ihtimale karşı Bolayır cephesinin, 10. Kolordu'dan başka diğer kuvvetlerle de takviye edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Zaten bu amaçla sevk edilen 2. Kolordu, saat 19.10'da gemilere bindirilerek Gelibolu'ya sevk edilmiş ve 10 Şubat 1913 gecesini bütün kuvvetler bölgeye varmıştır. Genel Karargâh, ağır bir mağlûbiyete uğrayan Mürettep Kuvvetlere, Bulgarların tekrar taarruz etmesi halinde, karşı koyabileceğini şüpheli görmekte ve yarımadanın elden çıkarak Boğazın düşeceğinden endişe etmektedir.⁸⁸

9 Şubat gece yarısı itibarıyla harekât devam etmekte, 32. Tümenin çıkarılması büyük güçlükler içinde yapılmaktadır. *“Örneğin, saat 22.15'te başlayan, üç bölüklü bir taburun çıkarılması bile beş saat sürmüştür.”* Bunun sebebi araç eksikliği ile beraber havanın kötü ve karanlık olmasıdır. Çıkarma yapan birliklere Şarköy'e taarruz için emir verilmektedir. Saat 06.00'da taarruz başlamıştır. Bulgarlar geceleyin burayı boşalttıklarından kolayca içeri girilmiş, gümrük dairesindeki Bulgar Bayrağı indirilerek bunun yerine, Gülcemal Gemisi'nden getirilen Türk Bayrağı çekilmiştir. Bulgarlar, gece çekilmelerine rağmen, zayıf artçılar bırakmışlar, bunlar Türklere karşı belirli evlerde dayanmaktadır. *“Başlangıçtan itibaren saat 22.00'ye kadar geçen 33 saat içinde 10. Kolordunun yaklaşık % 30'u karaya çıkarılabildiği. 9 Şubat'da, Türk ve Bulgar kuvvetlerinin durumu mukayese edildiğinde, Bulgarların Türklere karşı halen en az üç kat üstün oldukları görülmektedir.”* Bulgarların zayıtı 300 civarındadır. Türklere ise 15 şehit ve 31 yaralı vermişlerdir. Bulgarlar yapacakları koordineli bir taarruzla, çıkan birlikleri denize dökememe, karada olan birlikleri de imha etme imkânına sahiplerdir. Ancak bunu yapmamışlar/yapamamışlar, ileri harekete ancak 10 Şubat günü saat 04.00 ile 11.00 arasında, farklı yerlerden ve zamanlarda başlamışlardır. 10 Şubat günü Genel Karargâh, Mürettep Kuvvetlerin ilave birliklerle takviyesine çalışmıştır. Zira amaç, Gelibolu yarımadasının Türklerin elinden çıkmamasıdır. Genel Karargâhın emirleri gereği, geri çekilmek zorunda kalan 10. Kolordu'nun harekâtı da başlı başına önemli bir uygulamayı, yeniden tertiplenmeyi gerektirmektedir. Gemilere binecek ve geri harekâta başlayacak birliklerin icraatını örtmek amacıyla görevlendirilen *“artçılara”* çok önemli görevler düşmektedir. Nitekim karada kalan birliklerinin

⁸⁸ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 164-171.

gemilere bindirilmesi, 11 Şubat günü saat 02.00'ye kadar devam etmiş, Kolordu Artçı Komutanlığı yapan Kur. Başkanı Yarbay Enver de Barbaros Gemisi'ne dönmüş, Şarköy çıkarması macerası da böylece tam bir hüsrarla sona ermiştir.⁸⁹

Bolayır muharebelerindeki başarısızlık ve Şarköy çıkarmasının da sonuçsuz kalması üzerine serbest kalan Bulgar 7. Tümeni, tamamen Gelibolu yarımadasının berzahındaki mevzilerine çekilmiş ve bu mevzinin sol kanadı ile Kavakdere arasındaki kıyıyı gözetleme ve koruma görevini yüklenmiştir. Yeniköy civarında toplanan bir tugayı eksik 2. Tümene, Kavakdere ile Şarköy arasındaki kıyıyı gözetleme ve koruma görevi verilmiştir. Tümenin bir tugayı ise yine Tekirdağ'da kalmıştır. Makedonya - Edirne Milis Tugayları da, Şarköy'le Limna Burnu arasındaki kıyıyı gözetlemek ve korumakla görevlendirilmiştir. Müstakil Süvari Tugayının görev yeri, Limna Burnu ile Tekirdağ arasındaki kıyıdır. Çıkarmanın kolaylıkla engellenmesi üzerine Bulgarlar bu hareketin ciddi bir teşebbüs olmadığını sanarak bir süre daha; Bolayır, Çatalca ve Edirne'den yapılacak ortak hareketlerle beraber, Marmara kıyılarına yeni bir çıkarma beklemişler ancak böyle bir harekete teşebbüs edilmemiştir.⁹⁰

Doğu Trakya ve Adaları kurtarmak amacıyla iktidara geldiğini ilân eden İttihat ve Terakki Hükümeti'nin yaptığı en önemli girişim; sonuçsuz kalan "*Şarköy Çıkarması ve Bolayır Muharebeleri'dir.*" İttihatçıların vaatlerini yerine getirememeleri kamuoyunda olumsuz bir etki yaratmış, kendileri de artık zaferden ümidi kesmişlerdir. Bu arada Yanya ve Edirne Kaleleri düşmüş, İşkodra Kalesi de teslim edilmiştir. Büyük Devletlerle Balkan Devletleri arasında Londra'da tekrar barış görüşmelerine başlanmıştır. Bu görüşmeler devam ederken, sadece Bulgarlarla 14 Nisan 1913'te on günlük bir mütareke imzalanmış ve bu süre bittikçe birkaç defa daha uzatılmıştır. Barış görüşmeleri sonunda, 30 Mayıs 1913'te imzalanan antlaşma gereğince Midye - Enez hattı sınır olarak kabul edilmiş, Türkler Girit adasındaki bütün haklarından vazgeçmiş ve Ege Denizi'ndeki adaların kaderi de Büyük Devletlere bırakmıştır. Böylece mütarekeden sonra yapılan bütün hareketler sonuçsuz kalmış ve dökülen kanlar boşa gitmiştir. Balkan İttifakı ise, Midye-Enez hattının batısında, kendilerine bırakılan bölgeyi paylaşma telaşına girmiştir. Bulgarlarla, Yunanlılar Selânik; Sırplarla, Bulgarlar Vardar hattı ve Arnavutluk sınırları için çekişmektedir. Bu durum, Bükreş Antlaşması'nın imzalanmasından sonra da devam etmiş, Yunanlılarla-Sırp aralarında bir ittifak imzalamışlar, Romanya da aralarına karışmış, Haziran 1913 sonlarında Bulgarlarla eski müttefikleri arasında fiilen savaş başlamıştır. Romanyalılar, Tuna Nehri'ni geçerek ilerleyince, fırsattan yararlanan Osmanlı Hükümeti de önce Midye - Enez hattına kadar olan bölgeyi işgal etmek bahanesiyle orduyu ileriye sevk etmiş, buraya gelindikten sonra da Doğu Trakya tamamen geri alınmıştır. Böylece Balkan Savaşı'nın toprak bakımından büyük kayıpları, az da olsa, telâfi edilmiştir. Yeni durum, Bulgarlarla 29 Eylül 1913'te yapılan İstanbul Antlaşması ile onaylanmıştır. Yunanistan'la da 14 Kasım'da Atina Antlaşması imzalanmıştır.

Netice olarak Balkan Harbi sonunda imzalanan anlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu sınırları daralmıştır. Bulgaristan ile sınır; Meriç Nehri'nin sağ kıyısı, Edirne, Kırklareli ve Dimetoka Türkiye'de kalmak üzere, Kara Deniz'de küçük bir bölge ile Ege kıyısında Dedeağaç etrafında kalan dar bir bölge olmuştur. Girit Adası ve Ege adalarından İmroz, Bozcaada ve Meis dışında kalanlar Yunanistan'a verilmiştir. Sırbistan ile ortak bir sınır kalmamıştır. Ayrıca yapılan tüm anlaşmalarda bölge halkının durumu ile ilgili hususlar vardır. Uluslararası ortamda imparatorluğun bir saygınlığı kalmamış, ulusçuluk akımı da giderek yaygınlaşmıştır.⁹¹

Sonuç

Balkan Harbi esnasında iktidara gelen İttihat ve Terakki Partisi'nin, harbin seyrinin olumlu sonuçlanması amacıyla bir çıkış yolu araması ve bunun kamuoyu baskısı ile birleşmesi sonucu plânlanan "*Şarköy Çıkarması ve Bolayır Harekâtı*"nın hedefi, düşmanın iki kuvvet arasında sıkıştırılarak imhası ve harekâta devamla "*Edirne Stratejik Bölgesi*"nin ele geçirilmesidir. Ancak, bu hedef belirlenirken, harekâtın yapılacağı arazi, yöntemi, düşman ve kendi kuvvetlerimiz göz önünde tutulmamış, duygusal davranılarak, kamuoyu baskısı öncelik almıştır. Harp prensipleri açısından çok önemli olan bu hususun getirileri dikkate alınarak belirlenen hedefin ve ele geçirilme yönteminin uygun olmadığı görülmüştür. Çünkü seçilen bu hedefe yönelik olarak plânlanan harekâtı icra edecek kuvvetler yeterli değildir. Dolayısıyla harekâtın ilk safhası bile gerçekleşmemiş, birlikler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Neticede harekât sonunda nihâî hedef olarak belirlenen "*Edirne*" ele geçirilememiştir. Bu da "*hedef prensibi*"nin sağlanamadığının açık bir göstergesidir.

⁸⁹ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 172-201.

⁹⁰ 109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, Sayı 50, 207-218.

⁹¹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım III, Paylaşmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, 232-275. Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), 342-346. (Edirne, Kırklareli ve Dimetoka dahil)

Bolayır'da gerçekleşen kara harekâtında, “*taarruz prensibi*”ne uyulmamış, tereddüt gösterilmiş ve inisiyatif düşmana kaptırılmıştır. Bunun en önemli nedenleri arasında yetersiz keşif, düşman hakkındaki bilgi noksanlığı ve olumsuz hava koşulları vardır. Ayrıca düşmanın mütareke dönemindeki ilerleme harekâtı ve cepheye yaklaşması esnasında gerekli tepki verilememiş, bu esnada kuvvetin düşmana kaptırılmaması öncelik almıştır.

Bolayır Harekâtı ve Şarköy Çıkarmasında; “*siklet merkezi prensibi*” planlamalarda dikkate alınmasına rağmen, uygulamada gerçekleşmemiştir. Yetersiz kuvvetlerle kesin sonuç alınacak hareketlere girişilmiştir. Oysa kesin sonuç alınacak yerde ne kadar kuvvet toplanırsa yine de yeterli değildir. Harekâtın genelinde, çeşitli cephelerde savaşan kuvvetlerden bir kısmı bu cephelerden birinde kesin sonuç alabileceği bir harekete girişirken diğerleri duruma seyirci kalmıştır. “*Siklet Merkezi*” sağlamanın doğal bir sonucu olan “*Kuvvet Tasarrufu*” ise hiç uygulanamamıştır. Açıkçası kuvvet tasarruf etmek bir yana, harekâtı uygulamak için yeterli kuvvet dâhi toplanamamıştır. Belirlenen hedefin ele geçirilmesi amacıyla hazırlanan manevra plânı uygulanabilmiş olsa, gerçekten çok büyük bir başarı elde etmek mümkündür. Zira düşman karadan ilerleyen unsurlarla, denizden karaya çıkarılacak birlikler arasında sıkıştırılarak imha edilebilecektir. Ancak bunu sağlayabilmek için yeterli muharebe gücüne de sahip olmak gereklidir. 2. Kolordu da çıkarma için beklenebilir ve harekât iki kolordu ile çıkarma ve bir kolordu ile karadan tespit şekline dönüşebilirdi ki, bu durumda düşmanın imhası kaçınılmazdır. Başlangıçtaki plânlama, uygulamada gerçekleştirilememiştir.

Bütün dikkatlerin tek bir amaç; yani “*düşmanın Gelibolu yarımadasında imhası ve Edirne'ye doğru ilerleme*” üzerinde toplanmasıyla dış hatlardan ilerleyen kolların biri mağlubiyete uğradığı zaman, diğer kolun da üstün düşman kuvvetlerinin taarruzuna uğrayabileceği göz önünde tutularak, tedbirli davranılmamış ve bu kolun geri çekilmesinden kaçınılmıştır. Bu bir temel manevra prensibi olduğu halde muharebede uygulanamamıştır. Ayrıca, muharebenin gidişatına yön vermek veya değiştirmek, eldeki ihtiyatın yerinde ve zamanında kullanılmasına bağlıdır. Mevcut ihtiyat elden çıktığında ise derhal yeni ihtiyatlar teşkil edilmeli ve uygun yerde kullanılmalıdır ki, harekât esnasında uygulanamamıştır. Bunun yanında topçunun önemi dikkate alınmamış ve topçu olmadan yapılacak hareketlerin her zaman ağır kayıplarla sonuçlandığı görülmüştür.

Askeri bakımdan yapılan faaliyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde komuta kademelerinin belirgin bir koordinesizlik içinde olduğu görülmüştür. Aslında güçlü bir koordineyi gerektiren “*çıkarma ve kara harekâtı*” yani “*Müşterek Harekât*” komutanlar arasında yaşanan anlamsız bir çekişme, siyasetin orduya bulaşması, dayanışmanın kalmaması nedeniyle başarısız olmuştur. Harekâtı icra eden komutanların kendi eşidi ile sıkı bir irtibat kurmadığı ve haberleşmediği de görülmüştür. Özellikle, Şarköy çıkarması ve Bolayır muharebesi gibi çeşitli yöntemlerle dış hatlardan yaklaşılarak ilerlenecek hallerde, hareket birliğini sağlamak için her türlü tedbir alınmalı, çeşitli irtibat vasıtaları kullanılmalıdır. Mümkünse bütün kuvvetler tek elden sevk ve idare edilmelidir. Ayrıca, harekât esnasında görüldüğü gibi başlangıçta yapılan plânlamalara sıkı sıkıya bağlanmak önemli bir hatadır. Ortaya çıkabilecek yeni durumlara göre farklı kararlar da verilebilmeli, yeni tertip ve tedbirler alınmalıdır. Üst makamlardan verilen emirler, muharebenin gelişmesine bağlı olarak yeni durumlar ortaya çıkmadıkça kayıtsız ve şartsız yapılmalıdır. Önemli bir değişiklik oluştuğunda ise sorumluluk alınarak, en uygun olan yapılmalı, en kısa bir zamanda üst komutanlığa bilgi verilmelidir.

Başlangıçtan itibaren harekâtın emniyetinin sağlanamadığı tespit edilmiştir. Düşmanın kendi inisiyatifi ile herhangi bir baskısının söz konusu olmadığı harekâta, karada hareket eden ve çıkarma yapan kuvvetlerin hareket serbestisi sınırlı olarak sağlanmaya çalışılmıştır. Birlikler hakkında düşmanın bilgi sahibi olması, bölgede yoğun olarak yaşayan Ermeni ve Rumlar dolayısıyla engellenememiştir. Çünkü bunlar yapılacak harekât öncesi ve esnasında Bulgarlara sürekli istihbarat vermiştir.

“*Şarköy Çıkarması*” kararı; günün maddi ve manevi koşulları göz önünde tutulduğunda, gerçekten çok cesaret isteyen, önemli bir harekât tarzıdır. Plânlama, hazırlanma ve uygulama ana safhalarını içinde barındıran bu tür bir müşterek harekât çok güç olup, Türklerin yegâne avantajı, bu harekâtı kendi topraklarında yapmasıdır. Hemen uygulamaya geçilmesi imkânsız olan bu tür bir harekâtı koordine, tek elden sevk ve idare için, kara ve deniz unsurlarının bağlı olacağı bir komutanlık ve karargâhı teşkil edilmemiştir. Yapılan bu en bariz hata gibi harekâtın genelinde de pek çok yanlış uygulama bulunduğu tespit edilmiştir.

Neticede; “*Bolayır Harekâtı ve Şarköy Çıkarması*” belirlenen amacı sağlamaya yönelik iyi bir tasarıya da, uyulmayan harp prensipleri ve komuta kademesinde yaşanan koordinesizlik neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır, harbin siyasi hedefi sağlanamamıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

109 Sayılı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı. "1912-1913 Balkan Harbinde Şarköy Çıkarması ve Bolayır Muharebeleri", Haz. Hüsnü Ersü, , Sayı 50, İstanbul: Askeri Matbaa, 1938.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), III ncü Cilt 1 nci Kısım, Vardar Ordusu ile Ustruma Kolordusunun Harekat ve Muharebeleri, Haz. (E) Kur. Alb. Reşat HALLI, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1979.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II nci Cilt 3 ncü Kısım, Edirne Kalesi Tarafındaki Muharebeler, Haz. (E) Kur Alb. Şadi SÜKAN, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1980.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Balkan Harbi (1912-1913), VII. Cilt Deniz Harekatı Ankara: Gnkur. Basımevi, 1980.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), II nci Cilt, 2 nci Kısım, 2 nci Kitap, Şark Ordusu II. Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması, Haz. (E) Hv. Tuğg. Hikmet SÜER, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), III ncü Cilt 2 nci Kısım, Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekatı, Haz. (E) Tümğ. Raif YAŞAR, (E) Top. Alb. Hüseyin KABASAKAL, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1981.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Şark Ordusu, II nci Cilt 1 nci Kitap, Birinci Çatalca Muharebesi, Haz. (E) Kur. Alb. M. Kadri ALASYA, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1983.

Balkan Harbi (1912-1913). I nci Cilt, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi, İkinci Baskı, Haz. (E) Kur Alb. Neşat HALLI, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1993.

Balkan Harbi Kronolojisi. Haz. Askeri Tarih Uzm. Hülya TOKER, Nurcan Fidan, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1999.

Telif Eserler

Aktar, Yücel. "1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri", *İkinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1985.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009.

Ali Fethi. "Askeri Mağlubiyetimizin Esbabı" Muharririne Cevap. 25 Kanunu evvel 329, İstanbul: Matbuat-ı Hayriye Şürekası, 1335 (1919). (Eski Türkçe)

Arıkan, Zeki. "Balkan Savaşı ve Kamuoyu". *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara: Gnkur, ATASE Yayınları, 1989.

Artuç, İbrahim. *Balkan Savaşı*. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa, Makedonya'dan Orta Asya'ya*. Cilt II, İstanbul: Remzi Kitabevi, 4. Baskı, 1986.

Bainville, Jacques. *Fransa Tarihi*, Cilt II, Tercüme eden: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.

Balkaya, İhsan Sabri. *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Bayar, Celal. *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*. Cilt 4, İstanbul: Baha Matbaası, 1972.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Cilt II Kısım 1, Trablusgarp ve Balkan Savaşları Osmanlı Asyasının Paylaşılması İçin Anlaşmalar, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Beliğ, Mahmut. "Balkan Harbi'nin Siyasi Yönden İncelenmesi". Haz. Kurtuluş Sevinç, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 80, Eylül 2003.

Bıyıklıoğlu, Tefvik. *Trakya'da Milli Mücadele*. I. Cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Carl von Clausewitz. *Harp Üzerine*. Çev. H. Fahri Çeliker, İkinci Baskı, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1991.

- Çalışkan, Kerem. *Kronolojik Muhteşem Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Caretta Kitapları, 2017.
- Eroğlu, Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1982.
- Gazi Mustafa Kemal. *Nutuk*. Cilt II, Ankara: TTK Basımevi, 8. Baskı, 2010.
- Halil Paşa. *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete, Bitmeyen Savaş*. Haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 7 Gün Yayınları, 1972.
- Hart, B. H. Liddell. *Strateji Dolaylı Tutum*. Çev. Cemal Enginsoy, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1973.
- Işıksal, Turgut. "Makedonya Üzerinde Oynanan Oyunlar ve Bilinmeyen Bir Nüfus Sayımı". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 43, Nisan 1971.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Kerimoğlu, Hasan Tamer. "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri", *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI, Sayı 14, 2007, 3-25.
- Kuran, Ahmed Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Mehmet Nihat. *Balkan Harbi ve Trakya Seferi 1328-1329*. Cilt I, İstanbul: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, 1928. (Eski Türkçe)
- Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*. Haz. Cemal Kutay, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.
- Seçkin, Bekir Sami. "Rusların Balkanlarda bir Konfederasyon Kurma Teşebbüsleri". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 17, Şubat 1969.
- Sertoğlu, Mithat. "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge". *Bellekten*, Ankara: TTK, Cilt 32, Sayı 128, Ekim 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1952.
- Tunaya, Tarık Zafer. "*Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*", Cilt III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, 459-468.
- Turan, Oğuz. *Türklerde Stratejik ve Taktik Düşünceler*, İstanbul: Belge Yayınları, 1986.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*. 1. Kitap, 3. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2008.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. 5. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Ucuzsatar, Necati Ulunay. *Klasik Türk Harplerinin Milli Mücadeleye Tesirleri*. İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayını, 1995.
- Uçarol, Rıfat. "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1989, 267-270.

Sözlükler

- Devellioğlu, Ferit. "*Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat*", 26. Baskı, Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi, 2010.
- Türkçe Sözlük*, Cilt I-II, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988.

Sürelî Yayınlar

- Alemdar,
Takvim-i Vekayı,
İkdam,
Sabah,
Tanin.

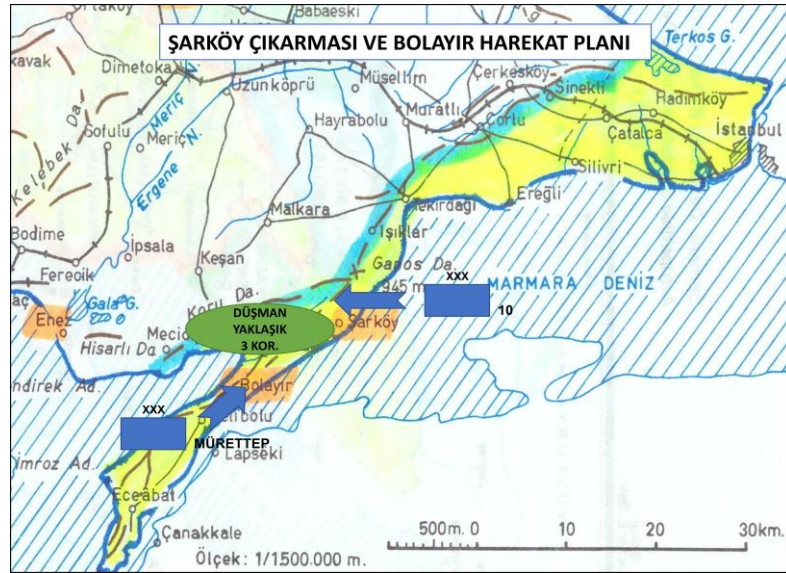
İnternet Kaynakları;

samsunyelken.org.tr./denizcilik-terimleri.asp Erişim: 24 Nisan 2024

KROKİ-1 HAREKÂT BÖLGESİ

KROKİ-2 ŞARKÖY ÇIKARMASI VE BOLAYIR HAREKÂT PLÂNI

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 151-163.

Geliş/Received: 11.03.2024

Kabul/Accepted: 23.04.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1450926

(Araştırma Makalesi/Research Article)

İSMAİL CEM: A UNIQUE IMPRINT IN TURKISH FOREIGN POLICY*

İSMAİL CEM: TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA BENZERSİZ BİR İZ

AYŞE ÖMÜR ATMACA**

ABSTRACT

The 1990s marked a significant turning point in international politics and Turkish foreign policy. İsmail Cem served as Türkiye's longest-serving foreign minister from 1997 to 2002 during this period of great change and transformation. Cem's historical perspective and realistic approach, which was peaceful but also based on interests, stood out from the first day he took office. He aimed to change the static structure of traditional Turkish foreign policy. During this period, İsmail Cem's vision shaped Türkiye's relations with its neighbours and allies, and this multidimensional foreign policy approach became a key motivation for Türkiye's post-Cold War foreign policy. This study will examine the foreign policy dynamics during İsmail Cem's tenure and his intellectual influence on Turkish foreign policy. It is argued that Cem aimed to create a multidimensional and realistic understanding of foreign policy, but his vision of Turkey's post-Cold War geopolitical posture differed from other visions, such as "neo-Ottomanism" or "Eurasianism", which excluded the West.

Keywords: Geopolitics, İsmail Cem, Multidimensionality, Social Democracy, Turkish Foreign Policy.

ÖZ

1990'lı yıllar hem uluslararası siyasette hem de Türk dış politikasında önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Bu büyük değişim ve dönüşüm döneminde İsmail Cem 1997-2002 yılları arasında Türkiye'nin en uzun süre görev yapan dışişleri bakanı oldu. Göreve geldiği ilk günden itibaren geleneksel Türk dış politikasının statik yapısını değiştirmeye çalışan Cem, barışçıl ama aynı zamanda çıkarlara dayalı tarihsel perspektifi ve gerçekçi yaklaşımıyla öne çıktı. Türkiye'nin hem komşularıyla hem de diğer müttefikleriyle ilişkileri bu dönemde Cem'in vizyonu ile şekillenmiş ve bu çok boyutlu dış politika yaklaşımı Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dış politikasının temel motivasyonlarından biri haline gelmiştir. Bu çalışma İsmail Cem dönemindeki dış politika dinamiklerini ve Cem'in Türk dış politikası üzerindeki entelektüel etkisini inceleyecektir. Çalışmada Cem'in çok boyutlu ve gerçekçi bir dış politika anlayışı yaratmayı amaçladığı, ancak Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası jeopolitik duruşuna ilişkin vizyonunun, Batı'yı dışlayan "yeni Osmanlıcılık" veya "Avrasyacılık" gibi diğer vizyonlardan farklı olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çok Boyutluluk, Jeopolitik, İsmail Cem, Sosyal Demokrasi, Türk Dış Politikası.

* This article was presented as a paper at the First International Congress on Ottoman and Turkish Studies (OTAK) titled "Important Figures Affecting Turkish Diplomacy from the Period of the Ottoman Empire to the Turkish Republic," held in Konya, Türkiye on 21 October 2022.

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, oatmaca@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0705-213X.

Introduction

The 1990s are seen as a major turning point in both international politics and Turkish foreign policy. In this environment of great change and transformation, İsmail Cem was the political figure who served as the longest-serving Foreign Minister during the period of frequently changing coalition governments in Türkiye until 2002. Cem began his career as a journalist in the late 1960s and early 1970s and became an influential figure in Türkiye's leftist intellectual circles through his books and columns. It is possible to observe the transformation of the world, of Türkiye, and of Cem himself in the 1980s and 1990s. Cem's socialist views of the 1970s became more liberal in the 1990s due to the end of the Cold War, the redefinition of the position of European socialists as a "third way" between capitalism and socialism, and the influence of the 12 September 1980 military coup. As a social democratic politician, Cem's most important contribution to Turkish politics was the promotion of liberal democratic rhetoric and attitudes in politics.

From 30 June 1997 to 11 July 2002, İsmail Cem served as Foreign Minister for five years in the 55th, 56th and 57th governments. He can be remembered as the last effective social democratic foreign minister in Türkiye, as Prof. Dr. Şükrü Sina Gürel, who served as foreign minister after Cem, lasted only four months. Since Gürel, no social democratic foreign minister has been appointed to the post.

From the first day he took office as Foreign Minister in 1997, Cem stood out for his historical perspective and realistic approach, which was peaceful but also based on interests, as he sought to change the static structure of traditional Turkish foreign policy. Türkiye's relations with both its neighbours and other allies were shaped by Cem's vision during this period, and this multidimensional foreign policy approach became one of the main motivations of Türkiye's post-Cold War foreign policy. The period during which Cem served as a minister was marked by both cooperation and significant conflicts and crises in Turkish foreign policy. However, Cem was able to leave his own unique mark on Turkish foreign policy by approaching crises from a different perspective than previous leaders.

This study examines the foreign policy dynamics during the tenure of İsmail Cem, who served as Türkiye's Foreign Minister between 1997 and 2002. It also analyzes Cem's liberal and social democratic foreign policy vision, his new geopolitical perspective and their impact on Turkish foreign policy.

A career path from a journalist to a politician

İsmail Cem was born in İstanbul in 1940 to a wealthy family of immigrants from Thessaloniki. In 1959, he graduated from Robert College before pursuing his undergraduate studies in Switzerland. Four years later, he graduated from the Faculty of Law at the University of Lausanne.¹ During this time, Cem developed socialist views by closely following political debates in Europe.

After completing his undergraduate studies, Cem pursued a career in journalism. Upon returning to Türkiye, he started writing articles for Milliyet newspaper, where his cousin Abdi İpekçi was a manager, and later for Cumhuriyet newspaper. He worked as a foreign correspondent and editor-in-chief at Cumhuriyet and was president of the İstanbul branch of the Turkish Journalists' Union (TGS) between 1971 and 1974.²

Following the memorandum of 12 March 1971, Bülent Ecevit, the prime minister of the coalition government formed after the 1973 elections between the Republican People's Party (Cumhuriyet Halk Partisi-CHP) and the National Salvation Party (Milli Selamet Partisi-MSP), appointed İsmail Cem as the Director General of the Turkish Radio and Television Corporation (TRT) in February 1974. This position played an important role in Cem's career as it was his first bureaucratic experience. He would later describe his 500-day tenure in his book "TRT'de 500 Gün" (500 Days at TRT). During this period, Cem not only improved TRT's infrastructure, but also brought many innovations to the content of the broadcasts.³ In particular, he won the public's appreciation for his accurate coverage of the events during the 1974 intervention in Cyprus.

¹ Can Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008, 6-22; Ozan Örmeci, *Bir Türk Sosyal Demokrati İsmail Cem*, Uşak: AKY Basım Yayın, 2011, 17-19.

² Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, 67.

³ For example, during Cem's tenure, TRT broadcast Mevlud live for the first time and Turkey entered the Eurovision Song Contest. BBC Türkçe, Arşiv Odası: İsmail Cem, 1974. <https://www.youtube.com/watch?v=uOaumh6p2nM>. Erişim 05.04.2024.

On 31 March 1975, the 1st Nationalist Front Government was formed by the Justice Party (Adalet Partisi-AP), the MSP, the Republican Reliance Party (Cumhuriyetçi Güven Partisi-CGP) and the Nationalist Movement Party (Milliyetçi Hareket Partisi-MHP). İsmail Cem faced harsh criticism and controversy during this period, which led to the end of his tenure as Director General in 1975. Following the assassination of Abdi İpekçi on 1 February 1979, he moved to Paris with his family in June 1980. While he was working as a researcher at UNESCO, the military coup of 12 September 1980 took place in Türkiye. After completing his Master's degree in Political Sociology at the École Libre des Sciences Politiques in Paris, he returned to Türkiye and began working at Güneş Newspaper.

Before entering politics, Cem occupied an important place in Turkish intellectual life through his writings. In the 1970s, he took a socialist line, but after the 1980s he began to advocate European-style liberal social democracy. In fact, Cem not only defended social democracy, but also wrote many books on the transformation of the left in the world and social democracy in Türkiye.

On his return to Türkiye, Cem became active in politics, joining the Social Democratic Populist Party (Sosyal Demokrat Halkçı Parti-SHP) in 1985. He later became the SHP's deputy for İstanbul in the 1987 general election. During this time, he ran for the party leadership alongside Erdal İnönü and Deniz Baykal in the 1988 SHP congress, but failed. He was re-elected as the SHP's İstanbul deputy in the 1991 general election.

One of Cem's most significant political moves was when he was elected deputy chairman of the Republican People's Party (Cumhuriyet Halk Partisi-CHP) in 1992. Another was when he ran for the presidency with Süleyman Demirel, Lütfü Doğan and Kamran İnan after the sudden death of Turgut Özal in 1993. Cem's first experience of government came in 1995, when he was appointed Minister of Culture in the coalition government of the True Path Party (Doğru Yol Partisi-DYP) and the SHP, a post he held for only three months. During this short period, he organised concerts with 500 artists in eastern Anatolia and launched the celebration of the seven hundredth anniversary of the founding of the Ottoman Empire.⁴

After this brief ministerial experience, he joined the Democratic Left Party (Demokratik Sol Parti-DSP) and was elected as a DSP deputy for Kayseri in the 1995 general elections. Following the military intervention on 28 February 1997, he was appointed Foreign Minister by the Motherland Party (Anavatan Partisi-ANAP)-Democratic Left Party-Democrat Türkiye Party (Demokrat Türkiye Partisi-DTP) (ANASOL-D) government on 30 June 1997.⁵ After the 1999 general election, he remained in parliament as a DSP deputy for Kayseri and served as Foreign Minister in the newly formed DSP-ANAP-MHP coalition. When the economic crisis of 2001 and subsequent domestic political developments were compounded by the September 11 attacks and US plans to intervene in Iraq, he realised that the government would not last long. As a result, he resigned from the DSP in 2002 and founded the New Türkiye Party (Yeni Türkiye Partisi-YTP) with Hüsamettin Özkan and Kemal Derviş, but the party was unsuccessful in the 2002 general election and the 2004 local elections. He then rejoined the CHP and became an adviser to Deniz Baykal before retiring from politics to teach at İstanbul Bilgi University and write several books. He died on 24 January 2007 in İstanbul after losing his battle with lung cancer, which he was diagnosed with in 2004.

After a career in journalism, Cem continued as a bureaucrat and politician, and he is one of the rare intellectuals who has had the opportunity to apply his accumulated knowledge and views as a decision-maker in politics and foreign policy. During his time as a minister, Cem received numerous national and international awards, but what distinguishes him from his predecessors and successors is that he left behind a number of works related to Turkish politics and social democracy. Some of his works include "Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi" (The History of Türkiye's Backwardness), "Türkiye Üzerine Araştırmalar" (Studies on Türkiye), "12 Mart-Yazılar" (12 March - Essays), "12 Mart Değerlendirme/iki cilt" (12 March Evaluation/two volumes), "TRT'de 500 Gün" (500 Days at TRT), "Siyaset Yazıları" (Political Essays), "Geçiş Dönemi Türkiye'si" (Transition Period in Türkiye), "Sosyal Demokrasi ya da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir?" (What is Social Democracy or Democratic Socialism, What is Not?), "Türkiye'de Sosyal Demokrasi" (Social Democracy in Türkiye), "Engeller ve Çözümler"

⁴ Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, 662.

It was claimed that Prime Minister Ecevit had actually proposed Şükrü Sina Gürel, not İsmail Cem, as Foreign Minister, but that the then President Süleyman Demirel wanted Cem for the post instead of Gürel, to which Ecevit did not object. Fatih Altaylı, "İsmail Cem Demirel'in Adayı Olur", *Hürriyet*, 20.04.2000. <https://www.hurriyet.com.tr/fatih-altayli-ismail-cem-demirelin-adayi-olur-39148648>. Erişim 05.04.2024.

(Obstacles and Solutions), “Yeni Sol” (New Left), “Soldaki Arayış” (Searching for the Left), “Gelecek İçin Denemeler” (Essays for the Future) and “Türkiye, Avrupa, Asya/iki cilt” (Türkiye, Europe, Asia/two volumes), among others. Many studies have also been conducted on Cem, and several master’s and Ph.D. theses and academic articles have been written about him.

Türkiye and the world in the 1990s

The 1990s was a period of many debates, both intellectual and international, following the end of the Cold War. According to Baskın Oran, the third wave of globalization, which had laid its economic and technological foundations in the 1970s and 1980s, was completed in the 1990s with the collapse of the Soviet Union. In this sense, it was thought that there was no longer any rival that could provide an alternative to Western ideology and neoliberal economics.⁶ In 1989, the American political scientist Francis Fukuyama published an article in the *National Interest* entitled “The End of History”, in which he argued that the ideological struggle of the Cold War had ended with the triumph of liberal democracy. According to Fukuyama, history had thus come to an end. This idea, based on the theory of democratic peace, implied that there would be no more major wars in the world. During the Gulf crisis in 1990, US President George H.W. Bush gave a speech to Congress in which he called this new period the “New World Order”. According to Bush, this new order would be “a new era-free from the threat of terror, stronger in the pursuit of justice, and more secure in the quest for peace. An era in which the nations of the world, East and West, North and South, can prosper and live in harmony.”⁷ However, the euphoria generated in liberal circles by Fukuyama’s “End of History” thesis was soon replaced by the pessimism of Samuel Huntington’s “The Clash of Civilizations”⁸, published in *Foreign Affairs* in 1993. In his article, Huntington argued that the end of the Cold War did not mean the end of conflicts in the world, but that these conflicts would now be between civilisations and would be based on identity rather than ideology and economics. After the Gulf War, which began with the US intervention in the region following Iraq’s occupation of Kuwait, and the bloody ethnic conflicts in the Balkans and Africa, it was thought that Fukuyama’s predictions had been largely falsified.

Bush’s “New World Order” was the first sign of a new American hegemony in the post-Cold War world. During this period, the collapse of the Soviet Union created a significant power vacuum in the Balkans, the Caucasus and Central Asia, while energy security became one of the most important issues on the international agenda. In the Middle East, the “dual containment” policy towards Iran and Iraq led to a tightening of US hegemony, while the Israeli-Palestinian peace talks initiated in the early 1990s brought a positive atmosphere to the region.

In Europe, after the fall of the Iron Curtain, the concept of a new social democracy compatible with a market economy began to be discussed. The transition to democracy in Eastern Europe after the collapse of the Soviet Union and the enlargement of the European Union (EU) with the Maastricht Treaty in 1993 were the defining factors in the European political environment. The conflicts between Serbia and Croatia, as well as the wars in Bosnia and Kosovo, brought discussions about human rights, crimes against humanity and ethnic conflicts to the fore in various European countries.

Türkiye entered this uncertain environment with a severe economic crisis. The 1994 crisis and the subsequent 1997 Asian crisis left Türkiye’s economic structure very fragile. The ruling parties had to sign structural adjustment programmes with the IMF to prevent this fragile structure from collapsing. Although the pace of privatisation accelerated during this period, the resources generated by privatisation have not been sufficient to improve the economy.

Although Türkiye applied for full membership of the European Economic Community (EEC) in 1987, its relations with Europe in the 1990s were problematic in many respects. The anti-EEC sentiment of the 1960s and 1970s was reversed in the 1990s, and the EU began to be seen as a saviour of human rights and freedoms by a large part of Türkiye’s social democratic movements. Türkiye joined the Customs Union in 1995, but did not make much progress towards EU membership. It became even more economically dependent on the EU.

In the 1980s, during the second Cold War, Türkiye and the US continued their close relations after the crises of the 1970s. The Turkish political elite, concerned about losing its strategic importance in the eyes of its ally,

⁶ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II: 1980-2001*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, 204.

⁷ George H.W. Bush, Address Before a Joint Session of Congress, 11 September 1990, <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/september-11-1990-address-joint-session-congress>. Erişim 06.01.2023.

⁸ Samuel P. Huntington, “The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, 72/3, (1993), 22-49. doi.org/10.2307/20045621. Erişim 05.03.2022.

unconditionally supported the US in the Gulf War. Issues such as energy security and Türkiye's desire to become a "model" for the newly independent Central Asian states were among the most important topics of cooperation between the two countries.⁹

In domestic politics, the "Turkish-Islamic synthesis" developed after the military coup of 12 September 1980 against the socialist and Kurdish movements began to bear fruit in the 1990s. When this ideological position combined with the economic crisis, Islamist Welfare Party (Refah Partisi-RP) achieved successive successes in local and general elections. In this political environment, the terrorism of the Kurdistan Workers' Party (PKK) also began to increase its influence, especially in the cities. This situation became one of Türkiye's biggest domestic and foreign policy problems. In this context, the decisions taken by the National Security Council on 28 February 1997 to combat "Islamic reactionism" and the events that followed can be seen as the beginning of the rupture of the 2000s. It was in this domestic and international context that İsmail Cem took office as Foreign Minister in June 1997.

Turkish foreign policy from Cem's perspective

As mentioned above, it is necessary to understand Cem's ideological transformation in the context of the transformation of Türkiye and the world after 1980. It is known that Cem, who had a socialist stance in the 1970s, was greatly influenced by the famous Turkish novelist Kemal Tahir, his political stance and his understanding of history. In the Asiatic Mode of Production (ATÜT) debate, which was an important in left-wing discussion in Türkiye, Cem positioned himself closer to the side of Kemal Tahir, Sencer Divitçioğlu and Selahattin Hilav.¹⁰

In his articles and books, İsmail Cem presented a left perspective on Türkiye's historical depth. Especially in his book "The History of Backwardness in Türkiye", he analyzed the historical, economic, social, cultural, and political reasons of Türkiye's backwardness, reflecting the historical theses of Kemal Tahir.¹¹ According to Cem's analysis, "Türkiye can break the cycle of backwardness with a method that is suited to the structure of its people, does not contradict the economic realities both in the world and in the country, and is led by the masses; it can reach the place it deserves culturally and historically, as well as with its economic and social order."¹²

In the 1970s, Cem's socialist beliefs developed and, after the 1980 coup, he became actively involved in politics, adopting a new understanding of social democracy based on pluralism and a free market economy rather than socialism. After the end of the Cold War, Cem closely followed discussions in European left-wing politics and began to embrace the idea of a "third way" as a middle ground between socialism and capitalism. Through his books written in 1987¹³, 1989¹⁴, 1992¹⁵, and 1994¹⁶, he tried to define and question the concept of "social democracy", especially in the context of Türkiye.

Cem defined democracy as a way of life and believed that in order to strengthen democracy, it had to be embraced and internalized in all aspects of society.¹⁷ He emphasized that the development of democracy in Türkiye was different from that in Western countries and that democratic values could not be institutionalized due to the dominance of bureaucratic institutions. In the 1970s, Cem emphasized Türkiye's "backwardness" and supported state-sponsored development models as a solution. After the 1980s, however, he began to support the idea that Türkiye could achieve European standards of democracy by joining the EU. According to Örmeci, Cem's transformation from an "Eastern socialist" to a "Western social democrat" was evident in his changing attitude towards Türkiye's backwardness.¹⁸

Following the 1980 coup, the CHP was closed down on 16 October 1981 along with all other political parties. When the CHP was re-established on 9 September 1992, İsmail Cem took on the role of deputy chairman in the

⁹ Ayşe Ömür Atmaca, *Old Game in a New World: Turkey and the United States from Critical Perspective*. Doktora tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011. 102-156.

¹⁰ Sedat Gençer, "Az Gelişmişlik, Geri Kalmışlık ve Kalkınma: İsmail Cem Örneğinde 1960'lı Yıllarda Solun Tarih Kurgusu". *İnsan ve Toplum*, 3/6, (2013): 131. dx.doi.org/10.12658/human.society.3.6.M0068. Erişim 11.09.2022.

¹¹ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1975.

¹² Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın*, 556.

¹³ İsmail Cem, *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Engeller ve Çözümler*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1987.

¹⁴ İsmail Cem, *Sosyal Demokrasi ya da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir... Ve Türkiye'de Olabilirliği*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.

¹⁵ İsmail Cem ve Deniz Baykal, *Yeni Sol*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

¹⁶ İsmail Cem, *Soldaki Arayış*, İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.

¹⁷ İsmail Cem, *Siyaset Yazıları: "Geçiş Dönemi Türkiye" (1981-1984 Yılları)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1984, 13.

¹⁸ Ozan Örmeci, *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem*. Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2011.164.

party led by Deniz Baykal. His foreign policy perspective was clear in the foreign policy section of the party's 1994 program. The program emphasized the need for a "principled foreign policy" and stated that "Türkiye must change its patterns of behaviour in foreign policy. Instead of a passive and behind-the-scenes foreign policy, Türkiye must pursue a constructive and positive foreign policy that aims to influence the international relations system and its environment".¹⁹ These statements outlined a new and multidimensional foreign policy vision. Similarly, the program declared that "Türkiye is both a Balkan and a Middle Eastern country. It has historical links with both regions. Relations with the countries of both regions should be developed with mutual interests, friendship and a lasting peace understanding."²⁰ This phrases emphasized Türkiye's Eastern and Western identities and its historical depth within its own geography, in line with Cem's understanding of foreign policy. İsmail Cem wrote about his thoughts on Turkish foreign policy during his time as Foreign Minister and afterwards in the following books: "Gelecek İçin Denemeler"²¹ (Experiments for the Future), "Turkey in the New Century"²², "Türkiye, Avrupa, Avrasya Birinci Cilt: Strateji, Yunanistan, Kıbrıs"²³ (Türkiye, Europe, Eurasia Volume One: Strategy, Greece, Cyprus), and "Türkiye, Avrupa, Avrasya İkinci Cilt: Avrupa'nın "Birliği" ve Türkiye"²⁴ (Türkiye, Europe, Eurasia Volume Two: Europe's "Union" and Türkiye).

As the longest-serving social democratic foreign minister, İsmail Cem brought major innovations to Turkish foreign policy in the post-Cold War era. Of course, Turgut Özal's economic liberalization and multilateral foreign policy steps after the Cold War are significant and should not be overlooked. However, Turgut Özal's approach to foreign policy differed slightly from Cem's, as it was based more on economic interests.

During the period from February 1990 to June 1997, which witnessed significant changes in the world, Turkish foreign policy remained unstable with 11 foreign ministers serving for about 87 months. Although there were many social democratic foreign ministers in the 1990s, such as Hikmet Çetin, Murat Karayalçın, Mümtaz Soysal, Erdal İnönü and Deniz Baykal, their relatively short tenures did not allow them to have as great an impact on foreign policy as İsmail Cem.

When Cem was appointed, he did not know that he would be in office for such a long time, but he immediately made it clear that he intended to bring about a conceptual change in Turkish foreign policy. In his press conference immediately after his appointment as Foreign Minister on 30 June 1997, he declared: "We have begun the process of constructing and implementing a new foreign policy"²⁵, which was one of the most significant signs of his intention.

During this period, he tried to break the traditional mould and bring a breath of fresh air to Turkish foreign policy. Yet, this era was full of crises for Turkish foreign policy, such as the Kardak crisis in 1995, the exclusion of Türkiye from the EU at the Luxembourg summit in 1997, the security crisis with Syria in October 1998, the Jerusalem Night crisis with Iran in 1997 and the September 11 attacks on the United States in 2001. Cem tried to solve many of these crises that Türkiye faced with his foreign policy understanding, diplomatic means and peaceful methods. In fact, the historic rapprochement that took place in Turkish-Greek relations after the Gölcük earthquake in August 1999, and the Athens earthquake in September of the same year, as well as Türkiye's acquisition of EU candidate status at the 1999 Helsinki Summit, are among Cem's most prominent diplomatic successes. Similarly, managing the process of PKK leader Abdullah Öcalan's capture in Kenya, Türkiye's position on the Afghanistan operation after the September 11 attacks, managing the S-300 missile crisis with the Greek Cypriot administration between 1997 and 1998, negotiating the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, signing the Adana Protocol with Syria, and turning around cooperation with Iran after the tensions of the Jerusalem night were other important diplomatic successes during his tenure. Finally, the Latin America Initiative, which the Ministry of Foreign Affairs launched in order to expand and diversify its areas of activity, should also be mentioned in this context.²⁶

¹⁹ CHP Program, 1994, http://library.fes.de/fulltext/ialhi/90111/chp_prog.htm. Erişim 22.01.2023.

²⁰ CHP Program, 1994, http://library.fes.de/fulltext/ialhi/90111/chp_prog.htm. Erişim 22.01.2023.

²¹ İsmail Cem, *Gelecek İçin Denemeler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

²² İsmail Cem, *Turkey in the New Century*, Mersin: Rüstem Publishing, 2001.

²³ İsmail Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, Birinci Cilt: Strateji Yunanistan Kıbrıs*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

²⁴ İsmail Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, İkinci Cilt: Avrupa'nın "Birliği" ve Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

²⁵ Cem, *Turkey in the New Century*, 2.

²⁶ Oran, *Türk Dış Politikası*, 225-240.

In the 1990s, Türkiye's relations with the US developed in line with Cem's foreign policy vision. Although the Turkish-US alliance was damaged by the Cyprus crisis and the US arms embargo on Türkiye in the 1960s and 1970s, "strategic" cooperation between the two countries continued after the end of the Cold War.²⁷ Located at the heart of Central Asia, the Caucasus, the Middle East and the Balkans, Türkiye was concerned about losing its strategic importance to the US after the Cold War. However, in this new environment, it was in a better position to pursue a multidimensional and active foreign policy. Cem assessed Türkiye's relations with the US from a pragmatic and realistic perspective and emphasized the necessity of these relations. Indeed, Türkiye worked closely with the US to assess the power vacuum in Central Asia and to ensure the safe transfer of Caspian oil to Western markets. After the 11 September attacks, Türkiye again stood by the US, but made various diplomatic efforts to prevent the US from intervening in Iraq.²⁸

İsmail Cem shaped Türkiye's foreign policy based on "respect for human rights, contribution to peace and strengthening of cultural and historical ties", and during this period, regional cooperation and a peace-oriented approach were adopted in Turkish foreign policy. As a result of this approach, Türkiye actively participated in regional cooperation platforms by developing its relations with neighbouring countries. Within this framework, Cem emphasized the importance of the role of international organisations in diplomacy and gained international recognition by organizing the OIC-EU Joint Forum in İstanbul in February 2002. During this period, Türkiye also played an active role in solving regional problems such as the Cyprus problem and the Israeli-Palestinian conflict.²⁹

Cem also underlined the importance of public diplomacy and believed that cultural and economic diplomacy should be used more effectively. In line with this, Türkiye has made significant efforts in the fields of culture and tourism to promote Türkiye's historical and cultural richness and make them better known to the world, while also pursuing an active foreign policy to promote economic cooperation and attract foreign investment.

Finally, it should be added that Cem attached great importance to personal relations in foreign policy in order to pursue a peaceful policy. His close relations with Greek Foreign Minister Papandreou, Dutch Foreign Minister Van Aartsen, French Foreign Minister Védrine and US Secretary of State Albright positively influenced Türkiye's relations with these countries during his tenure.³⁰

What is new in Cem's foreign policy?

From his first day in office, Cem criticized traditional Turkish foreign policy and tried to define a new understanding of foreign policy. According to him, traditional Turkish foreign policy is two-dimensional, with sharp lines and a lack of cultural and historical depth.³¹ Türkiye has an "extraordinary culture and civilization history", but its foreign policy, especially during the Cold War, was condemned to a binary structure with no room for manoeuvre. Like Özal, who emphasized the importance of being ambitious in world politics, Cem stressed the need to reshape Turkish foreign policy in this direction.³²

According to Cem, Türkiye's goal should be to become a "Global State" that acts as a role model with its democracy, secularism, respect for human rights, and traditional characteristic of tolerance. Türkiye should also compete with the best in the realms of science, technology, and economy and become one of the major centers of attraction with its historical record, cultural richness, humanism, and sense of identity with all contemporary values. He believed that Türkiye has a duty to complement and blend its original identity and purpose with contemporary values and ideals in order to contribute to the grand walk of humanity.³³

Cem's understanding of foreign policy was historically deeper and multidimensional, and he had a new and different geopolitical vision from his predecessors. The following sections examine İsmail Cem's innovations and intellectual imprint on Turkish foreign policy.

²⁷ Ayşe Ömür Atmaca, "Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990'lı Yıllarda Türk-Amerikan İlişkileri", Der. Gökhan Erdem, *A. Haluk Ülman'a Armağan*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2013, 118.

²⁸ Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, 214-215.

²⁹ Meliha Altunışık, "Worldviews and Turkish foreign policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey*, 40, (2009): 186-187. doi:10.1017/S0896634600005264. Erişim 19.10.2022.

³⁰ Dündar, *Ben Böyle Veda Etmeliyim*, 209-210.

³¹ Cem, *Turkey in the New Century*, 2-3.

³² Cem, *Turkey in the New Century*, 11.

³³ İsmail Cem, "Turkey: Setting Sail to the 21st Century", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 2/3, (1997).

A foreign policy with historical depth

Almost all studies of İsmail Cem emphasize his contribution to Türkiye foreign policy by incorporating the missing historical and cultural dimensions. The emphasis on history and culture in Cem's political analyzes can be clearly seen in his books and columns in the 1970s, as well as during his tenure as Director General of TRT and Minister of Culture.

Although Cem's ideas about socialism had changed considerably by the 1990s, perhaps the most constant element in his views was his emphasis on history and culture. In this sense, he criticized traditional Turkish foreign policy for being ahistorical. According to him, Türkiye's history should be evaluated not only within its borders but also in the context of world history. Türkiye, cut off from its historical and cultural ties, needed to benefit from the Ottoman Empire and even the Ionian, Trojan, Byzantine and Seljuk civilizations in order to have a personality and a multidimensional foreign policy.³⁴ Cem explained that his most important original contribution to foreign policy was to provide historical and cultural depth: "I have always considered history as a decisive factor in defining Turkey's past and present. I believe it's our most valuable asset. I also believe that we have never made good use of our historical and cultural specificities. I tried to bring up this point in some of my books and essays. Actually, I am making ample use of this asset in designing our policies. In fact, the much-delayed introduction of the "historical dimension" to our geo-strategy is what I consider as my modest contribution to Turkish foreign policy."³⁵

According to Cem's understanding of history, events and developments in Türkiye's past should be seen in their global and regional context. Rather than a conservative understanding of history, he has a realistic, pragmatic and dynamic approach, arguing that history is an important textbook and that historical events and decisions have a significant impact on current political and social decisions. For Tuğtan, Cem saw history and culture as powerful elements of a foreign policy conducted with a realist understanding, with Eurasia as its geographical focus, and he saw no contradiction between belonging to a civilization and universalism in terms of values.³⁶

In this context, Cem stated that Turkey's role in the post-Cold War region is not only political and economic but also cultural and historical. He believed that Türkiye's historical and cultural ties needed to be strengthened in order to develop cooperation and relations with other countries in the region, and he advocated Türkiye's active presence in its "historical geography", not only with the West, but also with the Balkan countries, North Africa, the Middle East and the Caucasus, with which it has shared historical ties for centuries.

Similarly, for Cem, culture is as important an element as history. He emphasized that historical awareness is essential to help people understand their identity and culture, and that understanding and interpreting history requires a multifaceted perspective. In his book "Turkey in the New Century", Cem often refers to this emphasis on history and culture, stating that "Contemporary Turkish Republic should consider its identity as the expression of all cultures, which have thrived in our land; as the possessor of a great cultural heritage that can be traced to Ion, Byzantium, Central Asia, the Seljuks, and the Ottomans. In a historical dimension, our present day republic should be the representative and bearer of all these cultures that have flourished within our geography. Thus, what seems to me as the main factor of identity of Turkish culture might appear in a clearer vision: To be an original culture and to be specific to our geography on one hand; and, on the other, to be the cultural expression, the means of cultural dialogue and interaction, sometimes of synthesis of a much wider geography extending from Central Asia to the shores of the Aegean, to the Balkans, and to Central Europe."³⁷

A multidimensional foreign policy

From his first days as Foreign Minister, İsmail Cem criticized Türkiye's traditional two-dimensional foreign policy and sought to give it historical depth and geographical breadth. With this vision, he is considered one of the most important practitioners of the multidimensional foreign policy first signalled by Özal after the end of the Cold War. In fact, it can be said that there is an intellectual continuity in Cem's foreign policy orientation, as it overlaps with the "fully independent" foreign policy approach of the left in the 1970s. This view, which argued that Türkiye

³⁴ Cem, "Turkey: Setting Sail", 51.

³⁵ Cem, "Turkey: Setting Sail", 49.

³⁶ Mehmet Ali Tuğtan, "Kültürel Değişkenlerin Dış Politikadaki Yeri: İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu", *Uluslararası İlişkiler*, 13/49, (2016): 12. doi.org/10.33458/uidergisi.463054. Erişim 02.11.2022.

³⁷ Cem, *Turkey in the New Century*, 52.

should not remain dependent only on the West and Western alliances, found its practical application in the 1990s with the changing international environment.

Cem's multidimensional foreign policy has two basic components: thematic and geographical. According to Cem, thematic multidimensional foreign policy refers to the diversity and flexibility of Türkiye's foreign policy choices, enabling the country to best protect and promote its interests by acting simultaneously in different areas. In this framework, foreign policy should not be limited to political and military dimensions as in previous periods, but should also include economic, cultural, social, humanitarian and environmental dimensions. During his tenure, he aimed to protect Türkiye's interests in various areas such as EU membership, regional cooperation and peace, strengthening cultural and historical ties, cultural diplomacy, economic diplomacy and the Cyprus issue by cooperating with various actors. This approach contributed to Türkiye playing a more proactive role in foreign policy and gaining a respected position in the international arena.

Cem also criticized Türkiye's emphasis on its relations with the West and argued that Turkish foreign policy should be multidimensional in geographical terms. According to him, Türkiye is both a European and an Asian country, which he often emphasized in his speeches and writings, and after the end of the Cold War its new geographical center should be Eurasia. He believed that "Eurasia will be the center of global development in the 21st century, (...) and most of the wealth will come from Eurasia"³⁸, and therefore, there was a "strong belief that Turkey's strategic future is linked to the emergence of Eurasia."³⁹ However, Cem's emphasis on Eurasia did not exclude relations with the West.

For Cem, Europe has played a significant role in Türkiye's historical development, and the relationship between Türkiye and Europe has evolved over time. The Ottoman Turkish presence in Europe during the fifteenth, sixteenth, and seventeenth centuries brought forward new ideals and patterns of social relationships, introducing human values and a highly egalitarian, efficient, and sophisticated organization in an era when feudalism prevailed. As modern times approached, interaction with the West contributed to institutional reformation in Türkiye during the nineteenth and twentieth centuries. The external environment and its dynamics, including interaction with Europe, have been among the decisive factors in Türkiye's historical development.⁴⁰

Cem's European vision was also reflected in Türkiye's EU membership aspirations. He emphasized the importance of relations with the EU, stressing that these multidimensional foreign policy efforts should not be seen as an alternative to Türkiye's EU candidacy, but rather as complementary. According to him, while Türkiye should see EU membership as a goal, it should not become "an obsessive fixation".⁴¹ In this context, EU membership and "being a determinant in Eurasia" were defined as two of the most important foreign policy goals, complementary rather than mutually exclusive.

Accordingly, Türkiye, which had serious problems with its neighbours at the time of his inauguration in 1997, has had an impressive improvement in its relations with Greece, Iran and its Black Sea neighbours. Turkish-Greek relations were particularly strained in the mid-1990s over the Aegean and Cyprus issues, and the 1995 crisis over the Kardak islands brought the two countries to the brink of war. Especially after 1999, the foreign ministers of the two countries, İsmail Cem and Yorgo Papandreu, opened a new channel of dialogue based on peace and friendship, and the dimensions of the relationship changed with the friendship initiatives of the two ministers.

Türkiye, seeking to improve its relations with the "Islamic world" and its Middle Eastern neighbours, first tried to resolve the crisis with Syria. Although Cem's diplomatic initiatives sometimes met with a response, the two countries faced the possibility of war in 1998. After Öcalan's capture and extradition to Türkiye, however, relations began to soften. Similarly, Türkiye, which had problems with Iran in the early 1990s, strengthened its diplomatic relations with that country despite the army's criticism. Cem's balanced policy in the region, which he described as a "model" for the countries of the Middle East, led Türkiye to act as a mediator in the Palestinian-Israeli conflict during this period.⁴²

³⁸ Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, Birinci Cilt*, 73.

³⁹ Cem, *Turkey in the New Century*, 67.

⁴⁰ İsmail Cem, "Turkey and Europe: Looking to the Future from a Historical Perspective", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 5/2, (2000): 1.

⁴¹ Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, İkinci Cilt*, 10.

⁴² Altunışık, "Worldviews and Turkish foreign policy", 186-187.

During this period, Cem developed relations with African and Latin American countries beyond what he described as Türkiye's "historical geography". In this context, he emphasized the importance of economic relations, stressing the importance of relations with global economic powers such as China, India and Russia, as well as the Atlantic and Pacific basins.

All of Cem's views on foreign policy were reflected in the election manifesto of the DSP in 1999, when he was a member of parliament. The basic framework of his multidimensional foreign policy approach can be clearly seen in the foreign policy section of the election manifesto: "Türkiye has a unique geopolitical position in the world. Historically, geographically and culturally, Türkiye is a European and Balkan country, a Mediterranean and Middle Eastern country, and a Caucasian and Asian country. With the end of the bipolar world and the beginning of the integration between Europe and Asia under the concept of 'Eurasia', Türkiye's multidimensional geopolitical position has become much more functional than before. If Türkiye can evaluate this position without delay and revive the 'region-centred' foreign policy of the 1920s and 1930s, it can regain the opportunities it has missed in recent years, albeit a little late. Türkiye can become a leading country in the region without confronting Russia or the Western allies. Türkiye was able to solve the Cyprus problem by balancing its relations with the Soviet Union and the West, even during the bipolar world. The only reason for the pressure we have faced in our region and the world in recent years, our loneliness and our ineffectiveness is that Türkiye's power has not been evaluated by those who govern it and the opportunities we have to create a region-centred and broad foreign policy have not been used. The most important condition for Türkiye to revive a region-centred and wide-ranging foreign policy is to get out of the political deadlock and the economic crisis it has been plunged into in recent years, and to address the shortcomings of democracy. A democratic Türkiye that becomes stronger and a leader in its own region will open the doors of the West."⁴³

A foreign policy with a new geopolitical vision

It was not possible for Türkiye to remain unaffected by the new and evolving geopolitical discourse being reproduced and shaped in the post-Cold War international system. During his tenure, İsmail Cem was one of the most important politicians who changed and shaped Türkiye's geopolitical vision. His geopolitical vision aimed to enable Türkiye to play a more active role in the international arena by making the best use of the country's "strategic position" and "geographical advantages". According to him, Türkiye's unique position at the crossroads of civilizations, religions, and trade has had a significant impact on its interactions with Europe and the wider world.⁴⁴ Türkiye's this geopolitical position and historical background had "strategic" significance on the world political map and could make Türkiye a "regional" and "global power" if this advantage was used correctly.

Cem was aware that Türkiye is not independent of what happens around it and is directly affected by what happens in the countries around it. Therefore, he emphasized the importance of Türkiye establishing good relations with neighbouring countries to ensure regional stability and positioning itself as an element of peace, cooperation and security in the region, not only for Türkiye but also for the security and stability of the entire region.

During this period, Cem often emphasized Turkey's unique position as a country with both Asian and European identities. He believed that Eurasia would be the centre of the 21st century. In this period, when Huntington's "clash of civilizations" thesis defined Türkiye as a torn country, culturally divided between Western and Islamic civilizations, Cem made a similar identity definition but tried to determine Türkiye's foreign policy orientation more towards the "alliance of civilizations" discourse proposed against Huntington's theory.

Cem's geopolitical vision was not to reject the West but to emphasize the importance of Türkiye's relations with the West. According to him, Türkiye should establish good relations with both the West and the East in order to ensure balance and diversity. In this way, Türkiye could become a bridge between the West and the East in terms of political, economic, and cultural terms. Speaking about Türkiye's both Asian and European identity, Cem said: "Türkiye does not have to choose between being Asian or European: Türkiye has the privilege of being both Asian and European. This is our strength."⁴⁵ With this phrase, he emphasized the need to turn these identities into an asset for Türkiye.

⁴³ Democratic Left Party 1999 Election Manifesto, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/696>. Erişim 22.01.2023.

⁴⁴ Cem, "Turkey and Europe", 1.

⁴⁵ Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, İkinci Cilt*, 332.

In his speeches and writings during this period, Cem can clearly be seen reflecting his ideological line in his geopolitical vision by using various geopolitical concepts. For example, the region he refers to in his works as Türkiye's "historical geography" is a broad geography consisting of the Middle East, the Balkans, the Caucasus and Anatolia, with which Türkiye interacts historically, culturally and geographically. According to Cem, Türkiye's historical geography is also crucial in terms of human history. This region has been home to many civilizations and is a crossroads for many civilizations. Emphasizing the richness and cultural diversity of this historical geography, Cem stated that Türkiye's historical ties with this region are strong as follows: "Most of Türkiye's historical ties are not limited to fifty or a hundred years, but go back hundreds of years. When considering cultural characteristics such as the Middle East, the Caucasus, North Africa, Sudan, Yemen, etc., Central Asia is also a part of this 'Historical Geography'."⁴⁶

Cem also used different geopolitical metaphors such as "pivot state", "central state", "key state", "model state", "terminal state" and "bridge state". He aimed to make Türkiye a "world state" in the 21st century, explaining this concept as "A 'world state,' positioned among the major centers of the world and representing a unique blend of civilizational assets, historical experiences and strategic attributes. A 'world state,' one that is not a sole importer of foreign science and technology but contributes as well to science and technology. One that is not a mere observer of others' success stories but it has its own achievements that sometimes make them envious as well. One that consistently develops its special relations with the regions with which it shares a common history. One that, in line with Atatürk's legacy, constitutes a role model for nations with parallel cultural backgrounds."⁴⁷ According to Cem's vision of the future, "Turkey embarks upon the 21st century with a new sense of her global mission.... Turkey is moving away from being simply 'transit corridor' or a 'bridge over which Asia and Europe trade with one another and move their goods.' Instead, Turkey in the 2000s will become increasingly more a 'terminus' and a 'destination' country."⁴⁸

Cem insisted that Türkiye was a "model" country and explained what this means as follows: "among the countries with over a billion people and a tradition of Islam, Türkiye is the primary example with sensitivities and claims such as 'democracy, human rights, sharing the era, gender equality, and secularism'. It is a 'model'. Taking ownership of the Turkish Model and turning it into a peaceful promotional phenomenon that can be an example for other societies rather than a 'demand' or an exported product will be an important contribution of Türkiye to the Islamic world."⁴⁹

In fact, this new vision that is being created appears to be a manifestation of continuity in Turkish foreign policy. Türkiye, which saw Westernization as a panacea in the 1950s, intellectually questioned and criticized this stance in the 1960s and 1970s. Although there was a search for alternative foreign policies during this period, the conditions of the Cold War did not allow Türkiye any room for manoeuvre. The process that began with Prime Minister Özal in the 1990s gained depth, philosophy and identity during Cem's tenure within the framework of interests and geopolitical concerns. Cem, who developed a policy based on peace and cooperation rather than conflict by emphasizing Türkiye's liminality, differs in this sense from the imperial vision of his successor, Ahmet Davutoğlu.

Conclusion

When İsmail Cem, one of Türkiye's young socialist intellectuals of the 1970s, became foreign minister in the second half of the 1990s, the *zeitgeist*⁵⁰ was very different. Given the emergence and debate of multipolarity, plurality, social democracy, identity politics, and new geopolitical understandings, it was inevitable that Cem's views would be influenced by these discussions.

As mentioned above, when Cem entered left-wing politics in the 1970s, he questioned the reasons for Türkiye's backwardness and emphasized the country's historical and cultural significance in his writings. After the 1980s, his worldview underwent a transformation in line with the global conjuncture, defined as "the Third Way" or "the New Left" within the framework of the neoliberal economic order. In the 1990s, Cem was influenced by the

⁴⁶ Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, Birinci Cilt*, 15

⁴⁷ Cem, *Turkey in the New Century*, 21.

⁴⁸ Cem, *Turkey in the New Century*, 42.

⁴⁹ Cem, *Türkiye, Avrupa, Avrasya, İkinci Cilt*, 332.

⁵⁰ Spirit of the age.

zeitgeist and shaped his intellectual accumulation in this direction, leaving a significant mark on Turkish foreign policy.

As Foreign Minister between 1997 and 2002, İsmail Cem represented a break with classical Turkish foreign policy, both conceptually and practically. He was the intellectual force behind Turkish foreign policy, conceptualizing its policies and actions in a sophisticated way through his writings and speeches. During his tenure, he presented a new vision that broke the traditional boundaries of Turkish foreign policy, which faced existential problems after the end of the Cold War as it entered the 21st century. Emphasizing that Turkish foreign policy had been detached from its historical past and cultural roots, and that Türkiye needed to be replaced by a new understanding in order to become a more active and flexible actor in international politics, Cem sought to create a multidimensional and realistic understanding of foreign policy in practice. According to him, Türkiye is both Eastern and Western, Asian and European, Muslim and secular, and these identities need not exclude each other; on the contrary, they form the basis of Türkiye's power in world politics. In this sense, Cem sought to change Türkiye's post-Cold War geopolitical vision, but he took a different stance from alternative geopolitical visions that excluded the West, such as "neo-Ottomanism" or "Eurasianism".

Grant Support and Acknowledgement/Finansal Destek ve Teşekkür	The author declared that this study has received no financial support/Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir
Conflict of Interest/Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare/Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir

REFERENCES

- Altaylı, Fatih. "İsmail Cem Demirel'in Adayı Olur". *Hürriyet*, 20.04.2000. <https://www.hurriyet.com.tr/fatih-altayli-ismail-cem-demirelin-adayi-olur-39148648>. Erişim 05.04.2024.
- Altunışık, Meliha. "Worldviews and Turkish foreign policy in the Middle East". *New Perspectives on Turkey*, 40, (2009): 169-192. doi:10.1017/S0896634600005264. Erişim 19.10.2022.
- Atmaca, Ayşe Ömür. *Old Game in a New World: Turkey and the United States from Critical Perspective*. Doktora tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Atmaca, Ayşe Ömür. "Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990'lı Yıllarda Türk-Amerikan İlişkileri", Der. Gökhan Erdem, A. Haluk Ülman'a Armağan. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2013.
- BBC Türkçe, Arşiv Odası: İsmail Cem, 1974. <https://www.youtube.com/watch?v=uOaumh6p2nM>. Erişim 05.04.2024.
- Bush, George H.W. "Address Before a Joint Session of Congress". 11 Eylül 1990, <https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/september-11-1990-address-joint-session-congress>. Erişim 06.01.2023.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1975.
- Cem, İsmail. *Siyaset Yazıları: "Geçiş Dönemi Türkiye'si" (1981-1984 Yılları)*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Engeller ve Çözümler*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1987.
- Cem, İsmail. *Sosyal Demokrasi ya da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir... Ve Türkiye'de Olabilirliği*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.
- Cem, İsmail, Deniz Baykal. *Yeni Sol*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.
- Cem, İsmail. "Turkey: Setting Sail to the 21st Century", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 2/3, (1997).
- Cem, İsmail. *Soldaki Arayış*. İstanbul: Cem Yayınevi, 2000.
- Cem, İsmail. "Turkey and Europe: Looking to the Future from a Historical Perspective", *Perceptions: Journal of International Affairs*, 5/2, (2000).
- Cem, İsmail. *Turkey in the New Century*. Mersin: Rüstem Publishing, 2001.
- Cem, İsmail. *Türkiye, Avrupa, Avrasya, Birinci Cilt: Strateji Yunanistan Kıbrıs*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

- Cem, İsmail. *Türkiye, Avrupa, Avrasya, İkinci Cilt: Avrupa'nın "Birliği" ve Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Cem, İsmail. *Gelecek İçin Denemeler*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- CHP Program, 1994, http://library.fes.de/fulltext/ialhi/90111/chp_prog.htm. Erişim 22.01.2023.
- Democratic Left Party 1999 Election Manifesto, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/696>. Erişim 22.01.2023.
- Dündar, Can. *Ben Böyle Veda Etmeliyim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Gençer, Sedat. "Az Gelişmişlik, Geri Kalmışlık ve Kalkınma: İsmail Cem Örneğinde 1960'lı Yıllarda Solun Tarih Kurgusu". *İnsan ve Toplum*, 3/6, (2013): 155-192. [dx.doi.org/10.12658/human.society.3.6.M0068](https://doi.org/10.12658/human.society.3.6.M0068). Erişim 11.09.2022.
- Gökçe, Emrah Utku. *Dış Politikada İki Entelektüel: İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.
- Huntington, Samuel P. "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*. 72/ 3, (1993): 22-49. doi.org/10.2307/20045621. Erişim 05.03.2022.
- Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt II: 1980-2001*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Örmeci, Ozan. *Portrait of a Turkish Social Democrat: İsmail Cem*. Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2011.
- Örmeci, Ozan. *Bir Türk Sosyal Demokratı İsmail Cem*. Uşak: AKY Basım Yayın, 2011.
- Tuğtan, Mehmet Ali. "Kültürel Değişkenlerin Dış Politikadaki Yeri: İsmail Cem ve Ahmet Davutoğlu". *Uluslararası İlişkiler*, 13/49, (2016): 3-24. doi.org/10.33458/uidergisi.463054. Erişim 02.11.2022.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 164-181.

Geliş/Received: 06.01.2024

Kabul/Accepted: 23.04.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1415650

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**TÜRKİYE'DE 2000-2023 DÖNEMİNDE YAPILAN MEVZUAT DEĞİŞİKLİKLERİ
KAPSAMINDA TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE KADININ STATÜSÜ**
**GENDER EQUALITY AND THE STATUS OF WOMEN IN THE SCOPE OF LEGISLATIVE CHANGES IN
TÜRKİYE DURING THE PERIOD 2000-2023**

YAŞAR PINAR ÖZMEN*

ÖZ

Hukukun temel ilkeleri kadınların toplumsal cinsiyete dayalı yaşamlarıyla çeliştiğinde, kadınların deneyimlerini dikkate alarak yapılan yasal reformların kadının toplumsal statüsü açısından büyük önem arz ettiği açıktır. Bu çalışmada öncelikle Türkiye'deki kadın hareketlerinin gelişimine kısaca değinilmekte ve Türkiye'de CEDAW'ın kabul edilmesinden sonra hızlanan ve özellikle 2000'ler sonrasında sonuç vermeye başlayan mevzuat değişiklikleri toplumsal cinsiyet eşitliği olgusu temelinde incelenmektedir. Hukuk mevzuatında kadınlarla ilgili düzenlemeler hukuk ve kadın çalışmaları alanında özel bir ilgi alanı olmuş ve yapılan değişiklikler ayrı ayrı incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı 2000-2023 yılları arasındaki dönemde yenilenen ve değiştirilen mevzuatı birbirileri ile ilişkileri bağlamında topyekûn bir analize tabi tutup toplumsal cinsiyet eşitliği açısından Türk hukuk mevzuatının ruhunu tanımlamaktır. Araştırmanın temel sorusu Türk hukuk mevzuatında kadının birey olarak toplumsal hayattaki ve geleneksel olarak toplumsal yapıda büyük önem atfedilen aile içindeki eş veya anne olarak rolleri arasında nasıl bir ilişki kurulduğudur. Mevzuat değişikliklerinin ne kadar etkili olduğuna ilişkin bir kaynak olarak ve kadının toplumsal konumundaki değişimini görebilmek açısından istatistiksel veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın Hakları, Kadın Hareketi, Kadın Politikaları, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Türk Hukuk Mevzuatı.

ABSTRACT

When the basic principles of law conflict with women's gender-based lives, it is clear that legal reforms taking into account women's experiences are of great importance for the social status of women. In this study, first, the development of women's movements in Türkiye is briefly mentioned and the legislative changes that accelerated after the adoption of CEDAW in Türkiye and started to yield results especially after the 2000s are examined based on gender equality. Regulations about women in legal legislation have been a special interest in the field of law and women's studies, and the changes made are examined separately. This study aims to analyze the revised and amended legislation between 2000-2023 in the context of their relations with each other and define the spirit of Turkish legal legislation in terms of gender equality. The main question of the research is how to establish a relationship between the roles of women as individuals in social life and as wives or mothers in the family, which is traditionally attributed to great importance in the social structure in Turkish legal legislation. Statistical data have been evaluated as a source of how effective the legislative changes are and to see the change in the social position of women.

Keywords: Gender Equality, Turkish Legal Legislation, Women's Movement, Women's Policies, Women's Rights.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, pborozmen@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2970-1110.

Extended Abstract

Under the influence of the feminist wave that entered the revival phase in the world, women's movements in Türkiye began to stir in the 1970s and diversified in the 1980s. It became more organized in the 1990s and many problems started to be discussed in the public sphere. The "The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)" was accepted by Türkiye in 1985. CEDAW has been effective in regulating legislation regarding the status of women since the 1990s. Legal reforms have been made in a process of evolution in which resources (time, financial support, organizational talents, political and social opportunities) were mobilized and led by women's non-governmental organizations. Although discussions held on various platforms in the public sphere are often pushed into the shallow area of traditional discourse and some changes occur in baby steps, there has been great progress in legal regulations compared to the previous decades. On the other hand, the position of women in the family has always continued to be emphasized, and the protection of family and marriage unity has become a more focal point. The position of women as a free individual, and members of society, has remained in the background.

In this study, first of all, the development of women's movements in Türkiye is briefly mentioned and the legislative changes that accelerated after the adoption of CEDAW in Türkiye and started to yield results, especially after 2000 are examined based on the phenomenon of gender equality. This study aims to analyze the renewed and amended legislation between 2000 and 2023 in the context of their relations with each other and to define the spirit of Turkish legal legislation in terms of gender equality. The main question of the research is what kind of a relationship is established in Turkish legal legislation between the roles of women as individuals in social life and as wives or mothers in the family, to which great importance has traditionally been attributed in the social structure. Statistical data were evaluated as a source of how effective the legislative changes were and to see the change in women's social position.

Women's movements, which grew stronger after the 1980s, played an active role in ensuring a gender equality perspective in the laws implemented in the 2000s. CEDAW and the official recognition of Türkiye's European Union (EU) candidate country status have been instrumental in the change of all laws affecting women's social life. Within the framework of compliance with European Union legislation, ensuring equality between men and women in practice was a priority area. The activities of women's non-governmental organizations, whose number is rapidly increasing and who have the opportunity to benefit from the national and international financial support provided within this framework, have increased. Intensive efforts led to the renewal of laws and the enactment of special laws in the 2000s. The Turkish Civil Code (in 2001), the Turkish Labor Law (in 2003), and the Turkish Penal Code (in 2004) were renewed, and the Law on the Protection of the Family and the Prevention of Violence Against Women was adopted in 2012. Improvements and changes were made in the relevant laws toward gender equality with subsequent laws, decrees, and decisions.

The outcomes of these changes have been observed in the data on the social status of women in Türkiye, and the improvement in education and employment is especially noticeable. It is observed that the age of marriage for women has increased over the years with the effect of the improvement in education and the change in the Turkish Civil Code. Despite the positive changes in employment data over time, it seems that there is a long way to go in terms of gender equality. It is observed that the unemployment rate for women is higher than for men at almost every educational level.

National and international legal regulations are very important in improving the social status of women. Deficiencies and ambiguities in the laws create many victimization situations. On the other hand, although normative regulations contain very important gains in ensuring gender equality, preventing women from being subjected to violence, and recognizing their rights as equal individuals, they are not sufficient. In order to achieve better results, social awareness should be raised, women should learn their rights, be able to express their complaints and be protected without feeling social pressure. Activities need to be increased to change the social perception about women's rights, women's responsibility in the family, women's involvement in working life, and to adopt the concept of gender equality. It is necessary to educate individuals starting from childhood, to constantly inform them, and to ensure that gender equality becomes a natural part of the social lifestyle and internalized.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'de Cumhuriyet tarihinin en yüksek oranla yer alan kadın milletvekilleri, Türk Deniz Kuvvetleri tarihinin ilk kadın amirali Gökçen Fırat, artan başarıları ile gurur duyduğumuz Türkiye Kadın Millî Voleybol Takımı oyuncularını ve daha niceleri kadın oldukları için değil toplumun bireyleri olarak eşit fırsatlara sahip oldukları için buldukları konuma geldiler. Cumhuriyet tarihinde başbakan, bakan, siyasi parti lideri gibi görevler dâhil kamusal hayatta ve özel girişimlerde üst düzey pozisyonlarda kadınlar yer almıştır. Bu örnekler kadın ve erkeğin her alanda eşit haklara ve fırsatlara sahip olduğu toplumsal cinsiyet eşitliği hedefinde henüz iyi bir yerde olduğumuzu göstermemektedir. Başlangıcı Tanzimat Dönemi'ne dayanan geleneksellik-modernlik arasında gidip gelen kadının toplumsal konumuna ilişkin tartışmaların bir kısmı hâlâ sürdürülmektedir.

Dünyada kadın hareketi, kadının toplumsal konumunu, gelir, mülkiyet ve eğitim haklarını tartışarak gelişmiştir. Bu hakların elde edilmesinde siyasal katılımın önemli olduğu konusundaki fikir birliği stratejik bir ortak payda olarak oy hakkını öne çıkarmıştır. Kadın ve erkek arasında eşitliği sağlayacak fırsat ve kaynaklara erişim için yasal reformların yapılması yolunda süfraj (oy hakkı) hareketi kadının siyasal katılımında yerini alması için bir meşale yakmıştır. Aynı dönemde Endüstri Devrimi sonrasında fabrikalarda sayısı artan kadınlar, erkeklerle eşit olmayan haklarını, çalışma ve yaşam koşullarını protesto ettiği gösteriler gerçekleştirmiştir. Batı toplumlarında kadınların mücadelesi sonunda elde edilen oy hakkı ırk, gelir, eğitim durumu gibi bazı kısıtlılıkları bir süre daha barındırmıştır. Zaman içinde gelişerek dünyaya yayılan bu hareketin özü, aynı entelektüel donanıma sahip eşit varlıklar olarak kadınların erkeklerle eşit fırsatları hak ettikleri iddiasına dayanır.¹ Kadın hareketi, kadınlarla ilgili yüzyıllardır var olan kültürel olarak inşa edilmiş bir hikâyeyi değiştirmeyi başarmıştır. Günümüzde sosyoekonomik olarak gelişmiş ülkelerde bile toplumsal cinsiyet eşitliği ulaşılması gereken bir hedef olarak üzerinde çalışılması gereken bir olgudur.

Bu çalışmanın amacı 2000 sonrası dönemde Türkiye'de mevzuatta toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadın hakları konusunda yapılan değişiklikleri incelemektir. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, gelenekle modern, örf ve adetlerle yazılı kanunlar arasında sıkışmış bir olgudur. Hukukun temel ilkeleri kadınların toplumsal cinsiyete dayalı yaşamlarıyla çeliştiğinde, kadınların deneyimlerini dikkate alınan yasal reformların kadının toplumsal statüsü açısından büyük önem arz ettiği açıktır. Hukuk toplumsal değişimi kolaylaştırabilir, ancak resmî hukuki ifade ne olursa olsun, hukuk kurallarının uygulanması çoğunluk kültürünün hâkim kavramsallaştırmalarını ve sonuçlarını izleyecek ve yansıtacaktır. Yine de yasal biçimsel kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması başarılı bir stratejik başlangıç olarak kadınların erkeklerden farklılıklarının tabiiyet olarak kullanılmasını engellemiştir.² Kadın hareketi en başından beri, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için fırsat ve kaynaklara erişimin gerekli yasal reformların yapılması ile mümkün olabileceğini savunmuştur. Ataerkil anlamda belirlenmiş "kamu"yu dönüştürebilmek için bir hukuk mücadelesine girilmiştir.

Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitliği olgusu açısından hukuksal düzenlemeler elit bir kesimin kadının sosyal statüsünü tartışmaya açmalarıyla başlamıştır. Öncelikle eğitim alanında meyvelerini veren tartışmalar Cumhuriyet döneminde birtakım medeni ve siyasal hakların kazanılması ile sonuçlanmıştır. Oy hakkının kazanılmasından 1960'lara kadar geçen yıllarda dünyada kadın hareketi açısından bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. 1960-1970'lerde kadınların siyasal süreçlerdeki ve işgücündeki görece artan katılımı, kadınların eğitim ve ekonomik durumlarındaki değişimler hak taleplerinde etkili olmuştur. Bu dönemde yükselen ikinci feminizm dalgası birçok farklı yaklaşımı barındıran bir çeşitlilik sunmaktadır. Üç ana akım olarak gelişen dalgada; liberal feminizm için eşit davranma, sosyalist feminizm için kadın emeği öne çıkmıştır. Kadınla ilgili konuların en uç noktalarda tartışıldığı bu dönemde, eşitsizliğin kaynağının "cinsiyet-toplumsal cinsiyet" sistemi olduğu olgusundan hareketle bu sistemin getirdiği kısıtlamaların kaldırıldığı daha kökten bir değişimin savunulduğu radikal feminizm bir diğer ana akımdır.³ Kadınların özel sayılan sorunları da siyasal düzleme taşınmaya başlamıştır. 1990'lar sonrasında feminizmin ilgi alanı, söylem ve bakış açıları daha da farklılaşmıştır. Her biri farklı öncüllere dayanan ve farklı sonuçlara varan bu farklı yaklaşımlar kimi zaman birbiriyle çatışma yaşamıştır.⁴

¹ Nancy Cott, *The Grounding of Modern Feminism*, New Haven and London: Yale University Press, 1987, 19.

² Kadınların deneyimlerinden yola çıkarak hukuk sistemini ve hukuk anlayışını dönüştürerek kadınların yaşam kalitesini iyileştirmeyi hedefleyen feminist hukuk teorisi için bkz. Tracy A. Thomas, "The Long History of Feminist Legal Theory", *The Oxford Handbook of Feminism and Law in the United States*. Ed. Deborah Brake, Verna Williams ve Martha Chamalla, Oxford University Press, 2021, 15.

³ Meryem Koray, "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri", *Çalışma ve Toplum* 2/29 (2011), 13-54.

⁴ Koray, "Avrupa Birliği ve Türkiye'de", 43.

Dünyada canlanma evresine giren feminist dalga'nın etkisiyle Türkiye'de de kadın hareketleri 1970'li yıllarda kıpırdanmaya başlamış, 1980'li yıllarda çeşitlenmiştir. 1990'larda daha örgütlü hale gelmiş, birçok sorun kamusal alanda tartışılmaya başlamıştır. "Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW)" 1985'te Türkiye tarafından kabul edilmiştir. CEDAW, 1990'lardan itibaren kadının statüsü ile ilgili mevzuatın düzenlenmesinde etkili olmuştur. Zaman, mali destekler, örgütsel yetenekler, siyasal ve sosyal fırsatlardan oluşan kaynakların seferber edildiği ve kadın sivil toplum kuruluşlarının önderlik ettiği bir süreçte yasal reformlar yapılmıştır. Kamusal alanda çeşitli platformlarda yapılan tartışmalar çoğu zaman geleneksel söylemin sığ alanına itilse ve bazı değişiklikler bebek adımlarıyla gerçekleşse de hukuki düzenlemeler anlamında bir önceki on yıllara göre büyük gelişim sergilenmiştir. Diğer taraftan kadının aile içindeki konumu her daim vurgulanmaya devam etmiş, aile ve evlilik birliğinin korunması daha fazla odak noktası olmuştur. Kadının toplumun üyesi özgür bir birey olarak konumu geri planda kalmıştır.

Çalışmada öncelikle Türkiye'deki kadın hareketlerinin gelişimine kısaca değinilmekte ve Türkiye'de CEDAW'ın kabul edilmesinden sonra hızlanan ve özellikle 2000 yılı sonrasında sonuç vermeye başlayan mevzuat değişiklikleri toplumsal cinsiyet eşitliği olgusu temelinde incelenmektedir. Bu çalışmanın amacı 2000-2023 yılları arasında yenilenen ve değiştirilen mevzuatı birbirleri ile ilişkileri bağlamında bir analize tabi tutup toplumsal cinsiyet eşitliği açısından Türk hukuk mevzuatının ruhunu tanımlamaktır. Araştırmanın temel sorusu Türk hukuk mevzuatında kadının birey olarak toplumsal hayattaki ve geleneksel olarak toplumsal yapıda büyük önem atfedilen aile içindeki eş veya anne olarak rolleri arasında nasıl bir ilişki kurulduğudur. Mevzuat değişikliklerinin ne kadar etkili olduğuna ilişkin bir kaynak olarak ve kadının toplumsal konumundaki değişimi görebilmek açısından istatistiksel veriler değerlendirilmiştir.

1. Türkiye'de Kadın Hareketlerinin ve Kadınlara İlgili Mevzuatın Gelişimi

Orta Asya Türk toplumlarında toplumsal cinsiyet açısından daha eşitlikçi bir konuma sahip olan kadınların sosyal yaşamlarında kısıtlamalar İslamiyetin kabulünden sonra yerleşmiştir.⁵ Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında gerçekleşen kazanımlar ve özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra hız kazanan kadın hareketi Cumhuriyet'in ilanından sonra kadının sosyal hayatında ve aktif siyasete katılım yolunda reformların yapılmasını sağlamıştır.⁶

Kadınların toplumsal statüleri ile ilk tartışmalar Tanzimat Dönemi'nde aydınlar, bürokrasi elitleri ve bu ailelere mensup kadınlar tarafından başlatılmıştır. İlk kez, kadın sorununun, toplumun gelişmesi için yaşamsal öneme sahip olduğunun ayrımına varılmaya başlamıştır.⁷ Tanzimat sonrası başlayan eğitim atılımı sonuçlarını vermeye başlamış, kadın sorunları I. ve II. Meşrutiyet Dönemi romanlarında ve kadınlar tarafından da kurulmaya başlayan gazete ve dergilerde dile getirilmiştir. Bu dönemde tesettür zorunluluğu, evlenme ve boşanmada kadına söz hakkı tanınmaması, çok kadınla evlilik, miras hakkında ve mahkemedeki tanıklıkta kadının erkekle eşdeğer tutulmaması, kadının çalışma yaşamına yeterince katılamaması, kadının siyasal alanda erkeklerle eşit haklara sahip olmaması en çok dile getirilen sorunlardır.⁸ Bunların birçoğu günümüzde hâlâ üzerinde tartışılan konular arasındadır. Cumhuriyetin ilk on yılında kadınların eğitim, medeni hukuk ve siyasal alandaki hakları verilmiştir. Bu dönemde kadınlar Batılı olma ve geleneksel kalma arasında çeşitli tartışmaların ve modernleşme imajının nesnesi olmuş⁹, hak talepleri elit kadınlar tarafından dile getirilmiş, erkeğin üstün konumunun devam ettiği siyasal ve toplumsal yapıda kadının aile içindeki konumunun öncelikli olduğu her fırsatta belirtilmiştir.¹⁰

Dünyada ve ülkeler özelinde kadınların statüsünün yükseltilmesine ilişkin faaliyetlerde Birleşmiş Milletler (BM) Ekonomik ve Sosyal Konsey çatısı altında 1946 yılında oluşturulan Kadının Statüsü Komisyonu öncü bir rol üstlenmiştir. BM Antlaşması (1945), Evrensel Bildirge (1948), Avrupa İnsan Haklar Sözleşmesi (1950), Avrupa

⁵ Belkis Konan, "Türk Kadınının Siyasal Hakları Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60/1 (2011), 162.

⁶ Türkiye'de kadın hareketinin tarihçesi ve sonuçları için literatürde temel eserlerden bazıları için bkz. Nermin Abadan-Unat, "The Modernization of Turkish Women", *Middle East Journal* 32/3 (1978), 291-306; Semra Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", *Yasama Dergisi*, 10 (2008), 5-59; Konan, "Türk Kadınının Siyasal", 157-174; Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992; Özlem Baykal, "Modern Dünya'nın Değişen Koşullarında Osmanlı Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", *Atatürk Yolu Dergisi*, 70 (2022), 67-90; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992, 228-237. Ayrıca kadınlara yönelik yasal düzenlemelerin bir listesi için bkz. <https://kadem.org.tr/kadinlara-yonelik-yasal-duzenlemeler/>.

⁷ İhsan Şerif Kaymaz, "Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu", *Atatürk Yolu Dergisi* 12/46 (2010), 333-366.

⁸ Kaymaz, "Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı", 340.

⁹ Belma Tokuroğlu, *Özgürleşemeyen Kadın*, Ankara: Odak Yayınları, 2004, 63.

¹⁰ Ruziye Tali, *Kadınların Yerel Siyasi Temsil Süreçleri*, Ankara: İmaj Yayınları, 2019, 251.

Sosyal Şartı (1961) toplumsal cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık karşısında kadının korunmasına yönelik birtakım düzenlemeler içermiş ve 1979 yılında CEDAW BM Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir.

1968'de Fransa'daki öğrenci hareketleri ile başlayan dönem tüm dünyada kadın hareketlerinin ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Türkiye'de kadın hareketleri 1970'li yıllarda canlılık kazanmaya başlamış, 1980'li yıllarda yükselişe geçmiş, sayıca artmış ve çeşitlenmiştir. 1990'lı yıllarla beraber sokak protestolarının ve kampanyalarının ötesine geçerek daha örgütlü bir hale gelmiş, birçok sorun kamusal alanda tartışılmaya başlamıştır. Dünyada etkili olan feminist dalganın farklı yaklaşımlarını temsil eden gruplar Türkiye'de yaygınlaşmıştır. BM tarafından ilki 1975 yılında Meksika'da olmak üzere Dünya Kadın Konferansları düzenlenmeye başlamış ve Türkiye konferanslara katılımcı olmuştur. Bu dönemlerde yükselen ikinci dalga feminizmin etkisi ile yaygınlaşan ve derinleşen feminist hareket, kadın hakları ile ilgili konulardaki bilinç ve duyarlılığı arttırmış, uluslararası organizasyon ve faaliyetlerde etkisini göstermiştir.¹¹

Türkiye uluslararası yasa niteliğinde olan CEDAW'ı 1985 yılında onaylamış ve 1986'da yürürlüğe koymuştur. Batı toplumlarındaki güçlü feminist hareketlerin girişimiyle kadın hakları söyleminin uluslararası boyutta kurumsallaşması, toplumsal dinamiklerin kadın hakları ve politikalarını dönüştürecek potansiyele sahip olmayan ülkeler için güçlü bir kaynak yaratmıştır.¹² Türkiye'de 1986 yılında yürürlüğe giren CEDAW'ın 1990'lardaki kadının statüsü ile ilgili yapılan faaliyet ve politikalarda etkili olduğu¹³, kanun metinlerinin toplumsal cinsiyet açısından duyarlılık kazandığı gözlenmektedir. Feminist bir mücadelenin uluslararası bir strateji haline gelmesi ile toplumsal cinsiyet eşitliği konusu ana akımlaşırmanın merkezine yerleşmiş ve bu konuya yönelik projelere ve araştırmalara mali destek sağlanmaya başlanmıştır. Kadın sivil toplum örgütleri faaliyetlerinde mali desteklerden yararlanmışlardır. 1980'lerden sonra yükselen kadın hareketinin ucuz işgücüne, özelleştirmelere dayanan, devletlerin sosyal destek ve korumasına karşı olan neoliberal politikaların uygulandığı döneme denk gelmesi bir tesadüf değildir. Bu dönem ulus-devletin küresel şirketlere karşı güçsüzleştiği, ucuz işgücü emeğinin konumlandığı sınıf yerine daha geniş kategorilere yayılan kimlik kavramının öne geçtiği dönemdir. Erkek veya kadın farketmeden ucuz işgücüne daha çok ihtiyaç duyan neoliberal politikaların etkileri kadınlar için daha ezici olmuştur. Ekonomik krizlerde kadınlar sosyal güvenceden yoksun kayıt dışı işlerde daha çok çalışmak zorunda kalmış ve çalışma hayatı genelinde daha fazla yer alan kadınların deneyimlerinden yola çıkarak yasal koruma ve tedbirlerin alınması ihtiyacı doğmuştur. Kadın hareketinin özellikle çalışma hayatında kadın haklarını genişleten bir mevzuatın gelişmesinde etkili bir kampanya yürüttüğü gözlenmektedir.

Türkiye'de kadınlar konusundaki politikalara odaklanmış ilk resmî kurum olan Devlet Planlama Teşkilatı Kadına Yönelik Politikalar Danışma Kurulu 1987'de kurulmuştur. Kadının statüsünün güçlendirilmesi ve haklarının korunması için 1990 yılında kurulan Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı¹⁴ kadın politikaları konusunda en önemli adımlardan biri olmuştur. 1985 yılında imzalanan CEDAW Sözleşmesinin 18. maddesi uyarınca; taraf devletler, her dört yılda bir dönemsel ülke raporlarını CEDAW Komitesine göndermek zorundadırlar. Türkiye bu zorunluluk kapsamında raporlarını 1990'dan itibaren sunmaya başlamıştır.¹⁵ Toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda ve kadına yönelik ayrımcılığa ve şiddete karşı akademik alanda çalışmalar yapmak ve bilgiyi topluma yaymak amacıyla ilki İstanbul Üniversitesi bünyesinde 1989'da açılan Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezleri kurulmaya başlamıştır. 1989'da İçişleri Bakanlığı, kaymakamlık sınavlarına kadınların da alınacağını açıklamıştır. Kadının çalışmasını, kocanın iznine bağlayan Medeni Kanun'un 159. maddesi Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.¹⁶ 1990'da mağdurun hayat kadını olması halinde tecavüz ve kaçırılma ilgili cezaların üçte ikisine kadar indirilmesini öngören Türk Ceza Kanunu'nun 438. maddesi TBMM tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.

¹¹ Hande Eslen-Ziya, "Türk Ceza Kanunu Değişiminde Kadın Aktivistler: Bir Lobicilik Hikayesi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2012), 119-149; Esra Gedik, "Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaşırmanın Türkiye'de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı", *Akademik Hassasiyetler* 2/4 (2015), 209-228.

¹² Koray, "Avrupa Birliği ve Türkiye'de", 17.

¹³ Emine Gülselcen Kafkasyalı, "CEDAW'dan İstanbul Sözleşmesine Kadın Hakları ve Türk İç Hukukuna Etkileri", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9/1 (2023), 150-173; Murat Kemaloğlu, *Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'nin (CEDAW) Türkiye Raporları ve Sivil Toplum Çerçevesinde Türkiye'de Kadının Durumunun Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 145-147.

¹⁴ T.C. Resmî Gazete (20.04.1990-Sayı: 20498 (Mükerrer)). Adı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü olarak değişen kurum Başbakanlığa bağlanmıştır.

¹⁵ Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasal", 32.

¹⁶ Anayasa Mahkemesi Kararı (Esas Sayısı: 1990/30, Karar Sayısı: 1990/31 Karar Günü:29.11.1990).

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı kurulmuş, ilk resmî kadın konuk evleri ve sığınma evleri, danışma merkezleri gibi kadın odaklı kurumlar 1990'larda açılmaya başlamıştır. 1996 Uçan Süpürge ve 1997'de Kadın Adayları Destekleme ve Eğitim Derneği (KA-DER) kurulmuş, kadınların-erkek eşitliği, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişiminin artırılması, şiddete karşı korunması, emeğinin sömürülmemesi, siyasal katılımlarının artması gibi pek çok konuda kadın örgütleri faaliyetlerini artırmıştır.¹⁷ Bu dönem kadın hareketlerinin güçlü bir baskı grubu olarak örgütlendiği ve kadın politikalarıyla ilgili resmî kurumlar aracılığıyla mevzuat değişikliklerinde etkili olduğu gözlenmektedir. 1997'de kadının, evlendikten sonra kocasının soyadı ile birlikte kendi soyadını da kullanabilmesi sağlanmıştır. İçişleri Bakanlığı'nca nüfus cüzdanlarında medeni hal kısmında "bakire/dul/boşanmış" gibi ifadelerin yerine sadece "evli" veya "bekar" ifadelerinin kullanılmasını düzenleyen genelge yayımlanmış ve ilgili diğer kanunlarda bu ifadeler düzeltilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nda suç olarak düzenlenen zina suçu önce erkekler için (1997) daha sonra kadınlar için (1998) Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle iptal edilmiştir. 1999 yılında BM tarafından kabul edilen cinsiyet ayrımcılığına ve hak ihlallerine maruz kalma durumlarında CEDAW Komitesi'ne şikayet hakkı tanıyan CEDAW İhtiyari Protokol Türkiye tarafından imzalanmış ve 2002 yılında kabul edilmiştir.

1990'lar kadın girişimcilerin desteklendiği, kadın politikalarının kalkınma ile birlikte ele alınmaya başlandığı, kadın sağlığı ile ilgili politikaların geliştirildiği, kadınlara yönelik danışma merkezlerinin arttığı, kadın erkek eşitliği odaklı Medeni Kanun Tasarısı'nın hazırlandığı özetle kadınlara yönelik politika ve mevzuat geliştirmelerinde büyük bir ivmenin yakalandığı bir dönem olmuştur.

2. 2000 Sonrası Dönemde Türkiye'de Kadınlara İlgili Yasal Düzenlemeler

1980'lerden sonra güçlenen kadın hareketleri 2000'li yıllarda uygulamaya konan kanunlarda toplumsal cinsiyet eşitliği bakış açısını sağlamada etkin bir rol oynamıştır. Kadına karşı ayrımcılığın önlenmesine ilişkin uluslararası düzenleme olan CEDAW ve Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) aday ülke statüsünün tescil edilmesi ile kadın-erkek eşitliğinin özellikle uygulamada sağlanmasının bir öncelik alanı olarak belirlendiği AB mevzuatına uyumlaştırma çalışmaları kadının sosyal yaşamını etkileyen tüm kanunların değiştirilmesinde etkili olmuştur.¹⁸ Bu çerçevede sağlanan ulusal ve uluslararası mali desteklerden faydalanma imkânı bulan ve sayısı hızla artan kadın sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri artış göstermiştir. Zaman, para, örgütsel yetenekler, siyasal ve sosyal fırsatlardan oluşan kaynakların seferber edildiği¹⁹ yoğun çabalar 2000'lerde kanunların yenilenmesini ve özel kanunların çıkarılmasını sağlamıştır. 2001'de Türk Medeni Kanunu, 2003'te İş Kanunu, 2004'te Türk Ceza Kanunu yenilenmiş, 2012'de Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun kabul edilmiştir. İlgili kanunlarda daha sonra çıkan kanun, kararname ve kararlarla toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik iyileştirmeler ve değişiklikler yapılmıştır.²⁰

2.1. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesinin (CEDAW) Kabulü

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 19 Aralık 1979 tarih ve 34/180 sayılı kararıyla kabul edilen CEDAW, Türkiye tarafından olan 1985 yılında onaylanmış ve 1986'da yürürlüğe girmiştir.²¹ Türkiye, medeni haklar bakımından kadın ve erkeklere eşit fırsatların tanınması, kadınlara akit yapmada ve mülk idaresinde eşit haklar verilmesi (Sözleşme'nin 15. maddesinin 2. ve 4. fıkraları); evlilik süresince ve evliliğin son bulmasında, çocuk olması durumunda çocuklarla ilgili konularda, vasi, vasi, kayyum olma ve evlat edinme durumlarında eşit hak ve sorumluluklar, aile adı, meslek ve iş seçimi eşler için eşit kişisel haklar ile ilgili hükümlerin (Sözleşme'nin 16. maddesinin 1. fıkrasının (c), (d), (f) ve (g) bendleri) o dönemde yürürlükte olan Türk Medeni Kanunu'nun ilgili

¹⁷ Eslen-Ziya, "Türk Ceza Kanunu Değişiminde", 124; Gedik, "Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma", 211.

¹⁸ T.C. Başbakanlık KSGM, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013, Ankara: Fersa Ofset, 2008, 13.

¹⁹ Toplumsal hareketler teorisinde kaynak mobilizasyonu (seferberliği) yaklaşımı, toplumsal hareketleri yapısal krizler sonucu oluşan irrasyonel davranışlar olarak niteleyen kolektif davranış yaklaşımına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Mancur Olson'un "Kolektif Eylemin Mantığı" (1965) adlı eseri ile ortaya atılan ve sonra geliştirilen yaklaşım toplumsal hareketleri örgütlenme, çıkarlara odaklanma, fırsatları değerlendirme, kaynak üretme ve kullanma stratejilerine dayalı olarak açıklar (J. Craig Jenkins, "Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements", *Annual Review of Sociology* 9/1 (1983), 527-553.

²⁰ 1990'lardan itibaren kadına yönelik sosyal politikaların yasal ve kurumsal yapılanma açısından geniş bir listesi için bkz. Dilek Özsoy, *Kazakistan ve Türkiye'de Kadına Yönelik Sosyal Politikaların Değerlendirmesi (1991-2021)*, Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2022, 118-130.

²¹ Sözleşme'nin onaylanmasının uygun bulunduğu 11 Haziran 1985 tarih ve 3232 sayılı Kanun, 25 Haziran 1985 tarih ve 18792 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Bakanlar Kurulu'nun onaya ilişkin 24 Temmuz 1985 tarih ve 85/9722 sayılı Kararı ise, 14 Ekim 1985 tarih ve 18898 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Onay belgeleri, 20 Aralık 1985 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliği'ne tevdi edilmiştir. 27. madde uyarınca, Sözleşme Türkiye bakımından 19 Ocak 1986 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

hükümleri ile tamamen bağdaşmadığı gerekçesiyle çekince ile taraf olmuştur. Bu düzenlemelerin yapıldığı yeni Medeni Kanun Tasarısı'nın Meclis'e sunulmasının ardından 30 Eylül 1999 tarihinde ilgili maddelerdeki çekinceler kaldırılmıştır. Bu çekincelerin kaldırılmasında kadın sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri ve CEDAW komitesine gölge raporları etkili olmuştur.²² Yabancılarla evlenme konusunda Türk Vatandaşlık Kanunu maddeleriyle ilgili çekinceler yapılan düzenlemeler sonucunda 2008 yılında kaldırılmıştır. Türkiye'nin, Sözleşme'nin "yorum veya uygulanmasına ilişkin olarak Taraf Devletler arasında uyuşmazlık olması halinde, bunun tahkim veya Uluslararası Adalet Divanı tarafından çözülmesini" öngören 29. maddenin 1. fıkrasına ilişkin çekincesi devam etmektedir.

2.2. Anayasa Değişiklikleri

Normlar hiyerarşinde en üstte yer alan anayasalar vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen, güvence altına alan, devlet ve toplum arasındaki ilişkileri belirleyen, birey özgürlükleri karşısında iktidarı sınırlayan en temel hukuki metinlerdir. Bütün hukuk kuralları anayasaya uygun olmalıdır. Türk Anayasalarında yer alan kanun önünde herkesin eşit olduğu ilkesi 1961 ve 1982 Anayasası ile eşitlik maddesi cinsiyete duyarlı hale getirilmiş ve cinsiyetin herhangi bir ayrımcılık sebebi olamayacağı belirtilmiştir. Burada vurgulanan cinsiyet eşitliği mutlak yönde bir eşitlik olarak değil aynı durumda bulunan kişilerin aynı hukuki işlemlere tabi olması anlamında bir eşitliktir. Cinsiyetin ayrımcılık nedeni olmayacağına ilişkin maddeler diğer kanunlara da işlenmiştir.

1982 Anayasası'nda²³ kadın ve erkek eşitliği ile ilgili güçlendirici eklemeler yapılmıştır. 2001 yılındaki değişiklikle²⁴ 41. maddedeki "Aile, Türk toplumunun temelidir" fıkrasının sonuna "ve eşler arasında eşitliğe dayanır." ibaresi eklenmiş, 2004 yılındaki değişiklikle²⁵ kanun önünde herkesin eşit olduğu ilkesi ile ilgili 10. maddeye eklenen fıkrada kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu ve devletin bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlü olduğu belirtilmiştir. Kadınlığı cinsiyet ayrımcılığının temeli olmaktan öteye götüren, kadınları hakların öznesi konumuna taşıyan iyileştirme, 2010 yılındaki değişiklikle²⁶ aynı hükme eklenen "bu amaçla alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olmayacağı" ibaresiyle ayrımcılık yasağını devletin pozitif yükümlülükleriyle pekiştirmiş, kadın-erkek eşitliği güvence altına alınmıştır.²⁷ Bu değişiklikler AB sözleşmelerine ve direktiflerine uygun olarak ilk defa pozitif ayrımcılığı Anayasa düzeyinde bir temel ilke olarak kabul etmektedir.²⁸ 2001 yılında 66. maddede yapılan değişiklikle Türk anadan doğan çocuklara da doğrudan Türk vatandaşlığı statüsü verilmektedir.²⁹

2004 yılındaki değişiklikle 90. maddenin son fıkrasına "...temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır." ibaresi eklenmiş ve bu bağlamda CEDAW da Anayasa'da üstün duruma geçmiştir. Anayasada 2001, 2004 ve 2010'da yapılan değişiklikler, kadın erkek eşitliğinin hayata geçirilmesinde güçlü bir dayanak oluşturmuştur.

2009 yılında kurulan³⁰ ve siyasi parti grupları ile bağımsız milletvekillerinin meclisteki oranına göre temsil edilen TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nun 2012 tarihli raporunda³¹ toplumsal cinsiyet eşitliğini pekiştirmek için yapabilecek iyileştirmelere değinilmektedir. Bunlardan en önemlileri; Anayasa'da ayrımcılıkla ilgili maddede dolaylı ve doğrudan ayrımcılık yapılamayacağına belirtilmesi, hak ve ödevler kısmında kadın-erkek fırsat eşitliği ifadelerinin kullanılması, kadın ve erkek eşitliği olgusunun insan haklarının özü ile bağının kurulması, atama ve seçimle oluşan tüm karar mekanizmalarında kadınların temsil ve katılımını artırmak için teşvik edici hükümlere yer verilmesidir. Komisyon raporundaki öneriler içinde bulunan ve sivil toplum kuruluşlarının faaliyet gösterdiği ayrımcılıkla mücadele, insan hakları ve eşitlik gibi alanlarda anayasal gözetim

²² <https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2018/06/1997KIH-YC.pdf>. Erişim 09.09.2023.

²³ T.C. Resmî Gazete (09.11.1982-Sayı: 17863 (Mükerrer)), (Kanun No:2709, Kabul Tarihi:10.10.1982).

²⁴ T.C. Resmî Gazete (17.10.2001-Sayı: 24556 (Mükerrer)), (Kanun No:4709, Kabul Tarihi:03.10.2001).

²⁵ T.C. Resmî Gazete (22.05.2004-Sayı: 25469), (Kanun No:5170, Kabul Tarihi:07.05.2004).

²⁶ T.C. Resmî Gazete (13.05.2010-Sayı:27580), (Kanun No:5982, Kabul Tarihi:07.05.2010).

²⁷ Selda Çağlar, "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu", *Ankara Barosu Dergisi*, 3 (2012), 41-86.

²⁸ Devrim Ulucan, "Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 15 (2014), 369-383.

²⁹ T.C. Resmî Gazete (17.10.2001-Sayı:24556 (Mükerrer)), (Kanun No:4709, Kabul Tarihi:03.10.2001), m.23.

³⁰ T.C. Resmî Gazete (24.03.2009-Sayı:27179), (Kanun No:5840, Kabul Tarihi:25.02.2009).

³¹ TBMM, "Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu" (TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, 2012).

mekanizmalarının geliştirilmesi 2016 yılında Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu'nun kurulması³² ile bir ölçüde gerçekleştirilmiştir.

2.3. Türk Medeni Kanunu'nda Yapılan Değişiklikler

Kabul edildiği tarih itibarıyla dönemine göre ilerici olan 1926 tarihli Türk Medeni Kanunu'nun yenilenmesine yönelik 1970'ten beri süren çabalar³³ ancak 30 yıl sonra yeni bir kanunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 2001 yılında kabul edilen 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda (TMK)³⁴ evlenme ve boşanmayı düzenleyen aile hukuku bölümü kadın örgütlerinin çabaları sonucunda kadın erkek eşitliğini sağlayacak şekilde değiştirilmiştir. TMK'da (m.21/1), eşitlik ilkesine uygun olarak kadının yerleşim yerinin, kocanın yerleşim yerine bağlanması esası terkedilmiş, ayrılık durumunda velayet altındaki çocuğun yerleşim yerinin kendisine bırakıldığı ana veya babanın yerleşim yeri olduğu hükmü getirilmiştir. Evlilik birliğinin temsili, evlilik birliğinin beraberce yönetilmesi, eşlere, birliğin giderlerine yalnız malvarlığı ile değil emekleriyle de katılabilme imkânının sağlanmış olması, oturulacak konutun birlikte seçilmesi, üçüncü kişilere karşı sorumluluk, eşlerin meslek ve işi, aile konutu, evlilik birliğinin giderlerine katılma gibi konularda kadın erkek eşitliği sağlanmıştır.

Boşanma nedenleri olarak 'cana kast' ve 'pek fena muamele'ye, 'onur kırıcı davranış' da eklenmiştir (TMK. m. 162). Boşanma halinde, evlilik sonrasında edinilen mallar eşler arasında eşit olarak paylaşılacak, ancak eşler istedikleri takdirde mal ayrılığı, paylaşmalı mal ayrılığı ve mal ortaklığı rejimlerinden birini sözleşme yaparak seçebileceklerdir (TMK. m. 202-281). 187. maddede yer alan evlenen kadınının, kocasının soyadının yanı sıra evlenmeden önceki soyadını da kullanabileceği hükmü Anayasa Mahkemesi'nin 22.02.2023 tarihinde aldığı kararda kadın ve erkek arasında kuralla öngörülen farklı muamelelerin eşitlik ilkesini ihlal ettiği sonucuna ulaşmıştır.³⁵ Anayasa'ya aykırı olduğuna ve iptaline karar verilen bu madde kadının evlenmeden önceki soyadını evlendikten sonra tek başına kullanacağı biçiminde değiştirilmektedir. Boşandıktan sonra eğer menfaatine ise eski eşinin soyadını kullanmaya devam edebilmektedir (TMK. m. 173).

Daha önce erkek için on yedi ve kadın için on beş olan evlenme yaşı, kadın ve erkek için on yedi olarak belirlenmiştir (TMK. m. 124). Eşitlikçi yönde geliştirilmiş gibi görünen bu maddedeki "Ancak, hâkim olağanüstü durumlarda ve pek önemli bir sebeple onaltı yaşını doldurmuş olan erkek veya kadının evlenmesine izin verebilir." hükmü çocuk yaşta evliliğin önünü açmaktadır. 2005 yılında kabul edilen Çocuk Koruma Kanunu'na³⁶ göre çocuk, daha erken yaşta ergin olsa bile, on sekiz yaşını doldurmamış kişiyi ifade etmektedir. TMK'nın birinci kısmında kişilik bölümünde "Erginlik onsekiz yaşın doldurulmasıyla başlar. Evlenme kişiyi ergin kılar" (TMK. m. 11) ve "Onbeş yaşını dolduran küçük, kendi isteği ve velisinin rızasıyla mahkemece ergin kılınabilir." (TMK. m. 12) maddeleri çocuk yaşta evliliğe onay vermektedir. Özellikle kız çocuklarının evlendirilmesi eğitim³⁷, sağlık ve istihdam başta olmak üzere pek çok temel haktan yoksun bırakılmasına neden olmaktadır. Çocuk evliliklerinin depresyon, intihar, travmalar gibi psikososyal birçok sıkıntı yaratmakta; çocukları ailelerinden ve arkadaşlarından ayırmakta, aile içi şiddete maruz bırakmakta, gelişimlerini ve eğitim, sosyal ve mesleki alanlardaki fırsatları tehlikeye atmaktadır.³⁸ TMK'da evlenme yaşının on sekiz olarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Kadın odaklı olarak evlenme yaşı özellikle muhafazakâr kesim tarafından yeniden tartışmaya açılmaktadır. İlahiyat ekseninde destekleyici ve karşı tezler bulunarak yapılan sığ tartışmalar erken yaşta evliliklerin kadın ve aile açısından olumsuz sonuçlarının yeterince değerlendirilememesine neden olmaktadır. TÜİK verilerine

³² T.C. Resmî Gazete (20.04.2016-Sayı:29690), (Kanun No:6701, Kabul Tarihi:06.04.2016).

³³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet M. Kılıçoğlu, "Medeni Kanunumuzu Nasıl Değiştirdik", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/ 3 (2016), 1717-1757; Veysel Başpınar, "Türk Medeni Kanunu ile Aile Hukukunda Yapılan Değişiklikler ve Bu Konuda Bazı Önerilerimiz", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/3 (2003), 79-101.

³⁴ T.C. Resmî Gazete (08.12.2001-Sayı:24607), (Kanun No:4721, Kabul Tarihi:22.11.2001).

³⁵ <https://www.anayasa.gov.tr/tr/haberler/norm-denetimi-basin-duyurulari/kadinin-kocasinin-soyadini-almasin-ongoren-kuralin-iptali/>. Erişim 16.08.2023.

³⁶ T.C. Resmî Gazete (15.07.2005-Sayı: 25876), (Kanun No:5395, Kabul Tarihi:03.07.2005).

³⁷ 2012 yılında yapılan değişiklikle 1997-1998'den itibaren uygulanan 8 yıllık zorunlu eğitim 12 yıla çıkarılmıştır (T.C. Resmî Gazete (11.04.2012-Sayı: 28261)). Yeni düzenlemede eğitimin kesintisiz ve örgün olma zorunluğunu kaldırarak bir açık yaratma girişimi çocuğun evlenmesinin eğitiminin önünü kapadığı ve Anayasanın 42. maddesine aykırı olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Çocuk Koruma Kanunu, Eğitim Kanunu ve Medeni Kanun arasındaki tutarsızlığın giderilmesi gerekmektedir.

³⁸ Evrim Aktepe, İnci Meltem Atay, "Çocuk Evlilikleri ve Psikososyal Sonuçları", *Psikiyatride Guncel Yaklaşımlar* 9/4 (2017), 410-420; https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/turkce_web_son_pdf.pdf. Erişim 05.08.2023.

bakıldığında³⁹ evlenme yaşında ortalama veriler üzerinden iyileşme gözlense de bu konunun kanunlarda tutarlı bir şekilde yer alması küçük yaşta evliliklerin önüne geçmesi açısından önemlidir.

2003 yılında 4787 sayılı kanun⁴⁰ ile kurulan Aile Mahkemeleri aile hukukundan doğan sürekli artan ve karmaşıklaşan sorunların çözümü için kurulan ihtisas mahkemeleridir. Aile hukukuna ilişkin boşanma, nafaka, velayet, tazminat vb. gibi davalara bakan bu özel mahkemeler uzayıp giden dava sürecindeki yıpranmaları azaltma yönünde etkili olmuştur. Mevcut durumda illerdeki örgütlenmesini tamamlayan bu mahkemelerin en belirgin özelliği sadece aile hukukuna ilişkin davalara bakmakla görevli olması, uyuşmazlıkları çözerken öncelikle taraflar arasında sulhü esas alması ve uzman (psikolog, pedagog, sosyal hizmet uzmanı vb.) yardımından faydalanabilme olanağının bulunmasıdır. Henüz teknik altyapı, mevzuat ve bu mahkemelerde yer alacak uzmanlar bakımından yeterince örgütlenmemiş olsa da bu mahkemelerin kurulması önemli bir adım olmuştur.⁴¹

2.4. Kadının Çalışma Hayatına Yönelik Mevzuat Değişiklikleri

Çalışma hayatındaki kadınlar geleneksel bakış açısının etkisi ile ev ve aile hayatındaki sorumlulukları ile birlikte daha büyük bir sorumluluğun altına girmektedir. Bu bakış çerçevesinde kadınların çalışma hayatına girmeleri kendilerini gerçekleştirmelerinin bir parçası değil aileyi geçindirmek için ekonomik bir zorunluluk olarak onaylanmaktadır. Zaman içinde kadınların eğitim olanaklarından daha fazla yararlanması, toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki bilincin görece artması çalışma hayatında daha fazla kadının yer almasını sağlamıştır. Kadınların çalışması onun bir başkasına bağımlılığını azaltmakta, güvencesini artırmakta, kadına karşı şiddete katlanmasını engellemektedir. Kadınların çalışması ev içi bakım işlerinde erkeklere de bir sorumluluk yüklemekte ancak bunun toplumsal olarak içselleştirilmesi daha yavaş seyretmektedir. Kayıt dışı alanlarda çalışan kadınların kanunlarla korunması mümkün olmamaktadır.

Kadının çalışma hayatına gün geçtikçe artan katılımı ve aile sorumluluklarının erkeğe göre daha fazla olması nedeniyle ortaya çıkan sorun ve ihtiyaçlar kadını koruyucu düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir. Nüfus yaşlanmasına karşı tedbirler kapsamında kamuoyunda “en az üç çocuk” sloganıyla yaygınlaşan doğurganlığın artırılması hedefi ile kadının çalışma hayatında daha fazla ve etkin bir şekilde yer alması özellikle çocuk sahipliği durumunda koruyucu düzenlemelerin yapılmasını gerektirmiştir.⁴²

Kadın ve erkek arasındaki doğal farklılıklar nedeniyle yapılan kadını koruyucu düzenlemeler kadın-erkek eşitliği olgusu kapsamında bir ayrımcılık olarak sayılmamaktadır. Bazı alanlarda getirilen kadını çalıştırma yasağı, tartışmalı bir alan olsa da özellikle hamilelik ve annelikle ilgili bazı özel düzenlemelerin yapılması gerekmiştir. İş Kanunu çalışma şartları (ücret, çalışma saatleri, iş güvenliği ve sağlığı vb.) ve çalışma ortamına ilişkin hak ve sorumlulukları düzenler. Ulusal alanda iş hayatındaki kadınların etkin ve verimli çalışması ve sosyal hayatının dengeli olması için bu kanun çok önemlidir. Uluslararası alanda CEDAW başta olmak üzere Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi kuruluşlarının sözleşme ve tavsiye kararları çalışma hayatı ile ilgili düzenlemeler için bağlayıcı niteliktedir.

2003 tarihinde kabul edilen 4853 sayılı İş Kanunu⁴³ (m.5) eşit davranma ilkesi başlığı altında iş ilişkisinde cinsiyetin bir ayrımcılık sebebi olmayacağını belirtmiştir. “İşveren, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamaz. Aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılamaz. İşçinin cinsiyeti nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanması, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı kılmaz.” Burada “doğrudan ve dolaylı” ayrımı önemlidir, işçiye böyle bir durumun varlığını ispat yükümlülüğü vermiştir. “İrk, renk, cinsiyet, medeni hal, aile yükümlülükleri, hamilelik, doğum, din, siyasi görüş ve benzeri nedenler” (İş Kanunu m.18/d), annelik halinde çalışma ve süt izninin bulunduğu günlerde gelmeme nedeni (İş Kanunu m.18/f) iş sözleşmesinin feshinde geçerli neden olarak ileri sürülemez. Bu konu hakkında kadınların bilinçli olması ve ihlalin varlığını güçlü bir şekilde ortaya koyabilmesi gerekmektedir.

³⁹ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668>.

⁴⁰ T.C. Resmî Gazete (18.01.2003-Sayı:24997), (Kanun No:4787, Kabul Tarihi:09.01.2003).

⁴¹ Aziz Serkan Arslan, “Türk Aile Mahkemelerinin Yapısı ve Yargılama Usulü”, *Ankara Barosu Dergisi* 68/1 (2010), 187-204.

⁴² Şebnem Gökçeoğlu Balcı, “Korumamı Dışlama mı? Çalışma Mevzuatımızda Kadını Koruyucu Kimi Düzenlemelerin Kadın İstihdamı ve AB Normları Açısından Değerlendirilmesi”, *Çalışma ve Toplum* 3/54 (2017), 1263-1298.

⁴³ T.C. Resmî Gazete (10.06.2003-Sayı:25134), (Kanun No:4857, Kabul Tarihi:22.05.2003).

İş Kanunu'nda kadınlara özel koruma sağlayan en büyük düzenleme annelik halinde çalışma ve süt izni ile ilgili durumlar için 74. maddede yapılmıştır. Doğumdan önce sekiz (çoğul gebelik için iki hafta eklenir) ve doğumdan sonra sekiz hafta izin alabilen kadınlar sağlık durumları elverdiği takdirde doğumdan önce almadığı izinleri doğum sonrasına ekleyebilmekte ve bu süreler gerekli görüldüğü takdirde hekim raporu ile artırılabilir. Hamilelik süresince kadın işçiye periyodik kontroller için ücretli izin verilir ve yine hekim raporu ile gerekli görüldüğü takdirde, ücrette bir indirim yapılmadan hamile kadın işçi sağlığına uygun daha hafif işlerde çalıştırılır. Kadın işçilere bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için günlük çalışma süresinden sayılmak üzere günde toplam birbuçuk saat süt izni verilmekte ve sürenin nasıl kullanılacağı kadının tercihine bırakılmaktadır.

2011 yılında 6111 sayılı kanunla yapılan değişiklikle⁴⁴ erken doğum halinde de kullanamadığı doğum izinlerini doğum sonrasına ekleyebilmektedir. 2016 yılında yapılan değişiklikle⁴⁵ doğumda veya doğum sonrasında annenin ölümü halinde kullanılmayan izinlerin babaya kullanılacağı belirtilmiş, üç yaşından küçük evlat edinme hallerinde de çocuğun fiilen teslim edildiği tarihten başlamak üzere sekiz hafta analık izni tanınmıştır.

Kadınlar doğum öncesi ve sonrası yasal izin sürelerini doldurduğunda altı aya kadar ücretsiz izin alabilmektedir. 2016 yılında yapılan değişiklikle çocuk bakımı ve yetiştirilmesi amacıyla istekleri halinde yalnızca kadına haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin vermektedir. İlk çocukta altmış, ikinci doğumda yüz yirmi ve sonraki doğumlarda yüz seksen gün olan bu izin çoğul doğum halinde otuzar gün uzatılmaktadır, çalışma sırasında günde bir buçuk saat olarak belirlenmiş süt izni bu süreler için uygulanmamaktadır. Üç yaşını doldurmamış çocuğu evlat edinme halinde ise yine isteğe bağlı olarak bu izin hem kadın hem de erkek için verilmektedir ve 2016 yılındaki değişiklikle altı aya kadar ücretsiz izin hakkı evlat edinme durumunda eşlerden birine verilebilmektedir (İş Kanunu m.74). Kadın işçilerin 74 üncü madde gereğince doğumdan önce ve sonra çalıştırılmadıkları günler yıllık ücretli izin hakkının hesabında çalışılmış gibi sayılmaktadır (İş Kanunu m.55/b). Çocuk emziren kadın işçilerin çocuklarına süt vermeleri için belirtilecek süreler günlük çalışma sürelerinden sayılır (İş Kanunu m.66/e).

Devlet Memurları Kanunu'nda (DMK) 2011'de ve 2016'da doğum izni konusunda benzer düzenlemeler yapılmıştır (DMK m.104). Kadın memurlara; hekim raporunda belirtilmesi hâlinde hamileliğin yirmidördüncü haftasından önce ve her hâlde hamileliğin yirmidördüncü haftasından itibaren ve doğumdan sonraki iki yıl süreyle gece nöbeti ve gece vardiyası görevi verilemez (DMK m.101). Memurun eşinin doğum yapması halinde, isteği üzerine daha önce üç gün olan babalık izni on güne çıkarılmıştır (DMK m.104/b). Kadın memura, çocuğunu emzirmesi için doğum sonrası analık izni süresinin bitim tarihinden itibaren ilk altı ayda günde üç saat, ikinci altı ayda günde birbuçuk saat süt izni verilir (DMK m.104/d).

Kadınların, maden ocakları ile kablo döşemesi, kanalizasyon ve tünel inşaatı gibi yer altında veya su altında çalışılacak işlerde çalıştırılması yasaktır (İş Kanunu m.72). Bu madde ILO sözleşmesinin kabulünden itibaren ilgili kanunlara eklenmiştir. Kadın işçilerin gece vardiyalarında çalıştırılmasına ilişkin usul ve esaslar Sağlık Bakanlığı'nın görüşü alınarak Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca (ÇSGB) hazırlanan yönetmeliğe göre belirlenmektedir (İş Kanunu m.73).

2012 yılında kabul edilen ve 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (İSKG)⁴⁶, işverenin iş sağlığı ve güvenliği yönünden risk değerlendirmesi yaparken gebe veya emziren çalışanlar gibi özel politika gerektiren gruplar ile kadın çalışanların durumunu gözönüne almak zorunda olduğunu belirtmiştir (İSGK m.10/ç). Aynı kanunda özel düzenleme gerektiren çalışma koşulları (örn. gebe ve emziren kadınların) gibi bu Kanunun uygulanmasına yönelik diğer hususlar ÇSGB tarafından çıkarılacak yönetmeliğe bağlanmıştır (İSGK m.30-1/a). Bu bağlamda emzirme ve çocuk bakım yurtlarıyla ilgili düzenlemeler "Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik"⁴⁷ çerçevesinde yapılmıştır.

4857 sayılı İş Kanunu kapsamına alınmayan 50 ve daha az işçi çalıştırılan tarım ve orman işyerlerinde (m.4/b), aile ekonomisi sınırları içinde kalan tarımla ilgili her çeşit yapı işleri (m.4/c), yalnızca aile üyeleri ve hısımlarının evde ve el sanatlarının yapıldığı işler (m.4/d) ve ev hizmetlerinde çalışan ve çoğunluğu kadınlardan oluşan bireyler yukarıda sayılan tüm koruyucu önlemlerin dışında kalmaktadır. Bunun yanısıra 2006 tarih 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nda 2011 yılında 6111 sayılı kanunla yapılan değişiklikle 4857 sayılı İş Kanununun 13 üncü ve 14 üncü maddelerine göre kısmi süreli iş sözleşmesiyle çalışanlar ile bu Kanuna

⁴⁴ T.C. Resmî Gazete (27.02.2011-Sayı:27857 (Mükerrer)), (Kanun No: 6111, Kabul Tarihi: 13.02.2011).

⁴⁵ T.C. Resmî Gazete (10.02.2016-Sayı:29620), (Kanun No:6663, Kabul Tarihi:29.01.2016).

⁴⁶ T.C. Resmî Gazete (30.06.2012-Sayı:28339), (Kanun No:6331, Kabul Tarihi:20.06.2012).

⁴⁷ T.C. Resmî Gazete (16.08.2013-Sayı:28737).

göre ev hizmetlerinde ay içerisinde 30 günden az çalışan sigortalıların eksik günlerine ait genel sağlık sigortası primlerini 30 güne tamamlama yükümlülüğü 1/1/2012 tarihinde başlamıştır. 2014 yılında 6552 sayılı kanunla⁴⁸ yapılan değişiklikle Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (Ek Madde 9) ev hizmetlerinde çalışanları ilgili kuruma sigorta tesciline ilişkin belgenin verilmesi halinde sigorta kapsamına alınmaktadır. Kadınların en çok yer aldığı ev hizmetleri (temizlik ve bakım) böylece sosyal güvence altına alınmaya çalışılmış, bu alanda kayıt dışılık önlenmek istenmiştir.

4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu'nda, 2011'de 6111 sayılı kanunla yapılan değişiklikle (Geçici Madde 10) on sekiz yaş üstündeki kadın işçilerin istihdamının artırılmasına, kayıt dışılığın azaltılmasına ve meslek edindirmeye yönelik bazı düzenlemeler yapılmış, mesleki yeterlik belgesi sahipleri ve Türkiye İş Kurumu'nun düzenlediği işgücü yetiştirme kurslarını bitirenler için sigorta primlerinin bir süre için işsizlik sigortası fonundan karşılanacağı belirtilmiştir. Bu süre Türkiye İş Kurumu'na kayıtlı işsizler için 54 aya kadar uzamaktadır.⁴⁹

Çalışma hayatında yeni çıkarılan kanunlar ve mevcut kanunlarda yapılan değişikliklerle kadının daha çok korunduğu ve eşitliğin genişletildiği gözlenmektedir. En büyük düzenlemeler hamilelik ve annelik halinde çalışma şartlarıyla ilgili yapılmıştır.

2.5. Türk Ceza Kanunu'nda Yapılan Değişiklikler

2004 yılında kabul edilen 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK)⁵⁰ Alman Ceza Kanunu ve doktrininden esinlenerek hazırlanmıştır. Kanun'un uygulamasında kişiler arasında cinsiyet yönünden ayırım yapılamaz ve hiçbir kimseye ayrıcalık tanınmaz (TCK. m.3/2). TCK, madde 122'ye göre kamuya arz edilmiş mal satımında, devir ve kiralanmasında, belirli bir hizmetten yararlanmasında, bir kişinin işe alınmasında ve bir kişinin olağan bir ekonomik etkinlikte bulunmasında cinsiyet farklılığından kaynaklanan nefret nedeniyle engelleme yapılması durumunda engelleyen kimse için bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir. Halkın bir kesimini cinsiyet farklılığına dayanarak alenen aşağılayan kişi, altı aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır (TCK. m.216/2).

Yeni TCK'da, eskisinde yer alan kadın-kız ayrımı, evli olup olmama ayrımı, birden fazla failli tecavüz suçlarında bu faillerden birinin mağdurla evlendirilmesi hali gibi kadını baskı altına alan, onur kırıcı olan ve toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılığa sebep olan içeriğe sahip maddelere yer verilmemiştir. 2012'de 6284 sayılı Kanun'dan sonra TCK'da kadına karşı şiddeti önlemek amacıyla düzenlemeler yapılmıştır.

Kasten öldürme suçunu ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile cezalandırılmasını gerektiren nitelikli hale getiren 82. maddenin eş yanında 2021 yılında yapılan değişiklikle⁵¹ boşanmış eş (TCK. m.82/d), 2022 yılında yapılan değişiklikle⁵² "gebe olduğu bilinen kadına karşı" ibaresi "kadına karşı" olarak değiştirilmiş (TCK. m.82/f) ve yeni kanunda "töre saikiyle" (TCK. m.82/k) bendi eklemiştir.

Kasten yaralama suçunu düzenleyen 86. maddeye 2005 yılında (Kabahatler Kanunu 4. madde gereğince) eklenen 2. fıkra ile basit yaralanmalar için de mağdurun şikâyeti üzerine, dört aydan bir yıla kadar hapis veya adli para cezası verilmiştir. Böylece ev içi şiddette en çok rastlanan basit tıbbi tedavi gerektirmekle birlikte sürekliliği halinde onur kırıcı olan şiddet eylemleri kapsama alınmıştır. 2022'de yapılan değişiklikle kasten basit yaralama suçunun kadına karşı işlenmesi hâlinde verilecek cezanın alt sınırı altı aydan az olamaz (TCK. m.86/2). Kasten yaralama suçunun eşe ve boşandığı eşe karşı işlenmesi halinde, şikâyet aranmaksızın, verilecek ceza yarı oranında, canavarca hisle işlenmesi halinde bir kat artırılır (TCK. m.86/3). Kasten öldürme suçunda kadına karşı suçlar nitelikli hale gelmiş iken kasten yaralama suçunda böyle bir düzenleme bulunmamakta ve "eş, boşandığı eş" tabiri birlikte yaşamaları ve nişanlılıkları kapsamamaktadır. 232. maddede ise "Aynı konutta birlikte yaşadığı kişilerden birine karşı kötü muamelede bulunan kimse, iki aydan bir yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır" hükmü kötü muamelelerin nasıl olduğu konusu açık olmamakla birlikte kasten yaralama, işkence, eziyet ve tehdit

⁴⁸ T.C. Resmî Gazete (11.09.2014-Sayı:29116 (Mükerrer), (Kanun No:6552, Kabul Tarihi:10.09.2014), m.55.

⁴⁹ Burada ayrıntılı olarak incelenmemiş olan 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'ndaki cinsiyete dayalı ayrımcılığa yol açabilecek hükümler ve öneriler için bkz. Zeynep Günder, Gamze Aşçıoğlu Öz, "Avrupa Birliği Cinsiyet Eşitliği İlkesi Perspektifinden Türk Sosyal Güvenlik Sistemi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 20/48 (2020), 601-642.

⁵⁰ T.C. Resmî Gazete (12.10.2004-Sayı:25611), (Kanun No:5237, Kabul Tarihi:26.09.2004).

⁵¹ T.C. Resmî Gazete (14.07.2021-Sayı:31541), (Kanun No:7331, Kabul Tarihi:08.07.2021).

⁵² T.C. Resmî Gazete (27.05.2022-Sayı:31848), (Kanun No:7406, Kabul Tarihi:12.05.2022).

suçlarının kadına karşı işlenmesi sonucunda verilen cezanın alt ve üst sınırı dikkate alındığında kötü muameleden daha az ceza alınmaktadır, eş ve boşanmış eş dışındaki ilişkiler için mağduriyet yaratmaktadır.⁵³

Benzer şekilde işkence (TCK. m.94/1), eziyet (TCK. m.96/1) ve tehdit (TCK. m.106/1) suçlarının kadına karşı işlenmesi hâlinde verilecek cezalara genel olarak belirlenen alt sınırın daha üstünde alt sınır getirilmiştir. Kadına karşı şiddet suçunun yaygın görüldüğü, evlilik birliği içinde olmamakla birlikte taraflar arasında bir yakınlık, bağ oluşmuş durumları da kapsayacak bir düzenlemeye ihtiyaç vardır.⁵⁴

TCK'da cinsel dokunulmazlığa karşı suçları düzenleyen hükümlerde, kanunun bu suçlarla ilgili düzenleniş şekline karşı eleştiriler ve bu suçların işlenmesinin toplumda yarattığı tepkiler nedeniyle⁵⁵ 2014 yılında değişiklik⁵⁶ yapılmıştır. TCK'nın 102. maddesinde düzenlenen cinsel saldırı suçunun tanımı ve kapsamı bakımından genişletildiği ve cezaların artırıldığı görülmektedir. Evlilik içi cinsel saldırı durumu kanun kapsamına alınmış ve soruşturma ve kovuşturmanın yapılması mağdurun şikâyetine bağlanmıştır.⁵⁷

TCK'nın Çocuk Düşürme, Düşürme veya Kısırlaştırma bölümündeki ilgili maddeleri 1983 tarihli Nüfus Planlaması Hakkında Kanun'una⁵⁸ uygun bir şekilde gebeliğin isteğe bağlı sonlandırılmasında annenin sağlığı açısından tehlike bulunmaması ve gebeliğin on haftayı doldurmamış olması hâlinde gebeliğin sonlandırılması esasına göre düzenlenmiştir (TCK. m.99 ve m.100). İlk bakışta gebeliğin sonlandırılması açısından herhangi bir süre veya izin şartı aranmaması kadının kendi bedeni üzerinde karar verme hakkına uygun olmakla birlikte kanunen belirlenen on hafta sınırı bebeğin cinsiyetinin tayininden sonra cinsiyete bağlı olarak gebeliğin sonlandırılması keyfiyetini engellemektedir. Cenin gelişimi açısından on iki haftadan sonra ise gebeliğin isteyerek sonlandırılması tıp biliminde ilgili otoritelerin çoğunluğu tarafından kabul edilmiş etik ve evrensel değerlerle bağdaşmamaktadır Toplumsal baskı nedeniyle hekime gitmeden ve kendi hayatlarını tehlikeye sokacak gebeliğe son verme yollarına başvurmalarını engelleyecek ve gebeliğin sonlandırılmasının bir aile planlaması yöntemi olmasının önüne geçecek bir toplumsal bilincin geliştirilmesi ve ilgili kanunların bu bakış açısını destekleyerek güçlendirilmesi gerekmektedir. Aile planlama yöntemlerinin ve gebeliğin sonlandırılması hizmetlerinin maliyetinin minimum seviyeye indirilmesi ve mümkün olduğunca ücretsiz olması kadının sağlığı açısından önem arz etmektedir.⁵⁹

Kadının mağduru olduğu bir suç sonucu gebe kalması halinde, süresi yirmi haftadan fazla olmamak ve kadının rızası olmak koşuluyla, gebeliği sona erdirene ceza verilmemekte, gebeliğin uzman hekimler tarafından hastane ortamında sona erdirilmesi gerekmektedir (TCK. m.99/6). Nüfus Planlaması Hakkında Kanun'da bu konuda hüküm olmadığı için TCK'daki düzenlemeye paralel bir değişikliğe gidilmeli, uygulamada kadınların gebeliğin sonlandırılmasına başvurması kolaylaştırılmalıdır. Ayrıca, gebeliğin cinsel saldırı sonucu oluştuğunun kim tarafından belirleneceği konusunda açıklık olmaması nedeniyle mahkeme kararının aranması hâlinde yirmi haftalık süre dolacağı için kadının gebeliğin sonlandırılmasına başvurması mümkün olmayacaktır. Cinsel saldırı sonucunda oluştuğunun hekim raporuyla tespit edilmesi ve yirmi hafta kısıtı konusunun her iki kanunda da yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.⁶⁰

Nüfus Planlaması Hakkında Kanun'da düzenlenen sorunlu gebeliklerin sonlandırılması açısından ilgili bakanlığın yayınladığı tüzükte belirtilen liste dışındaki özel durumların varlığı hâlinde gebeliğin sonlandırılmasına izin verilmemektedir. Ancak, listede gebeliğin sonlandırılmasını gerektirebilecek birçok özel duruma yer verilmemiştir. Oysa kadının hayatı ile sağlığının söz konusu olduğu durumlarda listede sayılan özel bir durumun

⁵³ İlgili kanunun ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Öznur Şahin, *İnsan Hakları Açısından Türk Ceza Kanunu Madde 232'de Düzenlenen Kötü Muamele Suçunun İncelenmesi, Çocuk Hakları ve Kadın Hakları Bakımından Maddenin Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

⁵⁴ Mahmut Kaplan, "Türk Ceza Hukukunda Kadın", *Türkiye'de Kadın: Siyasî, Sosyal ve Kültürel Alanda Değişim*, Ed. Esmâ Özdaşlı, Ankara: Türk Akademisi Siyasal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2022, 35-56.

⁵⁵ Handan Yokuş Sevik, "6545 Sayılı Kanun ile Cinsel Dokunulmazlığa Karşı Suçlarda Yapılan Değişikliklerin Değerlendirilmesi", *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi* 3/2 (2015), 119-145.

⁵⁶ T.C. Resmî Gazete (28.06.2014-Sayı:29044), (Kanun No:6545, Kabul Tarihi:18.06.2014).

⁵⁷ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Gülşah Korkusuz, "Cinsel Saldırı Suçu (TCK Md. 102)", *Journal of Istanbul University Law Faculty* 71/1 (2013), 815-854; Özlem Yenerer Çakmut, "Kavramsal Olarak Kadına Karşı Şiddet/Cinsel Şiddet ve Türk Ceza Hukukunda Cinsel Saldırı Suçunun Genel Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2018), 49-54; Yokuş Sevik, "6545 Sayılı Kanun ile Cinsel", 119-145.

⁵⁸ T.C. Resmî Gazete (27.05.1983-Sayı: 18059), (Kanun No:2827, Kabul Tarihi: 24.05.1983).

⁵⁹ Alper Uyumaz, Yasemin Avcı, "Türk Hukuku'nda Gebeliğin Sonlandırılması", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 7 / 1 (2016), 579-638.

⁶⁰ Uyumaz ve Avcı, "Türk Hukuku'nda Gebeliğin", 629.

varlığı aranmaksızın gebeliğin sonlandırılmasına izin verilmesi gerekmektedir. Gebeliğe son verme ile ilgili düzenlemelerde, gebe kadının hem anne hem de özgür iradeye sahip bir birey olarak hakları ve tercihleri göz ardı edilmemeli, annenin sağlığı ve ceninin yaşam hakkının korunması dengeli bir şekilde ele alınmalı ve sınırlamalar buna göre belirlenmelidir.⁶¹

TCK'da TMK ile uyumlu bir şekilde birden fazla evlilik ve hileli evlilikler yasaklanmıştır (TCK. m.230). Dini nikâhın suç teşkil ettiği maddeler Anayasa Mahkemesi kararıyla kaldırılmıştır. Hamile olduğunu bildiği eşini veya sürekli birlikte yaşadığı ve kendisinden gebe olduğunu bildiği evli olmayan bir kadını çaresiz durumda terk eden kimseye, üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir (TCK. m.233/2). Yetkili hâkim ve savcı kararı olmaksızın, kişiye genital muayene uygulaması cezalandırılmış (TCK. m.287/1) ve yasal bir düzenleme olmadığı halde kamuoyunda bilinen adıyla bekaret testi yapılmasının önüne geçilmiştir.

2.6. Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesi

Son yıllarda kadın örgütlerinin çeşitli platformlardaki faaliyetleriyle duyarlılığın arttığı kadına şiddet olgusu tüm dünyada odak noktası haline gelmiştir. Feminist bakış açısından erkeğin kadın üzerinde tahakküm ve baskı kurmasının yollarından birisi olan kadına yönelik şiddet temellerini ataerkil zihniyetten almaktadır.⁶²

Türkiye'de aile içi yaşanan şiddet bakımından etkin koruma sağlamak amacıyla yapılan ilk hukuki düzenleme 1998'de kabul edilen 4320 sayılı Ailenin Korunmasına Dair Kanun⁶³'dur. Kanun, ev içi şiddet ve bunun en büyük mağdurlarından biri olan kadınları korumaktan çok aileyi korumak üzerine düzenlenmiştir. Aile kavramı eş, çocuklar ve aynı çatı altında yaşayan bireyleri kapsamış, nikahsız birliktelikler kapsam dışı bırakılmış ve bu durum Yargıtay kararlarına da konu olmuştur.⁶⁴ Ailenin Korunmasına Dair Kanun'da, 2007 yılında yapılan değişiklikle⁶⁵ aile içi şiddet suçunun faili "kusurlu eş veya diğer aile bireyleri", suçun mağdurları ise "eşlerden biri veya çocuklar veya aynı çatı altında yaşayan diğer aile bireylerinden biri veya mahkemece ayrılık kararı verilen veya yasal olarak ayrı yaşama hakkı olan veya evli olmalarına rağmen fiilen ayrı yaşayan aile bireyleri" şeklinde değiştirilmiştir. Evlilik dışı ilişkiler yine kapsam dışı kalmıştır.

11 Mayıs 2011'de İstanbul'da gerçekleştirilen Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi toplantısında kabul edilerek imzaya açılan ve kısaca İstanbul Sözleşmesi olarak adlandırılan "Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi" 24 Kasım 2011'de TBMM tarafından onaylanmıştır. Büyük ölçüde İstanbul Sözleşmesi'nin hükümlerini temel alan 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun⁶⁶, oy birliğiyle TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilmiş ve 20 Mart 2012 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 6284 Sayılı Kanun ile koruma sağlanmaya çalışılan "kadın" kavramının kapsamı ve alınması ön görülen tedbirler genişletilmiş ve böylece kadını şiddete karşı özel yasayla koruma yoluna gidilmiştir. Bununla paralel olarak TCK'da suçun kadına karşı işlenmesi durumunda cezalar artırılmıştır.

2020'de iktidardaki partinin Genel Başkanvekili'nin, Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden imzasını çekebileceğine dair açıklaması ve bunu izleyen tartışmalarla, sözleşme ülkedeki önemli gündem başlıklarından biri haline gelmiştir. 20 Mart 2021'de Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesine dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi yayınlanmıştır. Ulusal ve uluslararası tüm tepkilere ve kadın örgütlerinin sözleşmeyi savunan ve konuyla ilgili farkındalığı arttırmaya yönelik kampanyalarına rağmen 1 Temmuz 2021 günü Türkiye resmî olarak İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmiştir.⁶⁷ Bu durum kamuoyunda büyük tartışma yaratmış, tepkilere neden olmuştur. Sözleşme'den yola çıkarak hazırlanan kanun halen yürürlükte değildir.

Kadına yönelik şiddet hukuki olmaktan çok politik bir olgudur.⁶⁸ Kadına karşı şiddet olgularında hukuk tedbirleri olmasına karşın cinsiyet rollerine ilişkin tutumun değişmemiş olması nedeniyle alternatif tedbirlere ve önleyici

⁶¹ Tülay Kitapçoğlu, "Türk Ceza Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Suçu", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 18/1 (2012), 297-334.

⁶² Seher Kırbas Canikoğlu, "Feminist Bir Perspektifle Türk Ceza Kanunu'nda Cinsel Saldırı Suçu", *Fe Dergi* 5, sy 1 (2013), 60-73.

⁶³ T.C. Resmî Gazete (17.01.1998- Sayı: 23233), (Kanun No: 4320, Kabul Tarihi:14.01.1998).

⁶⁴ Hüsamettin Uğur, "Kadın ve Aile Bireylerine Yönelik Şiddete Karşı 6284 Sayılı Kanunun Getirdikleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 101 (2012), 333-366.

⁶⁵ T.C. Resmî Gazete (04.05.2007-Sayı: 26512), (Kanun No: 5636, Kabul Tarihi: 26.04.2007).

⁶⁶ T.C. Resmî Gazete (20.03.2012-Sayı: 28239), (Kanun No: 6284, Kabul Tarihi: 08.03.2012).

⁶⁷ İstanbul Sözleşmesi ve çekilme kararı sonrası yapılan eylem ve protestolarla ilgili bir kronoloji için bkz. <https://istanbulsozlesmesi.org/istanbul-sozlesmesi-kronolojisi/> Erişim 08.09.2023.

⁶⁸ Kırbas Canikoğlu, "Feminist Bir Perspektifle", 71.

çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Kolluk ve yargı personelinin bu konulardaki yaklaşımları, cinsiyetçi kalıpyargıları kanunların uygulanış şeklini büyük ölçüde etkileyebilmektedir.⁶⁹ Toplumsal cinsiyet ilişkileri konusunda toplumun her kesiminin bilinçlenmesi, özellikle cinsel saldırıların önlenmesi için çok yönlü eğitim programlarının sürekli hale getirilmesi gerekmektedir.

3. Kadının Statüsü ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İle İlgili Veriler

Anayasa ve kanunlarda eşitlik ilkesi kapsamında cinsiyet ayrımcılığı yasaklanmıştır. Öncelikle medeni kanunda, sosyal ve çalışma hayatına ilişkin mevzuatta, şiddetin önlenmesine ilişkin kanunlarda kadın haklarında genişlemeler olmuş, deneyimler ve ihtiyaçlarla ilgili olarak zaman içinde değişiklikler yapılmıştır. Hukuk mevzuatı kadın ve erkek arasındaki eşitliği sağlamaya çalışırken kadın ve erkeğin doğuştan gelen biyolojik özelliklerine ilişkin bir farka vurgu yapmakta, toplumsal cinsiyet rolleri hakkında doğrudan bir göndermede bulunmamaktadır. Yeni ihtiyaçlara ve koşullara göre değişebilen kanunlarla elde edilen haklar şüphesiz çok büyük kazanımlardır. Toplumsal cinsiyet olgusu açısından kadına yönelik geleneksel algıların değişmesi mevzuattaki değişim kadar hızlı olmamaktadır.

Türk toplumsal hayatında kadının ailedeki konumu, kadının sosyal hayatta bir birey olarak hak ve özgürlüklerinden daha öncelikli bir haldedir. 2000'li yıllarda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına ilişkin yapılan tüm düzenlemelere rağmen 2010'dan sonra yeniden kadın ile birlikte aile vurgusunun sistemli bir şekilde arttığı gözlenmektedir. Yıllardır kadınla ilgili kazanımlarda çeşitli faaliyetlerde bulunan Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, 2011 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı çatısı altına alınmıştır. Bakanlık tarafından kullanılan "Güçlü Kadın, Güçlü Aile, Güçlü Toplum" sloganı kadını güçlendirmenin sağlıklı bir toplum açısından önemli olduğunu, özünde kadını bir birey olarak değil ailedeki görevini, ataerkil kodlarla örülmüş geleneksel konumunu hatırlatarak ifade etmektedir. Türk toplumsal yapısının temeli hukuk mevzuatında da görüldüğü üzere ailedir ve ailenin merkezinde kadın bulunmaktadır. Her birey bir ailenin ferdidir. Kadının birey olarak hak, özgürlük ve sorumlulukları aile üzerinden tanımlanarak geleneksel konumunun hatırlatılması Anayasa'nın 41. maddesindeki "Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır." ilkesine karşı bir tavır göstermekte ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği yaratmaktadır. Diğer taraftan evlenmemiş, evlenme niyetinde olmayan, boşanmış, çeşitli nedenlerle çocuk sahibi olamayan/olmak istemeyen veya kimsesiz kadınlar dışlanmış olmaktadır.

Dönemin muhafazakâr İslamcı gelenekten gelen iktidar partisi, uluslararası anlaşmalar, kadın örgütlerinin baskısı, kadının çalışma hayatında artan varlığının ortaya çıkardığı ihtiyaçlar nedeniyle birtakım düzenlemeleri hayata geçirmiş, bununla birlikte toplumsal cinsiyet eşitliği hedefine ulaşmak için çabalayan feminizm bakış açısına son derece mesafeli durmuştur. Kadının aile hayatındaki geleneksel rolünü önceleyen ve çeşitli platformlarda faaliyet yürüten kadınlar geleneksel anlayışı sürdüren politikaları meşrulaştıran bir tutum sergilemektedir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yönünde ilerlemesi gereken politikaların kadının toplumsal rolünün ve bu çerçevede haklarının tartışıldığı bir alana sıkıştığı gözlenmektedir.⁷⁰

Türkiye'de cinsiyete dayalı veri tabanı oluşturulması amacıyla 1992'den beri çalışmalar yapılmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) gerçekleştirdiği sayım ve araştırmalar ile idari kayıtlardan, ilgili kamu kurum ve kuruluşları ile üniversitelerin çalışmalarından yararlanarak toplumsal cinsiyet istatistik ve göstergelerini derlemiş ve ilk defa 8 Mart 2013'te İstatistiklerle Kadın haber bülteni ekinde bir veri seti halinde yayımlamaya başlamıştır. Bu veri seti, göstergelerin iyileştirilmesi için gerekli politikaların oluşturulmasını sağlamak ve kadının sosyoekonomik statüsündeki değişimi izlemek için önemli bir adımdır. BM ve AB İstatistik Ofisi tarafından konu ile ilgili bir metodoloji çerçevesinde talep edilen veriler sağlanmış ve Türkiye'nin diğer ülkelerle karşılaştırmalı olarak dünya genelindeki durumunun izlenmesi mümkün olmuştur.

Konuyla ilgili tüm verilerin incelenmesi bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Fakat 2000'li yıllarda kadınlarla ilgili olarak yapılan mevzuat değişikliklerinin ne kadar etkili olduğunu anlayabilmek açısından bazı konulardaki en son yayımlanan 2021 verilerinin geçmiş verilerle karşılaştırılması faydalı olacaktır.

Birleşmiş Milletler'in Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, ülkelerdeki cinsiyetler bazında sağlık, işgücü, eğitim ve yönetimde/karar verme sürecinde katılım durumlarının bir bileşkesinden oluşmakta ve kadınların ve erkeklerin eşit derecede başarılı olduğu 0'dan, ölçülen tüm boyutlarda bir cinsiyetin mümkün olduğunca düşük

⁶⁹ Korkusuz, "Cinsel Saldırı Suçu", 816.

⁷⁰ Gedik, "Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırma", 215; Koray, "Avrupa Birliği ve Türkiye'de", 46.

kaldığı 1'e kadar değişmektedir.⁷¹ Türkiye için 1990'da 0,61, 2000 yılında 0,56, 2010 yılında 0,42 olan Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi değeri 2021 yılında 0,27 olmuştur. Dünyada toplumsal cinsiyet eşitliğini en çok sağlayan (endeks değeri 0'a en yakın olan) ülkeler Kuzey Avrupa ülkeleridir. Türkiye, 2021 yılı itibariyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinde dünyada 170 ülke arasında 65. sıradır.⁷²

Türkiye'de kadınların toplumsal statüsüne ilişkin veriler incelendiğinde özellikle eğitim ve istihdam alanındaki iyileşme göze çarpmaktadır. Cinsiyete göre 25 ve daha yukarı yaştaki nüfusta en son bitirdiği okul itibariyle lise ve dengi okul mezunu olan kadınlar için 2008'de %14,5 olan oran, 2021'de %18,5'e yükselmiştir. Erkeklerde bu oran 2008'de %22,5 iken 2021'de %26,8 olmuştur. Yükseköğretim mezunu olan kadınların oranı 2008'de %7,6 iken 2021'de %20,9'a, erkekler için %12,1'den %25,1'e çıkmıştır. 2021'de yüksek lisans yapanların oranı kadınlarda %2,4, erkeklerde %3, doktora yapanların oranı kadınlarda %0,4, erkeklerde %0,5'tir.⁷³ 2003 yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığı'nın BM Çocuklara Yardım Fonu iş birliği ile öncülük ettiği ve kamudan, özel sektörden aktörler ve sivil toplum örgütlerinin katılımıyla başarıyla yürüttüğü "Haydi Kızlar Okula" kampanyasının⁷⁴ ve zorunlu eğitim yılının yükseltilmesinin etkisi görülmektedir. Yükseköğretim Kurulu'nun 1 Ocak 2023 itibariyle 34 yaşını tamamlamış kadınlar için devlet üniversitelerinin merkezi yerleştirmeye öğrenci alan önlisans ve lisans programlarında kontenjan ayırma kararı⁷⁵ kadınların üniversite eğitimindeki oranı açısından önemli bir adımdır.

Eğitimdeki iyileşmenin ve Türk Medeni Kanunu'ndaki değişikliğin etkisi ile kadınların evlenme yaşının da yıllar içinde yükseldiği gözlenmektedir. 2021 Türkiye Aile Yapısı Araştırması'na göre kadınların evlenmemeyi düşünme nedenleri arasında eğitim hayatına öncelik verme (%29,3) ilk sırada gelmektedir. Devam etmek istemesine rağmen eğitimi yarıda bırakan kadınların oranı %10,6'dır ve bunun en büyük nedenleri ekonomik sıkıntılar (%36,4), ailenin izin vermemesi (%28,8), başarısızlık (%10,7), evlenme ve nişanlanma (%7,1) olmuştur.⁷⁶ Bin nüfus başına düşen sayıyı ifade eden kaba evlenme hızının azaldığı, kaba boşanma hızının yükseldiği ve boşanma sayısının 2010'dan bu yana %50'nin üzerinde artış gösterdiği gözlenmiştir.⁷⁷ En önemli boşanma nedeni hem erkekler hem kadınlar için "sorumsuz ve ilgisiz davranma" iken kadınlar için diğer önemli boşanma nedenleri "aldatma" (%19,3) ve "dayak/kötü muamele" (%14,6) olmuştur.⁷⁸

İstihdam verilerine bakıldığında zaman içinde olumlu değişime rağmen toplumsal cinsiyet eşitliği açısından katedilmesi gereken yolun uzun olduğu görülmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranları 2000'de %26,8, 2010'da %27,3, 2021'de %31,8'dir. Erkekler için ise 2000'de %74,4, 2010'da %70,3, 2021'de %69,4'tür. AB ülkelerinin çoğunda kadınların işgücüne katılım oranı %50 ve üstündedir.⁷⁹ Türkiye'de kadın istihdamının çoğunlukla kayıt dışı sektörlerde yoğunlaşması bu oranlarda etkilidir. TÜİK verilerine göre en düşük istihdam Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde gerçekleşmiştir. 2021 yılında yüksek öğretim mezunu kadınların %67,6'sı işgücüne katılmıştır. Erkeklerde bu oran %84,6'dır. 2021'de hanehalkında 3 yaşın altında çocuğu olan 25-49 yaş grubundaki kadınların istihdam oranı %26,1 iken aynı yaş grubunda çocuğu olmayanların istihdam oranı %52,3'tür. Hanehalkı işgücü araştırması sonuçlarına göre yarı zamanlı çalışanların istihdam içindeki oranı 2021 yılında kadınlarda %16,4, erkeklerde ise %7'dir. İşsizlik oranlarına bakıldığında hemen her eğitim durumunda kadınlarda işsizlik oranının erkeklerden daha yüksek olduğu gözlenmektedir.⁸⁰

Üst ve orta düzey yönetici pozisyonlarındaki kadınların oranı 2012'de %14,4 iken 2021'de %20,7'ye ulaşmıştır. Büyükelçi ve milletvekili kadın sayılarında zaman içinde bir yükselme görülmeyle birlikte bu oranlar erkeklerle göre düşüktür, üniversitelerde akademik kadrolardaki kadınların oranları daha hızlı yükselmektedir.⁸¹ Kadınların tarihsel süreçte kazanımlarına rağmen siyasal karar süreçlerine katılımlarının nüfusta ve toplumsal

⁷¹ https://hdr.undp.org/sites/default/files/2021-22_HDR/hdr2021-22_technical_notes.pdf. Erişim 16.07.2023.

⁷² <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII>. Erişim 16.07.2023.

⁷³ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668>. Erişim 20.09.2023.

⁷⁴ Batuhan Aydagül, "Turkey's Progress on Gender Equality in Education Rests on Gender Politics", *Turkish Policy Quarterly* 18/1 (2019), 45-57.

⁷⁵ <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/34-yas-ustu-kadinlara-devlet-universitelerinde-ozel-kontenjan.aspx>. Erişim 05.08.2023.

⁷⁶ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Erişim 20.09.2023.

⁷⁷ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668>. Erişim 20.09.2023.

⁷⁸ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Erişim 20.09.2023.

⁷⁹ <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII>. Erişim 16.07.2023.

⁸⁰ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Erişim 20.09.2023.

⁸¹ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668>. Erişim 20.09.2023.

üretimde sahip oldukları oranlardan çok daha az olduğu gözlenmektedir. Katılımın düzeyi ve niteliği ise daha tartışmalı bir konudur.

2021 yılı Türkiye Aile Yapısı Araştırması'na göre kadının asli görevinin çocuk bakımı ve ev işleri olduğunu savunanların oranı toplamda %35,8'dir (erkeklerin %40,2'si ve kadınların %31,5'i). Aile geçimi için zorunlu değilse kadının çalışmaması gerektiğini savunanların oranı %49,9'dur (erkeklerin %56'sı ve kadınların %44'ü). Kadının çalışmasını geleneklere aykırı bulan erkeklerin oranı %16,9, kadınların oranı %11,2'dir. Aynı araştırma sonuçlarına göre ev işlerini genellikle kadınların üstlendiği görülmektedir. Kadınlar en fazla %94,4 ile çocuk bakımı, %85,6 ile çamaşır ve bulaşık yıkama, %85,4 ile yemek yapma ve evin günlük toplanması ve temizlenmesi işlerini üstlenmektedir.⁸² Cinsiyete göre kadının çalışması ile ilgili algılar ve hanedeki işlerden sorumluluk konusunda daha önceki yıllara ait veri bulunmadığı için geçmişe göre karşılaştırma imkânı bulunmamaktadır.

Sonuç

Ulusal ve uluslararası hukuki düzenlemeler kadınların toplumsal statüsünün geliştirilmesinde çok önemlidir. Kanunlardaki eksiklikler ve muğlaklıklar birçok mağduriyet durumu yaratmaktadır. Diğer taraftan normatif düzenlemeler, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada, kadınların şiddete maruz kalmamasında, eşit bireyler olarak haklarının tanınmasında çok önemli kazanımları içermesine rağmen yeterli olmamaktadır. Özellikle kadın olma durumu (evli-bekâr, anne, çocuklu, çocuksuz, boşanmış vb.) ile ilgili dolaylı veya örtük olarak yaşanan mağduriyetlerde bunun ispatının güçlü olarak yapılma gereksinimi bulunmaktadır. Bunun için toplumsal bilincin yükseltilmesi, kadınların haklarını öğrenmesi, şikayetlerini herhangi bir toplumsal baskı hissetmeden dillendirebilmesi ve korunabilmesi gerekmektedir.

Son otuz yılda kadın hareketleri sayesinde toplumsal bilincin artırılması ve kadının korunması yönünde büyük bir ilerleme katedilmiş, çeşitli platformlarda var olan sorunların gündemde kalması sağlanmıştır. Ailenin merkezine konuşlandırılmış kadına odaklanan geleneksel anlayışın köklü bir değişiminin kısa sürede gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte anayasal ve yasal metinlerde toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetilen bir hassasiyet benimsenmektedir. Çoğunlukla eğitilmiş orta sınıf kadının talepleri doğrultusunda yapılan birtakım eşitlikçi düzenlemelerin genel geçer geleneksel anlayışı dönüştürebilmesi için daha fazla çabaya ihtiyaç vardır. Kadına karşı şiddet, çalışma koşulları ve medeni haklarla ilgili kazanımlar ve yapılan düzenlemelerle ilgili olarak kadınlar başta olmak üzere vatandaşların bilgilendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunun eğitim müfredatlarına alınması ve kamu spotlarıyla toplumsal bilincin artırılması gerekmektedir. Değişen toplumsal koşullar karşısında kadın deneyimlerinin daha hızlı bir şekilde mevzuata uygun hale getirilmesi için uygun platformların aktif bir şekilde kullanılması teşvik edilmelidir. Kadın sivil toplum kuruluşlarının hukuki danışmanlık ve avukatlık hizmetlerinde aracı olmaları, kimi durumlarda bu hizmetlerin kişilere ücretsiz sağlanması kadının toplumsal statüsünün gelişmesi açısından önemlidir. Türkiye'de kadın hareketinin lokomotifini oluşturan sivil toplum kuruluşları bunun için yeterince bilgi ve deneyime sahiptir. Çeşitli politikalarla kadının statüsünü geliştirmeye yönelik faaliyetlerin desteklenmesi daha etkin sonuçlar alınmasını sağlayacaktır.

Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak adına normatif anlamda hukuk alanında verilen haklar ve alınan tedbirler çok önemli kazanımlar olmakla birlikte tek başına yeterli olmamaktadır. Kadın hakları, kadının ailedeki sorumluluğu, kadının çalışması konusunda toplumsal algının değişmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliği kavramının benimsenmesi için faaliyetlerin artırılması gerekmektedir. Çocuk yaştan itibaren bireylerin eğitimi, sürekli bilgilendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sosyal yaşam biçiminin doğal bir parçası haline gelerek içselleştirilmesinin sağlanması gerekmektedir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

⁸² <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Erişim 20.09.2023.

KAYNAKÇA**Resmî Yayınlar***Resmî Gazete***Telif Eserler**

Abadan-Unat, Nermin. "The Modernization of Turkish Women", *Middle East Journal*. 32/3 (1978): 291-306.

Aktepe, Evrim, İnci Meltem Atay. "Çocuk Evlilikleri ve Psikososyal Sonuçları", *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 9/4(2017): 410-420.

Arslan, Aziz Serkan. "Türk Aile Mahkemelerinin Yapısı ve Yargılama Usulü", *Ankara Barosu Dergisi*. 68/1 (2010): 187-204.

Aydağül, Batuhan. "Turkey's Progress on Gender Equality in Education Rests on Gender Politics", *Turkish Policy Quarterly*. 18/1 (2019): 45-57.

Başpınar, Veysel. "Türk Medeni Kanunu ile Aile Hukukunda Yapılan Değişiklikler ve Bu Konuda Bazı Önerilerimiz", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 52/3 (2003): 79-101.

Baykal, Özlem. "Modern Dünya'nın Değişen Koşullarında Osmanlı Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", *Atatürk Yolu Dergisi*. 70 (2022): 67-90.

Cott, Nancy. *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven and London: Yale University Press, 1987.

Çağlar, Selda. "Anayasa Mahkemesi Kararlarında Eşitliğin Dar Yorumu", *Ankara Barosu Dergisi*. 3 (2012): 41-86.

Eslen-Ziya, Hande. "Türk Ceza Kanunu Değişiminde Kadın Aktivistler: Bir Lobicilik Hikayesi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 15/1 (2012): 119-149.

Gedik, Esra. "Toplumsal Cinsiyeti Ana Akımlaştırmanın Türkiye'de Kadın Hareketi Üzerindeki Etkisi ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kavramı", *Akademik Hassasiyetler*. 2/4 (2015): 209-228.

Gökçeoğlu Balcı, Şebnem. "Koruma mı Dışlama mı? Çalışma Mevzuatımızda Kadını Koruyucu Kimi Düzenlemelerin Kadın İstihdamı ve AB Normları Açısından Değerlendirilmesi", *Çalışma ve Toplum* 3/54 (2017): 1263-1298.

Gökçimen, Semra. "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi", *Yasama Dergisi*. 10 (2008): 5-59.

Günder, Zeynep, Gamze Aşçıoğlu Öz. "Avrupa Birliği Cinsiyet Eşitliği İlkesi Perspektifinden Türk Sosyal Güvenlik Sistemi", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*. 20/48 (2020): 601-642.

Jenkins, J. Craig. "Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements", *Annual Review of Sociology*. 9/1 (1983): 527-553.

Kafkasyalı, Emine Gülselcen. "CEDAW'dan İstanbul Sözleşmesine Kadın Hakları ve Türk İç Hukukuna Etkileri", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. 9/1 (2023): 150-173.

Kaplan, Mahmut. "Türk Ceza Hukukunda Kadın", *Türkiye'de Kadın: Siyasî, Sosyal ve Kültürel Alanda Değişim*. Ed. Esmâ Özdaşlı. Ankara: Türk Akademisi Siyasal Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2022: 35-56.

Kaymaz, İhsan Şerif. "Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye'de Kadının Toplumsal Konumu", *Atatürk Yolu Dergisi*. 12/46 (2010): 333-366.

Kemaloğlu, Murat. *Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi'nin (CEDAW) Türkiye Raporları ve Sivil Toplum Çerçevesinde Türkiye'de Kadının Durumunun Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Kılıçoğlu, Ahmet M. "Medeni Kanunumuzu Nasıl Değiştirdik", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 22/3 (2016): 1717-1757.

Kırbaş Canikoğlu, Seher. "Feminist Bir Perspektifle Türk Ceza Kanunu'nda Cinsel Saldırı Suçu", *Fe Dergi*. 5/1 (2013): 60-73.

Kitapçioğlu, Tülay. "Türk Ceza Kanunu'nda Çocuk Düşürtme Suçu", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 18/1 (2012): 297-334.

Konan, Belkis. "Türk Kadınının Siyasal Hakları Kazanma Süreci", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 60/1 (2011): 157-174.

Koray, Meryem. "Avrupa Birliği ve Türkiye'de 'Cinsiyet' Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri", *Çalışma ve Toplum*. 2 (2011): 13-54.

- Korkusuz, Gülşah. "Cinsel Saldırı Suçu (TCK Md. 102)", *Journal of Istanbul University Law Faculty*. 71/1 (2013): 815-854.
- Kurnaz, Şefika. *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Özsoy, Dilek. *Kazakistan ve Türkiye'de Kadına Yönelik Sosyal Politikaların Değerlendirmesi (1991-2021)*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2022.
- Şahin, Öznur. *İnsan Hakları Açısından Türk Ceza Kanunu Madde 232'de Düzenlenen Kötü Muamele Suçunun İncelenmesi, Çocuk Hakları ve Kadın Hakları Bakımından Maddenin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Tali, Ruziye. *Kadınların Yerel Siyasi Temsil Süreçleri*. Ankara: İmaj Yayınları, 2019.
- TBMM. "Toplumsal Cinsiyet Açısından Anayasa Konulu Komisyon Raporu". TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, 2012. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/330/ekutuphane3.5.1.1.31.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Erişim 08.09.2023.
- T.C. Başbakanlık KSGM. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planı 2008-2013*. Ankara: Fersa Ofset, 2008.
- Thomas, Tracy A. "The Long History of Feminist Legal Theory", *The Oxford Handbook of Feminism and Law in the United States*. Ed. Deborah Brake, Verna Williams ve Martha Chamalla. Oxford University Press, 2021:1-18.
- Tokuroğlu, Belma. *Özgürleşemeyen Kadın*. Ankara: Odak Yayınları, 2004.
- Toprak, Zafer. "II. Meşrutiyet Döneminde Devlet, Aile ve Feminizm", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992: 228-237.
- Uğur, Hüsamettin. "Kadın ve Aile Bireylerine Yönelik Şiddete Karşı 6284 Sayılı Kanunun Getirdikleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. 101 (2012): 333-366.
- Ulucan, Devrim. "Eşitlik İlkesi ve Pozitif Ayrımcılık", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 15 (2014): 369-383.
- Uyumaz, Alper, Yasemin Avcı. "Türk Hukuku'nda Gebeliğin Sonlandırılması", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 7/1 (2016): 579-638.
- Yenerer Çakmut, Özlem. "Kavramsal Olarak Kadına Karşı Şiddet/Cinsel Şiddet ve Türk Ceza Hukukunda Cinsel Saldırı Suçunun Genel Değerlendirmesi", *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*. 2/1 (2018): 49-54.
- Yokuş Sevük, Handan. "6545 Sayılı Kanun ile Cinsel Dokunulmazlığa Karşı Suçlarda Yapılan Değişikliklerin Değerlendirilmesi", *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*. 3/2 (2015): 119-145.
- İnternet Kaynakları**
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2022-49668>. Erişim 20.09.2023.
- <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turkiye-Aile-Yapisi-Arastirmasi-2021-45813>. Erişim 20.09.2023.
- <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII>. Erişim 16.07.2023.
- https://hdr.undp.org/sites/default/files/2021-22_HDR/hdr2021-22_technical_notes.pdf. Erişim 16.07.2023.
- <https://istanbulsozlesmesi.org/istanbul-sozlesmesi-kronolojisi/>. Erişim 08.09.2023.
- <https://kadem.org.tr/kadinlara-yonelik-yasal-duzenlemeler/>. Erişim 08.09.2023.
- <https://kadinininsanhaklari.org/wp-content/uploads/2018/06/1997KIH-YC.pdf>. Erişim 09.09.2023.
- https://turkiye.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/turkce_web_son_pdf.pdf. Erişim 05.08.2023.
- <https://www.anayasa.gov.tr/tr/haberler/norm-denetimi-basin-duyurulari/kadinin-kocasinin-soyadini-almasini-ongoren-kuralin-iptali/>. Erişim 16.08.2023.
- <https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/34-yas-ustu-kadinlara-devlet-universitelerinde-ozel-kontenjan.aspx>. Erişim 05.08.2023.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA SAĞ VE SOL CENAHTA MİLLİYETÇİLİK VE HÜMANİZM ANLAYIŞI: TÜRK YURDU VE YURT VE DÜNYA DERGİSİ KİYASLAMASI

THE UNDERSTANDING OF NATIONALISM AND HUMANISM ON THE RIGHT AND LEFT WINGS DURING THE SECOND WORLD WAR: COMPARISON OF TÜRK YURDU AND YURT VE DÜNYA MAGAZINE

ÖZLEM SEYHAN*

ÖZ

II. Dünya Savaşı yıllarında dünyayı meşgul eden faşizm ve sosyalizm gibi ideolojilerin yükselişe geçmesiyle birlikte ırkçılık, milliyetçilik ve hümanizm tartışmaları Türkiye'de entelektüel bir zeminde irdelenmeye başlanmıştır. Türkiye'yi ve dünyayı yakından ilgilendiren bu meseleler farklı dünya görüşüne sahip aydınlar tarafından kimi zaman şiddetle reddedilirken kimi zaman da sempati ile karşılanmıştır. Bu bağlamda *Türk Yurdu* dergisi milliyetçiliği savunmuş, *Yurt ve Dünya* dergisi ise hümanizm ve kültürel evrimi desteklemiştir. Bu dergilerin görüşleri ülkenin solcu ve sağcı olarak nitelendirilen iki ayrı kutbunu temsil etmiştir. Her iki dergi de özellikle ırkçılık, milliyetçilik ve insanîyetçiliğe dair kendi görüşlerini açıklayarak diğerinin Türk milleti için ne denli tehlikeli fikirler benimsediğini kanıtlamaya çalışmıştır. Öte yandan hemen her konuda zıt fikirlere sahip gibi görünen yazarlar memleketin kalkınması, medeni bir seviyeye ulaşması ve uluslararası camiada etkinlik kazanmanın gerekliliği gibi pek çok konuda birleşmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'deki iki farklı kutbun II. Dünya Savaşı yıllarının getirdiği konjonktür içerisinde milletlerin geleceğine olan bakışı oldukça dikkate değerdir.

Anahtar Kelimeler: Hümanizm, Irkçılık, Marksizm, Milliyetçilik, Sosyalizm, .

ABSTRACT

With the rise of ideologies such as fascism and socialism that preoccupied the world during World War II, discussions on racism, nationalism and humanism began to be examined on an intellectual basis in Turkey. These issues, which closely concern Turkey and the world, have sometimes been violently rejected and sometimes sympathized by intellectuals with different worldviews. In this context, *Türk Yurdu* journal advocated nationalism, while *Yurt ve Dünya* magazine supported humanism and cultural evolution. The views of these journals represented two different poles of the country, characterized as leftist and rightist. Both journals tried to prove how harmful the other's ideas were for the Turkish nation by explaining their views on racism, nationalism and humanitarianism. On the other hand, the authors, who seem to have opposing opinions on almost every issue, were united on many issues such as the development of the country, the need to reach a civilized level, and the necessity of gaining influence in the international community. In this context, the view of the two different poles in Turkey on the future of nations in the conjuncture of World War II is quite remarkable.

Keywords: Humanism, Maxsizm, Nationalism, Racism, Socialism.

Extended Abstract

The years of World War II, debates about ideas rose in Turkey. In particular, the fact that the war poles formed two separate blocks by advocating communism or nationalism mobilized the intellectuals in Turkey in an ideological sense. The policy of active neutrality, which is a requirement of Turkey's foreign policy, has been a determinant of which ideas and groups the government authorities will support or at least which groups will allow their activities. In this context, with the partial freedom in press and publication activities, many magazines and newspapers started to work and started to fight against the ideas they considered dangerous for themselves. *Yurt ve Dünya* magazine and *Türk Yurdu* magazine, which started publishing in this environment, were involved in a fierce debate of ideas. While the writers of *Yurt ve Dünya* magazine declared war on racism and all kinds of backwardness, *Türk Yurdu* magazine explained the difference between nationalism and racism and claimed that the idea of humanism defended by the leftist segment was an impossible utopia. In fact, when we look at the discussions on racism and nationalism, it is seen that both magazines have an attitude against racism. However, although nationalism is defended, the meanings attributed to the understanding of nationalism are quite different. So much so that the right-wing group represented by *Türk Yurdu* magazine saw nationalism as a part of human nature and creation. It took its power from Turkish history, belief, and all kinds of values that are the subject of traditions and folklore. It was believed that contribution to world civilization could be made by adhering strictly to national culture. In fact, it has been tried to explain that nations that are disconnected from their own culture and spiritual values will not be able to build civilization and will be doomed to extinction.

In *Yurt ve Dünya* magazine, while racism was severely criticized, nationalism was approached more moderately. However, it would be useful to look at what is understood by nationalism here. In this context, Homeland and World writers followed the world closely and argued that all kinds of scientific, technical, cultural and artistic products should be included in Turkish culture without wasting time. It was claimed that folklore elements, such as traditions, customs, beliefs, epics and fairy tales, which are products of society, lead to reactionism, and the necessity of being included in world civilization was emphasized. The main difference between both views is the importance given to the protection of national identity. While *Türk Yurdu* emphasizes the importance of the national self in almost every issue and warns the nation against possible dangers, *Yurt ve Dünya* argues that national culture is not important on its own and will only gain value to the extent it contributes to world civilization.

Another idea that is a matter of debate between the two magazines is humanism. In both magazines, we tried to answer the questions of what humanism is, how necessary it is for Turkish society, what should be done to be a part of the humanist worldview or why one should stay away from humanism, and what the contribution of humanism will be to the modern age. According to *Yurt ve Dünya* magazine, humanism is the most important and correct system that has never been corrupted and corrupted. In the humanist new world view, man is a part of nature and understands that it is in his power to beautify and improve his life to the extent that he knows the laws of nature. In order to reach the worldwide level of human culture, humanism was needed for the freedom of humanity and its progress in the field of thought and art. Despite this, the writers of *Yurt ve Dünya*, who were surprised by the existence of those who rejected humanism, called on intellectuals to fight against the opponents of humanism for the sake of Turkey's well-being. From the first statements in the magazine, pointing out anti-humanists and criticizing values such as religion, belief and tradition attracted the reaction of *Türk Yurdu* magazine. Especially the underestimation of religious sensitivity has been discussed for a long time, and the place and importance of Islam in Turkish history has been explained. It has been examined why humanism should not be accepted. In this context, *Türk Yurdu* magazine stated that humanism aims to eliminate the conflict and strife that arise from classifying people in the world into separate nations, to unite all humanity and to achieve literary peace and tranquility. As a result, while *Türk Yurdu* and *Yurt ve Dünya* magazines, which represent two separate ideological segments in Turkey, basically aimed to develop Turkey and have a say in the civilized world, they differed on the method and claimed that they were the real nationalists.

Giriş

Türk milliyetçiliğinin teşkilatlanmasında önemli bir role sahip olan *Türk Yurdu* dergisi, Türk Ocaklarından önce faaliyet göstermeye başlamış, Türk Ocağının bir cemiyet olarak kurulmasında destek ve yardımlarını esirgememiştir. Dergi çıkarıldığı günden itibaren Türk milletine hizmet etmek düsturunu benimsemiştir.¹ Çalışmalarına kültürel sahada başlayıp, ilmî araştırmalar yapılması için harekete geçen *Türk Yurdu* yazarları, dil, tarih, edebiyat, halk kültürü ve Türk birliği, gibi konularla ilgilenmiştir.² Döneminin olaylarına kayıtsız kalmayan *Türk Yurdu* dergisi 1918 yılında işgaller nedeniyle yayına ara verene kadar Türk milliyetçilerinin sesi olmuş,³ 1924 yılından itibaren ise Cumhuriyetin ve yeniliklerin en önemli destekçisi ve uygulayıcısı haline gelmiştir. Öyle ki neredeyse bütün inkılâplar ilk olarak Türk Ocaklarında ve *Türk Yurdu*'nda halka tanıtılmış, halkın sinema, tiyatro, konser gibi kültür sanat faaliyetleriyle tanışması Ocak ve Ocaklılar sayesinde gerçekleşmiştir.⁴ Ancak Türk Ocağı 1931 yılında kapatılınca dergi de yayına ara vermek durumunda kalmıştır.⁵

Türk Yurdu dergisi 1931 yılında kapatıldıktan sonra Türk Ocaklarının kapalı bulunduğu 1942 yılında tekrar yayın hayatına atılmıştır. Hasan Ferid Cansever'in gayretleri sonucunda yeniden açılan dergi ilk sayısını 1 Eylül 1942 tarihinde çıkarmış ve 1943 yılının Ocak ayına kadar yayına devam etmiştir. Bu süre zarfında 15 gün arayla toplam 10 sayı çıkarılmıştır. İlk sayıda belirtildiği üzere derginin amacı; Türklüğe ve onun yükselişine hizmet etmektir. Türk milletinin tarih boyunca bağımsız ve hür yaşadığına vurgu yapıp, üstün bir medeniyet kurduğu belirtilmiş ve Türk milletinin sahip olduğu değerleri korumak esas vazife olarak kabul edilmiştir. Türk milletine zarar vermek isteyen her türlü gücün karşısında Türkçülük hareketinin mücadeleye hazır olduğu ifade edilmiştir.⁶ Derginin önde gelen isimleri Hasan Ferid Cansever, Mehmed Halid Bayrı, Niyazi Sabri Ergül, Haşim Nahid Erbil, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hüseyin Namık Orkun, Halim Sabit Şibay'dır.

Dergide tarih, edebiyat, dil bilimi, millî ekonomi, halk bilimi, ahlak, felsefe, sosyoloji, psikoloji, eğitim, müzik gibi konuların yanında döneminin güncel meselelerine de yer verilmiştir.⁷ II. Dünya Savaşı'nın sosyo-ekonomik açıdan nasıl atlatılması gerektiği açıklanırken,⁸ gündemi meşgul eden hümanizm, milliyetçilik ırkçılık konuları üzerine de yazılar yazılmıştır. *Yurt ve Dünya* dergisinde hümanizm hakkında savunulan pek çok görüşe itiraz edilip, onların düşünceleri çürütülmeye çalışılmış, kendilerine yöneltilen eleştiriler cevaplanmıştır. İki dergi aktif yayın hayatları boyunca adeta kalem savaşı vermiştir.

Yurt ve Dünya dergisi 1941 yılının Ocak ayında Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nde görev yapan ve solcu-Marksist olarak nitelendirilen bazı öğretim üyeleri tarafından dönemin siyasi ve sosyal olaylarına bir tepki olarak çıkarılmaya başlamıştır. Öyle ki II. Dünya Savaşı'nın hız kazanıp, faşizm ve komünizmin kıyasıya mücadeleye başladığı, kapitalist ekonomi ile liberal ekonomin tartışıldığı⁹ bu dönemde *Yurt ve Dünya* dergisi adeta bir manifesto yayınlama çabasına girmiştir. Atatürk'ün ölümüyle birlikte CHP içerisindeki muhafazakâr ve tutucu kesimin güç kazanması, Atatürk devrimlerinin tehlikeye girebileceği fikrini doğurmuştur.¹⁰ Öte yandan tırmanan ırkçılık ve milliyetçilik söylemleri *Yurt ve Dünya*lıları tedirgin etmiştir. Dergi bilim, teknik, sanat, ekonomi, sosyoloji, felsefe, köy hayatı ve kalkınma gibi konularla yakından ilgilenmiş, dünya medeniyeti ile Türk kültürünü ortak paydada birleştirmeyi amaçlamıştır. Uluslararası alandaki her türlü gelişmeyi yakından takip etmeyi ve o doğrultuda çalışmalar yapılması gerektiğini savunmuş ve biyolojik olarak Darvinci yaklaşımı benimseyip toplumların ilerlemesinin de evrim yolu ile olduğunu düşünmüşlerdir. 1944 yılının Mart ayına kadar yayına devam eden dergi bu zaman içerisinde 42 sayı yayınlamıştır. Derginin önde gelen isimleri Niyazi Berkes, Mediha Berkes, Adnan Cemgil, Pertev N. Boratav, Behice S. Boran, Muzaffer Şerif Başoğlu, Muvaffak Şeref, Muzaffer Şenyürek'tir.

¹ Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994, 121-122. ; Mustafa Arıkan-Ahmet Deniz, "Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (2004), 402; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ankara: İmge Kitabevi, 1995, 228-230.

² Fethi Erden, "Türk Ocakları Nasıl Kuruldu, İngilizler Tarafından Nasıl Kapatıldı, Geçirdiği Buhranlar ve Ocakla İlgili Hatıralar" *Türk Yurdu*, 3/7(1968), 48-58.

³ İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1989, 28.

⁴ Tahir Kodal, "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 52 (2014), 303.

⁵ Hasan Ferit Cansever, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu*, 2/12 (1961), 23.

⁶ "Önsöz", *Türk Yurdu*, 26/1(1942), 1-2.

⁷ Halim Sabit Şibay, "Ziya Gökalp'e Göre Darülfünun", *Türk Yurdu*, 26/5-6 (1942), 179-180.

⁸ Haşim Nahid Erbil, "İktisadi Sosyolojinin Görüşleri: Günün Önemli Meselelerinden Türk Parası", *Türk Yurdu*, 26/8(1942), 237-238.

⁹ C. Gökçe, "Varlık Vergisi", *Türk Yurdu*, 27/1(1943), 11-12.

¹⁰ Zübeyr Barutçu, *Tek Parti Döneminde Muhallif Bir Dergi: Yurt ve Dünya*, Doktora Tez, Hacettepe Üniversitesi, 2012, 53.

İkinci Dünya Savaşı'nın buhranlı zamanlarında yurtiçinde ve yurtdışında yaşanan gelişmeler Türkiye'de ideolojik çalkantılara sebep olmuş,¹¹ Almanya ve Rusya'nın kıyasıya çarpıştığı bu dönemde, aydınlar ırkçılık, milliyetçilik ve hümanizm konuları üzerine derinlemesine incelemek yapmak gereği duymuşlardır. En geniş haliyle sağ ve sol kesim olarak ayrılan ve birbirinden farklı ideolojileri benimseyenler, ötekini komünist veya faşist olmakla suçlamışlar ve karşı oldukları düşüncelerin Türk toplumu için ne denli zararlı olacağını aynı endişe içerisinde göstermeye çalışmışlardır.¹² Öyle ki *Türk Yurdu* dergisi, hümanizmi savunup evrime inanan *Yurt ve Dünya* dergisi yazarlarını "Amerika özentisi" olmakla ve komünizme hizmet etmekle suçlamışlardır. Hakeza *Yurt ve Dünya* dergisi yazarları da *Türk Yurdu'nun* toplumu tanımadan, sosyoloji bilmeden milletin zararına girilen bir faşist akıma hizmet edip, ırkçılık yaptığını iddia etmiştir. Her iki taraf da kendisine yöneltilen eleştirileri kabul etmeyip kendi milliyetçilik anlayışının Türk toplumunu ve Türkiye Cumhuriyeti devletini muasır medeniyet seviyesine çıkaracağına inanmıştır. Her iki dergi de kendi hümanizm ve milliyetçilik tanımlarını yapmış, kendi tezlerini güçlendirmek için bilimsel veriler kullanarak çeşitli referanslara başvurmuştur. Bu tartışmalar *Türk Yurdu* dergisinin faal olduğu 1942-1943 yıllarında zirveye ulaşırken dergi kapandıktan sonra da farklı şekillerde devam etmiştir.

1. Irkçılık ve Milliyetçilik Tartışmaları

İkinci Dünya Savaşı yıllarında yükselen arı ırk, üstün ırk, alçak ırk fikirleriyle birlikte *Yurt ve Dünya* dergisi ırkçılığa savaş açmış ve dönemin milliyetçilerini dünya gündemini meşgul eden faşist düşüncelerden etkilenmekle suçlamışlardır. Yabancı siyasi rejimlerin etkisini taşıyan bazı dergilerde ırkçılık propagandası yapıldığı söylenmiştir. Irkçı olarak nitelendirilen dergiler arasında *Türk Yurdu* da vardır. Bunda ise *Türk Yurdu'nun* yayın hayatına başladığı ilk sayısında Türklerin "temiz ve katıksız" olanının daha makbul olduğunun açıklanmasının payı büyüktür.¹³ *Yurt ve Dünya* yazarlarından Niyazi Berkes Türkiye'de yükselen yeni milliyetçi kesimin ırkçı fikirlerin etkisiyle şecerelerini inceleyecek kadar ileri gittiklerini ve birbirlerini Çerkez, Gürcü, Ermeni, Arnavut olmakla suçladıklarını kinayeli bir dille ifade etmiştir. Türk halkı arasında ırkçılık olmadığı gibi Türk tarihinde ciddi hiçbir aydının da ırkçılık fikrini benimsemediğini belirterek fikirlerini Türkçülüğün duayeni Ziya Gökalp'in sözleriyle desteklemiştir.¹⁴ Gökalp'in hiçbir zaman ırkçılığı savunmadığını hatta onun ırk görüşünün ilmi bir mahiyette olduğunu vurgulamıştır.¹⁵ Berkes'e göre medeniyetin doğuşuyla birlikte insanları birbirine bağlayan güç kan, soy yerine medeniyet bağı olmuş, dünyada toplumların tanışması ve kaynaşması sonucunda hiçbir ırk saf ve orijinal halini muhafaza edememiştir. Dolayısıyla insanların hangi ırka mensup olduğunu tespit etmek bilimsel açıdan son derece zor bir iştir. Bunun yanında ırkları üstün olan ya da aşağı olan olarak nitelendirmek de geri bir zihniyetin ürünüdür.¹⁶ Buna göre toplumlar ne kadar ilkel olursa o derece kendilerini üstün ve dünyanın merkezi sayarlar. Bir milletin ırkının, o milletin medeniyetinin ve kültürünün yüksek ya da düşük oluşuna hiçbir etkisi yoktur. Kültür ve medeniyet coğrafi ve sosyal açıdan temasların, tanışmaların, karşılaşmaların ve karışmaların ürünüdür.¹⁷

Yurt ve Dünya dergisindeki bu anlayış ve açıklamalarla birlikte solcu Marksist ve sağcı muhafazakâr aydınlar arasında adeta bir kalem savaşı başlamıştır. Bilhassa *Türk Yurdu* yazarları ile *Yurt ve Dünya* yazarları arasında doğrudan tartışmalar yaşanmıştır. Aslında ikinci Dünya Savaşı esnasında başı çeken iki kutbun fikirlerinin kıyasıya çarpıştığı görülmektedir. Bir yanda Sovyetler Birliği ve komünizmin etkisi diğer yanda Almanya ve faşizmin etkisi varken Türkiye savaş dışı kalmak için aktif bir tarafsızlık politikası yürütmüştür. Türkiye'deki ideolojik çevrelerde bu atmosferden etkilenerek diğerini "vatan haini", "beşinci kol", "ajan" olmakla suçlamıştır. Genelde ülkenin bütünlüğünü korumak ve medeni seviyesini arttırmak amacı varken özelde kendi ideolojisine yakın gördüğü devleti ve sistemi desteklenme çabası göze çarpmaktadır. Bu bağlamda saf ırk, milliyetçilik, hümanizm, komünizm hakkında ciddi tartışmalar yapılmıştır.

¹¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008, 83.

¹² Ziya Oykut, "İlmin Sosyal Şartları", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943), 478.

¹³ "Önsöz", *Türk Yurdu*, 26/1(1942), 1.

¹⁴ "Milliyette şecere aranmaz... Filhakika atlarda şecere aramak lazımdır, çünkü bütün meziyetleri şevlitabiyle müstenit ve irsi olan hayvanlarda ırkın büyük bir ehemmiyeti vardır: İnsanlarda ise, şecere aramak doğru değildir." "Bugün Avrupa'da uzun kafalı kumral, uzun kafalı esmer, yassı kafalı adlarını taşıyan üç ırk var. Antropoloji her millettten yüzde kaç şu veya bu ırktan olduğunu arar. Evvelce teşrihi teşekküllerin içtimai hadiselerde bir tesir var zannolunuyordu. Fakat sonradan bazı antropolojistler böyle bir tesir olmadığını ispat ettiler". Niyazi Berkes, "İrk ve İrkçılık", *Yurt ve Dünya*, 3/26(1942), 438-440.

¹⁵ Berkes, "İrk ve İrkçılık", 438-440; Cahit Tanyol, "Ziya Gökalp ve Millî Vicdan", *Türk Yurdu*, 246(1955), 21.

¹⁶ Muzaffer Şerif Başoğlu, "Psikoloji Karşısında İrkçılık", *Yurt ve Dünya*, 4/25(1943), 7-13.

¹⁷ Berkes, "İrk ve İrkçılık", 440-441.

Saf ırk fikrinin yanlışlığı pratikte *Türk Yurdu* tarafından kabul edilmemekle birlikte milliyetçiliğin bütün uluslar için zaruri olduğu düşünülmüş ve milliyetçilik anlayışı hiçbir zaman tam manasıyla kan, soy ya da ırka dayandırılmamıştır. Buna rağmen Niyazi Berkes'in ve diğer *Yurt ve Dünya* dergisi yazarlarının milliyetçi kesimi ırkçılık yapmakla suçlamasının nedeni aynı dönemde faaliyet gösteren ve katı bir milliyetçiliği savunan Atsız ve çevresidir. Bu ortam içerisinde yayına aşlayan *Türk Yurdu* dergisi milliyetçiliğin ne olduğunu açıklama ihtiyacı duymuştur.¹⁸ Özellikle derginin müdürü ve sahibi Hasan Ferit Cansever çocuk gelişimi ve psikolojisinden örnekler vererek yeni doğan bireyde bulunan hayatı koruma hissini toplumlar için de geçerli olduğunu bildirmiştir. Bir toplumun maddi ve manevi değerlerini korumak için mücadeleye girişmesi gayet tabii kabul edilmiş ve bunun millî müdafaa olduğunu söylemiştir. Buna göre her birey mensup olduğu milletin yararına çalışıp, onu tehlikelere karşı korumalıdır. Millî müdafaalarda ölümü dahi göze almak gerekir ve Türk milliyetçisi, milletini olası tehlikelerden korumak için her türlü mücadeleye hazır olmalıdır. Bu mücadele sadece fiziki çatışma değildir. Milliyetçilerin, milletin ruhunun zayıflamasına yol açacak fikir, his ve harekete karşı savunmada bulunmaları gerekli görülmüştür.¹⁹ Millet ruhunu zayıflatmak geleneklerden, göreneklerden, ahlak ve dinden soğutmak milli varlığı tehdit eden birer düşman unsur olarak algılanmıştır. Bu açıklamalarda ırkçılığa eleştiriler yönelten *Yurt ve Dünya* yazarlarının milliyetçiliğin hassas konularını gericilik, gelenek ve köhne adetler olarak değerlendirmesinin payı büyüktür.²⁰ Zaten her iki kutbun en keskin şekilde ayrıldığı nokta milli değerlere ve milli kültüre olan bakış açısındaki farklılıktır.²¹ Cansever'in ilk yazılarının itibaren Türk milletini uyarma ihtiyacı duymasında bu düşüncelerin etkisi büyüktür.

Yükselen ari ırk, düşük ırk, karışık ve bozuk ırk tartışmaları aslında kültür ve medeniyetin hangi açıdan değerlendirildiğinin de bir göstergesidir. *Yurt ve Dünya*'da ırkçılığı savunun kişilerin, kültür ve medeniyetin ırktan ayrılmaz bir şey olduğunu düşünüp, düşük ırk olarak tanımladıkları toplumların medeniyet yaratamayacağına inandıklarını ifade edilmiştir. Dünyada farklı ırktan insanların bulunduğunu kabul edilmekle birlikte bunlardan herhangi birinin diğerinden üstün ya da aşağıda olabileceği fikrinin arızalı olduğu, bilimsel çalışmaların da ırk üstünlüğünü tezini doğrulamadığı vurgulanmıştır. Buna göre binlerce yıldan beri birbiriyle çeşitli vesilelerle karışmış olan toplumlarda, tek bir ırktan meydana gelen milletlerden bahsetmek imkânsızdır.²² Bir topluluğu millet yapan bağın ırk ya da dış görünüme dair benzerlikler değil kültür olduğunu ve ırk davasının bir milleti birleştirmeye değil parçalamaya yarayacağı ileri sürülmüştür.²³ Bu görüşe göre dünya medeniyeti bütün insanlığın ortak çabaları sonucunda yüz binlerce senelik bir zaman içerisinde inşa edilmiştir.²⁴ Milletlerin birbirine karşı bakışlarında, ırk ve medeniyet olarak diğerini aşağı görme eğiliminde, yüzlerce yıllık ön yargılar ekili olmuştur. Irk ayrılığı ve bir kavmin kendine benzemeyeni çirkin, acayip, kötü görmesi tarihin her devrinde görülmüş, ama son zamanlarda ırk ve ırkçılık fikrinin adeta tırmanışa geçtiği belirtilmiştir.²⁵ Türk milletinin kendisini kimseden aşağıda görmediği ve kültür medeniyet açısından son derece yüksek bir mertebede bulunduğunu düşünmesine rağmen ırkçılık propagandalarına neden ihtiyaç duyulduğu sorgulanmıştır. Çeşitli ülkelerde ortaya çıkan ve bilimsellikten tamamen uzak olan ırkçılığın Türk toplumuna zarar verdiğini ve yabancı demagojilere fırsat verilmeden kültür ve medeniyet yaratmak yolunda ilerlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Üstün ırk diye bir şey olmadığını ve ırkın medeniyet üzerinde hiçbir etkisinin bulunmadığının altı çizilmiştir.²⁶ Öte yandan ırk üstünlüğü

¹⁸ Zeki Velidi Togan, "Türk Zümreleri Arasında Mahalli 'Millî' Taazzuv Tecrübeleri ve Türk Millî Birliği", *Türk Yurdu*, 26/8(1942), 245-247.

¹⁹ Hasan Ferid Cansever, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik", *Türk Yurdu*, 26/1(1942), 10-16.

²⁰ Adnan Cemgil, "Terbiye ve Tenkit", *Yurt ve Dünya*, 4/25(1943), 32-33.

²¹ Necati Akder, "Bir Millet'in Doğuşu Meselesi", *Türk Yurdu*, 1/6(1959), 3-7.

²² Irk karışmasında herhangi bir problem görmeyen yazar birbirinden en uzak ırk bölümleri arasındaki karışmaların bile nesiller üzerinde hiçbir zaman kötü sonuçlar vermediğini, fiziki ya da zihinsel olarak anormal çocukların doğmadığını belirtmiştir. Mediha Berkes, "Irk ve Medeniyet", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943), 473-478.

²³ Muzaffer Şenyürek, "İnsanın Tekâmülü", *Yurt ve Dünya*, 1/6(1941), 25-36.

²⁴ Media Berkes, "Irk ve Medeniyet", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943): 473-478.

²⁵ Mediha Berkes, "Milletler Birbirini Nasıl Görüyorlar?", *Yurt ve Dünya*, 3/13(1942), 2-7.

²⁶ Başoğlu, "Psikoloji Karşısında Irkçılık", 7-13.

tezinin kesinlikle millî bünye açısından bölücü ve ayrıştırıcı unsurlar taşıyıp, milletlerarası alanda da emperyalist bir yaklaşımın ürünü olduğu ileri sürülmüştür.²⁷

Yurt ve Dünya yazarları ırk, millet ve medeniyet arasında hiçbir bağ olmadığını savunurken milliyetçiliği toplumsal bir ihtiyaç olarak gören²⁸ *Türk Yurdu* yazarları milliyetçiliğin bir zaruret olduğunu savunmuştur. Buna göre Hasan Ferit Cansever çocukların doğdukları günden itibaren ruhi hayatlarının olgunlaşma evreleriyle, Türk millî varlığını olgunlaştıran kurumlar ve unsurları karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmayı yapmak için de çocuğun psikolojik hayatındaki gelişme aşamalarını açıklamıştır. Buna göre; 1. Hayatı koruma hissi, 2. Korku hissi - korunma hissi, 3. Beş duyunun keşfi, 4. Beslenme zarureti, 5. Sempatı duygusu. Bu duygu bireyin çevresindeki insanlarla iletişiminin başlamasını sağlar. İnsanların toplumsal, duygusal ve fikri olarak bir araya gelmesini sağlar. 6. Cinsiyet hissi, bu duygu insan türünün devam ve bekasını sağlamaktadır. 7. Oyun hissidir. Oyun bireyin çocuk yaşlardan ölüncüye kadar etkisinden kurtulamayacağı bir ihtiyaçtır. Oyunları kendi içinde fiziki oyunlar (beden hareketleri), fikri oyunlar (çeşitli ilmi çalışmalar) ve ruhi oyunlar (genellikle metafizik alanına giren hislerdir.) olmak üzere üçe ayrılmıştır. Yazar ilk altı maddenin kişinin hayatta kalması için zaruri olduğunu, oyunun ise kişi de zevk uyandırdığını belirtmiştir. Ancak bireyin oyun ile fazlaca meşgul olması halinde gerçek hayat ile bağının kopabileceği uyarısında bulunmuştur. Bu teze göre toplumsal hayatı meydana getiren müesseseler arasındaki öncelik sırası değişirse, toplumun dengeleri bozulacaktır.²⁹ Bu nedenle milliyetçiler toplumsal hayatı meydana getiren etkenleri çok iyi tanıyıp,³⁰ mevcut düzenin yıkılıp, gelenek ve göreneklerin tahrip edilmesine engel olmaları telkin edilmiştir. Bireyin fiziki ve psikolojik gelişimi ile ilgili açıklamalar yapan Cansever'in asıl varmak istediği nokta dünya medeniyetine entegre olma anlayışı ile milliyetçiliğin çelişkilerini ortaya koymaktır.³¹ Ona göre bireyin gelişim aşamaları ilkel toplumdaki millet olma sürecinde geçen evreleriyle aynıdır. Nasıl ki birey hayatı koruma hissiyle hareket ederse milletlerde millî varlığı muhafaza için aynı derecede mücadeleye hazırdır.³² Bu benzerlikler bütün gelişim evresi için geçerlidir diyen yazara göre milliyetçilik, yaşamak, hayatta kalmak kadar doğal bir duygu ve ihtiyaçtır.

Dünya medeniyetine entegre olarak mevcut millî hüviyetini kaybetme fikrine şiddetle karşı çıkan *Türk Yurdu* camiası, gelişmiş ülkelerin ortak ürünü olan medeniyetin Türk kültürü ile kaynaştırılması gerektiğine inanan *Yurt ve Dünya* çevresince şiddetle eleştirilmiştir. Medeniyet ve kültürün başka şeyler olduğunu savunanların köhne fikirler peşinde koştuğu iddia edilmiş, özellikle Muvaffak Şeref, "millî ilim" gibi "ucubelerin" ortaya çıktığını evrensel kanunları araştıran ilmin millisinin olmayacağını, millî realiteleri ilmi metotlarla tetkik etmenin millî ilim yapmak olmadığını söylemiştir. Kendisini milliyetçi olarak tanımlayanların şovenlik yapmaktan millî realiteyi kavrayamadıkları iddia edilmiştir.³³ Buna göre Türk milleti için gelenekçilik de en az ırkçılık kadar tehlikelidir, öyle ki bu fikri savunanlar ölmüş zevkleri ve müesseseleri gelenek diye canlandırmaya çalışmaktadır.³⁴ Bir cemiyetin hukuku, ahlakı, sanatı, zevki, terbiyesi o toplumun sosyal ve ekonomik temeline bağlı olarak değişmiştir, diriltilmeye çalışan şey ise zaten toplumun ihtiyacını karşılayamadığı için ölmüştür. Ayrıca sanat eserlerinin millî olmamakla suçlanmasının son derece sığ bir yaklaşım olarak değerlendirilmiş, memleket gerçeklerini anlayıp,³⁵ dönemin realizmiyle kucaklaşan romanların beğenilmediğini, şiirin geçmişe özlem duygusu işlenmezse eleştirildiğini ifade edip, bu "gericilere" karşı aydınları mücadeleye davet etmiştir.³⁶

²⁷ Niyazi Berkes, "Halk Terbiyesinde İlimin Yeri", *Yurt ve Dünya*, 1/ 2(1941), 51-58.

²⁸ Yılmaz Altuğ, "Milliyetçilik Üzerine Düşünceler", *Türk Yurdu*, 1/2 (1959), 24.

²⁹ Hasan Ferid Cansever, "Psikolojik Hayatın Büyümesindeki Sıraya Nazaran Millî Hayatın İnkişafını Meydana Getiren İçtimai Unsurların Kıymetleri ve Ehemmiyeti", *Türk Yurdu*, 26/4 (1942), 103-105.

³⁰ Ziya Gökalp, "Millî Hukuk ve Şuur", *Türk Yurdu*, 246(1955), 31-32

³¹ Hasan Ferid Cansever, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik II", *Türk Yurdu*, 26/2 (1942), 38-41.

³² Nejdî Sançar, "Birleştirici Tek Fikir: Milliyetçilik", *Türk Yurdu*, 2/3(1960), 20.

³³ Loring A. Schuler, "Atomlar Âleminde", *Yurt ve Dünya*, 1/2 (1942), 59.

³⁴ Muvaffak Şeref, "Fikir Hayatımızda Geri Temayüller", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943), 470-471.

³⁵ Mehmet Turgut, "Köy ve Köylü Meseleleri II", *Türk Yurdu*, 2/4 (1960), 21-22.

³⁶ Şeref, "Geri Temayüller", 472.

Bu eleştirilerin bariz bir şekilde *Türk Yurdu* camiasına yöneltildiği açıktır. Öyle ki *Türk Yurdu* dergisinde bu düşüncelerin tam tersine halk kültürüne özel bir önem verildiği görülmektedir.³⁷ Türk halkının yüksek bir kültüre sahip olduğunu düşünen *Türk Yurdu*'na göre halk kültürü ile ilgili yapılacak olan her bilimsel inceleme millî ilmin doğmasına katkı sağlayacak ve Türk ilmî uluslararası ilim dünyasında layık olduğu yeri alacaktır.³⁸ Halkın geleneklerinde yaşayıp, estetik algısını yansıtan her türlü motif, desen, şiir, mani, destan, türkü millî ilmin kurumusunda etkili olacaktır.³⁹ Görüldüğü gibi millî ilim ve millî kültür konusunda iki derginin çok keskin bir şekilde ayrılmaktadır. *Yurt ve Dünya* dergisinin "ölmüş zevkler" olarak tanımladığı halk kültürü ve gelenekler *Türk Yurdu* için "ilmin ana kaynağıdır".⁴⁰ Bu aşamada ortada büyük bir dünya görüşü farkı olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki uluslararası ilme katkı amacı her iki taraf için de geçerliken bir kesim dünya kültürüyle bütünleşmeyi arzulamış, diğer taraf gücünü halk kültüründen alan bir millî ilim ile dünya medeniyetine katkı sağlamayı amaç edinmiştir.

Yurt ve Dünya yazarlarından Pertev Boratav ise fizik, kozmoloji gibi konular incelenirken millî olup olmadığı tartışılmazken, felsefe, sosyoloji, edebiyat, folklor konuları üzerine konuşan veya yazarların sık sık millilik tartışmalarına girdiklerini hatta bir eserin değersizliğinin onda millik vasfının bulunmasıyla doğru orantılı görüldüğünü söylemiştir. Ancak Boratav'a göre her milletin folkloru, edebiyatı genel anlamıyla insanlık için ortak unsurları ile milletlerarası bir ilmin konusudur ve bir eserin ana fikri insanlığın ezeli meseleleri olmalıdır. Öyle ki Boratav, "sanatçının gayesi insanlık için ortak olan değerleri belirtmek, bunların yayılışını, milletten millete, memleketten memlekete geçişini incelemek, insan düşünüşü ve duygusunun gelişmesini anlamak anlatmak olmalıdır" demiştir. Buna göre bir sanatçı ancak millilik ile insanlık unsurlarının birbirinden ayrılamayacağını anladığı zaman büyük eserler verebilecektir. "Millî sanatkâr" mertebesine ise milletini her yönüyle tanıyan ve onu bütün insanların anlayabileceği kadar güzelleştirip zenginleştiren sanatçının ulaşabileceği savunulmuştur.⁴¹ Modern aydının görevinin milliyetçilik ve yurtseverlik kapsamında, bu toprakların maddi ve manevi değerlerini sanatta ilimde işlemektir.⁴² Böylece taklitçilikten ezbercilikten kurtulup halkın kendi emeğine ve bu toprakların gerçeklerine dayanan gerçek ilim kurulmuş olacaktır.⁴³ Buna göre özlenen ilim dünyayı bilmek, anlamak, bilgiyi ihtiyaçlar doğrultusunda kullanmak ve tekniğe dönüştürmektir. Ancak öncelikli olarak ilmi Allah'ın hikmetine, talihe, ırkın ve kanın gizli kuvvetlerine bağlayanların boyunduruğundan kurtulmak gereklidir. Son zamanlarda ilmin politikaya alet edildiği uyarısında bulunan Niyazi Berkes özellikle faşist söylemlerde ve ırk tezinde ilmi gerçeklerin politika uğruna çarpıtıldığının altını çizmiştir.⁴⁴

Aslında bu düşünceler ile *Türk Yurdu*'nun halk bilimi anlayışının kısmen örtüştüğü görülmektedir. Öyle ki Türk kültür ve medeniyetinin önemli eserlerinin milletini tanıyan yazarlar tarafından verildiği, özellikle Yunus Emre, Nedim, Baki gibi isimlerin üslup ve derinlik açısından bir ekol oluşturdukları ve bunun da şark klasisizminin bir parçası olduğu *Türk Yurdu* yazarlarından Niyazi Sabri Ergül tarafından ifade edilmiştir. Ergül eksikliğin orijinallikte değil tenkit ve tahlil noksanlığında olduğunu belirtmiş ve uygun metot ve teknikle yazılan halk kültürü eserlerinin dünyaya hitap edip, okuyucunun estetik zevkini geliştireceğini belirtmiştir.⁴⁵ Hakeza Ziya Gökalp de Türk sanatkârlarının en önemli eksikliğinin bir yandan halk kültürünü anlayıp, ona sıkı sıkı sarılırken diğer yandan da uluslararası dâhileri tanıyıp onların tekniğini kavrayamamak olduğunu belirtmiştir.⁴⁶

³⁷ Kemal Güngör, "Etnografya ve Folklor Davamız", *Türk Yurdu*, 235(1954), 132-135.

³⁸ Mümtaz Turhan, "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnmek Ne Demektir?", *Türk Yurdu*, 239(1954), 421-424.

³⁹ Hamit Zübeyr Koşay, "Türk Halk Kültürünü Tespit Sahasında Denemeler", *Türk Yurdu*, 26/7 (1942), 218-220.

⁴⁰ Ziya Gökalp, "Türk Köyü", *Türk Yurdu*, 258(1956), 37-38.

⁴¹ Pertev N. Boratav, "Sanatla İlimde Millet ve İnsanlık", *Yurt ve Dünya*, 3/24(1942), 425-428.

⁴² Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", *Yurt ve Dünya*, 4/ 35(1943), 427

⁴³ Niyazi Berkes, "Ezbercilik", *Yurt ve Dünya*, 2/12(1941), 337- 343.

⁴⁴ Niyazi Berkes, "İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, 3/20(1942), 270-271.

⁴⁵ Niyazi Sabri Ergül, "Kendi Edebi Mesleklerimiz ve Münekkidsizlik – Fikir Helezonları", *Türk Yurdu*, 26/3 (1942), 65-66.

⁴⁶ Ziya Gökalp, "Dehaya Doğru (Küçük Mecmuadan)", *Türk Yurdu*, 26/5-6(1942), 180-183.

Bu görüşlerin aksine *Yurt ve Dünya* dergisinde Türk toplumunda birbirinden çok farklı iki kültürün var olduğunu savunulmuştur. Buna göre örf, adet, gelenek, inanç, kader anlayışı, tevekkül, aile kurumu, folklor, efsaneler, türküler ve manilerin Türk kültürünün bir parçasıdır. Kanunlar, mevzuatlar, moda, pedagoji, edebiyat, tiyatro, müzik, heykel ve dünya görüşüyle Batı kültürü cemiyet içerisinde yaşamaktadır.⁴⁷ Toplumunun ileri bir medeniyete doğru yürümesini isteyen Türk aydınının kültür tartışmalarıyla vakit harcamak yerine enerjilerini ilme yöneltmeleri gerektiğini ifade edilmiştir.⁴⁸ Bu noktada *Türk Yurdu* yazarlarıyla kesin bir fikir ayrılığı ortaya çıkmıştır. Öyle ki *Türk Yurdu* yazarları halk kültürü ile millî benliğin doğrudan bağlantılı olduğunu düşünüp, efsanelerin, masalların, hikâyelerin şiirlerin toplum üzerinde eğitici bir gücünün olduğuna inanmış, bir milletin yapısının, karakterinin ve eski mefkûrelerinin masallarda gizli olduğunu düşünmüşlerdir.⁴⁹

Millî kültür tartışmaları ekseninde toplum tarafından kutsal kabul edilen değerlerin neden sevildiğine de değinilmiştir. Bu bağlamda kutsalların temelinde bulunan din ve inanç algısı üzerine de çeşitli tartışmalar yapılmıştır. *Türk Yurdu*'na göre hürmet korkulan kuvvete karşı duyulan sevgi ve takdirden doğmuştur, dine duyulan his de buna örnektir. Ancak dine karşı duyulan korku sevgisiz bırakılırsa bu kişileri acizliğe miskinliğe ve manevi hayatın çökmesine sürüklemiştir.⁵⁰ Cansever, Allah'ı anlamak için korku ve sevgi hislerini birbirinden ayıramayan milletlerin idrak seviyelerinin düştüğünü ve bunların din anlayışının Allah'ın gazabından korkmak olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki, ilahi aşk yerine yanlış bir Allah korkusu telkini, ibadete dayanan ve ahlaki değerleri azaltan din eğitiminin Türk medeniyetinin dayandığı bütün manevi sistemleri yıkacağı düşünülmüştür.⁵¹ Dolayısıyla bireyleri birbirine bağlayan manevi değerler önemini kaybederek millî birlik ve dayanışma kaybolacaktır.⁵² Samimi hislerle İslam'a bağlı kalarak millî değerlerin de korunacağı, dinin bir toplumun yükselmesinde fayda sağlayacağı anlayışı benimsenmiştir. Bu düşüncelerin tam karşısında yer alan *Yurt ve Dünya* dergisi yazarları ise dinin toplumları geri temayüllere götürdüğünü savunmuşlardır. Çocukların laik eğitim anlayışıyla yetiştirilip, müspet ilim ile büyümesi halinde "hayaletlerin korkusu ile ürpermeyeceği" belirtilmiş, milliyetçilik dersi vermeye çalışanların öncelikli olarak bilimle Allah korkusunun taban tabana zıt olduğu kabul edilerek bütün hurafelerin ve korkuların üstesinden gelineceğine inanılmıştır.⁵³

Bilimsel ve teknik gelişmeler sonucunda medeniyetin doğayı kontrol altına alabildiğini ancak toplumun körü körüne bağlı olduğu inançların üstesinden gelemediğini belirten Adnan Cemgil hayatının kendi iradesinin üstünde ve dışında geliştiğini düşünen insanın, duruma dinî bir yorum getirerek kader anlayışına sığındığını söylemiştir. Ancak *Yurt ve Dünya*'ya göre insanın başına gelen talihsizlikler ya da başarılar ne kaderle ne de şansla alakalıdır, asıl önemli olan şey eşit koşullarda yaşamak ve hayata eşit şartlarda başlamaktır. İnsan eşitsizliğin hayatını ne denli etkilediğini anlarsa ancak o zaman şans-kader inancından kurtulabilir.⁵⁴ *Türk Yurdu* tarafında ise kutsala ve dine gösterilen hürmet samimi bir sevgiden ve saygıdan geldiği sürece kabul görmüştür. Ancak içinde sevgi olmayan çekinme hissini bireyi farklı davranışlara yönelttiği belirtilmiştir. Korkulan güce sempatik görünme çabasının bireyin öz saygısını kaybetmesine sebep olacağı gibi, toplumsal hayatın şahsi çıkarlar etrafında zayıflamasına da yol açacağı düşünülmüştür. Hasan Ferit Cansever tarafından güç odağının etkisi altında ezilip, onun yapıp ettiği her şeyi onaylar görünmek bireyin esareti baştan kabul etmesi ve şahsi iradesini hiçe sayması olarak değerlendirilmiştir.⁵⁵ Aslında din ve Allah sevgisi de bu bağlamda ele alınarak ilahi güce

47 Necmi Sarıoğlu, "Okulda Ahlak Terbiyesi", *Yurt ve Dünya*, 4/26-27(1943), 63-69.

48 Muvaffak Şeref, "Kültür Münakaşaları Karşısında", *Yurt ve Dünya*, 4/ 31(1943), 231-235.

49 Mehmet Halid Bayrı, "Ziya Gökalp ve Türk Folkloru", *Türk Yurdu*, 26/5-6(1942), 176-177.

50 Şakir Berkî, "Din Hürriyeti ve Şumulü", *Türk Yurdu*, 2/9 (1960), 17.

51 Hikmet Tanyu, "Türkiye'de Dinle İlgili Bazı Noktalar", *Türk Yurdu*, 1/7 (1959), 7-10.

52 Hasan Ferit Cansever, "Fertteki Korunma Tabii Hissinin İçtimai Hayattaki Rolü", *Türk Yurdu*, 26/7(1942), 197-202.

53 Adnan Cemgil, "Bir Hekimin Hataları" *Yurt ve Dünya*, 3/19 (1942), 221-230.

54 Adnan Cemgil, "Bugünün Batıl İtikatları", *Yurt ve Dünya*, 1/6(1941), 45-49.

55 Cansever'e göre bir toplumun tıpkı birey gibi korku hissini etkisiyle önce korunmak istediğini, kendini güvenli hissetmediği durumlarda gürültülü ve saldırgan bir tavır izlediğini bunun akabinde de korkunun kaynağına karşı şiddet eğiliminin arttığı belirtilmiştir. Şiddet eğiliminin yanında daha

karşı duyulan samimi sevgi ve muhabbet, halkın saf duygularla İslam'a tutunması onaylanmıştır. Her iki kesiminde temelde baskı ve hürmet duygusundan uzak bir korku hissinin ne denli tehlikeli olduğunu anlattığı görülmektedir. Ancak aradaki fark Cansever'in kutsal sayılan değerlere korku ile değil samimi bir saygı ve sevgi ile bağlanması gerektiğini savunurken, Cemgil'in insanın doğaya bu denli hâkim olup evreni kavrayabildiği bir dönemde, bilimsel gelişmelerin ışığında eski ya da dinî öğelere bağlanmayı yanlış ve gerilik olarak görmesidir.

Bu bağlamda *Yurt ve Dünya* yazarı Adnan Cemgil "koyu milliyetçiler" adıyla ortaya çıkıp Batılılaşma, medenileşme yolundan dönüp, geleneğe bağlamayı isteyenlerin, batılılaşma, medenileşme yolunda yapılan hamleleri "benliğimizi kaybediyoruz" sözleriyle boğmaya çalıştığı ve bunların gerçekte Türk milletinin en büyük düşmanı olduğunu söylemiştir. Bu gerilik taraftarlarının Türk milletinin düşmanları ile bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde işbirliği yaptıklarını iddia etmiştir. Buna göre gerçek milliyetçilik ancak inkılâpçılıkla mümkündür ve kan, gelenek gibi kaygılarla ortaya çıkanların milliyetçilikle hiç ilgisi yoktur.⁵⁶ Bu bağlamda kendisini milliyetçi olarak tanımlayan ırkçı zümrenin Türk milletinin daha üstün ve aydınlık bir hayata ermesini istemeyen, millet düşmanı kişilerden oluştuğu ileri sürülmüştür. Bu anlayışa göre gerçek milliyetçilik Türk milletini en ileri insan hayatına erişmiş, geniş bir demokrasi hayatı içinde görmek ülküsüdür.⁵⁷ En candan milliyetçiler eskilik taraftarı gericiler değil ileri doğru yürüyen inkılâpçılardır. Bu açıklamalar incelendiği zaman *Yurt ve Dünya* yazarlarının milliyetçilikle ilgili herhangi bir sorunlarının olmadığı hatta kendilerinin milliyetçiliği sahip çıktıkları görülmektedir. Türk milletinin kalkınması ve layık olduğu değeri kazanması için çalışacaklarını belirtmişlerdir.

Tabi ki bu iddiaların *Türk Yurdu* tarafından kabul edilmesi mümkün değildir. Türk kültürünü, gelenek ve görenekleri, dinî ve millî ilimi değersiz gören ve her fırsatta eleştiren *Yurt ve Dünya* dergisi camiasının milliyetçi olamayacağı ancak bunların cumhuriyetin milliyetçi tutumu nedeniyle milliyetçiliği tamamen reddetmeyerek milliyetçiler arasında Türkçüler ve Anadolucular diye ayrılık sokmaya çalıştıkları *Türk Yurdu* yazarlarından Hasan Ferit Cansever tarafından öne sürülmüştür.⁵⁸ Cansever tarafından "hümanist zümre" olarak nitelendirilen bu kişilerin tepki çekmemek için kendilerini de Anadoluculardan göstererek⁵⁹ Türkiye dışındaki Türkleri görmezden geldikleri belirtilmiştir.⁶⁰ Ayrıca bu hümanist dergilerde sıkça bahsedilen köylerdeki sosyal tabakalaşma, halkın ezilmesi, ağalık, fakirlik gibi konuların milli duygulara zarar verme amacı güttüğünü ifade edilmiştir.⁶¹ Dönemin hükümetinin Türkçü politikayı benimsediğini açıklaması ve Şükrü Saraçoğlu'nun hükümet programını okurken Türkçülüğe yaptığı vurgu göz önünde bulundurulunca⁶² Cansever'in haklı olma payı vardır. Öyle ki zaten hümanizmi savunup ırkçılığa karşı olan *Yurt ve Dünya*lıların bu şartlarda milliyetçiliğe de karşı olmaları siyasi açıdan da riskli olabilirdi. Ancak onların milliyetçilik anlayışlarının *Türk Yurdu* camiasından son derece farklı olduğu aşikârdır.

tehlükeli görülen savunma şekillerinden biri de korkunun kaynağına karşı duyulan hürmet ve çekinme hissidir. Cansever, "Fertteki Korunma Hissi", 197-202.

⁵⁶ Cumhuriyet rejiminin ana fikirlerinden birisinin milliyetçilik diğerinin inkılâpçılık olduğunu söyleyen Adnan Cemgil tartışmaları farklı bir boyuta taşımıştır. Millî Mücadele esnasında bir taraftan emperyalist batıyla savaşırken diğer taraftan içerideki irtica kuvvetleriyle mücadele edildiğini, hatta büyük zaferden sonra bütün inkılâp hareketlerine engel olmak isteyen bir kesimin bulunduğunu ifade etmiştir. Her ileri adımda dini ve millî geleneği öne sürerek yeniliklere itiraz edenlerin olduğunu, bu nedenle de genç cumhuriyetin hem düşmanla hem gericilikle mücadele ettiğini belirtmiştir. Yazara göre bu olaylar inkılâpçılıktan ayrı bir milliyetçilik fikrinin düşünülmemeyeceğini göstermektedir. Adnan Cemgil, "Cumhuriyet Rejiminde Milliyetçilik ve İnkılâpçılık", *Yurt ve Dünya*, 4/35(1943), 424-427.

⁵⁷ Mümtaz Turhan, "Garphlaşmanın Manası", *Türk Yurdu*, 1/2 (1959), 19-20.

⁵⁸ Hikmet Temuroğlu, "Milliyetçiliğimizin Tarihi Gelişmesi ve Verilecek İstikamet Hakkında", *Türk Yurdu*, 3/7(1963), 8-13.

⁵⁹ Haşim Nahid Erbil, "Ümanizma, Dil ve Kültür Münakaşaları", *Türk Yurdu*, 27/1-2(1943), 13-16.

⁶⁰ Hasan Ferit Cansever, "Ümanistler'in Camiamızı Zehirlemek Teşebbüsüne Karşı", *Türk Yurdu*, 26/8(1942), 229-233.

⁶¹ Mehmet Turgut, "Köy ve Köylü Meselesi", *Türk Yurdu*, 2/3(1960), 25-26.

⁶² Saraçoğlu, 5 Ağustos 1942'de okuduğu hükümet programında "Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal o kadar vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz. Ve her vakit bu istikamette çalışacağız" demiştir. <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP13.htm> 1. Saraçoğlu Hükümet Programı, 6. Dönem, 3. Yasama Yılı 05.08.1942. Erişim Tarihi: 13.02.2017.

Milliyetçiliği, Anadoluçulukla, inkılapçılıkla ve insaniyetçilikle bağlantılı bir ülkü olarak değerlendiren *Yurt ve Dünya* yazarlarına cevap veren Haşim Nahid Erbil, bir devletin birden fazla ve karmaşık ideallerinin olamayacağını, güçlü dünya devletlerinin de tek bir hedef için mücadele verdiklerini söylemiştir. Buna delil olarak da İngilizlerin milliyetçi emperyalist, Amerikalıların kapitalist, Almanya ve İtalya'nın milliyetçiliğini göstermiştir. Ayrıca Rusya'nın komünizm adı altında nasyonalist hatta Panslavizm ideallerinin bulunduğunu açıklamıştır. Erbil'e göre hal böyleyken Türkiye'nin idealinin milliyetçilik olduğunu görmezden gelmek mümkün değildir. Ancak millî birliği korumak için Türk milliyetçilerinin dünyada gelişmekte olan tekniği, pozitif bilimlere yakından takip ederek gelişmelere ayak uydurması gerektiği de özellikle vurgulanmıştır.⁶³

Bu bağlamda her iki dergide de batıya ve batıdaki gelişmelere önem verildiği görülmektedir. Batı medeniyetine karşı ilgisiz kalmanın son derece tehlikeli sonuçlar doğuracağı düşünülmüştür. Dünyaya hâkim olan batı medeniyetini anlamak ve takip etmek gerektiğinin altı çizilmiştir.⁶⁴ Fark ise *Yurt ve Dünya* dergisinde medeniyetin dinamik sosyal güçler sayesinde evrilerek meydana geldiğinin savunulmasıdır. Buna göre Niyazi Berkes Türkiye'deki pek çok grubunun bu anlayıştan yoksun olarak batılılığı ırkla, kanla, dinle, ahlakla, teknikle, ilişkilendirdiğini ifade etmiştir.⁶⁵ Bu anlayışa göre batılı olmak ve batıyı anlamak sadece batının tek bir yönünü almakta mümkün değildir. Çünkü batı ne teknik ne kan ne de dindir. Batı bir bütün olarak bir medeniyettir. Onu anlamanın en doğru yolu ise ona doğru ilerlemekle mümkündür.⁶⁶ Bu düşüncelerin milliyetçi aydınlar tarafından kabul edilmesi mümkün değildir. Batının tekniğini ve metodunu her daim takdirle karşılayan *Türk Yurdu* camiası sık sık batıdan ne alınacağını nasıl alınacağını açıklamış, kültürel, tarihi ve millî değerlerden vazgeçerek toplumu toptan dönüştürme fikrine şiddetle karşı çıkmıştır.⁶⁷

Yurt ve Dünya dergisinde savunulan bu düşünceleri eleştiren Hasan Ferid Cansever, *Türk Yurdu* ile yapılan münakaşalarının II. Dünya Savaşı şartlarında propagandaya fırsat verme amacı güttüğünü söylemiştir. *Yurt ve Dünya*'daki yazıların, ideolojik yaklaşımların Türkiye'nin tarafsızlık politikasına zarar verdiği, hatta dergide "aynı ırka mensup oldukları halde ırkdaşları olan Japon saldırganlığından kurtulmak için kahramanca dövüşen Çin halkı...", "Alman boyunduruğu altındaki Norveç ve Hollandalı vatanseverlerin esir olmamak için mücadelesi..." gibi yanlı ibarelerin kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Cansever, savaş içerisinde her iki tarafın durumunun da tarafsız bir gözle tahlil edilmesi gerektiğini savunmuştur. Buna rağmen eğer bir taraf tutmak gerekirse milyonlarca Türkü esaret altında tutan Çin'in, Japonya'ya yenilmesinin Türklerin yararına olabileceğini söylemiştir. Türklüğü ilgilendiren bu gibi durumun dışında millî menfaatlere dokunmayan hiçbir yerde kimsenin kahraman veya saldırgan olarak nitelendirilemeyeceğini bildirmiştir.⁶⁸

İrkçilik ve milliyetçilik tartışmaları ekseninde her iki derginin de ırkçılığı reddedip milliyetçiliği savunduğu görülmektedir. Ancak derinlemesine incelemeler yapıldığında bahsedilen milliyetçiliğe çok farklı anlamlar yüklendiği de anlaşılmaktadır.⁶⁹ Öyle ki *Türk Yurdu* yazarları milliyetçiliğin insan doğasının bir parçası olduğunu savunurken, gücünü Türk tarihinden, inancından, geleneklerin ve halk biliminin konusu olan her türlü değerden almıştır.⁷⁰ Milletın yüzyıllardır üretmekte olduğu kültüre sıkı sıkı bağlı kalarak dünya medeniyetine katkı sağlamayı amaçlamıştır.⁷¹ *Yurt ve Dünya* dergisi ise ırkçılığı ağır şekilde eleştirilirken milliyetçiliğe daha ılımlı yaklaşmış, hatta kendilerini asıl ve hakiki milliyetçiler olarak tanımlamışlardır. Dünyayı yakından takip ederek her türlü bilim teknik, kültür sanat ürünün

⁶³ Erbil, "Ümanizma, Dil ve Kültür Münakaşaları", 13-16.

⁶⁴ Mümtaz Turhan, "Demokrasi ve İnkılâplar", *Türk Yurdu*, 1/12(1960), 13-14.

⁶⁵ Niyazi Berkes, "Garp Medeniyeti ve Biz", *Yurt ve Dünya*, 2/9(1941), 135-140.

⁶⁶ "Teknik İnkılâp", *Yurt ve Dünya*, 2/12(1941), 344.

⁶⁷ Erol Güngör, "Türkiye'de Yabancı Kültürü", *Türk Yurdu*, 1/2(1959), 21.

⁶⁸ Hasan Ferit Cansever, "Ümanistler'in Camiamızı Zehirlemek Teşebbüsüne Karşı", *Türk Yurdu*, 26/8(1942), 229-233.

⁶⁹ "Türklük Haberleri", *Türk Yurdu*, 26/1(1942), 30-31.

⁷⁰ Cevat Nizami, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", *Türk Yurdu*, 249(1955), 306-308.

⁷¹ Hikmet Tanyu, "Milletimizin Geleceği", *Türk Yurdu*, 7/1-2(1968), 12-13.

vakit kaybedilmeden Türk kültürüne dâhil edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Gelenek, görenek, inanç, destan, masal gibi toplumun ürünü olan folklor öğelerinin gericiliğe yol açtığı iddia edilerek dünya medeniyetine dâhil olmanın gerekliliği vurgulanmıştır.⁷² Her iki görüş arasındaki en önemli fark ise millî benliğin korunmasına atfedilen değerdir. *Türk Yurdu* hemen her sayısında millî benliğin önemine vurgu yapıp, milleti olası tehlikelere karşı uyarırken, *Yurt ve Dünya* millî kültürün tek başına bir önem arz etmediğini ve ancak dünya medeniyetine katkı sağladığı ölçüde değer kazanacağını savunmuştur.

2. Hümanizm Tartışmaları

Türk Yurdu ve *Yurt ve Dünya* dergilerinin ilk sayılarından itibaren hümanizm nedir, Türk toplumu için ne kadar gereklidir, hümanist dünya görüşünün bir parçası olmak için neler yapılmalı ya da neden hümanizmden uzak durulmalıdır, hümanizmin modern çağa katkısı ne olacaktır sorularına cevap verilmeye çalışılmıştır. *Yurt ve Dünya* dergisine göre hümanizm bu zamana kadar bozulmayan yozlaşmayan, en önemli ve doğru sistemdir.⁷³ Hümanist yenedünya görüşünde⁷⁴ insan, tabiatın bir parçasıdır ve doğa kanunlarını tanıdığı bildiği ölçüde yaşayışını güzelleştirmenin, iyileştirmenin kendi elinde olduğunu anlamıştır. İnsanlık kültürünün dünya çapındaki seviyesine ulaşabilmek için hümanizme, insanlığın hürriyeti, düşünce ve sanat sahasındaki ilerleyişi için ihtiyaç duyulmuştur. Buna rağmen hümanizmi reddedenlerin varlığı hayretle karşılayan *Yurt ve Dünya* yazarları Türkiye'nin selameti için aydınları hümanizm karşıtlarıyla mücadele etmeye çağırmıştır. Dergide ilk açıklamalardan itibaren hümanist karşıtlarına işaret edilmesi, din, inanç ve gelenek gibi değerlerin eleştirilmesi *Türk Yurdu* dergisinin tepkisini çekmiştir. Özellikle dini hassasiyetin hafife alınması uzun süre tartışılmış, Türk tarihinde İslamiyet'in yeri ve önemi açıklanmıştır.⁷⁵ Hümanizmin neden kabul edilmemesi gerektiği irdelenmiştir. Bu bağlamda Hasan Ferit Cansever hümanizmin dünya üzerindeki insanları ayrı milletler halinde sınıflandırmaktan doğan ihtilaf ve çekişmeyi ortadan kaldırarak, bütün insanlığı bir birlik haline getirip edebi sulh ve sükûna kavuşma gayesi güttüğünü ifade etmiştir. Ancak bütün milletlerin tek bir dünya insanı potasında eritilme fikrinin hem bilimsel hem de kültürel bir hata olduğunu savunmuştur. Sadece Türk milleti için değil bütün uluslar için farklı değerlerin bulunduğunu ve hiçbir toplumun kendi kıymetlerini feda etmeye hevesli olmayacağını altını çizen Cansever'e göre hümanizm fikri gerçeklikten kopuk ve hayata geçirilmesi imkânsız bir hayaldir.⁷⁶ İki dergi arasındaki hümanizm tartışmaları farklı sayılarda ve yazılarda devam etmiş, yazarlar her seferinde konuyu farklı bir açıdan ele alarak kendi fikirlerinin doğruluğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Türk Yurdu'na göre bütün toplumlar coğrafyanın etkisi, örf, adet, gelenek, dil, din, tarih, askeri, siyasi, idari, iktisadi yaşam, hatta geçim tarzı ve vasıtaları gibi çeşitli sebeplerle birbirinden ayrılmaktadır. Bir topluluğu millet yapan ve diğerlerinden ayıran temel özellikler de bunlardır.⁷⁷ Bu etmenleri yok sayıp bir dünya kültürü yaratma çabası beyhude bir uğraştır. Çünkü kişinin milletine olan sevgi ve muhabbeti ilk bebeklik çağından itibaren başlamıştır. Hasan Ferit Cansever bu teze açıklık getirmeye çalışmıştır. Ona göre yeni doğan bir bebeğin sahip olduğu ilk duygu korkudur. Korkudan doğan bir diğer duygu ise korunma hissidir. Sonra ki aşaması ise kişinin sempati duygusunun gelişmesiyle bağlantılıdır. Sempati

⁷² Adnan Cemgil, "Cumhuriyet Rejiminde Milliyetçilik ve İnkılapçılık", *Yurt ve Dünya*, 4/35(1943), 424-427.

⁷³ "Ümanizma ve Biz", *Yurt ve Dünya*, 4/29(1943), 183-184.

⁷⁴ *Yurt ve Dünya* dergisine göre hümanizm ortaçağın sonunda düşünüşte, bilgide güzel sanatlarda yeni bir anlayışın, farklı bir dünya görüşü olduğunu, terim olarak Latince homo kökünden geldiğini ve insana bağlı, insanla ilgili, insanı amaç bilen düşünüşleri, işleri ve anlayışları kapsadığını ifade etmiştir. Ortaçağdaki insanın değersizliğine vurgu yapan yazar Rönesans ve hümanizm anlayışıyla birlikte imanla tenkit, inanmakla anlamak arasında büyük bir mücadelenin başladığını ve skolastik düşüncenin şüphecilik, deneyellik, akılcılık yoluyla sarsıldığını belirtmiştir. Hümanist ahlakın özü mutluluğu bu dünyada bulmaktır, insanın dünya nimetlerini tadararak hem kendisi hem de ötekiler için hayatı güzelleştirerek yaşaması hümanist ahlakın temelidir. Cemgil hümanizmin gelişmesini yeni keşiflere bağlamış, çeşitli icatlar ve buluşlarla birlikte insanın evreni tanıma sürecinin başladığını ve Ortaçağ dini felsefesinin insanın hiçliği, küçüklüğü, üstün bir tanrının iradesine kul olduğu fikrinin çürüdüğünü açıklamıştır. Adnan Cemgil, "Hümanizma", *Yurt ve Dünya*, 4/25(1943), 14- 16.

⁷⁵ Mustafa Hakkı Akansel, "Tarihte Ahlak Bozukluğunun Sonu", *Türk Yurdu*, 26/4(1942), 106-107.

⁷⁶ Hasan Ferit Cansever, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik", *Türk Yurdu*, 26/1(1942), 6-9.

⁷⁷ Cansever, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik", 6-10.

fertlerin bir araya toplanmasına fırsat verir. Birbirine sempati duyan bireyler aynı cemaat içerisinde yer alırlar. Sempatinin diğer boyutu ise fertlerin birbirinin elem, keder, haz ve sevinçleriyle ilgilenmesidir. Bunda ise kullanılan ortak dil son derece önemlidir. Duygu ve fikirlerin ifadesinde kullanılan dil çocuğu anne babasına bağladığı kadar, geçmişine ve ecdadına da bağlar. Birey aynı dili konuşanlarla fikren ve ruhen bir bağ kurar ve birlik duygusu gelişir. Bu gerekçelerle insanın doğduğu aileye ve millete, sevgi ve muhabbet beslemesi zaruri bir ihtiyaçtır.⁷⁸

Hasan Ferit Cansever'in bu düşüncelerine *Yurt ve Dünya* dergisi yazarlarından Adnan Cemgil bir cevap yazmıştır. Cemgil bilimsel olarak yukarıdaki fikirleri çürütme yoluna girmeden önce "akla uygun olmayan ve tutarsız fikirlerin" ilim gibi gösterilerek Türk toplumunun kandırıldığını iddia etmiştir. Cemgil'e göre Cansever'in bilgi eksikleri vardır ve düşünce tarzı da son derece hatalıdır. Öyle ki bireyin renk ve şekil gibi tamamen dış görünüşüyle alakalı olan özelliklerinin sosyal ayrılıkları meydana getireceğini savunmanın kendisini milliyetçi olarak tanımlayan bir yazar için büyük bir hata olduğunu belirtmiştir. Hatta bu teze göre toplumdaki bütün insanların sarışın, esmer, mavi gözlü gibi farklı zümrelere ayrılması gerekeceğini kinayeli bir dille ifade etmiştir.⁷⁹

Buna karşılık *Türk Yurdu*'nda da bütün insanların biyolojik, toplumsal, ahlaki, dini, kültürel, etnik özelliklerini görmezden gelip, dünyanın çeşitli bölgelerindeki insanların arasında hiçbir fark yokmuş gibi davranmanın akıl dışı olduğunu söylemiştir. Buna göre fertleri ortak bir insanîyetçilik fikri ile yaşatma çabası gerçek hayatı ve doğa kanunlarını reddederek, toplumu bir "oyun" içerisine sürüklemektir. İnsanîyetçilerin hayali bir âlemde suni bir cennet vadiyle insanları oyaladıkları iddia edilmiştir. *Türk Yurdu* insanîyetçilik fikrine bilimsel temel bulma çalışmalarını toptan reddedip, milletlerin farklı şahsiyetlerinin bulunduğu kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁸⁰ Buna göre insanîyetçilik insan zihninin oluşturduğu yanlış fikirler bütünüdür.⁸¹ Öyle ki insanîyetçiliğin hayata geçirilmesi için bütün milletler karıştırılarak tek tip insan ırkı yapılmalıdır. Her bireyin kökenleri ile olan bağı kesilip, millî tarihler ortadan kaldırılmalıdır. Dünyanın her tarafında ortak bir dil ve lehçenin konuşulması sağlanmalıdır. Dünyanın her yerinin coğrafya bakımından aynı olması gerekmektedir. Adet, gelenek, din ortadan kaldırılmalıdır. Geçim kaynakları ve ekonomik uğraşlar aynı olmalıdır. Topluluklar arasındaki farklılıklara imkân verilmemelidir. Kin, husumet, kıskançlık gibi duygulara engel olunmalıdır. Dünyanın her yerinde aynı ahlaki ve hukuki prensipler uygulanmalıdır.⁸² Bunun yanında ticaret, sanayi ve bilimsel alandaki gelişmelerin paylaşımı ile insanların birbirine yakın ve muhtaç hale geldiği kabul edilmiş, ancak ebedi sulh ve sükûn, dünya cumhuriyeti gibi fikirlerin tabiat kanunlarına uygun olmadığı savunulmuştur.⁸³

Yurt ve Dünya yazarları ise gerçek Türk milliyetçilerinin, hümanizme savaş açmak yerine batı medenîyetinin yeniliklerini ve girişimlerini Türk milletinin ilerlemesi için tereddüt etmeden alması gerektiğini savunmuştur.⁸⁴ İlerleri bir medenîyet olup bilimde teknikte kültür sanatta dünya çapında bir gelişme kat edebilmek için batı medenîyetinin bütün başarılarını yakından takip edilmesi gerektiğini hatta bunun vatan borcu olduğunu ifade etmiştir. İlerilik düşmanlarının gerçek milliyetçi olmadıklarını gençlerin enerji ve heyecanlarının bu art niyetli kişiler eliyle sömürüldüğünü söylemiştir.⁸⁵

Buna göre eski değerler ve onları savunanlar, yeni ile adeta bir çatışma içerisine girmiş, bireyin eskiye ve geleneğe bağlanması için propaganda halini alan terbiye yöntemleri kullanılmıştır.⁸⁶ Propaganda tarzı eğitimler okullarda ve gençlik teşkilatlarında heyecan uyandırmak amacıyla tahlil, tenkit ve

⁷⁸ Cansever, "Milliyetçilik ve İnsanîyetçilik", 10-16.

⁷⁹ Adnan Cemgil, "Bir Hekimin Hataları" *Yurt ve Dünya*, 3/19(1942), 221-230.

⁸⁰ Hasan Ferid Cansever, "Milliyetçilik ve İnsanîyetçilik II", *Türk Yurdu*, 26/2(1942), 38-41.

⁸¹ Hasan Ferid Cansever, "Milliyetçilik ve İnsanîyetçilik III", *Türk Yurdu*, 26/3(1942), 76.

⁸² Cengiz Uluçay, "Tek Dünya Medenîyeti Prensibine Karşı Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Umumi Prensibi", *Türk Yurdu*, 7/3(1970), 12-14.

⁸³ Cansever, "Milliyetçilik ve İnsanîyetçilik II", 42-44.

⁸⁴ Behice S. Boran, "Dünyanın Gidişi", *Yurt ve Dünya*, 2/11(1941), 263-271.

⁸⁵ Adnan Cemgil, "Koyu Milliyetçilik Nedir?", *Yurt ve Dünya*, 5/41(1944), 164-165.

⁸⁶ Muzaffer Şerif Başoğlu, "Gençliğin Yetiştirilmesi", *Yurt ve Dünya*, 4/26-27(1943), 70-72.

eleştiriye yer vermeksizin gençleri düşünceden uzaklaştırarak eskiye bağlama amacı taşımıştır. Eski ile bağı koparmak istemeyenler aziz, kutsal bir değer tehlikede olduğunu belirtip kendi ilkeleri ve programları doğrultusunda tehlikede olan “sevgiliyi” kurtaracak bir kahraman olarak ortaya çıkmıştı. Bu görüşleri savunan *Yurt ve Dünya* eğitim ile propagandanın farkının anlaşılıp gereken objektifliğin sağlanmasının hayati önem taşıdığını belirtmiştir.⁸⁷ Hümanizm düşmanlarının insanları ırklarına milletlerine göre ayırarak onları emperyalist emeller doğrultusunda esir etmeye çalıştığını savunan *Yurt ve Dünya* yazarlarından Adnan Cemgil hümanizmi millî varlık için tehlike olarak görenleri⁸⁸ “ortaçağ softaları gibi aklın değerini, güzel sanatların hürriyetini, fertlerin vicdan ve fikir hürriyetini inkâr eden yarım imanlı softalar” olarak suçlamıştır. Asıl milliyetçiliğin dünyadaki gelişmeleri yakından takip edip ona dâhil olmakla yapılabileceğinin altını çizmiştir.⁸⁹

Öyle anlaşılıyor ki hümanizmi ve batı medeniyetine tam anlamıyla entegre olma fikrini reddeden kesim gerici olarak nitelendirilerek milliyetçilik iddiasındaki kişi ve grupların milleti hamaset söylemleriyle oyalayıp yenilik karşıtı bir yol tutukları düşünülmüştür. Buna karşılık milliyetçi sağ cenah dünya vatandaşlığı, hümanizm ya da insanîyetçilik adı altında millî benliğin yok edilmeye çalışıldığını ileri sürerek bir reaksiyon göstermiştir. Bunda hümanizm adı altında komünizm propagandasının yapıldığının düşünülmesinin de etkisi vardır. Komünizmin Sovyetler Birliği’nin tekelindeki siyasi bir araç olarak kullanıldığı düşünülerek milliyetçi camia tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Sovyet topraklarında esaret altında yaşayıp millî kimliğini kaybetmekle karşı karşıya kalan birçok Türk boyunun varlığı ve komünizmin bu grupları asimile etmek için kullanıldığı düşüncesi de bir diğer etmen olarak kaydedilmelidir. Dönemin savaş şartları nedeniyle açık bir şekilde bu Türk ulusların bağımsızlığı desteklenmese de *Türk Yurdu* her daim bağımsız Türk devletlerinin hayalini kurmuştur.

Türk Yurdu dergisinin tepsine yol açan en önemli fikirlerden biri ise *Yurt ve Dünya*’da insanın bir maymun atadan meydana geldikten sonra yavaş yavaş değişip bugünkü şeklini aldığını iddia edilmesidir. *Yurt ve Dünya*’da insanın biyolojik olarak evrim sürecinden geçtiği,⁹⁰ kültürlerin de aynı şekilde her neslin yaptığı keşifler ve bulduğu fikirleri kendinden sonra gelen nesle devrederek bugünkü kültürü oluşturduğu savunulmuştur. Biyolojik verasetle geçmeyen kültürün, tarih boyunca pek çok değişiklik geçirip bugün de halen değişmekte olduğunu belirtmiş, ortak kültüre, medeniyete, bilgiye ve tekniğe ulaşmanın yolu olarak da hümanizmin benimsenmesi gerektiğini belirtilmiştir.⁹¹

Bu fikirlerin de etkisiyle Hasan Ferit Cansever, dönemin Türkiye’inde hümanist fikri savunan yazar ve üniversite hocalarının materyalist felsefeyi benimseyip, Amerikan fikirlerini temsil ettiklerini, dergilerinde kendi ideolojilerine uyan eserleri yüceltip, millî değerleri yok etmeye çalıştıklarını söylemiştir.⁹² Cansever’e göre dini hassasiyeti yok etmeye çalışan bu gruhun temel hedefi millî benliği ortadan kaldırmaktır. Öyle ki din Müslüman Türkler arasında son derece önemlidir.⁹³ Hümanist çevrenin “din halk için afyon kadar zehirlidir” anlayışı ile hareket ettiği, Türkiye’deki dinsizlerin de bunu laiklik çerçevesinde yapmaya çalıştığını ifade edilmiştir. Hümanizmi savunan bu kişilerin Marx, Engels, Lenin’leri hiç okumadan propaganda amacı güden fikirleri kendilerine rehber aldığı belirtilip, bu cenahın en büyük düşmanının ise dinden ziyade milliyet ve Türkçülük olduğunun altı çizilmiştir.⁹⁴ Bu düşüncelerde *Yurt ve Dünya*’da okullarda dua, adak, okunmuş su, muska gibi dini öğelerin batıl inanç olarak nitelendirilmesinin de etkisi vardır.⁹⁵

⁸⁷ Behice S. Boran, “Propaganda ve Terbiye”, *Yurt ve Dünya*, 2/12(1941), 356-364.

⁸⁸ Nejdet Sançar, “Fikir Mücadelesinde Milliyetçi Gençlerin Vazifesi”, *Türk Yurdu*, 6/1(1967), 13-14.

⁸⁹ Cemgil, “Hümanizma”, 16-20.

⁹⁰ Muzaffer Şenyürek, “İnsanın Tekâmülü”, *Yurt ve Dünya*, 1/ 6(1941), 25- 36.

⁹¹ Muzaffer Şenyürek, “Kültürün Tekâmülü”, *Yurt ve Dünya*, 1/4(1941), 8-15.

⁹² Cansever, “Ümanistler”, 229-233.

⁹³ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Milliyetçilik ve Sosyalizm”, *Türk Yurdu*, 6/5(1967), S. 335(5), 3-5.

⁹⁴ Cansever, “Ümanistler”, 229-233.

⁹⁵ Mediha Berkes, “Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar”, *Yurt ve Dünya*, 2/ 7(1941), 23-31.

Öyle ki *Yurt ve Dünya* dergisinde mazinin hasretini çekerek geçmişin parlak devrine dönmek isteyenlerin ve modern dünyadaki değişimin hızını durdurmak amacıyla teknolojiye karşı çıkanları varlığına dikkat çekilmiştir.⁹⁶ Ancak cemiyet hayatında ve insan ilişkilerinde irrasyonel yaklaşımların, inançların, heyecanların ve zorlamaların rol oynadığı vurgulanarak toplumsal değişimin ahenkli bir şekilde ilerlemesi için geçmişten gelen bu unsurların temizlenmesi ve insan ilişkilerinin ilmî ve rasyonel hudutlar içerisine sokulması gerektiği savunulmuştur.⁹⁷ Her türlü toplumsal kural gelenek ve görenek akıl dışı nitelendirilerek bireyin ilerlemesinin önünde bir engel olarak görülmüştür. Bu düşünceleri ise *Türk Yurdu* yazarları Türk millî kültürünü yıkmak için öne sürülen zararlı ve art niyetli yaklaşımlar olarak değerlendirmiştir.⁹⁸ Millî değerlerin korunmasının yanında *Türk Yurdu* yazarları her daim bilimin ve tekniğin yakından takip edilmesi gerektiğine inanmış,⁹⁹ rasyonelliği reddetmemiş, Türkçülerin görevinin bilimsel düşünme yöntemlerini Türk gençliğinin fikri mekanizmasına yerleştirmek olduğunu sık sık dile getirmiştir.¹⁰⁰

Hümanizm tartışmaları boyutunda *Yurt ve Dünyalı* yazarların *Türk Yurdu'na* bazı sorular yönelttiği de görülmektedir. Özellikle "Türk Yurdu neden eski sayılarında Maksim Gorki'nin, Yahudi Heine'nin yazılarını yayınlarken şimdi okurlarına neden insan kültürü vermekten çekiniyor", sorusuna Hasan Ferit Cansever cevap vermiştir. *Türk Yurdu'nun*, güzel ve faydalı olan ve Türk millî gayelerine aykırı bulunmayan her türlü esere değer verdiğini açıklamıştır. Ancak savaş döneminin de etkisiyle yayılma alanı bulan, materyalizmin, Marksizm'in, komünizmin, Yahudi masonluğunun ve hümanizmin ideoloji bakımından Türk millî çıkarlarına uymadığını ve bu fikirlere birinin benimsenmesi halinde Türkiye'nin tarafsızlık siyasetini ihlal edileceğini belirtmiştir.¹⁰¹ Bugünkü hümanizmin Türkiye'yi savaşa sürükleyeceği düşünülmüştür. Cansever'e göre milliyetçilerin esas savaşının dış güçlere karşı değil içerideki hümanistlere karşıdır. Hümanistlerin oyun ile arasına mesafe koyamayan çocuk gibi dış dünyanın gerçekleri ile bağlantısını kesip hayali bir dünyada yaşadıklarını belirten yazar, bu kişilerin ideolojilere açık bir hale gelip içinde yaşadığı kültürün ve milletin gerçeklerinden uzaklaştığına işaret etmiştir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı yıllarında *Türk Yurdu* ve *Yurt ve Dünya* dergilerinde ırkçılık, milliyetçilik ve hümanizm arasındaki ilişki derinlemesine incelenmiş, farklı tanımlar ve açıklamalar yapılmıştır. Hümanizm savunucuları Yunan - Latin geleneğinin dünyadaki en etkin ve geçerli düşünce olduğunu savunarak dünya medeniyetine katkı sağlamak ve ondan en üst seviyede yararlanabilmek için toplumdaki her türlü geri düşünceden kurtulmak gerektiğine inanmışlardır. Medeniyete, bilime ve tekniğe hiçbir zaman karşı olmayan *Türk Yurdu* yazarları ise gelişimin yolunun hümanizm olmayacağını çünkü millî değerlerden kopan bir toplumun hayatta kalamayacağını düşünmüştür. Yukarıda iki başlık altında değerlendirilmeye çalışılan, hümanizm ve milliyetçilik tartışmalarının iç içe geçtiği görülmektedir. Özellikle milliyetçilik her iki dergi tarafından da sürekli olarak insanîyetçilikle kıyaslanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi karşısında çözüm üretme ihtiyacı duyan aydınlar bir ideal olarak insana ya da cemiyete yönelme ihtiyacı duymuştur. Özellikle geri kalmışlık hissi ve savaş makinelerinin gücü aydınları adeta bir kurtuluş reçetesi yazmaya itmiştir. Bu bağlamla çözüm *Yurt ve Dünyalılar* için gelenek, görenek, din, inanç, masal, efsane, eski müesseseler ve geri kalmış düşüncelerden tamamen kurtulup dünya medeniyetine dâhil olmaktan geçmektedir. Türk kültürü dünya medeniyetine katkı sağladığı ölçüde değerlidir. Gelişim ve ilerlemenin en önemli yolu ise toplumu saran geri ve batıl düşüncelerden uzaklaşmakla mümkündür. *Yurt ve Dünya* yazarları bu bağlamda nasıl fen bilimlerinde dünya yakından takip ediliyorsa edebi, eserler ve güzel sanatlarda da üstün bir zevke hitap edip tüm insanlığın sorunlarını ele alan eserler meydana getirilmesi gerektiğine inanmışlardır. Hatta şiirlerde, müzikte, romanda, resimde kısaca edebi eserlerde ve güzel sanatlarda millîlik aramanın son derece ilkel olduğu düşünülmüştür. *Türk Yurdu'nun* çözüm önerisi ise millî ve dini değerlere sıkı sıkı bağlı

⁹⁶ Muzaffer Şerif Başoğlu, "Gençliğin Yetiştirilmesi", *Yurt ve Dünya*, 4/26-27(1943), 70-72.

⁹⁷ Behice S. Boran, "İptidailik ve Medenilik Meselesi", *Yurt ve Dünya*, 2/9(1941), 146-154.

⁹⁸ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Millî Şuur ve Millî Varlık", *Türk Yurdu*, 6/9(1967), 26-27.

⁹⁹ Süleyman Arif Emre, "Zamanımızın Cihadi", *Türk Yurdu*, 7/3(1970), 8-11.

¹⁰⁰ Erbil, "Ümanizma, Dil ve Kültür", 13-16.

¹⁰¹ Cansever, "Ümanistler", 235-237.

kalarak, sanatın, edebiyatın cevherini halk kültüründen alması gerektiği yönündedir. Ancak millî kültüre ve değerlere sahip çıkılır, korunur ve ilmi çalışmalar bu bilincin üzerine inşa edilirse başarıya ulaşılacaktır. O yüzden millî değerleri hiç sayan bir dünya insanı yaratma projesini suni ve hayali bir çaba olarak görülmüştür.

Her iki görüşü savunanların da esas amacı Türkiye'yi ve Türk milletini dünya medeniyeti içerisinde layık olduğu yere getirmektir. Milletın refahı, devletin istikrarı için kendi fikirlerine sıkı sıkıya bağlı kalan taraflar diğerini millet düşmanı olarak nitelendirmekten geri durmamıştır. Birbirini hainlikle suçlayan bu yazarlar kendi düşüncelerinin toplumu ileri bir seviyeye taşıyacağına inanıp esas kendilerinin milliyetçi olduğunu iddia etmişlerdir. Zaten Darvıncı evrim fikrine inanan *Yurt ve Dünya* yazarları ile İslami inancına sahip *Türk Yurdu* yazarlarının ne ideolojik, ne inanç ne de siyasi açıdan uzlaşması beklenemezdi. Buna rağmen bazı konularda yakın görüşlere sahip oldukları da tespit edilmiştir. Özellikle bilimin, tekniğin ve dünyadaki gelişmelerin yakından takip edilmesi gerektiği, yapılan bilimsel çalışmalara rasyonel yöntemlerle dâhil olunması ve aydınların kendi kültürünü tanıyıp metot, tenkit ve tahlilde dünyadaki dâhileri inceleyip onları öğrenmelerinin zaruriliği konusunda hem fikirdirler. Ayrıca dünya medeniyetine katkıda bulunup, uluslararası camiadaki her alanda; bilimde, sanatta, teknikte, mimaride, edebiyatta Türk milletinin söz sahibi olup hak ettiği değeri kazanılması aynı samimiyetle arzulanmıştır.

Nihayetinde İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ciddi fikir tartışmalarının olduğu görülmektedir. Farklı ideolojik görüşler ekseninde kalem savaşları verilmiş, her iki kesim de memleket için en doğru olduğuna inandığı şeyi kıyasıya savunurken diğerini kolaylıkla vatan haini ilan edebilmiştir. Ortak amaç memleketin uluslararası camiada etkin ve söz sahibi olmasıdır. Ancak yöntem ve gidilecek yol konusunda ciddi ayrılıklar vardır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Telif Eserler

“Önsöz”, *Türk Yurdu*, 26/1(1942): 1-2.

“Teknik İnkılâp”, *Yurt ve Dünya*, 2/12(1942): 344.

“Türklük Haberleri”, *Türk Yurdu*, 26/1(1942): 30-31.

“Ümanizma ve Biz”, *Yurt ve Dünya*, 4/29(1943): 183-184.

Akansel, Mustafa Hakkı, “Tarihte Ahlak Bozukluğunun Sonu”, *Türk Yurdu*, 26/4(1942): 106-107.

Akder, Necati, “Bir Milletın Doğuşu Meselesi”, *Türk Yurdu*, 1/6(1959): 3-7.

Altuğ, Yılmaz, “Milliyetçilik Üzerine Düşünceler”, *Türk Yurdu*, 1/2 (1959): 24.

Arıkan Mustafa-Ahmet Deniz, “Türk Ocaklarının Kapatılışı, Borçları ve Emlâkinin Tasfiyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15(2004): 402.

Barutçu, Zübeyr, *Tek Parti Döneminde Muhalif Bir Dergi: “Yurt ve Dünya”*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2012.

Başoğlu, Muzaffer Şerif, “Gençliğin Yetiştirilmesi”, *Yurt ve Dünya*, 4/26-27(1943): 70-72.

Başoğlu, Muzaffer Şerif, “Psikoloji Karşısında İrkçılık”, *Yurt ve Dünya*, 4 /25(1943): 7-13.

Bayrı, Mehmet Halid, “Ziya Gökalp ve Türk Folkloru”, *Türk Yurdu*, 26/5-6(1942):176-177.

Berkes, Mediha, “İrk ve Medeniyet”, *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943): 473-478.

Berkes, Mediha, “Mektepliler Arasında Bazı İnanmalar”, *Yurt ve Dünya*, 2 / 7(1941): 23-31.

Berkes, Mediha, “Milletler Birbirini Nasıl Görüyorlar?”, *Yurt ve Dünya*, 3/13(1942): 2-7.

- Berkes, Niyazi, "Garp Medeniyeti ve Biz", *Yurt ve Dünya*, 2/9(1941): 135-140.
- Berkes, Niyazi, "Ezbercilik", *Yurt ve Dünya*, 2/12(1941): 337- 343.
- Berkes, Niyazi, "Halk Terbiyesinde İlimin Yeri", *Yurt ve Dünya*, 1 / 2(1941): 51- 58.
- Berkes, Niyazi, "İrk ve İrkçilik", *Yurt ve Dünya*, 24/3(1942): 438-440.
- Berkes, Niyazi, "İlim Dünyasındaki Durumumuz", *Yurt ve Dünya*, 3/20(1942): 270-271.
- Berkes, Niyazi, "Türk İnkılâbında Laikliğin Gelişmesi", *Yurt ve Dünya*, 4/35(1943): 427.
- Berki, Şakir, "Din Hürriyeti ve Şumulü", *Türk Yurdu*, 2 / 9(1960): 17.
- Boran, Behice S., "Dünyanın Gidişi", *Yurt ve Dünya*, 2/11(1941): 263-271.
- Boran, Behice S., "İptidailik ve Medenilik Meselesi", *Yurt ve Dünya*, 2 /9(1941): 146-154.
- Boran, Behice S., "Propaganda ve Terbiye", *Yurt ve Dünya*, 2/12(1941): 356-364.
- Boratav, Pertev N., "Sanatla İlimde Millet ve İnsanlık", *Yurt ve Dünya*, 3/24(1942): 425-428.
- Cansever, Hasan Ferid, "Fertteki Korunma Tabii Hissinin İctimai Hayattaki Rolü", *Türk Yurdu*, 26/7(1942): 197-202.
- Cansever, Hasan Ferid, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik II", *Türk Yurdu*, 26/2(1942): 38-41.
- Cansever, Hasan Ferid, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik III", *Türk Yurdu*, 26/3(1942): 76.
- Cansever, Hasan Ferid, "Milliyetçilik ve İnsaniyetçilik", *Türk Yurdu*, 26/1(1942): 10-16.
- Cansever, Hasan Ferid, "Psikolojik Hayatın Büyümesindeki Sıraya Nazaran Millî Hayatın İnkişafını Meydana Getiren İctimai Unsurların Kıymetleri ve Ehemmiyeti", *Türk Yurdu*, 26/4(1942): 103-105.
- Cansever, Hasan Ferid, "Ümanistler'in Camiamızı Zehirlemek Teşebbüsüne Karşı", *Türk Yurdu*, 26/8(1942): 229-233.
- Cansever, Hasan Ferid, "Türk Ocağının Doğuşundaki Sebep ve Saikler", *Türk Yurdu*, 2 /12(1961): 23.
- Cemgil, Adnan, "Bir Hekimin Hataları" *Yurt ve Dünya*, 3/19(1942): 221-230.
- Cemgil, Adnan, "Bugünün Batıl İtikatları", *Yurt ve Dünya*, 1/6(1941): 45-49.
- Cemgil, Adnan, "Cumhuriyet Rejiminde Milliyetçilik ve İnkılapçılık", *Yurt ve Dünya*, 4/35(1943): 424-427.
- Cemgil, Adnan, "Hümanizma", *Yurt ve Dünya*, 4/25(1943): 14- 16.
- Cemgil, Adnan, "Koyu Milliyetçilik Nedir?", *Yurt ve Dünya*, 5/41(1944): 164-165.
- Cemgil, Adnan, "Terbiye ve Tenkit", *Yurt ve Dünya*, 4/25(1943): 32-33.
- Emre, Süleyman Arif, "Zamanımızın Cihadı", *Türk Yurdu*, 3/7(1970): 8-11.
- Erbil, Haşim Nahid, "Ümanizma, Dil ve Kültür Münakaşaları", *Türk Yurdu*, 27/1-2(1943): 13-16.
- Erbil, Haşim Nahid, "İktisadi Sosyolojinin Görüşleri: Günün Önemli Meselelerinden Türk Parası", *Türk Yurdu*, 26/8(1942): 237-238.
- Erden, Fethi, "Türk Ocakları Nasıl Kuruldu, İngilizler Tarafından Nasıl Kapatıldı, Geçirdiği Buhranlar ve Ocakla İlgili Hatıralar" *Türk Yurdu*, 3/7(1968): 48-58.
- Ergül, Niyazi Sabri, "Kendi Edebi Mesleklerimiz ve Münekkidsizlik - Fikir Helezonları", *Türk Yurdu*, 26/3(1942): 65-66.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Milliyetçilik ve Sosyalizm", *Türk Yurdu*, 6/5(1967): 3-5.
- Gökalp, Ziya, "Dehaya Doğru (Küçük Mecmuadan)", *Türk Yurdu*, 26/5-6(1942): 180-183.
- Gökalp, Ziya, "Millî Hukuk ve Şuur", *Türk Yurdu*, 246(1955): 31-32
- Gökalp, Ziya, "Türk Köyü", *Türk Yurdu*, 258(1956): 37-38.
- Gökçe, C. "Varlık Vergisi", *Türk Yurdu*, 27/1-2(1943): 11-12.
- Güngör, Erol, "Türkiye'de Yabancı Kültürü", *Türk Yurdu*, 1/2(1959): 21.
- Güngör, Kemal, "Etnografya ve Folklor Davamız", *Türk Yurdu*, 235(1954): 132-135.
- Karaer, İbrahim. *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1989.

- Kodal, Tahir, "Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 52(2014): 295-314.
- Koşay Hamit Zübeyr, "Türk Halk Kültürünü Tespit Sahasında Denemeler", *Türk Yurdu*, 26/7(1942): 218-220.
- Metinsoy, Murat. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- Nizami, Cevat, "Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları", *Türk Yurdu*, 249(1955): 306-308.
- Oba Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Oyut, Ziya, "İlmin Sosyal Şartları", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943): 478.
- Sançar, Necdet, "Birleştirici Tek Fikir: Milliyetçilik", *Türk Yurdu*, 2/3(1960): 20.
- Sançar, Necdet, "Fikir Mücadelesinde Milliyetçi Gençlerin Vazifesi", *Türk Yurdu*, 6/1(1967): 13-14.
- Sarınay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994.
- Sarıoğlu, Necmi, "Okulda Ahlak Terbiyesi", *Yurt ve Dünya*, 4/26-27(1943): 63-69.
- Schuler, Loring A. "Atomlar Âleminde", *Yurt ve Dünya*, 1/2(1942): 59.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. "Milli Şuur ve Milli Varlık", *Türk Yurdu*, 6/9(1967): 26-27.
- Şenyürek, Muzaffer, "İnsanın Tekâmülü", *Yurt ve Dünya*, 1/6(1941): 25-36.
- Şenyürek, Muzaffer, "Kültürün Tekâmülü", *Yurt ve Dünya*, 1/4(1941): 8-15.
- Şeref, Muvaffak, "Fikir Hayatımızda Geri Temayüller", *Yurt ve Dünya*, 4/36(1943): 470-471.
- Şeref, Muvaffak, "Kültür Münakaşaları Karşısında", *Yurt ve Dünya*, 4/31(1943): 231-235.
- Şibay, Halim Sabit, "Ziya Gökalp'e Göre Darülfünun", *Türk Yurdu*, 26/5-6(1942): 179-180.
- Tanyol, Cahit, "Ziya Gökalp ve Milli Vicdan", *Türk Yurdu*, 246(1955): 21.
- Tanyu, Hikmet, "Milletimizin Geleceği", *Türk Yurdu*, 7/1-2(1968): 12-13.
- Tanyu, Hikmet, "Türkiye'de Dinle İlgili Bazı Noktalar", *Türk Yurdu*, 1/7(1959): 7-10.
- Temuroğlu, Hikmet, "Milliyetçiliğimizin Tarihi Gelişmesi ve Verilecek İstikamet Hakkında", *Türk Yurdu*, 3/7(1963): 8-13.
- Togan, Zeki Velidi, "Türk Zümreleri Arasında Mahalli 'Millî' Taazzuv Tecrübeleri ve Türk Millî Birliği", *Türk Yurdu*, 26/8(1942): 245-247.
- Turgut, Mehmet, "Köy ve Köylü Meselesi", *Türk Yurdu*, 2/3(1960): 25-26.
- Turgut, Mehmet, "Köy ve Köylü Meseleleri II", *Türk Yurdu*, 2/4(1960): 21-22.
- Turhan, Mümtaz, "Demokrasi ve İnkılâplar", *Türk Yurdu*, 1/12(1960): 13-14.
- Turhan, Mümtaz, "Garphlaşmanın Manası", *Türk Yurdu*, 1/2(1959): 19-20.
- Turhan, Mümtaz, "Türk Kültürünün Kaynaklarına İnme Ne Demektir?", *Türk Yurdu*, 239(1954): 421-424.
- Uluçay, Cengiz, "Tek Dünya Medeniyeti Prensibine Karşı Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Umumi Prensibi", *Türk Yurdu*, 7/3(1970): 12-14.

Sürelî Yayınlar

Türk Yurdu

Yurt ve Dünya

İnternet Kaynakları

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP13.htm> 1. Saraçoğlu Hükümet Programı, 6. Dönem, 3. Yasama Yılı 05.08.1942. Erişim 13.02.2017.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 199-214.

Geliş/Received: 08.03.2024

Kabul/Accepted: 16.05.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1449259

(Araştırma Makalesi/Research Article)

I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI DÖNEMDE SYKES-PİCOT ANLAŞMASI KAYNAKLI SORUNLAR*

PROBLEMS ARISING FROM THE SYKES-PICOT AGREEMENT IN THE PERIOD AFTER WORLD WAR I

BİGE SÜKAN**

ÖZ

Doğu Sorunu (Şark Meselesi) adı altında XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasından başlayarak önce Avrupa'daki, daha sonra da tüm topraklarının paylaşılmasına yönelik politikalar izleyen İngiltere, Fransa ve Rusya, I. Dünya Savaşı sırasında, 1916'da imzaladıkları Sykes-Picot Anlaşması ile Anadolu ve Ortadoğu topraklarını kâğıt üzerinde paylaşmışlardır. Ne var ki, bu gizli paylaşım anlaşması, özellikle I. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerek Anadolu'da gerekse Suriye, Irak ve Filistin'de çok önemli sorunların kaynağını oluşturmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu resmen paylaştıkları 10 Ağustos 1920 tarihli Sèvres Antlaşması'nın son taslağının hazırlandığı San Remo Konferansı'nda (18-26 Nisan 1920) Suriye, Irak ve Filistin mandalarının Fransa ve İngiltere'ye bırakılması, pek çok sorunu beraberinde getirmiş ve mandater devletleri yönetimleri altındaki bölgelerde önemli ayaklanmalarla karşı karşıya bırakmıştı. İngiltere ve Fransa, geleneksel "böl ve yönet" politikalarına karşın mandater olarak buldukları bu topraklarda huzuru sağlayamamışlar, özellikle Arap milliyetçiliği kaynaklı sorunlarla karşılaşan bu devletler sonunda bu yörelerden ya çekilmiş ya da bağımsızlık vermek zorunda kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz-Fransız Sözleşmesi, Mezopotamya Petrolleri, Suriye Sorunu, Sykes-Picot Anlaşması, Turkish Petroleum Company.

ABSTRACT

During the XIX and early XX centuries, Britain, France, and Russia pursued a policy known as the "Eastern Question" which initially aimed to protect the territorial integrity of the Ottoman Empire. Later, the policy shifted towards sharing the empire's territories, first in Europe and then in all its territories. The Sykes-Picot Agreement, which signed in 1916 between Britain, France, and Russia, divided the Ottoman Empire's Anatolian and Middle Eastern territories on paper. However, the secret partition agreement became the source of significant problems, particularly in Anatolia, Syria, Iraq, and Palestine in the post-World War I period.

The Treaty of Sèvres, which the final draft of its was prepared at the San Remo Conference (April 18-26, 1920), officially partitioned the Ottoman Empire among the victors of World War I on August 10, 1920. At the San Remo Conference Syria, Iraq, and Palestine were mandated to France and Britain. This caused significant problems and leading to major uprisings in the territories under their rule. Despite employing traditional 'divide and rule' policies, Britain and France were unable to maintain peace in their mandatory territories. They faced problems on which especially arising from Arab nationalism, ultimately led to their withdrawal or were forced to grant the independence to these states.

Keywords: The Anglo-French Agreement, Mesopotamian Oils, The Syrian Question, The Sykes-Picot Agreement, Turkish Petroleum Company.

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından 12-15 Kasım 2015 tarihlerinde İzmir'de düzenlenen Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu'nda sunulan ancak Kurum tarafından sempozyum kitabı yayınlanmamış olan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, bigesukan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1997-138X.

Extended Abstract

Britain, France, and Russia, had divided the Ottoman territories on paper through the signing of triple and quadruple secret partition agreements during the First World War, and Italy was included in this arrangement when necessary. Thus, they delineated the territories and spheres of influence they in Anatolia and the Middle East would they emerge victorious in the war. The Sykes-Picot Agreement, which emerged as a result of the documents exchanged between Britain, France, and Russia in April and May 1916, is of great importance both in terms of the division of Anatolia and the Middle East and the problems that would arise in these regions in the future. In our article, the consequences of the Sykes-Picot Agreement, which represents one of the most significant indications of Western imperialist policies, will be examined. The problems which bring The Sykes Picot agreements after the First World War, will draw upon a range of sources, including French archival documents and local and foreign second-hand sources.

The secret partition agreements, which signed during the First World War, would prove to be of crucial importance in the occupations that were necessary for the victorious Allied Powers to officially take possession of the territories that they had shared on paper. Consequently the occupations in a manner that is "more or less" consistent with the aforementioned agreements. However, there would be problems if does not obeying these agreements. One of the most significant problems was the British occupation that commenced following the Armistice of Mudros. In November 1918, the British occupied Mosul and Iskenderun. In January, February, and March 1919, they occupied Antep, Marash, and Urfa. In January 1919, administration of the French-occupied areas handed to the French and the military control to the British. As a result, the Çukurova region came under "joint occupation".

The British military forces promptly occupied Mosul following the Armistice of Mudros, with the objective of safeguarding the region where their oil interests were situated. On the other hand, they also occupied Antep, Urfa, and Maraş with the intention of using a trump card these territories against Mosul. The British occupation of these regions has resulted a deterioration between France and Britain. The issue could be resolved through a secret agreement between France and Britain on September 15, 1919. This agreement stipulated that Britain would withdraw from Syria and Cilicia (Adana Province), as well as Ayntab, Urfa, Marash, and hand over these regions to France which were belongs to French according to the Sykes-Picot Agreement. In return, France would cede Mosul to Britain. Accordingly, the Britain handed over Urfa, Maraş, and Antep to France by the end of October 1919, in exchange for Mosul..

Syria was as important as Antep, Urfa, and Maraş for France. France, particularly since the second half of the 19th century, had sought to set up its influence in the region and planned to achieve its ambitions in Syria through the Sykes-Picot Agreement. But the British settlement in Syria at the end of World War I, thwarted France's strategic objectives, however the Anglo-French Agreement signed on September 15, 1919, sparked off France to settle in Syria. Nevertheless when General Gouraud assumed command of Allenby's forces in November 1919, Faisal commenced instigating unrest. During the First World War, the Allied Powers had pledged to establish an Arab Confederation, which would have included Syria, in order to provide the support of Hussein, the Sharif of Mecca. However, Faisal's requests for assistance from the British were unsuccessful. In addition, the independence of Syria was declared on March 8, 1920, and Faisal's kingdom on March 20, 1920, although the mandate of Syria and Lebanon was ultimately granted to France at the San Remo Conference on April 24, 1920. The Syrians' disappointment led them to engage in conflict with the French. In response to these uprisings, General Gouraud deposed Faisal from his throne. After assuming control of Syria, France intended to disrupt the unity of the Arab opposition, divided the country into two entities and separated Lebanon from Syria. This further incensed the Arabs. Although France granted Lebanon "pseudo-independence" in 1926 and Syria "pseudo-independence" in 1930, declaring both as republics, the nationalist struggle against the French in these territories would not end. In the end, France would be forced to withdraw from these two countries after 1946

At the San Remo Conference, Iraq was mandated to British. Furthermore, the Mosul region was accepted as Britain's sphere of influence by amending the Sykes-Picot Agreement. The British mandate of Iraq was not without its difficulties. At the expiry of Ottoman rule, Iraq was characterized by conflicts between Shiites and Sunnis, rural and urban populations, Arabs and minorities, all of them had an attitude against to the British mandate. Recognizing that it would be untenable to maintain the mandate administration in this country for an extended period, Britain transferred Emir Faisal, who had been deposed from the Syrian kingdom by the French,

to the Iraqi kingdom in 1921. Consequently, Britain relinquished its mandate in Iraq due to the challenges posed by Iraqi nationalist and sought to establish a new framework for its relations with the country through the conclusion of agreements. Britain gave full independence to Iraq in 1930.

The Sykes-Picot Agreement also established the framework for the Palestine Question. While the agreement initially proposed an international status for Palestine, it was subsequently amended at the San Remo Conference, resulting in Palestine being mandated to the British along with Jordan and Iraq. Nevertheless, the British seizure of the Palestine mandate at the San Remo Conference, on the one hand, and its tolerance of Jewish immigration to Palestine, on the other, provoked a strong reaction among the Arabs, leading to armed conflicts between Arabs and Jews (1921-1939). In order to find a solution to the situation in Palestine and to ensure the coexistence of Arabs and Jews, Britain put forward some plans for Palestine between 1930-1939. However, despite these efforts, no concrete results were obtained.

As it can be seen, Britain and France, who had previously separated Syria, Iraq, and Palestine from the Ottoman Empire and established mandates on these territories, were ultimately unable to maintain peace in these regions despite their traditional "divide and rule" policies. They faced problems on which especially arising from Arab nationalism, ultimately led to their withdrawal or were forced to grant the independence to these states.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, Sanayi Devrimi'ni tamamlamış, dolayısıyla yeni pazar ve hammadde kaynağı arayışına çıkmış Batılı devletlerin rekabetine sahne olmuştu. Şöyle ki, bölgenin jeopolitik ve stratejik konumunun yanı sıra toprakaltı ve toprak üstü zenginliklerinin cazibesine kapılan Batılı güçler, imparatorluğun içine düştüğü ekonomik ve siyasi zor durumdan da yararlanarak gerek ticaret sözleşmeleriyle gerek borç politikalarıyla ve sermaye yatırımlarıyla Osmanlı topraklarında söz sahibi olmuşlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda I. Dünya Savaşı'ndan önce Fransız, Alman ve İngiliz sermayeleri egemendi. Yabancı sermaye hareketi dış borçlanmalar ve yatırımlar yoluyla gerçekleşmişti. Savaştan önce Fransız sermayesi %59,28 oranında bir payla birinci sırada yer alırken, Alman sermayesi %26,04, İngiliz sermayesi ise %14,68 oranında bir payla onu izlemişlerdi. Dış borçlanmalar yoluyla gelen yabancı sermaye içinde Fransa yine başı çekiyordu. Şöyle ki, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı dış borçlarında Fransa'nın payı % 59,01 iken, Almanya %22,10, İngiltere %14,45 oranında bir paya sahiptiler. I. Dünya Savaşı öncesi yabancı sermaye yatırımlarında ise, Fransız özel şirketlerinin payı %50.58, Alman şirketlerinin payı %35,06, İngiliz şirketlerinin payı da %14,36 idi.¹

Bölge ile olan çıkarları nedeniyle derin bir rekabet içine giren İngiltere, Fransa ve Rusya, Doğu Sorunu (Şark Meselesi) adı altında XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasından başlayarak önce Avrupa'daki, daha sonra da tüm topraklarının paylaşılmasına yönelik politikalar izlediler. I. Dünya Savaşı sırasında ise yeri gelince İtalya'yı da aralarına alarak yaptıkları üçlü ve dörtlü gizli paylaşım anlaşmalarıyla Osmanlı topraklarını kâğıt üzerinde paylaştılar. Böylece Anadolu ve Ortadoğu'da sahip olacakları toprakları ve çıkar bölgelerini belirlediler. Şöyle ki, İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki nota teatisi sonucunda 18 Mart 1915'te İstanbul Anlaşması kesinleşirken, 26 Nisan 1915'te Londra'da İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında gizli bir anlaşma imzalanmıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında 26 Nisan, 9 Mayıs ve 16 Mayıs 1916 tarihlerinde teati edilen belgeler sonucunda ise Sykes-Picot Anlaşması ortaya çıkmış, 17 Nisan 1917'de bu kez İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Saint Jean de Maurienne Anlaşması imzalanmıştır. Ancak tüm bu gizli paylaşım anlaşmaları, 1917 Ekimi'nde iktidara gelen Bolşevikler tarafından Çarlık rejiminin emperyalist oyunlarını deşifre etmek amacıyla yayınlandılar.² Böylece paylaşım anlaşmaları bütün gizliliklerini yitirirken, Batılı ülkelerin Osmanlı topraklarına yönelik gizli emelleri de dünya kamuoyunun gözleri önüne serilmiş oldu.

¹ Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, bundan sonra MAE), Série E Levant Turquie, Vol. 169, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları Topluluğu Başkanı M. Boissière'den Fransız Dışişleri Bakanı'na "İmportance respective des capitaux français, anglais et allemands engagés en Turquie" başlıklı, 30 Mayıs 1919 tarihli memorandum, 91-92.

² Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1986, 17-21; Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay, 1981, LIV-LXVI.

1- Sykes-Picot Anlaşması

İtilaf Devletleri, savaşı kazandıkları takdirde Trakya ve Anadolu'da Çarlık Rusyası'na ve İtalya'ya bırakılacak toprakları 18 Mart 1915 tarihli İstanbul ve 26 Nisan 1915 tarihli Londra Anlaşmalarıyla belirlemişlerdi.³ Dolayısıyla Rusya ve İtalya'nın özlemlerini yerine getiren İngiltere ve Fransa, bu kez Ortadoğu'da kendi çıkar bölgelerini ve sahip olacakları toprakları belirleyeceklerdi. Ne var ki, bu politika İtalya'dan saklı olarak yürütülürken, Rusya'nın onayını zorunlu kılıyordu. Bunun için de İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Mark Sykes ve Fransız meslektaşı Georges Picot, Mart 1916'da Petrograd'a giderek anlaşma taslağını Ruslara gösterdiler. Rusya ise, İngiltere ve Fransa'nın isteklerini ancak Erzurum, Trabzon, Bitlis illeri ile Muş, Siirt ve Türk-İran sınırını içeren kuşağın kendisine verilmesi karşılığında onayladı.⁴ Böylece Osmanlı topraklarının paylaşımında bu kez Rusya'nın Doğu Anadolu'da istediği topraklar belirlenmiş oldu.

Rus Dışişleri Bakanı Sazanof'un Petrograd'daki Fransız Büyükelçisi Paléologue'a gönderdiği 26 Nisan 1916 tarihli mektup ve aynı tarihte Paléologue'un Rus Dışişleri Bakanı'na bu mektubu olduğu gibi yineleyen yanıtı, Rusya'nın bazı koşullar altında, bir Arap Devleti ya da bir Arap Devletleri Konfederasyonu'nun kurulması ve Arapların işbirliğinin sağlanması kaydıyla, Suriye, Kilikya ve Mezopotamya topraklarının bölüşülmesi hakkında Büyük Britanya ve Fransa arasında yapılan düzenlemeyi kabul ettiğini belgeliyordu. Fransa'nın Londra Büyükelçisi Paul Cambon ise, 9 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği mektupta, hükümetinin bir Arap Devleti ya da bir Arap Devletleri Konfederasyonu'nun kurulmasını kolaylaştırmak yoluyla Arapları Türkiye'den ayırmaya çalışmanın gereği olarak görüşmelere giriştiğini vurgulayarak, gerek Londra gerekse Petrograd görüşmeleri sonucunda, Sir Mark Sykes ile Georges Picot arasında saptanan haritalarla varılan anlaşmaları kabul ettiklerini bildirmiştir. Sir Edward Grey tarafından 16 Mayıs 1916'da Cambon'a verilen uzun yanıtın başlangıcı da şöyleydi: "...Majestelerinin Hükümetinin... Arapların işbirliği elde edilmiş olmak ve Arapların koşulları yerine getirip, Homs, Hama, Halep ve Şam kentlerinin kendilerine sağlanmış olması kaydı ile şimdi varılmış olan düzenlemeyi kabule hazır olduğunu bildirmekle onur duyarım." İşte İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in "gizli" ibareli bu uzun yanıtı, Sykes-Picot Anlaşması adı ile anılan yazışmaların temel belgesini oluşturmuştur.⁵

Sonuçta Sykes-Picot Anlaşması mektup alışverişi biçiminde ve birkaç aylık bir dönemde oluşmuştu. Esas olarak 26 Nisan, 9 Mayıs ve 16 Mayıs 1916 tarihlerinde teati edilen belgeler sonucunda ortaya çıkan bu anlaşma⁶ ile Osmanlı'nın Anadolu ve Ortadoğu toprakları İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası tarafından paylaşılmıştır. Ancak işin ilginç yanı, İtilaf Devletleri'nin bu anlaşmada savaş sırasında kullandıkları Ermenilere ne Doğu Anadolu'da ne de Çukurova'da toprak vermemiş olmalarıdır.

Ana hatlarıyla Sykes-Picot Anlaşması'nın içeriği şöyleydi: Fransa, Suriye kıyıları ve hinterlandı ile birlikte Kilikya (Çukurova), ayrıca Kayseri dışarıda kalmak koşuluyla Sivas, Elazığ, Maraş, Antep ve Mardin'i elde ediyor, Halep-Şam-Musul üçgeni ise Fransız nüfuz bölgesi oluyordu. İngiltere, Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya'ya sahip olurken, bunun dışındaki yörelerde nüfuz bölgesi kuruyordu. Diğer yandan gerek Fransız gerek İngiliz nüfuz bölgelerinde ilerde tek bir Arap Devleti veya bir Arap Konfederasyonu kurulacaktı. Filistin için de uluslararası bir statü öngörülmüştü. İskenderun açık liman ilan edilirken, Akka ve Hayfa limanları da

³ İngiltere, Fransa ve Rusya, 18 Mart 1915'te imzaladıkları İstanbul Anlaşması ile Boğazlar, Marmara Denizi, Gelibolu Yarımadası, Enez-Midye hattına kadar Trakya, İmroz, Bozcaada ve Sakarya Irmağı'na kadar Kocaeli Yarımadası'nın Rusya'ya verilmesini kabul ettiler. İngiltere, Fransa ve Rusya, savaşta İtalya'yı kendi saflarına çekebilmek amacıyla 26 Nisan 1915'de Londra'da İtalya ile bir gizli anlaşma yaptılar ve bu anlaşma ile İtalya'nın Akdeniz bölgesindeki çıkarlarını tanıyarak savaş kazanıldığı takdirde İtalya'nın Antalya yöresinde kendisine düşen payı almasını onayladılar. Bu anlaşma hemen etkisini göstermiş, 1915 Mayıs'ı sonunda Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşa giren İtalya 20 Ağustos 1915'te de Bab-ı Ali'ye savaş ilan etmişti. Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 17-19.

⁴ Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 19.

⁵ Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LVIII-LX.

⁶ Her ne kadar 23 Mayıs 1916'da Sir Edward Grey'den Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff'a, 25 Ağustos 1916'da Cambon'dan Grey'e, 1 Eylül 1916'da Kont Benckendorff'dan Grey'e ve 23 Ekim 1916'da Grey'den Kont Benckendorff'a gönderilen mektuplar bulunsu da İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan anlaşmaya esas olarak 26 Nisan, 9 Mayıs ve 16 Mayıs 1916 tarihlerinde teati edilen mektuplar temel oluşturmuştur. Olcay, *Sevres Antlaşmasına*, LX-LXII. A.J.Toynbee, Mayıs 1916'da kesinleşen Üçlü Anlaşma'nın yanlış olarak Sykes-Picot Anlaşması adını aldığı iddia etmektedir. Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, Constable, London :1922, 48-57'den aktaran Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXII.

İngilizlere verilecekti. Rusya ise, İngiltere ve Fransa'nın bu isteklerini ancak Erzurum, Trabzon, Bitlis, Muş, Siirt ve Türk-İran sınırını içeren kuşağın kendisine verilmesi karşılığında kabul etmişti.⁷

Sykes-Picot Anlaşması genel olarak değerlendirildiğinde özellikle şu noktalar dikkati çekmektedir: Bu anlaşmada Fransa'nın payı büyümüştür. Zira İngiltere'nin büyük olasılıkla Rusya ile ortak bir sınıra sahip olmak istemeyerek Musul'u Fransa'ya bıraktığı söylenebilir. Böylece Fransız bölgesi İran'a kadar uzanmış oluyordu. Diğer yandan Türklerin bulunduğu Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Ruslar tarafından işgali Müttefiklerin işine geliyordu. Öyle ki, bu bölgeyi ele geçiren Rusya jandarma görevi üstlenecekti. Bunların dışında üç müttefik devletin İtalya'ya karşı hiç olmazsa belli bir döneme kadar sürecek güvensizliği bu anlaşmanın bildirilmesine engel olacaktı. Sonuçta, bu gizli anlaşma, Müttefik devletlere gerek ekonomik gerekse toprak kazancı bakımından yararlar sağlaması açısından açık bir emperyalist özelliğe sahipti.⁸

Doğu Sorunu adı altında Osmanlı topraklarını paylaşmak isteyen Batılı Devletlere I. Dünya Savaşı sırasında aradıkları fırsatı kâğıt üstünde de olsa veren gizli paylaşım anlaşmalarından Sykes-Picot Anlaşması, esasında bu devletlerin emperyalist politikalarının en iyi göstergelerinden biriydi.

2- Saint Jean de Maurienne Anlaşması

Sykes-Picot Anlaşması her ne kadar İtalyanlardan gizlenmek istenmiş olsa da 1917 başında Roma durumun farkına varmıştı. Öyle ki, İtalya, 26 Nisan 1915 tarihli Londra Anlaşması uyarınca Anadolu'da ilke olarak kendisine verilmesi onaylanan toprakların kesinlikle belirlenmesini istiyordu. O sırada Selanik cephesine İtalyan birliklerini de yöneltmek isteyen Fransa ve İngiltere'nin ise bu isteğe uymaktan başka çaresi kalmamıştı. Sonuç olarak İngiltere ve Fransa, 17 Nisan 1917'de İtalya ile imzaladıkları Saint Jean de Maurienne Anlaşması'nda Antalya, Menteşe Sancağı, Konya ilinin büyük bir kısmını ve İzmir'i İtalya'ya vermişler, İzmir'in kuzeyinde ise bir İtalyan nüfuz bölgesinin kurulmasını kabul etmişlerdi. Ancak bu anlaşma her ne kadar Rusya'nın onayını gerektirse de 1917 Martı'nda devrim sürecine giren bu ülkenin Saint Jean de Maurienne Konferansı'nda temsil edilmesine olanak yoktu. Kaldı ki, Kerenski Hükümeti de Çarlık politikasının savaş amaçlarına sıkı sıkı sarılarak, 18 Mart 1915 tarihli İstanbul Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi özlemi içinde, Boğazların altında İtalya'nın komşu olarak bulunmasını kabul etmek eğiliminde değildi.⁹

Esasında Saint Jean de Maurienne'de toplanarak gerek savaş amaçları konusunda gerekse Küçük Asya (Anadolu)'daki İtalyan istemleri hakkında anlaşmaya varan İngiltere, Fransa ve İtalya, Saint Jean de Maurienne Anlaşması'nı Sykes-Picot Anlaşması'nı temel alarak ve İtalya'nın eklenmesi suretiyle düzenlemişlerdi.¹⁰ Diğer yandan, Saint Jean de Maurienne Anlaşması'nda Fransa ve İngiltere'nin İtalya'ya karşı, arkasından yaptıklarının karşılığını ödeme eğiliminin bulunduğu söylenebilir.¹¹ Görüldüğü üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok önemli ekonomik, siyasi ve kültürel çıkarları bulunan, İtilaf Devletleri'nin önde gelen üyelerinden İngiltere ve Fransa, bu kez İtalya'yı da aralarına alarak I. Dünya Savaşı'ndan galip çıktıkları takdirde sahip olacakları toprakları ve çıkar bölgelerini belirlemişlerdi.

⁷ Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 19-20. Osman Olcay, "Sevres Andlaşmasına Doğru" başlıklı eserinde İngiltere, Fransa ve İtalya başbakanlarının 19 Nisan 1917'de Saint Jean de Maurienne'de toplanarak gerek savaş amaçları konusunda gerekse Küçük Asya (Anadolu)'daki İtalyan istemleri hakkında anlaşmaya vardıklarını, Saint Jean de Maurienne anlaşması metninin İngiltere, Fransa ve İtalya arasında teati edilen mektuplarla ortaya çıktığını belirtmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda ise Lloyd George anlaşmanın geçerliliğinin kalmadığını, buna neden olarak ise Rusya'nın da kabul etmesi koşulunun yerine getirilemediğini, ayrıca İtalya'nın Türkiye'ye karşı savaşta önemli katkısının bulunmadığını söylemiştir. Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXIII-LXV.

⁸ Fransız Senatosu'nda Victor Bérard'ın 28 Temmuz 1920 tarihli nutku, *l'Asie Française* (Temmuz-Ağustos 1920), 277-278'den aktaran Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yay., 1972, 134-135.

⁹ Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 20. Saint Jean de Maurienne Anlaşması sadece İtalya'dan değil Kral Hüseyin'den de gizlenmişti. Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXII.

¹⁰ 18 Ağustos 1917'de Londra'daki İtalyan Büyükelçisi'nin İngiltere Dışişleri Bakanı B. Balfour'a yazdığı mektupta, Rusların da kabul etmesi koşuluyla İtalyan Hükümeti'nin 9 ve 16 Mayıs 1916 tarihli Fransız-İngiliz anlaşmalarının 1. ve 2. Maddelerindeki hükümleri kabul ettiği belirtilmiştir. Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXIV. 1. Maddede, İngiliz (A) ve Fransız(B) nüfuz bölgelerinde bağımsız bir Arap Devleti ya da Devletler Konfederasyonu'nu tanımaya ve korumaya Fransa ve Büyük Britanya'nın hazır olduğu belirtilmektedir. A bölgesinde Fransa, B bölgesinde İngiltere, girişimlerde bulunmak ve yerel borçlanmaya gitmekte önceliğe sahip olacaklardır. 2. Maddede, mavi bölgede Fransa, kırmızı bölgede İngiltere, doğrudan doğruya ya da dolaylı yönetim veya denetimi kurmak hakkına sahip olacaklardır. Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LVIII-LIX.

¹¹ Saint Jean de Maurienne'in ötesinde İngiltere, Fransa, İtalya arasında asıl üçlü çözüm, 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevri Barış Antlaşması'na koşut olarak İngiltere, Fransa ve İtalya arasında imzalanan Üçlü Anlaşma (Üçlü Sözleşme) ile sağlanmıştır. Son taslağı 23 Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda hazırlanan bu anlaşmada, Güney Anadolu İtalyan, Kilikya ile Suriye sınırı üzerindeki Ceziret-ül İbn Ömer'e kadar uzanan bölge ise Fransız ekonomik nüfuz bölgeleri olarak belirlenmişti. Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXII, 542-545.

Saint Jean de Maurienne Anlaşması ile İtalya emeline kavuşmuştu. Fakat Avrupa'daki siyasi durum son derece karışıktı. 1917 Ekimi'ndeki Bolşevik ihtilali Rusya ile müttefikleri arasındaki son bağı koparmıştı ve Rusya, İttifak Devletleri ile 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştı. Rusya artık İtilaf Devletleri blokuna dahil değildir ve Rusların bu şekilde ortadan çekilmesi, paylaşım anlaşmalarının geleceği açısından çok önemli sonuçlara yol açacaktır. Osmanlı Devleti teorik olarak parçalanmış ve paylaşılmıştı. Artık İtilaf Devletleri'nin galibiyeti bekleniyordu. Bu galibiyet elde edilince "Şark Meselesi" kesinlikle halledilecek ve Osmanlı İmparatorluğu ortadan kalkacaktı.¹²

İşte I. Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli paylaşım anlaşmaları, savaştan galip çıkan İtilaf Devletleri'nin kâğıt üzerinde paylaştıkları topraklara resmen sahip olmaları için gerekli olan işgal eylemlerinde çok önemli rol oynayacaktı. Dolayısıyla işgaller "aşağı yukarı" bu paylaşım anlaşmaları doğrultusunda gerçekleşecek, ancak bu anlaşmalara riayet edilmediği durumlarda da sorunlar ortaya çıkacaktı.

3- Mondros Mütarekesi Sonrası İngiliz, Fransız İşgalleri ve Sorunlar

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi, I. Dünya Savaşı'ndan galip çıkan devletlerin Türk topraklarını işgal etmeleri için yasal zemin hazırlamıştı. Mondros Mütarekesi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte İtilaf Devletleri yıllardır bekledikleri fırsata kavuştular ve hiç zaman kaybetmeden işgal eylemlerini başlattılar. 11 Aralık 1918'de Fransız subaylarının yönetiminde 400 kişilik yerli Ermeni'den Kurulu bir Fransız taburu Dörtyol'a, 17 Aralık 1918'de Yarbay Romieu komutasında yine çoğu Ermeni olmak üzere 1500 Fransız askeri Mersin'e girdi. Bu kuvvetten ayrılan müfrezeler Tarsus'u ve Adana'yı işgal ettiler. Böylece Fransızlar Mersin, Tarsus, Yenice, Adana, Pozantı, Ceyhan, Toprakkale, Bahçe ve İslahiye'ye yerleşmiş oldular. Fransızlar Adana bölgesini işgal eder etmez beraberlerinde getirdikleri Ermeni alayının dışında bölgede bulunan ve I. Dünya Savaşı'nda göç edip sonradan geri dönen Ermenileri de silahlandırarak Türklere karşı kullandılar.¹³

İngilizler ise, Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde, 8 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım'da da İskenderun'u işgal ettiler. 1 Ocak 1919'da Antep, 22 Şubat 1919'da Maraş, 24 Mart 1919'da ise Urfa yine İngilizler tarafından işgal edildi.¹⁴ Diğer yandan Ocak 1919'da Fransız işgali altındaki yerlerin mülki yönetimi Fransızlara, askeri kontrolü ise İngilizlere bırakıldı. Böylece Fransızların Kilikya olarak adlandırdıkları Çukurova bölgesi, yaklaşık bir yıl İngilizlerle "ortak işgal dönemi" yaşamış oldu.¹⁵

İngilizler esasında petrol çıkarılarının bulunduğu bölgeyi garanti altına almak için Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde Musul'u işgal etmişlerdi. Diğer yandan Musul'a karşı koz olarak kullanmak amacıyla Antep, Urfa ve Maraş'ı da işgalleri altına almışlardı. Doğal olarak İngilizlerin bu işgal eylemleri Fransa ile İngiltere arasında sorun yaratmıştır. Zira İngiltere tarafından işgal edilen bu bölgeler Sykes-Picot Anlaşması'na göre Fransa'ya aittir. Şöyle ki, Sykes-Picot gizli paylaşım anlaşmasında Kilikya'nın yanı sıra Antep, Urfa ve Maraş Fransa'ya bırakılmış, Halep-Şam-Musul üçgeni ise Fransız nüfuz bölgesi olarak belirlenmişti.

Gerçekte İngiliz Hükümeti, petrol politikası açısından uzun vadede geniş kaynaklara ihtiyaç duyması ve Musul'un zengin yataklara sahip olması nedeniyle 1916 yazında aldığı bir kararla Irak cephesini Bağdat'a değil, Musul'a taşıma kararı almış ve bu politikanın bir sonucu olarak Sykes-Picot Anlaşması'nın Fransızlara ilişkin hükmünü

¹² Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda*, 137. Margaret Mac Millan, Bolşevik Hükümeti'nin İttifak güçleriyle barış imzalama kararının Sykes-Picot Anlaşması'nı fiilen geçersiz kıldığı iddia etmektedir. Margaret Mac Millan, *Paris 1919*, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2001, 368.

¹³ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yay., 1962, 63-64; Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009, 51-52. Fransız Savaş Bakanlığı, 15 Kasım 1916 tarihinde, Fransız bayrağı altında savaş süresince Asya Türkiye'sinde kullanılmak üzere, Osmanlı kökenli gönüllülerden oluşan bir Légion d'Orient'in (Doğu Lejyonu'nun) Kıbrıs'ta kurulması yönünde karar almıştı. Fransız Savaş Bakanlığı, para karşılığı Fransız çıkarılarını koruyacak olan bu alayın tüm masraflarını karşılayacağı gibi aynı zamanda silahlanmasını da sağlayacaktı. MAE, Correspondance politique et commerciale (CPC)1897-1918, Guerre 1914-1918 Turquie, Légion d'Orient, Vol.890, Fransız Savaş Bakanlığı'nın 15.11.1916 tarihli kararı, s.220. İngiliz hükümeti de Fransızların yönetiminde Kıbrıs'ın Doğu'sunda veya Kuzey'inde bir Ermeni birliğinin kurulmasına olur vermişti. MAE, CPC 1897-1918, Guerre 1914-1918 Turquie, Légion d'Orient, Vol.890, Fransız Savaş Bakanı'nın Fransız Dışişleri Bakanı'na 23.9.1916 tarihli telgrafı, s. 152. Doğu Lejyonu kampı ise, adanın doğu kıyısında, Magosa'nın 24 km kuzeyinde kurulmuştur. MAE, CPC 1897 à 1918, Guerre 1914-1918 Turquie, Légion d'Orient, Vol. 890, Fransız Savaş Bakanı'ndan Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı'na Paris, 25.11.1916 tarihli çok acele, gizli yazı, 216.

¹⁴ Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi*, 105-106.

¹⁵ Fransızlar tarafından 11 Aralık 1918'de Çukurova bölgesinde başlatılan işgal hareketi ile birlikte özellikle Ermeni lejyonlarının kötü davranışlarından ötürü İskenderun, Belen, Dörtyol bölgesinde çarpışmalar başlamış ve bu olaylar karşısında Kırıkhan-Kilis bölgesi de dâhil olmak üzere Türkler çete savaşına girişmişlerdi. Bunun üzerine Başkomutan General Allenby, Fransız işgalinde bulunan yerleri ikiye ayırarak mülki yönetimi Fransızlara, askeri kontrolü ise İngilizlere bırakmıştı. Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*, Ankara: Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yay., 1970, 30.

bozacak girişimlerde bulunmuştu.¹⁶ Diğer yandan Fransız devlet adamları, 1917 yılında Fransa'nın karşı karşıya kaldığı petrol krizi nedeniyle yeni çözüm arayışlarına yönelmişler ve bu çerçevede, Avrupa'da ortak bir petrol politikasının oluşturulması amacıyla Kasım 1918'den itibaren müttefikleri nezdinde girişimlerde bulunmuşlardı. İngilizlerin de petrol alanındaki bu işbirliğine sıcak bakmaları sonucunda, Aralık 1918'de İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Clémenceau bir araya gelerek hiç kimseye danışmadan 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'nda değişiklik yapmaya karar vermişlerdi. Bu değişikliğe göre Fransa, Musul'u İngiltere'ye bırakacak, karşılığında ise Deutsche Bank'ın Mezopotamya petrolerini çıkarmak ve işletmek amacıyla kurulmuş olan Turkish Petroleum Company'deki %25 hissesini devralacak, dolayısıyla Musul petrolerinden payını almış olacaktı. Bunun dışında manda sistemi kurulduğu takdirde Şam, Halep, Beyrut ve İskenderun Fransız mandasıyla yönetilecekti.¹⁷ Aralık 1918'de Sykes-Picot Anlaşması'nda değişiklikler yapılırken Başbakan Lloyd George, Başbakan Clémenceau'dan sadece Musul'un Fransız nüfuz bölgesinden İngiliz nüfuz bölgesine aktarılmasını sözlü olarak kabul etmesini sağlamamıştı. Bunun dışında, Filistin'in uluslararası yönetim altında değil, İngiliz yönetimi altında olması da Clémenceau'nun Lloyd George'a sözlü olarak verdiği bir ödün olmuştu.¹⁸

Daha önce de belirtildiği üzere, İngiltere ve Fransa başbakanları arasında gerçekleşen yarı resmi nitelikteki bu görüşmeden önce, yani 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin hemen ertesinde İngiltere Musul'u işgal etmişti. Musul'a karşı pazarlık konusu yapmak amacıyla da daha sonra Antep, Maraş ve Urfa'yı işgali altına almıştı. İşte bu işgaller nedeniyle İngiltere'nin Fransa ile yaşadığı sorun ancak 15 Eylül 1919'da imzalanan İngiliz-Fransız Sözleşmesi (Anlaşması) ile çözülebildi. Bu sözleşme uyarınca İngiltere, Sykes-Picot Anlaşması'na göre Fransa'ya ait olan Antep, Urfa, Maraş'ın yanı sıra Suriye ve Kilikya (Adana Vilayeti)'den çekilerek bu bölgeleri Fransızlara devredecek, karşılığında ise Musul'a sahip olacaktı.¹⁹ Dolayısıyla İngilizler, Musul'a karşılık olarak Antep, Urfa, Maraş'tan bu sözleşme doğrultusunda çekilerek 30 Ekim 1919'da Urfa ve Maraş'ı, 5 Kasım 1919'da da Antep'i Fransızlara devrettiler. Fransızlar ise beraberlerinde Ermeni askerleri olmak üzere bu bölgeyi işgal ettiler. Böylece bu yöreler Sykes-Picot'ya uygun olarak Fransız işgali altına girerken, İngilizler de resmen Musul'a sahip olacaktı.²⁰

İngiliz-Fransız Sözleşmesi, 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından İngiliz ordusunun Suriye ve Kilikya'yı boşaltacağına dair 15 Eylül 1919'da Dörtler Konseyi'ne sunulan memorandum üzerindeki görüşmeler sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu memorandum uyarınca İngilizler Antep, Urfa, Maraş ve Kilis'in yanı sıra Adana Vilayeti (Kilikya) ve Suriye'den çekilecekler, Suriye'de Sykes-Picot sınırının batı yanında bulunan İngiliz birliklerinin yerini Fransız birlikleri alacak, bunun doğusunda kalan ve Şam, Humus, Hama ile Halep'i de içine alan bölge Arap kuvvetleri tarafından işgal edilecekti. İngiliz kuvvetleri ise, Filistin ve Musul dâhil olmak üzere Mezopotamya'da kalacaktı.²¹ Bu memorandum Fransızlarla İngilizler arasında değişik sorunların çözülmesi açısından çok önemliydi. Öyle ki, İngilizlerin Sykes-Picot'ya göre aslında Fransız nüfuz bölgesi sayılan Suriye'yi I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlılardan alarak hâlâ ellerinde tutmaları ve pek çok Fransızın Suriye'ye ait olduğunu sandığı Filistin'e sahip çıkma arzuları, diğer yandan Hicaz Kralı Hüseyin'in oğlu Faysal'ı Suriye askeri hükümetinin başına atamaları ve Faysal'ın tamamıyla bir Arap yönetim kurma çabası Fransız politikacıların Suriye konusunda İngilizlere şüphe ile bakmalarına neden oluyordu. Fransa'da gerek hükümet içinde gerekse kamu sektöründe bazı güçlü çevreler için Suriye büyük önem taşıyordu. Dolayısıyla bu

¹⁶ MAE, Série Relations Commerciales 1919-1940, B.48, Vol.40 Pétroles d'Asie, ABD'deki Fransız Büyükelçisi'nden Fransız Dışişleri Bakanı'na 23.4.1922 tarihli rapor, 181.

¹⁷ Elisabeth Monroe, *Britains Moment in the Middle East 1914-1956*, London-Baltimore: 1963, 52-54. 1911'de Londra'da kurulmuş olan ve temel amacı Osmanlı topraklarındaki petrolerini çıkarmak ve işletmek olan Turkish Petroleum Company Ltd'e 1912'de Almanlar da katılmıştı. I. Dünya Savaşı arifesinde, Turkish Petroleum Company'de Almanlar %25, İngilizler %75 hisseye sahip olurken Türkiye'nin payı sıfır oluyordu. Ancak 1914'ten önce Musul ve Bağdat'ta imtiyaz elde etmek için İstanbul'da girişimlerde bulunan, I. Dünya Savaşı'nın başında ise neredeyse istediklerini yarı yarıya elde edip faaliyete geçecek duruma gelen Turkish Petroleum Company'nin bu girişimleri savaşın patlak vermesiyle sonuçsuz kalmıştı. MAE, Série Relations Commerciales 1919-1940, B. 48, Vol. 40, Pétroles d'Asie, Fransa'nın ABD Büyükelçisi'nden Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı M. Poincaré'ye 23.4.1922 tarihli rapor, 181.

¹⁸ Olcay, *Sevres Andlaşmasına*, LXII-LXIII.

¹⁹ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey 1919-1924*, Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965, 216-219. İdari anlamda Kilikya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Adana Vilayeti'ne verilen addır. Bu vilayet Fransız idari kontrolündeki Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancaklarını kapsıyordu. Pierre Redan, *La Cilicie et le Problème Ottoman*, Paris:Gauthier-Villars, 1921, 3-4.

²⁰ *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, 65-72.

²¹ Evans, *United States Policy*, 216-219. 13 Eylül 1919'da Paris'te Clémenceau'ya, 15 Eylül'de ise Dörtler Konseyi'ne resmen sunulan bu memorandum üzerindeki görüşmeler sonucunda, İngiliz kuvvetlerinin Çukurova ve Suriye'den çekilerek yerlerini Fransızlara terk etmesi hakkında imzalanan İngiliz-Fransız Anlaşması Suriye İtilafnamesi olarak da tanınmaktadır. *Türk İstiklal Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*, 60.

çevrelere göre, Suriye'nin ele geçirilmesi, Fransa'nın hem Akdeniz'de üstünlüğünü sağlayacak hem de Fas, Tunus, Cezayir'deki nüfuzunu güçlendirecekti.²²

I. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, savaşı kaybeden devletlerle yapılacak olan barış antlaşmalarının koşullarını belirlemek üzere toplanan Paris Barış Konferansı'nda Suriye dışında Fransızların İngilizlere şüpheli bakmalarına neden olan başka konular da vardı. Şöyle ki, Paris'te, 31 Ocak 1919'da Emir Faysal Suriye, Irak, Cezire, Hicaz, Yemen'in de dâhil olacağı Arap toprakları için bağımsızlık talep ederken, Ermeniler de 26 Şubat 1919'da Kilikya, Maraş, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Trabzon'un kıyı şeridi gibi toprakların Türkiye'den ayrılarak İtilaf Devletleri'nin himayesi altında 20 yıllık bir manda ile yönetilmesini istemişlerdi. Kürtler ise Diyarbakır, Harput, Bitlis, Musul ve Urfa sancaklarını içine alan bir Kürdistan talep etmişlerdi. Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun veya başka bir deyişle "Hasta Adam"ın mirasından pay almak isteyen yeni ortakların ortaya çıkması Fransa'yı son derece rahatsız etmişti. Şöyle ki, Suriye'nin kurulması istenilen Arap Konfederasyonu içinde yer alacak olması Sykes-Picot Anlaşması'na tamamen ters düşüyordu. Zira bu anlaşmada İngiliz nüfuz bölgesinin yanı sıra yalnızca Halep-Şam-Musul üçgeninde bir Arap konfederasyonunun kurulması öngörülüyordu. Kürtler de aynı şekilde Sykes-Picot Anlaşması'nda Fransa'ya verilmiş bölgeye (Musul, Urfa) göz dikmişlerdi. Ancak Fransa, Paris barış görüşmelerinde gündeme getirilen Arap, Ermeni ve Kürt isteklerinin arkasında İngiliz emellerinin bulunduğu bilincindeydi, özellikle Suriye konusunda da ödün vermeye niyetli değildi.²³

Görüldüğü gibi, özellikle Emir Faysal'ın bağımsızlık talebi Suriye'de önemli çıkarları bulunan Fransa'nın hoşuna gitmediği gibi Ermeni ve Kürt istekleri de bu devleti rahatsız etmişti. Zira bu taleplerle 1916 tarihli Sykes-Picot gizli paylaşım anlaşmasında kendisine verilen toprakların geleceği tehlikeye giriyordu. Öyle ki, bu topraklarda Fransa'nın siyasi, ekonomik ve kültürel çıkarları bulunuyordu ve bu çıkarların korunması ve sürdürülmesi onun için yaşamsal önem taşıyordu. Örneğin, Paris Barış Konferansı'nda Çukurova (Kilikya) bölgesinin Büyük Ermenistan Projesi'ne dâhil edilmesine karşı çıkmasında rol oynayan temel etken ekonomik çıkarlarıydı.

4- Suriye Sorunu

Suriye, yukarıda da vurgulandığı üzere, Fransa açısından çok önemliydi. Fransız emperyalizmi Suriye'ye ilkönce karayolu yapımıyla, daha sonra ise demiryolu yapımıyla (19. yüzyıldan itibaren) girmişti. Suriye ve Lübnan ayrıca iyi bir pazar ve hammadde kaynağıydı. Fransa, ekonomik yatırımlarının yanı sıra sosyal ve kültürel kurumları aracılığıyla bölgede etkinlik kurma çabasına girişmiş ve Sykes-Picot Anlaşması ile Suriye'deki emellerine kavuşmayı tasarlamıştı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere'nin Suriye'ye yerleşmesi Fransa'nın planlarını altüst etmiş, bununla birlikte Aralık 1918'den itibaren İngiliz Başbakanı Lloyd George ile Fransız Başbakanı Clémenceau arasında başlayan görüşmeler sonunda 15 Eylül 1919'da imzalanan İngiliz-Fransız Sözleşmesi Fransa'nın Suriye'de yerini almasını beraberinde getirmişti. Fakat Kasım 1919'da Gouraud'nun Allenby kuvvetlerinin yerini almasıyla birlikte bu kez Faysal huzursuzluk çıkarmaya başlamıştı. Zira I. Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri, Mekke Şerifi Hüseyin'in desteğini sağlamak amacıyla Suriye'yi de içine alan bir Arap Konfederasyonu kurmaya söz vermişlerdi.²⁴ Ancak Faysal'ın 1919 Kasım'ının sonlarına doğru İngilizler nezdinde yaptığı girişimler ve yardım istekleri sonuçsuz kalmış,²⁵ 8 Mart 1920'de Suriye'nin bağımsızlığının, 20 Mart 1920'de ise Faysal'ın krallığının ilan edilmesine rağmen 24 Nisan 1920'de, San Remo Konferansı'nda Suriye mandası Fransa'ya verilmiştir.²⁶

Görüldüğü üzere, İtilaf Devletleri (İngiltere ve Fransa) Arapları aldatmışlardı. Bilindiği gibi, İngiltere, I. Dünya Savaşı sırasında Arap halkını Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak için Mekke Şerifi Hüseyin ile temasa geçmiş

²² Evans, *United States Policy*, 114-115.

²³ Harry N. Howard, *The Partition of Turkey*, Norman University of Oklahoma Press, 1931, 224-227.

²⁴ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Ankara: TTK Yay., 1994, 90-91. Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri ve Doğu Orduları Başkomutanı olarak 21 Kasım 1919'da Beyrut'a ayak basan General Gouraud'nun başkomutan olarak iki cephede, doğuda Emir Faysal birliklerine, kuzeyde ise Türk birliklerine karşı mücadele vermesi gerekiyordu. Julie d'Andurin, "Le Général Gouraud (1867-1946)", Basılmamış doktora tezi, Université Paris-1 Panthéon-Sorbonne-UFR 09, 2001-2001, 6.

²⁵ Faysal, 21 Kasım 1919'da Lloyd George'a gönderilmek üzere Paris'teki İngiliz Elçisi Derby'e verdiği mektupta, Fransa'nın bağımsız Arap devletlerine ait olması gereken toprakları işgal etmeyi arzu ettiğini belirtiyor ve İngilizlerden yardım istiyordu. Ne var ki, İngilizlerden cevap alamıyordu. Evans, *United States Policy*, 241.

²⁶ Evans, *United States Policy*, 247-248. Suriye Milli Kongresi 1920 Mart'ında Şam'da toplanarak Faysal'ı "Suriye Kralı" ilan etmişti. Kongre'nin Suriye olarak adlandırdığı topraklar, Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün'ü içine alan "Büyük Suriye" idi. Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1994, 35.

ve Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Mc Mahon ile Şerif Hüseyin arasında 1915 ortalarından itibaren sürdürülen gizli yazışmalarda İngiltere, Kilikya'dan Arap Yarımadası'nın güney kıyılarına kadar (Lübnan hariç) bağımsız bir Arap Devleti'nin kurulmasına güvence vermişti.²⁷ İngiltere, Şerif Hüseyin ile sürdürdüğü müzakerelerden Fransa'yı ancak Kasım 1915'te haberdar etmişti. Bunun üzerine Fransa, Ortadoğu'nun paylaşılması için İngiltere ile müzakerelere girişmiş ve sonunda Sykes-Picot Anlaşması imzalanmıştı.²⁸ Dolayısıyla İtilaf Devletleri, 9 ve 16 Mayıs 1916 tarihli notaların önemli temel oluşturduğu Sykes-Picot Anlaşması'nda Fransız ve İngiliz nüfuz bölgelerinde ilerde tek bir Arap Devleti veya bir Arap Konfederasyonu'nun kurulmasını öngörmüşlerdi. Fakat aynı anlaşmada, Suriye kıyıları ve hinterlandının yanı sıra Basra'dan Bağdat'a kadar tüm Güney Mezopotamya Fransa ve İngiltere arasında paylaşılmıştı.

Hicaz Kralı Hüseyin ise oğlu Faysal'ı büyük ümitlerle Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'na göndermiş ve Emir Faysal burada (31 Ocak 1919'da) Suriye, Irak, Cezire, Hicaz ve Yemen'in de dâhil olduğu Arap topraklarının bağımsızlığını istemişti.²⁹ Ne var ki, İtilaf Devletleri, Paris Barış Konferansı'nda 30 Ocak 1919'da bir prensip kararı almışlardı. Buna göre Suriye, Irak, Filistin ve Arap Yarımadası Osmanlı Devleti'nden ayrılacak ve kurulacak Ermenistan ile birlikte mandater bir statüye tabi olacaktı. Zira ABD Başkanı Wilson, 14 ilkesine ters düşmesi nedeniyle gizli paylaşım anlaşmalarına karşı çıkmış ve bu anlaşmalara göre paylaşılması öngörülen yörelerin ilgili devletlerin topraklarına katılması yerine yine aynı devletler tarafından Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında mandater bir rejimle yönetilmesini istemişti.³⁰ Nisan 1920'de toplanan San Remo Konferansı'ndan önce ise, 1920 Martı'nda Şam'da bir eşraf kongresi toplanarak, Filistin ve Lübnan'ı da içine alan Büyük Suriye Krallığı'nı ilan etmiş ve krallığa Faysal'ı getirmişti. Ancak San Remo Konferansı'nca bu tanınmadı. Öyle ki, İngiltere ve Fransa, bu konferansta, ABD'nin konferansa katılmamasından da yararlanarak, Ortadoğu'daki manda rejimlerini aralarında paylaştılar. Suriye ve Lübnan Fransız mandasına, Irak, Ürdün ve Filistin ise İngiliz mandasına verildi. Suriye ve Lübnan'ın Fransız mandasına verilmesinden sonra Fransa, Suriye üzerinde kontrol kurabilmek için buraya 90.000 kişilik bir kuvvet sevk etmek zorunda kaldı; çünkü uğradıkları hayal kırıklığı, Suriyelilerin Fransızlara karşı mücadele etmelerine neden oluyordu. Bu ayaklanmalar karşısında Fransa'nın Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri General Gouraud 1920 Temmuzunda Şam'a girdi ve Faysal'ı tahtından uzaklaştırdı. Böylece Suriye Fransa'nın sıkı askeri yönetimi altına girmiş oldu.³¹ Dolayısıyla, Şerif birliklerinin yenilmesiyle birlikte hem daha önce Faysal'ın kontrolü altında bulunan Suriye'nin doğu kuşağı hem de Şam şehri Fransa'nın denetimine geçmiş oldu.³²

Fransızlar, Suriye'de tüm yönetim kademelerine Fransızları yerleştirdiler ve yerli halkın bürokraside yer almasına izin vermediler. Dolayısıyla Fransa burada kalıcı bir egemenlik kurmak amacıyla "böl-yönet" politikası izleyerek bölgede etnik, dini ve mezhepsel farklılıkları derinleştirmeye çalıştı. Bu doğrultuda Lübnan'ı Suriye'den ayırarak Trablus, Sayda, Sur, Beyrut ve Beka Vadisi'ni Lübnan sınırlarına dâhil etti.³³

Fransa, Suriye'nin kontrolünü eline aldıktan sonra Arap muhalefetinin bütünlüğünü bozmak için Suriye'yi parçalamıştı. General Gouraud, Fransa'ya daha sadık ve onunla tarihi bağları olan Lübnan topraklarını Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki iki misline çıkararak Lübnan'ı Suriye'den ayırmıştı. Bu ise Arapları daha da kızdırdı. Gouraud geri kalan Suriye topraklarını da eyaletlere ayırarak bir federal sistem kurdu. Bu arada Fransa, 1922'de, Suriye Federasyonu içinde Dürzilere bağımsızlık tanımıştı. Ne var ki, Gouraud'nun yerine Yüksek Komiser olarak atanan General Serrail bunu reddedince, bu kez 1925'te Dürziler ayaklandı. Fransa, bu

²⁷ Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 26. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na katıldıktan sonra ve savaş gittikçe şiddetlenince, İngiltere Şerif Hüseyin ile anlaşmak için çabalarını arttırdı. Hüseyin bütün Arap Yarımadası ile bütün Suriye'yi ve Irak'ı içine alacak bağımsız bir devlet kurulmasını, başına da kendisinin geçirilmesini istiyordu. 1915 yılı içinde yapılan uzun müzakerelerin sonucunda İngiltere ile Hüseyin arasında 1916 Ocak ayında anlaşmaya varıldı ve İngiltere, Lübnan'ın dışında Şerif Hüseyin'in isteklerini kabul etti. Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2009, 164. İngiltere, Şerif Hüseyin'e isyan sırasında destek verme sözü vermişti. Sonuçta 27 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin Türklere karşı isyan ettiğini ilan etmiştir. Hareketi genişletmek isteyen İngiltere ona gerek mali gerekse istihbarat desteği sağlıyordu. Celalettin Yavuz, *Geçmişten Geleceği Türkiye-Suriye İlişkileri*, Ankara: ATO Yay., 2005, 198-200.

²⁸ Fahir Armaoğlu, *Filistin Meselesi*, 31.

²⁹ Howard, *The Partition of Turkey*, 224.

³⁰ Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun*, 53-54.

³¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 250. Suriye Kralı olarak Fransız mandasına karşı direnmek isteyen, ancak fazla dayanamayan Faysal Suriye'den kaçarak İngiliz işgali altındaki Filistin'e sığındı. İngiltere ise, Mekke Emiri Hüseyin'i tavizsiz bırakmamak için Faysal'ı Irak'ın başına, Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah'ı da Ürdün topraklarını Şeria nehrinden itibaren Filistin'den ayırarak kurduğu Ürdün Emirliği'nin başına getirdi. Armaoğlu, *Filistin Meselesi*, 35.

³² d'Andurin, "Le Général Gouraud (1867-1946)", 7.

³³ Türel Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, Ankara: Barış Kitap, 3. Baskı, 2011, 17.

ayaklanmayı ancak iki yıl sonra bastırabildi. Fakat uyguladığı politikanın yanlışlığını da görmüştü. Bunun için 1926'da Lübnan'a, 1930'da ise Suriye'ye "sözde bağımsızlık" vererek her ikisini de cumhuriyet olarak ilan etti. Ancak her iki ülkenin anayasasında Fransa'nın manda rejimi çerçevesindeki yetkileri geniş bir yer alıyordu. Bu nedenle, her iki memlekette de milliyetçilerin Fransa'ya karşı mücadeleleri sona ermedi. Ancak Akdeniz'de büyük bir İtalyan tehdidinin ortaya çıkması ve Nazi Almanya'sı ile Faşist İtalya'nın Ortadoğu ülkelerinde İngiltere ve Fransa aleyhine yoğun bir propagandaya girişmiş olmalarından ötürü Fransa, Suriye ve Lübnan'la ilişkilerini daha yumuşak bir formüle bağlamak amacıyla 1936'da her ikisiyle ittifak anlaşmaları yaparak bu iki ülkeden çekilmeyi kabul etti.³⁴ Diğer yandan manda yönetiminin üç yıl sonra sona ermesini de onayladı. Bununla birlikte Fransız Parlamentosu II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bu anlaşmaları onaylamadı. Zira o dönemde bu tarz anlaşmaların Kuzey Afrika'da huzursuzluklara yol açacağından endişeleniliyordu. Bu durum ise gerek Suriye'de gerekse Lübnan'da bağımsızlık mücadelelerinin II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında da devam etmesine yol açacaktı. Bu arada savaş sırasında Fransa'nın Almanya'ya yenilmesi üzerine Fransa'nın Suriye ve Lübnan üzerindeki denetimi de zayıfladı. Bu durumdan yararlanan Suriye ve Lübnan, 1941'de resmen bağımsızlıklarını ilan ettiler. Fransa ise, ancak savaş sona erdikten sonra, 1945'te Suriye ve Lübnan'a asker sevk etti; fakat bu durum herhangi bir sonuç vermeyince 1946'da bu iki ülkeden çekilmek zorunda kaldı.³⁵

5- Mezopotamya Petrollerinin Paylaşılması ve Irak Sorunu

Irak, San Remo Konferansı'nda (18-26 Nisan 1920) İngiliz mandası altına konuldu. Diğer yandan bu konferansta 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'nda değişiklik yapılarak Musul bölgesi İngiltere'nin nüfuz alanı olarak kabul edildi.³⁶

San Remo'da, ayrıca, 24 Nisan 1920'de İngiltere ile Fransa arasında San Remo Petrol Anlaşması imzalandı ve bu anlaşma uyarınca, Mezopotamya petrolleri üzerinde hak iddia eden Turkish Petroleum Co.'deki Alman hisseleri Fransızlara devredildi. Böylece Fransa, İngiliz sermayesinin egemen olduğu Turkish Petroleum Co.'de %25 hisse sahibi olarak Musul petrollerinde söz sahibi oldu. Esasında Sykes-Picot Anlaşması'na göre Fransız nüfuz bölgesinde yer alan Musul'un 15 Eylül 1919 tarihli İngiliz-Fransız Sözleşmesi'nde İngiltere'ye bırakılması karşılığında Almanya'ya ait hisseler Fransa'ya devredilmişti. Ne var ki, San Remo Petrol Anlaşması Ortadoğu petrolleriyle, özellikle Musul-Kerkük yöresiyle yakından ilgilenen ABD'nin hoşuna gitmedi ve Turkish Petroleum Co.'den kendisine de pay verilmesini İngiltere'den istedi. İngiltere, gerek iç politikada ve ulusal ekonomisinde gerekse Irak'ta mandater devlet olarak yaşadığı sorunlardan (ayaklanmalardan) ve ABD'nin baskılarından bunalarak 1921 sonunda Amerikalılarla görüşmelerin başlatılması eğilimine girdi. Ve de 1922 Temmuzunda (Lozan Barış Konferansı öncesi), Londra'da, Standard Oil temsilcileriyle Turkish Petroleum Co. temsilcileri arasında Amerikalıların Mezopotamya petrollerinin işletilmesine katılmalarıyla ilgili görüşmeler başlatıldı. Fransa ise Standard Oil of New Jersey'in Mezopotamya petrollerini işletecek Turkish Petroleum Co.'den %25'lik bir pay istemesine karşı çıkıyordu çünkü Amerikalılara istedikleri oranda hisse verilmesi diğer şirketlerin paylarının azalmasını beraberinde getirecekti ki, bu da Fransız Hükümeti'nin San Remo Anlaşması ile elde ettiği hakların zedelenmesi anlamına geliyordu. Bununla birlikte Amerikan petrol şirketlerinin Turkish Petroleum Co.'de yer almasına karşı çıkmayan Fransa, hisselerinin azalması durumunda İngiliz Hükümeti'nden zararını meşru yollardan karşılamasını bekliyordu. Diğer yandan her ne kadar Turkish Petroleum Co.'deki payı Amerikalıların lehine azaltılrsa dahi Turkish Petroleum Co.'deki "etkisinin" azaltılmamasını istiyordu.³⁷ Sonuçta Mezopotamya'daki petrol çıkarları, Lozan Barış Konferansı'nda Musul'un Türkiye'ye bırakılmaması konusunda

³⁴ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 250-251. 21 Kasım 1919'da Beyrut'ta göreve başlayan Gouraud ve ekibi, bir yandan Suriye'nin siyasi örgütlenmesine kafa yorarken, diğer yandan daha önce Mareşal Lyautey'in Fas'ta yaptığı gibi altyapı çalışmalarına (limanlar, yollar) girişmişti. Okul ve dispanser sayısında önemli artışlar olurken, ticaret için ne gerekliyse yapılmış; fakat bu çalışmaların mali yönü Gouraud'yu endişelendiriliyordu. Sonuçta Yüksek Komiserliğin bütçesi köklü bir şekilde azaltılınca Gouraud 1922 sonlarında görevinden alınmasını talep etti ve Fransa'ya geri döndü. d'Andurin. "Le Général Gouraud (1867-1946)", 7.

³⁵ Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada*, 19-20.

³⁶ Armaoğlu, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 254. 1916'da imzalanan Sykes-Picot Anlaşması'nda Musul bölgesi Fransa'ya bırakılmıştı. Ancak İngiltere, özellikle Başbakan Lloyd George bunu hata olarak görüyor ve düzeltilmesini istiyordu. 1918 yılının Aralık ayında Paris'te yapılan görüşmede, Ruhr Havzası, Suriye ve Kilikya konusundaki Fransız isteklerine karşı İngilizler de Musul ve Filistin'e yönelik değişiklik taleplerinde bulundular. Her iki taraf birbirlerinin isteklerini kabul ettiler. Diğer yandan Fransızlar Musul petrollerinden pay alacaklar ve petrol, boru hattı ile İskenderun'a aktılacaktı. Bu değişiklikler San Remo Konferansı'nda resmileştirilmiştir. Kemal Melek, "Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolleri", *Türk Dış Politikasında Sorunlar*, Der. Esat Çam, İstanbul: Der Yay., 1989, s.42'den Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada*, 20.

³⁷ Bige Sükan Yavuz, "1922 Yılında Orta Doğu'da Uluslararası Petrol Rekabeti", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1, No:2 (Eylül 2003), 113-120.

İngiltere, Fransa ve ABD arasında önemli bir tutkal görevi gördü. Haziran 1926'da ise, Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Anlaşması uyarınca Musul İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakıldı.

Bu arada Turkish Petroleum Co., 1925 yılında Irak Hükümeti'nden 75 yıl süreyle ülkenin petrol, nefit ve doğal gazlarını arama, çıkarma ve işletme imtiyazı elde etti. 1928'de ise Amerikalılar Mezopotamya petroleri imtiyazına sahip bu şirkete resmen katıldılar.³⁸ Görüldüğü gibi Mezopotamya petroleri üzerine I. Dünya Savaşı'ndan beri süren savaştan kazançlı çıkan taraf bir yandan ABD olurken diğer yandan Sykes-Picot'dan itibaren Musul için mücadele veren İngiltere ve Fransa olmuştur.

Sykes-Picot Anlaşması kaynaklı sorunlardan biri olan Musul'un da dâhil olduğu Mezopotamya petroleri üzerine süren mücadelenin San Remo'da İngiltere ile Fransa arasında imzalanan San Remo Petrol Anlaşması sonrası iyice hızlandığı dönemde, Irak'ın İngiltere'nin mandaterliğine bırakılmasından kaynaklanan başka sorunlar ortaya çıkmıştı. San Remo'da Irak mandasının İngiltere'ye verilmesi sonrası Irak'ta yaşanan en önemli gelişme, İngiltere'nin Fransızlarca Suriye krallığından indirilen Emir Faysal'ı Irak halkının arzusu doğrultusunda 1921'de Irak krallığına geçirmesi oldu.

Osmanlı yönetimi sona erdiğinde Irak'ta Şiiilerle Sünniler, kırsal ve kentsel nüfus ve Araplarla azınlıklar arasında mücadeleler yaşıyordu; öyle ki, bu unsurların hepsi İngiliz manda yönetimine karşı tavır almışlardı. 1920'de Irak'ta çıkan ayaklanmayı bastırması İngiltere'ye çok pahalıya (40 milyon Sterlin'e) mal olmuştu. Dolayısıyla bu ülkedeki manda yönetimini uzun süre devam ettiremeyeceğini anlayan İngiltere, Haşimiler'den eski Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlu olan ve I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere'ye çok yardım etmiş olan Faysal'ı kral yapmıştı.³⁹ Ancak San Remo Konferansı sırasında İngiliz askeri kuvvetlerinin yönetimi altında bulunan Irak'ta ilk günlerden itibaren Irak milliyetçiliği kaynaklı sorunlar yaşayan İngiltere, Irak'ta manda sistemini uygulamaktan vazgeçerek bu ülkeyle ilişkilerini anlaşmalar vasıtasıyla düzenlemek istemiş ve bu çerçevede 1922'de ve 1927'de Irak'la anlaşmalar imzalamıştı. İngiltere'ye Irak'ın iç ve dış işlerinin idaresinde geniş yetkiler veren 10 Ekim 1922 tarihli anlaşma Irak milliyetçilerinin baskısını hafifletemeyince, bu kez 14 Aralık 1927'de İngiltere'nin Irak üzerindeki kontrolünü biraz daha gevşeten ikinci bir anlaşma imzalamıştı. 30 Haziran 1930 tarihli anlaşma ile de İngiltere Irak'a tam bağımsızlık vermiştir. Her ne kadar bu anlaşma ile İngiltere ve Irak dış politikada daima birbirlerine danışacak, bir saldırı halinde İngiltere Irak'a yardım edecek ve Irak ordusunu yetiştirecek olsa da Irak kısa sürede bağımsızlığına kavuşmuştu. 1932 yılında ise Irak Milletler Cemiyeti'ne üye oldu.⁴⁰

6- Filistin Sorunu

İngiltere, Fransa, Rusya arasında Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması ile bir yandan Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu toprakları paylaşılırken, diğer yandan Filistin Sorunu'nun da temelleri atılmış oluyordu. Bu paylaşım anlaşmasında Ortadoğu'da Fransa ve İngiltere'ye bırakılacak topraklar ve nüfuz bölgeleri belirlenirken Filistin için de uluslararası bir statü tasarlanmıştı. San Remo Konferansı'nda ise Sykes-Picot'da değişiklik yapılarak Filistin, Ürdün ve Irak'la birlikte İngiliz mandası altına konulmuştu.

Dolayısıyla Filistin, I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı toprakları içinde yer alırken, savaştan sonra İngiltere'nin "manda" yönetimi altına girmişti. Bölge Ürdün (Şeria) Nehri tarafından ikiye bölünüyordu: Nehrin batısı Filistin, doğusu ise Ürdün'dür ve bütünüyle bir Arap devletidir. Filistin mandası hükümleri uyarınca İngiltere, "bölgede bir Yahudi yurdunun kurulmasını sağlayacak, fakat aynı zamanda Filistin halklarının hepsinin medeni ve dini haklarını koruyacak siyasal, idari ve ekonomik koşulları gerçekleştirecekti".⁴¹

Filistin'in Suriye'den ayrılarak İngiliz mandası altına konulması ve İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi anavatanının kurulması yönündeki olumlu tavrı Araplar açısından hayal kırıklığına neden oldu. Yahudilerin Filistin'de bir anavatanına kavuşma faaliyetleri, bir başka deyişle Siyonizm hareketi, 1880'lerde Rusya'da ortaya çıkan Yahudi aleyhtarlığı karşısında Rusya Yahudilerinin Filistin'e göç etmeleriyle başlamıştı. I. Dünya Savaşı

³⁸ Sükân Yavuz, "1922 Yılında Orta Doğu'da Uluslararası Petrol Rekabeti", 128.

³⁹ İngiliz Sömürge Bakanı Churchill tarafından Ortadoğu sorununa kalıcı çözüm getirmek amacıyla 1921 Mart'ında Kahire'de toplanan konferansta alınan kararlara göre, Irak Krallığı Suriye'den zorla uzaklaştırılmış olan Faysal'a, Ürdün Emirliği ise Abdullah'a verilirken Irak "manda" yönetimi yerine Kral Faysal'la imzalanacak bir ittifak anlaşması geçirilecekti. Faysal bu tahtı önce kabul etmediyse de Albay Lawrence'ın çabaları sonunda ikna olmuştu. Faysal 1921 Temmuz'unda Bağdat'ta Kral ilan edildi. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1990*, Ankara: İmge Kitabevi, 2. Baskı, 1991, 52- 54.

⁴⁰ Faysal'ın Irak tahtına çıkmasından sonra İngiltere, kabile reislerine para yardımıyla bulunarak ve onları vergiden muaf tutarak, feodal bir sistemle Irak'a egemen olmak istemişti. Fakat bu idare tarzı Iraklı aydınların şiddetli tepkisiyle karşılanmıştı. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 255.

⁴¹ Sander, *Siyasi Tarih*, 55; San Remo Konferansı'nda Filistin mandası hakkındaki ayrıntılı görüşmeler için bkz. Olcay, *Sevres Anlaşmasına*, 564-566.

sırasında Siyonistler Başkan Wilson'a etki yapmışlar, Wilson'un Siyonizme kazanılması sonucunda ise İngiltere de bu davaya karşı sıcak ve destekleyici bir tavır takınmıştı. Bunun sonucunda Balfour Deklarasyonu ortaya çıkmıştı. Şöyle ki, İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, 2 Kasım 1917'de Siyonist Federasyonu Başkanı Rothschild'e gönderdiği bir mektupta, İngiltere'nin Filistin'de bir Yahudi yurdunun kurulmasını kabul ettiğini resmen bildirmişti. Daha sonra, Fransa, İtalya ve ABD de 1918 yılında bu deklarasyonu kabul etmişlerdi. Fakat İngiltere'nin Nisan 1920'de San Remo Konferansı'nda Filistin mandasını ele geçirmesi ve baştan itibaren Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine göz yumması Araplar üzerinde sert tepki yarattı. Sonuçta Araplarla Yahudiler arasında silahlı çatışmalar başladı. Bu çatışmaların en önemlileri 1921, 1929, 1933, 1937-1939 yıllarında cereyan etti. Özellikle Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesinden sonra, Almanya ve İtalya, Filistin'deki Arapları Yahudilere karşı kıskırtmış ve Araplara gizlice para ve malzeme yardımında bulunmuşlardı. Bu çerçevede 1937'de başlayan çatışmalar ancak 1939'da sona erdirilebilmişti. İngiltere, Filistin'deki bu duruma çözüm bulmak ve Araplarla Yahudilerin bir arada yaşamalarını sağlamak amacıyla Filistin için 1930, 1931, 1937, 1938, 1939 yıllarında bazı planlar ortaya atmıştır. Örneğin 1937 Peel Komisyonu raporu Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksimini tavsiye ederken, 1939'da İngiltere tarafından yayınlanan bir planda on yıl içinde Filistin'e bağımsızlık verileceği vaat ediliyor ve Filistin'e Yahudi göçü beş yıllık bir sürede 75.000 kişi ile sınırlandırılıyordu. Ne var ki, bu plan Yahudilerin hiç hoşuna gitmediği gibi Araplarca da tatmin edici bulunmamıştı. Dolayısıyla İngiltere tarafından ortaya atılan planlardan bir sonuç elde edilememiş ve II. Dünya Savaşı'na bu atmosferde girilmişti.⁴²

Görüldüğü üzere Filistin'i Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparan ve buraya manda idaresini yerleştiren İngiltere, geleneksel "böl ve yönet" politikasına karşın bu yörede huzuru sağlayamamıştı. Bu arada Almanya'da Nazizm'in işbaşına gelmesi ve Yahudilere baskı rejimi uygulamaya kalkışmasıyla Yahudiler sığınacak ülke arayışına girişmişlerdi. Diğer yandan İngiltere, Fransa ve ABD gibi devletler Yahudi göçmenlere kapılarını kapatarak çok sınırlı giriş hakkı tanımışlardı. Böylece II. Dünya Savaşı başlamadan kaçmayı başaran 500.000 Yahudi'nin üçte biri Filistin'e yerleştirilmişti. Sonuçta Filistin'e durmadan devam eden bu Yahudi göçü, buradaki nüfus kompozisyonunu değiştiriyor ve Siyonistlerin davasını pekiştiriyordu. 1936'da patlak veren Filistin isyanı gibi gelişmeler İngilizleri zor durumda bırakıyordu. II. Dünya Savaşı'nın sonunda ise İngiltere, Filistin Sorunu'na yönelik tercihlerini yeniden değerlendiriyordu. Öyle ki, savaşta tüm kaynakları tükenen İngiliz ekonomisinin yeniden güçlendirilmesi gerekiyordu; bunun için de petrole ihtiyaç vardı. Irak, Katar ve Kuveyt'ten yaptığı ithalatın aksamaması için gerekli önlemlerin alınması gerekiyordu. Dolayısıyla İngiltere, Araplara çok ters gelen Filistin'in taksimi formülünü ileri sürmekten çekinecek ve Londra'da Siyonistlerle sürdürülen görüşmelerin çıkmaza girmesi üzerine 1947 baharında sorunu Birleşmiş Milletler'e havale ederek aradan çekilecekti.⁴³ 27 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Filistin'in Araplarla Yahudiler arasında taksimine karar verildi. Birleşmiş Milletler kararı üzerine İngiltere, Nisan 1948'den itibaren Filistin'deki bütün kuvvetlerini çekmeye başladı. Çekme işleminin tamamlanmasından bir gün önce, 14 Mayıs 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşu ilan edildi. İsrail Devleti'nin kurulmasından bir gün sonra ise Mısır, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak orduları İsrail'in üzerine yürümeye başladılar ve bir yıl kadar süren savaş bundan sonraki Arap-İsrail savaşlarının birinci halkasını oluşturdu.⁴⁴

Filistin, İngiltere için 1920'den İsrail'in "devlet" olarak kurulduğu 1948 yılına kadar büyük bir sıkıntı kaynağı olmuştur. Çünkü Filistin İngiltere'nin Araplara vadetmiş olduğu geniş alanlı bir bağımsızlığın bir parçasını oluşturuyordu ve de burayı Yahudi göçlerine açarak adeta Araplardan koparmış oluyordu. Üstüne üstlük Arap bağımsızlığı gerçekleşmediği gibi, bir de yüzyıllardır Arap olan bir toprak, hem de "kutsallaşmış" bir toprak yavaş yavaş koparılarak başka bir toplumun "yurdu" haline dönüştürülüyordu. Filistin Araplarının ise daha ilk günden bu tehlikenin farkına vardıkları söylenebilir. Filistin Arapları, Balfour Deklarasyonu'nun ne anlama geldiğini daha İngiliz manda yönetimi başlar başlamaz anladıkları için ilk günden itibaren direnmeye başlamışlardı. Bu ise günümüze dek süren bir Arap-Yahudi çatışmasının başlangıcını oluşturmuştur. Dolayısıyla Yahudiler iki dünya savaşı arasındaki dönemde Filistin'e mümkün olduğu kadar çok Yahudi göçünü sağlamaya

⁴² Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 251-254. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Armaoğlu, *Filistin Meselesi*, 36 vd.

⁴³ Mim Kemal Öke, *Siyonizm'den Uygurluklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 4. Baskı, 2002, 415-417.

⁴⁴ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 589-593. ABD, Fransa ve Sovyet Rusya Filistin'in taksimi lehinde, İngiltere ise çekimser oy vermişti. Türkiye de Arap ülkeleriyle birlikte taksimin aleyhinde oy vermişti.

çalışırken, Araplar ise bir yandan bu göçleri engellemeye, diğer yandan Filistin’de nüfusun çok büyük çoğunluğunun Arap olmasını dikkate alarak bağımsız bir “Arap Devleti”nin kurulması için çaba sarf etmişlerdir.⁴⁵

Filistin’in İngiliz mandası altına girdiği San Remo Konferansı görüşmelerinden itibaren bir yandan Balfour Deklarasyonu’nun uygulanmasından sorumlu olan İngiltere’nin bu çerçevede bölgede bir Yahudi yurdunun kurulması görevini üstlenmesi diğer yandan Filistin’deki Yahudi olmayan toplumların medeni hakları ile dinsel haklarını korumayı taahhüt etmesi, bunun yanı sıra Yahudilerin bir yurt, hatta devlet kurma çabaları, Arapların ise bu deklarasyona karşın Yahudileri engellemeye çalışmaları Ortadoğu’da günümüze dek devam eden bunalımların kaynağını oluşturmuştur.

Sonuç

Şark Meselesi ya da Doğu Sorunu adı altında Osmanlı topraklarını parçalamak ve paylaşmak isteyen İngiltere ve Fransa, I. Dünya Savaşı sırasında aralarına Rusya’yı da alarak imzaladıkları Sykes-Picot Anlaşması’nda Osmanlı’nın Ortadoğu topraklarını paylaşırken kendi aralarında çok fazla sorun yaşamamış olmalarına karşın Sykes-Picot Anlaşması sonrası ya da I. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerek Anadolu’da gerekse Suriye, Irak ve Filistin’de çok önemli açmazlarla karşı karşıya kalmışlardır. Diğer yandan Sykes-Picot kaynaklı sorunlar, İtilaf Devletleri arasında önemli uyuşmazlıklara neden olmuştur.

I. Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli paylaşım anlaşmalarıyla Osmanlı topraklarını kâğıt üzerinde paylaşan I. Dünya Savaşı’nın galipleri, 10 Ağustos 1920 tarihli Sèvres Antlaşması’nda Osmanlı İmparatorluğu’nu resmen paylaşmışlardı. 18-26 Nisan 1920’de toplanan San Remo Konferansı’nda ise Sèvres Antlaşması’nın son taslağı hazırlanmıştı. İşte bu konferansta Suriye ve Lübnan mandasının Fransa’ya, Irak ve Filistin mandasının da İngiltere’ye bırakılması sorunlar yumağını beraberinde getirmiş ve mandater devletleri yönetimleri altındaki ülkelerde önemli ayaklanmalarla, silahlı çatışmalarla karşı karşıya bırakmıştı. Öyle ki, İngiltere tarafından 1915 ortalarından itibaren Araplara Kilikya’dan Arap Yarımadası’nın güney kıyılarına kadar bağımsız bir Arap Devleti’nin kurulması konusunda güvence verilmiş olmasına, bunun dışında 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması’nda İngiliz ve Fransız nüfuz bölgelerinde ileride tek bir Arap Devleti’nin ya da Arap Konfederasyonu’nun kurulmasının ve Filistin için de uluslararası bir yönetimin öngörülmesine karşın bu toprakların İngiltere’ye ve Fransa’ya mandaterlik olarak verilmesi Arapları büyük hayal kırıklığına uğratmıştı. Ne var ki, Suriye örneğinde olduğu gibi, Fransa’nın Arap muhalefetinin bütünlüğünü parçalamak için Suriye’yi parçalayarak Lübnan’ı Suriye’den ayırması Arapları daha da kızdıracaktı. Sonuçta Fransa, II. Dünya Savaşı’nın bitiminde bu iki ülkeden çekilmek zorunda kalacaktı.

Görüldüğü üzere, gerek Suriye gerekse Irak ve Filistin’i Osmanlı İmparatorluğu’ndan koparan ve bu topraklara manda idaresini yerleştiren İngiltere ve Fransa, geleneksel “böl ve yönet” politikalarına karşın bu yörelerde huzuru sağlayamamışlardı. Arap milliyetçiliği kaynaklı sorunlar yaşayan bu iki devlet, sonunda bu topraklardan ya çekilmiş ya da bağımsızlık vermek zorunda kalmıştır. Sonuçta Sykes-Picot Anlaşması’ndaki nüfuz bölgelerinin mandaterliklere dönüşmesinden kaynaklanan sorunlar, özellikle iki dünya savaşı arası dönemde Ortadoğu’da önemli bunalımlara yol açmıştır.

Diğer yandan Sykes-Picot Anlaşması’nda Musul’u Fransız nüfuz bölgesine dâhil eden İngiltere’nin değişen petrol politikası doğrultusunda I. Dünya Savaşı’nın hemen ertesinde bu yöreyi ele geçirmesi, beraberinde Mezopotamya petrolünün paylaşılması, çıkartılması ve işletilmesi sorununu da getirmiştir. Dolayısıyla Musul’un da dâhil olduğu Mezopotamya petrolü üzerine Mondros Mütarekesi sonrası İngiltere ile Fransa arasında başlayan petrol mücadelesi daha sonra işbirliğine dönüşmüş ve San Remo Konferansı’ndan sonra ABD de bu uluslararası rekabet ortamında yerini almıştı. Sonuçta 1926’da Musul’un İngiliz mandası altındaki Irak’a bırakılmasından kazançlı çıkan taraf Avrupa ve Amerikan sermayesi olmuştu. Böylece Ortadoğu’da günümüzde yaşanan İngiliz-Amerikan petrol işbirliğinin de temelleri resmen atılmıştı. Ne var ki, geçmişi Sykes-Picot Anlaşması’na kadar uzanan, Ortadoğu petrol alanlarının emperyalist güçler arasında paylaşımı sorunu, sürekli olarak bölgede ve dünyada barışı tehdit eden bir sorun olarak karşımızda durmaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere Ortadoğu’da günümüze dek süren bunalımların çıkış noktası olan Sykes-Picot Anlaşması’nın Anadolu coğrafyasına etkilerine gelince; Sykes-Picot Anlaşması’nda önemli değişikliklerin

⁴⁵ Armaoğlu, *Filistin Meselesi*, 38. 1919’da sadece Ürdün değil, bütün Filistin’in nüfusu Arap’tı. Oral Sander’e göre, gerek dünya ekonomik bunalımı gerekse Almanya’da Hitler’in Yahudi politikası sonucu Filistin’deki Yahudilerin sayısı 1934’te 900.000’i bulmuştu, ancak yine de Yahudilerin Araplara oranı 1/3 idi. Sander, *Siyasi Tarih*, 55.

yapıldığı San Remo Konferansı'nda Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasına son şekli verilirken, ayrıca İngiltere, Fransa ve İtalya'ya Anadolu ve Mezopotamya'da geniş çıkar bölgeleri tanıyan Üçlü Sözleşme (Anlaşma) tasarısı hazırlanmıştı. Bu doğrultuda Sèvres Antlaşması ile aynı gün, yani 10 Ağustos 1920 tarihinde İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Üçlü Sözleşme (Accord Tripartite) imzalanmış ve bu anlaşmada Fransa ve İtalya'ya Anadolu'da geniş ekonomik nüfuz bölgeleri verilmişti. Bu nüfuz bölgeleri, esasında 1916 tarihli Sykes-Picot ve 1917 tarihli Saint Jean de Maurienne anlaşmalarında Fransa ve İtalya'ya Anadolu'da bırakılan topraklarla örtüşmektedir. Dolayısıyla Sèvres Antlaşması'nda ekonomik nüfuz bölgelerine ilişkin bir madde bulunmamasına karşın Sèvres'in eki olan Üçlü Sözleşme'de gizli paylaşım anlaşmalarından esinlenilerek belirlenen etki alanları yer almıştı. Ancak bu sözde barış antlaşması, aslında Türkler için bir ölüm fermanı olan Sèvres Antlaşması, İstanbul Hükümeti tarafından imzalanmış olmasına karşın Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerek askeri gerek siyasi ve diplomatik alanda verilen büyük mücadele sayesinde yürürlüğe konulmamıştır. Böylece emperyalist güçler, Sykes Picot Anlaşması'ndan itibaren Anadolu topraklarını parçalayarak ve ekonomik nüfuz bölgelerine bölerek paylaşma planlarını hayata geçirememişlerdir. Bununla birlikte genel bir sonucu burada belirtmek gerekirse, temelinde Sykes Picot Anlaşması'nın bulunduğu sorunlardan bazılarının günümüze kadar sürdüğünü ve emperyalist devletlerce Ortadoğu coğrafyasında önemli değişikliklerin tasarlandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

MAE (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi), Correspondance politique et commerciale 1897-1918, Guerre 1914-1918 Turquie, Légion d'Orient, Vol.890.

MAE, Série E Levant Turquie, Vol. 169.

MAE, Série Relations Commerciales 1919-1940, B.48, Vol.40 Pétroles d'Asie.

Telif Eserler

Armaoğlu, Fahir. *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları 1948-1988*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1994.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2009.

Bıyıklıoğlu, Tefik. *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1962.

Ener, Kasım. *Çukurova Kurtuluş Savaşı'nda Adana Cephesi*. Ankara Türkiye Kuvayı Milliye Mücahit ve Gazileri Cemiyeti Yayınları, 1970.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey 1919-1924*. Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965.

Genelkurmay Başkanlığı *Türk İstiklâl Harbi, IV. Cilt, Güney Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2009.

Kurat, Yuluğ Tekin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1986.

Mac Millan, Margaret. *Paris 1919*. Çeviren Belkıs Dişbudak. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2001.

Monroe, Elisabeth. *Britains Moment in the Midde East 1914-1956*. London-Baltimore, 1963.

Olçay, Osman. *Sèvres Andlaşmasına Doğru*. Ankara: AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981.

Öke, Mim Kemal. *Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına Filistin Sorunu*, 4. Baskı. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.

Redan, Pierre. *La Cilicie et le Problème Ottoman*, Paris: Gauthier-Villars, 1921.

Sagay, Reşat. *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1990*. 2.Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 1991.

Sükan Yavuz, Bige. "1922 Yılında Orta Doğu'da Uluslararası Petrol Rekabeti". *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 2 (2003).

Şahin, Türel Yılmaz. *Uluslararası Politikada Ortadoğu*, 3.Baskı. Ankara: Barış Kitap, 2011.

Yavuz, Bige. *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*. Ankara: TTK Yayınları, 1994.

Yavuz, Celalettin. *Geçmişten Geleceği Türkiye-Suriye İlişkileri*. Ankara: ATO Yayınları, 2005.

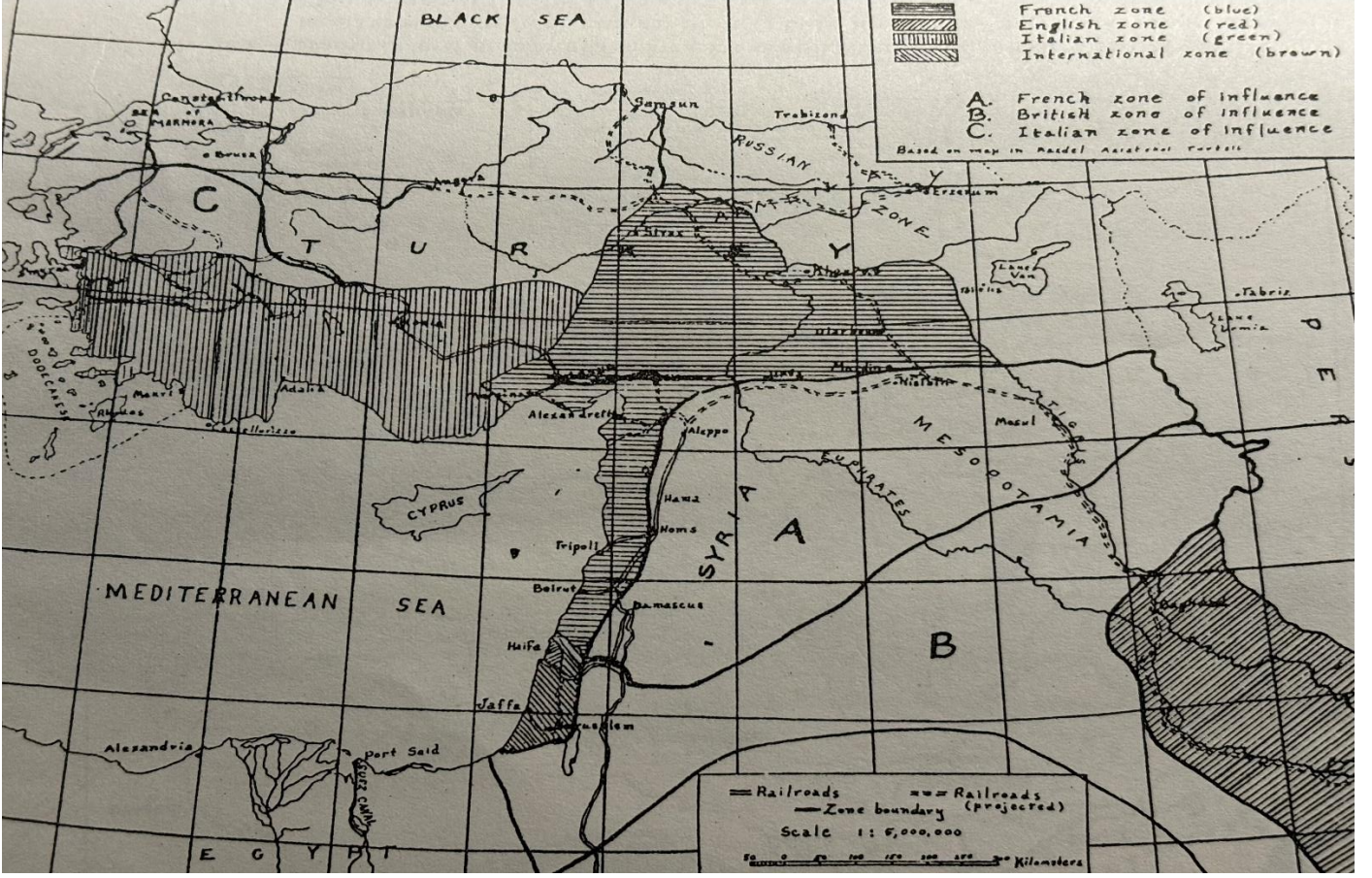
Howard, Harry N. *The Partition of Turkey*. Norman University of Oklahoma Press, 1931.

Tezler

D'Andurin, Julie. "Le Général Gouraud (1867-1946)". Basılmamış Doktora Tezi, Université Paris-1 Panthéon-Sorbonne-UFR 09,,2001-2001.

EKLER

EK-1: Harita

1915-1917 yılları arasında yapılan gizli paylaşım anlaşmaları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması (Harry N. Howard. *The Partition of Turkey*. Norman University of Oklahoma Press, 1931.)

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 215-225.

Geliş/Received: 30.04.2024

Kabul/Accepted: 24.05.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1475785

(Araştırma Makalesi/Research Article)

A SHORT EVALUATION ON THE ESTABLISHMENT, FUNCTIONING, AND TRIAL PROCEDURES OF THE EASTERN INDEPENDENCE COURT

ŞARK İSTİKLAL MAHKEMESİNİN KURULUŞU, İŞLEYİŞİ VE YARGILAMA USULLERİ ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

KADRİ UNAT*

ABSTRACT

The Independence Courts, which carried out trials within the framework of ensuring the authority of the Grand National Assembly of Turkey (GNAT) during the years of the War of Independence, continued their activities to ensure the establishment of the Turkish Revolution after the adoption of the Republican regime. As a matter of fact, in an environment where conflicts about developments such as the abolition of the Sultanate, the proclamation of the Republic and the abolition of the Caliphate deepened, the Sheikh Said Rebellion, which led to the establishment of the Eastern Independence Court, broke out. Fethi (Okyar), who was criticized for being passive in taking measures against the rebellion, resigned and İsmet (İnönü) Pasha was appointed to form the new government. On March 4, 1925, when the new government was formed, the Takrir-i Sükûn Law which gave extraordinary powers to the government, was passed by the Parliament. After the approval of the Takrir-i Sükûn Law, the government's proposal to establish two separate Independence Courts, one in Ankara and the other in the rebellion zone, was also accepted. On March 7, 1925, the election of the president, prosecutor and member was held for both Independence Courts by the Turkish Grand National Assembly. As a result of the election, Hacim Muhiddin (Çarıklı) became the President of the Eastern Independence Court, Ahmed Süreyya Örguevren became the Prosecutor, Ali Saib (Ursavaş) , Avni (Doğan) and Lütfi Müfid (Özdeş) set off to Diyarbakır on 12 April 1925 and started their work. The court, according to the Law of Takrir-i Sükûn, was going to make judgements about reaction, rebellion, movements and publications that wanted to disrupt the peace and security of the country. The Eastern Independence Court, which continued its duty by travelling around the region, especially in Diyarbakır, Elazığ, Malatya and Urfa, had the authority to implement its decisions. The task of the Eastern Independence Court, which continued its activities for around two years with six-month extensions, was terminated with the Assembly Decision dated March 7, 1927.

Keywords: Independence Courts, Eastern Independence Court, Takrir-i Sükûn Law, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü.

ÖZ

Kurtuluş Savaşı yıllarında TBMM'nin otoritesini sağlama çerçevesinde yargılamalar gerçekleştiren İstiklal Mahkemeleri, Cumhuriyet rejiminin benimsenmesinden sonra da Türk Devrimi'nin yerleşmesini sağlama yönünde faaliyetlerini sürdürmüştür. Nitekim Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve Hilafetin kaldırılması gibi gelişmelere bağlı fikir ayrılıklarının derinleştiği bir ortamda, Şark İstiklal Mahkemesinin kurulmasına neden olan Şeyh Said İsyanı patlak vermiştir. İsyanı karşı önlem alma konusunda pasif kaldığı gerekçesiyle eleştirilen Fethi (Okyar) istifa etmiş ve yeni hükümeti kurmak üzere İsmet (İnönü) Paşa görevlendirilmiştir. Yeni hükümetin kurulduğu 4 Mart 1925'te, hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan Takrir-i Sükûn Kanunu Meclis tarafından kabul edilmiştir. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonra hükümetin, biri Ankara'da, diğeri de isyan bölgesinde olmak üzere iki ayrı İstiklal Mahkemesi kurulması yönündeki önerisi de kabul edilmiştir. 7 Mart 1925'te de her iki İstiklal Mahkemesi için TBMM'de başkan, savcı ve üye seçimi yapıldı. Seçim sonucunda Şark İstiklal Mahkemesi Başkanlığına Hacim Muhiddin (Çarıklı), Savcılığa Ahmed Süreyya (Örguevren), üyeliğe Ali Saib (Ursavaş), Avni (Doğan) ile Lütfi Müfid (Özdeş) yola çıkmak suretiyle 12 Nisan 1925'te Diyarbakır'a ulaşarak çalışmalarına başlamıştır. Mahkeme, Takrir-i Sükûn Kanunu'na göre irtica, isyan ve memleketin güvenliğini bozmak isteyen hareketler ve yayınlar konularında yargılamalar yapacaktı. Diyarbakır, Elazığ, Malatya ve Urfa başta olmak üzere bölgede dolaşarak görevini sürdüren Şark İstiklal Mahkemesi, verdiği kararları uygulama yetkisine sahipti. Altışar aylık uzatmalarla iki yıl civarında faaliyetlerini sürdüren Şark İstiklal Mahkemesinin görevine, 7 Mart 1927 tarihli TBMM kararı ile son verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İstiklal Mahkemeleri, Şark İstiklal Mahkemesi, Takrir-i Sükûn Kanunu, Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, unatkadri@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0200-8463.

Introduction

The Grand National Assembly of Turkey (GNAT), which was inaugurated in Ankara on April 23, 1920, not only had to contend with the Istanbul government that refused to recognize its existence, but also with the military units of occupying states and the rebellions supported by these states. In response, to establish the existence and authority of the Assembly, the Treason to the Homeland Law was adopted on April 29, 1920.¹ With this law, the GNAT announced that it would consider any attack against itself as treason to the homeland and would punish those who engaged in such attempts with the death penalty.²

During the period following the opening of the GNAT, one of the important agenda items was to strengthen the army. Effective measures needed to be taken for soldiers who were called to join the army but did not come or deserted with their weapons. As a result, the draft prepared by the Ministry of National Defense was accepted by the Assembly on September 11, 1920, under the name "Law on Deserters." Consisting of nine articles, the Law also provided for the establishment of Independence Courts to prosecute deserters, those who aided deserters, or those who failed to fulfill their duties. Accordingly, it was decided that members of the Independence Courts must be members of parliament and elected by the Assembly, their number should be three, the number and areas of the courts to be established should be determined by the Government, court decisions should be final, and executions should be carried out on the spot.³

Following this development, General Staff Minister İsmet (İnönü) proposed the establishment of 14 Independence Courts in a proposal he presented to the Grand National Assembly of Turkey on September 19, 1920. With the acceptance of the proposal, it was decided to establish Independence Courts in the regions of Kastamonu, Eskişehir, Konya, Isparta, Ankara, Kayseri, Sivas, Maraş, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Refahiye, Erzurum, and Van.⁴

The purpose of the courts should not be to punish and instill fear, but rather to prevent desertions and ensure security. Therefore, instead of punishing every desertion with death penalty, efforts should be made to investigate the reasons behind them. By imposing a minor penalty on the deserter and giving them a new chance to join the army, and by assisting them in disciplining themselves, an opportunity to strengthen the National Struggle should be created. Only revolutionary courts, composed of independent and unaccountable members who grasp the importance of the National Struggle, could carry out this task. Indeed, the Independence Courts, whose jurisdiction was expanded by a new law dated September 26, 1920,⁵ were established following the example of the Revolutionary Courts established in France in 1793.⁶ Established on March 10, 1793, after the French Revolution, the Revolutionary Tribunals had the authority to "prosecute any attempt against the revolution, liberty, equality, unity, the indivisibility of the republic, and any plot against the internal and external security of the state, as well as all conspiracies aiming to restore the monarchy." The decisions of the Revolutionary Tribunals could not be appealed, and their members were appointed by the Assembly.⁷ While there was a jury system in the French Revolutionary Courts, there was none in the Independence Courts. While it was a requirement in Turkey for judges to be members of parliament, such a requirement did not exist in France.⁸

¹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998, 171.

² Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C. I, İstanbul: Kastaş Yay., 1987, 349-350.

³ TBMMZC, Devre: 1, Cilt: 4, 11.09.1336 (1920), 93-101.

⁴ TBMMZC. Devre: 1, Cilt: 4, 19.09.1336 (1920), 192-193.

⁵ Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul: Sel Yay., 1995, 7.

⁶ Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, 13, 60.

⁷ Albert Soboul, *1789 Fransız İnkılâbı Tarihi*. Çeviren: Şerif Hulûsi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1969, 326.

⁸ Mete Tunçay, "İstiklal Mahkemeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul, 1983, 938.

In this way, the Independence Courts, which would undertake significant tasks both during the wartime and in the early years of modern Turkey, began their activities. Therefore, the Independence Courts can be broadly examined in two periods. The first period covers the courts that operated between 1920 and 1923, while the second period encompasses the courts that served between 1923 and 1927. During the first period, the Independence Courts not only tried deserters but also prosecuted crimes considered treason to the homeland. They continued their activities in the early years of the Republic and worked towards establishing the new regime.

In other words, the basis for dividing the Independence Courts into pre-Republic and post-Republic periods lies in their functional differences. These judicial bodies, established during the years of the War of Independence, generally assumed significant roles in the liberation of Anatolia from occupation and in establishing the authority of the Grand National Assembly of Turkey. The courts established during the Republic period, on the other hand, seem to have operated within the framework of addressing disagreements among the leadership of the War of Independence and countering initiatives arising from the new era.⁹

1- Sheikh Said Rebellion and Takrir-i Sükûn Law

As is known, following the victory of the War of Independence, significant developments such as the abolition of the Sultanate, the proclamation of the Republic, and the abolition of the Caliphate led to serious opposition in the Grand National Assembly of Turkey.¹⁰ The Sheikh Said Rebellion erupted on February 13, 1925, in the village of Piran in Diyarbakır, during a period of deepening divisions in the Assembly.¹¹ At first glance, the Sheikh Said Rebellion, which initially appeared as a religious movement against the revolutions, also bore traces of Kurdish nationalism supported by the British. The British, along with the Caliphate Committee and those who sought to foment rebellion, deemed it necessary to enlist influential figures like Sheikh Said into their organizations, believing that they could succeed with a reactionary movement and bring the entire country under their control. They also declared the Government's incompetence and weakness through their propaganda.¹²

Meanwhile, Sheikh Said and his supporters attempted to expand the rebellion by seizing Darahini after Piran. Interior Minister Cemil, in a detailed speech on the rebellion during the Cabinet meeting on February 16, 1925, stated that necessary measures had been taken. The General Staff Headquarters also deemed it appropriate for the military operation to be conducted solely by the Army Inspector General Kazım Pasha, in an order issued to the 3rd Army Inspectorate.¹³ However, Sheikh Said and the rebels, on February 19, 1925, turned towards Diyarbakır, seizing control of Hani.¹⁴

Noticing the rapid spread of the uprising, the Government declared martial law on February 21, 1925, in the provinces of Muş, Ergani, Dersim (Tunceli), Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri, and the districts of Kiğı and Hınıs in Erzurum.¹⁵ Prime Minister Fethi (Okyar) began to face criticism in the Assembly for being late in taking the necessary measures.¹⁶ During this time, a motion was submitted to the Grand National Assembly of Turkey demanding the protection of the Republican regime, the maintenance of social order, and the government's determination to fulfill its duties in achieving these goals. In the vote on this motion, Fethi (Okyar),

⁹ Abdülhekim Koçin, *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt 1, Ankara: TBMM Basımevi, 2015, XIII.

¹⁰ Hakan Uzun-Şakire Çimenli, "Çizginin Dili Üzerinden Cumhuriyet'in İlk İstiklal Mahkemesi", *Tarih Eğitimiinde Bir Ekol: Prof. Dr. Mustafa Safran'a Armağan*, Ed. Necdet Hayta vd., Ankara: Berikan Yayınevi, 2023, 407.

¹¹ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi/?pdf=3350> Erişim Tarihi: 16.06.2023.

¹² Feridun Kandemir, "Şeyh Sait İsyanı", *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*, Cilt VII, No: 37 (Şubat 1967), 3035; *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., 1972, 77.

¹³ *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, 94.

¹⁴ Kandemir, "Şeyh Sait İsyanı", 3035-3036.

¹⁵ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/takrir-i-sukun-kanunu/> Erişim Tarihi: 18.06.2023.

¹⁶ Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*, Ankara: Başnur Matbaası, 1972, 101.

receiving 94 red votes against 60 white votes, resigned from the prime ministry after losing the confidence of his party, and İsmet (İnönü) Pasha was tasked by the president Mustafa Kemal to form a new government.¹⁷

At the Republican People's Party Group meeting convened on March 4, İsmet Pasha, announcing the government members, stated that in order to suppress the uprising, a special law needed to be enacted and Independence Courts needed to be established for the speedy trial of the criminals.¹⁸ İsmet Pasha, supported by the party group on these issues, presented the government program to the Grand National Assembly of Turkey on the same day. The new government received a vote of confidence from the GNAT on March 4, 1925, with 154 affirmative votes, 29 negative votes, and 2 abstentions.¹⁹

In the government program, Prime Minister İsmet Pasha, announcing that special measures would be taken to suppress the uprising, requested the immediate discussion of the draft law they had prepared after receiving the vote of confidence. İsmet Pasha explained the rationale behind the law as ensuring public order and peace throughout the country, taking necessary measures against attempts to disrupt order, and strengthening the influence, power, and principles of the Republic. Subsequently, the draft, referred to the committee, was discussed in the Grand National Assembly of Turkey and then put to a vote, resulting in the adoption of the Takrir-i Sükûn Law (Law on the Maintenance of Order).

Takrir-i Sükûn Law consisted of three articles:

- The Government, with the approval of the President, is authorized to directly and administratively take measures against all organizations, provocations, incentives, initiatives, and publications that would lead to religious extremism, rebellion, disruption of the country's social order, peace and tranquility, and internal security. The Government can refer those who commit these acts to the Independence Courts.
- This law is valid for a period of two years.
- The Execution Council of Ministers is responsible for enforcing this law.²⁰

2- Determination of the Establishment and Members of the Eastern Independence Court

After the enactment of the Takrir-i Sükûn Law, Prime Minister İsmet Pasha's proposal regarding the establishment of the Ankara and Eastern Independence Courts was also considered, and this proposal was overwhelmingly accepted. The proposal is as follows:

"Based on the authority granted by the first article of the Independence Courts Law dated July 31, 1338, your government sees fit to immediately establish and activate an Independence Court in accordance with the procedures in the military operations zone. Furthermore, your government requests permission for the execution of death sentences issued by this court without the need for approval by the Assembly, in accordance with the fifth article of the same law, due to the urgency and exceptional circumstances of the situation. In addition, due to extraordinary circumstances arising from the declared mobilization, aimed at ensuring the security of the nation and the Republic, and for the prevention and elimination of subversive propaganda, attempts, and activities, it is proposed and requested, sir, that another Independence Court be immediately established, subject to the approval of the Assembly, to operate in Ankara and encompass provinces outside the military operations zone."²¹

¹⁷ İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*, Ankara: TTK Yay., 2005, 227-235.

¹⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar-Lozan'dan Cumhuriyete*, Cilt II, İstanbul: Temel Yayınları, 2002, 152-153.

¹⁹ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999, 278.

²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 15, 127-131.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 15, 149.

After the discussion of the proposal, on March 4, 1925, it was decided to establish the Ankara Independence Court and the Eastern Independence Court. Accordingly, it was stipulated that death sentences issued by the Eastern Independence Court could be implemented without the approval of the Assembly.²²

The selection of members for the court was conducted on March 7, 1925. Through a secret ballot, one president, one prosecutor, and three members, one of whom was a reserve, were elected for each court. As a result of the voting, Hacim Muhiddin (Çarıklı) was elected as the President of the Eastern Independence Court, Ahmet Süreyya (Örgeevren) as the Prosecutor, and Ali Saip (Ursavaş), Avni (Doğan), and Lütfi Müfid (Özdeş) as members.²³

However, Hacim Muhiddin (Çarıklı), who was elected as the President of the Court, resigned from his position due to health issues, and in his place, Mazhar Müfit (Kansu) was elected in a vote held on March 16. Additionally, during its approximately two-year operation, the members of the Eastern Independence Court underwent changes. The members who served on the Eastern Independence Court were as follows:

- Denizli Deputy Mazhar Müfit (Kansu) (President)
- Giresun Deputy Hacim Muhiddin (Çarıklı) (President)
- Kozan Deputy Ali Saip (Ursavaş) (Member-President)
- Karesi Deputy Süreyya (Örgeevren) (Prosecutor)
- Erzincan Deputy Abdülhak (Fırat) (Prosecuting Attorney)
- Bozok Deputy Avni (Doğan) (Member)
- Kırşehir Deputy Lütfi Müfid (Özdeş) (Member)
- Kocaeli Deputy İbrahim Hakkı (Tolon) (Member)²⁴

3- The Duties and Jurisdiction of the Eastern Independence Court

The legal foundations of the Eastern Independence Court were the Treason Act, the Law Concerning Deserters, the Independence Courts Law, and ultimately the Takrir-i Sükûn Law. Indeed, the Court was envisaged to conduct trials related to religious extremism, rebellion, and actions or publications aimed at disrupting the peace and security of the country according to the Takrir-i Sükûn Law. In this context, within the first six months of its term, the Court submitted four separate Prime Ministry Resolutions to the Grand National Assembly. The resolutions are as follows:

1. A Prime Ministry Resolution regarding the extension of the term of activity for the two Independence Courts, which were elected for a period of six months, for an additional six months.
2. A Prime Ministry Resolution regarding the extension of the tenure of the customary administration declared in the rebellion area and surrounding provinces for an additional seven months.
3. A Prime Ministry Resolution regarding granting the authority to issue death sentences to the Ankara Independence Court until the reconvening of the Grand National Assembly.
4. A Prime Ministry Resolution regarding granting authority to the government for the implementation and application of amendments in the organization of the civil administration in the rebellion area during the recess of the Grand National Assembly, while reserving the right of the Grand National Assembly for amendment or approval."

²² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 15, 154.

²³ *Şark İstiklal Mahkemesi*, Cilt: 1, (Yay. Haz. Mehmet Şahin, Kerim Akar vd.), Ankara: TBMM Basımevi, 2016, 5.

²⁴ Eyüp Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı*, Doktora Tezi, Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 52.

With the acceptance of the fourth resolution, the term of the Eastern Independence Court was extended, and the court continued its work in six-month intervals. The crimes falling within the jurisdiction of the Eastern Independence Court were also announced by the court. According to the announcement dated June 18, 1925, trials would be conducted concerning the following offenses, as outlined below, and shared with the public:

"A)

1. Those who are conscripted or volunteer soldiers and desert.
2. Those who cause desertion.
3. Those who show negligence in the apprehension and transfer of deserters.
4. Those who aid, shelter, or supply deserters with clothing.
5. They shall impose the penalties prescribed by the Penal Code and the Military Code, and if necessary, they shall impose additional penalties according to their discretion and in accordance with the law.

B)

1. The penalties prescribed in the substituted first article of the Treason to the Homeland Law, dated April 15, 1339.
2. The acts prohibited by the substituted first article of the Treason to the Homeland Law and by the law dated February 25, 1341.
3. The acts prohibited by the Law of Maintenance of Public Order dated March 4, 1341.

H)

The provisions of the first and second chapters of the first section of the first chapter of the Penal Code that violate internal and external security, and the additional provisions in articles 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, and their sub-provisions, as well as articles 55, 56, 57, 58, and their sub-provisions, 59, 60, and their sub-provisions, 62 and their sub-provisions, 63, 64, 65, and 66.

1. The penalties for military and political espionage, and acts of political and military aggression against families, as provided by the Military Temporary Law dated August 21, 1330, and the law dated March 2, 1331, which is substituted for the first article of the Military Temporary Law.
2. Those who engage in corruption, accept bribes, whether civilian or military officials, and those who participate in any class thereof.

3. Pursuing, investigating, and prosecuting civilian and military officials who abuse their authority and commit criminal acts through the abuse of their official positions is the exclusive responsibility of the Independence Court."²⁵

4- Methods of Operation, Characteristics, and Activities of the Eastern Independence Court

The preparation of the members of the Eastern Independence Court and their journey to the rebellion zone took about a month. Indeed, İsmet Pasha, due to the delay, requested the members to promptly proceed to the rebellion zone in a letter to the Presidency of the Assembly on March 26. Following this event, preparations were accelerated, and the members of the court set out from Ankara towards the rebellion zone on April 4, 1925. According to the plan, it was anticipated that Avni (Doğan) would join the convoy in Konya, and Ali Saip (Ursavaş) in Adana. The delegation reached Adana on April 6, where they stayed for three days before departing on April 10 and arriving in Diyarbakır on April 12.²⁶

The delegation requested the allocation of the Government Mansion instead of the Judiciary building prepared by the Independence Court for the trials.²⁷ Subsequently, they sent letters to the Military Tribunals, Judicial Courts, and Governorships, informing them of the crimes that the Eastern Independence Court would be dealing with and requesting that those detained for these crimes be sent to the Independence Court. As a result, documents began to arrive as of April 14, 1925. Trials in the Eastern Independence Court were conducted openly, and verdicts were clearly communicated. Interpreters were provided for those who did not speak Turkish among the defendants. The Court made its decisions based on both evidence and the testimonies of defendants and witnesses. Defendants in the Eastern Independence Court were given the opportunity to be defended by lawyers. According to Ertüren's findings:

"Before the defendants in the Eastern Independence Court were tried, they were brought before the Court Panel in accordance with Article 248 of the Criminal Procedure Code for preliminary questioning and identification. Then, in accordance with Articles 249 and 350 of the same Law, each defendant was asked whether they had appointed a lawyer, and if they hadn't, they were informed to appoint one. However, as evident from the court files, most defendants did not appoint lawyers and represented themselves. Nevertheless, there were defendants who did appoint lawyers. Despite Ahmed Süreyya stating that none of the defendants in the Sheikh Said case had appointed a lawyer, it is observed that Sheikh Shemseddin, who was among the defendants, had indeed appointed a lawyer. Sheikh Shemseddin had appointed two individuals, namely İzzet Kemaleddin Efendi and Şekib Hüseyin Hasib Efendi, as his attorneys, and these individuals presented their power of attorney to the court, which accepted their request. There is no record of these lawyers intervening during Sheikh Shemseddin's interrogation in the minutes, but during the final hearing, Sheikh Shemseddin's defense was conducted by his attorney, İzzet Efendi."²⁸

Instead of bringing the detainees from distant places to where the Court was located, they were taken to centers such as Elazığ, Diyarbakır, Malatya, and Urfa, awaiting the arrival of the Court members. Consequently, the Eastern Independence Court continued its duties by traveling around the region, primarily in Elazığ, Diyarbakır, Malatya, and Urfa.²⁹

Initially composed of three members and a prosecutor, later expanded to four members with extraordinary powers, the decisions of the Eastern Independence Court were final, and there was no possibility of appeal or review regarding these decisions. The implementation of the decisions was within the jurisdiction of the Court. The Court was directly subordinate to the Grand National Assembly and exercised its powers on behalf of the Assembly. The

²⁵ *Şark İstiklal Mahkemesi*, Cilt: 1, 9-10.

²⁶ Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, İstanbul: Temel Yay., 2002, 89-90.

²⁷ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi*..., 59.

²⁸ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi*..., 113-114.

²⁹ *Şark İstiklal Mahkemesi*, Cilt: 1, 10-11.

trial procedure was simple, transparent, and expeditious. The members of the Court were not held accountable for their decisions.³⁰

In addition, according to the thirteenth article of the "Law on the Independence Court", the Eastern Independence Court was obliged to send to the Parliament every month the summaries of the judgments and the timetables of the cases it had dealt with. In a way, this meant that the work of the Court was supervised by the Parliament. These reports included the number and names of defendants convicted, the nature of the offence, the summary of the verdict and the decision. In addition, the work carried over from the previous month, the work that came before the court in that month and the work carried over to the next month were reported".³¹

Kılıç Ali, who took part as a member various time in the Independence Courts, provides the following important information about the working methods of the courts:

"The first investigation of the incidents and cases that concerned the Independence Courts was first conducted by the government; afterwards, they were submitted to the court in a regular file, and after the submitted file was examined and the deficiencies were completed by the court committee, the public trials of those involved in the incident would begin. The proceedings were held in public in absolute terms. There was not a single secret judgement; all civilian and military officials were obliged to immediately execute the judgements of the Independence Courts. The judgements of the courts could not be appealed. Since the judgements were executed immediately, the case was scrutinised in the face of this heavy responsibility, and for this reason, the trials were held openly before the public with great care. There are many examples to show that the Independence Courts, in the course of their duty for the country and out of concern for the security and independence of the homeland, did not recognise any heart and mind when passing the harshest judgements, were not under the influence of anyone, but used the measures at their disposal with sensitivity, care and meticulousness, avoided cruelty in the exercise of their powers, but acted ruthlessly against those whom they judged to be harmful and corrupt to the country."³²

After arriving in their mission areas, the Independence Courts would establish communication with the military and civilian authorities of the region and take over the files of cases related to their own matters held by other courts. The courts would specify their objectives and powers through the publication of statements via the press and officials, granting the possibility of amnesty to criminals if they surrendered within a specified period.³³

Upon reaching Diyarbakır, the Eastern Independence Court immediately issued a statement on April 13th, stating that those who were innocent or forced to participate in the rebellion would be subject to the court's justice and mercy, while those who consciously and intentionally supported the rebellion or were involved in it would not escape trial.³⁴

In the meantime, as a result of the measures taken, Sheikh Said and around four hundred suspected rebels, who had suffered defeat, were intercepted at the Abdurrahman Pasha Bridge on the Murat River while attempting to seek refuge towards Iran.³⁵

5- Trials carried out by the Eastern Independence Court

The Eastern Independence Court, acting as a mobile judicial body, conducted trials in various settlements within its jurisdiction at different time intervals. The locations and time periods where the court operated are as follows:

Diyarbakır	April 12, 1925 - June 30, 1925
-------------------	---------------------------------------

³⁰ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 213.

³¹ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 123.

³² Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, 13.

³³ Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, 213.

³⁴ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 60-61.

³⁵ *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, 138; İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992, 200-202.

Urfa	July 1, 1925 - July 7, 1925
Elazığ	July 11, 1925 - April 24, 1926
Malatya	April 24, 1926 - April 28, 1926
Diyarbakır	May 10, 1926 - July 18, 1926
Elazığ	July 21, 1926 - March 1, 1927

Source: Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 68-73.

The Eastern Independence Court held its first trials in Diyarbakır. Between 16 April and 30 June 1925, the court adjudicated 70 case files and sentenced 183 people to various penalties. In addition to Sheikh Eyüb and Doctor Fuat from Siverek, Fethi, Urfa Clerk of the Progressive Republican Party, Seyyid Abdülkadir, the leader of the Kurdish Theological Society, and Sheikh Said,³⁶ who was captured by the security forces and sent to Diyarbakır after being captured on Abdurrahman Pasha Bridge, were among those who were tried during this period.³⁷

After completing its work in Diyarbakır, the court travelled to Urfa in early July, but returned to Diyarbakır only for the trial of Hodja İbrahim Edhem. On 11 July, the court moved to Elazığ, where it worked for a long period of time, hearing 540 case files and deciding on 438 cases. As a result of the trials, 187 people were sentenced to death, 621 people were sentenced to various penalties and 1780 people were acquitted.³⁸

Among the activities of the Eastern Independence Court in Elazığ, the most prominent ones were the trials of members of the press. Within this framework, Sebilü'r-Reşad writer Eşref Edib, Tevhid-i Efkâr writer Walid Ebuzziya, Sayha newspaper writer Gündüz Nadir, Toksöz newspaper writer Abdulkadir Kemalî, Son Telgraf writers Sadri Edhem and Fevzi Lutfi, Vatan newspaper owner Ahmed Emin and one of its writers Ahmed Şükri, İleri newspaper writer Subhi Nuri, İstiklal newspaper writer İsmail Müştak were tried in Elazığ. As a result of the trials, the journalists were acquitted by following the advice given to them and confirming this in the telegrams they sent to Mustafa Kemal Pasha; only Abdulkadir Kemalî was sent to the Ankara Independence Court to be tried.³⁹

Meanwhile, Mazhar Müfit (Kansu), the President of the Court, resigned due to health problems and Hacim Muhiddin (Çarıklı) was elected by the Grand National Assembly of Turkey and arrived in Elazığ on 24 April 1926.⁴⁰

After completing its work in Elazığ, the Court travelled to Malatya for a short period of time and then to Diyarbakır again. The Court, which worked here for two months, concluded 83 case files between 18 May and 18 July 1926, and on 21 July, it moved back to Elazığ, its last stop. This was because the Eastern Independence Court did not change its location after its second visit to Elazığ. Between 2 August 1926 and 1 March 1927, 309 indictments and 900 defendants were referred to the Court, and the verdicts of execution for 28 people, various penalties for 436 people, acquittal for 346 people and execution in absentia for 131 fugitive defendants were issued.⁴¹

6- The Termination of the Mission of the Eastern Independence Court

Established on 4 March 1925 and started its activities on 12 April 1925, the Eastern Independence Court served for around two years with six-month extensions. Prime Minister İsmet (İnönü) Pasha submitted a bill to the Parliament on 2 March 1927, stating that the Takrir-i Sükûn Law, which had been put into effect for two years and would expire

³⁶ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi/?pdf=3350> Erişim Tarihi: 25.07.2023

³⁷ *Şark İstiklal Mahkemesi*, Cilt: 1, 11; Atatürk, *NUTUK*, Cilt II, Ankara: TTK Yay., 2006, 188.

³⁸ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 68-69.

³⁹ *Şark İstiklal Mahkemesi*, Cilt: 1, 11.

⁴⁰ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 69-70.

⁴¹ Ertüren, *Şark İstiklal Mahkemesi...*, 72-73.

on 7 March 1927, should be extended for another two years, and that there was no need to extend the Independence Courts. With the acceptance of the proposal by the Parliament, it was decided that the Takrir-i Sükûn Law would remain in force for two more years.⁴²

The term of the Eastern Independence Court was extended three times. With the last decision, the term of the court was to expire on 7 March 1927. While the Parliament decided to extend the term of the Takrir-i Sükûn Law, no extension was made for the Eastern Independence Court, and the Court returned the case files received as of 7 March 1927 and suspended its activities. The Court issued a declaration on 13 March 1927 stating that its jurisdiction had ended as of 7 March 1927 and requested that no documents be sent to the court.⁴³

In the letter sent by the Court to the Grand National Assembly of Turkey on the same date, it was stated that 5010 people were tried, 1811 people were sentenced to various penalties, 2779 were acquitted, 207 people were sentenced to death in person and 213 in absentia, and 420 people were sentenced to death and the executions were carried out in person.⁴⁴

Conclusion

The Eastern Independence Court was established as a judicial body with extraordinary powers, carried out its activities within this framework and conducted various trials for around two years. As a travelling court, the Eastern Independence Court conducted trials in Diyarbakır, Urfa, Elazığ and Malatya. Elazığ was the place where it stayed the longest and conducted the most trials. The most prominent trials were the trials of Sheikh Said and his supporters and the trials of journalists for their publications on the rebellion. The extraordinary trial principles of the Independence Courts stemmed from the conditions of the era. Indeed, the necessity to resort to such methods arose for the establishment of the revolutions.

Although the court allowed the defendants to have a lawyer, the number of defendants who exercised this right is quite small. It is an undeniable fact that the Court judged according to its conscience. However, it does not seem possible to argue that the element of evidence was not taken into consideration by the Court. Because those whose participation in the rebellion was conclusively established through letters, confessions or wounds received during the clashes could not escape conviction. There were also those who were convicted without such evidence but on the basis of reports by military and civilian authorities and various denunciations. A significant number of the defendants who were denounced and sentenced claimed that they had been slandered and that the persons who had denounced them had enmity with them.

Grant Support and Acknowledgement / Finansal Destek ve Teşekkür	The author declared that this study has received no financial support. / Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Conflict of Interest / Çıkar Çatışması	The author has no conflict of interest to declare. / Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

REFERENCES

Official Publications

TBMM Zabıt Ceridesi (Minutes of the Grand National Assembly of Turkey)

Copyrighted Works

⁴² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 30, 6-9.

⁴³ Ertüren, Şark İstiklal Mahkemesi:..., 76.

⁴⁴ Şark İstiklal Mahkemesi, Cilt: 1, 11.

- Atatürk. *NUTUK*. Cilt II, Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Aybars, Ergun. *İstiklal Mahkemeleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Balkaya, İhsan Sabri. *Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.
- Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar-Lozan'dan Cumhuriyete*. Cilt II, İstanbul: Temel Yayınları, 2002.
- Çavdar, Tefvik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1999.
- Ertüren, Eyüp. *Şark İstiklal Mahkemesi: Şeyh Said İsyanı*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matbaası, 1972.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*. 2. Kitap, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1992.
- Kandemir, Feridun, "Şeyh Sait İsyanı", *Tarih Konuşuyor Aylık Tarih Mecmuası*. Cilt VII, No: 37 (Şubat 1967).
- Kılıç Ali. *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*. İstanbul: Sel Yayınları, 1995.
- Koçin, Abdülhekim. *İstiklal Mahkemeleri*. Cilt 1, Ankara: TBMM Basımevi, 2015.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*. İstanbul: Temel Yayınları, 2002.
- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*. Cilt 1, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987.
- Soboul, Albert. *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*. Çeviren: Şerif Hulûsi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1969.
- Şark İstiklal Mahkemesi. Cilt 1, (Yay. Haz. Mehmet Şahin, Kerim Akar vd.), Ankara: TBMM Basımevi, 2016.
- Tunçay, Mete, "İstiklal Mahkemeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 4, İstanbul, 1983.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*. 2. Kitap, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998.
- Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, 1972.
- Uzun Hakan-Şakire Çimenli, "Çizginin Dili Üzerinden Cumhuriyet'in İlk İstiklal Mahkemesi", *Tarih Eğitiminde Bir Ekol: Prof. Dr. Mustafa Safran'a Armağan*, Ed. Necdet Hayta vd., Ankara: Berikan Yayınevi, 2023, 405-422.

Web Sites

- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi/?pdf=3350> Erişim 25.07.2023
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/takrir-i-sukun-kanunu/> Erişim 18.06.2023.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 226-243.

Geliş/Received: 02.01.2024

Kabul/Accepted: 08.03.2024

DOI: 10.46955/ankuayd.1413301

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**BALKAN SAVAŞLARINDA DÜVEL-İ MUZZAM'IN GÜÇLÜ AKTÖRLERİ:
SAZONOV, POİNCARE VE GREY'İN SAVAŞ ÖNCESİ VE SONRASI "STATÜKO"CU POLİTİKALARI**
**POWERFUL ACTORS OF GREAT STATES IN THE BALKAN WARS:
THE PRE-WAR AND POST-WAR "STATUCO" POLICIES OF SAZONOV, POİNCARE, AND GREY**

FATMA UYGUR*

ÖZ

XIV. yüzyıldan itibaren bir Balkan devleti olarak serpilip büyüyen, XIX. yüzyıla girerken Balkanlar ve Doğu Akdeniz'deki siyasi ve askeri gücü zayıflayan Osmanlıya karşılık, siyasi ve ticari etkinliği artan Avusturya, Rusya ve diğer Düvel-i Muazzam Balkanlarda hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. Sazonov küçük Slav devletçiklerinin siyasi gelişimini yönlendirirken, Avrupa'nın doğusu söz konusu olduğunda *statüko* lehinde ifadeler kullanmıştır. Grey'e göre Rusya ile Avusturya arasında her şeyden önce bir anlaşma yapılması *statükoyu* korumak için gerekiyordu. Müdahale ilkesi üzerinde anlaşacaklarsa, Osmanlıya baskı yapmaya gerek olmadığı, dostane arabuluculuk teklif etmenin ve birlikte müzakere temeli oluşturmanın uygun olacağı görüşündedir. Balkanlarla ilgili her meseleden haberdar olan ancak sessiz kalan İngiltere'yi hareket geçiren veya ikna eden Fransa olacaktır. Balkanlar'daki statükonun devamını elzem gören Poincaré'nin gizli anlaşmalar imzalayan Bulgaristan ile Sırbistan'a verdiği ilk tepki Balkanların *statükosü* hakkındadır. Rus-Fransız-İngiliz üçlü kombinasyonunu idealize eden Sazonov, Avusturya-Macaristan ile Almanya'yı ikincil aktörler olarak görürken, savaşın ayak sesleri duyulmaya başlayınca, Rusya ve Avusturya'ya bir tür *Avrupa mandası imtiyazı* verilmesini içeren bir öneriyi gizlice Fransızlara iletmıştır. Berchtold da Osmanlı ile Balkan devletleri arasında savaş çıkarsa mevcut *statükonun* herhangi bir şekilde değiştirilmesini kabul etmeyeceklerini beyan etmiştir. Bu çalışmada Balkanlar, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın "*Les Affaires Balkaniques/Balkan Meseleleri*" konulu diplomatik belgeler koleksiyonu çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Mandası İmtiyazı, Grey, Poincaré, Sazonov, Statüko.

ABSTRACT

In response to the Ottoman Empire, which had flourished as a Balkan state since the 14th century and whose political and military power in the Balkans and the Eastern Mediterranean had weakened as the 19th century entered, Austria, Russia and other great powers, whose political and commercial influence had increased, began to dominate the Balkans. While Sazonov was directing the political development of the small Slavic statelets, he made statements in favor of the status quo when it came to the east of Europe. According to Grey, first of all, an agreement between Russia and Austria was necessary to preserve the status quo. He is of the opinion that if they are to agree on the principle of intervention, there is no need to put pressure on Turkey and that it would be appropriate to offer friendly mediation and establish a basis for negotiations together. It will be France who will mobilize or persuade England, which is aware of every issue regarding the Balkans but remains silent. Considering the continuation of the status quo in the Balkans essential, Poincaré's first reaction to Bulgaria and Serbia signing secret agreements was about the status quo of the Balkans. While Sazonov, who idealized the Russian-French-British triple combination, saw Austria-Hungary and Germany as secondary actors, when the footsteps of war began to be heard, he secretly conveyed to the French a proposal that included granting a kind of European mandate to Russia and Austria. Berchtold also declared that if a war breaks out between Turkey and the Balkan states, they will not accept any change in the current status quo. In this study, the Balkans are discussed within the framework of the diplomatic documents collection of the French Ministry of Foreign Affairs on "*Les Affaires Balkaniques/Balkan Issues*".

Keywords: European Mandate Concession, Grey, Poincaré, Sazonov, Status quo.

* Doç. Dr. A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, fuygur@humanity.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7919-1695.

Extended Abstract

The independence rebellions and crises arosed in the Balkans entered a new phase with the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The interests aligned or conflicted of the Great Powers Russia and Austria in the region have been substantial factor in the fate of the Balkan peoples. In 1912, in such a chaotic situation, France, trying to take Britain that seemed to be passive in such a state of chaos implemented a policy of curbing Russia in the Balkans.

In the 19th century, the Ottoman Empire, which was dealing with several internal and external troubles, aimed at carrying out a policy of balance in the international arena while making serious efforts to survive. The Balkan rebellions, which were provoked and organized from outside, were an internal matter of the Ottoman state, but the Great Powers transformed it into an international issue and entered into a competition and power struggle in the name of concert européen/European harmony. They have performed diplomacy, one of the most important tools of this struggle, fervently, uninterruptedly, and sometimes secretly among themselves. While they discussed preserving the status quo in the event of a war in the Balkans, they decided to take a strict position to force the Ottomans to reform the region.

According to diplomatic documents, the trio of French Foreign Minister Poincaré, Russian Foreign Minister Sazonov, and British Foreign Secretary Grey were the most powerful of the Great Powers to change the geographical map of the Balkans. The Austrian (Austro-Hungarian) Foreign Minister Count Berchtold also stood out with his effective policy, while Germany and Italy had relatively little influence. A report dated 1 February 1912 submitted to Poincaré briefly summarized Russia's views on the east of Europe as: France and Russia should probably agree with Britain as well because the German government hiding behind an excuse and Austria following it would affect the balance of power. Although an agreement between Germany and Austria seems difficult, other powers think that both countries should be negotiated. In the Balkans, the danger emerged in Macedonia and Albania According to the Russians, the Turks acted imprudently in Albania as in Macedonia. Whereas they had suppressed the first rebellion by promising some advantages to the tribes.

Upon the escalation of the ongoing rebellions and crises in the Balkans, the so-called assurances of the Great Powers that the status quo would not change even if a war broke out in the Balkans led the Ottoman administration to complacency. Briefly the war started on October 8, 1912, when Montenegro declared war on the Ottoman Empire without waiting for the Allied offensive. And, then Bulgaria and Serbia on October 17, finally Greece declared war on the Ottoman Empire on October 19. Thus, the first phase of the Balkan War began, in which the Ottoman Empire would suffer a complete defeat.

The principle of preserving the regional status quo "no state can claim territory from another state regardless of the outcome of the war", which was repeated over and over again before and after the Balkan wars, almost became an obsession, was not put into practice. Whereas statements to this effect are available in newspapers from the most authoritative mouths of the period, and in diplomatic documents as official letters.

Sazonov, Grey and Poincaré all together believed that the general peace of Europe depended on it, and that they would not sign any treaty that did not commit to the status quo. Since they did not trust each other at all, they did not protect the Ottoman Empire, which they claimed would gain territory by making decisions among themselves, with the principle of status quo upon its defeat. On the contrary, they made severe protests and threats over Edirne, which the Ottomans had recaptured.

According to French diplomatic documents, Sazonov wants to have a prioritized interview between France and Russia on any issue related to the Balkans. In the other words, he wanted a decision to be taken between the Franco-Russian states and then presented to Britain and finally by dictated the decision of the three to the other states. Accordingly, the French and the Russians should examine among themselves the various possibilities that can be envisaged, and even if they do not decide, they should consider what each of them should do in their common interest. Despite Sazonov's proposal, France preferred to act carefully or wanted to give priority to Britain by stalling Russia.

Much mention will be made of a document prepared by Sazonov and delivered to the French Ambassador. This document is a questionnaire-style text, consisting of a set of questions for which answers are requested. This document, which also resembled a declaration prepared in the diplomatic language of the period, was discussed and interpreted in correspondence between the countries. According to this diplomatic document published by the French Foreign Ministry: "It would be desirable to agree on a way of acting and approaching events in anticipation of possible developments. There is a project in case of an internal crisis in Turkey, active action by Austria, and an armed conflict between Turkey and any Balkan state. Accordingly, the practical questions to be studied are: how far should possible events go? Which instruments should be used to influence the direct actors of the above-mentioned possible events? Diplomatic action can be supported by which practical precautions? In this respect, diplomatic moves will be made and all developments in the Balkans will be carried out under the control of the great Powers.

Giriş

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla girerken Balkanlarda ve Doğu Akdeniz'deki siyasi ve askeri gücü oldukça zayıflarken Avusturya, Rusya ve diğer *Düvel-i Muazzam*¹/*grande puissance* yani *Büyük Güçler* Balkanlarda hâkimiyet kurmaya başlamışlardı. 1 Şubat 1553'te bir *Tecavüzî İttifak Muahedesi*² Osmanlı ile ilişkisi kapitülasyonlar çerçevesinde ticaret yoluyla devam eden Fransa ise yavaş yavaş kendini Osmanlı topraklarındaki Hristiyanların hamisi konumunda görmeye başlayacaktır. Bu süreçte Habsburg üstünlüğüne karşı Osmanlı ittifakı Fransa'nın vazgeçilmez geleneksel bir siyaseti *politique générale* olarak devam edecektir.³

XIX. yüzyılın sonlarına gelince İngiltere, Rusya'nın Avrupa'da söz sahibi olmasını kendi çıkarları açısından hiç istemeyecek bu yüzden Osmanlı Devleti'ne destek verecektir. Fransa da benzer bir sebeple Avrupa *güçler dengesinde* yerini korumak kararındadır. İngiltere ve Fransa prensipte Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını istememektedirler. Öte yandan Otto von Bismarck (1815-1898) 30 Eylül 1862'de Prusya Temsilciler Meclisi bütçe komitesine yaptığı ünlü *Demir ve Kan* konuşmasında *Realpolitik*'in özünü mealen *Zamanımızın büyük sorunlarına sözle veya çoğunluk oylarıyla karar verilemez -ki bu 1848 ve 1849'un büyük hatasıydı- demir ve kanla karar verilecektir* şeklinde ifade etmiştir. Prusya önce 1866 Avusturya savaşı ve sonra da 1870 Fransa-Prusya savaşından galip çıkacak ve siyasi birliğini tamamlayarak Düvel-i Muazzam kervanına katılacaktır.⁴

İngiliz Muhafazakâr Partisi lideri Benjamin Disraeli (1804-1881), 9 Şubat 1871'de yaptığı bir konuşmada, Alman birliğinin Avrupa'daki güçler dengesini yani 1815 *Viyana Kongresi*'ni tamamen alt üst ettiğini ve bu çalkantıda asıl kaybedenin İngiltere olduğunu açıklayacaktır.⁵ Sedan savaşıyla tutsak düşen III. Napolyon'dan sonra kıta Avrupa'sında gücü törpülenen Fransa, güçlü birleşik bir Alman İmparatorluğu'nun yükselişine şahit olacaktır. Almancadan dünya siyasetine çevrilen *Weltpolitik*, Almanya'nın XIX. yüzyılın sonlarında II. Wilhem (1859-1941)'in önderliğinde benimsenen diplomatik doktrininin adı olarak özellikle sömürge meselelerinde daha talepkâr ve hatta intikamcı olan bu yaklaşım, önceki yaklaşımın yerini alacaktır. Yani *demir şansölye* Bismarck'ın somutlaştırdığı *Realpolitik*'in yerini Wilhem'in otokratik iradesi nedeniyle 1890'da yeni şansölye Leo von Caprivi (1831-1899) alacaktır. Böylece *Avrupa güç dengesi rekabeti* bütün hızıyla devam edecektir. Bu devletlerin önemli yayılma alanlarından biri de Balkanlar olacaktır.

Balkanlardaki ulusçuluk hareketi önce kiliseden sonra tüccar-burjuvaziden daha sonra köylülerden ivme kazanacaktır.⁶ Bunun karşısına bir toplum düzeni olarak *Osmanlılık* konulsa da halkları toplayıcı bir *ideoloji* olamayacaktır.⁷ Buna mukabil Ortodoks kilisesi ulusçuluk ideolojisini etkin hale getiren ulusal teşkilatlar tesis

¹ *Büyük güç* terimi ilk kez Napolyon sonrası dönemde Avrupa'nın en önemli güçlerini temsil etmek için kullanılmıştır. Yani *Büyük Güçler Avrupa Uyumunu oluşturarak savaş sonrası anlaşmaların ortaklaşa uygulanma hakkını* talep etmişlerdir. Bu bağlamda *Büyük Güçler* karakteristik olarak askeri ve ekonomik gücün yanı sıra diplomatik ve yumuşak güç etkisine de sahip idiler. Osmanlı siyasi literatürüne son dönemlerde giren bu kelime; İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı kast ederek *Düvel-i Muazzam* olarak kabul görmüştür. Her biri bağımsız, kendi menfaat ve çıkarına göre şekillenen altı hükümetin pek çok durumda menfaat ve görüşleri ayrı olabiliyordu. Birbirine hiç güvenmedikleri için aralarında sürekli bir işbirliğinden söz edilemezdi. Kaldı ki acil bir eylem gerektiren durumlarda bile etkili bir işbirliğine girmeleri zor olmuştur. Bu çalışmada kullanılan Fransız diplomatik belgelerinin kahir ekserisi bu duruma örnektir. Ayrıca *Büyük Güçlerden Rusya-Fransa ve İngiltere* üçlü işbirliği öncelenirken *Avusturya-Almanya* ikilisi müttefik olarak arka planda kalmıştır. İtalya ise adı geçen devletlere nazaran pek zayıf bir aktör olarak görülmüştür. Bkz. (MAE) Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914. De janvier 1912 à l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912). Tome I, Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCXXII.

² İsmail Soysal, "Türk - Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi," *Bellelen*. Cilt 3, Sayı 5, 6 (1953), 63-94; Nihat Karaer, "Paris'te İlk İkamet Elçiliğimiz Kuruluncaya Kadar (1797) Osmanlı- Fransız Diplomasi İlişkilerinin Genel Seyri", *OTAM*. 28, Güz, (2010): 65-85, 69-70.

³ Fransızca deyim: iki devlet "*Politique générale*" üzerinde genellikle uyum içinde bulunmuşlardır. İsmail Soysal, "Türk - Fransız Siyasal İlişkileri (1921 - 1984)", *Bellelen*. 47 sayı 188 (1983): 959-1044, 959.

⁴ <https://www.jstor.org/stable/1404857?seq=3>, Erişim 20 Ekim 2023; 1870'de İtalya siyasi birliğini sağladığında Avrupa siyasetinde *ikinci derecede* bir devlet olmuştur. Armaoğlu'na göre, İtalya ancak Akdeniz'deki durumunu güçlendirdikten sonra yani 20. Yüzyılda birinci derecede bir devlet olarak dünya tarihinde rol oynayacaktır. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi ((1789-1914)*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010, 438.

⁵ Geniş bilgi için bkz. Mithat Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti Ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 38 (2008), 253-288, 256.

⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, 57.

⁷ Meşrutiyet fikrine dayanan Osmanlılık, Genç Osmanlılar Cemiyetinin aydınları tarafından Abdülaziz devrinden beri kabul görmüştür. Kanuni Esasinin ilanı, parlamentonun kurulması Osmanlılık fikrinin zaferidir. Osmanlı tebaasını din ve mezhebe göre ayırmaksızın hepsinin Osmanlı olduğu, kanun önünde hak ve vazife yönünden eşit olduğu fikridir. Tebaa yerine "Osmanlı milleti" kavramının kullanılması etnolojik manada olmasa bile siyasi manada kullanıldığını göstermektedir. Dönemin matbuatı Osmanlılık ideolojisini çeşitli manalarda açıklamıştır. Osmanlı-Rus Harbi meşrutiyete dayanan Osmanlılık fikrini zayıflatırken Balkanlarda yaşayan Hristiyanların Müslümanlara karşı katliamları devletin Müslüman kesiminde bu fikri karşı reaksiyon geliştirmiştir. Daha sonraki olumsuz gelişmeler Abdülhamid tarafından bahane edilerek meclis

etmekte öncü rol oynayacaktır. Kilise Balkan ulus-devletin ilk *siyasal aygıtı* olunca 1834'te milli kilisesini kuran özerk Sırbistan bağımsız Yunanistan'ı takip etmiştir. Ortodoks cemaatin merkezi konumundaki İstanbul patrikhanesine rağmen bir avuç Bulgar aydını Bulgar milliyetçiliğinin temel taşı olan Bulgar Eksarhlığını kuran fermanı elde etmişlerdi. Slav milliyetçileri de evrensel Yunan Patrikhanesini *Türklerin aracı* olmakla suçlayan bir propaganda yürütmüşlerdi. Böylece dinsel kimlikleri *etnik-siyasal kimlikler* haline dönüştüren *milli kiliseler* ortaya çıkmıştır. Artık etnik özelliklerin dinin bir parçası olmak yerine *din* etnik özelliklerin bir parçası haline gelmiştir.⁸ Bu bilinçlenme sürecinde Balkan halklarının aydınlarının Batı Avrupa'yla ve Rusya ile teması süreklilik arz etmiştir.

Öte yandan Balkanlarda yaşanan herhangi bir hareketlik Düvel-i Muazzam'ın öncelikle ve özellikle ilgi alanında olması kaçınılmazdı. Söz konusu devletler bölgede tek başına hareket etmek yerine gizli veya açıktan birtakım ittifaklar peşinde olmuşlardır. Mesela Rusya ile ittifaka özel önem vermesine rağmen Fransa, İngiltere'yi hep yanında görmeye çalışmıştır. Adeta İngiltere'siz karar almamaya çaba sarf etmiş ve Rusya'yı denge unsuru olarak görmüştür. Rusya ise genellikle Fransa'nın onayına muhtaç kalmış, önce iki ülke arasında yani Rusya-Fransa arasında karar almak daha sonra bunu İngiltere'ye onaylatmak istemiştir. Fakat Fransa, böyle durumlarda Rusya'yı oyalayarak İngiltere'yle birlikte hareket etmek mecburiyeti hissetmiştir. Fransa *Doğu* hakkında Osmanlı'nın bütünlüğü ve Balkanlar'daki *statükonun* devamını elzem görmekteyken savaşın sonunda bu politikasından vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Avrupa Uyumunu Koruma Politikası

Avrupa XVII. yüzyıldan beri kendi aralarında denge politikası *-European State System/ Système d'équilibre des états européens-* içindeydi. Osmanlı bu denge politikası içine fiilen girmesine rağmen resmen kabul edilmemiştir. Tuhaf bir biçimde Osmanlı toprak bütünlüğünü savunanlar ile Osmanlı topraklarını işgal etmeyi bir saplantı haline getiren devletler bu görüşte birleşmişlerdir. *Metternich sisteminin*⁹ vücut bulduğu 1815 Viyana Kongresi¹⁰ Avrupa diplomasisinde bir *Şark Meselesi/Doğu Sorunu* ortaya çıkarmıştı.¹¹ Özellikle XIX. yüzyıl Avrupa diplomasisinin temel gündem maddesi Şark Meselesi olmuştu. Avusturya İmparatorluğu, Prusya Krallığı, Rusya

kapatılınca bu ideolojiyi savunacak ne bir cemiyet ne de bir siyasi teşekkül olmadığı için iveme kazanamamıştır. Hatta Genç Osmanlıların arasındaki derin çatlaklar da işin cabasıdır. Geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1876*. Cilt VII. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, 297-315.

⁸ Bu süreçte halkların konuştuğu dilin de milliyetçi siyasi örgütlenmelerde önemine de vurgu yapan Karpat konuyla ilgili teferruatlı bilgiler vermiştir. Zamanla Türk kavramı (Müslümanlık) zulüm ile eşitlendiği için bu kez Balkan halklarını milliyetçiliğe sürükleyen bir ateş haline gelecektir. Yani sözde *Türk boyunduruğundan* kurtulmak asıl hedef haline gelecektir. Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan bu önemli konu için bkz. Kemal Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, 36, 39.

⁹ Kont, Metternich-Winneburg-Beilstein'in ikinci prensi (1773-1859) Viyanalı bir diplomattır. Avusturyalı bir devlet adamı. Fransız Devrimi'nin neden olduğu ayaklanmalar karşısında Avrupa'daki Eski Rejimin bekçisi veya Fransızların deyimiyile Avrupa'nın jandarması idi. Hayatını Avusturya'nın çıkarlarını *güçler dengesi* kavramıyla uzlaştırmaya adanmıştır. *Le Drapeau: journal quotidien révisionniste*, 24. 07.1894.

¹⁰ Avrupa'da statükoyu korumak için 18 Eylül 1814'ten 9 Haziran 1815'e kadar Viyana'da düzenlenen büyük Avrupa güçlerinin diplomatik temsilcilerinin katıldığı bir konferanstır. Avrupa haritasını yerle bir eden Napolyon savaşlarından sonrası Avrupa'nın yeniden yapılanmasında en önemli rolü, aynı zamanda kongre başkanlığı görevini de yürüten Metternich oynamıştır. Bu yüzden Metternich sistemi olarak da bilinen Kongrenin nihai kararları, İngiltere (Birleşik Krallık), Rusya, Avusturya ve Prusya tarafından belirlenmiştir.

¹¹ Şark Meselesi; Rusya, 1815 Viyana Kongresinde Question d'Orient-Şark Meselesi deyimini ortaya atarak Avrupa'nın diplomasisinde çok kullanılacak bir argüman yaratmıştır. Bu deyim sonraları Osmanlıyı paylaşmak şeklinde tezahür etmiştir. Avrupa diplomasisinde önce; Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru ise Osmanlı Avrupasını paylaşmak, XX. yüzyılda ise artık Osmanlı'nın bütün topraklarını bölüşmek olarak kullanılmıştır. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 160; Fransa Şark Meselesinde emperyalist bir devlet olarak Doğu'daki her paylaşımından daha fazla pay alabilmek için çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Örneğin: *La Société Orientale de France*, Fransa Şark Cemiyeti olarak Türkçeye çevirebileceğimiz bu cemiyet Paris'te 1842 yılında yasaya göre oluşturulmuş ve yetkilendirilmiştir. Fransız Milli Kütüphanesi arşivlerinde bulunan cemiyetin kuruluş felsefesini aktaran 26 sayfalık belge kısaca şöyledir: Şark Cemiyeti esas olarak bugünle ilgilenerek, çalışmalarını gelecekte de faydalı kılmaya çalışacaktır. Şark Cemiyeti bilimsel bir topluluktur; saf ve soyut bilimle sınırlı değil, uygulamalı bilim de istiyor, çünkü modern Doğu'yu keşfetmek ve onun keşfini kolaylaştırmak, Fransız çıkarlarını ve Doğu'daki Hıristiyan nüfusları savunmak amacıyla kurulmuştur. Bu hedef gerçekten millidir. Bilim yelpazesine, coğrafya, doğa tarihi ve etnografya çalışmaları, çağdaş Doğu tarihinin incelenmesi, dinler, yasalar ve kurumlar, ahlak ve geleneklerin gözlemlenmesi, edebiyat ve bilimin takdir edilmesi ve son olarak endüstrilerin sunumu eklenecektir. Rusya, şizmatik Yunan Kilisesi'ni temsil ediyor ve koruyor, İngiltere, Protestan cemaatlerinin gelişmesini, ilerlemesini hazırlıyor ve destekliyor; Fransa ise Katolik prensibini ve *En Hıristiyan Kral*'ın korumasına güvenmeye alışmış olan Hıristiyan halkını temsil ediyor ve bu durum daima desteklenmelidir. *Doğu'da Katolik çıkarları ile Fransız çıkarları birdir*. Bu koruma sadece bir görev değil aynı zamanda bir haktır. "1843 bütçesi (dışişleri bölümü) Fransa'ya diyor ki, Doğu'daki Katolik dinini koruma *hakkım* Fransa'ya devretmiştir; Fransa bu misyonu yerine getirmenin hiçbir yolunu ihmal etmemeli! Bir görev ihmal edilir ama bir haktan kim vazgeçmek ister." *La Société Orientale de France. Société orientale de France fondée à Paris en 1841 reconnue et autorisée par décision des ministres de l'intérieur et de l'instruction publique*. Paris: Editeur, J. Rouvier 1853. J. Rouvier (Paris) 1853

İmparatorluğu ve İngiltere (Birleşik Krallık) ve Fransa Krallığı'nın 1818'de Kutsal İttifak'a katılmasıyla bu *pentarşinin* diplomasisi, Avrupa kıtasının, Napolyon savaşlarının sona ermesinden Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar süren göreceli bir barış döneminde derin bir dönüşüme endüstriyel devrimden kaynaklanan güçlü ekonomik kalkınmaya geçmesine olanak sağladı.

Avrupa uyumu bağlamında İspanya'da 1823'te liberallerin önderlik ettiği bir halk ayaklanması ve bir anayasanın kabul edilmesi ardından Fransa tarafından Kral VII. Ferdinand'ı yeniden tahta çıkarmak için başlatılan bir kampanya örnek olarak verilebilir. Böylece *Viyana Kongre sistemi* çerçevesinde İspanya yeniden mutlak monarşiye dönmüştür. İkinci örnek ise Osmanlı-Kavalalı mücadelesidir. Mısır-Osmanlı Savaşı (1839-1840) sırasında Düvel-i Muazzam, Mısır'ın imparatorluk hırslarını yenmek ve Osmanlı gücünün çöküşünü önlemek için müdahale etmiştir. Bu özellikle yine Fransa'nın bir hedefidir. Bir başka örnek ise, çeşitli güney eyaletlerinin Hollanda Kralı I. William'a karşı ayaklanıp ayrıldıklarını ilan ettiği Belçika Devrimi (1830) sırasında, Fransa, Fransızca konuşulan kısmı ilhak etmeyi düşünmüş, ancak Hollanda Kralı I. William'ın itirazı ve İngiltere'nin baskısı karşısında vazgeçmiştir. Yine çarpıcı bir örnek olarak, 1848'den 1851'e kadar Danimarka, Schleswig Dukalıkları ve Holstein Dukalığındaki Alman milliyetçi hareketini bastırdı (Birinci Schleswig Savaşı). Büyük Britanya'nın baskısı altında Prusya, iki dukalıktaki Alman ayaklanmasına verdiği desteği geri çekmek zorunda kaldı ve beş büyük güç tarafından imzalanan Londra Antlaşması (1852) *statükoyu* korumuştur.¹²

Kırım Savaşı (1853-1856) patlak verdiğinde *Viyana Kongre sistemi* zaten birçok krizin üstesinden gelmişti.¹³ Rusya ile Osmanlı arasında yeni bir çatışma başlayınca Fransa ve İngiltere Osmanlı'nın yardımına koşarak Rusya'ya karşı savaşmışlardır. Özellikle Kırım yarımadasında yıllarca süren çatışmaların ardından savaş, *statükonun* yeniden sağlanmasıyla sona ermişti. Rusya, işgal ettiği Osmanlı'nın Tuna Beyliklerinden vazgeçmek zorunda kalmıştı. Bu sistemin sonunu getiren siyasi hadiseler ise III. Napolyon'un politik hataları olacaktır. 1865'te Bismarck'ı Avusturya ile çatışmaya girmeye teşvik ettiğinde Alman devletleri üzerinde nüfuz kazanmayı ve *yardımsızca tarafsızlığı* nedeniyle Batı Almanya'da Lüksemburg gibi belirli bölgeleri ele geçirmeyi umuyordu. 1866 yazındaki Avusturya-Prusya Savaşı şaşırtıcı derecede hızlı bir şekilde Prusya'nın zaferiyle sona erdi. İlhak yoluyla veya Kuzey Almanya Konfederasyonu'na entegre olarak tüm Kuzey Almanya'nın kontrolünü ele geçiren Prusya Fransa'nın ana düşmanı haline gelivermiştir.¹⁴

1867'deki Lüksemburg krizi de dâhil olmak üzere birçok Fransa-Prusya diplomatik krizinden sonra Fransa, 19 Temmuz 1870'te Prusya'ya savaş ilan ederken güney Almanya eyaletlerinin kendi safında yer alacağını hayal etmiştir. Oysaki Prusya'nın safına katılmışlardır. Savaşı kaybeden Fransa'dır. Birkaç yıl içinde Prusya/Almanya, İngiltere ile Rusya arasındaki yarı-hegemonik Avrupalı güç olarak Fransa'nın yerini almıştır. 1867'deki Avusturya-Macaristan uzlaşmasıyla *Avusturya-Macaristan haline gelen Avusturya*, en fazla ikinci kategorideki büyük güçtür artık. Aynı zamanda İtalya (altıncı) büyük güç konumuna yükselir. Daha sonra Düvel-i Muazzam arasında çeşitli düşmanca ittifak sistemleri oluşacaktır. Üçlü İttifak gibi birden fazla ittifaklar oluşturularak Avrupa dengesi yeniden değişecek ve artık emperyalizm¹⁵ (1870-1914) yeni rekabetleri alevlendirecektir.¹⁶

Düvel-i Muazzam Balkanlarda, Balkan Ligi ve Statükosu

XX. yüzyıla girerken Rusya, Kırım Harbi'ndeki mağlubiyetinden yaklaşık yirmi yıl sonra Balkanlara geri dönmüştü. Britanya, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya önemli bir güç olarak zaten Balkanlarda

¹² Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 2010, 441-442.

¹³ Antonin Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la clôture du Congrès de Berlin (1814-1878)*. Tome I, Paris: Félix Alcan, 1891, 69.

¹⁴ Fransa, bundan sonra Almanya karşısında ezeli rakibi İngiltere'ye daha çok yanaşacaktır. Zira İngilizleri yine rakip olarak görürken Almanları korkunç *canavar* olarak nitelendirecekler. Hatta Fransa Sykes-Picot (1916) anlaşmasını Almanya'ya karşı bir *garanti* olarak planlarken İngiltere'ye karşı ise bir güvence olarak öngörmüştür. *Bulletin quotidien de Presse Étrangère*, 5 Septembre 1919.

¹⁵ "Emperyalizm tanımı da sadece emperyal toprak kazanımları ya da yayılmacılıkla sınırlı kalmamakta, iktisadî, kültürel gibi diğer dolaylı tahakküm yollarını da tazammun etmektedir." Bürüngüz, Mehmet Refik. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2013, s. İx.

¹⁶ Jules Cambon'nun kitabı *Le Diplomate*'da savaştan buyana eski uluslararası antlaşmalara yönelik geriye dönük eleştiriler yapan politikacılarla hoş bir şekilde şakalaşır: "Bu Avrupa dengesi tabiri artık geçerli değil. Bunun nedeni bunun büyük önemini anlamamamızdır. Bu sözcük moda değilse de uluslararası bir dengeye duyulan ihtiyaç devam ediyor. 1914 öncesinde var olan iki ana Avrupa grubu ciddi ve sık görülen tehditlere karşı barışı korumayı uzun süre başarmıştır, çünkü bunlar birbirlerini dengelemiş güç eşitliği onlara çatışma korkusu vermiştir. Raymond Poincaré, *Au service de la France: neuf années de souvenirs, L'union sacrée, 1914*. Paris: Librairie Plon, 1927, 4; "Fas, Bosna-Hersek bunalımları ile Trablusgarp ve Balkan Savaşları, iki blok arasındaki ilişkileri bu şekilde kopma noktasına kadar getirmesine rağmen, bloklar arasındaki denge, silahlı bir savaşın çıkmasını bir süre daha önledi. Fakat bu durum da, ancak 1914 yılında kadar sürdü". Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-1994*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, 306.

söz sahibidirler. Şüphesiz Şark Meselesi olgusu görünüşte engellenemeyecek bir süreci takip etmiştir; Rus İmparatorluğunun sürekli yayılması ve Osmanlıların devamlı geri çekilmesi. Balkan milletlerinin bağımsızlığına ve 1914 kriziyle sonuçlanacak bir dizi karışıklığa yol açmıştır.¹⁷

Osmanlı vilayetlerinde; Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da isyanlar patlak verdi (1875-1876). Sırbistan ve Karadağ'ın askeri müdahalesi, Avusturya'nın diplomatik manevraları ve Bulgaristan'da Türklerin öldürülmesi şiddetli bir Osmanlı misillemesine yol açmıştı. Fakat bölgede Avrupa'nın en güçlü iki siyasi başat gücü olan Fransa'nın Almanya'ya karşı duyduğu nefret ve Rusya'nın boğazlara karşı duyduğu saplantılı özlemi kendini belli edecektir. Beri taraftan, 1894 ile 1906 yılları arasında Fransa'yı avucuna alan ünlü Yüzbaşı Dreyfus olayında "Fransa'daki liberal ve liberalizm karşıtı tutkuların hâlâ bir *modus vivendi*¹⁸ bulamadığı"¹⁹ bir dönemde Balkanlar Fransız entelijansiyasının ilgi alanındadır.

Balkanlardaki Osmanlı gücü geriledikçe, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'da ayrı bağımsız kiliseler kurulmuştu.²⁰ Bunlar kendi milli meclisi veya piskoposunun yönetimi altındaydı. Bu sebeple milli kiliseler gelişmekte olan Balkan uluslarının kimliği için önemli birer odak merkezi haline gelmişlerdir. "*Balkanların etnik mozaïği, ne yazık ki sabit ulus devletlerin yaratılmasını engelledi. "Balkanlaştırma", siyasi parçalanma, dar kafalı ulusçuluk ve şiddetli kavgalar için çok kullanılan bir deyim haline geldi. Yirminci yüzyılın başlarındaki üç Balkan Savaşında, vâris Hıristiyan devletler kendi aralarında geri çekilen Türklere karşı olduğu kadar istekle savaştılar.*"²¹

Balkanlar stratejik konumundan dolayı emperyalist devletlerin güç mücadelesi üzerinden politika geliştirilen bir bölgeydi. Sömürge sisteminin sürekliliği ve güvenliği için bu bölgelerin kontrolünü eline almak isteyen Düvel-i Muazzam'ın şöhretli aktörleri ülkelerinin Balkan politikasını belirleyerek yön veriyorlardı. 1910'dan 1916'ya kadar Dışişleri bakanı olarak görev yapan Rus devlet adamı diplomat Sergey Sazonov (1619-1927) bu sürecin dominant aktörlerindendir. Sazonov, Sırbistan ile Bulgaristan arasında uzlaşmayı teşvik ederek bu iki ülke arasında 1912 yılında bir antlaşma imzalanmasını sağlamıştır. Ayrıca Yunanistan ile Karadağ bir anlaşma imzalamış böylece bu dört ülke arasındaki anlaşmalar *Balkan Ligi*²² oluşturmuştur.

İlk adım, 13 Mart 1912'de Sırbistan ile Bulgaristan arasında gizli bir savunma ittifakının imzalanmasıydı; bu ittifakın kapsamı 12 Mayıs 1912'ye kadar tam bir askeri ittifaka dönüşecektir. Bu ittifak yalnızca Osmanlıya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı koruma sağlamayı amaçlamıyordu aynı zamanda bölgelerin paylaşımı söz konusuydu. Buna göre Üsküp'ün kuzeyindeki Makedonya, Sancak ve Kosova Sırbistan'a verilecek, Orta Makedonya, Trakya ve Ege kıyıları Bulgaristan'ın payına düşüyordu. Diplomatik izolasyondan kurtulan ve Epir ve Selanik'i yeniden ele geçirmek isteyen Yunanistan, 29 Mayıs 1912'de bir antlaşma imzalamadan önce Bulgaristan ile savunma ittifakı için müzakerelere başlamıştı. Kısa süre sonra Karadağ Krallığı da ittifaka katılarak bu ligi oluşturdu. Balkanlar'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarını ele geçirmeyi amaçlayan bu ittifaklar ağının her ucunda Rus yayılcılığının yürütücüsü Sazonov vardır.

Yepyeni bu ittifak diğer büyük devletlerin gözünden kaçmayacaktır. Böylece, Rusya'nın *Birliğe* verdiği destekten ve bölgedeki çok büyük nüfuzundan endişe duyan Fransa'nın Balkan politikasına, III. Cumhuriyet'in en büyük siyasi karakterlerinden biri olan Konsey Başkanı ve aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Raymond

¹⁷ Deliorman-Varna'dan Tuna'ya kadar Osmanlılar gelmeden önce bile gerçek bir Türk yurdu idi. 1878'e gelinceye kadar da Türk yurdu olarak kalmıştır. Nihayet İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya bölgeyi Osmanlıdan kopararak milli teritoryal devletler kurmuştur. Şüphesiz Balkan yarımadası artık Büyük Devletlerin menfaatine göre şekillenmişti. Nitekim bölgenin demografik yapısına bakılmadan sınırlar çizilince her biri bir tarafa savrulan Balkan halkları de huzursuz olmuştur. Aslında Şark Meselesi bağlamında Osmanlı Devletini Balkanlardan atmak ve Balkan topraklarını ganimet gibi bölüşmek gayesiyle planlanan Balkan Savaşları da çözümsüzlüğü daha da artıracaktır. Fatma Uygur, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Balkanlar 1912-1913*. İstanbul: Hiperyayın, 2023, 9.

¹⁸ *Modus vivendi*, kelimenin tam anlamıyla "hayat tarzı" anlamına gelen Latince bir ifadedir. Hukuki olarak ise anlaşmazlık halindeki iki tarafın bir durumla uzlaşmasına, yani uzlaşmaya varmasına imkân tanıyan bir anlaşma olarak tanımlanabilir. https://fr.wikipedia.org/wiki/Modus_vivendi Erişim 12. 12. 2023.

¹⁹ Davies, *Avrupa Tarihi*, 851.

²⁰ İttihat Terakki yönetimi 3 Temmuz 1910'da Kiliseler Kanunu çıkardı. Bununla "ihtilafı kilise, mektep ve mukaddes yerlerde hangi unsurun nüfusu çok ise ona aittir" esasını kabul etmesiyle beraber Balkan devletlerinin arasında en büyük sorun halledilmiş oldu. Böylece Osmanlıya karşı ittifak kurabildiler. <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/balkan-harbi/> Erişim 20. 09. 2023.

²¹ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, (?) 870- 880?

²² Balkan Ligi, Birinci Balkan Savaşı sırasında Sırbistan Krallığı, Karadağ Krallığı, Yunanistan Krallığı ve Bulgaristan Krallığını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleştiren ittifakın adıdır.

Poincaré (1860-1934) Paris'te Quai d'Orsay²³'de yön verecek ve süreci götürecektir. Poincaré de bir takım faaliyeti engellemeye çalışan ve Osmanlı Hıristiyanlarının lehine iç reformlar öneren İngiltere ile ittifak kurmaya karar vermiştir. Almanya ise, Rusya'nın etkisi altında güney Slavları bir araya getiren büyük bir devletin ortaya çıkmasını istemeyen Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Avusturya-Macaristan'ı sıkı bir şekilde desteklemiştir. Poincaré, 28 Ocak 1912'de Londra'daki Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'a gönderdiği bir yazıda, İngiliz Dışişlerinden sorumlu, oldukça tecrübeli politikacı Edward Grey (1862-1933) ile gizlice görüşmesini talep etmiştir²⁴. Böylece Sazonov karşısında Grey'in desteğini almaya çalışan Poincaré Almanya'nın ve Avusturya-Macaristan'ın da desteğini kazanmaya çalışacaktır.

3 Şubat tarihli yazıda olduğu gibi Grey, Balkanlarla ilgili meselelere, çıkarları Rusya'nın Balkanlar'daki çıkarlarıyla iç içe olan ve onsuz yapılacak her türlü girişimi engelleyebilecek Avusturya dışında, yaklaşmanın imkânsız olduğunu ve İngiltere'nin sonuç alamayacağı bir görüşmeye katılmasına gerek olmadığını düşünmektedir.²⁵ Grey'e göre Rusya ile Avusturya arasında her şeyden önce bir anlaşma yapılması gerekmektedir. Alman Hükümeti ve onu takip eden Avusturya ise güç dengesini etkileyecektir. Aslında Almanya ve Avusturya arasında bir anlaşma zor gibi görünse de diğer güçler her iki ülkeyle de görüşmek lüzumunu hissetmektedirler. Üstelik Makedonya'da ve Arnavutluk'ta durumlar tehlike arz etmektedir. 1908'de birçok grubun itirazına rağmen Bosna -Hersek'i iki taca müşterek bağlı olarak ilhak edilmesine ön ayak olan Avusturya-Macaristan Hariciye Nazırı Kont Aehrenthal (1854-1912)'in görevden alınması Balkanlardaki kaotik ortamın bir başka habercisidir.

Sazonov'un Anketi: Diplomatik Nabız Yoklama

Sazonov tarafından hazırlanan, Fransa büyükelçisine verilen bir belgede anket tarzında bir takım sorular sorulmuş ve bazı konularda görüş istenmiştir. 14 Şubat 1912 tarihli dönemin diploması diliyle hazırlanan bir yazı devletlerarasındaki resmi veya gayri resmi yazışmalarda tartışılmış ve yorumlanmıştır. Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı bu diplomatik belgeye göre; Osmanlı'da bir iç (Hükümet krizi) krizi; Avusturya'nın aktif adım atması (Sancak meselesi ve Arnavutluk); Osmanlı ile bir Balkan gücü (Karadağ, Yunanistan, Bulgaristan) arasında silahlı bir çatışma yaratılması istenirken üzerinde çalışılması gereken pratik sorular şunlardır: Olaylar ne kadar ileri gitmeli? Muhtemel olayların doğrudan aktörlerini etkilemek için hangi ahlaki araçlar kullanılmalı? Diplomatik eylemler pratik tedbirlerle desteklenmeli mi?²⁶ Bu ve benzeri görüşler Düvel-i Muazzam'ın büyükelçileri ve kor diplomatları arasında baş döndürücü bir hızla birbirlerine iletilecektir. Bu önemli sualler üzerinden Şark Meselesinin çeşitli olasılıkları, görüş alışverişleri ve ihtiyatlı yaklaşımları söz konusudur.

Avrupa dengesinden başka bir şey düşünmeyen Poincaré, Grey'i gelişmelerden haberdar etmeyi ihmal etmemiştir. Sazonov, Balkanlarda Rusya'dan habersiz hiçbir anlaşma veya aktivite kabul etmeyeceğini belirtmesine rağmen gelişmeler karşısında Fransa'ya danışma kararı vermiştir. Adeta her konuda her zaman Fransa'yı yanında görmek istemiştir. Fransa ise henüz Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ve Balkanlardaki statükoyu hararetle savunmaktadır. Osmanlıdaki iç kriz ve Yeni Pazar Sancağı-Arnavutluk meselesi²⁷ 1 Nisan 1912 tarihli yazıda ele alınırken iki Balkan devletinin; Bulgaristan ve Sırbistan'ın gizli ikili anlaşmalar yaptığı

²³ Fransız Dışişleri Bakanlığı konutunun bulunduğu bölgedir. Diplomatik belgelerde dışişleri bakanlığı anlamında "Quai d'Orsay" ifadesi kullanılmaktadır. MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques Affaires de Macédoine 1903-1905. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCV.

²⁴ Balkanlarla ilgili krizlerde Sazonov'un Poincaré'ye yaptığı bütün teklifleri veya Poincaré'nin Rus istihbaratından aldığı önemli bilgileri öncelikle Grey'e gizlice iletildiğini görmek mümkündür. MAE, Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914. De janvier 1912 à l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912). Tome I, Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCXXII, 3-5.

²⁵ MAE, Documents Diplomatiques, 6.

²⁶ MAE, Documents Diplomatiques, No:12, 9; Uygur, Balkanlar, 82.

²⁷ 1878 Berlin Antlaşmasının 25. maddesine göre, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan'ın geçici işgaline bırakılır, Yeni Pazar'da Avusturya asker bulundurabilecektir. Bu durum Sırbistan ve Karadağ'ı rahatsız etmiştir. Adı geçen devletlerin büyüme hayallerinde Yeni Pazar vardır. 1878'den itibaren zaman zaman Avusturya-Macaristan ile Sırbistan-Karadağ'ın çatışmalara girmesi Balkanlarda karışıklığa sebep olur. Yeni Pazar'ın önemi büyüktü zira Avusturya elinde bulunan bu bölge sayesinde Sırbistan ve Karadağ'ı birbirinden ayırabilmekteydi. Yani Yeni Pazar Sırbistan ve Karadağ arasında tampon bir bölge vazifesi görmektedir. Sırbistan ve Karadağ ise aralarında kalan bu bölgeyi ele geçirerek büyük Sırbistan hedeflerini gerçekleştirmenin peşindeydi. 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı üzerine Rus desteğini alan Sırbistan ve Karadağ, Yeni Pazar sancağının sınır boylarında silahlanma, propaganda yapma, keşif heyetleri bulundurma gibi bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölge 1908 ve 1909 yılları arasında kaotik bir haldedir. Balkan Savaşı'nın sonucunda 1913'te Bükreş Antlaşması imzalanacak ve Yeni Pazar sancağı Osmanlı hâkimiyetinden çıkarak Sırbistan ile Karadağ arasında taksim edilecektir. Memet Yetişgin, Ömer Fatih Başkan, "Yeni Pazar Sancağı Üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan Ve Karadağ'ın Hâkimiyet Mücadeleleri (1878-1909)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 118 Sayı: 232 (2018): 9-32, 11.

bilgisi Sofya ve Belgrad'daki büyükelçilere gönderilir. Bu haberi Rusya'dan alan Fransa kontrol etmek için elçilerini uyarmıştır. Poincaré'ye göre, adı geçen Balkan devletleri saldırı durumunda birbirlerine yardım edecekler ve Balkanlardaki statüko böylece korunmuş olacaktır. Ancak statükoya ilişkin taahhüt olup olmadığı veya mevcut statükonun bozulması durumunda Rusya'nın ikinci bir statüko taahhüdü içerip içermediğinin bilinmesi gerekmektedir. Bu konuda diğer Düvel-i Muazzam'ın yaklaşımını öğrenmek ve ona göre politika belirlemek için Paris çıkışlı çok sayıda gizli telgrafların çekildiği görülmektedir.²⁸

3 Nisan 1912 tarihli Sofya'dan Poincaré'ye gönderilen rapora göre Osmanlı-İtalyan savaşı Bulgaristan ile Sırbistan'ın gizli antlaşmasını hızlandıran Bulgar-Sırp yakınlaşmasını sağlayan bir süreç olmuştur. Ancak bütün bunlar Rusya'nın himayesinde olmaktadır. Aralarındaki rekabet ve çeşitli sorunlar çözülürken statükoyu korumaya söz vermiş ve Rusya'ya danışmadan hiçbir şeye girişmeme kararı almışlardır. Fakat Rusya'nın bu devletlerin gerekirse Türk sınırını geçeceğini Makedonya'da ilerleyeceklerini hatta Yunanistan ve Karadağ'ın da bunları taklit edeceğini iddia eden bu raporda Osmanlı'nın böylesi bir vaziyet karşısında teslim olmak zorunda kalacağını açıklamıştır. Balkan Devletlerinin Makedonya üzerindeki emellerine ulaşmak için oldukça elverişli an gelmiştir. Avusturya-Macaristan bu duruma sessiz kalmayacaktır Almanya ise Avusturya'yı desteklemek zorunda kalacaktır. Rusya'nın Osmanlıya saldırması durumunda bu iki devlet Rusya'yı desteklemeyeceklerdir.²⁹ Sazonov 14 Şubat formülüne göre Viyana ve Berlin'in alacağı tutumu değerlendirirken Avusturya'nın Sancak'a yönelik bir hareketi görülmediği yönünde raporlar gelmiştir.

Fransız büyükelçisinin Poincaré'ye gönderdiği bir başka raporda yer alan gelişmeler oldukça ilginçtir. Buna göre, bir *Balkan Federasyonu* fikri konuşulmaktadır. Osmanlı'nın katılma olasılığı bile düşünülmüştür. Fakat Sazonov'un macera peşinde koşmayacağı, statükoyu koruyacağı, Avusturya ve Osmanlıyı çevrelemek niyetinde olduğu, İtalya ile yakınlaşarak bir Balkan federasyonu elde etmeye çalıştığı dile getirilmiştir. İtalya-Rusya ve Avusturya-İtalya-Rusya gibi ittifaklar. Eğer bu çabalar boşa çıkarsa Rusya Doğu'daki büyük meselelerin içinde kendisinin olmadığı hiçbir çözümü kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Bu bağlamda Sırp-Bulgar anlaşmasının gizli kalması gerekmektedir zira eğer ifşa olursa Avusturya Sancak'ı işgal edebilir. Bu noktada Avusturya bütün mevcut görüşmelerin dışında tutulmuştur. O zaman statüko bozulabilir endişesi kuvvetlenmiştir.³⁰ *"Grey, Osmanlı-İtalyan meselesi hakkında ise beşli düveli muazzama arasında gerçekleşmeyen bir görüş alışverişini anlamsız buluyor. Müdahale ilkesi üzerinde anlaşacaklarsa, Osmanlıya baskı yapmaya gerek olmadığı, ancak ona dostane arabuluculuk teklif etmenin ve birlikte müzakere temeli oluşturmanın uygun olacağı görüşündedir"*.³¹ Poincaré Londra ve Berlin büyükelçilerine gönderdiği kısa pusulada, kendisiyle gizli olarak konuşan İngiliz yetkiliye göre Avrupa'daki genel durumun yaklaşan bahar için endişe verici olduğunu ve Fransa ile İngiltere'nin dostluğunun elzem olduğu sonucunu çıkardığını iletmiştir. Fakat Sazonov ısrarla Fransa ve Rusya arasında öncelikli bir görüşme olsun istemektedir.

Ağustos ayında bir başka uyarı haberi Fransız Dışişlerinden Belgrad, Atina ve Sofya'daki Fransız diplomatlara ulaşmıştır. Viyana mahreçli habere göre, Osmanlı Hükümeti'nin Arnavutluk'a, ulusal çıkarlarıyla bağdaşmayan ayrıcalıklar tanınmasından korkan Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılar arasında güçlü bir bağın yakında barışı tehlikeye atacak bir krize yol açması muhtemeldir. Viyana Hükümeti bu konuda kaygılıdır ve Fransa'ya; Bâbiâli'ye, Hıristiyan milletlere meşru olarak yapabilecekleri garantileri sağlayacak olan ilerici bir *âdem-i merkeziyetçilik* politikasını benimsemesini tavsiye etmek ve bu politikanın sonuçlarını *barışçıl* bir şekilde beklemeleri için Balkan Devletleri ile birlikte hareket etmek önerisini sunar. Sazonov ve Fransız diplomatı arasında Petersburg'da yapılan müzakerelerde Fransız Hükümeti ve Rus Hükümeti, bu önerinin kabul edilmesinin mümkün olduğu konusunda hemfikirdir. Bu arada Roma'dan gelen haberlerde İtalyan Hükümeti Karadağ Hükümetinden konuyla ilgili bir sirküler aldığı beyan etmiştir. Aynı şekilde Londra'dan Grey'in nazik bir dille Viyana Hükümetiyle görüşeceği haberi telgrafla bildirilmiştir. Öte yandan, küçük Balkan devletleri, Petersburg'a, dört vilayette âdem-i merkeziyetçilik veya diğer tedbirler şeklinde verilecek avantajların yalnızca Arnavutların yararına olmasının kabul edilemez olacağına işaret etmişlerdi. Diğer halklara da zorunlu olarak verilmelidir. Poincaré Osmanlı'nın Arnavutluk'a daha fazla imtiyaz vereceğini tahmin etmekle beraber statükonun korunması şartıyla diğerlerine de aynı muameleyi talep edecektir.

²⁸ MAE, Documents Diplomatiques, No: 21-22-23.

²⁹ MAE, Documents Diplomatiques, 16, 17.

³⁰ MAE, Documents Diplomatiques, No 25, 18-20.

³¹ Uygur, Balkanlar, 80.

Poincaré'nin 22 Eylül 1912'de Statüko Önerisi

Rıfat Paşa³² ile görüşmesinden sonra Poincaré'nin önerisinin Sazonov ve Grey tarafından kabul görmesi önem arz etmektedir. Fransız Cumhuriyeti Hükümeti, İngiliz Hükümeti ve Rus Hükümeti, Balkan Yarımadası'nda barışın ve statükonun korunması konusunda eşit ölçüde kaygılı olup, ortak bir anlaşma ile Avrupa'nın doğusunun huzurunu ve dengesini tehdit eden ciddi olayları ancak düvel-i muazzamının toplu eyleminin önleyeceğine inanıyorlardı. Buna göre, adı geçen hükümetler, Alman Hükümeti ile Avusturya-Macaristan Krallığı Hükümetinin onayına sunmuşlardır. Şöyle ki:

1. Büyük devletler, Balkan Yarımadası'nın barışını bozabilecek veya statükoyu etkileyebilecek hiçbir şeye kalkışmalarını tavsiye etmek için Sofya, Belgrad, Atina ve Çetine Kabineleri ile aynı anda ve mümkün olan en kısa sürede müdahale edeceklerdir.
2. Bu tavsiye dikkate alınmazsa, Düveli muazzama çatışmayı yerelleştirmek ve buna bir son vermek için çabalarını derhal birleştireceklerdir. *Özellikle, saldırgan devletler nihai bir zaferden herhangi bir toprak kazancı elde etmeyi hayata geçiremeyeceklerini beyan edeceklerdir.*
3. Olayların seyri, askeri veya donanma gösterisi gibi daha dinamik araçların kullanılmasını gerektiriyorsa, Büyük devletler bunlara ancak istişareden sonra başvuracaklardır.
4. Büyük devletler birinci paragrafta belirtileni yerine getirirken, aynı zamanda, Balkan Yarımadası'ndaki Hıristiyan nüfusun meşru olarak talep ettiği idari reformları gecikmeden gerçekleştirmesi için Bâbiâli'ye aracılık edeceklerdir.³³

Sazonov'un veya Grey'in onayını alamayacağından endişe eden Poincaré hiç olmazsa bu beyanının, Üçlü İtilafın Güçleri arasında gizli kalabileceğini dile getirmiştir. Fransız Hükümeti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan'a karşı, belirtilen temel ilkeler üzerinden görüşmeler yapmaya hazır olduğu anlaşılmıştır. Londra'ya gelen Sazonov'a aynı taslağın bir kopyasını veren Fransız Büyükelçi Cambon'a göre, Grey bunu tatmin edici bulmuştur, ancak bir grubun toplu eylem fikrini her zaman reddettiği için dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca Sazonov'un Bâbiâli'ye topluca müdahaleye itiraz edeceği de düşünülmektedir. Aslında her şey Avusturya'nın tutumuna bağlı olup Sırp-Bulgarların ihtiraslarını yatıştırması için muhtemel bir tavır koymak gerekmektedir. Şüphesiz Fransa, Rusya'nın kendi çıkarlarına ters düşen gayesinin tahakkukundan İngiltere'nin korktuğu gibi korkmaktadır.³⁴

Rusya'nın herhangi bir angajmana girmediği görülmüştür. Mezkûr bir saldırı olmaksızın statükonun ihlal edileceğine ilişkin herhangi bir şey içermediği ve tarafların Rusya'nın görüşü olmaksızın hiçbir şey yapmayacakları bilgisi mevcuttur. Sazonov, Poincaré'ye 14 Şubat formülüne göre herhangi bir saldırı olursa karşılık vereceklerini zaten bildirmiştir. Bu durumda Fransa'nın yanında yer almasını çok isteyen Sazonov'a Jön Türklerin³⁵ İstanbul'da duruma hâkim olacaklarını ve muhtemel bir krizin çıkmayacağı yönünde haber aldıkları iletilir. Rusya'nın asıl amacı ise, Balkanlar'da herhangi bir macera peşinde koşmak yerine statükonun devamı için bir yanda Avusturya'yı, diğer yanda Osmanlıyı çevrelemeye çalışmak olarak değerlendirilmiştir. İtalya'ya yaklaşan Rusya'ya göre, aynı zamanda İtalya-Rusya anlaşmasının kendisini "Avusturya-Macaristan-İtalyan-Rusya" anlaşmasına dönüştürmesi; küçük Balkan devletleri arasında, Osmanlı'nın daha sonra katılması teklif edilerek statüko temelinde bir Balkan Federasyonu olacaktır. Ancak bu çabalar başarısız olursa, statüko sürdürülemezse, Rusya Doğu'nun büyük sorunlarının kendi dışında çözülmesine asla izin vermeyecektir.³⁶

Sırbistan ve Bulgaristan arasındaki gizli anlaşma ifşa edilirse Avusturya'nın Sancak'ı işgal edeceği kaygısıyla açıklanacaktır. Bu görüş, Poincaré'nin de kişisel endişesidir. Avusturya-İtalya-Rusya anlaşması açık değildir ve Avusturya tüm mevcut görüşmelerin dışında tutulmuştur. Bu nedenle, farz edilen üçlü veya dörtlü kombinasyonlar statükoyu korumak isteyenlerin çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak görünecektir. Her halükarda, bu Balkan müzakerelerinde en çok endişe yaratan durum Rusya'nın Fransızlardan habersiz bunları başlatmış ve sürdürmüş olması veya oldubittiye getirmesidir.

³² Mehmet Rıfat Paşa (1862-1925) 1911 ile 1914 yılları arasında Paris büyükelçisidir. <https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> . Erişim 7. 7. 2023.

³³ Uygur, Balkanlar, 100; MAE, Documents Diplomatiques, No: 101; Uygur, Balkanlar 110-111.

³⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, 7.

³⁵ Jön Türk hareketi, Fransız İhtilalinin yüzüncü yılı olan 14 Temmuz 1889'da İstanbul Askeri Tıp Okulu bünyesinde Karbonari hareketinden ilham alan, resmi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak bilinen, Sultan II. Abdülhamid'e (1909'da) karşı bir isyana öncülük eden, Osmanlı milliyetçi, modernist ve reformist bir siyasi harekettir. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları 2009, 118-128; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, 49.

³⁶ MAE, Documents Diplomatiques, No: 25 18, 19.

Avusturya-İtalya-Rusya anlaşması amaçlanıyorsa bu, Avrupa güçlerinin dengesini etkileyen bir politikadır ve sonuç olarak ittifakı ve Üçlü İtilafı tehlikeye atmaktadır. 14 Şubat tarihli teklifi üstü kapalı olarak, statükonun korunması amacıyla diplomatik yardım talep eden Fransız diplomat Rus Hükümetini ikna için ayrıca çaba sarf edecektir.³⁷ Artık Londra, Paris ve Petersburg Osmanlıya karşı aynı dili kullanmaya özen gösterirken çifte monarşinin Dışişleri Bakanı Leopold Berchtold, (1863-1942) ihtiyatlı bir politika takip etmiştir. Balkan Savaşı sırasında Avusturya-Macaristan'ın müdahale etmemesini savunacak, Avusturya-Rusya yakınlaşması için şartları hazırlamaya çalışacaktır. Adriyatik yolunda Sırbistan'a engel teşkil eden Arnavutluk Devleti'nin kurulmasını ve böylece yarımadanın batısında geleneksel ikili monarşi politikasının sürdürülmesini teşvik edecektir.³⁸

Rusya, Makedonya hakkında nota benzeri bir yazıyı Fransız Dışişlerine sunmuştur. Poincaré de bunu Londra, İstanbul, Berlin, Petersburg ve Viyana büyükelçilerine 19 Eylül'de göndermiştir. Buna göre: İnsanların, mal ve mülkün güvenliği; Kanun önünde eşitlik; etnik yapıya uygun olarak yerel yönetime katılım hususlarında reformlar söz konusudur.³⁹ Fransa, Berlin ve Viyana hükümetlerinden gelecek cevaba ve esas olarak Londra'dan gelecek işarete göre Sazonov'a bilgi verecektir.⁴⁰

Belgelere göre Poincaré, uzun zamandan beri devam eden diplomatik yazışmaları özetlediği raporunda pek çok gelişmeden tesadüfen haberdar olduklarını kaygıyla belirtmiştir. Özellikler Balkan devletlerinin aralarındaki anlaşmalardan Rusya vasıtasıyla haberdar olmuşlardır. Uluslararası hukukun ihlal edilmesi kaygısını taşıyan Poincaré muhtemel bir Balkan savaşından kârlı çıkmayı hayal etmektedir. Ayrıca, Bulgaristan ve Sırbistan tarafından başlatılacak bir savaşın ardından Makedonya'nın bölgesel olarak bölünmesi ihtimalini de öngörüyordu. Buna göre, Üsküp'ü Sırbistan sınırları içinde bırakan sınır hattı, Sırbistan, Bulgaristan ve Osmanlı sınırlarının kesiştiği noktadan başlayıp güneydoğudan Ohri Gölü'ne kadar uzanacak, Güney ucunda ise iki devletten hiçbirine bir yer tahsis edilmemiş ve günü geldiğinde Rusya hakem olarak karar verecektir. Yani, mevcut ve müteakip durumlarda aktif ve baskın bir rol atfedilen Sazonov Fransa'yı bu konuda ikna etmeye çalışmıştır. Avusturya, Sancak'ın Sırp tarafından işgalini bölgesel statükoyla ilgili taahhütlerinden kurtarılması olarak değerlendirecektir. Selânik yolunda biri Sırp diğeri Bulgar olmak üzere iki bitişik bölgenin kurulması düşünülmektedir. Bu durumda Poincaré muhtemel Balkan çatışmasının genele yayılmasından kaçınmak için çabalarken ikili ittifaktan sanki habersiz gibi görünen İngiltere'den farklı davranmak istemeyecektir.⁴¹

Öte yandan Bâbiâli etkili tavizler vermeye ikna edilmedikçe Bulgarların sınırlardan geri çekilmeyeceğine dair kanaat belirlemektedir. Bulgaristan'ın yangını başlatmak için bir Karadağ hareketine bel bağladığı ve 15 Ekim'e doğru bizzat savaşa girmeye hazır olduğu görülmüştür. Zira Paris'e gelen Bulgar yetkililer, Bulgar halkının savaş istediğini bunun için Petersburg'u harekete geçirmek istediklerini, Makedonya'da reformlar yapılmazsa Avrupa'nın Bâbiâli'ye müdahale etmesini, İstanbul'da akredite olan dört Balkan devletinin reformların takipçisi olmasını, savaşa girmek zorunda kalırlarsa toprak fethi peşinde koşmayacaklarını, yalnızca Makedonya'nın özerkliğini istediklerini, ayrıca Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ katılırsa hep beraber seferber olacaklarını beyan ederler. Aslında 24 Eylül'de gerçekleşen bu görüşmeyle dört Balkan devleti arasında bir ittifakın varlığı kabul ediliyordu.⁴²

Avusturya ve Almanya'nın Tutumu

Nihayet savaşın ayak sesleri durulmaya başlamıştır. Berlin'den gelen haberlerde Rusya, büyük devletlerin savaş sonucunda Balkanlar'da toprak değişikliklerine izin vermeyeceğini çeşitli Balkan devletlerine bildirme girişiminde bulunacaktır. Avusturya'yı işbirliği yapmaya teşvik etmek gerekecektir. Bu görev Fransa'ya

³⁷ Uygur, Balkanlar, 88-90.

³⁸ MAE, Documents Diplomatiques, No: 90, 54.

³⁹ MAE, Documents Diplomatiques, No: 98, 58.

⁴⁰ Lozan'da Türkler ile İtalyanlar arasındaki müzakerelerin Almanya'dan gelen bir teklifle büyük bir ivme kazanacağı duyurulmuştur. Bu müzakerelerin işe yarayacağını ve etkili bir sonuca yol açacağı ancak Almanya'nın bir müdahalesi olmadığı beyan edilmiştir. Almanya'nın dikkati de Balkanlar üzerindedir. Fransız diplomatla muhtemel savaşı değerlendirirken çatışmaları yerel düzeyde tutmak gerektiğini dile getirmişlerdir. Makedonya'da savaş çıkabileceği öngörülmüş ancak Avrupa'ya uzanacak bir savaş istenmemektedir. Uygur, Balkanlar, 109.

⁴¹ Fransa'nın, Avrupa uyumu ve statüko konusunda İngiltere'siz hareket etmeyen bir Balkan politikası yüzlerce belgede görülmektedir: MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914. De l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912) Au Traité de Bucarest (10 Août 1913). Tome II. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCXXII. MAE; MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914, Du Traité de Bucarest (10 Août 1913) Au 1 Août 1914. Tome III, Paris: Imprimerie Nationale MDCCCXXII; MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques Affaires de Macédoine 1903-1905. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCXV.

⁴² MAE, Documents Diplomatiques, No:101, 62.

düşmektedir. Sazonov halen Paris'tedir. Avusturya da teklifi kabul edecek gibi görünmektedir. Yapılan deklarasyon, Balkan devletleri tarafından kötü bir şekilde karşılanmayacaktır zira bazı umutlardan mahrum bıraksa bile, bu bir garantidir. Balkan devletlerinin başarılı olması durumunda birlikleri işgal ettikleri topraklardan çıkarmanın çok zor olacağı, ancak elan önemli olan acil tehlikeyi savuşturmak olduğu konuşulmaktadır. Avusturya'nın ve Rusya'nın eylemleriyle ilişkilendirecek bir yaklaşım, Balkanlarda bir çatışma çıkması durumunda çatışmayı dahi bölgeye hapsederse avantaja sahip olacaktır. Bu bağlamda, Bulgaristan, ülkesinde zorunlu tedbirleri gerektiren Türk seferberliğini durdurmak amacıyla Fransızlara başvurduğunu bildirdi. Alman Dışişleri Bakanı Alfred von Kiderlen (1852-1912) şüphesiz Paris'te atılan bu adımı, Düvel-i Muazzam'ın müdahalesini haklı çıkaracak bir durum ve bir fırsat olarak görmüştür. Kiderlen'e göre, Osmanlı'nın manevra yapmaması hususunda büyük devletler garanti isteyebilir ve Osmanlı'nın de hâlihazırda seferberlik tedbirlerini iptal etmesini tavsiye edebilir.⁴³

Öte yandan İngiliz politikasında şüphesiz en önemli kıstas, rakip büyük güç Almanya'ya karşı oluşturulan çevreleme hareketidir. Yani İngiltere, 1908 sonrası Rusya'nın da göreceli desteğiyle Almanya'yı çevreleme politikası gereğince Osmanlı'nın Avrupa topraklarında Balkan İttifakını yaratarak Alman ve Avusturya devletleri arasındaki bağı kesmek istediği görülmektedir.⁴⁴ Nitekim Balkanlar'da 19. yüzyıl boyunca süren ulusçuluk akımları, Osmanlı Devleti'nin bütünlük yaratma projesini sarsarken, Balkan topluluklarının her biri kendi "*hayali cemaatlerini*" tanımlayarak Balkan toprakları üzerinde hak iddiasında bulunmuş ve ulus olma hedeflerine yaklaşmışlardır.⁴⁵

Almanya'ya göre, Balkan devletleri ve Osmanlı arasında çıkacak bir savaşı durdurmak mümkün değildir. Düveli muazzama başlamadan tedbir almalı, fakat ne olursa olsun Almanya, savaştan kaçınmak amacıyla büyük devletler tarafından önerilen tüm önlemlere katılacaktır. Ancak, eğer savaş çıkarsa, düveli muazzama arasında ciddi anlaşmazlıklar çıkmasını önlemek esas olmalıdır. Muhtemel savaş önemli değil ancak ittifakların bozulması daha vahimdir. *Balkan devletleri hiçbir şekilde toprak kazanmamalıdır. Düveli muazzama bunu savaşan taraflara önceden kabul ettirmelidir.* İşte böyle bir deklarasyon Düveli muazzamain işini kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda Balkan devletlerinin genişlemeleri mevzubahis edilmezken Düveli muazzama, Türklerin olası başarılı sonuçları karşısında Balkan devletlerini garanti altına almak için büyük avantaja sahip olacaklardı. Balkan devletlerinin başarılı olması durumunda toprak değişikliklerini önleme yetkilerini ve orada karşılaşılabilecek zorlukları göz ardı etmeyecektir. Ancak savaştan sonra tehdit veya zorlayıcı yollara başvurmak düşünülecek zira baskıcı tedbirler daha kolay, daha etkili ve daha az tehlikeli olacaktır.⁴⁶

Eski Sırbistan vilayetleri için Sırpların Osmanlıdan istediği reformları Bâbüâli kabul ederse Poincaré'ye göre, (2 Ekim'de Berlin'e Cambon'a kısa bir telgraf), Rusya sonunda Avrupa adına Avusturya ile İstanbul'da ve Balkanlar'da dinamik bir eylemde bulunmayı kabul edecektir. Bölgesel statükonun korunmasına ilişkin bildiriye, Avusturya'yı Rusya ile ortak noktaya getirmek ise Fransa'ya düşecektir. Bir yandan barışın bozulmasını kabul edemeyeceklerini, diğer yandan Rumeli'de gerekli reformları yaptırmaya kararlı olduklarını Osmanlı, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a bildirecekler. Diplomatların önerileri dikkate alınmalı, buna rağmen inisiyatif kullanmak isteyen Rusya ve Avusturya, Osmanlı ile Balkan devletleri arasındaki ihtilafın sonucu ne olursa olsun, Balkanlar'daki toprak statükosunda bir değişiklik olmadan Almanya dahil tüm düveli muazzama adına hareket edecekti. Bu bilgi Berlin Büyükelçisi Cambon tarafından 2 Ekim tarihinde çok gizli ibaresiyle Poincaré'ye gönderilmiştir: "*Dışişleri Bakanı bana gizlice Avusturya'nın Rusya ile güçlerini birleştireceğini ve meselenin Viyana tarafında kararlaştırıldığını söyledi.*". İngiliz elçiliği yoluyla gelen bu bilgiyi teyit ettirmek için şansölyenin yanına çağrılan Fransız diplomattan Fransa'nın devreye girmesi talep edilmiştir.⁴⁷

Sonuçta Rusya veya Avusturya Avrupalı güçler adına statükoyu sürdürmek için hazır olduklarını, çatışma çıkarsa da bölgesel kalacağını bildirmiştir. Fransa bu gelişmeyi derhal İngiltere'yle paylaşmak üzere harekete geçmiş ve

⁴³ Poincaré, Osmanlı'nın aldığı askeri önlemlerin ardından Balkanlar'da daha fazla gerilim yaşanmaması için, Sazonov'un İstanbul'daki Rus Büyükelçisine, Osmanlı Hükümetine seferberlik konusunda ısrar etmemesi talimatını vereceğini bildirmiştir. MAE, Documents Diplomatiques, 63, 112.

⁴⁴ "Bu şekilde Hamburg'dan Bağdad'a uzanacak Bağdad Demiryolu projesini kadük bırakıp, İngiltere'nin özellikle Basra Körfezi ve Hindistan'daki çıkarlarını korumayı amaçlamaktaydı." Levent Şarlak, *The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 2017, 2-3.

⁴⁵ Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, 64.

⁴⁶ Uygur, *Balkanlar*, 118.

⁴⁷ Documents Diplomatiques, No: 129; Uygur, 120.

ortak adım atmak adına Grey'i yanında görmek istemiştir. İngiltere için de Poincaré'nin önerisini kabul etmek ve Avusturya ile Rusya'yı ortak eylemde birleştirmek daha akılcı bir tutum olacaktır. Almanya, Fransa'nın devreye girip hızlıca diğer müttefiklerle iletişime geçmesinden memnuniyet duyacaktır. Öte yandan ekim ayında Sazonov, Fransızlara Balkan devletlerinin mukadderatına hâkim olmak istediğini bildirmiştir. Avusturya'yı da karşısına almak istemeyen Rusya, Avusturya ile birlikte bir tür *Avrupa Mandası İmtiyazı* verilmesini Fransa'ya gizlice teklif etmekten çekinmeyecektir.⁴⁸

Savaş öncesinde bütün diplomatik belgelerde en çok kullanılan sözcük *statüko* ile *Avrupa dengesi*dir. Yani *Bâbîâli ile Balkan Devletleri arasında savaş çıkarsa, Düvel-i Muazzam çatışmanın sonunda Balkanlar'daki mevcut bölgesel statükonun herhangi bir şekilde değiştirilmesini kabul etmeyecektir*. Makedonya idaresindeki reformların yürütülmesini sağlanması ve ayrıca Osmanlının toprak bütünlüğünün hiçbir şekilde etkilenmeyeceği deklare edilmiştir. Yani, Düvel-i Muazzam'ın reformların takibini yapacağı açık seçik dile getirilmiştir.

Balkan Savaşı ve Statüko

1908'de Bosna-Hersek⁴⁹ krizinden sonra Rusya'nın *Panortodokluk* iddiasıyla politikalar geliştirdiği bilinmektedir. Bu yüzden Balkan devletleri arasında bir ittifak sağlamak için çok çabalayan Rusya, çok zor da olsa Sırbistan ve Bulgaristan'ın arasını bulmuştur. Zaten temel sorun etnik yapısı ve coğrafyasıyla tartışmalı sınırları net olmayan Makedonya topraklarını paylaşım kavgasıydı. Bulgarlar Slav kongresinde Büyük Bulgaristan hedeflerini dile getirirken Yunanistan da Adalar Denizinde ve Girit'te hâkimiyet kurmak arzusundaydılar. Yunanistan-Bulgaristan menfaatleri bakımından yakınlaşmasını 1911'de Elefterios Venizelos (1864-1936) aracılığıyla yaşarken Osmanlı-İtalyan savaşı ve Arnavutluk ayaklanması da aynı dönemde vuku bulan hadiseler zinciridir. Bu kaotik durum Balkan devletlerine savaş açma cesareti ve fırsatı verdi. Balkan bunalımının şiddetlenmesi üzerine Avusturya ve Rusya düvel-i muazzama adına 8 Ekim'de bir bildiri yayınlayarak bu savaşın sonunda Rumeli'de herhangi bir sınır değişikliği kabul etmeyeceklerini ilan etmişlerdi yani *statüko* değişmeyecekti ve Balkan halklarının kamuoyu da bu savaşlara hazır hale getirilmişti.⁵⁰ Fakat aynı gün Karadağ Osmanlıya savaş ilan etmişti. 13 Ekim'de önce Osmanlıya bir nota veren ve Osmanlının bu notayı reddetmesiyle 17 Ekim'de Osmanlıya savaş ilan eden Sırbistan ve Bulgaristan'ı 19 Ekim'de Yunanistan da takip etmiştir. Sonuçta, içerde siyasi çalkantılar yaşayan⁵¹ Osmanlı ağır bir yenilgiye uğrar ve Balkan topraklarını kısa sürede kaybeder.⁵²

Birinci Balkan Savaşı Fransa'da endişelere ve öfkeye yol açar. Savaştan kısa bir süre önce Fransız basınının Balkanlar'daki duruma karşı ilgisizliği ve hoşnutsuzluğu gündeme gelir. Ancak Balkan devletlerinin etkili bir

⁴⁸ Uygur, 117.

⁴⁹ 1851 yılından itibaren Tanzimat'ın uygulanmaya başlamasıyla yeni bir döneme giren Bosna'da 1858'de Karadağ'ın kışkırtmasıyla Hersek'te başlayan isyanlar, Cevdet Paşa'nın Bosna-Hersek teftişlerine kadar sürmüştür. 1862'lerde kısmen sükûnete kavuşan bölge 1875'ten itibaren yeniden ciddi ayaklanmalara sahne olacaktır. Osmanlının reform vaatleri yeterli olmayacak Avusturya, Rusya ve Almanya bir araya gelerek Osmanlıya nota verecekler. Nihayet 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Berlin Antlaşmasının 25. maddesine göre 415 yıllık Osmanlı toprağı Bosna-Hersek Avusturya'ya verilmiştir. Zafer Gölen. "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek". *Balkanlar El kitabı*, Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006, 378-382; 1908'e gelince Osmanlıda II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan siyasi krizler çöküşü hızlandırdı ve bunu fırsat bilen Avusturya Rusya'nın izniyle tek tarafı olarak Bosna'yı ilhak etti. Fransa ve İngiltere basit bir tepki gösterirken İtalya ve Rusya rahatsız oldular. Sırbistan ve Karadağ da ciddi tepkilere yol açmasına rağmen Almanya Avusturya'yı tam destekledi. Nihayet 1909'da bu ilhakı tanımak zorunda kalan Osmanlı gibi Almanya'nın Rusya'yı ultimatomla uyarması sonucunda Rusya da tanımak zorunda kalmıştır. Alman baskısıyla Sırbistan ve Karadağ da tanımak zorunda kalmıştır. Osman Karatay, "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı*. Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006, 546-547; Nihayet "savaşın çıkmasında Rusya'nın takip ettiği Panslavizm siyasetinin ve Balkanlar'ı paylaşma konusunda Rusya ile Avusturya arasında devam eden rekabetin büyük etkisi oldu" Ayrıca "Bulgar kilisesinin Rum-Ortodoks kilisesinden ayrıldığı tarihten beri Makedonya'da birçok kilise ve mektebin kime ait olduğu meselesinden doğan "kiliseler meselesi" de önemli sebeplerdendir. Cevdet Küçük. "Balkan Savaşları", Cilt 5, İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1992, 23-25.

⁵⁰ Mehmet Okur, *Balkan Savaşları, Balkanlar El Kitabı*. Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006, 614; Landemont, Ambroise de (Cte) *L'élan d'un peuple: la Bulgarie jusqu'au traité de Londres, 1861-1913*, Paris: Librairie Plon, 1914, 4; Mithat Aydın. "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637281> Erişim: 20. 7. 2022; Balkan coğrafyasında Osmanlının tutunma çabaları ulusalcılık akımlarının gelişimiyle paralellik arz etmiştir. Bu akımları Balkanlarda adeta var olan özüne dönüşle gelişip güçlenmiş ve Osmanlının yıkımının da tetikleyicisi olmuştur. "Tarihsel milliyetçilik genellikle yanlış varsayımlar üzerine kuruludur ve mitlerle beslenir." Kemal Karpat. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, 14.

⁵¹ İttihat ve Terakki bu sancılı süreçte hep vardır. Sina Akşin. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

⁵² Küçük, Cevdet. "Balkan Savaşları", Cilt 5, İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1992, 23-25.

reklam faaliyeti ve 19. yüzyılın sonlarından itibaren Fransız akademisyen ve gazetecilerin metinleri Balkanlar'daki büyük değişimlere işaret etmektedir. Fransız halkının daha büyük ilgisi söz konusu olacaktır.⁵³

Ekim 1912'de patlak veren Balkan Savaşı sırasında, savaşan taraflar hazine bonosu ihracına başvurdu. Osmanlı, 1911 sonbaharından bu yana İtalya'ya karşı başlatılan harbin amaçları doğrultusunda, çeşitli vesilelerle, Fransız ve Alman finansör gruplarının da katıldığı tahvil müzakereleri yapmıştı. Osmanlı Bankası'na olan cari hesap borcu dâhil, Babıali'ye bazı avanslar vermek için tüzük gereği bu konuda toplam taahhüt 300 milyon franka yaklaşıyordu. Bulgaristan 1912 baharında 40 milyon franklık tahvil ihraç etmişti; Aralık ayında yine bu kadar pazarlık yaptığı gazete haberinde yer almıştır. Ayrıca, savaş sırasında gerçekleştirilen askeri taleplerin karşılanması amacıyla, belirsiz süreli, özel nitelikte delegasyonlar da oluşturuldu. Sırbistan da benzer emisyon yaptı. Yunanistan'a, Atina milli bankası ile Fransız ve İngiliz bankalarından oluşan bir sendika tarafından avans verilmesi⁵⁴ büyük devletlerin Yunanistan'a mali katkıları sunması anlamındadır.

Fransız kamuoyunda bazı yazarlar Balkan harbiyle ilgili varsayımlarda bulunmuşlardır. Mesela Avusturya-Rusya çatışması durumunda, Babıali'ye galip gelen ve savaşa sürüklenen Balkan Slavları harekete geçecek ve Rusya'nın çok değerli yardımcılarını haline geleceklerdir. Olayların hızı ve kendisi için ortaya çıkan tehlike karşısında biraz paniğe kapılan Avusturya, bu konuda her zaman becerikli olamayacak zira Güney Slavlara karşı aldığı önlemler birçok duyarlılığı olan kamuoyunu rahatsız edecektir. Rusya ile savaş durumunda, Sırbistan sınırına sadece bir veya iki kolordu yerleştirmek zorunda kalmayacak, aynı zamanda kuvvetlerinin önemli bir kısmı da diğer tarafta eksik kalacak. Rusya ile arasındaki denge, yalnızca Avusturya'nın değil, işgalci *Slavizme* karşı kaçınılmaz mücadelesinde *Germanizmin* de büyük zararına olacak şekilde bozulacaktır. Aslında Avusturya, *Almançılığın* Doğu'daki öncüsüdür ve başarısızlıkları onun üzerine olacaktır.⁵⁵ Francis Charnes'ın Balkan Savaşı devam ederken *Revue des deux mondes* (3 Mart 1913) adlı önemli dergide kaleme aldığı *Chronique de la Quinzaine* başlıklı makalesinden sürece özetleyen bazı bölümler dikkate şayandır:

“Türk askeri dünyada ilklerden biri olmaya devam ediyor, ancak modern savaş manevraları konusunda yeterince eğitim almamış subaylar tarafından doğru düzgün komuta edilmiyor. Öte yandan Türkler, surları savunmak, inşa etmek, gerektiğinde doğaçlama yapmak konusunda her zaman bir çeşit dehaya sahip olmuş ve bunu korumuşlardır. Edirne'nin düşmesine birkaç merminin yeteceğini düşünenler yanılıyordu. Edirne hala direniyor, Yanya ve Üsküp de. Bolayır'da mağlup edilen Türkler yarımadaya yerleşmiş durumdadır ve orada zapt edilemez görünüyorlar. Eğer işler böyle devam ederse, kuşatma altındaki şehirlerdeki yiyecek ve cephane tamamen tükenene kadar savaş uzayacak. Ne kadar sürer? Kimse bilmiyor. Karla kaplı Balkanlar'da bu yıl çok sert geçen kış, operasyonları yavaşlatıyor. Savaş yavaş yavaş devam ederken gündeme getirdiği sorunlar da çözümsüz kalıyor. Romanya ile Bulgaristan arasında tartışma sürüyor; başarılı olamaz. Bir gün tahkimden bahsediyoruz, ertesi gün arabuluculuktan bahsediyoruz, ikisi de olmuyor. Yalnızca belirli bir öneme sahip askeri bir olay bu durumu değiştirebilir, ancak bu olay yakın zamanda olacak gibi görünmüyor. Kamuoyu bunu fark ediyor ve bir miktar bıkkınlık yaşıyor. Büyükelçiler Konferansı Londra'da tekrar toplandı: Uzun oturumlar vardı ve şüphesiz yarın Arnavutluk'a verilecek sınırları ele alıyordu, ancak bu zor sorunu çözmüş gibi görünmüyor. Avusturya ve Rusya da silahlanmış durumda, bekliyorlar ve tüm hükümetler belki de ne olduğunu pek bilmeden bir şeye hazırlanıyorlar. Son olarak, Avusturya-Rusya silahlarına, tamamen farklı bir karaktere sahip olmaları nedeniyle, Almanya ve Fransa'nın silahları da eklenir. Bu koşullar altında yedi yıllık başkanlık süresi dolacaktır. Poincaré ve hükümetinin tek bir kayıp bile vermeden bunu alması gerekiyor. Ülkenin, hatta Avrupa'nın geleceğini etkileyecek siyasi, diplomatik, askeri kararlar... Avrupa'nın Balkan Devletlerine karşı görevleri var ama onların da Avrupa'ya karşı görevleri var. Üstelik onun nezaketi ve yardımı olmadan yapamazlardı. Birbirimize ihtiyaç duyduğumuzda iyi geçinmek zorundayız.”⁵⁶

⁵³ Aleksandra, Kolakoviç. “French Intellectuals and The French Policy Change in The Balkans (1912–1913)” (Fransız Aydınları Balkanlardaki Fransız Siyasetinde Değişim), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies*, XII/2 2012, 199-212. Savaş süresinde ve sonrasında ciddi gazete ve dergiler gelişmeleri okuyucularına gün be gün duyurmuşlardır. *Journal des débats politiques et littéraires*, 22. 12. 1912; *Journal des débats politiques et littéraires*, 9. 7. 1913; *Le Temps*, 22.12. 1912; *Le Temps*, 31. 02. 1913; *Revue des deux mondes: recueil de la politique, de l'administration et des mœurs*, 01 03. 1913, 232.

⁵⁴ *Revue des deux mondes*, 197.

⁵⁵ *Revue des deux mondes*, 232.

⁵⁶ Francis Charnes, *Revue des deux mondes*, 239-240, 958.

Balkan Savaşlarının Sonunda Statüko

Avusturya ve İtalya'nın desteği ve diğer devletlerin onayıyla Arnavutluk bağımsızlığını 28 Kasım 1912'de ilan eder. 3 Aralık 1912'de Osmanlı, Sırbistan ve Karadağ'ı da temsil eden Bulgaristan ile mütareke imzalamak zorunda kalmıştır. Bu arada Edirne, Yanya ve İşkodra kuşatma altındadır. İçerde ise *Bâbiâli Baskını* yaşanacaktır.⁵⁷ Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi savaştan sonra çekilmiş yerine Kâmil Paşa Kabinesi görev almıştı. İttihat ve Terakki, Balkan Savaşlarındaki hezimetini mevcut yönetimin sorumlu olduğunu düşünerek Enver-Talat ikilisi önderliğinde 23 Ocak 1913 günü kabine toplantı halindeyken Bâbiâli'yi silahla basarlar. Harbiye Nazırı ve birkaç kişi öldürülmüştür. Kâmil Paşa zorla istifa ettirilip Mahmut Şevket Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Bu arada Londra'da *Elçiler Konferansı* başlamış Balkan devletleri ve Osmanlı sınır problemleri ayrıca Arnavutluk meseleleri görüşülmeye başlamıştır.⁵⁸

Görüşmelerin kesilmesi üzerine Avrupa devletleri bu sefer Osmanlıya 17 Ocak 1913'te ortak imzalı tehditkâr bir nota vermiştir. Mahmud Şevket Paşa, Edirne'nin ve Ege adalarının bırakılmayacağı ve kapitülasyonların kaldırması yönünde 30 Ocak'ta cevap vermiştir. Bu ret cevap üzerine 3 Şubat'ta yeniden çatışmalar başlasa da çok geçmeden yine barış istemek zorunda kalan Osmanlı 20 Şubat'ta tamamen bitme noktasındadır. Edirne'den vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bir gazete manşetinde şunlar yazılmıştır: "*28 Şubat'ta Babiali Avrupa'dan aracılık yapmasını talep etti. Mahmud Şevket Paşa onurlu bir barış yapma isteğini hiç saklamadı ve kabinedeki meslektaşlarının çoğu da onu desteklemekte*"⁵⁹. Şüphesiz Osmanlı'nın eski başkenti Edirne'nin kaybı Osmanlıda iç karışıklığa sebep olmuştur. Yaklaşık on gün sonra Sadrazam Mahmut Şevket Paşa bir suikastta kurban gitmiş yerine Said Halim Paşa getirilmiştir.⁶⁰

Balkanlarda Osmanlı ordusu iki kısma ayrılmış; Şark ordusu I. Ordu Bulgarlara, Garp ordusu II. Ordu Sırlara karşı savaşı. 29 Ekim 1912'de Lüleburgaz'da Bulgarlara karşı bozguna uğrayan Şark ordusu Çatalca'ya kadar geri çekilmek zorunda kalır. Kırklareli'nin düşmesi ve ardından Lüleburgaz muharebeleri yenilgisi Trakya'dan atılan Osmanlı birlikleri zorunlu olarak payitahtı korumak için Çatalca'da tutunmaya çalışır. Diğer ordu da 23-24 Ekim 1912'de Kumanova'da Sırlara yenilerek Manastır'a çekildi. Sırlar kısa sürede Üsküp'e girdi. Yunanlılar da saldırıya geçip 8 Kasım 1912'de Selanik'i ele geçirdi. Kısaca yaklaşık üç hafta sonunda Osmanlı'nın Şark ordusu İstanbul'un 40 km yakınına kadar çekilirken Garp ordusu ile bağlantısı da kesilir. Edirne Bulgarlara, Yanya Yunanlılara ve İşkodra Karadağlıların kuşatmasına dayanmaktaydı. Önce kuşatma altındaki Yanya 6 Mart'ta, Edirne 26 Mart'ta ve nihayet İşkodra 23 Nisan'da Osmanlı'nın elinden tamamen çıkmıştır.⁶¹ Sonuçta arabuluculuk veya Büyükelçiler konferansı derken Londra barış görüşmeleri 30 Mayıs 1913'e kadar sürmüştür.⁶² Geline nokta Osmanlı buradan tamamen atılmıştır. Statükoyu hararetle savunan aksini kabul etmeyeceğini beyan eden büyük devletlerin diplomatlarının sesleri aniden kesilmiştir. Osmanlı'nın toprak kaybı statükoyu değiştirmemişçesine yazışmalar bu kez yeni statüko üzerinden devam etmiştir.⁶³

Balkan savaşının ikinci safhası başlamak üzeredir. Makedonya'nın toprak bölüşüm kavgası yeniden alevlenir:

⁵⁷ Müslüman yeni bir orta sınıfın temsilcileri olarak ortaya çıkan Jön Türkler/ittihat Terakki bu döneme damga vurmuşlardır. Kemal Karpat. *İslâmın Siyasallaşması* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001, 645.

⁵⁸ Akşin. "İttihat ve Terakki", 1422-1435; Uygur, 235; Grey'in başkanlığında toplanan konferansa büyük devletlerin büyükelçileri arasında yapıldığı için Büyükelçiler Konferansı adı verilecektir. 17 Aralık'ta başlayan Konferansta Grey İngilizce, diğerleri ise Fransızca'yı kullanmışlardır. Adalar konusu başta olmak üzere Arnavutluk ve Sırbistan'ın sınır meseleleri, Avusturya ve İtalya'nın talepleri, Rusya'nın itirazları gibi çetrefilli konular ele alınmıştır. Osmanlı'nın hüsrana uğradığı kesintilerle beraber uzun süren bu konferans, Avrupa'da topyekûn bir savaşı kısa süreliğine ertelemiştir. Konferansta yapılan müzakereler için bkz. Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık-11 Ağustos 1913)* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, 25-140.

⁵⁹ Şarlak, *The Times Gazetesine Göre*, 124.

⁶⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 211.

⁶¹ İsmet Görgülü, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/balkan-harbi/> Erişim 20. 09. 2023; Bu konuda yazılı eserlerden bazıları: Abdurrahman Nafiz ve Kiramettin. *İşkodra Savunması, I ve II. Cilt*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2007; Balkan Harbi (1912-1913), III. Cilt Garp Ordusu 1. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.

⁶² Maddelere göre; Ege Denizi'nde Enez'den Karadeniz'de Midye'ye kadar uzanan hattın batısında, Arnavutluk hariç, Avrupa kıtasındaki tüm topraklarını İtilaf Devletlerine devreder. Enez'den Midye'ye kadar olan sınırın kesin seyri uluslararası bir komisyon tarafından belirlenecektir. Arnavutluk sınırlarını belirleme ve Ege Denizi'ndeki Girit adası hariç bütün Osmanlı adalarını düveli muazzamaya emanet edeceğini taahhüt eder. Documents Diplomatiques Tome II, s. 195.

⁶³ Statüko açıklamasının Avrupa başkentlerinde olduğu gibi "Balkan devletlerinde de hiçbir karşılığı olmadığı savaştan yaklaşık on gün önce Berlin'deki yönetim çevrelerinin görüşlerinin aktarıldığı telgrafta da -Balkan güçleri Düveli muazzama arasında fikir birliği olmadığının farkındalar ve Avrupa'daki uluslararası durumun da iyice ayırdındalar. Bu yüzden statükonun yapay olduğunun farkındalar ve her bir savaşçı Balkan gücü de olayların gidişine göre elinden geleni yapacaktır - denilmektedir." Şarlak, *The Times Gazetesine Göre*, 40.

Selânik'e hem Bulgaristan ve hem de Yunanistan sahip olmak istemiştir.⁶⁴ Bulgarlar Selânik önlerine kadar gelmiş Batı Trakya'yı ele geçirmişken, Sırbistan Bulgaristan'ın tutumundan ve toprak gaspından hoşnut değildir. Her iki devlette daha fazla toprak kavgasına tutuşmuştur. Romanya'nın da savaşa dâhil olduğu bir hengâmede Osmanlı Edirne'yi kurtarmak istemiş, Londra Antlaşmasını ihlal etme pahasına 20 Temmuz 1913'de Edirne'ye girmiş ve statüko talepleri yeniden diplomatik belgelere yansımıştır. İstanbul'dan uzaklaştırılan Bulgaristan Rusya'nın işine gelmiş ve itiraz etmemiştir.

Petersburg'dan 21 Temmuz tarihli çekilen telgrafa göre; Türkler 20 Temmuz'da gece Edirne'ye girdi. Bâbiâli burada duracağını, yani en azından şimdilik askerlerini Bulgaristan'a sürmeye niyeti olmadığını bildirdi. Türk Büyükelçisi, İstanbul'u koruyan bir sınır olarak Meriç'i güçlü bir şekilde talep etmiştir. İngiltere Türklere mali yaptırımlar önerirken Rusya Türklerin Edirne'yi işgal etmesini ilk kez bir Hristiyan ülkenin Müslüman hâkimiyeti altına düşmesi olarak görmüştür. Sazonov müttefiklerini bu yönde etkilemeye çalışırken Fransa ise İngiltere'yle hareket edeceğini beyan etmiştir.⁶⁵ Türklerin Edirne için ısrarcı olacaklarını tahmin eden Rusya'nın Osmanlıya gözdağı vermesinde hiçbir sakınca görmeyen Berlin ise bunun Avrupa ile sınırlı olması, geçici olmasını ister ve buraya girmeden önce düveli muazzamaya haber vermesi şartıyla onaylamıştır. 28 Temmuz'da iki Rus kruvazörünün İstanbul önlerinden hareket haberi telgrafla Paris'e bildirilmiştir. Bu tedbirin Osmanlı'yı endişelendireceği farz edilmiştir.⁶⁶ Sonuçta Balkan savaşları sürecinde düvel-i muazzamının statükoyu koruma politikası Osmanlı için geçerli olmamıştır.

Nihayet 10 Ağustos'ta Bükreş'ten barış antlaşması haberleri gelir. Fakat Osmanlı birliklerinin Edirne'yi istirdat etmesi hususunda karşı tarafların itirazıyla dolu çok sayıda diplomatik yazışmalar birbirini takip etmiştir. Rusya, Osmanlı'nın Edirne'yi tekrar alması üzerine Bâbiâli'yi finansal bakımdan sıkıştırmak istemiştir tıpkı İngiltere gibi. Sazonov, tüm devletlerin aynı anda ve resmi olarak ortak bir genel deklarasyon yayınlamalarının arzu etmektedir. Bu konuda inisiyatifi alacak iki ülke favori görülmektedir: Rusya ve Fransa. Osmanlı birliklerinin Edirne'yi yeniden alırken Meriç'in ötesine fazla ilerlediği düşünülmektedir. Bu Avrupa mahreçli, kolay anlaşılır bir amaçla yayılan bir bilgi olarak algılanmıştır. Zira Osmanlı haddini aşamayacaktır!⁶⁷ Tam bu süreçte Bulgarların Müslüman halka karşı katliam yaptığı haberi gelir. Rifat Paşa, Bâbiâli adına, birliklerinin stratejik nedenlerle işgal ettiği birkaç nokta dışında yeni bir askeri harekât yapılmayacağını Fransa'ya bildirmiştir. Osmanlı birliklerine sadece Meriç'in sağ kıyısında yer alan ikincil stratejik öneme sahip olan bölgeleri boşaltmaları emri verilmiştir.

Öte yandan Osmanlı Hükümeti, Kırcaali ve Ferecik'te yapılan Müslüman katliamlarını bildirmiş ve önlenmesi için düvel-i muazzamının müdahale etmelerini istemişti. İşte bu habere Poincaré'nin yerine gelen Fransız Dışişleri Bakanı Pichon (1857-1933) inanmaz ve Londra, Berlin, Viyana, Roma, İstanbul gibi merkezlere ve özellikle Sofya maslahatgüzarlığına telgrafla durumu bildirir. Buna göre, bu haber Osmanlı'nın Meriç'in ötesinde hareket etmek için bir bahanesidir. Osmanlı birliklerinin Kırcaali'yi işgalinden haberdar olan Rus Hükümeti, İstanbul'daki büyükelçisine bu konuda Sadrazamı uyarmasını ve aynı zamanda işgal altındaki mevcut mevziler hakkında kesin bilgi alması talimatını verirken Fransa diplomatlarına Rus meslektaşlarıyla uyum içinde hareket etmelerini emreder.⁶⁸

Gelinen noktada Osmanlı'yı hezimete uğratan Balkan devletleri şimdi kendi aralarında Makedonya'yı tekrar paylaşmak için aniden bir savaş daha yapacaklardır. Ağustos ayına gelindiğinde ortaya çıkacak gerilimin derecesine bağlı olarak Fransa'nın önünde bir ikilem vardır; Avrupa barışının çıkarları için Fransız-Rus ittifakı veya Avusturya-Rusya rekabetiyle ortaya çıkan yeni durumları görmek gereklidir. Rusya'da bir araya gelen Sazonov, Poincaré'ye Sırp-Bulgar, Yunan-Bulgar antlaşmalarını bir harita üzerinden açıklarken statükonun bozulacağı durumu göstermiştir. Bulgaristan ve Sırbistan her hâlükârda Rusya'nın hakemliğine başvurmak zorunda kalacaklardır. Kesin olmayan yeni sınırları *vakti gelince* Rusya belirleyecektir. Buna göre, doğunun tamamı Bulgaristan'a, batının tamamı Sırbistan'a bırakılırken Bulgaristan Selânik'e kadar, Sırbistan Arnavutluk'a kadar denilerek belirgin bir sınır koymadan yapılacaktır. Bu antlaşma, aslında yalnızca Osmanlıya karşı bir savaşı değil, Avusturya'ya karşı bir savaşı da içeriyor. Üstelik Rusya her konuda hakem olarak alındığından, iki Slav

⁶⁴ Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, *Affaires de Macédoine 1903-1905*, Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCCV.

⁶⁵ Documents Diplomatiques Tome II, 262

⁶⁶ Documents Diplomatiques Tome II, 287.

⁶⁷ Documents Diplomatiques Tome III, 26.

⁶⁸ Documents Diplomatiques Tome III, No: 51, 32.

krallığı üzerinde hegemonyasını kurmayı amaçlamaktadır.⁶⁹ Adalar Denizi'ndeki adaların, Yunanistan'a vermek isteyen Fransa-İngiltere ikilisinin aksine, Rusya buraların Osmanlıya bırakılmasını istemiştir. Zira yıkılmakta olan Osmanlı hâkimiyetindeki adalar aracılığıyla boğazlara hâkim olabilirdi. Kısa bir süre sonra adalar konusunda karar değiştiren Rusya ve Avusturya adaları Yunanistan'a bırakma kararını *çoktan* almışlardır.⁷⁰

Arnavutluk meselesi de Londra Elçiler Konferansı'nın 29 Temmuz 1913 tarihli toplantısında ele alınmıştır. Buna göre, Arnavutluk bağımsız bir prenslik olacak ve bağımsızlığı ve tarafsızlığı Düvel-i Muazzam'ın garantisi altındadır. Artık, Avrupa'daki topraklarının yüzde 83'ünü kaybeden Osmanlıyı bundan böyle büyük devletler askeri gücünü kaybetmiş yıkılmaktan zor kurtulan zayıf bir ülke olarak görmüştür.⁷¹

Sonuç

Balkan savaşları öncesinde ve sonrasında mütemadiyen tekrarlanan adeta saplantı halini alan bölgesel *statükoyu koruma* yani savaşın sonucu ne olursa olsun hiçbir devlet diğer bir devletten toprak talep edemeyecek prensibi uygulamaya konmamıştır. Oysaki buna dair açıklamalar dönemin en yetkin ağızlarından demeçler halinde gazetelerde ve resmî yazı olarak da diplomatik belgelerde mevcuttur. Statükosunun değişmeyeceğine dair yapılan açıklamaların hiçbir Avrupa başkentinde inandırıcı bulunmadığı sonunda itiraf edilmiştir. Hâlbuki savaş boyunca Paris, Londra, Petersburg, Viyana, Berlin, Roma, Sofya, Çetine, Belgrad, Atina gibi merkezlerden gönderilen sert notalarda düvel-i muazzamının toprak statükosunu koruma talebi temel prensip olarak kabul görmüştü. Sazonov, Grey ve Poincaré hep birlikte statüko taahhüt etmeyen herhangi bir anlaşmaya imza atmayacaklarını Avrupa genel barışının buna bağlı olduğunu düşünüyorlardı. Birbirlerine hiç güvenmedikleri için önce kendi aralarında karar alarak toprak kazanacağını iddia ettikleri Osmanlıyı aldığı yenilgi karşısında *statüko* ilkesiyle korumamışlardır. Tam aksine Osmanlı'nın istirdat ettiği Edirne üzerinden şiddetli protestolar ve tehditler yağdırmışlardır.

Öte yandan, düvel-i muazzamının Balkanları Rusya'ya bırakmayacağı apaçıkken Rusya'nın da sahada Avusturya'ya tek başına söz sahibi olma fırsat vermeyeceği görülmüştür. Balkanlarda esas itibariyle, elit ve tüccar zümrenin gözü Paris, Viyana ve Londra gibi Avrupa merkezlerindeyken Rusya'ya bağlılık sadece görünüşte gibidir. Makedonya'da islahat yapılması hususunda en kararlı ve ısrarcı devlet olan Rusya'nın asıl amacı Balkanlar'da emperyalist yayılcı bir politika izleyerek bölgeyi nüfuzu altına alarak Slav birliğini sağlamaktır. Rusya ilk önce Fransa'yı yanında görmek isterken Fransa İngiltere'siz maceraya atılmayacaktır. Fransa son ana kadar Osmanlı toprak bütünlüğünü savunurken İngiltere'nin kararına göre de pozisyon değiştirebileceğini göstermiştir. Yine de Rusya ve Fransa ikilisi Avrupa'ya, Balkan yarımadasının statükosu Slav devletlerinden birinin herhangi bir eylemiyle tehdit edilir edilmez müdahalede gecikmemesi konusunda çağrı yapmıştır. Fransız aydınları, Osmanlı topraklarının Avrupa kısmının tasfiyesi sırasında ve sonrasında Balkanlar'da ve Avusturya-Macaristan siyasetinde meydana gelen değişikliklerle özellikle ilgilenmiş ve Fransız kamuoyunu yönlendirmiştir. Buna göre, Balkan savaşları döneminden Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar uluslararası olayların gelişimi ve Almanya'nın Balkanlar'daki çıkarları, Fransa'nın Balkanlara yönelik politikasının seyrinin değişmesinde etkili olmuştur. Netice itibariyle Fransa da Balkanlar'daki geleneksel statüko politikasından vazgeçmiştir. Fransa'nın Osmanlı bölgesine malî bakımdan duyduğu ilgi, Balkanlarda sınırların değiştirilmesi konusunda isteksizliğe yansımış, bu da Paris'teki siyasi çevrelerin reform çabalarını desteklemesiyle sonuçlanmıştır. Gelinek noktada Osmanlı'nın savaşı kaybedeceği tezinden değil de kazanacağı yönünde tahmin ettikleri için statükoyu hararetle savunan hatta aksini kabul etmeyeceğini beyan eden büyük devletlerin Osmanlı'nın toprak kaybında mevcut statükoyu korumamaları Osmanlı'nın parçalanması istemek olarak izah edilmiştir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

⁶⁹ Documents Diplomatiques, 37-42.

⁷⁰ Uygur, Balkanlar, 235.

⁷¹ Ömer Turan. "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi" *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*. Ankara 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 252.

KAYNAKÇA**Resmi Yayınlar**

(MAE) Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914. De janvier 1912 à l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912). Tome I, Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCCXXII.

MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914. De l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912) Au Traité de Bucarest (10 Août 1913). Tome II. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCCXXII.

MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques, Les Affaires balkaniques 1912-1914, Du Traité de Bucarest (10 Août 1913) Au 1 Août 1914. Tome III, Paris: Imprimerie Nationale MDCCCCXXII.

MAE Ministère des affaires étrangères, Documents Diplomatiques Affaires de Macédoine 1903-1905. Paris: Imprimerie Nationale, MDCCCCV.

La Société Orientale de France. *Société orientale de France fondée à Paris en 1841 reconnue et autorisée par décision des ministres de l'intérieur et de l'instruction publique*. Paris: Editeur, J. Rouvier 1853.

Telif Eserler

Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi ((1789-1914))*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010.

Aydın, Mithat. "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 38 (2008), 253-288.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.

Bürüngüz, Mehmet Refik. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2013.

Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*, Çev. Ed. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi.

Debidour, Antonin. *Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la clôture du Congrès de Berlin (1814-1878)* tome I. Paris: Félix Alcan, 1891.

Gölen, Zafer. "Osmanlı İdaresinde Bosna-Hersek". *Balkanlar El kitabı*, Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006, 371-385.

Hayta, Necdet. *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık-11 Ağustos 1913)* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları 2009.

Karabekir, Kâzım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Karaer, Nihat. "Paris'te İlk İkamet Elçiliğimiz Kuruluncaya Kadar (1797) Osmanlı- Fransız Diplomasi İlişkilerinin Genel Seyri", *OTAM*, 28, (2010) 65-85.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri 1861-1786*. Cilt VII. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Cilt IX. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Karatay, Osman. "Habsburg İdaresinde Bosna ve Boşnaklar", *Balkanlar El Kitabı*. Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006, 542-552

Karpat, Kemal. *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Karpat, Kemal. *İslâmın Siyasallaşması* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.

Kolakovic, Aleksandra, Kolakoviç. "French Intellectuals and The French Policy Change in The Balkans (1912-1913)" (Fransız Aydınları Balkanlardaki Fransız Siyasetinde Değişim), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish World Studies*, XII/2 2012.

Küçük, Cevdet. "Balkan Savaşları", Cilt 5, İstanbul: İslam Ansiklopedisi, 1992, 23-25.

Landemont, Ambroise de (Cte) *L'élan d'un peuple: la Bulgarie jusqu'au traité de Londres, 1861-1913*, Paris: Librairie Plon, 1914.

Okur, Mehmet. "Balkan Savaşları", *Balkanlar El Kitabı*. Cilt I, Ankara: KaraM&Vadi 2006.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Poincaré, Raymond. *Au service de la France: neuf années de souvenirs, L'union sacrée, 1914*. Paris: Librairie Plon, 1927.

Soysal, İsmail. "Türk - Fransız Siyasal İlişkileri (1921 - 1984)", *Belleten*. Cilt 47, sayı 188 (1983): 959-1044.

Soysal, İsmail. "Türk - Fransız Diplomasi Münasebetlerinin İlk Devresi," *Belleten*. Cilt 3, Sayı 5, 6 (1953), 63-94.

Şarlak, Levent. *The Times Gazetesi'ne Göre Balkan Savaşları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, 2017.

Turan, Ömer. "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi" *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* Ankara 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih 1789-1994*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Uygur, Fatma. *Fransız Diplomatik Belgelerinde Balkanlar 1912-1913*. İstanbul: Hiperyayın, 2023.

Yetişgin, Memet ve Başkan, Ömer Fatih. "Yeni Pazar Sancağı Üzerinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan Ve Karadağ'ın Hâkimiyet Mücadeleleri (1878-1909)" *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 118 Sayı: 232 (2018): 9-32.

Sürelî Yayınlar

Bulletin quotidien de Presse Étrangère, 5 Septembre 1919.

Journal des débats politiques et littéraires, 22. 12. 1912.

Journal des débats politiques et littéraires, 09. 07. 1913.

Le Drapeau: journal quotidien révisionniste, 24. 07.1894.

Le Temps, 22.12. 1912.

Le Temps, 31. 02. 1913.

(Francis Charmes) *Revue des deux mondes: recueil de la politique, de l'administration et des moeurs*, 01. 03. 1913.

İnternet Kaynakları

Aydın, Mithat Aydın. "Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden Kopuşu Sorunu (1912-1913)" <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/637281> Erişim: 20. 07. 2022.

<https://www.jstor.org/stable/1404857?seq=3>, Erişim 20.10. 2023.

<https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> . Erişim 07. 07. 2023.

https://fr.wikipedia.org/wiki/Modus_vivendi Erişim 12. 12. 2023

İsmet Görgülü, <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/balkan-harbi/> Erişim 20. 09. 2023.

DEMOKRAT PARTİ'NİN ATATÜRK VE TÜRK İNKILABI İLE İMTİHANI: "ATATÜRK ALEYHİNE İŞLENEN SUÇLAR HAKKINDA KANUN"

THE DEMOCRATIC PARTY'S CHALLENGE WITH ATATÜRK AND TURKISH REVOLUTION: "THE LAW ON CRIMES COMMITTED AGAINST ATATÜRK"

HAKAN UZUN*

ÖZ

1950 yılında iktidarı Cumhuriyet Halk Partisi'nden devralan ve halkın yaşamında İslam inancının etkili bir yere sahip olduğunun bilincinde olan Adnan Menderes, 22 Mayıs'ta Mecliste okuduğu hükümet programında "...milletle mal olmuş inkılapların mahfuz tutulacağı..." yönündeki sözleriyle, partisinin inkılâba bakış açısını yansıttığı gibi, toplumun dini inanışları konusunda nasıl bir siyaset izleyeceklerinin de ilk işaretini vermiştir. Demokrat Parti'nin (DP) din alanına yönelik düzenlemeleri kuşkusuz toplumun muhafazakâr kesimini mutlu etmiştir. Ancak yeni düzenlemelerden cesaret alan bazı kesimlerin, inkılâp/laiklik karşıtı olarak değerlendirilebilecek birtakım istekleri gündeme geldiği gibi, asıl olarak inkılâp karşıtı çevreler kendinde cesaret bulmuş ve Ticaniler gibi bazı radikal gruplar, Atatürk'ün manevi şahsına ve heykellerine yönelik saldırılarda bulunmaya başlamışlardır. DP, bir süre sonra sürekli artış gösteren ve gençlik başta olmak üzere, halkın büyük tepkisine yol açan bu tür olayları önlemek için kamuoyunda "Atatürk Kanunu" olarak da bilinen, "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" adını taşıyan bir kanunu yürürlüğe koymuştur. Günümüzde de yürürlükte olan bu kanuna dayanılarak çok sayıda kişi hakkında işlem yapılmaktadır. Zaman zaman gündeme getirilen ve halen eleştirilen bu kanun, aslında ilk andan itibaren TBMM'de sert tartışmalara yol açmış ve oldukça zor kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Demokrat Parti, İnkılâp, İrtica, Laiklik.

ABSTRACT

Adnan Menderes, who took over the government from the Republican People's Party in 1950 and was aware of the influential place of Islamic belief in people's lives, gave the first indication of how his party would approach societal religious beliefs when he read in Parliament on May 22nd that "...the reforms cherished by the nation will be preserved." The Democratic Party's (DP) regulations regarding religion undoubtedly pleased the conservative segment of society. However, with some groups emboldened by the new regulations, certain demands that could be considered anti-reform/anti-secularism came to the forefront. Primarily, anti-reform circles found courage within themselves, leading to incidents like attacks on Atatürk's spiritual persona and statues by radical groups such as the Ticanis. In response to continuously escalating incidents that sparked significant public outcry, the DP enacted a law known to the public as the "Atatürk Law," formally titled the "Law on Crimes Committed Against Atatürk." This law, which is still in effect today, has been used to take action against numerous individuals. Despite periodic discussions and ongoing criticism, this law, which initially sparked heated debates in the Turkish Grand National Assembly (TBMM), was challenging to pass and accept from the very beginning.

Keywords: Atatürk, Democrtaric Party, Laicism, Reactionarism, Revolution.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, hakanuzun@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5427-8268.

Extended Abstract

Menderes, who took over the government from the Republican People's Party in 1950 and was aware of the influential role of Islamic belief in people's lives, gave the first indication of how his party would approach religious beliefs in society, reflecting its view on reforms with the statement "the preserved status of the reforms that have become the property of the nation" during the government program he read in the Parliament on May 22nd. In just the second month of his administration, Menderes amended the relevant article of the penal code that prohibited the call to prayer (ezan) from being recited in any language other than Turkish. On July 5, 1950, the ban on religious programs on radio was lifted. Starting from the evening of July 8, 1950, for ten minutes on Friday, Monday, and Wednesday evenings, recitations from the Quran began. Additionally, on October 21, 1950, religious education in schools was made compulsory.

Undoubtedly, the Democratic Party's (DP) regulations in the religious domain pleased the conservative segment of society. However, emboldened by these new regulations, some groups with anti-reform or anti-secular tendencies began to voice certain demands. Primarily, anti-secular circles found new courage, and radical groups like the Ticanis started launching attacks against the spiritual legacy and statues of Atatürk. To prevent such incidents that continued to increase and sparked significant public backlash, especially among the youth, they enacted a law known in the public as the "Atatürk Law" or officially as the "Law on Crimes Against Atatürk."

This study focuses on how this event was reflected in the press and how journalists/intellectuals of the time evaluated the issue regarding the enactment of the law known as the "Law on Crimes Against Atatürk," which has continued to exist from 1951 to the present day. By examining the traces of this law over time, the study aims to determine whether the objectives intended by the enactment of the law were achieved, or conversely, whether the law led to certain problems over time or not.

During the study, the press was the most important source utilized. Care was taken to use newspapers that supported both the government and the opposition in 1951. However, it is impossible to say that this attention was maintained in the following years. This is because the topic under examination spanned a very long period of 73 years, and there was no specific starting point for the research topic, necessitating reliance solely on the newspaper archives available online, specifically from Milliyet and Cumhuriyet newspapers. Additionally, information was gleaned from news, articles, and comments on social media. Other contributing sources to the study included the Criminal Records and Statistics General Directorate's publication of Judicial Statistics on the website of the Ministry of Justice and the European Union's (EU) Turkey Progress Report/Turkey Report, along with personal memories.

If we need to say something about the results obtained, this law actually led to heated debates in the Turkish Grand National Assembly (GNAT) from the very beginning and was quite difficult to pass. In fact, President Celal Bayar, who watched all the discussions in the Assembly from his box, and Prime Minister Adnan Menderes, who made speeches during critical moments to persuade the members of parliament to pass the law, had to make intense efforts for the law to pass in the GNAT. It would be more accurate to consider the Democratic Party's determination to enact the Atatürk Protection Law, which faced objections from its own members of parliament from the start, as multifaceted rather than attributing it to a single reason or outcome. First and foremost, the primary reason for enacting this law stems from the high public esteem for Atatürk, leading to public outcry against attacks on his legacy. Therefore, understanding the multidimensional nature of the issue is essential.

Furthermore, one of the triggering reasons for the enactment of the said law was the Democratic Party's policies in the religious domain. However, the actions taken by the DP, especially in the early years of its administration, in the religious domain were not fundamentally different from what the Republican People's Party (RPP) did after 1947. This situation can be interpreted as the DP continuing the softening process on secularism that the RPP initiated. Indeed, by ensuring the enactment of this law, a signal was sent that no concessions would be made to groups aiming to use what the DP did in the religious domain against Atatürk and the Turkish revolution. While a more liberal approach was taken in the religious domain, it was emphasized that there would be no compromise on the revolution.

On the other hand, it's also possible to interpret the DP's enactment of such a law as a move to prevent the RPP from solely claiming Atatürk. By enacting the law, the DP responded to allegations of appeasing religious fundamentalism and proved itself to be an Atatürkist party, not leaving Atatürk solely to the RPP and taking a step towards making him a figure beyond party lines.

Many individuals have been processed based on this law, which is still in effect today. The law, which is occasionally brought up and is still criticized, faces intense scrutiny, especially regarding the restriction of freedom of expression.

Giriş

Atatürk'ün ölümünden bir süre sonra başlayan ancak 1946'da çok partili siyasi yaşama geçilmesiyle birlikte daha da artan irticai düşünce/laiklik karşıtı faaliyetler Demokrat Parti (DP) döneminde açıktan açığa yoğunluk kazanırken, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarının son yıllarında ortaya çıkmış olan, Ticaniler gibi bazı radikal gruplar, Atatürk'ün manevi şahsına ve heykellerine yönelik saldırılarda bulunmuşlardır.¹ Atatürk'e ve Atatürk'ün heykellerine yönelik ilk büyük hareket Kırşehir'de görülmüş ve Ticaniler, Cumhuriyet Meydanı'nda bulunan bir kaide üstündeki mermer Atatürk büstünü 23/24 Şubat 1951 gecesi tahrip etmişlerdir.²

Bununla birlikte Atatürk'e ve inkılabıya yönelik saldırılar ilk defa Kırşehir'de gerçekleşmemiştir. Atatürk'ün yaşadığı yıllarda da görülen saldırılar, onun vefatı sonrasında da devam etmiştir. Ancak bu tür olayların her zaman için tepkiyle karşılanmış olması da ayrı gerçektir. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse, gazeteci Nadir Nadi 10 Kasım 1949 yılında yazdığı köşe yazısında, Atatürk'ün vefatının üzerinden henüz 11 yıl geçmesine karşın, ona yönelik olumsuz söz sarf edenler olduğunu, bunların saldırmak için Atatürk'ün vefatını beklediğini söyleyerek bu kişileri korkak olarak nitelendirip, leş yiyici sırtlanlara benzeterek "Sırtlanlar aslana saldırmak için, ölümünü beklerler" demiştir.³ Nadi yazısının devamında, bu tür saldırıların kanun yoluyla önlenmesi için çare arandığından da söz etmiştir ki, konunun asıl ilgi çekici yanı burasıdır. Ancak Nadi'nin, bu arayışlar konusunda tereddütlü olduğu görülmektedir. Anlaşılan, Atatürk'ü korumak ile demokrasi ve hürriyet kavramları arasında tercih yapmak konusunda sıkışmıştır.⁴ Ayrıca bu yazıda dile getirilenler, Atatürk'ü korumak için yasal düzenleme yapılmasına ihtiyaç duyulmasının aslında 1951 yılı öncesine, daha doğrusu DP öncesine, dayandığını göstermesi açısından da önemlidir.

Kırşehir'de yapılan saldırıyı, diğerlerinden farklı kılan en önemli özelliği ise bunun iktidarda bulunan DP'nin siyasi tutumundan kaynaklanmış olmasına yönelik toplumun ve aydınların bir kısmında meydana gelen algıdır. Burada DP'nin davranışlarından kastedilen ise dinin siyasete alet edilmesi ve laiklik karşıtı hareketlere taviz verilmesi olarak düşünülmelidir. DP'ye karşı gelişen bu düşünüş tarzı, muhalefette bulunan CHP'nin de katkısıyla, bir süre sonra DP'ye yöneltilen en büyük suçlamalardan birisine dönüşmüş ve parti, varlığını günümüze kadar devam ettiren bir şekilde, anti Kemalist bir anlayışı benimsemek, dini siyasete alet etmek, inkılâp karşıtlarına/gericiliğe prim vermek gibi ciddi bazı suçlamaların odağına konulmuştur.⁵

Kırşehir'deki olay üzerine yapılan açıklamalar, protestolar incelendiğinde de tümünde dikkat çeken ortak noktalardan birisinin, bu olayın ülkede son zamanlarda yaşanan Atatürk'e yönelik artan diğer olumsuzluklarla birleştirilmesi⁶ ve DP iktidarının bundan sorumlu tutularak uyarılmasıdır. Dönemin gazeteleri incelendiğinde,

¹ Tarikat, 1216 yılında Ahmet Teycan tarafından kurulmuştur. Kurucusunun adına izafeten adına Ticani denilmiştir. Ticaniler, 1949 yılında Meclis Genel Kurulu'nda bir gösteri yaparak Arapça ezan okumuşlardır. Türkiye'ye 1930'da girmiş ve liderleri, Kemal Pıllavoğlu olmuştur. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, b.y.y.: Simavi Yayınları, 1991, 202-203; İlhami Soysal, "Mezhepler/Tarikatlar, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İletişim Yayınları, İstanbul: 1366.

² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap İkinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınları, 1999, 52-53; Vatan 10-11 Mart 1951; ayrıca bkz.: Hakan Uzun, "1951 Yılında, Kırşehir'de Atatürk Büstüne Yapılan Saldırı ve Tepkiler", *CTAD, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 8 (2008).

³ Nadir Nadi, "Atatürk İçin Kanun", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1949, 1.

⁴ Bu konuda şunları söylemiştir: "... Yalnız Atatürk'ün aziz hatırasını kanun yolu ile koruma düşüncesine ne dersiniz? Türk cemiyeti içinde Atatürk'e karşı birleşmiş az çok kuvvetli bir kara ruh varmış hissini verebilecek olan böyle bir kanun ihtiyacı duyarsak bu bizi rahatsız etmez mi? Fakat bir iki akıl kaçkınının keyfi yerine gelecek diye de koskaca bir milleti çirkin sesler dinlemeye mahkûm edebilir miyiz? Karar vermeden önce uzun uzun düşünelim... Bizi biz yapan adama hakaret ettirmemeliyiz; fakat dar bir yasak zihniyetine saplanarak devrimin sağlam bünyasını de zedelememeye dikkat edelim. Böyle bir hareket her şeyden önce Atanın ruhunu muazzab eder. Bütün ömrünü batılı manasile bir Türkiye yaratmak uğruna harcayan O büyük adamı hiçbir kötü niyet yıkamayacaktır." Nadi, "Atatürk İçin Kanun", 1.

⁵ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 36-37; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları, 1998, 128-129; Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericilik 1950-1990*, Ankara: İmge Kitabevi, 1993, 30; Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, 2. Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987, 90; Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, 11. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998, 150-151; Cahit Kayra, *38 Kuşağı Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002, 164-165; Metin Tokar, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, DP'nin Altın Yılları 1950-1954*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990, 131; Feroz Ahmad, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: İletişim Yayınları, b.t.y., 1991; Tefvik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, İstanbul: İletişim Yayınları, b.t.y., 2068.

⁶ Bu konuda Kırşehir'e miting için gelen İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği Başkanı Temel Enderoğlu'nun gazetede yer alan şu sözleri iyi bir örnek oluşturur. "Biz son zamanlarda Atatürk düşmanlığının gitgide kuvvetlendiğini görerek üzülmüyoruz. Bu düşmanlığa bir türlü inanamadığımız için daha evvel protesto etmeğe kalkmadık. Fakat, Kırşehir'de Atatürk'ün heykeline uzanmış sinsi el, Türk inkılabının bağına hançer saplamak niyeti ile hareket etmiştir. Biz Atatürk'ü ve İnkılâplarını onun düşmanlarına karşı müdafaa edeceğiz. Ve bundan böyle onun aleyhine yapılan yayınlara da müsaade etmeyeceğiz...", Ulus, Milliyet, Hürriyet 6 Mart 1951.

Atatürk'e karşı bu tür olumsuz hareketlerin yoğunlaştığını gözlemlemek ve bundan kaynaklı olarak toplumsal huzursuzluğun arttığını söylemek mümkündür.⁷

Burada başka bir noktaya daha temas etmek gerekirse, eğer bu saldırıların failinin izledikleri politikalar nedeniyle siyasi partiler olduğu söylenecekse, bu durumda DP'den çok daha önce dine karşı tutumunu yeniden gözden geçirmiş olan başta CHP olmak üzere diğer bütün partilerin de bu konudaki sorumluluğunu göz ardı etmemek gerekir.⁸ Zira gerçekte din, 1946 seçimleri sırasında, rekabete dayalı seçimin aracı olarak kullanılmaya başlanmış, 1945 Temmuzundan 1950'ye kadar kurulan siyasi partilerin programlarında din, gelenek ve laiklik konularına yer verilmiştir. Ayrıca partilerin birçoğunun muhafazakâr yaklaşım sergilemesi, dahası siyasal İslam'ın amaçları içinde olan birtakım düşünceleri benimsemeleri de söz konusu olmuş,⁹ 1950 seçimleri öncesinde din olgusu, seçime giren bütün partiler tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır.¹⁰ Dolayısıyla partilerin bu tür yaklaşımları, çok partili siyasi hayata geçildiğinde, dinin, Türkiye'de önemli bir seçim malzemesi haline getirilmiş olduğunun en belirgin kanıtlarıdır. Partilerin bu tür yaklaşımlarının, bastırılmış inkılâp aleyhtarı/laiklik karşıtı akımların ortaya çıkmasına da neden olduğu söylenebilir. Nitekim 14 Mayıs 1950 seçimlerinden kısa bir süre önce 10 Nisan 1950'de vefat eden Millet Partisi'nin (MP) onursal başkanı Fevzi Çakmak'ın 12 Nisan 1950'deki cenaze töreninde yaşananlar, adeta gelecekte yaşanacakların habercisi olmuştur.¹¹ Bu nedenle, bu tür olayların yaşanmasında DP iktidarının sorumluluğunun olduğu düşünülebilir de, bu konuda diğer partilerin hiç bir sorumluluğunun olmadığını söylemek mümkün değildir.

Diğer yandan DP Hükümeti'nin İçişleri Bakanı Halil Özyürek'in yaptığı açıklamaya göre, Atatürk'ün vefatından sonra büstlerine, heykel ve fotoğraflarına karşı yapılan saldırılar uzun yıllar hep aynı sayıda kalmış ve bunlar yılda bir ikiyi aşmamıştır. Bazı yıllarda ise hiç saldırı olmamış, ancak Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun tasarısının görüşülmesine yakın zamanlarda, 5-6 ay gibi kısa bir süre içinde, saldırılar birdenbire artmıştır.¹² Başka bir deyişle saldırılar, DP hükümetinin iş başına gelmesinden sonra bir hayli artmış ve buna paralel olarak da kamuoyunda ciddi rahatsızlık yaratıp, tepkilere neden olmuştur. Artan tepkiler üzerine DP hükümeti, kamuoyunun saldırılara karşı gösterdiği hassasiyet ve yaptığı eleştirilerden etkilenerek birtakım tedbirler almaya başlamıştır.¹³ İçişleri Bakanlığı, Atatürk heykellerinin korunması için önlemlerin alınmasını emreden tebligat çıkarmış ve dini istismar etmekle suçlanan "Büyük Doğu", "Sebilürreşad" ve "İslamiyet" gibi yayınlara karşı

⁷ Uzun, "1951 Yılında", 199-200.

⁸ CHP iktidarının son yıllarında, devlet denetiminde din eğitimi vermek amacıyla ilkökul ders programlarına din dersleri konmuş, imam-hatip kursları düzenlenmiş, 7 Ocak 1949'da, İlahiyat Fakültesi açılmıştır. CHP'nin muhafazakâr kesimin baskısına cevap niteliğindeki bir başka uygulaması da, "Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılmasına İlişkin Kanunun" birinci maddesinin 1 Mart 1950'de değiştirilmesi ve bu yasaya dayanılarak hazırlanan kararnameyle 19 türbenin açılması olmuştur. Hakan Uzun, "Komünizm, Irkçılık ve İrtica İle Mücadele: Milli Tesevüt Birliği, Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20, 41 (2020), 767.

⁹ Tunaya, *İslamcılık Akımı*, 179-180.

¹⁰ Engin Alçora, *Türkiye'de Siyasal Parti Propagandası (1946-1960)*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2015, 361-391; CHP'nin dini inanışlarla ilgili olarak seçim propagandaları temelinde de yeni bir siyasi tutum benimsenmesine yönelik olarak bkz. Kadri Unat, *Durmuyalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete CHP'nin Seçim Propagandaları*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016, 254-257.

¹¹ Cenaze merasiminde ki olaylar şöyle gelişmiştir: Fevzi Çakmak'ın ölümünün ertesi günü radyoda müzik yayınının devam etmesini bahane eden bir kesim genç, bu durumu protesto ederek ölüm tarihinin ulusal bir matem günü olarak kabul edilmesini istemişler, istekleri hükümet tarafından dikkate alınmayınca polisle çatışmışlar, cenazenin başında nöbet tutmuşlardır. Ortamı uygun bulan bu kişiler, cenaze törenini tam bir irticai gösteriye dönüştürmüş, törenin programını bozmuşlar, tabutu zor kullanarak omuzlarına almışlar, tabut, binlerce gencin tekbir sesleri arasında ve eller üstünde taşınarak Eyüp Mezarlığı'na götürülmüştür. Ahmet Emin Yalman, *Yakan Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. III, İstanbul: Rey Yayınları, 1970, 209-210; Cihat Baban, *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970, 125; bu konuda ayrıca bkz.: Rahmi Akbaş, *Mareşal Fevzi Çakmak 1876-1950*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, 409-416.

¹² Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun Tasarısının görüşmeleri sırasında Mardin milletvekili Mehmet Kâmil Boran'ın, Atatürk'ün manevi varlığına ve maddi hatıralarına 14 Mayıs'tan önce ve sonra yapılan saldırılar hakkındaki sözlü sorusuna İçişleri Bakanı Halil Özyörük'ün verdiği cevaba göre saldırıların sayısı şu şekildedir:

- 1- Atatürk'ün ölümünden 14. 05. 1950 tarihine kadar manevi varlığına 51, fotoğraflarına 12, heykel ve büstlerine 4 olmak üzere 67 tecavüz hadisesi tespit olunmuştur. Bunlardan yirmisi hakkında vereseşi tarafın şahsi dava açılmadığı için takibat yapılmamış, 16'sına delil bulunmadığı için takipsizlik kararı verilmiş, dokuzu Türklükle beraber Atatürk'e de hakaret sebebiyle mahkûmiyetle neticelenmiş, ikisi Af Kanunundan faydalanarak amme davası düşmüş, 28'i hakkındaki adi takibat sonucu hakkında bir kayıt bulunamamış, 3 hadise de adalete hiç intikal etmemiştir. Bu tecavüzlerin 19'u sarhoşluk, 4'ü delilik sebebiyle ika edilmiş olup diğerlerinin hangi sebep ve saikler altında yapıldığı tayin olunamamıştır.
- 2- 14 Mayıs 1950 tarihinden 1 Nisan 1951 tarihine kadar Atatürk'ün büst ve heykellerine 9, manevi şahsiyetine 5 ve fotoğraflarına 1 olmak üzere ceman 15 tecavüz hadisesi vuku bulmuştur. Bunların hepsi adalete intikal etmiştir.
- 3- Son zamanlarda Atatürk'ün fotoğraflarına ve manevi varlığına yapılan tecavüzlerin sayısında bir artış olmayıp yalnız büst ve heykellerine vaki tecavüzler 14 Mayıs 1951 tarihinden bugüne kadar geçen bir seneye yakın devre içinde 9'u bulmuştur. Vatan 12 Nisan 1951; Zafer 28 Nisan 1951.

¹³ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasal Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004, 227.

soruşturmalar açılmıştır.¹⁴ Ayrıca DP, bu çalışmanın da konusu olan ve kamuoyunda daha çok “Atatürk Kanunu” olarak bilinen “Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun” isminde yasa çıkararak tepkileri ortadan kaldırmak istemiştir.¹⁵

Literatür incelendiğinde, söz konusu kanun üzerine özellikle de, TBMM’de yapılan görüşmeleri tüm detaylarıyla ele alan çalışmalar olmakla birlikte,¹⁶ bu olayın basına nasıl yansdığına, kanunun çıkarılması konusunda dönemin gazetecilerinin/aydınlarının konuyu nasıl değerlendirdiklerinin yeterince işlenmediği ve 1951 yılından bu yana yürürlükte olan bu kanunun, zaman içindeki izlerinin sürülmediği görülmüştür. Hâlbuki söz konusu kanunun çıkarılmasının toplumsal ve siyasal etkileri, sadece belirli bir zaman dilimiyle sınırlı kalmamış ve yürürlüğe girdiği günden bugüne kadar etkisini sürdürmüştür. Ayrıca çıkarıldığı dönemde kanuna önemli bir misyon yüklenmesi de söz konusu olmuştur. Bunlardan dolayı, kanunun çıkarılmasıyla birlikte hedeflenen amaçlara ulaşıp ulaşılmadığı ya da tam tersi olarak kanunun zaman içinde birtakım sorunlara yol açıp açmadığının incelemesi de çalışmanın amaçları içinde yer almıştır.

Makalede, bilinenlerin dışında başka şeyler söyleyebilmek için basın yararlanılan en önemli kaynak çeşidi olmuştur. Basından yararlanılırken de, 1951 yılında hem iktidarı hem de muhalefeti destekleyen gazetelerin bir arada kullanılmasına özen gösterilmiştir. Ancak sonraki yıllar için bu özenin korunduğu söylenemez. İncelenen konunun 73 yıl gibi çok uzun bir zaman dilimini kapsaması ve konuyla ilgili araştırılacak nokta bir tarihin de olmaması, gazete arşivlerini internet ortamında okuyucuların hizmetine sunduğu için sadece Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinden yararlanılmasını zorunlu kılmıştır. Ayrıca sosyal medyada bu konuda çıkan haber, yazı ve yorumlardan da istifade edilmiştir. Çalışmaya katkı sunan diğer kaynak türleri ise Adalet Bakanlığı’na bağlı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü’nün web sitesinde yayımladığı Adli İstatistikler ile Avrupa Birliği’nin (AB) Türkiye İlerleme Raporu/Türkiye Raporu¹⁷ ve anılar olmuştur.

1. Kanun Tasarısının Hazırlanması

1.1. Kanun Tasarısının Hazırlanması Öncesinde Yaşananlara Duyulan Tepkiler

Yukarıda da belirtildiği gibi, Atatürk’ün vefatından hemen sonra başlayan ve DP döneminde ciddi artış gösteren Atatürk’ün büstlerine saldırılara ve laiklik karşıtı hareketlere toplumun hemen her kesiminden tepkiler gelmiş, bunları korumak ve zarar vermeye çalışanları teşhir etmek amacıyla hükümete uyarılar yapılmıştır. Bu hadiselerden rahatsızlık duyanlar, başta gazeteciler ve gençlik olmak üzere, hükümete tepki göstermenin yanı sıra önlem alınması konusunda da ortak ses yükseltmişlerdir. Nitekim bu tür eylemlerin arttığı dönemde, Necip Fazıl Kısakürek’in sahibi olduğu Büyük Doğu Dergisi Atatürk ve inkılâp karşıtı yayınları nedeniyle üniversite öğrencileri tarafından protesto edilmiştir.¹⁸

Toplumda çok büyük tepkiyle karşılanan Kırşehir’deki Atatürk büstüne yapılan saldırı sonrasında gerçekleşen tepkilerin bir kısmını da yine üniversite gençleri gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan birisinde, Atatürk karşıtlığını destekleyenleri dikkatle takip edeceklerini ve gerekli deliller toplandıktan sonra, bunların isimlerinin yer aldığı bir “Kara Kitap” yayımlayacakları kararını almışlardır. Daha sonra, Milli Eğitim Bakanlığı başta olmak üzere ilgili diğer bakanlıklara müracaat ederek gerek Atatürk karşıtlarının takibi, gerekse bu tür hareketlere son verilebilmesi için resmi kanallardan da faaliyete geçilerek hemen “Atatürk inkılaplarını koruma kanunu” hazırlanmasını ve yürürlüğe konulmasını istemişlerdir.¹⁹ Böylelikle gençler, bu tür hareketlerin önlenmesi konusunda hükümete yasal düzenleme yapması çağrısında bulunarak bir süre sonra gündeme gelecek olan, Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkındaki Kanun’la ilgili olarak bir işaret fişeği yakmışlardır.

¹⁴ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Türkçesi: Ahmet Fethi, 2. Baskı, İstanbul: Hil Yayın, 1996, 53.

¹⁵ Eric Jan Zürcher, “Baba, Başöğretmen Ve Kahraman: Türkiye’de Atatürk Kültü”, *Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Tarih, Toplum ve Siyaset*, Çeviren: Turgay Sivrikaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024, 296.

¹⁶ Albayrak, *Demokrat Parti*; Selçuk Koca, “Atatürk’ü Koruma Kanunu”, Türkiye’nin 1950’li Yılları, Haz.: Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015; Selma Gökçürk Çetinkaya, “İkinci Menderes Hükümeti Dönemi”, *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960)*, C. 1, Editörler: Dilşen İnce Erdoğan-İsmail Hakkı Demircioğlu-Serpil Seda Şimşek, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021; Barış Ertem, “Atatürk’ü Koruma Kanunu’nun Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Tartışılması”, *Turkish Studies*, 8, 5, (2013); Ahmet İlyas, “İktidar Muhalefet İlişkinine Bir Örnek: Atatürk’ü Koruma Kanunu”, *Turkish Studies*, 8, 7, (2013).

¹⁷ Avrupa Komisyonu 1998 yılından itibaren aday ülkelerin Kopenhag kriterlerine uyum konusunda kaydettiği gelişmeleri yıllık olarak değerlendiren raporlar yayımlamaktadır. Söz konusu raporlar 2016 yılına kadar “İlerleme Raporu”, sonrasında ise “Ülke Raporu” olarak adlandırılmıştır. https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 30.02.2024.

¹⁸ Ulus, 21 Mart 1951.

¹⁹ Milliyet, 22 Mart 1951.

Öğrencilerin bu tür protestolarını, toplumda tepkiyle karşılayanlar da olmuştur. 23 Mart 1951 tarihinde bir vatandaş, Başbakan Adnan Menderes'e yazdığı mektupta ülkede irticanın olmadığını, boşuna yaygara koparıldığını ve bunu yapanın da CHP olduğunu söyleyerek CHP'yi kendi deyimiyle "yeniden şeflik saltanatı" kurmakla suçlamıştır. Mektubunda öğrenciler için de çok sert ifadeler kullanan bu kişi, sağlanan tüm imkânlarla rağmen okumak yerine gösteri düzenleyen öğrenciler üzerine en sert şekilde gidilmesi gerektiği telkininde de bulunmuştur.²⁰ Aynı konuyla ilgili bir başka mektupta da, yine ülkede yapay bir gündem yaratıldığı ve irtica diye bir şey olmadığı söylenerek öğrencilerin asla siyasetle uğraşmamaları gerektiği, hükümetten izin alınmadan yapılan bir mitingün ise asla kabul edilemeyeceği ve bunun yasa dışı olduğu belirtilmiştir.²¹

Ancak hükümet, basından ve öğrencilerden yükselen sesleri dikkate almış ve Atatürk'ün büst ve resimlerinin korunması amacıyla İçişleri Bakanı Halil Özyürek'in imzasıyla bütün vilayetlere genelge göndermiştir.²² Bu genelge isteği karşılamadığı gibi, eleştirilmiştir. Bakanın, genelgesinde en dikkat çeken husus, bütün yaşananları sadece hükümetin saygınlığını sarsmaya yönelik hareketler olarak açıklaması ve bunları Türk inkılâbını tehdit eden davranışlar olarak değerlendirmekten kaçınmış olmasıdır. Ayrıca büst, heykel ve fotoğrafların korunması için yaptığı önerilerin hiçbirinin yapılabilecek, gerçekçi öneriler olmaması da, hükümetin bu konudaki samimiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Nitekim bakanın genelgesi Cumhuriyet gazetesindeki bir yazıda sert ve alaycı şekilde tenkit edilmiştir.²³ Yazıda, Bakanın genelgede belirttiği hiçbir husus kabul edilmemiş ve tüm bu olayların "hükümetin prestijini sarsmak" amacı ile yapılmadığı ve inkılâbı hedef aldığı söylenmiştir. Ayrıca genelgedeki "büst, heykel ve fotoğrafların buldukları yerlerin kolayca el uzatılmayacak ve tahrip olunamayacak bir hale getirilmesine" yönelik öneri de, uygulanamayacak olması nedeniyle, alaycı şekilde eleştirilmiştir.²⁴ Bu arada, Bakana bir başka öneride bulunulmuş ve başarıya ulaşılması için inkılâba düşman olanları "sindirecek ve yok edecek" yasal tedbirlerin alınması, hatta mevcut kanunların uygulanması gerektiği söylenmiştir.²⁵

Aynı günlerde, 1 Ekim 1947'de Ali Fuat Başgil ve Ahmet Emin Yalman öncülüğünde kurulmuş olan Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti de bir beyanname yayımlamıştır. Beyannamede, ülkede yaşananlar irticai tahrik olarak nitelendirilmiş ve bunların milli birliği tehlikeye düşüreceği ileri sürülerek dini duyguları kendi kişisel çıkarları için kullananlara fırsat verilmemesi için önlem alınması talep edilmiştir.²⁶

Gazetecilerin de yaşananlar karşısında sessiz kalmadığı ve hükümeti eleştirdikleri dönemde, Hüseyin Cahit Yalçın Adnan Menderes'i irtica konusunda uyarmıştır.²⁷ Ahmet Emin Yalman da bu duruma kayıtsız kalmayarak Adnan Menderes'in seçim öncesinde devr-i sabık yaratmayacağız demesine karşın, bu sözüne sadık kalmadığını, dahası devr-i sabık konusunda İnönü dönemini bile kabul etmeyecekken işin ucunun Atatürk devrine gittiğini belirterek bu konudaki rahatsızlığını iletmış ve bu durumun milleti de böylece konusundaki endişelerini dile getirmiştir. Ayrıca ülkede Atatürk'e, inkılaba ve rejime karşı çıkan komünizm, irtica ve Nazi taklitçilerinin bulunduğu işaret eden Yalman, bunların halk nezdinde çok itibar görmedikleri halde yine de tedirgin olduğunu söyleyip, Adnan Menderes ile birlikte hükümet üyelerinden Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri'nin isimlerini vererek Menderes'i gerilik taraftarlarına ümit ve cesaret verecek hareketlerde bulunmakla suçlamıştır. Menderes'i, inkılap karşıtı hareketlerin seçimler için bir güç olmadığı konusunda da uyarın Yalman, bunların önlenmesi için net tavr

²⁰ BCA 30-01-0-0-18-100-34, (23.3.1951).

²¹ BCA 030-01-13-76-4, (26.3.1951)

²² Genelgede başlıca olarak şöyle denilmiştir: "Son günlerde, Cumhuriyetin banisi büyük Atatürk'ün heykel, büst ve fotoğraflarına karşı çirkin tecavüzlerin tevali ettiği görülmektedir. Vak'aların cereyan tarzlarından edinilen intibalara göre, bu menfur tecavüz hareketlerinin, hükümetin prestijini sarsmak gayesi güdenler tarafından tatbik mevkiine konulduğundan şüphe yoktur. Olayların taşıdığı mana ve mahiyet dış manzaraları itibarile görüldüğünden çok daha önemli ve şümüllüdür. Bugün yurdumuz için Cumhuriyetin bir sembolü mahiyetini almış bulunan, Atatürk isminin ve eserlerinin basit politika oyunlarına alet olmaktan kat'iyen uzak tutulması icabeder. Her ne kadar vilâyetlerce bu vak'alar üzerinde hassasiyetle durularak incelemeler yapılmakta ise de, yalnız adli takibatla neticeye ulaşmanın mümkün olmayacağını kabul etmek lâzımdır... zabita tedbirlerine ehemmiyet verilmek gerektiği belirtilerek büst, heykel ve fotoğrafların buldukları yerlerin kolayca el uzatılmayacak ve tahrip olunamayacak bir hale getirilmesi... büst ve heykellerin muhafaza tedbirlerinin artırılması, bu işe azami dikkat gösterilmesi, muhafaza hususunda ihmal gösterenlerin cezalandırılacaklarının şimdiden tasrihi ilâve olunmaktadır." Cumhuriyet, 29 Mart 1951.

²³ Cumhuriyet, 29 Mart 1951.

²⁴ Gazetede ki yazının ilgili bölümü şu şekildedir: "İdare amirleri bu tecavüzleri önlemek için yapsınlar? Büstleri beton kuleler, inşa ettirerek onların tepesine mi, yoksa minarelerin şerefesine mi koysunlar? Resimleri demir parmaklıklar içine mi saklasınlar? Heykelleri elektrik cereyanı verilmiş dikenli tel örgülerle çevirerek birer korugan haline mi koysunlar?" Cumhuriyet, 30 Mart 1951.

²⁵ Cumhuriyet, 30 Mart 1951.

²⁶ Cumhuriyet, 30 Mart 1951; Albayrak, *Demokrat Parti*, 227.

²⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, "İrtica ve Adnan Menderes", *Ulus*, 22 Mart 1951, 1.

sergilenmesi ve irticanın ülke için tehlike olduğu konusunda net bir açıklama yapılması gerektiğini ısrarla belirtmiştir.²⁸

Yalman başka bir yazısında da, ülkede Atatürk ve inkılap hareketi aleyhine genel saldırıya başlandığını ve Atatürk büstlerine saldırıların artarak bunun salgın haline dönüştüğünü söyleyerek ülkede bu tür hareketlerin güçlü şekilde kınanması, siyasi partiler başta olmak üzere, bütün aklı başında vatandaşları ülkeyi ortaçağa sürüklemek ve milli varlığı yıkmak isteyenlere karşı, hep birden canlı set oluşturmak için “rejim tesanüdü etrafında” birleşmeye davet etmiştir. Ayrıca, dinde yobazlığın çok tehlikeli olduğuna da işaret eden Yalman, inkılabın tartışılmamasına dikkat çekmiştir.²⁹

Türk eğitim tarihinde önemli bir yere sahip olan Kâzım Nabi Duru³⁰ ise Son Posta gazetesinde yayınlanan “Atatürk’e dil uzatanlara haddi bildirilmelidir” başlıklı yazısında, heykellere saldırmanın İslam inancıyla ilgisinin olmayacağını tarihten verdiği örneklerle anlatarak heykellerin artık put değil, birer sanat eseri olduğunu ve tarihi şahsiyetlerin unutulmaması için böyle bir yola başvurulduğunu söylemiştir. Habib Edip Türehan da, Yeni İstanbul gazetesindeki yazısında, devrimin getirdiği düzeni bozmaya kalkışanlara karşı yeterli mücadelenin verilmediğini söyleyerek bu konunun ihmale uğradığını belirtmiş ve düzeni bozmaya yönelik hareketleri “bozgunculuk” olarak nitelendirmiştir.³¹

Türkiye’de yaşananlar yabancı ülkelerin de dikkatini çekmiş ve olaylara yönelik yorumlar basın organlarında yer bulmuştur. Almanca yayımlanan Dapim dergisinin 20 Nisan 1951 tarihli nüshasında “Atatürk Reformlarının Reformu” başlığı altında çıkan yazıda, yaşananlar DP’nin iktidara geldiğinden beri din hürriyetinin arttığı şeklinde nitelendirilirken bunun neticesinde ortaya çıkan olayların ise Türk basınında Atatürk inkılâbının tehlikede olduğuna yönelik endişe yarattığı ifade edilmiştir.³² Kanun tasarısının kabul edilmesinden az önce, İsrail’de yayımlanan Haaretz gazetesinin 11 Temmuz 1951 tarihli nüshasında ise Arap Basın Ajansı’ndan alındığı belirtilen bilgilere dayanılarak yazılmış bir makalede, Türkiye’deki “müfrit dindarların” Atatürk aleyhtarı faaliyetlerine hız vererek birçok yerdeki Atatürk heykellerine saldırdıkları söylenmiştir.³³

Tüm bu örneklerle bakarak, yaşanan olaylardan dolayı iktidar üzerinde bir kamuoyu baskısının oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle DP, rejim konusunda endişeye ve toplumsal huzursuzluğa yol açarak, başta gençler olmak üzere halkın tepkisine yol açan benzer olayları önlemek için, yasal düzenlemeye gitmek istemiştir. Kamuoyunda “Atatürk Kanunu” olarak da bilinen “Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun” isminde yasa çıkararak Atatürk’ün resim, büst, heykellerini ve Atatürk hakkındaki eserleri koruyabileceklerini düşünmüş ve böylelikle toplumsal huzursuzluğu giderebileceklerini hesaplamışlardır. Faik Ahmet Barutçu’nun anılarında Menderes’le yaptığı bir görüşmeden aktardıkları bu yargıyı destekler niteliktedir. Söz konusu görüşmede Menderes, Barutçu’ya kanunu aslında bir “güvenlik” kanunu şeklinde düşündüklerini söylemiştir.³⁴

Öte yandan Atatürk, çok partili siyasi yaşama geçilmesinin ardından, günümüze kadar, zaman zaman farklı siyasi parti ya da gruplar tarafından polemik konusu haline getirilmiş, birbirleri arasındaki siyasi hesaplaşmanın veya siyasi güç devşirmenin aracı olarak kullanılmıştır. DP de, hem muhalefette hem de iktidarda olduğu yıllarda Atatürk’ü sahiplenmek adına CHP’ye bir hayli yüklenmiştir. İnönü’nün, Atatürk’ün resmini para ve pullardan kaldırıp kendi fotoğrafını bastırması, devlet dairelerinden Atatürk’ün fotoğraflarını indirtip, kendi fotoğraflarını astırması DP tarafından, CHP’ye ve İnönü’ye karşı sürekli eleştiri konusu olarak gündemdeki yerini hep korumuştur.³⁵ İnönü’ye yöneltilen bu eleştiriler, Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun Tasarısı’nın TBMM’deki görüşmeleri sırasında da dile getirilmiştir. DP’nin, Atatürk’e karşı yapılan saldırılar karşısında yeterli tedbirleri almamakla ve bu tür olayları teşvik etmekle suçlanması üzerine, Başbakan Adnan Menderes, bu konuda asıl suçlunun CHP olduğu söylemiştir.³⁶ Dolayısıyla DP’yi böyle bir kanun hazırlamaya iten sebepler arasında,

²⁸ Ahmet Emin Yalman “Atatürk Devr-i Sabık-ı”, *Vatan*, 3 Nisan 1951, 1.

²⁹ Ahmet Emin Yalman “Rejim Tesanüdü”, *Vatan*, 5 Nisan 1951, 1.

³⁰ Fahri Temizyürek-Fatma Dinçer, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 10, 19 (Bahar 2014), 174.

³¹ *Vatan* 6 Nisan 1951.

³² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 538-2812-23665-1, (29 Nisan 1951).

³³ BCA, 538-2735-21928-2, (17 Temmuz 1951)

³⁴ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasî Anılar 1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977, 515.

³⁵ Hilal İşçi Yiğit, *İnönü Döneminde Atatürk İmajı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015, 50-74; *Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Selahattin Karayavuz’un Üç Devre Işık Tutan Anıları*, Hazırlayan: Zehra Arslan, Ankara: AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020, 3, 50.

³⁶ TMMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 4 Mayıs 1951, 56; Yiğit, *İnönü Döneminde Atatürk İmajı*, 64;

³⁶ Cumhuriyet 7 Nisan 1951; *Vatan* 7 Nisan 1951.

partilerine karşı yöneltilen Atatürk ve inkılâp karşıtlığı suçlamalarından kurtulmak ve Atatürk'ü sahiplenmek daha doğrusu tamamen CHP'ye kaptırmamak istemesinin de etkisi vardır. Böylelikle kanunu çıkararak, kendisine yönelik sarf edilen, irticaya taviz verdi iddialarına yanıt verdiği gibi, Atatürkçü bir parti olduğunu ispatlayarak Atatürk'ü, CHP'ye bırakmamış ve onu partiler üstü bir figür haline getirmek için bir adım daha atmıştır. DP, Atatürk'ü sahiplenme konusunda CHP ile yaptığı yarışa daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve bir Atatürk filmi çekmek için teşebbüste bulunmuş, 10 Kasım 1953'te Atatürk'ün naaşını, Etnografya Müzesi'nden, inşaatı CHP zamanında başlamış ancak DP zamanında tamamlanmış olan, Anıtkabir'e taşımış ve ülkedeki çok sayıda sivil toplum örgütünü, ortak payda Atatürk olmak üzere, bir konfederasyon çatısı oluşturarak Milli Tesanüt Birliği³⁷ adı altında bir araya getirmiştir.³⁸

1.2. Kanun Tasarısının Adalet Komisyonunda Görüşülmesi

Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın öncülüğünde gündeme gelen kanun tasarısı, Başbakan Adnan Menderes'in de benimsemesiyle sorunsuz ve kısa sürede 26 Mart 1951 tarihinde Bakanlar Kurulu'ndan geçirilip, TBMM'ye sevk edilmiştir. Ancak kanunun kabul edilip yürürlüğe konulması son derece yorucu ve uzun bir sürenin sonunda gerçekleşmiştir.³⁹

Kanun tasarısı, ilk önce Adalet Komisyonu'na gönderilmiştir. Basından anlaşıldığı kadarıyla kanun tasarısı üzerine yapılan görüşmeler birkaç gün sürmüş ve sık sık karşılıklı sözlü sataşmaların yaşandığı komisyon toplantıları oldukça hararetle tartışmalara sahne olmuştur. Gazeteci Altan Öymen'in anılarında öne sürdüğüne göre, tasarının bazı DP'liler tarafından komisyonda dirençle karşılanması ve olaya yaklaşımlarındaki tutum farklılığı, DP grubu içinde Arapça ezanın kabulünden sonra, din sahasında daha başka adımlar atılmasını isteyenlerin etkisi nedeniyle olmuştur.⁴⁰

Görüşmelere bakılacak olursa, milletvekillerinden sadece Hamid Şevket İnce, tasarının lehine konuşup, yasanın kesinlikle çıkarılması gerektiğini ısrarla vurgularken, Atatürk'ün manevi varlığına saldırının rejime saldırı olduğunu, Atatürk'ün doğrudan doğruya rejimi temsil ettiğini ifade etmiş, nihayet bazı geri fikirli ve inkılâp aleyhtarı dergilerin birtakım cahiller üzerinde uyandırdığı tesirler yüzünden Atatürk heykellerine tecavüz hadiselerinin vuku bulduğunu söylemiştir. Osman Şevki Çiçekdağ (Ankara), Muammer Obüs (Konya), Hüseyin Ortakçoğlu (Çorum) gibi komisyonun diğer üyeleri ise böyle bir kanuna gerek olmadığını söyleyerek gerekirse ceza kanununa bir madde ilave eklenebileceğini ileri sürmüşlerdir. Komisyon üyeleri arasında bulunan Cumhuriyet gazetesi başyazarı ve Muğla Milletvekili Nadir Nadi de tasarı hakkında aleyhte görüş bildirerek, Atatürk prensipleri korunduğu takdirde böyle hususi bir kanuna hacet kalmayacağını, tecavüz hadiselerinin kendiliğinden ortadan kalkacağını belirtmiştir. Komisyonda şahıslar için kanun çıkarılmasının doğru olup olmadığı da tartışma konuları arasında yer almıştır.⁴¹

Tasarı üzerine 10 Nisan 1951 tarihinde yapılan görüşmeye, Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu ile Adalet Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu da katılmışlardır. Toplantıda ilk sözü alan Hamid Şevket İnce, taş ve tunçtan Atatürk heykellerine el kaldırmanın, et ve kemikten Atatürk'e hakaret etmekten daha hafif bir suç olmadığını belirterek Atatürk'ün memlekete yaptığı büyük hizmetlerden söz etmiş ve tasarının hazırlanmasındaki amacın Atatürk rejimini yıkmak kastıyla hareket edenleri cezalandırmak olduğunu söylemiştir. Ardından söz alan Halide Edip Adıvar ise tasarının teknik kısımları hakkında fikir beyan etmeyeceğini bildirerek bu konuyu hukukçuların daha iyi çözeceklerine işaret etmiş ve "Atatürk'ün heykeline tecavüzü yalnız Türkiye değil, Türkiye'nin dışındaki milyonlarca Müslüman da tasvip etmez. Ancak Hamid Şevket Beyin söyledikleri gibi inkılapları başaran birkaç münevver değildi. Ata'yı yetiştiren bu milletin olgunluğudur. Torunu ile 70 yaşındaki Türk kadını cephede

³⁷ Demokrat Parti iktidarı döneminde, Atatürk'ün manevi şahsına ve Türk inkılâbına yönelik yapılan saldırıların arttığı sıralarda, Başbakan Adnan Menderes, ülkede irtica, ırkçılık ve komünizm ile ortak mücadele yapılmasına yönelik çağrılarda bulunmuştur. Milli Tesanüt Birliği de, bu çağrılarının sonucunda ve İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nin öncülüğünde kurulmuştur. Bir konfederasyon olan Birlik, dönemin çok sayıda sivil toplum örgütünü bir araya getirmiş ve hepsinin ortak paydası Atatürk imgesi olmuştur. Sorunların çözümünde, toplumun aydınlatılmasını ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasını bir zorunluluk olarak gören söz konusu oluşum, amaçlarına ulaşmak için konferanslar ve radyo programları düzenlemiş, az sayıda broşür ve kitap yayımlamıştır. Bu konuda bkz. Uzun, "Milli Tesanüt Birliği".

³⁸ Gökhan Atılgan, "1950-1960 Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*, İstanbul: Yordam Kitap, 2015, 479-481; Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun 10 Yılı Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, 191; Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Kemalizm*, 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, 153.

³⁹ Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 5. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2009, 192-193.

⁴⁰ Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 194.

⁴¹ Cumhuriyet, 7 Nisan 1951; Vatan, 7 Nisan 1951.

düşmanla savaşırken gözlerimle gördüm. Hamid Şevket, Atatürk'ün inkılapları gençlere emanet ettiğini, beş on münevverle zabitanın inkılapları müdafaa ettiğini söylemiş bulunuyorlar. Hadise hiç de böyle değildir. Türk milleti heyeti umumiyesiyle bir sağduyuya sahiptir. İnkılapların esaslarından bu millet ayrılamaz." demiştir.⁴²

Hükümet adına konuşan Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu da, Atatürk'ü koruma kanununun hazırlanmasının son günlerde meydana gelen olaylar nedeniyle zorunluluk haline geldiğini ve ceza hukuku prensipleri ile bu zorunluluğun giderilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Adalet Bakanı Rüknettin Nasuhioğlu da, ülke genelinde Atatürk heykellerine karşı yapılan saldırıların aslında Atatürk'ün kurduğu sisteme karşı saldırı olduğunu ifade ettikten sonra, şahıs hakkında kanun çıkarılmaz diyenlere de cevap vererek şahıs hakkında kanun çıkarılmasının, hukuk prensiplerine aykırı düşmeyeceğini belirtmiş ve o zamana kadar çıkarılmış bulunan kanunlar arasında benzerlerinin bulunduğunu hatırlatarak "Atatürk'e Başkumandanlık tevcihi", "Mustafa Kemal'e Gazi unvanının verilmesi" gibi kanunları örnek vererek düşüncesini güçlendirmeye çalışmıştır.⁴³

Hükümet adına konuşanların yaptığı açıklamalardan sonra söz alanlar ise Atatürk heykellerine yapılan saldırıların önlenmesi için Ceza Kanununun mevcut hükümlerinin ihtiyacı karşılayacağını; tasarının anti-demokratik nitelik taşıdığını ve Anayasanın 69. maddesine aykırı olduğunu; Türk kanunlarının kimseye imtiyaz tanımadığını, bu kanunun ise Atatürk'ün ailesine ve şahsına imtiyaz tanıyan kanun olmaktan başka anlam taşımayacağını söylemişlerdir.⁴⁴

Tasarının bir kez daha görüşüldüğü 12 Nisan'da yapılan toplantıda yine sert tartışmalar gerçekleşmiş ve komisyon üyelerinin büyük çoğunluğu bundan önceki oturumlarda olduğu gibi tasarının aleyhinde konuşmuşlardır. Bu arada söz alan Amasya Milletvekili İsmet Olgaç, Atatürk heykellerine hükümet aleyhine dedikodu yaratmak amacıyla saldırıldığını ileri sürüp, konuyu farklı zemine çekmeye çalışırken Balıkesir Milletvekili Vacit Asena ise tasarının reddedilmesi ihtimali karşısında hükümetin tasarımı geri alması teklifinde bulunmuştur. Bu teklif üzerine, İçişleri Bakanı Halil Özyörük teklifin Bakanlar Kurulu kararı ile geldiğini, bu nedenle kendisinin geri alamayacağını söylemiş ve Pazartesi gününe kadar erteleme istemiştir.⁴⁵

Komisyon üyelerinin gazetelere yansıyan konuşmalarından anlaşıldığı kadarıyla, DP ve CHP milletvekillerinin Atatürk konusunda zaman zaman birbirlerini samimiyet testine tabi tuttıkları 17 Nisan'daki görüşmelerde, Başbakan Adnan Menderes de konuşmuştur. İki defa söz alan Menderes ilk konuşmasında, kanunun teklif edilmesindeki asıl amaçlarının, ülkede huzursuzluk havası yaratmak isteyenlere karşı bu hareketlerinin cezasız kalmayacağı mesajını vermek olduğunu söyledikten sonra, ayrıca yurt içindeki inzibat ve asayiş işlerine karşı gösterilecek hassasiyetle de, vatandaş hak ve hürriyetinin emniyet altında bulunduğunu kamuoyuna göstermek istediklerini ifade etmiştir. Başbakan daha sonra bu tasarının Anayasanın 69. maddesine aykırı olduğuna dair ileri sürülen fikirlere de katılmanın mümkün olamayacağını belirtmiştir.⁴⁶

Başbakanın sonra söz alan Hamid Şevket İnce ise kanunun geri alınamayacağını belirterek, düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"...Türk vatanını kurtaran Atatürk'e karşı borcumuzu ödemeye ve inkılaplarını korumaya mecburuz... Bu bir zarurettir. Bu zarureti doğuran da son feci vakalardır. Yapacağımız bu kanun, bir vatan inkılap kanunu ve bir vatan kanunu olacaktır... Kanunu ihtiyaç ve zaruretlere yararlı. Hükümet inkılabı korumak, Atatürk'ün heykel ve büstlerine karşı yapılan taarruzların hedefini teşkil eden rejim aleyhtarlığını önlemek için bu kanunu getirmiştir. Bizim noktai nazarımızı benimseyen arkadaşlar, Atatürk'ü kanunla sevdirmek doğru değildir, diyorlar. Evet, insanları kanunla sevmek mümkün değildir ve bu tasarı öyle bir kasıt gözetmemektedir. Lakin bu tasarı Türk milletinin sembolü, Türk milletinin medeniyet rehberi olan Atatürk'e onun muazzez maneviyatına ve netice itibarıyla onun büyük eserlerine ve nihayet kurduğu rejime taarruz edenleri cezalandırmak isteyen bir kanun layihasıdır. Bu tasarımı kanun haline koyduğumuz zaman, Atatürk'e bir imtiyaz vermiş olmayacağız, bizi istiklale kavuşturan büyük Türk ölüsüne hürmet ve minnet borcumuzu ödemiş, rejimi ve eserlerini canımız kadar muhafaza edeceğimizi ifade etmiş olacağız."⁴⁷

Komisyonunda söz alanlardan birisi de General Selahattin Adil olmuştur. Söylediklerine bakıldığında gerçekte niyetinin ne olduğu hakkında kesin bir şey söylemenin pek de mümkün olmadığı, ancak Atatürk'e yönelik ağır

⁴² Zafer, 11 Nisan 1951.

⁴³ Zafer, 11 Nisan 1951.

⁴⁴ Zafer, 11 Nisan 1951.

⁴⁵ Zafer, 13 Nisan 1951; Vatan 13 Nisan 1951; Ulus 13 Nisan 1951.

⁴⁶ Zafer, 18 Nisan 1951; Ulus 18 Nisan 1951.

⁴⁷ Zafer, 18 Nisan 1951; Ulus 18 Nisan 1951.

eleştirilerde bulunmak için ortamdan yararlanmaya çalıştığı ileri sürülebilecek olan Selahattin Adil, Atatürk'ün herkes gibi memlekete sivil ve askeri hizmetler yapmış olduğunu, bir şahıs için kanun çıkarmanın doğru olmadığını söylemiş ve tasarı lehinde yazılar yazan gazeteleri de ikiyüzlülükle itham ederek Atatürk'ün "diktatör" olduğunu ve "istibdat" yaptığını söylemiştir.⁴⁸ Olayı tamamen farklı zemine çekmeye çalıştığı söylenebilecek olan Adil'in, konuya yönelik diğer açıklamaları şu şekildedir:

"Memlekette Kemalist zihniyeti belli edecek bir kanunun çıkarılmasını doğru bulmuyorum. Memleketin bugünkü durumu nazarı dikkate alınmalıdır. Memleketimiz bir Müslüman memleketi olduğuna göre Hazreti Muhammet hakkında bir şey söylenecek olursa bunun için de bir kanun çıkarmak icab edecektir. Dört sene sonra yeni bir iktidar iş başına geldiği zaman, bu iktidar da böyle bir kanun çıkaracaktır. Atatürk inkılâpları artık bir mazi olmuştur. 14 Mayıs inkılâbından sonra, Atatürk inkılâbından bahsedilemez."⁴⁹

Salâhattin Adil'in konuşması sırasında Atatürk devrini diktatörlükle nitelendirmesi Başbakan ve komisyon üyeleri tarafından tepkiyle karşılanmış,⁵⁰ bu sırada Menderes derhal müdahale ederek Selahattin Adil'in fikirlerini düzeltmesi gerektiğini, Atatürk'ün bir "müstebit" değil bir "halâskâr" olduğunu söylemiştir.⁵¹

Atatürk'e yönelik söylediği sözlerden dolayı Selahattin Adil'e gazeteciler ve kamuoyundan da tepkiler gelmiştir. Ali Naci Karacan, gazetede yazısında kanunun çıkarılmasına karşı olanlara yönelik eleştirilerini sıraladıktan sonra, sözü Selahattin Adil Paşa'ya getirip, onun Atatürk'le ilgili olarak söylediği sözleri "ayıp" ve "küçüklük" olarak gördüğünü belirterek kanunun karşısında olanların yaptıkları bu konuşmalarla aslında kanuna ne kadar ihtiyaç duyulduğunu bir kez daha ispatladıklarını ifade etmiştir.⁵²

Bu olaya tepki gösterenlerden biri de dönemin Atatürk Derneği Başkanı Profesör Halil Nimetullah Öztürk olmuştur. Öztürk, Adil'in konuşması sırasında kullandığı sözlerden dolayı derin üzüntü duyduğunu; Atatürk'ün memleketi kurtararak ve inkılâbı gerçekleştirerek bu ülkeye iki büyük hizmette bulunduğunu belirtmiş ve ardında da inkılâbı anlayacak derinliğe sahip olmayan kafaların bulunabileceğini, ancak Atatürk'ün vatani kurtaran dünya çapındaki askeri dehası önünde nasıl hayranlık duyulmadığını anlayamadığını ifade ederek, "...İnsan anlamadığı bir büyük varlık karşısında, onu takdir etmekten aciz olduğunu sezerek hiç olmazsa susmasını bilmelidir."⁵³ demiştir.

Komisyonunda daha sonra konuşanlar ise Atatürk'ün heykeline yapılan hücumların doğrudan doğruya inkılâplara yönelik olduğunu, bu nedenle de hükümetin inkılâpları koruma kanunu hazırlaması gerektiğini; büyük eserler veren Atatürk için kanun yolu ile sevgi ve aşk yaratmaya çalışmanın doğru olamayacağını söylemişlerdir.⁵⁴

Neticede 17 Nisan 1951'de kanunun tümü oya sunulmuş, Menderes'in komisyonu etkilemeye çalışmasına karşın,⁵⁵ tasarı ancak oy çokluğuyla kabul edilebilmiştir (dokuza karşı yedi).⁵⁶

Görüşmeleri yakından takip eden bazı gazeteciler, konuyla ilgili kanaatlerini belirten yazılar yazmışlardır. Bunlardan birisi olan Vatan gazetesinden Ahmet Emin Yalman, kanunun çıkarılmasını olumlu karşılayarak kanunun inkılâbı korumak, laiklik ve demokrasiyi yaşatmak açısından önemli olduğunu altını çizmiştir. Ayrıca kanunun "mürteciler" ve kötü niyetli kişiler için Türkiye'de faaliyet sahası kalmadığının ilanı olacağını da belirtmiş ve "Böyle faydalı bir kanunu hazırlayıp, milleti bu bakımdan huzura kavuşturanlar varolsunlar" diyerek kanunu çıkaracak olanları da övmüştür.⁵⁷

Zafer gazetesinden Mümtaz Faik Fenik de, kanunun çıkarılmasının gerekli olduğunu savunmuş ve Atatürk heykellerine saldıranlar, resimlerinin gözlerini oymaya kalkanlar için böyle bir kanuna ihtiyaç bulunduğunu; kanunun bir şahıs kanunu olmadığını, Atatürk inkılâplarını korumayı hedefleyen bir kanun olduğunu söylemiştir. Atatürk'ün, inkılâbın sembolü olduğunu belirten Fenik, bundan dolayı yapılan saldırıların aslında inkılâba ve rejime yapıldığını ifade ederek bu konudaki fikirlerini şöyle açıklamıştır: "Bazıları diyeceklerdir ki, evet ama, Fatih

⁴⁸ Zafer 18 Nisan 1951; Vatan 18 Nisan 1951.

⁴⁹ Ulus 18 Nisan 1951; Cumhuriyet 18 Nisan 1951.

⁵⁰ Milliyet 18 Nisan 1951; Ulus 18 Nisan 1951; Cumhuriyet 18 Nisan 1951.

⁵¹ Zafer 18 Nisan 1951; Vatan 18 Nisan 1951.

⁵² Ali Naci Karacan, "Atatürk hakkındaki kanun tasarısı", *Milliyet*, 19 Nisan 1951, 1.

⁵³ Vatan 20 Nisan 1951.

⁵⁴ Zafer 18 Nisan 1951; Ulus 18 Nisan 1951.

⁵⁵ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, 131; Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 194.

⁵⁶ Zafer 18 Nisan 1951; Vatan 18 Nisan 1951.

⁵⁷ Ahmet Emin Yalman, Atatürk Kanununun Mânası, *Vatan*, 19 Nisan 1951, 1.

de büyük adamdır, Kanuni de büyük adamdır; onları korumak için neden kanun çıkarmıyoruz? Evet ama, ne Fatih, ne Kanuni, bugünkü Türk cemiyetinin, bugünkü Türkiye Cumhuriyetinin dayandığı inkılapların temsilcisi değildirler. Onlara bir tecavüz vaki olursa bu cumhuriyeti, inkılapları ve medeniyeti istihdaf eden bir saldırı değildir. Halbuki, Atatürk'e yapılan hücumlar, doğrudan doğruya, Anayasanın koruduğu inkılaplara, Cumhuriyete, laikliğe, halkçılığa, milliyetçiliğe matuftur..."⁵⁸

Zafer gazetesinin Serbest Fıkra adı verilen köşesinde "Sarıçizmeli" adıyla "Ata'ya saygısızlık başlığı altında yazılan bir yazıda da, Atatürk'e saldıranlar "mezcup" veya "Türk inkılaplarına körü körüne düşman birer haydut" olarak nitelendirilmiş ve bunların derhal cezalandırılmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca yazıda, kanun tasarısının çıkarılması sırasında dile getirilen Atatürk'ün kanun yoluyla sevdiremeyeceğini söyleyenlere de itiraz edilerek bu düşünce tarzının yanlış olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹

CHP'nin sözcüsü konumunda olan Ulus gazetesinden Hüseyin Cahit Yalçın, öncelikle kanun tasarısının Adalet Komisyonu'nda iyi karşılanmaması ve hükümetten bu tasarımı geri çekmesinin istenilmesine dikkat çekerek bu konudaki üzüntüsünü dile getirmiş ve bu durumun Adalet Bakanının yeterli ve inandırıcı bilgi vermemesinden kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmüştür. Bu nedenle hükümetin sırf bundan dolayı tasarımı geri çekmeyerek Komisyonu inandırmasını beklediğini söylemiştir. Çünkü Yalçın'a göre kanunu reddetmek için ileri sürülen fikirler iyi bir temele oturmamıştır. Ayrıca yazısında kanunu savunarak diğer yazarların da ifade ettiği şekilde, asıl hedefin Atatürk olmadığını, onun şahsında Türk inkılâbı olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Yalçın tasarımı desteklediği başka bir yazısında da, tasarının Adalet Komisyonu'ndan geçmesinde Adnan Menderes'in müdahalesinin önemine dikkat çekerek bundan dolayı Menderes'i kutlamış ve tasarının TBMM'de kabul edilmesini dilemiştir. Ayrıca tasarıya karşı çıkanlara da eleştirilerde bulunarak ülkede Atatürk ve inkılâp aleyhinde yaşananların bu kişiler tarafından küçümsendiğini, yeterince ciddiye alınmadığını, bu saldırılara karşı önlem alınmamasının büyük bir "ihmal" olacağını, dahası bu tür insanları "teşvik" edeceğini belirterek Selahattin Adil'e de konuşması sırasında Atatürk'e karşı söylediği sözlerden dolayı tepki göstermiştir.⁶¹

Ulus gazetesinden Nihat Erim de, Atatürk'ün vefatından 1950 yılına kadar hiç kimsenin "Atatürk'ün heykeline ve adına" karşı saygısızlıkta bulunmadığını ileri sürerek Atatürk'ün öldükten sonra, Türk milletinin medeni millet olarak yükselip ilerlemesinin sembolü olduğunu; inkılâba sahip çıkılmadığında yeniden cehalet ve taassubun esiri olunacağını söylemiştir. Ayrıca bu tür kanunların düşünce ve vicdan hürriyetiyle uzlaşamayacağını söyleyenlerin haklı olduklarını belirtmiş, ancak hem devletin hem de toplumun varlığını koruyabilmek için "hürriyetlere sınır" çizilebileceğini savunmuştur. Erim, DP ile CHP'nin gerek irtica gerekse Atatürk ve inkılâp düşmanlığı konusunda samimi şekilde işbirliği yaptıkları takdirde saldırıların önlenebileceğine işaret ederek, asıl yapılması gerekenin inkılâbı korumak olduğunu vurgulamış ve "...Derdi esasından tedaviye çalışmayı teklif ediyoruz." diyerek bundan dolayı hukuk prensiplerini göz ardı ettiğini belirtmiştir.⁶² Konuyla ilgili başka bir yazısında ise önceki yazısında da dile getirdiği gibi, asıl önemli olanın inkılâbı korumak olduğunun altını çizerek kanun tasarısında esasen buna dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁶³

Tasarı komisyonunda görüşülürken kamuoyunun farklı kesimlerinden de konuyla ilgili fikirlerini ifade edenler olmuştur. Bunlardan birisi de İçişleri eski Bakanı Şükrü Kaya olmuştur. Kaya, Atatürk'ün büst ve heykelleri ile onun sembollerine karşı yapılan saldırıların, "basit bir antipati" olarak kabul edilemeyeceğini aslında saldırıların, Atatürk'ün eseri olan Cumhuriyet rejimine ve Cumhuriyet kanunlarına karşı olmaktan kaynaklandığını söylemiştir. Bu tür hareketlerin inkılâp karşıtlığı, irtica anlamına geldiğinin Türk gençliği tarafından da tescillendiğini belirten Kaya, başta gazeteciler olmak üzere bu gerçeği kavrayanların endişe duymakta haklı olduklarını ifade ederek Atatürk'ün heykel ve resimlerini "cansız birer sembol" olarak nitelendirip, her şeyden önce devletin ve rejimin korunması gerektiğini vurgulamıştır.

Falih Rıfki Atay da, Atatürk'e saldıranların bu cesareti nereden bulduklarını sorarak başladığı yazısında, asıl tartışılması gerekenin irticaya cesaret vermemek ve irticayı önlemek için konan kanunların uygulanması

⁵⁸ Mümtaz Faik Fenik, "Milletçe Beklenen Kanun", Zafer, 15 Nisan 1951, 1.

⁵⁹ Zafer, 15 Nisan 1951.

⁶⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "Atatürk Kanunu", Ulus, 17 Nisan 1951, 1.

⁶¹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Hükümet ve Atatürk Kanunu", Ulus, 21 Nisan 1951, 1.

⁶² Nihat Erim, "Atatürk mü, Eserleri mi?", Ulus, 22 Nisan 1951, 1.

⁶³ Nihat Erim, "Atatürk Kanunu?", Ulus, 27 Nisan 1951, 1.

olduğunu dile getirmiştir. Bu arada şair Mithat Cemal Kuntay ise "O'nun Heykelini Kırana" adlı kafiyeli bir şiirle saldırganlara Atatürk'ün ve Türk inkılâbının kıymetini bilmeleri konusunda güçlü bir mesaj vermeye çalışmıştır.⁶⁴

Cumhuriyet gazetesinin "Serbest Sütun" köşesinde çıkan bir yazıda ise ilerleyen yıllarda Türkiye'nin önde gelen ceza hukukçularından birisi haline gelecek olan Sahir Erman, Atatürk'e karşı işlenen çeşitli hakaret fiilleri nedeniyle bu tasarının kanunlaşması gerektiğini savunarak ölümlerin hatırasına karşı işlenecek hakaret ve sövme "cürümlerinin" cezalandırılması bakımından esaslı bir sistem kurmaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki düşüncelerini hukuki boyutuyla ayrıntılı şekilde açıkladıktan sonra, konunun sadece Atatürk bakımından değil, bütün ölümler bakımından ele alınmasını arzuladığını dile getirmiş, ancak Atatürk'ün inkılâbın sembolü olduğunu, bu nedenle de onunla ilgili olarak özel kanun çıkarılmasının yanlış olmayacağını ifade etmiştir.⁶⁵

5. Dönem Yozgat milletvekili Mehmet Emin Draman da, konuya dâhil olmuş ve Başbakan Adnan Menderes'e yazdığı mektupta, kanun tasarısı üzerinden yapılan tartışmalar sırasında ceza kanununa bir madde eklenmesiyle amacın temin edilebileceğine yönelik itirazların gerçekçi olmadığını, Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı günü bayram olarak kutlamak için kanun çıkaran, ölüm gününü milli matem günü olarak yasla geçiren Türk milletinin inkılâpçı ruhuna Ata'ya ait abideleri ve her çeşit eserlerini korumak için de özel kanun çıkarmanın yakışacağını söyleyerek Menderes'e bu konuda başarılar dilemiştir.⁶⁶

2. Kanun Tasarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde

2.1. 4 Mayıs 1951 Görüşmeleri

TBMM'de iki gün boyunca tartışılan tasarının gerekçesinde, kanunun Atatürk'ün hatırasına yönelik olumsuz birtakım faaliyetlerin takibinin kolaylıkla yapılabilmesine imkân tanıyacağı, böylelikle bu konuda yaşanan boşluğun giderilebileceği belirtilmiş ve tasarının milletin isteğiyle ortaya çıktığı vurgulanmıştır.⁶⁷

4 Mayıs 1951 tarihli görüşmeler iki oturumda yapılmıştır. Bir hayli uzun süren görüşmelerde sert tartışmalar olmuş ve bu durum basına, TBMM "bu devrenin en heyecanlı, en münakaşalı celsesini bugün akdetti" şeklinde yansımıştır. Celseye, Meclis Başkanı Refik Koraltan başkanlık ederken Başbakan Adnan Menderes ve diğer milletvekilleri de mecliste hazır bulunmuşlardır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar da müzakereleri sonuna kadar takip etmiştir.⁶⁸

Görüşmeler sırasında tasarı, hem DP hem de CHP milletvekilleri tarafından tenkit edilmiştir. Ancak tasarımı TBMM'ye sunan DP olmasına karşın, DP milletvekillerinin de tasarıya eleştirel yaklaşım, karşı çıkmaları dikkat

⁶⁴ Ulus, 12 Nisan 1951. Mithat Cemal Kuntay'ın şiiri şöyledir:

Sen ki yoktun, seni halk etti bu heykel, yoktan!
Yoksa yurdunla Buhâra'ya dönerdin çoktan!
Tunç adam binmemiş olsaydı eğer tunç atına,
Yurdun inmişti bugün bir otelin bir katına.
Suç mu mâsum eşinin ırzını kurtardıysa?
Suç mu, tarihini bayraklaşarak sardıysa?
Suç mudur, şarka eğer başka güneş verdiyse?
Suç mudur, Akdeniz'in sırrını gösterdiyse?
Yirmi milyon yüreğin vurduğu taştır, kırma!
Böyle mihrâbı, baban görmedi, el kaldırma!
Sanma taştır, seni hâlâ düşünür baştır o baş;
Sana yekpâre vatan toprağı vermiştir o, taş!
Sen de lütfet, ona bir âbidelik, toprak ver;
Yurdu kurtarması bir suçsa eğer, hoş görüver.

⁶⁵ Sahir Erman, "Atatürk Tasarısı Münasebetile", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1951, 3.

⁶⁶ BCA, 030-01-18-101-5, (7. 4. 1951).

⁶⁷ Gereke şu şekildedir: Millî Mücadelenin kahramanı ve memleketin kurtarıcısı Atatürk, Cumhuriyetin ve inkılâplar rejiminin sembolü olması hasebiyle hâtrasına, eserlerine ve onu ifade eden varlıklara vâki olacak tecavüzler, bilvasıta cumhuriyete ve inkılâplar rejimine tevcih edilmiş bir mahiyet ifade edeceğinden. Bunlara karşı işlenen ve âmme efkârında derin akisler yaratmakta olan suçların faileri hakkında mevzuatımız hususi hüküm ve müeyyideleri ihtiva etmemekte ve cumhuriyet savcılarının re'sen takibata girişmelerine müsait bulunmamaktadır. Her ne kadar Türk Ceza Kanununun 488 nci maddesinde, ölmüş bir adamın hâtrasına hakaret vâki olduğu takdirde ölenin karısı veya usul ve fûruu veya kardeş ve kız kardeşleri ve usul ve fûruu derecesinde sihir akrabası ve doğrudan doğruya veresesi bulunan kimseler tarafından dâva açılabilir yazılı bulunmakta ise de bu gibi hallerde kanunun 480 ve 482 nci maddelerine göre failere verilecek ceza, miktar ve mahiyet itibarıyla Atatürk'ün mânevi varlığına tecavüz edenler hakkında vicdani âmme tatmin edecek yeterlikte görülmediğinden bu tasarının hazırlanmasına lüzum hâsıl olmuştur. TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında kanun tasarısı ve Adalet Komisyonu raporu, 4 Mayıs 1951.

⁶⁸ Vatan, 5 Mayıs 1951; Cumhuriyet, 5 Mayıs 1951.

çekicidir. DP'lilerin bu tutumu, kanun tasarısının partide grup kararı alınmadan Meclis'e getirildiğini göstermektedir. DP milletvekillerinin tasarıya yönelik eleştirilerinde hassasiyet gösterdikleri konuları ise kişiye özel kanun çıkarılmasının uygun olmayacağı; kamuoyunda Atatürk'ün ve değerlerinin ancak kanunla korunabileceği gibi bir izlenimin oluşacağı ve bunun iktidarı aciz göstereceği; Atatürk'le ilgili olarak putlaştırma yaratacağı; Anayasa'nın eşitlik ilkesine aykırılık teşkil edeceği; kanunun antidemokratik olduğu, bu nedenle de ifade özgürlüğünü kısıtlayacağı ve demokratikleşmeyi olumsuz yönde etkileyeceği şeklinde sıralamak mümkündür.⁶⁹

Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu ve Başbakan Adnan Menderes ise doğal olarak kanun tasarısını savunmuşlardır. Nasuhioğlu, tasarının Anayasaya ve eşitlik ilkesine aykırı olmadığını, amaçlarının Atatürk'ün büstlerine ve değerlerine yapılacak saldırıları engellemek olduğunu söylemiştir.⁷⁰ Kanunu çıkarmakta kararlı olduğu anlaşılan Menderes de⁷¹, Atatürk'ün değerlerinin ve inkılâbın korunmasının amaçlandığını belirterek kanunun fikir ve ifade özgürlüğünü değil, sadece "hakaret özgürlüğünü" kısıtlayacağını vurgulamıştır. Söz konusu kişinin Atatürk olması nedeniyle de kişiye özel kanun çıkarılabileceğini belirtmiştir. Bu arada heykellere yapılan saldırıların aslında hükümete karşı düzenlenmiş bir komplo olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁷²

CHP Grubu adına söz alan Yozgat Milletvekili Avni Doğan da tasarıya asıl amacı karşılamaktan uzak olduğu gerekçesiyle karşı çıkanlar arasında yer almıştır. Doğan, Atatürk'ün partiler üstü konumda bulunduğunu vurguladığı konuşmasında, kanun tasarısının eksik olduğunu ve bu nedenle de yalnızca taştan yapılmış heykelleri koruma altına aldığını ifade etmiştir.⁷³

Mardin Milletvekili Kâmil Boran (CHP) suçların önlenmesinde cezanın tâli unsur olduğunu, asıl işin sebebin izalesinde bulunduğunu söylemiş ve eğer Atatürk'e saldırılar artmışsa bunun sebebi hürmetsizlikte değildir. Demokrasiyi yapmak hususunda üzerimize düşenleri vaktiyle yapamadık. Eğer hükümet titizlik gösterseydi, bugün Meclis ve tarih huzuruna böyle bir tasarı ile gelmek lüzumunu hissetmezdi diyerek tasarının geri alınmasını istemiştir.⁷⁴

Boran'a cevap vermek üzere kürsüye gelen Başbakan Menderes ise son zamanlarda Atatürk'ün manevi şahsiyetini temsil eden eserlere karşı yapılan saldırıların bu kanunun hazırlanmasına sebep olduğunu anlatarak "...tedbirde kusur, Atatürk'ün eserlerine karşı işlenen suçları kâfi şiddette karşılamamak veya teşvik etmekse bu hatayı kendileri irtikâp etmişlerdir. Kendi reislerinin resimlerini havi olan pulları daha beş senede tüketemeyeceğimiz adette bastırmışlardır..." diyerek İnönü dönemine gönderme yapıp, eski defterleri açmıştır.⁷⁵

Çok sayıda milletvekilinin söz aldığı görüşmeler sırasında en fazla tepkiye neden olanlardan birisi yine DP Ankara Milletvekili General Salâhattin Adil olmuştur. Adalet Komisyonu'nda konuşurken yaptığı gibi, yine konuyu bağlamından çıkarıp, Atatürk'le hayattayken yapamadığı kişisel bir hesaplaşmayı şimdi yapıyormuş gibi bir izlenim uyandıran tarzda konuşmuş ve ona yine "diktatör" yakıştırmasında bulunmuştur.⁷⁶

Meclis görüşmelerinin en ilginç denilebilecek olayının baş aktörü DP milletvekili Bedii Üstün olmuştur. Üstün, kanun tasarısının görüşülmesine başlanmadan önce, Meclis'te Atatürk için üç dakikalık saygı duruşunda bulunulmasını istemiştir. Ancak burada asıl ilginç olan, üç dakikalık saygı duruşunda bulunulması teklifi değil, bunun için öne sürülen gerekçedir. Üstün'ün önerisini, Meclis'te önce saygı duruşunda bulunulması ve böylece herkesin Atatürk'e ve inkılâba bağlı olduğunun gösterilmesi, ardından da tasarıyla ilgili olarak kimin ne söylemesi gerekiyorsa her şeyi söylemesi şeklinde özetlemek mümkündür. Üstün'ün, siyasi kurnazlık olarak da değerlendirilebilecek olan öneriyi sunmasındaki amaç, başta kendisi olmak üzere, tasarıyla ilgili yapılacak eleştiriler öncesinde, bu eleştirilere karşı gelebilecek tepkilere karşı önlem almak olmalıdır.⁷⁷

⁶⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 40-65, 65-74.

⁷⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 50-51.

⁷¹ Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 199.

⁷² TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 58-59.

⁷³ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 61-62.

⁷⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 54-55.

⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 56.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 40-42; Vatan 5 Mayıs 1951.

⁷⁷ Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 194-196; Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, 132; öneri şu şekildedir: "Atatürk Kanun tasarısının müzakeresine başlanmadan önce bu tasarının gerekçesi ve metni üzerinde vâki olacak konuşmaların bir suitefehüme meydan vermemesi maksadiyle ve büyük koruyucu, büyük asker ve büyük reformist Kemal Atatürk'e ve onun inkılâplarına bağlılık hislerimizin hep beraber ifadesi gayesiyle Meclisimizin Başkanlıkça üç dakikalık ayakta tazim sükûtuna davet buyurulmasını arz ve teklif ederim" demiştir. TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.72, 40.

TBMM'deki görüşmeler öncesinde ve görüşmeler sırasında basında yapılan yorumlara bakılacak olursa, daha önce de olduğu gibi, kanun tasarısının çıkarılmasına yönelik itirazda bulunulmamış, tasarı son derece olumlu karşılanmıştır.

Ahmet Emin Yalman, yazısında kanun ile ilgili olarak TBMM'de yapılan tartışmalara dikkati çekerek Meclisi bu tartışmaları yapmasından dolayı birinci TBMM'yi hatırlatan, saygı duyulacak, yüksek vasıflara sahip bir meclis olarak nitelendirmiştir. DP milletvekillerinin de, kişisel kanaatleri ne olursa olsun, partinin programına uygun konuşmalar yapmasına işaret edip, laiklik ve inkılap aleyhinde konuşmalarının önemine değinerek özellikle de, Atatürk hakkında hürmet ve hayranlık ifadelerinde birleşmiş olmalarını takdir edilmesi gereken bir davranış olarak değerlendirmiştir. Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse Yalman, kanunun aleyhinde ya da lehinde olsun konuşan bütün milletvekillerinin kendilerince haklı sebeplerinin olduğunu ancak hepsinin ortak değerler üzerinde birleşmeleri karşısında duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Ayrıca, Atatürk'e karşı baş gösteren birtakım olumsuz hareketlerin ortaya çıkmasından da, Atatürk'e karşı duyulan saygıyı ortadan kaldırmak amacıyla sistemli bir şekilde yayın yaptıklarını iddia ettiği, Büyük Doğu, Sebülürreşat, Orkun ve İslâmiyet gibi haftalık bazı dergileri sorumlu tutmuştur. Bunların "dini taassubu bir nüfuz ve istismar vasıtası" olarak kullandığına dikkati çeken Yalman, hükümetin çıkarmayı düşündüğü kanunun yerinde olduğunu söylemiştir. Bu kanunla ülkede huzurun, birlik ve beraberliğin sağlanmasının hedeflendiğini, kanunun istikrarın sağlanması ve inkılabın emniyeti açısından önemli olduğunu belirterek kanunu "gericiliğe karşı oluşturulmuş bir baraja" benzetmiştir. Kanunun reddedilmesinin ise olumsuz sonuçlar doğuracağına ve bu takdirde rejim düşmanlarına ümit ve cesaret verileceğine işaret ederek hükümetin bundan ciddi yara alacağını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, kanunda iddia edildiği gibi, vicdan hürriyetini baskı altına alacak herhangi bir hususun bulunmadığını, tam aksine kanunun çıkarılmasıyla, vicdan hürriyetini boğmak, dini ve halkın tertemiz duygularını istismar etmek isteyenlere karşı bir "baraj" kurulacağını ifade etmiştir.⁷⁸

Mümtaz Faik Fenik de Atatürk'ün inkılabın sembolü olmasından dolayı, sıradan bir kişi olmadığını, bu nedenle de, ona özel kanun çıkarmanın ona imtiyaz tanımak anlamına gelmediğini belirterek kanunun çıkarılmasıyla asıl olarak inkılâbın korunmasının hedeflendiğini söyleyip, "...Atatürk Kanunu, ölen Atatürk için bir imtiyaz değil, yaşayan Atatürk inkılapları için bir hayat hakkı istemektedir..." demiştir. Ayrıca ülkede huzur ve sükûnu sağlamak için de böyle bir kanuna ihtiyaç duyulduğunun altını çizmiştir.⁷⁹ Yazar başka bir yazısında da "Bütün dünyanın hürmetle adını andığı Atatürk'e saygısızlık ve hatta hakaret edilmesine müsaade mi edeceğiz?" diyerek bu kanunun kabul edilmesiyle, Atatürk'e bir ayrıcalık tanınmış olmayacağını belirtmiştir. Daha önceki yazısında da dile getirdiği bu düşüncesini, bu defa dini referanslar kullanıp, şu şekilde açıklamıştır: "Bu kanun çıkacak olursa, 'ölüleri hayırla yâdediniz' diyen dinimizin bir hükmü de yerine gelecektir. Onu şerle yâdetmek isteyenler önlenecek, onun aziz hâtrasına taarruz etmeğe kalkanlar cezalarını bulacaklardır. Evet biz, Atatürk'e imtiyaz değil, her ölünün haiz olduğu bir hakkı istiyoruz. Ve bunu isterken de âmme vicdanının huzur ve sükûna kavuşacağını düşünüyoruz... Atatürk için çıkarılan bir kanun asla bir imtiyaz değildir. Biz bu kanunla, Atatürk'ü hedef alarak onun inkılaplarına kastedenlere karşı bir müeyyide istiyoruz... Türkiye cumhuriyetinin kurucusunu hayırla yâdetmek istemeyenlere karşı çıkarılacak bir kanun, bütün Müslümanların kalbinde de şükranla karşılanacaktır. Atatürk'ün istediği imtiyaz değil sadece bir rahmet ve fatihadır."⁸⁰

Ali Naci Karacan ise tasarının aleyhinde olan milletvekillerini "hukuk ve demokrasi" kahramanlığına soyunup, tasarımı baltalamaya çalışmakla itham etmiştir. Bu yaptıklarının aslında ülkenin hayrına davranış olmadığı gibi, Türk milletini de memnun etmeyeceğini belirten Karacan, onları milletvekili seçen halkın bu durumu gördüğünü ve bu adıma karşı çıkan milletvekillerini bir dahaki seçimde seçmeyeceklerini ileri sürüp, milletvekillerine genel seçimler üzerinden ihtarda bulunmuştur.⁸¹

Hukukçu Burhan Apaydın⁸² da, kanunun ihtiyaçlara göre hazırlanmış olduğunu belirterek kabul edilmemesi durumunda Atatürk'e saldırıların artacağını; inkılâplara karşı çıkılacağını, aksi takdirde ise memlekette bir irtica hareketinin baş göstermesi ihtimalinin önleneceğini; Atatürk'ün diktatör ve kötü bir insan olduğu şeklinde ileri sürülen asılsız itiraz sebebinin, kanun teklifinin reddedilmesi halinde, doğru sayılmış olacağını; kanunun

⁷⁸ Ahmet Emin Yalman, "Vicdanlara hürriyet", Vatan, 6 Mayıs 1951, 1.

⁷⁹ Mümtaz Faik Fenik, "Atatürk'e küfretmek hürriyeti mi?", Zafer, 5 Mayıs 1951, 1.

⁸⁰ Mümtaz Faik Fenik, "O, bizden imtiyaz değil rahmet bekliyor", Zafer, 7 Mayıs 1951, 1.

⁸¹ Ali Naci Karacan, "Atatürk Kanunu ve Bazı Milletvekilleri", Milliyet, 6 Mayıs 1951, 1.

⁸² 27 Mayıs Askeri Darbesi'nden sonra Yassıada yargılamalarında Adnan Menderes'in avukatlığını üstlenen kişi.

Anayasaya aykırı olmadığı gibi, düşünce ve düşüncelerini açıklama özgürlüğüne de kısıtlama getirmediğini söylemiştir.⁸³

Zafer gazetesinde, “Serbest Fırka” köşesinde “Sarı Çizmeli” mahlasıyla çıkan bir yazıda da, Selahattin Adil Paşa’ya, Meclis’teki konuşmasından dolayı, tepki gösterilmiş ve ağır bir şekilde eleştirilmiştir.⁸⁴

Hüseyin Cahit Yalçın, Atatürk’ün asker ve devlet adamı olarak Milli Mücadele’yi kazanıp, Türk devletini kurduğunu belirterek takdir edilmesi gereken bu iki özelliğinin birbirinden ayrı tutulamayacağını söylemiştir. Ayrıca inkılâp mücadelesinin bitmediğini savunarak laikliğe sahip çıkılmasının önemine değinmiştir.⁸⁵

Nihat Erim ise Başbakan Adnan Menderes’i Meclis’teki konuşması sırasında Atatürk dönemi ile ilgili olarak kullandığı bazı sözlerden dolayı eleştirmiştir. Menderes’in, bu kanunun sadece Atatürk’e karşı hakaret ve saldırıyı önlemek gibi bir hedefi olduğu, Atatürk’ü eleştiri özgürlüğünü kısıtlamadığını belirtirken Atatürk’ün demokratik gelişmeleri tamamlamadığı için eleştirilebileceğini söylemesine itiraz eden Erim, Atatürk döneminde neden demokrasiye tam olarak geçilemediğini, dönemin iç ve dış koşullarından derlediği örnek olaylarla anlatarak Menderes’e tarih dersi vermeye çalışmış ve geçmiş eleştirmek yerine, hükümet olarak ülkenin demokrasisinin gelişmesi için kendilerinin de bir tuğla koymasına gerektiğine işaret etmiştir.⁸⁶

2.2. 7 Mayıs Görüşmeleri

Yasa tasarısı ile ilgili görüşmeler, 4 Mayıs’ta sonuçlandırılmamış ve konu 7 Mayıs’ta tekrar görüşülmüştür. Kanun tasarısı görüşülmeden önce ilginç bir olay yaşanmış ve DP’yi destekleyen Zafer gazetesi tepkilere yol açan bir şekilde çıkmıştır. Gazetede, Atatürk’ün büyük bir fotoğrafı yayımlanmış ve altına da “Bazılarının Anayasanın 69ncu maddesindeki “Kişi” tâbirine sokmağa çalıştıkları Türk Devletinin Bânisi: Büyük Atatürk” yazılmıştır. Diğer bir sütunda da, kanun tasarısına karşı olan milletvekillerinin isimleri çerçeve içine alınarak adeta onları millete şikâyet ediyormuş gibi yayımlanmıştır.⁸⁷ Gazeteci Metin Toker’in deyişiyle Zafer gazetesi “bir şantaj bildirisini andıran”⁸⁸ şekilde yayımlanmıştır.

Kanun tasarısının, önceki görüşmeler sırasında sert tartışmalara neden olması ve kabul edilmesi konusunda yaşanan zorluklardan dolayı olsa gerek, gazete bu yayınıyla kanuna muhalif olan milletvekillerini sıkıyı düşünmüş olmalıdır. Ancak beklentinin aksine, Zafer gazetesinin söz konusu yayını, Meclis’te büyük gerginliğe neden olmuş, milletvekillerinin çoğu gazetenin kendilerini baskı altına almak istediğini söyleyerek buna tepki göstermişlerdir.⁸⁹

Basından anlaşıldığı kadarıyla Meclis’te, yine sert münakaşaların yaşandığı gergin bir hava içinde, altı buçuk saat süren bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Bir ara Meclis’teki gerginlik öyle bir duruma gelmiştir ki, başkan toplantıya kısa süre için de olsa ara vermek zorunda kalmıştır.⁹⁰

Toplantının başkanlığını Refik Koraltan yapmıştır. Ayrıca hem iktidar hem de muhalefet toplantıya büyük önem vermişlerdir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar görüşmeleri sonuna kadar takip ederken Başbakan Menderes de toplantıya katılmış, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de bütün görüşmeler boyunca sırasını terk etmemiştir.⁹¹

Toplantı sırasında yapılan konuşmalara bakılacak olursa, aslında bu görüşmede de kanun tasarısının lehinde ve aleyhinde konuşan milletvekilleri aşağı yukarı geçen toplantıdaki fikir ve prensipler etrafında konuşmuşlar ve yeni bir şey söylememişlerdir.

⁸³ Burhan Apaydın, “Rejim düşmanlarına serbestçe at oynatacak bir saha açamayız. Atatürk kanunu kabul edilmelidir”, Zafer, 7 Mayıs 1951, 3.

⁸⁴ Selahattin Paşa eleştirilirken şunlar söylenmiştir: “...Nihayet, bu paşaya hatırlatalım ki, medeni memleketlerdeki muşeret usulü, herhangi bir zatı bile soyadı ile anmak; mevzubahs olan ise, Atatürk gibi dünyaya ve asırlara sığmayan bir şahsiyettir. Vaşington’a kimse Jorj demez! Truman’a dahi Amerika’da kimse Harry demez! Amma biz Salâhaddin Adil Paşa’ya soyadsız hitabediyorsak, kabahat bizim değildir. Ne yapalım ki, o eski ismi olan “Adil” den başka soyadı almamıştır. Paşalığa gelince; general olmyan paşalara da “paşa” demek mutaddır. İşte böyle paşam! Türkiye’de Mustafa Kemal’den sonra, bir Atatürk vardır. Bütün dünyanın bildiği bu hakikati artık siz de yavaş yavaş öğreniniz. Yaşınız müsaittir!” Zafer 7 Mayıs 1951.

⁸⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Atatürk’ün Eseri”, Ulus 7 Mayıs 1951, 1.

⁸⁶ Nihat Erim, “Atatürk Tenkid Edilmeli midir?”, Ulus, 7 Mayıs 1951.

⁸⁷ Zafer, 7 Mayıs 1951.

⁸⁸ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, 132.

⁸⁹ Vatan, 8 Mayıs 1951; Ulus, 8 Mayıs 1951; Cumhuriyet, 8 Mayıs 1951.

⁹⁰ Vatan, 8 Mayıs 1951; Cumhuriyet, 8 Mayıs 1951.

⁹¹ Vatan, 8 Mayıs 1951.

İlk sözü Adalet Komisyonu adına DP milletvekili Hamid Şevket İnce almıştır. İnce, kanun tasarısının kabul edilmesi gerektiğinin altını çizip, Atatürk'ün heykellerine yapılan saldırının Atatürk'ün kendisine yapılmış kadar büyük suç olduğunu öne sürerek Atatürk'ün şahsı ile ilgili olarak daha önceden de çıkarılmış bazı kanunları örnek gösterip, şahıs adına kanun çıkarmanın mümkün olduğunu söylemiştir.⁹² DP Kastamonu Milletvekili Rifat Taşkın da kanunu savunmuş ve Atatürk heykellerine yapılan saldırıların, aslında milli bünyeye ve rejime karşı yapıldığına vurgu yapıp, kanunun kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁹³ Kanunun kabul edilmesi gerektiğini savunan bir diğer isim, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu ise kanunun kabulünün gerekli olduğunu söylemekle birlikte, kanun nedeniyle ileride Atatürk'ü eleştirdiği için yargılanabilecek kişiler olabileceğine de dikkat çekmiştir.⁹⁴

Tasarıya itiraz eden diğer DP milletvekilleri ise tasarının hukuki değil, duygusal ve antidemokratik olduğunu; kabul edilmesi durumunda tüm inkılâbın yalnızca Atatürk'e mal edilmiş olacağını ve bunun doğru olmayacağını belirterek kanunun söz, din, vicdan ve yazı hürriyetini tehdit edeceğini öne sürmüşlerdir.

Bununla birlikte toplantı sırasında dikkat çeken bazı konuşmalar da yapılmıştır. Bunlardan birisini Halide Edip Adivar gerçekleştirmiş ve yaptığı uzun konuşmada, basında genel olarak sert, gergin, tartışmalı olarak tabir edilen TBMM'deki görüşme ortamını, gazeteci Ahmet Yalman'ın 6 Mayıs'ta yazdığı yazısından esinlenmiş olsa gerek, bir demokrasi şöleni olarak değerlendirmiştir. Adivar konuşmasında, Meclisin bu son günlerdeki gibi heyecanlı ve ateşli günler geçirmediğini, bunun benzerini ancak saltanatın ilgası günlerinde, İstiklal Mücadelesi sonunda gördüm diyerek o günkü heyecanın milli hâkimiyeti yükleyecek bir omuz aramaktan doğduğunu, 1949'dan bu yana kısmen demokrasiye mensup milletlerin "galebesi", kısmen de milletimizin şuuru ile demokrasi yolunun tutulduğunu, demokrasinin demir leblebi olduğunu, bunun hazminin güç bulunduğunu, bazı ağızları parça parça ettiğini söylemiştir. Adivar, Atatürk büstlerine yapılan tecavüzleri de tahlil ederek Atatürk'ü Türk milletinin en büyük şahsiyeti olarak tanıdığını, fakat milletimizin asırlar boyudur büyük insanlar yetiştirdiğini, mevcut tasarıda inkılapları koruyan bir hüküm bulunmadığını ve bunu bir şark zihniyeti olarak gördüğünü ifade ederek "tasarırı getirenlerin esas fikri ile hepimiz hemfikiriz, herkesin kanaati bu merkezdedir. Fakat bunun için yeniden kanun yapmak, Atatürk'ü tarihten önceki, Asuriler, Babillilerin yaptığı gibi Allahlaştırılmış, putlaştırılmış insanlar arasına koymak isteyen bir kanunla gelmek aleyhinde düşünen ve buna taraftar olmayan arkadaşlarınız vardır." demiştir.⁹⁵

Günün en gergin konuşmasını ise Ferit Alp İskender yapmıştır. Konuşmasında, kanunun Anayasaya aykırı olduğunu, böyle bir kanunun 14 Mayıs inkılabına da aykırı olacağını, 14 Mayıs inkılabının 3. Selim'den başladığını ve bugüne kadar geldiğini ve 9. TBMM'nin ıslahatçı bir Meclis olduğu üzerinde durmuştur. Ayrıca Atatürk'ün "cezaî müeyyideler siperine" sığınmak istemediğini belirtip, bazı gazetelerin hoş olmayan tavır takınmasının Meclisin serbest çalışmasına engel olduğunu söyleyerek Zafer gazetesine yayınından dolayı tepki göstermiştir. İskender, "Zafer gazetesi bu cüreti nereden alıyor" diyerek gazeteye hesap soran, sert bir konuşma yaptıktan sonra, gazetelerin milletin dili olması gerektiğini, matbuatın üçüncü güç olarak kabul edildiğini, Zafer'in bu kürsüden özür dilemesi gerektiğini beyan etmiştir. Benzer bir tepki de Nurettin Ertürk'ten gelmiş ve Zafer'in kara listesine girmek pahasına da olsa tasarının şiddetle aleyhinde bulunacağını belirtmiştir.⁹⁶

Sonuçta kanun tasarısı uzun görüşmelerin ve tartışmaların ardından bu defa da Anayasaya uygunluğunun incelenmesi için Anayasa Komisyonuna gönderilmiştir.⁹⁷

TBMM'deki görüşmelere yönelik gazetelerde yine haberler çıkmış, konu hakkında yorumlar yapılmıştır. Mümtaz Faik Fenik, TBMM'deki görüşmeler sırasında Zafer gazetesine yönelik yapılan eleştirilere karşı verdiği cevapta, böyle bir yayın yapma cesaretini Atatürk'ten, onun manevi varlığından ve Anayasanın kendilerine sağladığı yazı hürriyetinden aldıklarını söylemiştir.⁹⁸ Aynı gazetede yazılar yazan Burhan Apaydın da, kanun aleyhinde olan ve görüşmeler sırasında Atatürk'e yönelik olumsuz sözler sarf edenleri tenkit etmiş, kanunun kabul edilmesinin kendince gerekliliklerini sıraladıktan sonra, bu girişiminden ötürü Adnan Menderes ile kanunu savunan Samet Ağaoğlu'nu epeyce övmüştür. Atatürk'le konuşup/dertleşip milletvekillerini ona şikâyet etmesi ise yazısının en

⁹² TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 82.

⁹³ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 104.

⁹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 123-127.

⁹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 89-92.

⁹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 96, 101.

⁹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B. 73, 131.

⁹⁸ Mümtaz Faik Fenik, "Kimden cesaret alıyoruz", Zafer, 9 Mayıs 1951, 1.

dikkat çekici satırları olmuştur. Söz konusu satırları şu şekildedir: “Ah sevgili Atatürk!.. Karşılarında gözüktüğün zaman dilleri tutulan insanların, şimdi senin maddi yokluğundan istifade ederek aleyhinde birer bülbül kesilmelerine biz kızıyoruz da sen nasıl hırslanmazsın? Fakat hayır! Belki de, Allah bu insanları seni memnun etmek için konuşuruyor. Ve sen şimdi gayet mütebessim ve memnun bir çehre ile milletin büyük ekseriyetinin aleyhinde konuşanlara karşı ne kadar ulvî bir tarzda şahlandığını görüyorsun.”⁹⁹

Nihat Erim ise son bir yıldan beri inkılâba karşı artan düşmanlığın Türk halkını meşgul ettiğini belirterek gericiğin tarih boyunca Türk tarihinde sık karşılaşılan ciddi bir sorun olduğunun altını çizmiştir. Atatürk'ün bu sorunu kökten çözmek amacıyla büyük cesaretle radikal adımlar attığını belirterek irticanın artık görülmeceği umuluyordu diyen Erim, CHP'nin bu konuda üzerine düşeni yapmasına karşın, DP'nin izlediği siyasetle bu kesimleri cesaretlendirdiği iddiasında bulunmuştur.¹⁰⁰

3. Kanun Tasarısı Anayasa Komisyonunda

TBMM'deki görüşmeler sırasında kanun tasarısının mevcut haliyle kabul edilmeyeceğinin farkına varan DP yönetimi, bir taktikle tasarının yeniden Anayasa Komisyonuna gönderilmesini sağlamış ve böylelikle zaman kazanmıştır. Yaklaşık iki ay süren bu zaman zarfında, Bayar ve Menderes muhalif milletvekillerini ikna etmek için yoğun çaba harcamışlardır.¹⁰¹ Buna karşın, 24 Mayıs'ta yapılan ve dokuz saat süren görüşmelerin sonunda kabul ve ret oyları 7'ye karşı 7 şeklinde eşit çıkmış ve tasarı, komisyon başkanının kullandığı kabul oyunun iki oy sayılmasıyla komisyondan ancak geçebilmiştir.¹⁰²

Komisyon toplantısına müracaatları üzerine gazeteciler de alınmış ve görüşmeleri takip etmelerine izin verilmiştir. Ayrıca komisyona üye olmayan bazı milletvekilleri de görüşmelere katılmış, ancak fikirlerini ifade edebilmelerine karşın, tüzük gereği oy kullanamamışlardır.¹⁰³

Anayasa Komisyonu tasarımı Anayasaya uygunluk açısından incelerken Adalet Bakanı R. Nasuhioğlu, hükümet olarak tasarının Anayasaya uygun olarak hazırlandığı kanaatinde olduklarını ve Atatürk'e yapılan saldırıların halen devam etmesinin nedenin bu tasarının kabulü sürecinin uzaması olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴

Basında yer alan verilerden anlaşıldığı kadarıyla, kanun tasarısının Mecliste ciddi bir muhalefetle karşılaşması üzerine, kamuoyu oluşturmak amacıyla olsa gerek DP tarafından İzmir'in Kemalpaşa, Menemen, Bergama ve Tire ilçelerinde çok sayıda kişinin katılımıyla mitingler düzenlenmiştir. Mitinglerde, Atatürk'ün kişiliği, vatana yaptığı hizmetler ve gerçekleştirdiği inkılap hakkında konuşmalar yapılmış, kanunun biran evvel çıkarılması konusunda hükümeti onayladıklarına dair kararlar alınmış ve mitinge katılanların da isteğiyle alınan bu kararlar, telgraflarla TBMM Başkanlığına ve bütün İzmir milletvekillerine bildirilmiştir.¹⁰⁵ Telgraflarda dile getirilen asıl dikkat çekici husus ise kanunun çıkarılmasında yaşanan gecikmeden sorumlu tutulanlara gözdağı verilip, sert bir şekilde eleştirilmiş olmalarıdır.¹⁰⁶ Toker, bu telgrafları “tehdit” telgrafları olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁷

Konu hakkındaki fikirlerini dile getirdiği yazısında, tasarının komisyonda kabul edilmesinden son derece memnun olduğunu dile getiren Mümtaz Faik Fenik, yazısında mitinglere de değinerek bunların Atatürk'e büyük sevgi besleyen ve saygı duyan vatandaşlar olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸

Falih Rıfki Atay, Cumhuriyet gazetesinin “Sohbetler” köşesinde kaleme aldığı yazısında, kanun tasarısı hakkında farklı düşüncelerin olduğunu söyleyip bunları örneklendirdikten sonra, irticanın önlemesi için bütün siyasi partilerin irticaya karşı açık bir politika gütmeleri ve laiklik konusunda ortak bir tavır takınmaları temennisinde bulunmuştur.¹⁰⁹

Nadir Nadi de TBMM'nin tümünün, hatta kanun tasarısı aleyhinde bulunanların da, Atatürk'ü takdir edip ona olan bağlılıklarını dile getirmelerinden duyduğu memnuniyeti ifade ettikten sonra, kanun tasarısına karşı çıkılmasının

⁹⁹ Burhan Apaydın, “Atatürk Kanunu ve Hükümet”, Zafer, 12 Mayıs 1951, 1.

¹⁰⁰ Nihat Erim, “İnkılâp Düşmanlığı”, Ulus, 13 Mayıs 1951, 1.

¹⁰¹ Öymen, *Öfkeli Yıllar*, 199-200.

¹⁰² Zafer 25 Mayıs 1951.

¹⁰³ Zafer 25 Mayıs 1951.

¹⁰⁴ Zafer 25 Mayıs 1951.

¹⁰⁵ Vatan 29 Mayıs 1951; Zafer 28-31 Mayıs 1951.

¹⁰⁶ Zafer 29-30 Mayıs 1951.

¹⁰⁷ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları*, 133.

¹⁰⁸ Mümtaz Faik Fenik, “Atatürk ve milli vicdan”, Zafer, 30 Mayıs 1951, 1.

¹⁰⁹ Falih Rıfki Atay, “Bir Kanun”, Cumhuriyet, 3 Haziran 1951, 3.

en temel nedeninin, tasarının istenilen hedefe ulaşılması konusunda yetersiz kalacağına inanılması olduğunu söylemiştir. Bu nedenle de ilk önce yürürlükteki kanunların iyi uygulanmasını ve gerekirse bunların güçlendirilmesini, ayrıca dini siyasete alet edenlere karşı da mevcut düzenlemelerin yeniden gözden geçirilmesini salık vermiştir. Bunun dışında inkılâbı temsil eden her türlü sanat eserlerine karşı işlenecek suçlara da ağır cezalar verilmelidir diyerek TBMM'nin Atatürk'ü ve eserini koruyacak iyi bir hukuki formül bulacağına yönelik ümidini dile getirmiştir.¹¹⁰

Kadro dergisinin kurucuları arasında yer alan Vedat Nedim Tör de, 26 Haziran 1951'de Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a irtica ile mücadelenin ana şartları hakkında görüşlerini bildiren bir mektup yazmıştır. Mektubunda Bayar'a hitaben, onun Atatürk'e ve inkılâba ne kadar kuvvetle ve imanla bağlı olduğunun bütün dünyaca bilindiğini söyleyen Tör, partiler arasındaki rekabet nedeniyle, partilerin "dinsiz" yaftası yememek için devrimin korunması konusunda yeterince direnç göstermediklerine dikkat çekerek Bayar'dan ilk olarak tüm partileri "inkılâp rejimine sadakat paktı" imzalamaya davet etmesini istemiştir. İkinci olarak, Diyanet İşlerine büyük görevler düştüğünü belirterek Diyanet'in halkı inkılâp düşmanlarına karşı uyanık tutmak ve mezhep farklılıklarından kaynaklı toplumdaki hizipleşmeleri önlemek için merkezden hazırlanan hutbeler ve vaazlarla ülkede geniş bir uyarı seferberliği başlatması gerektiğini söylemiştir. Üçüncü olarak da Atatürk aleyhine ve inkılâba karşı yapılan saldırıların önlenmesi için Ceza Kanunu'na bunları her yönden koruyacak maddeler konulmasının zorunluluk haline geldiğini ifade etmiştir.¹¹¹

Kanun tasarısının yürürlüğe girmesini şiddetle destekleyen Başbakan Adnan Menderes de tasarı TBMM'ye yeniden gelmeden önce, 15 Temmuz 1951'de Eskişehir İl Kongresi'nde yaptığı konuşması sırasında, Ticaniler tarafından Atatürk'ün heykellerine karşı yapılan saldırılardan dolayı DP hükümetinin irticaya karşı önlem almamakla suçlanmasını reddetmiştir. Konuşmasının devamında ise Atatürk Kanunu'nu bu saldırıları önlemek için TBMM'ye getirdiklerini söyleyen Menderes, Atatürk'ün heykel ve büstlerine karşı yapılan saldırıların bu heykellerin temsil ettiği zihniyete, inkılaplara karşı yapıldığını belirterek Atatürk'ü korumak için kanun çıkarmanın gerekli olduğunu savunmuş ve kanunun vicdan hürriyetini engellemediğini ifade etmiştir.¹¹² Oysa Menderes, olaylar bu duruma gelmeden dört ay önce, 17 Mart 1951 tarihinde gazeteci Ali Naci Karaca'nın, özellikle de DP'nin Konya'da gerçekleşen kongresinde¹¹³ yaşananlardan hareketle, kendisine ülkede yer yer irtica hareketleri görüldüğünü, Atatürk inkılâplarına karşı toplumsal bir hareketlenmenin olduğunu ve bu konu hakkında ne düşündüğünü sorduğunda yukarıda söylediklerinden çok daha farklı şeyler söylemişti. Ülkede irtica olmadığını, bu konuda ısrar etmenin dini siyasete alet etmek olacağını ve Konya'da yaşananların da münferit bir olay olduğunu söyleyerek konunun gündemde tutulmasının siyasi amaçlı olduğunu belirtmişti.¹¹⁴ Menderes'in aynı olayla ilgili bu birbirinden farklı iki konuşması siyasetin tutarsızlığını/ilkesizliğini göstermek açısından önemli bir örnek olsa gerek.

4. Kanun Tasarısı Tekrar TBMM'de (23 ve 25 Temmuz 1951 Görüşmeleri)

Anayasa Komisyonundan TBMM'ye havale edilen tasarı, 23 Temmuz 1951'de TBMM'de yeniden görüşülmüş ve 50 ret, altı çekimser oya karşı, 232 oyla Anayasaya uygun olduğu kabul edilmiştir.¹¹⁵

Basındaki haberlere göre, Cumhurbaşkanı Celal Bayar da yine tasarının görüşmelerini izlemek üzere Meclise gelmiş ve bir süre görüşmeleri locasından takip etmiştir. Tasarı TBMM'de görüşülürken milletvekilleri arasında, öncekilerde de olduğu gibi, sert tartışmalar yaşanmıştır. Meclis'te tansiyonun çok yükseldiği sıralarda ise sıra kapakları vurulmuş, milletvekilleri birbirlerine fiziki şiddet uygulayacak duruma gelmişlerdir.¹¹⁶

Tasarının aleyhinde olan milletvekilleri tasarımı demokrasi açısından değerlendirerek konuya Anayasa hukuku açısından bakmış ve kişiye özel yasal düzenleme yapılmasının Anayasanın eşitlik ilkesini ortadan kaldıracığını ileri sürmüşlerdir. Tasarının lehinde olan milletvekilleri ise Atatürk'ün hatırasına, heykel ve büstlerine karşı işlenen suçların aslında rejime, Anayasa karşı işlendiğini, bu nedenle de tasarının Anayasaya aykırı olmadığı gibi,

¹¹⁰ Nadir Nadi, "Atatürk Kanunu", Cumhuriyet, 17 Temmuz 1951, 1.

¹¹¹ BCA, 030-01-41-243-17, (26.6.1951).

¹¹² BCA, 30-1-0-0-13-76-5, (15.07.1951).

¹¹³ Konya'nın Kadınhanı DP ilçe kongresinde "*Kadınlar çarşafa*" diye sloganlar atılmış, kimi delegeler, Konya milletvekili olan iki kişinin seçimlerden önce kendilerine vaatlerde bulunduğunu belirterek "*fes, sarık ve Arap harflerinin*" yeniden kullanılmasını istemişlerdir. Uzun, "Milli Tesevüt Birliği", 769.

¹¹⁴ BCA 030-01-13-76-3, (17.3.1951)

¹¹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 9, B.103, 295; Cumhuriyet, 24 Temmuz 1951; Zafer, 24 Temmuz 1951; Akşam, 24 Temmuz 1951.

¹¹⁶ Akşam 24 Temmuz 1951; Ulus, 25 Mayıs 1951.

tasarının Anayasayı koruyacağını iddia etmişlerdir. Ayrıca ülkede bu saldırılar yüzünden bozulan asayişin ancak böyle bir düzenlemeyle sağlanabileceğini, aksi takdirde ise nedenine bakılmaksızın, saldırganların cesaretinin artacağını, bunun sorumlusunun ise Meclis olacağını söyleyerek Atatürk'e duyulan sevginin de böylelikle gösterilebileceğini ve seçmenlerin/kamuoyunun istediğinin bu yönde olduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁷

Kanunun TBMM'de kabul edilmesi basın tarafından heyecanla karşılanmıştır. Zafer gazetesi "Meclisin Dünkü Büyük İnkılâp Kararı" başlığını atarken aynı gazetenin yazarlarından Mümtaz Faik Fenik de, kanunun TBMM'de kabul edilmesinin, milletvekillerinin Atatürk'e ve onun eseri olan inkılabı nasıl bağlı olduklarını gösterdiğini ve inkılabı nasıl savduklarını ispatladığını belirtmiştir. Bundan sonra artık Türkiye'de irticaya karşı şiddetle karşı konulabileceğini ve irticaya asla meydan verilmeyeceğini ileri süren Fenik, bu kararı alan milletvekillerini de överek onların milletin gerçek temsilcisi olduklarını söylemiştir.¹¹⁸

Nadir Nadi ise öncelikle kanun tasarısının kabulü sırasında milletvekillerinin çıkarılacak olan bu kanunla, inkılâbın kazanımlarının korunacağını belirtmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirerek kanunun kabulünü Türk inkılâbının zaferi olarak değerlendirmiştir.¹¹⁹ Ayrıca bu kanun sayesinde, biri kalem tutan diğeri ise çekiçle saldıranlar diye ikiye ayırdığı ve dini siyasete alet etmekle suçladığı kesimlerin de, dizginlenebileceğini belirtip, bazı yazarları da oldukça ağır şekilde tanımlayarak eleştirmiş ve bundan böyle inkılâba saldırıp, Atatürk'e küfredemeyeceklerini ileri sürmüştür.¹²⁰

Tasarının tümü üzerindeki görüşmelerin bitmesine karşın, Başkanlığa verilen çok sayıda önerge ile Anayasa Komisyonu raporunun tekrar incelenmesi için tasarının Adalet Komisyonuna gönderilmesi istenmiş, ancak bu defa tekrar Adalet Komisyonuna gönderilmesi kabul edilmemiştir.¹²¹

TBMM'nin 25 Temmuz 1951 tarihli görüşmelerinde ise maddeler üzerinde durulmuş, tek tek oylanarak kabul edilmiş¹²² ve yasa, 5816 sayılı "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun" ismiyle 31 Temmuz 1951 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe konmuştur.¹²³

Beş maddeden oluşan kanuna göre, Atatürk'ün hatırasına alenen saldırıda bulunanların üç seneye, büst ve heykellerine saldıranların ise beş seneye kadar ağır hapse mahkûm edilebilmesi kararlaştırılmıştır.

Kanun metni şu şekildedir:

Madde 1 – Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır.

Atatürk'ü temsil eden heykel, büst ve abideleri veyahut Atatürk'ün kabrini tahrip eden, kıran, bozan veya kırleten kimseye bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası verilir.

Yukarıdaki fıkralarda yazılı suçları işlemeye başkalarını teşvik eden kimse asıl fail gibi cezalandırılır.

Madde 2 – Birinci maddede yazılı suçlar; iki veya daha fazla kimseler tarafından toplu olarak veya umumi veya umuma açık mahallerde yahut basın vasıtasıyla işlenirse hükmolunacak ceza yarı nispetinde artırılır.

Birinci maddenin ikinci fıkrasında yazılı suçlar zor kullanılarak işlenir veya bu suretle işlenmesine teşebbüs olunursa verilecek ceza bir misli artırılır.

Madde 3 – Bu kanunda yazılı suçlardan dolayı Cumhuriyet savcılıklarınca re'sen takibat yapılır.

Madde 4 – Bu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 5 – Bu kanunu Adalet Bakanı yürütür."¹²⁴

Adalet Bakanlığı, resmi gazetede yayımlanmasının ardından, hiç zaman kaybetmeden, kanunu savcılıklara tebliğ etmiş ve tebliğinde, Atatürk heykel ve büstlerine karşı gerçekleştirilen saldırıların halk nezdinde yarattığı tepkiye

¹¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 7, B.73, 252-268.

¹¹⁸ Zafer, 24 Temmuz 1951.

¹¹⁹ Nadir Nadi, "Kanun olan Tasarı", Cumhuriyet, 25 Temmuz 1951, 1.

¹²⁰ Bu konuda şunları söylemiştir: "Evvelki gün Mecliste ezici bir çoğunlukla kabul edilen kanun, şüphe yok ki çekiçten başka ifade vasıtası olmayan çember sakallıları sindirecek, bunların uluorta ve pervasızca icra'i luğbiyat etmelerine engel olacaktır. Ahlâk düşkünü kumarbazlar ve din simsarları da bundan böyle dergilerini aziz Atamıza küfür etmek için kullanamayacaklardır." Nadi, "Kanun Olan Tasarı", 1.

¹²¹ Milliyet 26 Temmuz 1951.

¹²² TBMM Tutanak Dergisi, D. IX, C. 9, B.104, 303-324.

¹²³ Zafer 26 Temmuz 1951; Akşam 26 Temmuz 1951.

¹²⁴ Resmi Gazete 31 Temmuz 1951, Sayı: 7872.

dikkat çekerek kanunun hassasiyetle ve dikkatle uygulanmasını, bu tür suçlarda hemen harekete geçilmesini istemiştir.¹²⁵

Tasarının kanunlaşması Zafer gazetesinde "İnkılâpları koruma yolunda Meclisin aldığı büyük karar" sürmanşetiyle verilmiştir.¹²⁶ Aynı gazetede "Hukuki Bahisler" başlığı altında konuya yönelik yorumda bulunan Faruk Erem¹²⁷ adında hukukçu bir akademisyen ise bu kanunun kabul edilmesiyle birlikte inkılapların artık korunabileceğini ve aydın kesimin içini sızlatan olayların artık yaşanmayacağını ümit edilebileceğini söyleyerek kanunun kabul edilmesinden önce işlenen suçlar cezasız mı kalacak? Şeklinde bir soru ortaya atmış ve cevabını da kendisi verip, hukukun geriye işletilemeyeceğini ve kanundan önce işlenen suçlardan dolayı kişilere bu kanuna dayanılarak ceza verilemeyeceğini belirtmiştir.¹²⁸

Akşam gazetesinde Şevket Rado, tasarının TBMM'de kanun olarak kabul edilmesini sevinçle karşılamış ve duygularını "Geç oldu ama temiz oldu" diye ifade etmiştir. Söz konusu kanuna, inkılâp karşıtı kişilerin eylemlerinin engellemesinde ve inkılâbın sürekliliğinin sağlanmasında önemli bir rol yükleyen Rado'ya göre kanun, hem o gün için hem de yarın için gereklidir. Bundan sonra inkılâplara karşı olanların, inkılâbın sembolü Atatürk'e saldırmaları durumunda Atatürk'ün kız kardeşinin dava açması beklenmeden savcılar hemen harekete geçebileceklerdir. Ayrıca kanunla, inkılâbın düşmanlarının cesaretinin kırıldığını ve inkılâbı ortadan kaldırmak arzularına da son verildiğini belirtmiştir. Öte yandan kendi anlatımıyla "Atatürk sevgisi kanunla yaşatılmaz. Atatürk'ün adını ceza tehdidiyle yaşar tutmak istiyorsak yazık bize!" diyerek kanun tasarısına karşı çıkanları da olumsuz şekilde anmış ve inkılâp karşıtı hareketlerde bulunanlar ile Atatürk'ün heykellerine saldıranların ceza almamalarının ülkede yarattığı huzursuzluğa dikkat çekmiştir.¹²⁹

Ali Naci Karacan da kanunun kabul edilmesini sevinçle karşılayanlardan biri olmuş ve sevincini Milliyetteki köşesinde "Allaha çok Şükür, Atatürk kanunu, bir hayli gürültüden sonra nihayet Meclisten çıkabildi." diyerek dile getirmiştir. Yazısında Atatürk'ten ve onun ülkeye yaptıklarından övgüyle söz eden Karacan, "Atatürk Kanununu Türk inkılâp, Türk terakki ve tealisini koruma kanunu addetmekte asla hata yoktur. Şimdi susacaklar, sinecekler, artık gündüz heykellere, büstlere saldırmayacaklar ve devlet, rejim, iktidar düşmanlığı için Atatürk'ü kullanamayacaklardır." diyerek kanunla aslında Atatürk üzerinden inkılâba saldıranların engelleneceğine dikkati çekmiştir. Ayrıca yazısında DP'nin de kanunla, kendisini inkılâba düşman parti yaftalamasından kurtaracağını söylemiştir.¹³⁰

5. Kanunun Kabulünden Günümüze Kadar Uygulanmasının Ortaya Çıkardığı Sonuçlar ve Kanuna Yönelik Değerlendirmeler

Milliyet gazetesindeki bir habere göre Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun 19 Haziran 1952 tarihinde ilk defa uygulanmış ve Kalecik'in Gölköyü okulunda bulunan Atatürk büstünü kirletmiş olan bir kişinin suçu sabit görülerek ağır ceza mahkemesi tarafından 10 ay hapsine karar verilmiştir.¹³¹ Ancak kanuna dayalı olarak açılan davalar 1952 yılı ile sınırlı kalmamıştır. Adalet Bakanlığı'na bağlı Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü'nün web sitesinde yayımladığı Adli İstatistik verileri incelendiğinde 5816 sayılı Atatürk Hakkında İşlenen Suçlar Hakkında Kanun kapsamında halen dava açılıp, kişilerle ilgili işlem yapıldığını görmek mümkündür.¹³²

Kanunun çıkarılması her ne kadar o günün koşullarında toplumsal ve siyasi zorunluluğun ifadesi olarak görülebilirse de, kanun yürürlüğe girdiği ve uygulanmaya başlandığı ilk günden itibaren, Türkiye'nin gündemindeki yerini çoğu zaman korumuş ve bazen bazı kararların alınmasında belirleyici olmuştur. Bir örnek vermek gerekirse Anavatan Partisi (ANAP) 1984 yılında memurların tüm sicil cezalarının affını öngören yasa

¹²⁵ Akşam, 12 Ağustos 1951.

¹²⁶ Zafer, 26 Temmuz 1951; Akşam, 26 Temmuz 1951.

¹²⁷ **Faruk Erem**, 1913 doğumludur. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Belçika'da burslu olarak hukuk doktorası yaptı. Türkiye Barolar Birliğinin (TBB) Kurucu Başkanı Faruk Erem, 11 Ağustos 1969'da Başkan olarak seçilince Cumhurbaşkanlığı Hukuk Müşavirliği görevinden ayrıldı. TBB Başkanlığı'nı 9 Ocak 1980 tarihine kadar devam ettirdi. 8 - 9 Ocak 1971'de Adana'da gerçekleştirilen 4. Barolar Birliği Genel Kurulunda "Avukatlık Meslek Kuralları"nın kabul edilmesini sağladı. Özellikle ceza hukuku, genel-özel hükümler, ceza usul hukuku, adam öldürme cürümleri üzerine çalışmalar yapan Prof. Dr. Faruk Erem, hukukçular için kaynak niteliğinde eserlere imza attı. *Bir Ceza Avukatının Anıları* adlı eseri büyük ilgi gördü, Ankara Sanat Tiyatrosunda sahnelendi. <https://www.turkiyehukuk.org/faruk-erem/> Erişim 27.02.2024.

¹²⁸ Zafer, 9 Ağustos 1951

¹²⁹ Akşam, 27 Temmuz 1951.

¹³⁰ Ali Naci Karacan, "Atatürk Kanunu", Milliyet, 27 Temmuz 1951, 1.

¹³¹ Milliyet, 19 Haziran 1952.

¹³² <https://adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/adl-istatistikler-yayin-arsivi>

teklifini TBMM'ye sunarken,¹³³ Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) de 1986 yılında genel af önerisinde bulunurken Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanununu kapsam dışında tutarak affa girmeyen suçlar arasında saymışlardır.¹³⁴ Günümüzden bazı örnekler vermek gerekirse internet erişiminin engellenmesinde,¹³⁵ Radyo Televizyon Üst Kurulu'nun (RTÜK) denetim işlevini yürütmesinde; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı Huzurevleri ile Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezleri'nden çıkarma cezasının verilmesinde¹³⁶ bu kanunun ihlali bir neden olarak belirtilmiştir.

Öte yandan gazetelerde ve sosyal medyada konuyla ilgili olarak çıkan haberler incelendiğinde, Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun'un uygulama sahasının, çıkarılması sırasında da dile getirildiği gibi, sadece Atatürk'ün heykel, büst, fotoğraf ve resimlerine yapılan saldırıların soruşturulması ve cezalandırılmasıyla sınırlı kalmadığı, Kanun'un Atatürk ve inkılâba yönelik aleyhteki beyanlar hakkında soruşturma açmak için de kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle de Kanun'un uygulanması sırasında bazen maksadın aşıldığı ve özellikle de ifade özgürlüğünün kısıtlandığı ileri sürülerek kanunun suiistimale açık olduğundan sıkça şikâyet edilmiştir. Nitekim kanun tasarısı olarak gündeme geldiği ilk andan itibaren, kanunla ilgili en büyük endişelerden birisi de ifade özgürlüğünü kısıtlayacağı yönünde olmuştur. Bu konuyla ilgili olarak sosyal medyada yapılacak çok kısa bir arama neticesinde, siyasi yelpazenin neresinde olursa olsun çok sayıda kişi, aydın ve siyasetçinin yanı sıra kamuoyunda Atatürkçü olarak bilinenler hakkında bile bu kanuna dayanılarak dava açıldığına rastlamak mümkündür.¹³⁷ Bu konuda örnek olması açısından, bir sivil toplum kuruluşu olan Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV) Dokümantasyon Merkezi tarafından hazırlanmış ve sadece 1992 yılı içinde yaşanan ya da tanık olunan insan hakları ihlallerini ele alan raporda, bu kanun nedeniyle haklarında dava açılan ve ceza alan kişilerin isimlerine rastlanmıştır.¹³⁸

Kanun'un bu yönüyle ilgili olarak, Anayasa Mahkemesi'ne¹³⁹ veya Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) müracaat edenler de olmuştur. Bunlardan birisinde, AİHM Türkiye'de bu kanuna dayanılarak verilen bir cezayı bozmuş ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 10. maddesinde güvence altına alınan ifade özgürlüğü hakkının hukuka aykırı şekilde kısıtlandığına hükmetmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca Kanun, AB'nin 2004, 2009, 2010, 2011 ve 2020 tarihli Türkiye İlerleme Raporu/Türkiye Raporu¹⁴¹ adını taşıyan metinlerinde de kendine yer bulmuş ve raporlarda kanunun, Türkiye'de ifade özgürlüğünün ve vatandaşların bilgiye erişim hakkının kısıtlaması için kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁴²

Aynı konuyla ilgili olarak sosyal medyada yer alan bazı yazılarda da, kanunun "hukuk tekniği yönünden hatalı, çok elâstikî ve keyfî yorumlara açık olduğu" belirtilerek bundan dolayı kanunun ifade özgürlüğünü kısıtladığı vurgulanmış ve kamuoyunda sanıldığı aksine, bu kanunun uygulandığı, bundan dolayı sadece fikirlerini açıkladıkları için birçok kişinin mağdur olduğu belirtilerek örnekler de verilmiştir.¹⁴³

Kanunun kaldırılmasını savunan hukukçu ve akademisyen Emir Kaya, bu kanunun hukuki açıdan ifade özgürlüğü başta olmak üzere, insan haklarının özüne aykırı olduğunu ifade ederek kanunun, Atatürk'ün halk nezdinde kuşkulu bir makamı olduğu anlamına geldiği için "Atatürk'e saygı görünömlü bir hakaret" anlamı taşıdığını belirtmiştir. 5816 sayılı kanunu dogmalaşma sürecinin ürünü olarak da değerlendiren Kaya, Atatürk'e yapılacak hakaretin asla kabul edilemeyeceğini ancak serbest şekilde tartışılabilmesi gerektiğini de söylemiştir.¹⁴⁴ Kanunun kaldırılmasını ısrarla savunan Kaya, doğacak boşluğu gidermek için bir çözüm yolu da önermiş ve Türk Ceza Kanunu'nun "kişinin hatırasına hakaret" başlıklı maddesi üzerinde düzenlemeler yapılabileceğini, ayrıca

¹³³ Milliyet, 24 Ağustos 1984

¹³⁴ Milliyet, 2 Şubat 1986.

¹³⁵ Yunus Özkaya, "5651 Sayılı Kanun Kapsamında Suç İşlenmesinin Önlenmesi Amacıyla İnternet Erişiminin Engellenmesi", Bilişim Hukuku Dergisi, 4, 1 (Haziran 2022), 100-101.

¹³⁶ <https://www.aile.gov.tr/eyhgm/mevzuat/ulusal-mevzuat/yonetmelikler/huzurevleri-ile-huzurevi-yasli-bakim-ve-rehabilitasyon-merkezleri-yonetmeligi/> Erişim 03.03.2024.

¹³⁷ Cumhuriyet, 24 Aralık 1991; Cumhuriyet 24 Aralık 1993.

¹³⁸ *Örneklerle Türkiye İnsan Hakları Raporu 1992*, Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları (2), 1993.

¹³⁹ <https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2019/24225> Erişim 05.03.2024.

¹⁴⁰ <https://bianet.org/haber/ataturk-e-hakaret-cezasi-veren-turkiye-aihm-de-mahkum-165532> Erişim 03.03.2024.

¹⁴¹ Söz konusu raporlar 2016 yılına kadar "İlerleme Raporu", sonrasında ise "Ülke Raporu" olarak adlandırılmıştır. https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 04.03.2024.

¹⁴² https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 30.02.2024.

¹⁴³ <https://www.yorungedergi.com/2020/07/5816-sayili-kanun-artik-kaldirilmalidir/> Erişim 29.08.2023.

¹⁴⁴ Emir Kaya, "Atatürk'ü Koruma Kanunu Niçin İlgâ Edilmeli", https://www.academia.edu/44467562/Ataturku_Koruma_Kanunu_Nicun_ilga_Edilmeli, Erişim 27.02.2024, 1-2.

"Cumhurbaşkanına hakaret" başlıklı 299. maddeye "geçmiş cumhurbaşkanları" ibaresinin eklenmesiyle sorunun çözülebileceğini belirtmiştir.¹⁴⁵

Yine bir hukukçu ve konuyla ilgili çalışması bulunan Selçuk Koca da kanunun ifade özgürlüğünü kısıtladığını ve bundan dolayı çok sayıda kişi hakkında dava açılıp, mahkûmiyet kararı verildiğini söyleyerek kanunu, "Türk hukuk sisteminde 1951'den beri duran bir kara leke" olarak nitelendirmiş ve acilen yürürlükten kaldırılmasının zorunluluğuna işaret etmiştir.¹⁴⁶

Kanun'a yönelik olumsuz bakış açılarının içinde sadece ifade özgürlüğünün kısıtlanması yoktur, bu uygulamanın "samimiyetten uzak" ve DP'nin "şekilci/biçimsel Atatürkçülük" uygulamalarından birisi olduğu düşüncesinde olanlar da vardır. Toplum bilimci, Cumhuriyet gazetesi yazarı ve aynı zamanda Atatürkçü kimliğiyle de bilinen Emre Kongar, 26 Şubat 2024 tarihinde kendi sitesinde yer verdiği bir yazısında, kanununun çıkarılmasını samimiyetten yoksunluk, Atatürk'ün ve Atatürkçülüğün yozlaştırılması olarak değerlendirip, yasaya karşı olumsuz görüş bildirmiştir.¹⁴⁷ Tarihçi Şerafettin Turan da her ne kadar kanunun kaldırılıp, kaldırılmaması konusunda kesin görüş bildirmemişse de, kanunun, inkılâbı değil, sadece "Atatürk'ü salt bir simge" olarak korumak amacıyla DP döneminde alınan bazı önlemlerden birisi olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁸ Hukukçu Cem Eroğul ise kanunu, DP'nin "Atatürk'ün dış görünüşüne" dokunulmazlık veren, ancak "Atatürk'ün ruhunun yaşatılmasıyla" ilgisi olmayan bir düzenleme olarak görmüştür.¹⁴⁹

Tüm bu farklı yaklaşımlar arasında, sosyal medyadan da görülebileceği üzere, özellikle son zamanlarda kanun üzerine yapılan tartışmalarda en dikkat çeken husus, konunun gündelik siyasetin parçası haline getirilerek iktidar partisi yanlıları ile karşıtları arasında, içerik olarak son derece zayıf bir polemige dönüştürülmüş olmasıdır.¹⁵⁰ Oysa kanunun tasarı olarak ilk gündeme geldiği sırada dahi, başta milletvekilleri olmak üzere, çok sayıda kişi konuya çoğunlukla partiler üstü anlayışla yaklaşmasını bilmişler ve konuyu hukuk devleti, demokrasi, insan hakları, ifade özgürlüğü vb. kavramlar üzerinden tartışmışlardır. Nitekim kanunu hazırlayan ve kabulünü isteyen iktidar partisinin milletvekilleri arasında azımsanmayacak sayıda kanuna muhalif olanlar olduğu gibi, muhalif milletvekilleri arasında da azımsanmayacak sayıda kanunun kabul edilmesi gerektiğini savunanlar olmuş, mensubu buldukları partileri konunun dışında tutmuşlardır.

Sonuç

Kabul edilmesi sürecinde TBMM'de sert tartışmalara yol açan, kanuna kabul oyu veren milletvekillerinin bile böyle bir kanuna gerçekten ihtiyaç duyulup, duyulmadığı konusunda tereddüt içinde oldukları izlenimi yaratan Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun, halen yürürlükte olup, gündeme geldiği ilk günden itibaren sürekli eleştirilerin odağında yer almıştır.

Kanununun çıkarılmasının birden fazla nedeni olmalıdır. Bir kere kanunun DP tarafından ülke gündemine sokulduğu yıllarda Atatürk'ün heykel, büst ve fotoğraflarına yapılan saldırıların önlenmek istenmesi ve böylelikle toplumdaki huzursuzluğun giderilmesi gibi bir amaç güdülmüştür. Bununla birlikte birçok milletvekili ve gazeteci, yapılan saldırıların doğrudan doğruya inkılâba karşı yapıldığı düşüncesine de sahiptir. Bu nedenle, kanun çıkarılırken her ne kadar adında Atatürk ismi doğrudan geçiyor ve Atatürk'ü Koruma Kanunu olarak anılıyorsa da aslında bu kanunla inkılâbın kazanımlarının korunacağına inanılmıştır. Bu durumu, kanun tasarısının görüşülmesi sırasında gerek basında yer alan haber ve yorumlarda gerekse TBMM'deki milletvekillerinin yaptıkları konuşmalarda sık kullandıkları kavram, kelime ve kelime gruplarından görebilmek mümkündür.¹⁵¹ Kanunun lehinde ya da aleyhinde olsun, hepsinin kendilerince farklı nedenlerle de olsa, büyük bir kaygı içinde oldukları; saldırılardan ciddi manada rahatsızlık duydukları; bunları yapanları şiddetle kınadıkları ve bu kişileri tanımlamalarından hareketle, bunların akıl sağlığından emin olmadıkları, bunları aşağıladıkları; ancak ülkenin bütünlüğü, rejim ve inkılâbın kazanımları konusunda bir o kadar da tehdit unsuru olarak gördükleri ve bundan dolayı da derin endişeye kapıldıkları söylenebilir. Ayrıca milletvekillerinin hukuk devleti, demokrasi, insan hakları

¹⁴⁵ Emir Kaya, "Atatürk'ü Koruma Kanunu Niçin İlga Edilmeli", 3-4.

¹⁴⁶ Koca, "Atatürk'ü Koruma Kanunu", 330.

¹⁴⁷ https://www.kongar.org/aydinlanma/2004/443_Ataturkculugu_Kim_Yozlastirdi.php Erişim 03.03.2024.

¹⁴⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 35, 50-58.

¹⁴⁹ Eroğul, *Demokrat Parti ve İdeolojisi*, 129.

¹⁵⁰ <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/sosyal-medya-tepki-cekken-kampanya-5953934/> Erişim 29.08.2023;

<https://www.toplumsal.com.tr/ayasofya-tamam-gericiler-gozunu-5816ya-dikti-erdogan-bu-kanunu-kaldirdim-desin-artik> Erişim 29.08.2023;

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/laiikci-yobazlarin-zulum-sopasi-5816> Erişim 27.02.2024.

¹⁵¹ Bkz. **Ek 1**

gibi kavramlara bağı kalmak konusunda da son derece hassasiyet gösterdikleri ve konunun Atatürk'le ilgisi olmasına karşın bu kavramlarla örtüşmeyecek karar almaktan sonuna kadar kaçındıkları ve kanunun beklenen olumlu sonuçlarının yanı sıra, ileride bu kavramlara aykırı olabilecek, olumsuz sonuçların da ortaya çıkabileceğine yönelik bir tasaya kapıldıkları açıkça ortadadır.

Kanunun çıkarılmasındaki bir başka etken de, iktidar partisi konumundaki DP'nin, kendisine karşı yöneltilen Atatürk ve inkılâp karşıtlığı suçlamalarından kurtulmak ve Atatürk'ü, CHP'den daha fazla sahiplendiğini göstererek onun toplum nazarındaki saygınlığından partisi lehine yararlanmak olmuştur.

Atatürk'ün Türk toplumu nezdindeki manevi şahsiyetini korumak için toplumsal ve siyasi bazı zorunlulukların/hesapların sonucunda çıkarılan 5816 sayılı Kanun'a dayanılarak yıllar içinde, içlerinde akademisyen, yazar ve gazetecinin de olduğu, çok sayıda kişi yargılanmıştır. Bu nedenle Kanun, hangi nedenle çıkarılırsa çıkarılsın, demokrasi, hukuk devleti ve ifade özgürlüğü gibi kavramlar göz önüne alınarak değerlendirildiğinde, zaman içinde hem devlet olarak Türkiye'nin hem de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı birçok insanın başını ağrıtan bir konu haline gelmiştir. Aslında kanun daha tasarı halindeyken, kanundan kaynaklı olarak ileride bu tür sorunların yaşanacağına dair öngöründe bulunulmuş ve sırf bu nedenden dolayı kanuna itiraz edilmişti. Maalesef yaşananlara bakıldığında, zamanın bu kişileri haklı çıkardığı görülmektedir.

Peki, konu diğer bir açıdan, bu kanunla Atatürk'e ve inkılâba karşı yapılan saldırıların önlenip, her ikisinin de korunacağına yönelik beklenti açısından, değerlendirildiğinde ne söylenebilir? Yine o günden bu güne kadar yaşananlar şunu açıkça göstermiştir ki, bu konuda hiçbir şey değişmemiştir. "Atatürk'e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği" adıyla ve benzer içerikte kitapların yazıldığı bir ülkede, hiç kimse bu kanun sayesinde, Atatürk'e ve inkılâba yönelik eleştiri ya da fikir özgürlüğünün sınırlarını aşarak hakaret boyutuna ulaşan ve tarihsel gerçekliklerden tamamen kopuk açıklamaların yapılmadığını söyleyemez.

Diğer yandan toplumda Atatürk'e ve inkılâbın kazanımlarına karşı duyulan hassasiyette de bir değişiklik olmamıştır. 1988 yılında yas uygulamasının kaldırılmasına karşın, her yıl 10 Kasım'da, toplumun hemen her kesiminden milyonlarca insanın onu hiç görmedikleri halde ve herhangi bir yönlendirme olmadan, Mustafa Kemal Atatürk'e karşı minnet ve vefa hislerini göstermeye devam etmekte oluşu bu konuda verilebilecek en somut örneklerden birisi olsa gerek. Bu örnek olay, Atatürk'ün toplum tarafından ne denli benimsendiğini ve toplum nezdinde nasıl saygın ve kalıcı bir değer haline geldiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hiç kuşku yok ki gündeme geldiği günden itibaren konuya yönelik yaklaşımların her birisi kendi içinde bir gerçeklik payına sahiptir. Daha doğrusu bu konuya yaklaşımda tek bir ortak noktanın bulunmasının zor olduğunun vurgulanmasında yarar vardır. Bununla birlikte toplum içinde Atatürk'e ve inkılâba yönelik olumlu ya da olumsuz yaklaşım ve davranışların sergilemesinde, çok büyük bir olasılıkla toplumun önemli bir kesiminin varlığından haberinin dahi olmadığı, bu kanunun belirleyici bir etkisi yoktur. Bu tür olaylar, iç ve dış koşullara göre, kimi zaman artış gösterirken kimi zaman ise durağan kalmıştır. Ancak hiç değişmeyen bir gerçek olarak söylemek gerekirse, her ikisi de hiçbir zaman tamamen yok olmamıştır. Kısaca, ne bu kanun nedeniyle Atatürk ve inkılâp daha çok sevilmiştir, ne de bu kanun nedeniyle Atatürk'e ve inkılâba yönelik yapılan saldırılar durmuştur. Bu arada hakareti cezalandırma zorunluluğu ile fikri temeldeki eleştiriye olağan karşılama gereği arasında bir denge kurma zorunluluğu da geçerliliğini halen korumaktadır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA**Arşivler**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

TMMM Tutanak Dergisi

Telif Eserler

Ahmad, Feroz. "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 7, İstanbul: İletişim Yayınları, b.t.y., 1991-1998.

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Türkçesi: Ahmet Fethi, 2. Baskı, İstanbul: Hil Yayın, 1996.

Akbaş, Rahmi. *Mareşal Fevzi Çakmak 1876-1950*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

Albayrak, Mustafa. *Türk Siyasal Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.

Alçora, Engin. *Türkiye'de Siyasal Parti Propagandası (1946-1960)*. İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2015.

Apaydın, Burhan. "Atatürk Kanunu ve Hükûmet", *Zafer*, 12 Mayıs 1951.

Apaydın, Burhan. "Rejim düşmanlarına serbestçe at oynatacak bir saha açamayız. Atatürk kanunu kabul edilmelidir", *Zafer*, 7 Mayıs 1951.

Atay, Falih Rıfki. "Bir Kanun", *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1951.

Atılğan, Gökhan. "1950-1960 Tarımsal Kapitalizmin Sancağı Altında", *Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. İstanbul: Yordam Kitap, 2015: 387-514.

Baban, Cihat. *Politika Galerisi: Büstler ve Portreler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

Barutçu, Faik Ahmet. *Siyasî Anılar 1939-1954*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1977.

Cahit Kayra, *38 Kuşağı Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2002.

Çavdar, Tevfik. "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, İstanbul: İletişim Yayınları, b.t.y., 2060-2075.

Çetinkaya, Selma Gökürk. "İkinci Menderes Hükümeti Dönemi", *Kuruluşundan Darbeye Demokrat Parti (1946-1960)*, C.1, Editörler: Dilşen İnce Erdoğan-İsmail Hakkı Demircioğlu-Serpil Seda Şimşek, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021: 493-622.

Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Selahattin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları, Hazırlayan: Zehra Arslan, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.

Erim, Nihat. "Atatürk Kanunu?", *Ulus*, 27 Nisan 1951.

Erim, Nihat. "Atatürk mü, Eserleri mi?", *Ulus*, 22 Nisan 1951.

Erim, Nihat. "Atatürk Tenkid Edilmeli midir?", *Ulus*, 7 Mayıs 1951.

Erim, Nihat. "İnkılâp Düşmanlığı", *Ulus*, 13 Mayıs 1951.

Erman, Sahir. "Atatürk Tasarısı Münasebetile", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1951.

Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 3. Baskı, Ankara: İmge Yayınları, 1998.

Ertem, Barış. "Atatürk'ü Koruma Kanunu'un Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Tartışılması", *Turkish Studies*, 8, 5, (2013): 261-278.

Fenik, Mümtaz Faik. "Atatürk ve milli vicdan", *Zafer*, 30 Mayıs 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "Atatürk'e küfretmek hürriyeti mi?", *Zafer*, 5 Mayıs 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "Kimden cesaret alıyoruz", *Zafer*, 9 Mayıs 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "Milletçe Beklenen Kanun", *Zafer*, 15 Nisan 1951.

Fenik, Mümtaz Faik. "O, bizden imtiyaz değil rahmet bekliyor", *Zafer*, 7 Mayıs 1951.

Gevgilili, Ali. *Yükseliş ve Düşüş*, 2. Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1987.

İlyas, Ahmet. "İktidar Muhalefet İlişkinine Bir Örnek: Atatürk'ü Koruma Kanunu", *Turkish Studies*, 8, 7, (2013): 223-235.

- Karacan, Ali Naci. "Atatürk hakkındaki kanun tasarısı", *Milliyet*, 19 Nisan 1951.
- Karacan, Ali Naci. "Atatürk Kanunu ve Bazı Milletvekilleri", *Milliyet*, 6 Mayıs 1951.
- Karacan, Ali Naci. "Atatürk Kanunu", *Milliyet*, 27 Temmuz 1951.
- Kırçak, Çağlar. *Türkiye'de Gericilik 1950-1990*, Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Koca, Selçuk. "Atatürk'ü Koruma Kanunu", Türkiye'nin 1950'li Yılları. Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015: 321-330.
- Kongar, Emre. *21. Yüzyılda Türkiye*. 11. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.
- Nadi, Nadir. "Atatürk İçin Kanun", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1949, 1.
- Nadi, Nadir. "Atatürk Kanunu", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1951.
- Nadi, Nadir. "Kanun olan Tasarı", *Cumhuriyet*, 25 Temmuz 1951.
- Örneklerle Türkiye İnsan Hakları Raporu 1992*. Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları (2), 1993.
- Öymen, Altan. *Öfkeli Yıllar*. 5. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
- Özkaya, Yunus. "5651 Sayılı Kanun Kapsamında Suç İşlenmesinin Önlenmesi Amacıyla İnternet Erişiminin Engellenmesi", *Bilişim Hukuku Dergisi*, 4, 1 (Haziran 2022): 81-141.
- Soysal, İlhami. "Mezheler/Tarikatlar, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, b.t.y., 1364-1374.
- Tanel, Demirel. *Türkiye'nin Uzun 10 Yılı Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Temizyürek, Fahri - Fatma Dinçer, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihinde Önemli Bir İsim: Kâzım Nami Duru", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, 10, 19 (Bahar 2014): 173-193.
- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, DP'nin Altın Yılları 1950-1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. b.y.y.: Simavi Yayınları, 1991.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*. 4. Kitap İkinci Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınları, 1999
- Unat, Kadri. *Durmamalım Düşeriz! İktidardan Muhalefete CHP'nin Seçim Propagandaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Uzun, Hakan. "Komünizm, Irkçılık ve İrtica İle Mücadele: Milli Tesevüt Birliği, Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20, 41 (2020): 763-797.
- Uzun, Hakan. "1951 Yılında, Kırşehir'de Atatürk Büstüne Yapılan Saldırı ve Tepkiler", *CTAD, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 8 (2008): 187-203.
- Ünder, Hasan. "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, 7, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001: 138-155.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. "Atatürk Kanunu", *Ulus*, 17 Nisan 1951.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. "Atatürk'ün Eseri", *Ulus* 7 Mayıs 1951.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. "Hükümet ve Atatürk Kanunu", *Ulus*, 21 Nisan 1951.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. "İrtica ve Adnan Menderes", *Ulus*, 22 Mart 1951.
- Yalman, Ahmet Emin. "Rejim Tesevüdü", *Vatan*, 5 Nisan 1951.
- Yalman, Ahmet Emin. "Atatürk Devr-i Sabık-ı", *Vatan*, 3 Nisan 1951.
- Yalman, Ahmet Emin. "Vicdanlara hürriyet", *Vatan*, 6 Mayıs 1951.
- Yalman, Ahmet Emin. Atatürk Kanununun Mânası, *Vatan*, 19 Nisan 1951.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. C. III, İstanbul: Rey Yayınları, 1970.
- Yiğit, Hilal İşçi. *İnönü Döneminde Atatürk İmajı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- Zürcher, Eric Jan. "Baba, Başöğretmen Ve Kahraman: Türkiye'de Atatürk Kültü", *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Tarih, Toplum ve Siyaset*. Çeviren: Turgay Sivrikaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2024: 291-299.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Ulus

Vatan

Zafer

İnternet Kaynakları

https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 30.02.2024.

<https://www.turkiyehukuk.org/faruk-erem/> Erişim 27.02.2024.

<https://www.aile.gov.tr/eyhgm/mevzuat/ulusal-mevzuat/yonetmelikler/huzurevleri-ile-huzurevi-yasli-bakim-ve-rehabilitasyon-merkezleri-yonetmeligi/> Erişim 03.03.2024.

<https://kararlarbilgibankasi.anayasa.gov.tr/BB/2019/24225> Erişim 05.03.2024.

<https://bianet.org/haber/ataturk-e-hakaret-cezasi-veren-turkiye-aihm-de-mahkum-165532> Erişim 03.03.2024.

https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 04.03.2024.

https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html Erişim 30.02.2024.

<https://www.yorungedergi.com/2020/07/5816-sayili-kanun-artik-kaldirilmalidir/> Erişim 29.08.2023.

Emir Kaya, "Atatürk'ü Koruma Kanunu Niçin İlga Edilmeli",

https://www.academia.edu/44467562/Atatürkü_Koruma_Kanunu_Niçin_ilga_Edilmeli, Erişim 27.02.2024, 1-2.

https://www.kongar.org/aydinlanma/2004/443_Ataturkculugu_Kim_Yozlastirdi.php Erişim 03.03.2024.

<https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/sosyal-medyada-tepki-cekken-kampanya-5953934/> Erişim 29.08.2023.

<https://www.toplumsal.com.tr/ayasofya-tamam-gericiler-gozunu-5816ya-dikti-erdogan-bu-kanunu-kaldirdim-desin-artik> Erişim 29.08.2023.

<https://www.yeniakit.com.tr/haber/laikci-yobazlarin-zulum-sopasi-5816> Erişim 27.02.2024.

<https://adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/adl-istatistikler-yayin-arsivi> Erişim 19.03.2024.

EKLER

EK-1. Sık Kullanılan Kavram, Kelime ve Kelime Grupları

- Atatürk
- Birlik
- Tesanüd
- Milli varlık
- Milli tesanüd
- Milli şuur
- Muhafaza
- Huzur
- Rejim
- Rejim tesanüdü
- Rejimi korumak
- Atatürk inkılaplarını korumak
- İnkılâp/inkılaplar
- inkılâp ve rejimi tehdit eden
- inkılâp düşmanlığı
- İrtica
- Moskofluk
- Komünizm
- Nazi taklitçiliği
- Dinde yobazlık
- Anarşi
- Münakaşa
- Huzursuzluk
- Bozgunculuk
- Tecavüz
- Mürteci
- Mürailik/riyakârlık
- Kötü niyetli kişiler
- İrtica
- Yobazlık
- Mürteci
- Taassup
- Meczip
- Serseri
- Melun
- Mütecaviz
- Saygısızlık
- Haydut
- Hürriyet
- Vicdan hürriyeti
- Söz ve fikir hürriyeti
- Hukuk
- Hukuk prensipleri
- Laiklik
- Demokrasi
- Cumhuriyet
- Terakki
- Teceddüt
- Antidemokratik
- Ceza
- Ceza Kanunu
- Anayasa
- Kanun
- İfade özgürlüğü
- Şahıs kanunu değil, inkılâp kanunudur
- Atatürk bir semboldür, inkılâbın sembolüdür
- Putlaştırmak
- İmtiyaz
- Bir şahıs için bir kanun çıkarmak doğru değildir
- Atatürk'ü putlaştırmak inkılâpları müstehase haline getirmektir
- Başarılar bir şahsa bağlanamaz
- Kanun zoruyla sevdirmek

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 74 (2024), 271-277.

Geliş/Received: 07.01.2024

Kabul/Accepted: 02.02.2024

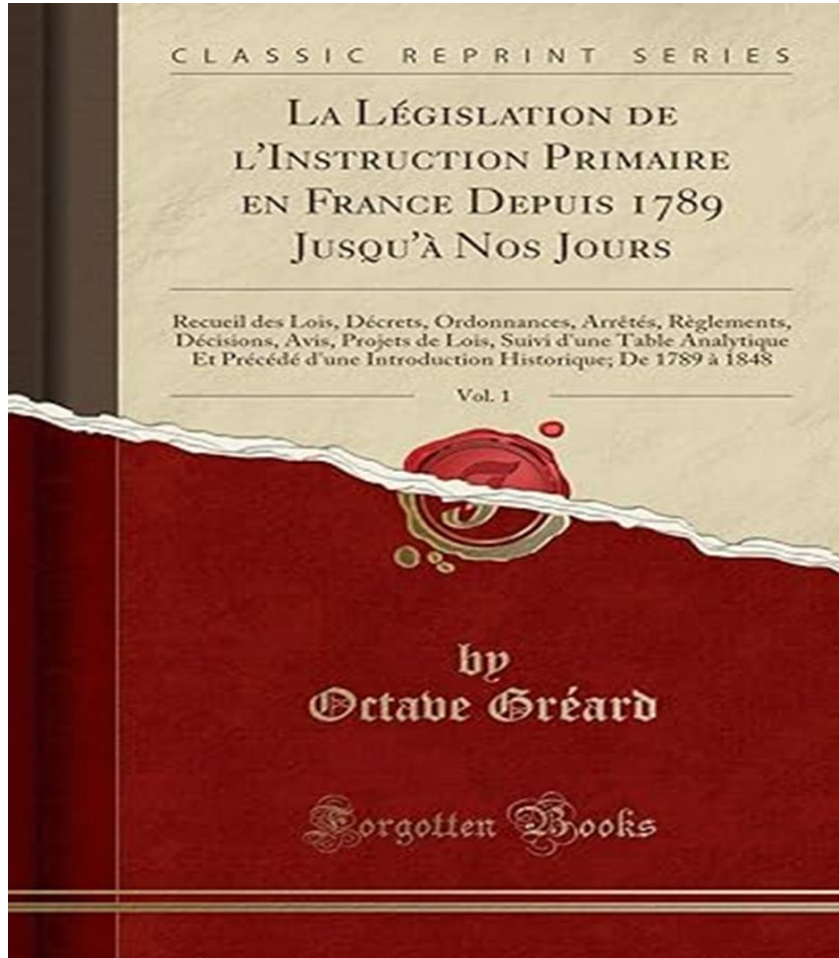
DOI: 10.46955/ankuayd.1415919

(Kitap İncelemesi/Book Review)

Octave Gréard. LA LÉGISLATION DE L'INSTRUCTION PRIMAIRE EN FRANCE DEPUIS 1789 JUSQU'À NOS JOURS, VOL. 1: RECUEIL DES LOIS, DÉCRETS, ORDONNANCES, ARRÊTÉS, RÈGLEMENTS, ... INTRODUCTION HISTORIQUE (French Edition, 1894 yılı Tıpkı Basım, ISBN-10: 0265899397)

1789'DAN GÜNÜMÜZE FRANSA'DA İLKÖĞRETİM MEVZUATI, CİLT 1: KANUN, KARARNAME, YÖNETMELİK, EMİR,... TARİHSEL GİRİŞ

İHSAN AKAR*

* Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, akar03@hotmail.com, ORCID: 0009-0008-3238-2601.

Avrupa eğitim tarihine baktığımızda politik, ekonomik, kültürel gelişmelerin minvalinde ilerlemelerin yaşandığı görülmektedir. Coğrafi Keşifler, Rönesans, Reform, Karşı Reform, Aydınlanma, Sanayi İnkılabı gibi değişimlerin eğitim temeline yansımaları somut olarak ortaya çıkarken toplumları da beraberinde sürüklemekteydi. Eğitim olgusu da her bir Avrupa ülkesinde kendi gelişimini devam ettirirken birbirleri arasında etkileşimi de tetikliyordu. Örneğin İngiltere’de yaşanan endüstri temelli eğitim süreci Almanya’ya sıçradı. Üstelik bu tür etkileşimler okulların ve öğrencilerin belli hedeflere yönelmesine de yol açıyordu. İşin nüvesini her ne kadar Rönesans’ın başladığı İtalya oluştursa da 1789 yılında yaşanan Fransız İhtilali modern eğitimin temellerini meydana getirdi. Fransa’da yaşanan bu devrim sadece politik sonuçları olan bir dönüm noktası değildi. Bunun yanı sıra insan ve işçi hakları gibi önemli kavramları gündemin ön sıralarına taşıdı. Zira Fransa’daki değişim toplum temelli gerçekleşse de devrimlerin sürdürülebilmesi için eğitime, dolayısıyla öğretimde yeniliklere, ihtiyaç duyuluyordu. Devrim sonrasında eğitim ve okullardaki yenilikler sürekli gelişim gösterip modern bir yapıya evrildi. Ayrıca bu süreçte gerçekleşen dönüşümler ilk önce Fransa’da, akabinde de Avrupa’nın diğer ülkelerinde örnek teşkil etti.

Türk eğitim tarihini incelediğimizde kendine özgü bir disipline sahiptir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin yükselme dönemi olarak adlandırılan bölümde doğu-batı sentezi görülürken bu dönem sonrası ekol diyebileceğimiz bir bilim mirasına da sahip oldu. XVIII. yüzyılın sonuna kadar Batı eğitimdeki gelişmeler Osmanlılar için kayda değer değildi. Savaşlarda yaşanan yenilgiler sonrası askerî ve sivil alandaki eğitim yenilikleri serüveninin ilk girişimleri Sultan III. Selim’le başladı. Akabinde Sultan II. Mahmut, Sultan Abdülmecit, Sultan Abdülaziz’le modernleşme devam etti. XIX. yüzyılda devrim sonrası Avrupa’da takip edilen Fransız eğitim sisteminin yeniliklerini Osmanlı Devleti de izlemeye başladı. Yine bu yüzyılın başında Osmanlı Devleti’nde somut olarak görülen Fransız etkisi, eyaleti olan Mısır’da ortaya çıktı. Napolyon’un Mısır’ı işgal etmesi ve Fransız kurumlarının benzerini bu bölgede kurması dönüşümü başlattı. Napolyon sonrası Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa Fransız ekolü olan eğitim kurumlarını benimsedi ve bu doğrultuda bir politika izledi. Hatta Kavalalı Fransa’ya öğrenciler gönderip oradaki gelişmeleri takip ettirip Mısır’da uygulamaya başladı. Bu durumu gören Osmanlı aydınları ister istemez yenilikleri inceleyip Osmanlı eğitim sisteminin içerisine sentezlemeye başladı. Bu dönüşümün en somut göstergesi yine Fransız eğitim isteminden örnek alınan 1869 tarihli “*Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*” ve “*Galatasaray Sultanisi*” idi.

Eğitimde görülen Osmanlı-Fransız etkileşimlerini daha açık bir şekilde görülebilmesi için doğru kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Osmanlı eğitim tarihi açısından devlet arşivleri yanında bunların düzenli bir şekilde araştırmacılara sunulması önem arz etmektedir. Örneğin, Mahmut Cevat’ın “*Maarif Ummumiye Nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraatı*” isimli eseri hem Osmanlıca çeviri hem de düzenli bir tasniftir. Böylelikle araştırmacıların kolaylıkla erişebileceği bir yardımcı yayındır. Bununla birlikte Octave Gréard’ın 1789-1848 yılları arası Fransız eğitim sistemindeki gelişmeleri arşivlerden çıkarıp tasniflediği “*La Législation De L’instruction Primaire En France Depuis 1789 Jusqu’à Nos Jours, Vol. 1: Recueil Des Lois, Décrets, Ordonnances, Arrêtés, Règlements, Introduction Historique*” [1789’dan Günümüze Fransa’da İlköğretim Mevzuatı, Cilt. 1: Kanun, Kararname, Yönetmelik, Emir, Yönetmelik, Tarihsel Giriş] isimli kitabı eğitim sistemlerini XIX. yüzyıl karşılaştırabilmesi için değerli bir

kaynaktır. Aslında sadece Osmanlı Devleti için değil tüm Avrupa ülkeleri eğitim dönüşümleri adına yararlı bir yayındır.

Octave Gréard yayınladığı bu eserde devrim sonrası Fransa'da eğitim alanında görülen tüm yeniliklerin resmî belgelerini tasnif ederek düzenli bir şekilde okuyuculara aktardı. Gréard tarafından yayınlanan bu kitap Fransız eğitim sisteminin temellerini oluşturan dönemi detaylı şekilde bir araya getirmekteydi. 1874 yılında yayımlanan bu kitap "*C. de Mourgues frères*" [Mourgues Kardeşler] tarafından okuyucularla buluşturuldu. Paris kentinde basılan bu kitap 747 sayfa ve üç ciltten oluşuyordu.

Kitabın içeriğine bakıldığında 1791-1848 yılları arası Fransız eğitim sistemine ait tüm resmi belgeler, imparator fermanları, kanunlar, emirler, kanun taslakları, yönetmelikler, önergeler, kararnameler, yasal düzenlemeler, kararname alıntıları, çoğu konu hakkında emir niteliinde kararlar, kraliyet emirleri, yasa alıntıları, yasa ekleri, talimatlar, tüzükler, kral nizamnameleri, meclis nizamnameleri, yasa teklifleri, komisyon yönetmelikleri, heyet kararları, tebliğler, çeşitli görüş yazıları, öğretim bildirimleri, duyurular, genelgeler, bakan emirleri, bildirimler yer almaktaydı.

Gréard'ın bu eseri bir bakıma Avrupa genelinde etkisini gösteren Fransız eğitim sistemi ekolünü de gözler önüne seriyordu. Buna karşılık İngiliz ve Alman (Prusya) eğitim sistemlerinin Fransa üzerindeki yansımaları görülüyordu. Endüstri devrimi neticesinde hızla büyüyen ekonomilere sahip İngiltere ve Almanya'daki gelişmeler Fransa'da sirayet ediyordu. Sadece yasal belgeler üzerindeki etkilerinin yanı sıra somut çıktıkları da olmaktadır. Örneğin, Almanya'da yetişkinlere yönelik faaliyet gösteren halk eğitim merkezi odaklı "*Normal Okulları*" Fransa'da da açıldı. Çünkü nitelikli yetişkin insan gücü ihtiyacı için bu tür okullar ilk olarak Almanya'da öğretime başladı ve sonra tüm Avrupa'ya sıçradı. Bu tür gelişmelerin belgeleri ve her çeşit eğitim çıktıkları da adı geçen bu kitapta yer almaktadır. Bu örneklerden bazıları şu şekildedir:

- 1791 3 ve 4 Eylül / Tüm vatandaşlar için ortak eğitimin oluşturulacağını ve organize edileceğini öngören Kanun,
- 30 Mayıs 1793 / (11. Yıl I.) İlkokulların açılmasına ilişkin Kararname,
- 1795 24 Ekim / (3 Brumaire Yıl IV.) Halk eğitiminin düzenlenmesine ilişkin kararnameden alıntı,
- 1806 10 Mayıs / Bir Üniversitenin oluşumuna ilişkin imparatorluk kararnamesi,
- 1808 17 Eylül / Üniversite düzenlemelerine ilişkin imparatorluk kararnamesinden alıntı,
- 1816 29 Şubat / İlköğretime ilişkin Kraliyet emri,
- 1816 27 Haziran / İlkokullarda karşılıklı öğretim yöntemine izin verildiğine dair talimat,
- 1820 29 Şubat 1816 / tarihli Nizamname hükümlerinin kız okullarına uygulanacağını bildiren ve bu okulların denetimini valilere bırakan 3 Nisan Kral Nizamnamesi,
- 1821 5 Ekim / İlkokullar için yıllık hesap ve üç yıllık istatistikler oluşturan Kraliyet kararı,
- 1829 / Fransa Protestanları arasında ilköğretimi teşvik eden derneğin kamu yararına çalışan bir kuruluş olarak tanındığını ve söz konusu derneğin tüzüklerinin onaylandığını belirten 15 Temmuz Kral Kararnamesi,
- 1831 7 Eylül / Paris Akademisi İlk Normal Okulunun kurulmasına ilişkin kralın Kararnamesi,

- 1833 27 Ağustos / Öğretmenlere yönelik muameleye ilişkin tebliğ,
- 1833 8 Kasım / Komitelerde rahip ve belediye başkanlarının bulunmasına ilişkin karar,
- 1833 29 Kasım / Rektörlere gönderilen izin taleplerine ilişkin tebliğ,
- 1836 12 Ocak / Paris şehrindeki erkek okulları için yedek belediye öğretmenlerinin oluşturulmasını öngören emir,
- 1836 17 Haziran / Akademik Konseylerin ilköğretimle ilgili konularla ilgilenmesi gerektiğinde, Akademi başkentinin baş müfettişinin oturuma danışman sıfatıyla katılacağına dair karar,
- 1836 4 Kasım / Evli adayların yirmi yaşından önce ilköğretim sınavlarına girmelerine olanak tanıyan yaş muafiyetlerinin verilmesi gerektiğine dair bildirim,
- 1837 13 Kasım / İlköğretim alt müfettişlerinin oluşturulmasına dair yönetmelik,
- 1838 4 Mayıs Paris kentindeki okullarda yetişkinlere yönelik kurslar kurulması kararı,
- 1842 21 Nisan / Kral'ın dokuz belediye kolejinde üst düzey ilköğretim kurslarının oluşturulmasına ilişkin Kararnamesi,
- 1843 3 Şubat / Yüksekokulların öğrenim yönetmeliğinin onaylanmasına ilişkin tebliğ,
- 1844 14 Temmuz / Cezayir'deki kamu eğitim hizmetlerinin anayasasına ilişkin kraliyet kararnamesinden alıntı
- 1845 29 Nisan / Öğretmen atamalarına ilişkin tebliğ,
- 1847 19 Ocak / Yatılı okul açılması için yapılan başvuruya ilişkin tebliğ,
- 1848 18 Şubat / Bir cemaatin tanınmasına ilişkin bildiri.

Resmî belgelerden de görüleceği üzere eğitim-öğretim faaliyetleri ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim olarak kademelendirildi. Belirli sınırlılıkları olsa da anaokulu-kreş benzeri yapılar faaliyete geçirildi. Öğretmen atamalarından halk eğitim kurslarına kadar çok çeşitli konularda plan ve programlar uygulandı ve müfredatlar düzenlendi. Bununla birlikte Katolik mezhebi ağırlıklı Fransa'da Protestanların eğitim hakları yeniden şekillendirildi. Cezayir gibi işgal edilen bölgelerde Fransız eğitim sistemi yapılandırıldı. Eğitimde birçok konuda hazırlanan evraklar yürürlüğe konularak modernleşmeye yönelik adımlar atıldı.

Son olarak Gréard'ın tarafından hazırlanan bu eser 2012 yılından itibaren web ortamında, "<https://gallica.bnf.fr/>" adresinde paylaşıldı.

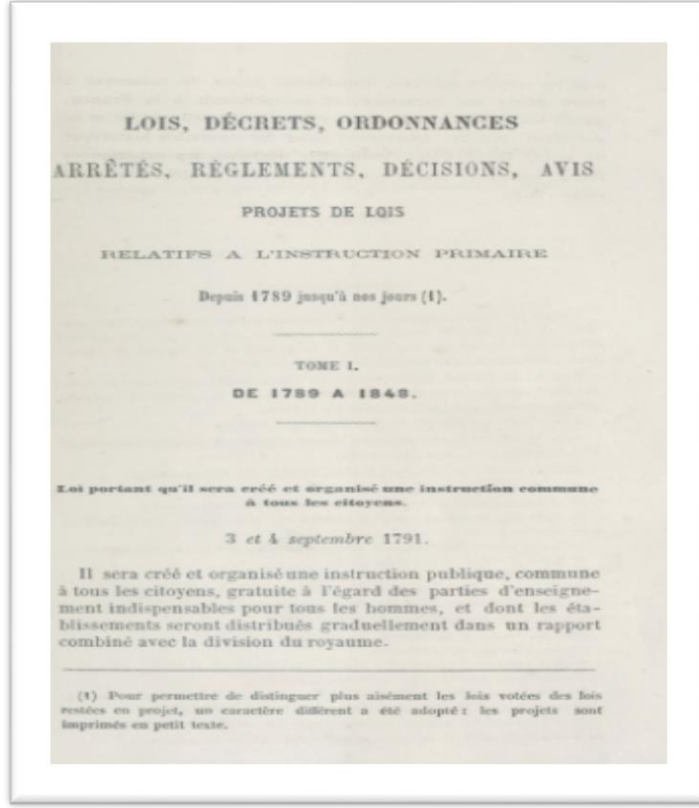
Kaynakça

Cevat, Mahmut. *Maarif Ummumiye Nezareti tarihçe-i teşkilat ve icraati*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

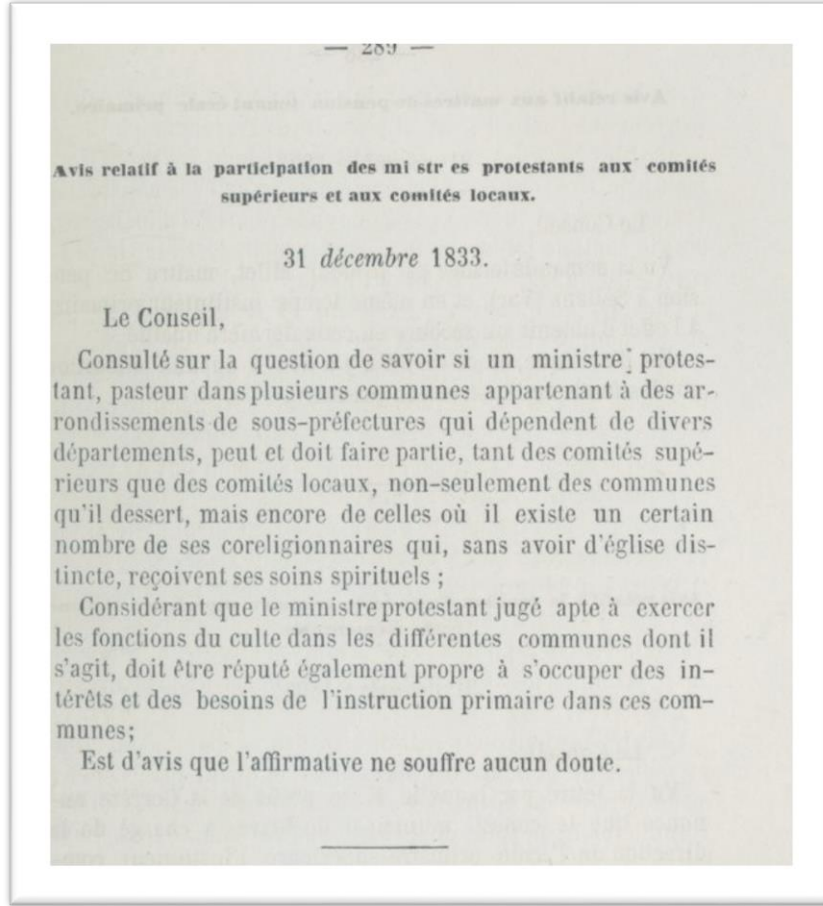
<https://gallica.bnf.fr/>. Erişim 10 Ocak 2024

Gréard, Octave. *La Législation De L'instruction Primaire En France Depuis 1789 Jusqu'à Nos Jours, Vol. 1: Recueil Des Lois, Décrets, Ordonnances, Arrêtés, Règlements, Introduction Historique*. Paris: C. de Mourgues frères Yayınları, 1874.

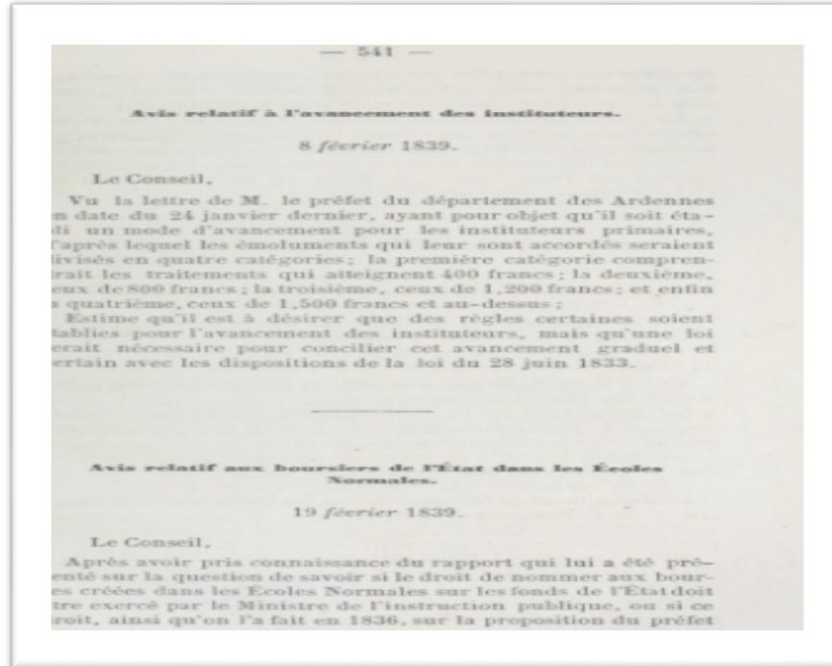
EKLER

Görsel-1: Eserin ilk iç sayfası

Görsel-2: Karar örneklerinden biri (1834 3 Ocak / 1813 doğumlu ve işe alım kanunundan etkilenen İlköğretim Normal Okul öğrencilerine ilişkin görüş)

Görsel-3: Karar örneklerinden birisi (1839 19 Şubat / Normal Okullardaki Devlet burslularına ilişkin duyuru)

ATATÜRK YOLU DERGİSİ YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

Atatürk Yolu Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, **Atatürk Yolu Dergisi Makale Şablonu** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>) kullanılarak hazırlanmalıdır. Çift taraflı kör hakemlik uygulaması gereği, makale şablonunda yazarın/ yazarların kimlik ve iletişim bilgilerine yer verilmemelidir.

NOT: Yazılar, makale şablonuna aktarılırken, "Biçimlendirmeyi Birleştir" seçeneğinin tercih edilmesi, şablonun tasarımının korunması konusunda kolaylık sağlayacaktır.

Makale; **Öz, Abstract, Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler** şeklinde düzenlenmelidir. Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için ayrıca İngilizce genişletilmiş özet (**Extended Abstract**) talep edilir. **Extended Abstract**, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içermeli ve 600-800 kelimedenden oluşmalıdır.

NOT: **Extended Abstract**, başyuru sırasında gerekli değildir.

ÖNEMLİ NOT: **Dergimize gönderilen yazılar 10 bin kelimeyi aşmamalıdır.**

KAYNAK VE REFERANS GÖSTERME YÖNTEMİ

Atatürk Yolu Dergisi, kaynak gösterme yöntemi olarak Chicago Manual of Style kullanır. Dergiye gönderilen yazılar, söz konusu yöntemde uygun olarak hazırlanmalıdır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları gerekmektedir.

Ayrıntılı bilgiye http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ulaşılabilir. Aşağıda verilen örnekler, Chicago Manual of Style yönteminin dergimize uyarlanmış halidir.

ÖRNEKLER:

ID: İlk dipnot **SD:** Sonraki/kısa dipnotlar **K:** Kaynakça

NOT 1: Sonraki/kısa dipnotlarda "a.g.e. (adı geçen eser)" kısaltması ile "aynı yer" ifadesi kullanılmamalıdır. Yerine eser ismi uzunsa kısa olarak verilmelidir. Örnekler aşağıda yer almaktadır.

NOT 2: Dipnot numaraları, metin içinde, varsa noktalama işaretlerinden hemen sonra verilmelidir.

Kitap (tek yazarlı):

ID: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SD: Ertan, *Kadrocular*, 241. (Eser ismi uzunsa kısaltılmalıdır.)

K: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Kitap (iki yazarlı):

İki yazarlı eserlerde, dipnotlarda her iki yazar da belirtilmelidir. Kaynakçada ise birinci yazarın soyadı ve adından sonra ikinci yazar virgülle ayrılarak ad-soyad sıralamasıyla yazılmalıdır.

ID: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010, 55.

SD: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

K: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Kitap (çok yazarlı):

Çok yazarlı eserlere verilen kısa dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına ve diğerleri anlamında "vd." kısaltması kullanılır. Kaynakçada ise yazarlar iki yazarlı kitap örneğinde olduğu gibi açık olarak yazılmalıdır.

ID: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Tokar, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Cilt I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SD: Ertan, vd., *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

K: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Cilt I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kitap (çeviri):

İD: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004, 78.

SD: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

K: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004.

Kitap (yazarla birlikte yayıma hazırlayanı veya derleyeni varsa):

İD: Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986, 113.

SD: Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, 113.

K: Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. Der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986.

Kitap (yazarı yok/belli değil, yayıma hazırlayanı veya editörü varsa):

İD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014, 58.

SD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, 58.

K: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*. Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kitap Bölümü (editörlü):

İD: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SD: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

K: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Ed. Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Dergi Makalesi (basılı):

İD: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 67 (2020), 41-74.

SD: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

K: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*. 67 (2020): 41-74.

Dergi Makalesi (elektronik):

Eğer makalenin DOI numarası varsa eklenmeli ve erişim tarihi belirtilmelidir.

İD: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Erişim 16.06.2021.

SD: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

K: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Erişim 16.06.2021.

Gazete Makalesi:

İD: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 Ağustos 1945, 1.

SD: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

K: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 Ağustos 1945.

Ansiklopedi Maddesi:

İD: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SD: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

K: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Tez:

ID: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, 147.

SD: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

K: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.

Arşiv Belgesi:

Yararlanılan arşiv belgesi, ilk dipnotta açık olarak verilmeli, kaynakçada ise yalnızca arşivlerin isimleri "Arşivler" başlığı altında belirtilmelidir.

ID: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SD: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

K: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Web Sayfası:

ID: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

SD: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

K: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

NOT: Kaynakça'ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

Arşivler

Resmi Yayınlar

Telif Eserler (Kitap, kitap bölümü, makale, sempozyum bildirisi, ansiklopedi maddesi, gazete makalesi, tez, sözlük gibi yayınların tümüne bu başlık altında yer verilmelidir.)

Sürelî Yayınlar

İnternet Kaynakları

Sözlü Tarih Görüşmeleri

NOT: Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

Manuscripts sent to the Journal of Atatürk Yolu for publication should be prepared using the **Article Template** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>). Due to double blind peer review, the identity and contact information of the author(s) should not be included in the manuscript template.

The manuscript should be arranged as **Abstract, Introduction, Chapters, Conclusion, Bibliography** and **Appendix**. Extended Abstracts are also requested for Turkish articles after the evaluation process is approved. **Extended Abstract** should contain the purpose, method and conclusion of the article and should consist of 600-800 words.

NOTE: Extended Abstract is not required during submission.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

References should be in accordance with Chicago Manual of Style. Authors are required to edit footnotes and create bibliography based on the examples below.

Detailed information is available at http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. The examples given below are the adaptation of the Chicago Manual of Style method to the Journal of Atatürk Yolu.

EXAMPLES:

FF: First footnote **SF:** Subsequent/short footnotes **B:** Bibliography

NOTE: In the subsequent/short footnotes "ibid (mentioned work)" or any abbreviation like this should not be used. If the title of the reference is long, it should be shortened. Examples are below.

Book (one, two or more authors):

FF: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SF: Ertan, *Kadrocular*, 241.

B: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

FF: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 55.

SF: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

B: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

FF: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Vol. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SF: Ertan, et al, *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

B: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Volume I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Book (if there is a translator/editor in addition to the author):

If there is an editor, then one should cite it as "Ed." instead of "Trans." in footnotes; as for the bibliography "Edited by" instead of "Translated by".

FF: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Trans. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Edition, 2004, 78.

SF: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

B: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Translated by Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Edition, 2004.

Book Chapter:

FF: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SF: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

B: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Edited by Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Journal Article:

FF: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*, 67 (2020), 41-74.

SF: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

B: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*. 67 (2020): 41-74.

Journal Article (electronic):

FF: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Accessed 16.06.2021.

SF: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

B: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Accessed 16.06.2021.

Newspaper Article:

FF: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 August 1945, 1.

SF: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

B: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 August 1945.

Encyclopedia Entry:

FF: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SF: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

B: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Volume 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Thesis or Dissertation:

FF: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017, 147.

SF: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

B: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017.

Archive Document:

FF: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SF: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

B: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Website Content:

FF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

SF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

B: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

NOTE: The types of works to be added to the Bibliography should be arranged in the following order and under these headings:

Archives

Official Publications

Copyright Works

Periodicals

Internet Resources

Oral History Interviews

NOTE: **Appendix** should be indicated at the end of the manuscript, a short information about the content of the document should be included and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.